155-річчю від Дня народження
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
присвячується

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського
Центральний державний історичний архів України, м. Київ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Щоденник

1902–1914
У двох томах

Том I
1902–1907

Упорядник Світлана ПАНЬКОВА
Науковий редактор Ігор ГИРИЧ

Київ 2021

УДК 821.161.2-92-94 Гру

Г 91

Дослідження реалізовано в рамках теми Національної академії наук України «Творення модерної України: від ідеї до інституту держави (публікація джерел з історії УНР)» на 2020–2021 роки

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 8 від 9 грудня 2021 року)

Редакційна колегія:
Галина БУРЛАКА, Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК, Мирон КАПРАЛЬ, Георгій ПАПАКІН, Валентина ПІСКУН, Віталій ТЕЛЬВАК, Оксана ЮРКОВА

Грушевський М. С.

Щоденник (1902–1914 рр.): У двох томах. Т. 1 (1902–1907) / Упоряд., вступна стаття, коментарі С. Панькова; науковий редактор І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. 544 с.

ISBN 978-966-02-9528-5 (загальний)
ISBN 978-966-02-9529-2 (частина 1)

До видання увійшли всі виявлені на даний час щоденникові нотатки Михайла Грушевського за 1902–1914 роки, які зберігаються в Центральному державному архіві України в м. Києві і вводяться до наукового обігу в повному обсязі вперше.

Унікальне мемуарне джерело відкриває нові сторінки життєпису Михайла Грушевського, репрезентує невтомну енергію професора першої кафедри української історії, керманича наукових інституцій у Львові та Києві, етапи творення національного гранд-наративу, багатогранну діяльність вченого на ниві публіцистики, культури, видавничого руху та суспільно-політичного життя України початку XX століття. Виняткової ваги его-документ розкриває внутрішній світ, уподобання, повсякденне життя видатного історика, додає яскраві барви до його психологічного автопортета. Перед читачем постає образ людини фундаментальних проєктів і публічного інтелектуала, захопленого поціновувача українських старожитностей і колекціонера, мандрівника і театрала.

Перший том містить фрагменти щоденника за 1902 р., єдиний виявлений запис за 1903 р., а також майже поденні нотатки за 1904–1907 рр. Усі подані тексти збережені в рукописах (автографах).

Видання призначене для науковців і всіх тих, хто цікавиться історією.

В оформлені книги використана графіка Василя Кричевського за виданням: Михайло Грушевський. Наша політика. Львів, 1911.

ISBN 978-966-02-9528-5 (загальний)
ISBN 978-966-02-9529-2 (частина 1)

© Панькова С. М., упорядкування, вступна стаття, коментарі, 2021
© Гирич І. Б., наукова редакція, 2021
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021
© Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, 2021
© Центральний державний історичний архів України, м. Київ, 2021
© Горшков В. В., художнє оформлення, 2021

Михайло Грушевський
Фотографія Д. Мазура. Львів
Між 22 вересня – 5 жовтня (за ст. ст.) 1901 р.

ЗМІСТ

Том 1

Вступна стаття. “Truditur dies die/І так минає день за днем” 9

Щоденник. 1902 рік 53

Щоденник. 1903 рік. 73

Щоденник. 1904 рік. 77

Щоденник. 1905 рік. 141

Щоденник. 1906 рік 245

Щоденник. 1907 рік. 377

Список маловживаних слів діалектного та іншомовного походження. 497

Список умовних скорочень 500

Іменний покажчик 501

Географічний покажчик 537

TRUDITUR DIES DIE / І ТАК МИНАЄ ДЕНЬ ЗА ДНЕМ

Обрії джерельної бази грушевськознавства ще довго вражатимуть неосяжністю, відкриваючи повсякчас нові сторінки життєпису, творчої майстерні, невгамовної енергії, жаги суспільної дії історика, белетриста, літературознавця, конструктора модерної української нації, організатора української науки, людини фундаментальних проєктів і публічного інтелектуала. А також поціновувача старожитностей і пристрасного колекціонера, захопленого мандрівника і людину, безмежно закохану в театр і музику, що нею часом доводилось лікувати "зболілі нерви", науковця, який навіть під час великої повені у Криворівні продовжував працювати над "Історією України-Руси", але відкладав її, щоб написати статті для газети "Село". А ще "маньяка на тишу" та ласуна, що полюбляв "чоколяди" й "цукорки", а дозвіл на ввезення до Росії "праці свого життя" відзначав тортом. І, звісно, професора, який на вимоги подавати виключно польською університетські папери реагував реплікою "начхательно!", вчителя, що чотири години поспіль вислуховував у кав'ярні жалі своїх учнів і посилав до московських архівів студентів з фальшивими паспортами. Все це про Михайла Грушевського – знаного і незнаного, прочитаного і непрочитаного. Сина і батька, друга і приятеля, вчителя і колегу. І кожна нова знахідка ще довго викликатиме неабияке зацікавлення дослідників, спонукаючи до пошуків відповіді: "Хто такий Михайло Грушевський?".

Особливу вагу у цих пошуках матимуть мемуарні джерела, увага до яких як різновиду документальної літератури non fiction з початку XXI ст. значно поглибилась. "Голос" автора, яскрава палітра і розмаїття щоденникових замальовок Михайла Грушевського 1902–1914 рр., що вводяться до наукового обігу в повному, виявленому на сьогодні, обсязі, представляють багатоликий образ і дають змогу наблизитися до розуміння внутрішнього світу, уподобань, повсякденного життя цієї неперсічної постаті. І водночас – до теренів високої української науки і культури, суспільно-політичного буття початку XX ст. Адже щоденник Михайла Грушевського – це не лише самопрезентація автора, це репрезентація інтелектуальної історії України в мемуарній рецепції одного з очільників славної когорти "будителів" українства. Оцінюючи значення подібних унікальних джерел інформації, С. Єфремов писав: "[…] діаріуші одрізняються тим, що ловлять події, мовляв, на гарячому вчинку, по свіжому зафіксовують їх слід і через те, дарма що звичайно бувають занадто суб'єктивними,

подають матеріал ваги неоціненної, […] одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасності"[1].

Друг / Сповідь / Марафон

Звичка вести щоденник з'являється у Михайла Грушевського ще під час навчання в Тифліській гімназії, у 1883 р.[2]. Нагода звіритися перед самим собою, розлогі роздуми, формування власного "Я" – ось чим наповнені гімназичні оповідки майбутнього вченого. Щоденник для юнака, який живе і "нікде рік цілий рідної мови" не почує[3], який розмірковує про своє велике покликання й славу, мріє "зробитись ватажком гурту українського"[4], був насамперед другом.

Цю концепцію "щоденника-друга" він сам обґрунтував у першій нотатці за 14 вересня (за ст. ст.) 1883 р.: "[…] я был особенно донимаем мыслью о моем одиночестве, моей отчужденности, о моих невысказанных думах и чувствах, которые, как накипевшие слезы, которым не дают вылиться, гне[т]или мне душу. […] И вот решился я, не имея возможности открываться собеседнику живому, беседовать с собеседником неодушевленным, открывать ему свои мысли, сокровенные думы, насколько это возможно"[5]. Часом юнак нарікав, що щоденник не досягне поставленої мети – стати виразником потаємних думок[6]. Часом тішився, що все ж "эта тетрадка заставляла иногда меня перенестись от этой повседневной, пошлой казенщины к кой-чему более высокому и разумному"[7]. Завдячуючи своєму другові, наполегливо привчав себе до рідної мови: "Перечел я вчера свое писанье – плохо владею я языком – многих слов не знаю, выразить не могу мыслей имеющимся у меня запасом. Но что делать – необходимо, насколько можно, упражняться в языке. Уже и так громадный вред мне принесло то обстоятельство, что детство я провел на Кавказе, вдали от родины, среди инородцев"[8].

Однак гімназичний щоденник Михайла Грушевського у прямому сенсі не був "дневником", про що не раз зауважував і сам автор, повертаючись до записів через тижні, а то й місяці: "Вот уже несколько дней,

---

[1] Цит. за: *Іваницька С. Г.* Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): Монографія. Херсон, 2018. С. 22.

[2] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884 рр.) / Переднє слово, публікація, прим., комент. Л. Зашкільняка // Київська старовина. 1993. № 3. С. 28–35; № 4. С. 12–19; № 5. С. 13–24.

[3] Там само. № 3. С. 34 (запис за 20 вересня 1883 р.).

[4] Там само. № 3. С. 30 (запис за 15 вересня 1883 р.); № 5. С. 13 (запис за 25 жовтня 1883 р.), С. 17 (запис за 15 листопада 1883 р.); С. 19 (запис за 22 листопада 1883 р.).

[5] Там само. № 3. С. 29 (запис за 14 вересня 1883 р.).

[6] Там само. № 4. С. 13 (запис за 3 жовтня 1883 р.).

[7] Там само. С. 16 (запис за 14 жовтня 1883 р.).

[8] Там само. С. 13 (запис за 1 жовтня 1883 р.).

будней и праздников прошло, а я все еще не брал в руки своего дневника, то нечего было писать, то было некогда"; "Давненько не писал уж я [...], и желание делиться своими мыслями было временное, которое, впрочем надо полагать, скоро возобновится"; "Давно не писал я своего дневника"; "Давно уж не брал я в руки дневник – мало-помалу надоел он мне"; "Знов міні до сей книжки або зшитку пріпала охота, котрої у мене вже три місяці [не було]"[9].

У подібному стилі, але наповнюючи сторінки не лише враженнями та емоціями, а й описом насичених буднів, вже студент Михайло Грушевський продовжує вести щоденник і в 1888–1894 рр. – роках навчання в Київському університеті. Мемуарний твір цього періоду сучасний провідний грушевськознавець Ігор Гирич образно назвав "сповіддю самому собі через спілкування з Всевишнім"[10]. І підсумовував: "Тема Бога й власної психологічної настанови до життя на благо знедоленої Вітчизни – лейтмотив щоденника молодечих літ"[11].

І гімназичний "щоденник-друг" за 14 вересня 1883 р. – 19 травня 1884 р., і університетський "щоденник-сповідь" за 16 серпня 1888 р. – 5 березня 1894 р. виявив львівський історик Леонід Зашкільняк у Центральному державному історичному архіві України у Львові у фонді "Літературно-наукового вістника". Окремі аркуші з нотатками за 1889 р., 1893–1894 рр. збереглися в Центральному державному історичному архіві України в Києві[12]. Обидві частини цієї сенсаційної знахідки з передмовами та коментарями опубліковано відповідно у 1993 р. та 1997 р.[13]. Розмірковуючи, хто ж постає зі сторінок цих щоденників, упорядник унікальних історичних джерел Л. Зашкільняк лаконічно зазначив: "Одним словом, постає образ Людини!"[14].

Нині до образу цієї Людини додаються десятки, сотні, тисячі нових штрихів і відтінків. Їхнє світло випромінюється з виявленого на сьогодні тексту професорського/львівсько-київського щоденника вченого за 1902–1914 рр., який збагачує скарбницю вже добре знаної мемуаристики Михайла Грушевського (гімназичний та університетський діаріуші, автобіографії, спогади, публіцистичні праці автобіографічного характеру).

---

[9] Там само. № 5. С. 16 (записи за 7, 13 листопада 1883 р.); С. 19 (запис за 27 листопада 1883 р.); С. 20 (запис за 29 лютого 1884 р.); С. 21 (запис за 5 березня 1884 р.).

[10] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1-4. С. 96.

[11] Там само.

[12] *Зашкільняк Л.* [Переднє слово] // *Грушевський М.* Щоденники (1883–1884 рр.) // Київська старовина. 1993. № 3. С. 28; *Його ж.* Переднє слово // *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., перед. сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К. 1997. С. 5–8.

[13] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884 рр.) // Київська старовина. 1993. № 3. С. 28–35; № 4. С. 12–19; № 5. С. 13–24; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). К. 1997. 264 с.

[14] *Зашкільняк Л.* Переднє слово // *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). К. 1997. С. 8.

Його фрагменти, зокрема за 1904–1905 рр., 1910 р. та купюри за 1910–1914 рр. за протоколом Київського губернського жандармського управління, вже раніше було введено до наукового обігу[15].

У цих перших публікаціях щоденника Михайла Грушевського 1902–1914 рр. дослідники наголошували, що на тлі інших джерел мемуарного жанру маємо явище фундаментального порядку[16]. Порівнюючи його з діаріушами відомих діячів українського руху (О. Кістяківського, Є. Чикаленка, В. Винниченка, С. Єфремова, А. Жука, А. Любченка), окремі з яких призначалися авторами для друку, зауважено, що цей твір історик не розглядав як самодостатнє джерело для оприлюднення[17]. Від аналогічних пам'яток XIX – початку XX ст. "дневник" професора М. Грушевського кардинально відрізняється миттєвим зрізом подій, одноманітністю, лаконічністю записів. Стислий характер викладу знакових моментів життя і вражень прожитого дня переважно в кількох реченнях сприймається як шарада, яка вимагає дешифрування, подальшого осмислення й узагальнення.

Однак на відміну і від белетризованих мінінарисів свої сучасників, і від гімназично-студентських мемуарних замальовок майбутнього історика, цей щоденник зберіг силу-силенну джерелознавчого фактажу насамперед про справи на науковій, громадській нивах, про перебіг подій, в яких М. Грушевський брав безпосередню участь, а частіше відігравав ключову роль. І значно менше емоцій, які ті події пробуджували. Текст щоденника позбавлений, за окремими винятками, зайвих рефлексій. Час від часу в записах зустрічаємо авторську репліку: "Traditur dies die!"/"Так минає день за днем!"/"Час летить!". Саме ця крилата фраза латиною дала підстави образного визначення цього джерела – "щоденник-марафон". Коли вчитуєшся в лаконічні нотатки Михайла Грушевського, згадується воїн-герой, який ніс до Афін звістку про перемогу греків і жодного разу не зупинився перепочити. Щоденник 1902–1914 рр. – марафон Людини, якій зі студентських літ не вистачало 24-х годин на добу і яка мріяла розширити її хоча б до шістдесяти[18], а життя окрім роботи собі й помислити

---

[15] Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Публікація та комент. І. Гирича // Київська старовина. 1995. № 1. С. 10–30; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 96–127; Грушевський Михайло. Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку, приміт. та комент. І. Гирича, О. Тодійчук // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 15–74; *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2006. Т. CCLI. С. 607–633.

[16] *Гирич І.* Щоденник М. Грушевського як історичне джерело // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4 /1–4. С. 344–351; *Його ж.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 75.

[17] Там само. С. 75–76.

[18] *Кондаурова Г.* "Так я розумію свій характер": Роздуми Михайла Грушевського про власне "Я" у листі до приятельки Ганни Ямпольської. URL: http://immh.kiev.ua/tak-ya-rozumiyu-svoy-harakter-rozdumi-mihayla-grushevskogo-pro-vlasne-ya-u-listi-do-priyatelki-ganni-yampolskoyi/

не могла[19]. Не дарма аркуші професорського діаріуша рясніють численними фразами, як-от: "робота – як біда, нема кінця"; "починаю розмахуватися – став на шини"; "страшенно мене задавлює сі 1001 справа"; "був в ударі"; "так вечір і втік".

"Сів собі відновити дневник – по кількох літах"

Перш ніж означити головні теми життєпису, занотовані М. Грушевським у його професорському щоденнику, варто зупинитися на історії цієї документальної пам'ятки. Насамперед зауважимо, що підготовка академічного видання значно розширила попередні уявлення про її хронологічні межі. У перших оглядах наголошувалося на чотирьох записниках у темних коленкорових палітурках, в яких історик нотував події лише від січня 1904 р. до середини червня 1910 р.[20]. Усі чотири згадувані записники збереглися в родинному фонді Грушевських Центрального державного історичного архіву України у м. Києві[21]. Перший з них вчений відкрив лаконічним записом: "Сю книжечку дістав від Кулюні на деревце 24/XII [1]903[р.]". І розпочав нотатки з 1 (14) січня нового 1904 року настановою: "Буду писати тут і зрана (бо вечером все бракує часу) – про вчорашній день, під датою сих останніх…"[22].

І цей запис, і виявлені та опубліковані гімназично-студентські діаріуші викликали логічні питання: "Чому Михайло Грушевський після переїзду до Львова на 10 років відмовився від звички ведення свого щоденника? І чи дійсно відмовився? І що сталося після 16 червня (за ст. ст.) 1910 р. (останній запис у 4-ій записній книжечці), що унеможливило й надалі зберегти відроджену багатолітню традицію? І чи насправді це остання щоденникова нотатка історика?". Пошуки відповідей стимулювали наполегливі архівні "розвідки".

На сьогодні результати архівних студій дають можливість зробити висновок, що після приїзду до Львова М. Грушевський не відцурався від своєї гімназично-студентської звички. Про це свідчить його перший запис у нововиявлених фрагментах щоденника за 1902–1903 рр. У понеділок, 28 січня (10 лютого) 1902 р., він занотував у звичайному школярському зошиті, від якого збереглося декілька розброшурованих пожовклих аркушів: "Кілька разів зберався відновити дневника, і все сходив який

[19] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 47–48 зв. Детально див.: "Життя окрім роботи я собі й помислити не можу": Вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.) / Вст. ст. й публікація Г. В .Кондаурової // Український історичний журнал. 2016. №. 5. С. 80–100.

[20] *Гирич І.* Щоденник М. Грушевського як історичне джерело. С. 345; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. Вступ // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 98.

[21] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 26–345.

[22] Там само. Арк. 26.

час, хотів під новий рік розпочати, але якраз не мав відповідного гумору, та й так лишилося. Сьогодня зробив свою порцию, подрімав по обіді, по невиспанню нічнім, і добрий гумор маю і час, а що Маринця зберається на баль техніків, тож сів собі відновити дневник – по кількох літах"[23].

Логічні підсумки випливають з ключових фраз запису: "Кілька разів зберався відновити дневника" та "сів собі відновити дневник – по кількох літах". По-перше, якнайменше на два роки (1900–1901), які вчений називає "кількома", він "зрадив" своїй давній традиції "ведення дневника", яку відновлює на початку1902-го. Невдячна справа, яка радше буде схожою на аусспіції, з'ясовувати суб'єктивні обставини, які стали тому причиною. По-друге, перед цими приблизно двома роками М. Грушевський фіксував події своєї "нової ери" життя, адже у 1902-му "сів собі відновити" щоденник "по кількох літах". Імовірно, це були 1894–1899. Так само імовірно, що щоденник початку "галицької доби" професора Михайла Грушевського міг мати перехідний стиль. Але поза сумнівами був наповнений численними сюжетами, які на сьогодні відомі з інших джерел. Однак, а чи всі відомі?

Надзвичайно цікаво було б почути про перші дні перебування новойменованого професора у Львові, який справляв враження як "дуже скромненький і звичайний на позір", що "в чужині не знає, куди обернутись"[24], про його настрої, лекції й "Історичні вправи". Дізнаємось про них із листів до рідних, київських наставників і львівських опікунів[25], до знайомих, зокрема приятельки з університетських часів Ганни Ямпольської: "Що багато-пребагато маю роботи, що становище моє дуже трудне і вимагає великої уваги, то не буду й оповідати. Але що тяжко також, що не маю тут таких людей, як мав в Київі, де б міг про щось цікаве щиро побалакати – про новини літературні, наукові etc. Тут або балакай про політику, або про якусь щоденну дрібницю, нікому не цікаву. В гостях я ніде не буваю, – не придбав собі таких знаємих, хожу тільки – побалакати «про справи». […]. Ввечері, як не йду кудись на реферат студентський або що, сижу дома"[26]. І сидячи вдома, ділився враженнями зі щоденником. Трішки згодом, імовірно, нотував про освідчення майбутній дружині, чутки про вінчання з якою швидко розліталися Львовом.

---

[23] Там само. Арк. 15. Фрагмент щоденника за 28 січня (10 лютого) – 2 (15) червня 1902 р., написаний на окремих здвоєних аркушах зошита, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 15–19 зв. Фрагмент щоденника за 28 серпня (20 вересня) 1902 р., написаний на окремих аркушах зошита, зберігається: Там само. Спр. 275. Арк. 124–125 зв.

[24] *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Т. 3. Ч. 5. Нью-Йорк; Київ; Острог; Житомир. 2019. С. 234.

[25] Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд. Г. Бурлака; ред. В. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 54–71 (листи Михайла Грушевського до Олександра Кониського); Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк; ред. І. Гирич, А. Атаманенко. Київ; Нью-Йорк; Острог; Львів; Торонто, 2019. 208 с.

[26] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 95–96.

Так, М. Павлик повідомляв Драгомановим: "Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку – Вояківську, – що дуже гарно з єго боку. Новоерці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької"[27]. А також у щоденнику, мабуть, писалось про численні зустрічі з колегами, новими і давніми приятелями, які опісля не оминали нагоди переповідати свої думки, що "Груш[евському] пробування в Галичині принесло чималу користь – багато вилюднів проти Київських часів"[28].

Повертаючись до нововиявлених фрагментів щоденника за 1902–1903 рр., зауважимо, що попередні роки перерви зробили свою справу: відновлювати форму було непросто, про що свідчить як сам автор, так і кількість записів. І навіть сам розхристаний зошит чи радше його рештки. М. Грушевський якось неквапно набирав темп ведення "дневника" і, як колись у Тифлісі, скаржився сам на себе. Через тиждень, у наступний після першого запису понеділок, 4 (17) лютого 1902 р., занотував: "Не можу так вложитися в писаннє дневника – все забуваю"[29]. І як результат – за 1902 р. зробив лиш 9 розлогих послідовних заміток за 28 січня, 4 лютого, 22, 24, 30 березня, 14 квітня, 13 травня, 2 червня, 28 серпня (за ст. ст.). Можемо здогадуватися, що ритм поволі вирівнювався і пожовклі аркуші зошита з нотатками за вересень–грудень 1902 р. ще десь спочивають в архівних нетрях. Так само, як і аркуші щонайменше за січень – початок вересня 1903 р., адже від щоденника за цей рік на сьогодні виявлено лише один запис за 19 вересня (2 жовтня). Нагодою стали день народження й іменини: "Передучора скінчив я 37 літ, і завтра мої іменини"[30]. Найімовірніше, що цей запис міг бути й останнім у 1903 р.: подальшому веденню діаріуша завадив фізичний і психологічний стан вченого, відверто описаний ним в "Автобіографії" 1906 р.: "Тим часом з осени 1903 р., чи то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почалася наново загострюватися, проявляючися в приливах крови до голови, головних болях і т. д., що майже унеможливлювали якісь інтензивнійші зайнятя, не давали можности брати участь в якійсь диспуті […]: перспектива стратити можність інтензивної умислової роботи й вести житє пасивного глядача невимовно страшила мене"[31].

Переламав ситуацію, як згадували, подарунок донечки на Різдво під новий 1904 рік. Від того часу щонайменше до середини листопада 1914 р. хронологічний плин життя М. Грушевський фіксував у блокнотах,

---

[27] *Денисюк І.* Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // Записки НТШ: Праці філологічної секції. Львів, 1997. Т. CCXXXIV. С. 477.

[28] Леся Українка. Листи: 1898–1902 / Упоряд., автор приміт. В. Прокіп (Савчук). К., 2017. С. 249.

[29] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 16.

[30] Там само. Спр. 275. Арк. 65–65 зв.

[31] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. К., 1992. С. 210–211.

подібних до подарованих Катериною. На це вказують протоколи Київського губернського жандармського управління (Київського ГЖУ), вивчення яких дало змогу виявити нові відомості до історії діаріуша професора Михайла Грушевського, зокрема і щодо хронологічних меж цього унікального джерела.

"Жандармське управлєніє зіставило у себе мої дневники"

Серед численних документів справ Київського ГЖУ про арешт М. Грушевського 1914 р. "заховався" протокол № 14 від 12 лютого 1915 р.[32]. Насправді ж цей протокол виявився купюрами зі щоденника М. Грушевського 1910–1914 рр. у перекладі російською інспектором Київського тимчасового комітету у справах друку С. Щоголєвим. Уважне вивчення цих купюр та інших документів спростувало попереднє припущення, що з другої половини 1910 р. вчений не нотував поточних подій свого життя[33]. Комплекс жандармських справ став незаперечним доказом, що вчений вів щоденник щонайменше до 16 листопада (за ст. ст.) 1914 р. Останній короткий і лаконічний запис зроблено того дня у Відні: "Пакуємось"[34]. Це власне верхня хронологічна межа відомого на сьогодні діаріуша Михайла Грушевського.

За дослідженими протоколами Київського ГЖУ можемо простежити долю всього корпусу щоденникових нотаток за 1904–1914 рр., які вів історик у блокнотах з темними коленкоровими палітурками. Отже, під час обшуку 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р. в київському помешканні М. Грушевського на вул. Паньківській, 9/14 було вилучено значну кількість видань, рукописів, листування, господарчих та фінансових документів включно з "пачкой чистой бумаги", про що складено протокол № 3 від 30 листопада – 5 грудня (за ст. ст.) 1914 р.[35]. Під № 81 цього протоколу значилося: "Записных книжек и тетрадей с дневниками и другими записями 14 штук"[36]. Учений декілька разів звертався з проханням повернути йому документи і книги, частину яких отримав згідно з розписами від 15, 16, 22, 23 грудня (за ст. ст.) 1914 р. та 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.[37], серед них – 11 зошитів та записників[38]. Поміж цих зошитів та записників були і збережені до сьогодні вже згадані щоденники за 1 (14) січня 1904 р. – 16 (29) червня 1910 р., "Еженедельник: Записная книжка и календарь на

---

[32] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 229–232.

[33] Див.: *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. Вступ. С. 98.

[34] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 232.

[35] Там само. Арк. 22–31 зв.; Арк. 155–164 зв. Лише книжок і брошур до протоколу було вписано приблизно 2000 примірників.

[36] Там само. Арк. 31 зв., 164 зв.

[37] Там само. Арк. 32–38.

[38] Там само. Арк. 36.

1913 год"[39], "Книги записів грошових витрат"[40], які 1958 р. разом з іншими документами М. Грушевського та родини передала до Центрального державного історичного архіву України у м. Києві Ольга Олександрівна Грушевська – дружина Олександра Сергійовича Грушевського[41].

На решту матеріалів, ретельно розглянутих підполковником П. Самохваловим, склали новий протокол № 10 від 7–29 грудня 1914 р. як на предмети, "могущие иметь значение для дела в качестве вещественных доказательств"[42]. Під 9-м пунктом цього протоколу значились: "Три тетради в клеенчатых корках с дневниками Михаила Грушевского, при чем первая тетрадь имеет на обложке надпись: «1910–I» и содержит в себе дневники, писанные чернилами, с 17 июня 1910 г. по 1 января 1912 года; вторая тетрадь на обложке никакой надписи не имеет и содержит в себе писанные чернилами дневники с 1 янв[аря] 1912 года по 30 янв[аря] 1914 года включительно; третья тетрадь в черной клеенчатой обложке, без надписей, содержит в себе писанные чернилами дневники с 1-го февраля по 16 (29) ноября 1914 года включительно. Тетради записаны в протоколе описи за № 81"[43]. Графологічна експертиза вилучених "тетрадей", проведена 10 січня (за ст. ст.) 1910 р. викладачем Київського художнього училища І. Ехом, підтвердила, що записи в них велися рукою М. Грушевського[44].

А вже далі до роботи долучився сумнозвісний своїми нагінками на українство цензор С. Щоголєв, який був автором "підручника для жандармів" – "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма" (1912). Ще 10 грудня (за ст. ст.) 1914 р. на звернення начальника Київського ГЖУ О. Шределя[45] його рекомендував для цієї роботи колега, затятий українофоб, голова Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринський[46]. С. Щоголєв переклав російською мовою відібрані ним купюри з трьох записників М. Грушевського 1910–1914 рр., що й було оформлено у вигляді згаданого вже протоколу № 14 від 12 лютого (за ст. ст) 1915 р.

Власне ці купюри – єдине, що на сьогодні відомо (не здіймається рука писати "залишилося") з трьох блокнотів-щоденників вченого за період 17 червня (за ст. ст.) 1910 р. – 16 листопада (за ст. ст.) 1914 р. Про вилучені записники засланець Грушевський не раз упоминався в листах до

---

[39] Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 346 а – 466.

[40] Там само. Спр. 876.

[41] *Гісцова Л. З.* До історії фонду Грушевських // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 16–18; *Проценко Л.* Спогади про науковий архів Михайла Грушевського / Публікація О. Плаксіної // Київ і кияни: Матеріали щоріч. наук.-практичн. конф. К., 2011. Вип. 11. С. 386–389.

[42] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 202–205; 135–139.

[43] Там само. Арк. 202 зв.

[44] Там само. Арк. 207–207 зв.

[45] Там само. Арк. 39.

[46] Там само. Арк. 41.

молодшого брата Олександра, наголошуючи на необхідності "добиватися їх повороту"[47]. Цей же "дневник Грушевского в 3-х книжках" фігурує і в секретному листуванні начальника жандармського управління Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини з воєнним генерал-губернатором, які намагалися інкримінувати львівському професорові "австрофільство" й таємні зв'язки з найвищими чинами Австро-Угорщини[48].

Перше почуття захвату від виявленого документа швидко затьмарилось. В уяві зринули численні події, відомі за епістолярієм, автобіографіями, хроніками, часописами. Нові видавничі проєкти, подорожі, конфлікт в НТШ 1913 р., початок Великої війни. Як все це описував сам Михайло Сергійович? Скільки сюжетів могло би відкритися перед сучасними істориками, розширити вже відоме і стати поштовхом до нових студій, скільки питань було б знято!

Однак спроби з'ясувати подальшу долю трьох записників виявились, на жаль, безрезультатними. Після завершення допитів справу М. Грушевського, іменовану як "Переписка о политической благонадежности Михаила Сергеевича Грушевского", начальник Київського ГЖУ О. Шредель закрив і 11 серпня (за ст. ст.) 1915 р. передав разом з описом та п'ятьма "тючками с вещественными доказательствами" київському губернатору. Під № 9 цього опису значилися три зошити зі щоденниками М. Грушевського[49]. За декілька днів київський губернатор М. Суковкін прийняв власне рішення про закриття справи та повернення всіх документів Київському ГЖУ, про що повідомив начальника управління О. Шределя листом від 18 серпня 1915 р.[50]. На жаль, у кореспонденції М. Суковкіна нічого не сказано про "5 тючков", але найвірогідніше, що після рішення губернатора їх, як складову справи, було повернуто до Київського ГЖУ[51]. І мали б вони зберігатися у фонді цього управління.

Однак опис № 3 "Речові докази та документи, вилучені у політичних ув'язнених" фонду Київського губернського жандармського управління (Ф. 274) досить скромний у порівнянні з кількістю розглянутих справ. У передмові його упорядники щиро зазначили, що складений він з "россыпи" документів та матеріалів, які було систематизовано за прізвищами. Щоденника Михайла Грушевського на час укладання опису в 1961 р. в цій "россыпи", напевно, вже не було, і навіть гіпотетично складно змалювати шляхи його зникнення. Хоча це стосується не лише щоденника, і не лише справи вченого.

---

[47] Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 313, 315–316.

[48] Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах 23. СПб., 1998. С. 248.

[49] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 121–125; 126, Арк. 135–139.

[50] Там само. Арк. 131.

[51] Детально див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років в купюрах Київського губернського жандармського управління. С. 607–633.

Не маючи однозначного документального свідчення про долю речових доказів щодо М. Грушевського, варто згадати факт, оприлюднений на шпальтах "Нової ради" у перші дні Української революції. 29 березня (за ст. ст.) 1917 р. газета подала замітку "Справа про висилку проф. М. Грушевського". У ній, зокрема, йшлося: "В канцелярії київського губернатора серед инших паперів знайдено «Дело о высылке профессора Львовского университета М. С. Грушевского в Томскую губ. – № 227». […] Справа жандармів і агентурні відомості знаходяться в архіві жандармського управління, який тепер переглядається"[52]. Свідчення про наявність справи М. Грушевського в канцелярії губернатора закономірне, позаяк жандармське управління перебувало в його підпорядкуванні. Питання в іншому: чи могла канцелярія губернатора зберігати речові докази осіб (тим паче повернуті в Київське ГЖУ), справи яких розглядало жандармське управління? За логікою, радше ні, але саме величезний архів (124 840 справ) канцелярії київського губернатора (Державний архів Київської області. Ф. 2) може бути гіпотетичною "схованкою" для "заарештованого" щоденника М. Грушевського.

Оприлюднення в 1917 р. відомостей щодо справ про арешт та висилку М. Грушевського породжує також думку про можливість повернення речових доказів власникові по свіжих слідах цієї публічної акції (якщо вони на той час ще вціліли!). Однак таке передбачення розбивається і до певної міри спростовується запитанням: чому в такому разі записники зі щоденником за 1904 р. – першу половину 1910 р. збереглися, а останні – ні? Адже в разі повернення вони з 1917 р. мали б бути в єдиному комплексі.

Варто наголосити, що при формальному веденні слідства саме щоденник був одним із головних джерел підтвердження попередніх заяв-висновків жандармів про "шкідливу" діяльність ученого. Формальному, бо слідства як такого не було. Задовго до арешту, ще 15 липня (за ст. ст.) 1914 р., заступник міністра внутрішніх справ Російської імперії генерал В. Джунковський звернувся до київського, подільського та волинського генерал-губернатора Ф. Трепова з проханням охарактеризувати політичну діяльність М. Грушевського та висловити думку щодо доцільності його адміністративного виселення[53]. А вже 30 серпня (за ст. ст.) 1914 р. начальник Київського ГЖУ О. Шредель отримав наказ Ф. Трепова "подвергнуть профессора Грушевского аресту при первом его появлении в Киеве и высылке из Юго-Западного края"[54]. Власне, ці формальні ознаки слідства знаходять підтвердження і у словах самого О. Шределя: "Так как высылка профессора Грушевского была уже предрешена и по осмотру

[52] Справа про висилку проф. М. Грушевського // Нова рада. 1917. № 3. 29 березня. С. 4. Замітку повністю передруковано: Український історик. 1987. Ч. 1–4. С. 126–127.

[53] *Щербак М., Щербак Н.* М. Грушевський і жандарми: вчений і система // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. К., 2002. С. 77.

[54] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3321. Арк. 53.

отобранного материала не усматривалось данных для возбуждения формального дознания, то Грушевский был задержан в Киеве до окончания допроса по содержанию отобранных у него документов"[55]. Найважливішим документом був, зрозуміло, щоденник.

Саме щоденникові нотатки покладено і в основу підсумкового документа у справі М. Грушевського, укладеного полковником О. Шределем 17 квітня (за ст. ст.) 1915 р.[56] – майже через два місяці після заслання вченого до Симбірська. "Личность его, как вредного политического деятеля, резко обрисовывается при обращении внимания на связи Грушевского как в России, так и Австрии"[57], – так починається жандармський коментар до купюр щоденникових записів, якими вони намагалися обґрунтувати свої упередження проти лідера українського руху. І тим самим зберегли для історії бодай частку унікального мемуарного джерела.

Зауважимо ще кілька важливих деталей до історії збереження щоденника М. Грушевського, які варто враховувати для подальших пошуків. Відомо, що весь архів "галицької доби" вченого до його смерті зберігався на львівській віллі, після – в Бібліотеці НТШ, де з ним працювали М. Деркач і В. Дорошенко[58]. Під час Другої світової війни з відновленням діяльності ліквідованого у 1939 р. Наукового товариства імені Шевченка його працівники розпочали систематизацію унікального корпусу документів. Безпосередньо цим займався співробітник рукописного відділу, публіцист і політичний діяч Володимир Левинський, упорядкувавши від січня 1943 р. до березня 1944 р. рукописи та редакційне листування "Літературно-наукового вістника", що зберігалися "в депозиті" Грушевського, а також величезний масив кореспонденцій з особового архіву історика[59]. Імовірно, саме тоді гімназично-університетські щоденникові записи історика було занесено до фонду "Літературно-наукового вістника", де вони зберігаються (за незначними винятками) і понині. Після закінчення Другої світової львівський архів Михайла Грушевського перевезли до Києва, де він, частково розпорошений, склав основу унікального родинного фонду 1235 ЦДІАК України.

Але професорський "щоденник-марафон", найвірогідніше після спорудження в 1909 р. прибуткового "фамільного" дому, Михайло Грушевський зберігав у Києві, де паралельно комплектував бібліотеку й архів,

---

[55] Там само. Арк. 53 зв.

[56] Там само. Арк. 47–52 зв.

[57] Там само. Арк. 47.

[58] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1 Спр. 419. Арк. 20; Ф. 379. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2–5 зв.

[59] Там само. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 819 а. Арк. 1, 4–6, 8–13, 62, 67, 70, 74, 78, 82, 84. Детально див.: *Кондаурова Г.* "Архів проф. Михайла Грушевського" у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 355–359; *Гирич І.* Листи Володимира Левинського до Володимира Дорошенка за 1950–1953 рр. з архіву Української вільної академії наук у США // Архіви України. 2020. Вип. 4. С. 167.

який являв собою значний корпус майнових та фінансових документів, рукописів, листування, фото та ін., про що свідчить вже згаданий протокол, укладений після арешту М. Грушевського в листопаді 1914 р. Окремими позиціями, як зазначено вище, в ньому зафіксовано і нотатники з щоденником вченого. Багатолітнє дослідження фонду 1235 ЦДІАК України дає можливість зробити сумний висновок: документів, записаних у жандармських протоколах, у цьому фонді виявити не вдалося. Всі вони, на жаль, згоріли під час обстрілу більшовицьким військом дому Грушевських у ніч з 25 на 26 січня (за ст. ст.) 1918 р.

Але!.. Вціліли чотири записники зі щоденником за 1904–1910 рр., які у грудні 1914 р. – лютому 1915 р. вченому вдалося повернути з Київського ГЖУ. Отже, у порівнянні з іншими надзвичайно важливими особистими та фінансово-майновими документами, включно з паспортами, метриками про народження, свідоцтвом про вінчання тощо, які знищив вогонь, щоденник перебував під особливим доглядом. Цьому, безперечно, "посприяв" і "арешт" частини блокнотів у 1914-му. Як повернуті 4 блокноти змогли врятувати з пожежі – залишається невідомим. Можна лише припустити, що дружина і донька, рятуючись самі, рятували й ці унікальні джерела. Але це тільки єдина гіпотеза, яка потребує документального підтвердження чи спростування.

"З щоденника Грушевського, він так писав"

Дослідження "дневника" професора Михайла Грушевського породжує ще низку питань, для однозначної відповіді на які потрібних джерел не виявлено. Найважливіше з них: чи вів історик щоденник після 1914 року? Адже, пам'ятаємо, що запис "Пакуємось" за 16 (29) листопада 1914 р. залишається останньою відомою щоденниковою нотаткою вченого. З цього приводу на сьогодні маємо лише декілька згадок. Так, В. Модзалевський, описуючи у своєму "Діяріюші" за 2 січня 1919 р. перебіг загальних зборів Українського наукового товариства в Києві, де розглядалося питання про відношення Товариства до Української академії наук, згадував, як М. Грушевський "занотував в свою книжечку" прізвища дискутантів[60]. Чи могла бути ця книжечка щоденником, чи були це нотатки для протоколу зібрання? Лаконічність згадки не дає можливості зробити відповідні висновки. Інформативнішими вважаємо спогади дружини академіка ВУАН Олександра Янати. Після арешту чоловіка навесні 1933 р. її викликав слідчий, зустрівши словами: "Осадча, кажуть, що ви дуже гостинна господиня". Коли вона поцікавилась, звідки відомо про таку її вдачу, той відповів: "З щоденника Грушевського, він так писав". Описуючи цю подію, Наталя Осадча-Яната згадувала, що коли Михайло Грушевський бував у Харкові

[60] *Винар Л.* Грушевськіяна Олександра Оглоблина // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 74–75.

і зупинявся в їхній квартирі, мав з собою щоденник – "дуже товстий (завтовшки не менше як 8 см) зошит у твердій палітурці". Підсумовуючи, вона зауважувала: "Я думаю, що щоденник, який він вів, було забрано під час обшуку, що і в нього був. Але те, що було там написано і забрано в Києві, зробилося відомим і слідчому в Харкові"[61]. Сучасна джерельна база грушевськознавства дає змогу ширше поглянути на ці висновки Н. Осадчої-Янати, адже томи справи-формуляру М. Грушевського недвозначно вказують на перлюстрацію його листування, з якого "слідчі з Харкова" так само могли черпали відомості про академіка.

Однак факт, поданий Н. Осадчою-Янатою, дає підстави до гіпотетичного висновку, що М. Грушевський продовжував вести щоденник і після 1914 р., зокрема у другій половині 1920-х років. Дозволимо собі висловити думку й про те, що цю традицію він міг продовжити і під час заслання. Аргументом до цієї гіпотези може слугувати описаний самим істориком факт. Повертаючись із заслання до Києва, він потрапив у неприємні обставини: у потязі, в якому їхав, сталася пожежа, в ній згоріли колекція стародруків, рукописи, речі[62]. Міг бути і щоденник. Отже, дата верхньої хронологічної межі діаріуша Михайла Грушевського на сьогодні залишається відкритою, а гіпотетичні міркування стануть достовірними тільки тоді, коли пощастить виявити бодай невеличкі фрагменти щоденника М. Грушевського за 1915–1934 рр.

"Давнійше я робив пляни, коли мині мине сорок літ… написати свої мемуари"

Актуальною залишається ще одна суттєва проблема, пов'язана з дослідженням цього важливого джерела інтелектуальної спадщини видатного вченого. Вперше на неї звернув увагу відомий грушевськознавець І. Гирич: "Львівський щоденник – це, безперечно, фактографічний матеріял для майбутніх спогадів. На публікацію їх у тому вигляді, як вони були написані, М. Грушевський напевно не розраховував. Стиль кишенькового нотатника, де події дня позначені пунктирно, у телеграфному жанрі, не мають інтересу для пересічного читата. Натомість згодом написані спогади мали призначатися широкому загалові"[63]. Думка важлива, але її варто обговорити під кутом детальнішого аналізу всіх збережених щоденників і спогадів.

Отже, чи розглядав Михайло Грушевський свій професорський діаріуш як самостійне джерело, чи вважав його підставою майбутніх споминів? Про своє бажання взятися за спомини вчений вперше публічно

[61] *Осадча-Яната Н.* Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського // Український історик. 1982–1983. Ч. 3–4/1. С. 149–150.

[62] *Грушевський М.* Спогади / Публікація і прим. С. Білоконя // Київ. 1989. № 8. С. 127.

[63] *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником). С. 77.

заявив ще у 1906 р. наприкінці своєї "Автобіографії": "Давнійше я робив пляни, коли мині мине сорок літ (мовляв, оброблюся вже тоді, буду мати «Історію» в шести томах, на укінченню і т. д.), написати свої мемуари. Сеї осени мине мені сорок літ, але час, коли я «оброблюся» і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все дальше, а житє й робота забирає все більше"[64]. Отже, залишалося і далі вести щоденник і дочекатися часу, коли поталанить таки "обробитися" й використати численні факти, які не могла зберегти найунікальніша пам'ять, для мемуарів? На перший погляд, це є вповні логічним.

Знаємо, що М. Грушевський встиг підготувати спогади про свій рід, дитинство, гімназію, розпочав мемуари про університетські часи, детально описав заслання й добу Української Центральної Ради[65]. Як же корелюються час написання "Споминів" і їхні тексти з відомими на сьогодні щоденниками М. Грушевського? Чи покладено в основу мемуарів про гімназичні та університетські роки щоденникові нотатки за ці періоди?

Відомо, що першу частину "Споминів" вчений розпочав у 1918 р. не з подій Української революції, а з дитячих та гімназичних літ. У "вагоні під час житомирського ісходу"[66] він розповідає про дідів і бабусь, батька і матір, яку напівживою винесли з пожежі обстріляного більшовицьким військом "фамільного" дому і яка за декілька днів, 30 січня (за ст. ст.) 1918 р., померла від пережитих потрясінь. У цих перших пробах творення своїх мемуарів він знаходить вихід із тяжкого душевного стану, не покладаючись на щоденник чи родинний архів[67]. Повернувся до "сього писання в 1918 [р.], як ховавсь під час повстання, коли мені не дали змоги виїхати з Київа". Закінчував першу частину у "сховку в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам'янці, 23.II.1919"[68]. При порівнянні обох відомих на сьогодні джерел ("діаріуша-друга" 1883–1884 рр. і спогадів про гімназичне життя) можна зробити висновок, що щоденник не мав жодного "впливу" на розлогий текст споминів, в яких значно ширше представлено численні факти, події, імена, що збереглися і зринули в пам'яті у трагічні для родини і України хвилини. Переконані, якби під рукою і був щоденник, він не став би головним джерелом історика-мемуариста. М. Грушевський творив новий мемуарний наратив, сюжети якого наповнював

---

[64] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. С. 213.

[65] *Грушевський М.* Спомини / Передм. Ф. П. Шевченка; публ., підгот. тексту і прим. С. І. Білоконя // Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3; *Магунь М.* Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 128–153.

[66] *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 9. С. 133, 149.

[67] Детально див.: *Панькова С.* Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 36–49.

[68] *Білокінь С.* Видання "Споминів" М. Грушевського: історія рукопису та видання // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 709.

такими деталями, про які не думалося в ту мить, коли звірявся своєму "дневнику-другові".

Самостійним твором виглядає і збережений фрагмент (частини шостого та сьомого розділів) спогадів про університетські роки[69]. За датами, зазначеними на вцілілому фрагменті цих мемуарних записів ("5.X.34", "8.X.934", "9.X.34"), М. Грушевський писав їх так само за нелегких для нього обставин московського "почесного заслання". І так само під рукою не було розлогого щоденника описаної доби: як гімназичний, так і студентсько-магістерський діаріуші на той час зберігались на львівській віллі.

Остання берегиня родинного архіву Грушевських, Ольга Грушевська (дружина брата), передала згадані спогади Денисові Лукіяновичу, який не раз навідував її у Києві після Другої світової війни. На це вказує лист від 31 грудня 1951 р., написаний зі Львова відомим бібліофілом Федором Максименком. У ньому, зокрема, він звертався до Ольги Грушевської із проханням: "Мне очень хотелось бы прочесть записки М. С., которые взял Лукиянович. Если бы Вы прислали мне письмо ему, чтобы он дал их для прочтения – я был бы весьма благодарен"[70]. На початку 1950-х років у розпорядженні О. Грушевської залишалися саме "записки М. С." з університетських часів, адже спогади про дитячі й юнацькі роки, роки заслання та події Української революції ще у другій половині 1930-х особиста друкарка вченого передала в родину дослідника Києва В. І. Щербини[71].

Саме від нащадків письменника Лукіяновича згаданий фрагмент (переписаний невстановленою особою) надійшов до фондового зібрання Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові[72]. Найвірогідніше, патріоти з оточення Д. Лукіяновича та Ф. Максименка були причетні до копіювання цієї частини мемуарів М. Грушевського, над якими він працював у Москві: дата 9 жовтня 1934 р. проставлена на початку сьомого розділу незадовго до виїзду вченого в Кисловодськ. А отже, "без початку і кінця" або "з початком і без кінця" автограф спогадів Михайла Грушевського про університетські часи гіпотетично до наших днів може зберігатися у Львові.

І якщо спогади про дитинство, гімназичні та університетські студії писалися незалежно від текстів щоденників до певної міри і через обставини, то найвірогідніше на мемуари про Українську Центральну Раду діаріуші цієї доби за жодного випадку не могли вплинути. На сьогодні немає бодай єдиної згадки про них, і динаміка подій цієї доби певно була тому причиною. Імовірно, від самого початку Української революції лідер УЦР намірявся описати роки, проведені в "огні і бурі", у вигляді мемуарів. Задумом "сповнити свій старий замір – написати свої спомини про ті

---

[69] *Магунь М.* Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. С. 128–153.

[70] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1400. Арк. 1–4.

[71] *Білокінь С.* Видання "Споминів" М. Грушевського: історія рукопису та видання. С. 699.

[72] *Магунь М.* Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. С. 128–133.

14 місяців, котрих кращих і трагічнійших мабуть не було і не буде в життю нашого народу"[73], Михайло Грушевський ділився з приятелем Олександром Олесем 23 січня 1923 р. Одначе на цей час він уже розпочав роботу над ними. Спочатку реалізував цей план у вигляді начерку під заголовком "З недавнього минулого", підготовленого 1 січня 1922 р. й опублікованого в часописі "Письмо з Просвіти"[74]. У той самий час взявся й безпосередньо за "Спомини", на що вказує нотатка на початку цієї частини: "В Ішлі, 12.I.1922 я зачав се писати на бажаннє Маринці [М. С. Грушевської. – *С. П.*]. На випадок друку, треба дати провірити по інших матеріялах і викинути, що, може, ще не надається до друку"[75]. Продовжував, повернувшись в Україну, у своїй літній резиденції в Китаєві у 1924 та 1926 рр.

Підсумовуючи, зауважимо, що добре відомі на сьогодні тексти "Споминів" Михайла Грушевського – це цілісний самобутній твір. Незалежно від часу і обставин творення, він витриманий в одному стилі, одній тональності, чого не скажеш про щоденники, на характер яких суттєво впливали час і обставини, а також внутрішні настанови автора. Так, "щоденник-друг" був необхідний гімназистові Грушевському, щоб звіряти з ним мрії й урізноманітнювати бурсацькі будні; "щоденник-сповідь" – щоб пережити студенту й магістру Грушевському "роки найбільшого аскетизму", "гостру полосу релігійності"[76] й розкрилити плечі; "щоденник-марафон" – щоб здолати обраний шлях. І ці психологічні засади залишили свої сліди на текстах діаріушів і визначили їхнє самостійне життя.

Вчитуючись у телеграфний стиль і галоп безмежного фактажу професорського щоденника, складно собі уявити процес написання споминів на його підставі. Хоча, на перший погляд, завдання щоденника – фіксувати факти, події, дати, прізвища, які забуваються, і тим самим допомагати при написанні спогадів. Але, на нашу думку, спомини – це не хронометраж життя, це те, що не стирається з пам'яті. Взявшись за них, Грушевський не вишукував би десятки тисяч занотованих зустрічей і подій – він згадував би найяскравіші, солодкі й гіркі, години "галицької доби". І тому щоденник радше допомагав тримати ритм і темп насиченого життя і обраного шляху. І був певним способом самоорганізації, хоча й не єдиним. Допомагали, наприклад, "Книги записів грошових витрат"[77], які, за прикладом свого "хрещеного батька" Олександра Конисього, Грушевський вів ще з магістерської доби. У окремі роки, зокрема 1913-му, паралельно зі щоденником нотував найважливіше, переважно

---

[73] Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 244.

[74] *Грушевський М.* З недавнього минулого // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II. Львів, 2013. С. 312–316.

[75] *Білокінь С.* Видання "Споминів" М. Грушевського: історія рукопису та видання. С. 709.

[76] *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 9. С. 120.

[77] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876.

час зустрічей та імена, у згаданому вже "Еженедельнике". Для вразливої психіки Михайла Грушевського щоденник був також ритуалом, певною медитацією, і саме тому особливий пієтет до нього він зберігав, вірогідно, усе життя. А спогади, які задумував написати й писав, не були головною спонукою ведення "дневника", чого не зауважиш про "Автобіографії" вченого 1906 р. та 1926 р., чимало хронологічних деталей яких виглядають запозиченими зі щоденників.

Висловлюючи дану гіпотезу, відзначимо, що ця проблема залишається "предметом дальших студій і перевірок"[78]. І лише нововиявлені джерела дадуть можливість однозначно відповісти на запитання – що було для Михайла Грушевського головним мотивом ведення діаріуша впродовж десятків років.

"Але властиво я ліпше себе чую в будні, як в свято"

Від часу перших публікацій фрагментів "щоденника-марафону", які побачили світ у 1995 р., 2002 р. та 2006–2007 рр.[79], інтерес до цього інформативно насиченого еґо-документа не вичерпався, і ще довго грушевськознавці будуть звертатися до нього у своїх студіях, виявляючи нові факти та звіряючи з ними свої гіпотези й висновки. Детальний аналіз історико-культурної вартості та змісту діаріуша 1904–1905 рр. репрезентував у своїй ґрунтовній праці перший дослідник унікального джерела І. Гирич, виокремивши головні сюжети, знакові моменти життя вченого, ключові враження прожитого дня, які вповні корелюються із сюжетами наступних років[80]. Це вдача, визначальні риси характеру; родина; "Історія України-Руси"; "Очерк истории украинского народа"; "Наукові статті"; "Суспільно-політична публіцистика"; "Наукове товариство імені Шевченка"; "«Фамілія» Грушевського"; "Іван Франко"; "Степан Томашівський"; "Університетські виклади, наукові семінари, учні"; "Академічний дім"; "Грушевський в політиці"; "Взаємини з Наддніпрянською Україною". Продовжуючи традиції, закладені І. Гиричем, означені ним сюжетні лінії "щоденника-марафону" знайшли своє академічне і науково-популярне висвітлення в численних студіях українських дослідників. І, власне, на сьогодні вони вже репрезентують солідну бібліографію, яка з часом послужить підставою для окремої фундаментальної праці.

---

[78] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. V. Львів, 1905. С. VI–VII.

[79] Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Публікація та комент. І. Гирича // Київська старовина. 1995. № 1. С. 10–30; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1-4. С. 96–127; Грушевський Михайло. Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку, прим. та комент. І. Гирича, О. Тодійчук // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 15–74; *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2006. Т. CCLI. С. 607–633.

[80] *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником). С. 200–234.

Жанр мемуарного джерела завжди приваблює можливістю не лише осягнути хронологічний плин життя автора, а й зануритися у його внутрішній світ, виписати психологічний портрет[81]. Визначальну рису свого автопортрета Михайло Грушевський репрезентував у "Споминах": "Я думаю, що я дуже багато одідичив від матері в своїй психіці [...]. Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я [в] кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку своєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї"[82].

Ці слова є промовистою відповіддю-ключем на питання – "як може людина зробити за одне життя стільки, скільки встиг зробити М. Грушевський". А зміст "щоденника-марафону" – відкрита тим самим ключем скарбниця, наповнена неспинним, повсякденним служінням Кліо, яке наснажувало, підживлювало, підтримувало умиротворення й приносило задоволення навіть тоді, коли доводилось працювати "як віл" (2 серпня (за ст. ст.) 1905 р.). Яскравими свідченнями такого стану можуть слугувати роздуми М. Грушевського, занотовані після урочистостей з нагоди виходу наукового збірника, присвяченого його 10-літній наукової праці в Галичині: "Вчора, йдучи з комерса, мав я прикре почутє: свято скінчилося, й знову наступають безпросвітні будні. Але властиво я ліпше себе чую в будні, як в свято" (13 лютого (за ст. ст.) 1906 р.).

Учився після чергових конфліктів, зокрема й першої резиґнації з посади голови Наукового товариства імені Шевченка в липні 1901 р., тримати рівновагу, "не палити мости", реально оцінюючи свої здобутки: "Безперечно, ворогам удалося мене побити в Наук[овому] тов[аристві] ім. Ш[евченка], але що з того? Може я опаную позицию наново, може не опаную, але що з того? Чому й не бути побитим? Чому як раз мати претензию все побіждати? В кождім разі вложена мною робота свої сліди лишила, в загальній сумі народнього розвою не була безрезультатна, а навіть і пятно моєї індивідуальности – коли сим дорожити – виразно відбила" (24 березня (за ст. ст.) 1902 р.). Не соромився признаватись собі, що помилявся, "ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу". І підсумовував: "Ні, може не пробити, бо забогато інтересованих contra" (13 березня (за ст. ст.) 1904 р.). А тому ніколи не дозволяв собі "лишатися стороннім глядачем".

Зі щоденником ділився нерадісними думками про "передчасну смерть" (13 травня (за ст. ст.) 1902 р.), які, з переломом психологічного

[81] На підставі щоденникових нотаток та інших еґо-документів зроблено спробу створити психологічний автопортрет у дослідженні: *Панькова С.* Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 36–49.

[82] *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 9. С. 120.

настрою, змінювалися філософським сприйняттям мирського буття: "Як мені було 20 л[іт] – я не думав про смерть і не боявся її, як перейшло за 30 – став думати й вона наповняла мене страхом; тепер, як переступив 40 – я рідко думаю про неї, але сі гадки наповняють мене більше бажанням спочинку, ніж страхом. В житю все-таки дуже добре те, що кінець кінцем воно кінчиться і по нім наступає спокій" (18 листопада (за ст. ст.) 1906 р.).

Сповідуючи з дитинства християнські цінності, іноді дивувався собі: "Тепер мене навить дражнять деякі прояви обрядовости в мамі й Саші, хоч колись я був далеко більшим ще обрядовцем" (14 квітня (за ст. ст.) 1902 р.). І в той самий час щоденник фіксує, як на великі свята – передусім Різдво, Благовіщення, Великдень, Трійцю – відвідував з родиною Службу Божу: "Великдень. Не клалися з вечера, а пішли на одіянія, і я з Кулюнею – до Благовіщен[ської], потім до Пріюта, а по утрені додому. Нагадало се мені мої екстатичні часи й понаводило на гадки, які я зараз же рано взявся переносити на папір" (29 березня (за ст. ст.) 1909 р.).

З приємністю зауважував благодатний вплив музики, яка часом була кращим засобом лікування депресії: "Були вдень на «Руслані», я просидів цілу оперу, й приходили мині ріжні інтересні гадки – помічаю, що музика добре впливає на мене з сього погляду" (6 січня (за ст. ст.) 1909 р.). Часом "майже одинокою приємністю" називав походи до антиквара Й. Томасіка (27 лютого (за ст. ст.) 1904 р.), поповнення колекції "музеаліями" братів Шкрібляків (20 січня (за ст. ст.) 1905 р.; 29 липня (за ст. ст.) 1907 р.).

"Поволі, одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшатися, а з тим вступала й енергія, й надія", – наголошував М. Грушевський в "Автобіографії" 1906 р.[83]. З того часу зі сторінок щоденника зникають скарги на біль голови, апатію, сумніви, меланхолійні настрої. Змінюються навіть почерк і мова.

Проте найбільший вплив на енергію, душевний стан професора мали перспективи українського руху, які відкрилися на теренах Великої Україні з 1905–1907 рр., завойований у непростих баталіях та конфліктах непохитний авторитет у Науковому товаристві імені Шевченка, кермування яким було провідною справою громадсько-культурного життя вченого. "Несподіваний вибір" головою Українського наукового товариства у Києві зробив "дуже приємне враження". "Я почув грунт в Київі і позицію для роботи", – підсумовував той знаковий вибір Михайло Грушевський (29 квітня (за ст. ст.) 1907 р.). Штрихами й розлогими нарисами всі ці події стають лейтмотивом його "дневника" – довгочасного марафону вченого й суспільного діяча, який він пройшов під вітрилом із гаслом-засадою "проти течії". В одній із своїх публіцистичних праць під назвою "Проти течії" вчений наголосив: "Українська нива вимагає працівників і кличе до себе

[83] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. С. 211.

українську інтелігенцію. Досить плисти на буксирі за течією – час поєднати служіння загальним завданням зі служінням своїм обов'язкам"[84]. Течія не давала змоги розслабитися, тож, долаючи її силу й опір, загартовував вдачу, випробовував на міць славу. А "служіння своїм обов'язкам" репрезентував у сотнях, тисячах замальовок свого професорського щоденника.

Саме тому фабулу достатньо інтимного еґо-документа складають суспільно-політичний рух в Україні, культурно-громадська праця, українізація освіти і науки, згуртування українських інтелектуалів та численні рефлексії на плин цих процесів. Власний почин дослідження знакових подій життя М. Грушевського на тлі розмаїття контекстів доби розвинув у ґрунтовних розвідках І. Гирич, акцентуючи увагу на соборницьких проєктах видатного історика (перетворення "Літературно-наукового вістника" на всеукраїнський орган, розбудова Українського наукового товариства у Києві за взірцем НТШ, створення Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, ідея створення українських кафедр у підросійських університетах, відкриття мережі книгарень НТШ на теренах Наддніпрянської України тощо) та їхній реалізації[85]. І наголошував, що у всіх цих амбітних задумах і протистояннях переможцем виходив Михайло Грушевський. Нововиявлені джерела до початкового періоду діяльності УНТ у Києві, введені до наукового обігу С. Паньковою[86], відкривають перспективи подальших студій історії наукової інституції на підставі щоденникових записів голови Товариства.

Одним із яскравих виявів єднання українців з обох берегів Збруча стала перша всеукраїнська Виставка руської штуки й артистичного промислу, відкрита з 24 (11) січня по 1 березня (17 лютого) 1905 р. Реалізація цього проєкту, урядженого новоствореним 1904 року Товариством прихильників української літератури, науки і штуки, відбувалася під протекторатом Наукового товариства імені Шевченка. Очільник обох інституцій Михайло Грушевський виступив разом з Іваном Трушем не лише ініціатором, але й безпосереднім учасником. Упродовж січня–лютого 1905 р. тема

---

[84] Стаття написана у вересні 1906 р. для № 15 "Украинского вестника", що не вийшов. Невдовзі відкрила збірку "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907. С. 1–5). Сучасний передрук: Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 389–392.

[85] *Гирич І. Б.* М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // Український історичний журнал. 2016. № 5. С. 101–138; *Його ж.* Актуальні питання сучасного грушевськознавства: громадсько-політичний напрям діяльності // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 9–35; *Його ж.* Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 29–58.

[86] *Панькова С.* "Я почув ґрунт у Києві і позицію до роботи". URL: http://immh.kiev.ua/ya-pochuv-grunt-v-kiyivi-i-pozitsiyu-dlya-roboti-do-110-oyi-richnitsi-obrannya-mihayla-grushevskogo-golovoyu-ukrayinskogo-naukovogo-tovaristva-u-kiyevi/

“вистави” не сходила зі сторінок діаріуша[87]. Саме ці нотатки відкривають чимало нового: і те, що автором каталогу виставки був Михайло Грушевський; і те, що “половина” представлених в експозиції творів походила з його приватної збірки; і те, що він відмовився від зосередження своїх раритетів в окремій залі; і те, як поповнилися колекції Музею НТШ та історика – щирого шанувальника українських старожитностей і мистецтва. Ці захоплення вченого, про які він щиро зізнавався своєму щоденнику, детально виписані у студіях Н. Шелудякової та С. Панькової[88].

Соборницькі ідеї Михайла Грушевського у щоденних оповіданнях оживають через його сприйняття учасників тогочасного громадського, соціокультурного і політичного руху. Майстром реконструкцій міжособистісних стосунків за “дневником” історика по праву вважається І. Гирич, перу якого належить низка студій-мандрівок мапою інтелектуального простору на зламі XIX–XX ст.: Грушевський – Франко, Грушевський – Єфремов, Грушевський – Василенко, Грушевський – Чикаленко[89]. Поза конкуренцією лідером мемуарної рецепції М. Грушевського був І. Франко. За підрахунками І. Гирича, його ім’я згадано у щоденникових нотатках львівського професора понад дві сотні разів. За цими згадками – еволюція взаємин двох велетнів української науки і культури та розвінчання совєтського міфу про їхній антагонізм. Підсумовуючи свої спостереження, дослідник наголошував: “Нашим завданням було ввести в обіг нові маловідомі джерельні матеріали і, зокрема, використати щоденникові записи Грушевського. Не хотілося б виносити остаточних присудів ділам і вчинкам вчених у сенсі їхніх творчих взаємин. Ми маємо до діла з людьми надзвичайної творчої потуги, які знали собі ціну”. Сюжетна палітра діаріуша щедро збагачена епістолярними діалогами з сотнями кореспондентів, заангажованих М. Грушевським до реалізації його суспільних

---

[87] *Панькова С.* “Половина вистави – наша”: дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року. URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/

[88] *Шелудякова Н.* Львівська колекція гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219; Її ж. М. Грушевський – колекціонер // Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 69–86; Її ж. М. Грушевський – колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. К., 2016. 19 с.; Панькова С. Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник НТШ. 2016. Ч. 55. С. 37–42.

[89] *Гирич І.* Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії: Зб. наук. пр. Дрогобич, 2007. Вип. 4. С. 590–643; *Бурлака Г., Гирич І.* Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 27–66; *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX ст. // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К., 2016. С. 514–583; *Його ж.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // Там само. С. 486–503; *Його ж.* Михайло Грушевський – Євген Чикаленко // Там само. С. 679–696.

проєктів. Характерною особливістю, радше закономірністю щоденника вченого є численні згадки про отримані й відправлені кореспонденції, частина яких введена до наукового обігу з залученням до наукового апарату щоденикових нотаток[90].

Зважаючи на ключову проблему національної ідентифікації – проблему рідної школи, М. Грушевський одним із перших наголосив на першочерговості відкриття приватних українських гімназій у Галичині, тим самим започаткувавши дискусію між прихильниками розвою шкільництва, з одного боку, та побудови національного театру – з другого. Полілог виплеснувся на шпальти газет, рефлексії – у численні поденні записи, вперше акцентовані В. Тельваком[91].

Наукове товариство імені Шевченка – головний нерв кипучої діяльності професора М. Грушевського. Збори і засідання, дискусії і конфлікти, видавничі проєкти, книгарня, музей, Академічний дім – чи не головне тло, на якому розгортаються щоденні розповіді очільника Товариства. А слова "виділ" і "секція" – незаперечні лідери умовного словопокажчика професорського діаріуша. Варто зауважити, що сюжетні лінії мемуарного джерела часом розширюють офіційні відомості, занесені до протоколів НТШ або його "Хроніки". Це стосується насамперед скандальних історій (спроба виключити з членів Товариства О. Барвінського, негідна поведінка працівника музею Б. Януша, причетного до крадіжок з колекції інституції тощо). Сучасні історики І. Гирич, В. Тельвак, С. Панькова у своїх студіях постійно звертаються до інформаційного потенціалу щоденника багатолітнього керманича НТШ[92].

---

[90] *Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 386–432; Її ж. Михайло Грушевський та "Украинский вестник" у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.) // Архіви України. 2016. Вип. 5–6. С. 65–90; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 175–409; Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008; Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010; Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012.

[91] *Тельвак В.* Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку XX ст. у дискусіях української інтелігенції // Східноєвропейський історичний вісник. 2017. Вип. 5. С. 23–28.

[92] *Гирич І.* Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проект Михайла Грушевського // Вісник НТШ. Львів, 2012. Ч. 47. С. 19–24; *Його ж.* Наукове товариство ім. Т. Шевченка як культурно-політичний проект М. Грушевського // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. К., 2012. С. 256–273; *Панькова С.* Чикаленко і Академічний дім у Львові // Пам'ятки України: історія та культура. 2012. № 12. С. 30–37; Її ж. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя

Безпосередньо з темою НТШ пов'язана і проблема історичної школи Михайла Грушевського, його взаємин з учнями, студентами, імена яких, відомих і маловідомих, професор власноручно вписав в історію. Батьківське вболівання за "докторат" улюбленця Івана Джиджори, який "марнував час"; чотирьохгодинне вислуховування "жалів" Стефана Томашівського, який дедалі частіше "контрував" і намагався "підчеркнути свою несолідарність зі мною й реабілітувати себе у тих, що ворогують на мене" (15 березня (за ст. ст.) 1909 р.); нарікання, що "слухачі мої – і навіть Крипякевич – сідали у иньших професорів до іспиту" (28 жовтня (за ст. ст.) 1909 р.). Це лише мікроскопічна часточка реплік учителя про своїх вихованців, на взаєминах яких сфокусували свою увагу дослідники схоларного феномену – львівської історичної школи Михайла Грушевського – В. Тельвак та В. Педич[93], а також В. Пришляк – автор праць про творчу спадщину І. Джиджори[94].

Безперечно, берегинями і музами всіх проєктів і починань професора Грушевського були його дружина Марія/Маринця і донечка Катерина/Кулюнця, ніжні образи яких він виписав у своїх щоденних оповіданнях[95]. Це для своєї Кулюні професор читав лекції з української історії і складав на кубиках слова "море" й "русин" (14 листопада (за ст. ст.) 1904 р.), їй переказував сюжети своїх розвідок і театральних вистав, їй дістав від Садовського із Заньковецькою у "презенті песика", якого приніс додому "за пазухою" (25 грудня (за ст. ст.) 1908 р.). Разом з донечкою і дружиною поспішали на різдвяно-новорічні забави у Києві, слухали опери в Київському міському театрі і насолоджувалися "артистичною дамою" Венецією.

"Доходить другий місяць нашого житя у Криворівні", "вакациї взагалі удалися як рідко", "приємне товариство – Волянські, Гнатюки, Франко", "обсервация гуцульського житя, яке ми знали досі лише з далеких оповідань, і нарешті – збирання виробів гуцульської штуки", – ці фрагменти

від дня народження): Зб. наук. пр. К., 2014. С. 95–113; *Тельвак В.* Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століть // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 82–102; *Панькова С.* Грушевський Михайло // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 4: Глин–Даш. Львів, 2019. С. 369–386.

93 *Тельвак В.* Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 160–197; *Тельвак В. В., Педич В. П.* Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат // Історіографічні дослідження в Україні. 2014. Вип. 25. С. 26–53; *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 440 с.

94 *Пришляк В.* Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 20–31; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках / Упор., передм., прим., коментарі В. Пришляка. К., 2020. 320 с.

95 *Панькова С.* Марія. Затишний світ Михайла Грушевського. URL: // https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/12/157147/; *Її ж.* Найдорожча Кулюня. Найбільше кохання Михайла Грушевського. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/15/149947/

розлогої нотатки за 28 серпня (за ст. ст.) 1902 р. зафіксували нам точну дату знайомства родини Грушевських з мальовничою Криворівнею, відпочинок в якій вчений буде змальовувати яскравими барвами сотні разів. І без них неможливо уявити всі вакаційні пригоди і будні, проведені на "хутірці", який омивали Чорний Черемош з Бережницею. Так само як і подорожі до Італії та кримські мандрівки. Усі ці сюжети покладено в основу есеїв науковців Історико-меморіального музею Михайла Грушевського[96].

Чимало подібних розвідок ще попереду. Завдяки своєрідному бедекеру – діаріушу Михайла Грушевського – маємо унікальну нагоду значно розширити екскурсійні маршрути місцями видатного історика. Вражає енергія вченого, коли занурюєшся в детально описані ним насичені будні, проведені на берегах Неви: за час перебування з 21 січня по 11 лютого (за ст. ст.) 1909 р. в російській столиці він мав щонайменше 62 зустрічі з колегами, приятелями і знайомими в різних куточках міста. І це окрім роботи в бібліотеці, архіві, візитів до видавництв, друкарень, книгарень, походів до банків. Вирушаючи на проходи з Грушевським по Львову, тепер не оминемо ні площу Ринок, 10, де містилася книгарня НТШ; ні єдиний за цісарських часів український готель "Народна гостинниця", в ресторані якого вечеряв з послами сейму; ні будинок "шоколадного короля" Людвіґа Залевського та кав'ярню "Віденську", де смакував кавою й ласощами з рідними і приятелями; ні пасаж Гаусмана, де у фотоательє Аппеля презентував донечці забаву на іменини – перегляд панорами Венеції на популярному на початку XX ст. фотопластіконі; ні музей Дідушицьких, де зустрічався з першим професором львівської археології Каролем Гадачеком; ні привабливої Погулянки.

Мемуарне джерело, творцем якого був лідер українського руху на перетині XIX–XX ст., містить значний обшир контекстів доби, які безперечно сприятимуть творенню нових моделей комеморацийних практик та формуванню простору пам'яті.

"Треба концентруватися більше коло «Історії»"

На тлі барвистої палітри сюжетів та нюансів діаріуша провідне місце займає монументальний проєкт – "Історія України-Руси", який М. Грушевський називав своєю "задушевною гадкою, до певної міри

[96] *Кондаурова Г.* Із галицького пралісу прямо в Рим. URL: http://immh.kiev.ua/iz-galitskogo-pralisu-pryamo-v-rim/; *Панькова С.* "Дорогий рай": кримські подорожі родини Грушевських. URL: http://immh.kiev.ua/dorogiy-ray-br-krimski-podorozhi-rodini-grushevskih/; *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні (за щоденником вченого та епістолярними джерелами). URL: http://immh.kiev.ua/litni-vakatsiyi-mihayla-grushevskogo-u-krivorivni-za-shhodennikom-vchenogo-ta-epistolyarnimi-dzherelami/; *Панькова С., Старков В.* Листування Олекси Волянського з Михайлом Грушевським // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 555–618.

питанням честі своєї і свого покоління"[97]. Щоденникові нотатки надають можливість зануритися у творчу майстерню вченого, простежити всі етапи підготовки гранд-наративу та укласти хронологію його написання. Перші спроби у цьому напрямку вже зроблені у передмовах до англомовного перевидання корпусу[98].

Поступово, з кожним новим томом "Історії України-Руси", змінювалося початкове бачення щодо перспектив і обсягів цієї фундаментальної праці, до якої з молодечим запалом взявся новойменований професор Грушевський. 12 березня (за ст. ст.) 1906 р. історик занотував свої роздуми: "Роблю правильно, щодня коло VI [тому] [...]; виростає робота: зпочатку я числив на 6 до 7[-ми] т[омів]; роблячи контракт з Тойбнером, означив на 7 до 8[-ми] [томів], і думав в 5[-ому] зробити огляд внутрішн[іх] відносин – ще сеї зими думав втиснути; тепер козачина займе 7[-ий] і 8[-ий], XVIII вік – IX, початки відродження – десятий!".

Відомості, подані в цій щоденниковій нотатці, збігаються загалом з "Автобіографією", за яку М. Грушевський взявся наприкінці квітня 1906 р.: "Цілість з початку я надіявся вложити в 5–6 томів, пізнійше, коли на сам давній період пішло три, числив на 7 до 8, аж доки огляд XV–XVI в., розросшися на цілі два томи, не переконав мене, що не меньше 9 томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX в."[99]. Прикінцевий уступ цієї "Автобіографії" свідчить, що на той час вчений уже усвідомлював, що визначити кількість томів наперед неможливо.

Підготовка нами коментаря до згаданого в щоденнику за 12 березня (за ст. ст.) 1906 р. імені німецького видавця Тойбнера, який видав перший том "Історії України-Руси" німецькою мовою, спонукала до пошуків результатів епістолярного діалогу. Врешті серед чернеток М. Грушевського вдалося виявити надзвичайно інформативний лист приблизно 1900 р., в якому історик зафіксував не лише план проєкту, але й власну оцінку свого твору:

"В західно-європейській науковій літературі від часів «Geschichte der Ukraine» Енгля (179[6]) не існує ніякого курса історії українсько-руського народа, тим часом як сей народ був дуже важним політичним і культурним чинником в історії східної Європи, і брак його історії робить велику прогалину в розумінню її еволюції, а з тім – і в європейській історії

[97] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. С. 206.

[98] *Pankova Svitlana.* Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'. Volume 3: To the year 1340. Edmonton; Toronto, 2016. S. XXIII–XLVII; *Pankova Svitlana.* Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two "Ukrainian Wings in Mighty National Flight" // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'. Edmonton; Toronto, 2017. Volume 4. S. XXI–XLVII. Передруки: *Панькова С. М.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського // Український історичний журнал. 2016. Вип. 3. С. 18–46; *Панькова С.* Четвертий том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського: між двома "українськими крилами в могутнім національнім леті" // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 59–100.

[99] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. С. 207.

взагалі. Через се, думаю, історичним студіям міг би принести немало користи переклад моєї «Історії України-Руси», котра, виходячи в мало ще розповсюдженій в наукових колах українсько-руській мові, зістається їм майже незвістною, так що переклад її міг би для них мати новість оригінальну. Історія ся, котрої досі вийшло 3 томи, являється першим систематичним курсом історії українсько-руського народа і, як признала фахова критика, стоїть вповні на висоті сучасних наукових вимог. […] Ціле видання, обчислене на 7–8 т[омів], може бути скінчене коло 1910 р. […] При тім, ціла праця зроблена на підставі перших джерел, так що має характер не компіляції, а самостійної праці й містить богато зовсім нових і оригінальних спостережень"[100].

Збережений діаріуш вченого – це мозаїка творення як цілісного проєкту загалом, так і кожного окремого тому зокрема. Варто пам'ятати, що будова національного гранд-наративу зводилася на тлі кермування НТШ, УНТ, лекцій і семінарів, участі в культурно-освітній акціях і товариствах, підготовки численних наукових студій і публіцистичних праць, напруженої редакторської діяльності.

Видавши наприкінці XIX ст. перші три томи "Історії України-Руси", на початку XX ст. М. Грушевський інтенсивно береться до наступних томів. Хронологія їх написання, зокрема 4-го й 5-го, вказує, що вчений мав намір відвести для них так само по року своєї праці, як перед тим для 1-го–3-го (1898, 1899, 1900). Четвертий том, як свідчить авторське датування на збереженому охайному, практично без виправлень автографі, був написаний ніби на одному диханні. Відомості, подані М. Грушевським у автобіографіях щодо часу його створення ("протягом 1901 р.")[101], деталізуються в рукописі до днів: "5 (18)/I [1]901" – "31/X(13/XI) [1]901"[102]. Оскільки у цей період історик не вів свого "дневника", наведена хронологія має важливе значення не лише для цього окремого тому, але й для корпусу загалом.

Подальші плани щодо просування проєкту занотовані у фрагментах щоденника за 1902–1903 рр. 30 березня (12 квітня) 1902 р. з'являється перша згадка про роботу над п'ятим томом. У "Передмові" до тому вчений зазначив, що всі його глави були написані переважно зимою 1901/1902 рр. і протягом 1902 р., але робота перервалася через інші невідкладні справи. Характеризуючи цей том, зауважував, що від попередніх він відрізнявся тим, "що вступає в часи, представлені, бодай для деяких сторін життя, вже значним запасом документального матеріалу"[103]. Саме на цій обставині наголошує і в діаріуші: "Великдень. Том сей, V, богато дає роботи,

[100] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 46–50 зв.

[101] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. К., 1992. С. 231.

[102] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2, 704.

[103] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V [репринт. вид.]. К., 1994. С. V–VII.

бо приходиться від a до z його наново писати, і я все-таки ще з страхом подумую, що мині лишилося його яких може ⅔ або й ¾" (14 (27) квітня 1902 р.). І додає: "Треба концентруватися більше коло «Історії», а «Записки» б покинути, бо досить все-таки дуже богато роботи, хоч є в тім деяка приємність, щоб їх видавати, не кажучи про потребу суспільну". Суспільна потреба не дозволила полишити редагування "Записок".

Завдяки збереженому рукопису тому (оригінал, автограф) вдалося деталізувати хронологію його написання: над п'ятим томом вчений працював з перервами від листопада 1901 р. до грудня 1905 р.[104]. На це вказують дати на марґінесах автографа, які синхронізуються з щоденниковими нотатками за 1904–1906 рр.: на інтенсивній роботі з "перегляду", доповнення, підготовки до друку та завершення останніх глав п'ятого тому вчений зосередився у листопаді–грудні 1904 р., квітні–травні 1905 р., жовтні–грудні 1905 р. та впродовж січня – початку лютого 1906 р., коли вже йшло "усильне складання" й "усильна коректа" (22 січня (за ст. ст.) 1906 р.).

Перша частина п'ятого тому "Історії України-Руси" (глави I–V) вийшла навесні 1905 р., друга (глави VI–VII) і цілий том – на початку лютого 1906 р.[105] (на титулі – 1905), про що вчений 7 лютого (за ст. ст.) занотував: "Вийшли з друку перші примірники V тому".

Як п'ятий, так і шостий том вченому не вдалося підготувати за календарний рік, хоча загалом він витратив на це, за власними свідченнями, приблизно рік. Що завадило зберегти попередній темп, дізнаємося насамперед зі щоденникової замітки за 14 березня (за ст. ст.) 1907 р.: "Нині скінчив нарешті т[ом] VI. Я зачав його з поворотом з Риму, в часи найгіршої майже депресії. В 1904 р. зробив тоді, літом, і з поворотом, під осінь, перші 4½ аркуші. Потім перейшов до т[ому] V, і вернувся до VI тому при самім кінці 1905 р. й інтензивно зачав робити, упоравшися коло т[ому] V – написав з початку 1906 р. цехи, під весну гл[аву] II (сільське господарство). По повороті з С[анкт-]П[етер]б[урга] робив над освітою й культурою. В сумі я зробив його за рік, коли випустити мої подорожі 1906 р. і роботу публіцистичну. Деякі партиї треба було б поглубити, але я боявся застрянути й переходив подекуди на лекших мостах, сподіваючися вернутися пізнійше. Коли б удалося!".

Згадки на сторінках діаріуша про написання тих чи інших глав шостого тому деталізуються авторськими помітками на берегах його рукопису, що зберігся[106]. День у день, 14 березня (за ст. ст.) 1907 р., збігаються і дати за щоденником та автографом про завершення роботи, яка тривала загалом майже три роки. А сам збережений рукопис тому віддзеркалює

---

[104] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 4, 9 зв., 10, 16, 32, 39, 165, 171, 377, 507 зв., 509, 527 зв., 528, 1020 зв., 900, 1018 зв., 1063, 1080, 563, 572, 928, 912, 679 зв., 410-а, 1021, 1058 зв., 766 зв., 899, 815.

[105] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. С. 234.

[106] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 3, 71, 141 зв., 186, 202 зв., 436 зв., 225, 228, 229 зв., 246, 251 зв., 257 зв., 285 зв., 295 зв., 328, 467 зв., 482 зв., 515, 631, 654, 737, 785 зв.

той психологічний стан творчої депресії, про який вчений нотує в щоденнику. Нерозбірливий почерк, покрайні дописки, безкінечні виправлення, обірвані на пів слові речення, які автор закреслює, повернувшись до тексту через деякий час. Різний колір чорнила, численні рисунки на берегах – все це засвідчує, як нелегко дався історику цей текст. Але на цьому митарства з ним не скінчилися.

Шостий том став першим, з якого розпочався друк "Історії України-Руси" в Києві. Обравши досить солідну друкарню Петра Барського, що на Хрещатику, 40, М. Грушевський мав надію на успіх. Проте київські складальники набирали шостий том майже впродовж всього 1907 р., що значно порушило видавничі плани й затримало його вихід. Підсумовуючи, у завершальному "Слівці на вихід тому" вчений писав: "При друкованню його таким чином прийшлося мині проломлювати перші леди – боротися з ріжними технічними трудностями. Се дуже затягло друкованнє, що трівало більше як рік, від грудня 1906 р. почавши, і в дечім иньшім відбилося некористно, не кажучи, що вже саме таке друкованнє за очима було звязане з ріжними невигодами. Особливо прикро мині бачити таке значне число помилок, невважаючи на велике число корект, переведених над сим томом"[107]. Помічники М. Грушевського зауважували, що "VI тома ніхто не годен складати. Значить виходило б, що треба переписувати"[108]. Звісно, він не погодився на цю пропозицію, і верстальники продовжували роботу аж до кінця 1907 р.; том побачив світ лише на початку січня 1908 р..[109]

Шостий том ще складався в Києві, завдаючи безкінечного клопоту, а М. Грушевський намагався вписатися в намічені власні плани (завершити проєкт до 1910 р.), взявшись наприкінці літа 1907 р. за сьомий том. "Дощово. Відпочиваємо. Хочу мати сатисфакцію, що зачав VII том, і зачав його нині ж. Дуже нам сього року Криворівня удалась", – занотував 25 серпня (за ст. ст.) 1907 р. Настрій і стан автора були вже іншими, що також відбилося на збереженому автографі тому, над яким вчений працював до весни 1909 р. Дивовижно охайний текст з незначними виправленнями, написаний улюбленим чорним чорнилом (переважно на лицевій стороні аркушів). І це незважаючи на те, що окремі глави М. Грушевський писав, як засвідчують маргінальні нотатки, за екстремальних умов: "13 (26)/VII [1908] під час великої повени пополудни"; "14 (27)/VII [1908] рано, під час великої повени"; "29/VII с[т.] с[т.] [1908] (другий день малої повені)". Збігаються ці повідомлення і з записами в щоденнику: "Працював – писав […]. Пополудні наступив страшний вилив Бережниці й Черемоша, Черемош ішов попід сам паркан, Бережниця забрала міст, ішла попід возовницю, заляла заїзд і двір" (13 липня (за ст. ст.) 1908 р.).

---

[107] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VI [репринт. вид.]. К., 1995. С. [670].

[108] Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 120 (лист від 4 (17) серпня 1907 р.).

[109] Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 62.

Там же, у Криворівні, наприкінці червня – на початку липня 1909 р., історик спланувував роботу і над восьмим томом, за "писання" якого засів 15 липня (за ст. ст.). Працював над ним "інтензивно і con amore [з любов'ю]". Ця інтенсивність виглядала наступним чином: "Зрештою писав, як усі сі дні, VIII т[ом]" (17 липня); "Я вложився в писаннє «Історії» й правильно пишу по 15 сторінок на день" (20–22 липня); "Пишу VIII т[ом], все тими ж порціями по 15 сторінок" (23–25 липня); "Побивав сьогодня рекорд, написавши навмисно 21½ сторінок" (28 липня); "Буде мині антракт, а то вгризся в VIII т[ом] аж занадто. Роблю по 15–18 стор[інок], аж паперу не стало, й не можна дістати" (31 липня); "Писав VIII том" (9 серпня); "Працював над «Темами», але також і VIII т[омом], де зачав III гл[аву], бо шкода було деяких гадок, що мині приходили" (12 серпня); "Пишу далі VIII том" (13 серпня); "Я пакувався й писав VIII том, написав щось 17 сторінок" (16 серпня).

Щоб зробити перерву, Михайло Сергійович подорожував криворівнянськими околицями, позував чернігівському маляреві М. Жуку. Повернувся до завершення тому в 1910 р., працюючи "з насолодою" від 8 травня по 2 червня (за ст. ст.). З кожним днем дедалі більше захоплювався, розписуючи томові й собі компліменти. Робота "дуже смакувала", "дуже подобалася", а тому писав "без перерви", "багато й успішно", аж поки довелося знову відкласти – "мабуть аж до другого року" (2 червня (за ст. ст.) 1910 р.).

Загалом вчений працював над першою частиною восьмого тому ("Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638)") упродовж 1909–1911 рр. У передмові до першого видання цієї частини, яка вийшла на початку 1913 р., пояснював: "Ріжні обставини мого життя останніх років не дають мині змоги випустити сей том в цілости, тому обмежуюся поки що першою частиною його, написаною ще в р[р.] 1909–1911. Я відкладав її, сподіваючися видати обидві части разом: коли ж, одначе, і тепер останні розділи другої части зістаються ще невикінченими, пускаю першу, а постараюся, щоб друга не дала на себе довго чекати. Львів, 15 (28).II. 913"[110]. Роботу над другою частиною восьмого тому ("Початки Хмельниччини (1638–1648)") перервала Велика війна.

Численні записи в діаріуші професора Грушевського свідчать про його особливу увагу до перевидання томів "Історії". Відомо, що в доопрацьованій, розширеній редакції вийшли перші чотири томи, з них 1-й – тричі, 2-й–4-й – двічі, причиною чому були засадничі принципи автора: "Попередні томи не виходили з моїх рук, як останнє моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розв'язки питань зістаються предметом дальших студій і перевірок"[111].

Окрім бажання доповнити зміст напрацюваннями колег і новими джерелами, важливим стимулом стала претензія бачити свій гранд-наратив

[110] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VIII. Ч. I. К., 1995. С. 2.

[111] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. V. Львів, 1905. С. VI–VII.

“в перекладі на якусь світову мову”[112]. 28 серпня (за ст. ст.) 1902 р., милуючись у Криворівні карпатськими краєвидами, поділився задуманим зі щоденником: “Між иньшим, узяв я міцну постанову таки видати «Історію» в німецькій мові. Явилась енергія й до дальшого ведення «Історії» (я хоч вів ту роботу, але останніми часами більше по інерції)”. Проте цей намір, який завершився виданням лише першого тому великого наративу вченого в перекладі німецькою мовою, вдалося реалізувати лише 1906 р. Щоденникова нотатка за 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. зафіксувала вихід у світ цього тому, який здійснив прорив у популяризації української історії в середовищі європейських вчених-славістів[113].

І якщо це видання удостоїлося “огненного крещения”[114] сучасниками і ґрунтовних студій дослідників XXI століття[115], то відомості про підготовку вченим другого тому “Історії України-Руси” в перекладі німецькою мовою ще спочивають донині на сторінках діаріуша (11–13 травня, 26 червня, 1, 3 липня, 11 грудня (за ст. ст.) 1909 р.). Переклад цього тому вчений доручив члену НТШ, філологу О. Роздольському, а його учень С. Томашівський, на жаль, “комезився і казав, що не зможе ревізувати перекладу”. На початку квітня 1911 р. робота, до участі в редагуванні якої було залучено німецького історика Шрефеля[116], добігала кінця, однак звершити цей проєкт М. Грушевському не вдалося. Відповіді на питання “чому?”, імовірно, залишилися разом зі щоденником 1910–1914 рр. в нетрях Київського ГЖУ.

Поступово почали з’являтися сумлінно доопрацьовані I–IV томи наративу, яким присвячено сотні нотаток з поясненнями причин і обставин перевидання. Розвій національного життя на початку XX ст. вплинув на впровадження будівничим модерної української нації термінологічних новацій: поширення топоніма “Україна” та етноніма “українці” в статусі національного імені. Ця новація відбилася і на друкарському примірнику 1-го видання четвертого тому, у тексті якого М. Грушевський власноруч виправляє “українсько-руський на “український”[117]. З цим новим

---

[112] Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. С. 167

[113] *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 75–100.

[114] *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 330.

[115] *Тельвак В.* Михайло Грушевський *CONTRA* Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX ст.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. пр. К., 2005. С. 255–269.

[116] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 1–1 зв.

[117] Окрім перших томів “Історії України-Руси”, М. Грушевський широко вживав формулу “Україна-Русь”, “українсько-руський” у виданнях НТШ, концептуальній статті “Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904). За спостереженнями С. Плохія, саме ця стаття стала останньою для поширення цього терміна. Уже в “Очерке истории украинского народа” (1904) вчений відмовився від

національним іменем 1907 р. побачило світ 2-ге видання четвертого тому "Історії України-Руси".

Особливу увагу автор фундаментального твору приділяв його поширенню на всіх українських землях, і зокрема підросійській Україні. Скориставшись коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії, пов'язаним із призначенням на посаду міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського, М. Грушевський отримав на своє звернення дозвіл на ввезення до Російської імперії "Історії України-Руси". І, як завжди у випадках знакових подій, занотовує про це в щоденнику: "Пополудні несподіванка приємна – принесли з поліції про дозвіл «Історії» до Росії. З тої нагоди, по обіцянці, учредив торт назавтра" (17 грудня (за ст. ст.) 1904 р.).

Часом нарікав на земляків, які так "стогнали за «українською історією»"[118], а не спромоглися подати рецензій на перші томи гранд-наративу. І сподівався: "Може німецький переклад і скорочені курси – французький і руський – поможуть мині проломити замовчуваннє польських і росийських шовіністів і незнання иньших?" (19 вересня (за ст. ст.) 1903 р.).

Так воно й сталося. Після виходу "Очерка истории украинского народа", а згодом німецькомовного першого тому "Історії України-Руси" відбувся рецензійний вибух. Відтоді проєкт усього життя професора Михайла Грушевського вже не сходив зі шпальт наукових часописів.

"...кинути наукову роботу, пуститися в публіцистику й політику, піти до парляменту"

Зосереджуючись на головних сюжетах діаріуша 1902–1914 рр., варто наголосити, що важливе місце у творчому арсеналі вченого займав його публіцистичний доробок, через який найвиразніше проявлялося вболівання за українську справу. 4 липня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський "роздумував, чи не ліпше б облишити публіцистику, політику, до якої властиво не чую охоти, і вернутися виключно до історії, обмежившися нею". А 21 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. дорога зі Львова до Києва навіяла протилежні помисли: "Переїхав границю добре, але не спалося – серед ночи встав, почав ходити по вагоні й думав на тему, щоб кинути наукову роботу, пуститися в публіцистику й політику, піти до парляменту etc.". Однак це були лише миттєві емоції, які швидко вщухали, залишаючи на авансцені національного інтелектуального простору активного учасника і наукового, і публіцистичного дискурсу[119]. Творчість "публіциста-мистця"

"України-Руси" на користь "України" (*Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизов. перекл. з англ. М. Климчука. К., 2011. С. 179).

[118] Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 167.

119 Публіцистичній діяльності М. Грушевського на підставі його щоденникових нотаток присвячена низка статей: *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі

сучасники високо цінували, зокрема талановитий гравець на цьому полі С. Єфремов писав: "Чутливо відбиваючи суспільне життя […] такий публіцист є найкращим виразником настроїв і сподівань суспільства, показником того, куди воно прямує в особі своїх найвизначніших представників і провідників"[120].

Щоденник Михайла Грушевського означеного періоду – це унікальне джерело дослідження суспільно-політичних творів історика, його співпраці з численними тогочасними виданнями, свідчення титанічних зусиль щодо розбудови власних проєктів ("Літературно-науковий вістник" і тижневик "Село"), а також перманентних напружених відносин з цензурою. Маємо змогу почути розкотисте гуркотіння верстату праці талановитого публіциста, його головні месиджі. Лаконічні записи закарбували обставини, дати, приводи підготовки суспільно-політичних текстів. Публіцистична творчість часом змушувала відкладати написання великої історії не на один день, іноді перипетії з друком статей чи принципові суперечки з редакторами часописів впливали на психологічний стан Грушевського, залишаючи на сторінках "дневника" важливі деталі.

Приділяючи виняткову увагу публіцистичній діяльності, вчений фіксував у щоденнику, зокрема, своє занепокоєння щодо відхилення статей редакцією чи втрати рукописів ("«Товариш» прислав мою статю, ще з Криворівні, до коректи – се було трохи приємно, бо я вже стратив надію" (14–16 грудня (за ст. ст.) 1907 р.); "«Кіев[ская] Мисль» дурить" (11–12 січня (за ст. ст.) 1908 р.); "статей в часописях ("Тов[арищ]" і "Рус[ские] Вед[омости]") не друкують" (13 січня (за ст. ст.) 1908 р.).

Діаріуш "виводить" також на сліди багатьох не відомих раніше публіцистичних праць М. Грушевського. Зокрема, 18 (за ст. ст.) січня 1905 р. у розпал дискусії про пріоритетність відкриття приватних українських гімназій чи побудови національного театру у Львові М. Грушевський занотував про підготовку статті для "Діла". Ця вказівка дала змогу доповнити вже відомі полемічні тексти з цієї проблеми ще одним публічним

епістолярних і мемуарних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 25–47; Її ж. "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матеріали щоріч. наук.-практ. конферен. (Музей історії міста Києва). К., 2005. Вип. 4. С. 139–157; Її ж. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917) // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". Львів, 2005. С. V–XVI; Її ж. Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіон. наук.-практ. конферен. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128–135. Ці напрацювання синтезовані в дисертації: *Панькова С. М.* Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2018. 20 с.

[120] *Єфремов С.* На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського // Український історик. 1995. Ч. 1–4. С. 169.

виступом ініціатора полілогу[121]. 7 травня (за ст. ст.) 1905 р., прочитавши в "Ділі" указ про запровадження литовської та польської мов у початкових і середніх школах 9-ти західних російських губерній, Грушевський занотував: "Хотів би писати крівию й їдю!". За годину він завершив для "Діла" статтю "Безглузда національна політика Росії", в якій з обуренням питав: "А що ж робиться для 27 мільйонів українського народу?". Наступного дня вчений вирішив порушити цю ж тему в "Киевских откликах", і вже 22 травня (за ст. ст.) 1905 р. під назвою "Неотложный вопрос" ця не зафіксована у покажчиках стаття була опублікована в газеті[122].

Дещо складнішою виявилася історія з текстом праці про спорудження Академічного дому у Львові, якому М. Грушевський присвятив цілу низку своїх публіцистичних виступів[123]. У збереженому автографі під назвою "На часі" подано детальний опис дому та розкрито значення цього осередку для культурного й національного життя українського студентства. Переглянуті книжки ЛНВ та числа "Діла" не дали бажаного результату. Однак запис у щоденнику від 17 серпня (за ст. ст.) 1906 р. про написання статті про Академічний дім звузив хронологічні межі пошуку, у результаті чого в "Ділі" за 5 вересня (23 серпня) виявлено текст, відповідний автографу, але опублікований без підпису під заголовком "Академічний дім (Допись)"[124].

Через незадовільне збереження комплектів "Киевской мысли" не вдалося вийти на сліди статті "про шкільний законопроєкт", яку М. Грушевський обіцяв написати під час зустрічі з редактором газети І. Куґелем (15, 18, 19 травня (за ст. ст.) 1908 р.). Приводом до цього публіцистичного виступу, так само не зафіксованого в жодному бібліографічному покажчику праць М. Грушевського, стало подання 29 березня (за ст. ст.) 1908 р. на розгляд у III Державній думі Росії законопроєкту за підписом 37-ми депутатів про запровадження з 1908/09 навчального року в районах етнічного розселення українців вивчення рідної мови у початковій школі, використання української мови в сільських судах тощо. Обґрунтовуючи нагальність вимог, які викликали переляк у російських шовіністичних колах, автор наголошував на шкідливості обрусіння народних шкіл в Україні. Актуальність цієї проблеми стала доброю послугою для пошуків: за "Киевской мыслью" (№ 145 від 26 травня (за ст. ст.) 1908 р.) текст цього

---

[121] *Грушевський М.* В справі приватних середніх шкіл // Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1–2.

[122] *Грушевский М.* Неотложный вопрос // Киевские отклики. 1905. № 140. 22 мая (4 июня). С. 2.

[123] *Панькова С.* Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. С. 95–113.

[124] *[Грушевський М.]* Академічний дім (Допись) // Діло. 1906. Ч. 178–179. 5 вересня (23 серпня). С. 2.

гострого виступу М. Грушевського зреферувала "Рада"[125], а також передрукувало в перекладі українською львівське "Діло"[126].

Лаконічна нотатка за 9 березня (24 лютого) 1909 р. "Написав відозву в справі пам'ятника Шевченку, бо дозвіл прийшов" дала можливість встановити авторство звернення "Український народе Галичини!" із закликом збирати пожертви на спорудження у Києві пам'ятника Шевченку, опублікованого від імені 20-ти представників українських товариств у Львові[127]. У підсумку ґрунтовне дослідження щоденникових нотаток збагатило покажчик суспільно-політичних праць М. Грушевського та дало змогу визначити датування численних текстів його публіцистичної спадщини, що склали томи відповідної тематичної серії корпусного видання творів видатного історика в 50-ти томах[128].

Репрезентовані огляди окремих сюжетів – це лише малесенька краплинка в океані тем і проблем професорського діаріуша Михайла Грушевського, які зацікавлений читач матиме нагоду і насолоду виявити для своїх студій. Адже безмежний інформаційний потенціал цього унікального джерела неможливо вичерпати ані у ґрунтовній вступній статті, ані в детальних розлогих коментарях.

* * *

Підготовка наукового видання унікальної пам'ятки інтелектуальної історії – щоденника Михайла Грушевського – це насамперед величезна відповідальність, обумовлена, зокрема, низкою важливих завдань. Насамперед йшлося про пошуки текстів, розпорошених по різних справах родинного архіву Грушевських (Ф. 1235 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві). Попри наші зусилля, виявити все не вдалося. На сьогодні зміст видання складають нотатки за 28 січня (за ст. ст.) 1902 р. – 16 червня (за ст. ст.) 1910 р., основний масив яких зберігається у справі 25 (Щоденники та записна книжка [Михайла Грушевського]). Це записи за 28 січня – 2 червня (за ст. ст.) 1902 р. на здвоєних аркушах шкільного зошита[129] та за 1 січня (за ст. ст.) 1904 р. – 16 червня (за ст. ст.) 1910 р. у 4-х блокнотах та на окремих аркушах[130]. Фрагменти

---

[125] Рада. 1908. № 123. 29 мая (за ст. ст.). С. 1–2.

[126] Діло. 1908. Ч. 131. 13 червня (за н. ст.). С. 1.

[127] Український народе Галичини! // Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 38. С. 21–22.

[128] *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)" / Упоряд. І. Гирич, С. Панькова. Львів, 2005; *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)" / Упоряд. С. Панькова. Львів, 2005.

[129] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 15–19 зв.

[130] Перший блокнот містить записи за 1 січня (за ст. ст.) 1904 р. – 2–4 листопада (за ст. ст.) 1905 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 26–92); другий – за 5–6 листопада (за ст. ст.) 1905 р. – 31 грудня (за ст. ст.) 1907 р. (Арк. 96–171); третій – за 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. – 13 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (Арк. 174–249); четвертий – за 14 лютого (за ст. ст.) 1909 р. – 16 червня (за ст. ст.) 1910 р. (Арк. 250–345). На окремих аркушах, вкладених у блокноти,

щоденника за 28 серпня (за ст. ст.) 1902 р., 19 вересня (за ст. ст.) 1903 р., 16–19 листопада (за ст. ст.) 1906 р. виявлено у справі листів М. Грушевського до невстановлених кореспондентів[131]. Даний корпус доповнюють також нотатки за 17 грудня (за ст. ст.) 1906 р. – 9 січня (за ст. ст.) 1907 р., зроблені Марією Грушевською, з уточненнями, правками та дописками Михайла Грушевського. Такий собі щоденник у "дві руки", що відклався в окремій справі під назвою "Грушевська М. С. Щоденники"[132], займає відповідне місце серед нотаток основного тексту (записи рукою Марії Грушевської виділено курсивом). Окремим додатком за виявленим протоколом № 14 від 12 лютого (за ст. ст.) 1915 р. Київського губернського жандармського управління подано 42 купюри зі щоденника Михайла Грушевського за період з 6 липня 1910 р. по 16 листопада (за ст. ст.) 1914 р.[133], історію яких описано вище. Всі тексти, окрім купюр за протоколом, збереглися в оригіналах (автографи (рукописи)); написані чорним, зеленим, червоним чорнилом та олівцем.

Характеризуючи архітектоніку пам'ятки, слід відзначити декілька її особливостей. По-перше, професору Грушевському не завжди вдавалося дотримуватися засад ведення "дневника", визначених ним у нотатці за 1 (14) січня 1904 р.: "писати тут і зрана… про вчорашній день". Хоча від 1904 р. домінують практично записи день за днем, однак зустрічається чимало випадків, коли автор сумарно репрезентує прожитий тиждень чи місяць одним розлогим оповіданням. Переважно такі історії траплялися під час відпочинку, подорожей або напружених буднів у Києві чи Петербурзі. Наприклад: 28 серпня (за ст. ст.) 1902 р. (двохмісячний відпочинок у Криворівні); 22 березня – 14 травня (за ст. ст.) 1904 р. (подорож з І. Франком до Італії та події після повернення); 27 серпня – 14 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. (тривала подорож Львів – Київ – Одеса – Ялта – Одеса – Київ – Львів); 3–30 вересня (за ст. ст.) 1907 р. (науково-організаційні справи у Києві) тощо.

Часом, подаючи опис подій, зустрічей та вражень поденно, автор зізнавався, що робив це одиним заходом: "Зелені свята. […] Записав отсе від 30-го" (5 червня (за ст. ст.) 1905 р.); "[…] писав попул[ярну] історію і отсю історію подорожі" (6 вересня (за ст. ст.) 1906 р.); "Робив над т[омом] VII і відписувавсь, і записував отсе все, за 3 тижні" (26 листопада (за ст. ст.) 1907 р.); "Відписувався далі, цілу фуру листів, отсі дневникові записки записав за 2 тижні" (4 липня (за ст. ст.) 1908 р.). Іноді сам текст щоденника однозначно підказує, що нотатки робилися за певний період в один день.

містяться листи, поезії, рисунки, нотатки М. Грушевського, які не стосуються безпосередньо конкретних сюжетів щоденникових записів історика за цей період. Нотатки за 30 березня – 21 квітня (за ст. ст.) 1907 р., зроблені в Києві на окремих аркушах, зберігаються: Там само. Арк. 12–13 зв.

[131] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 124–125 зв.; Арк. 65–65 зв.; Арк. 194–195 зв.

[132] Там само. Спр. 936. Арк. 1–16 зв.

[133] Там само. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 229–232.

Зокрема частина розлогої петербурзької розповіді за 26 січня (за ст. ст.) 1909 р. виокремлена дужками і реплікою-вставкою "Се було 28/I". Зустрічається також безліч окремих речень, виділених і перенесених з попереднього на наступний день, імовірно, після контрольного перечитування.

Трапляються і хронологічні паузи, найтриваліша з яких належить до 1904 р.: між 18 (31) травня та 4 (17) листопада зроблено один-єдиний запис у день народження – 17 (30) вересня. Зміст цієї нотатки недвозначно вказує на причини, що зумовили перерву: "От і рік сій книжці – нині були мої уродини. Був минувший рік дуже тяжкий – кампанія на мене по Фіялковій історії, потім хороба, курси. А головно хороба. Держить. Сумно. Часом трачу надію вийти з сеї немочи і неможливости роботи, діяльности, енерґії. І то на 38-ім році… А зрештою…". Ці слова збігаються з відомостями, поданими М. Грушевським в "Автобіографії" 1906 р.[134] та наступних щоденникових нотатках: "Був на Виділі Тов[ариства ім.] Шевч[енка] – півроку не був" (14 листопада (за ст. ст.) 1904 р.); "Викладав по довшій перерві" (18 листопада (за ст. ст. 1904 р.).

Окремі хронологічні паузи, виявлені у збережених блокнотах, зовсім не свідчать про перерви у веденні М. Грушевським щоденника. Вони викликані іншими обставинами. Так, після нотатки за 6 листопада (за ст. ст.) 1906 р. подано репліку: "7–19 див. на листках". Забувши взяти з собою записник зі щоденником, М. Грушевський, не зраджуючи традиції, фіксував події у Києві на окремих аркушах, однак лише деякі з них (за 16–19 листопада (за ст. ст.)) виявлено у справі його кореспонденцій до невстановлених адресатів. Записів за 7–15 листопада (за ст. ст.) на даний час не виявлено. Подібна історія повторилася і в 1907 р., але на її благополучні наслідки вплинув, імовірно, сам автор, вклавши лаконічні оповідання про дні з 30 березня по 21 квітня (за ст. ст.) 1907 р., проведені в Києві, у блокнот.

По-друге, специфічною ознакою діаріуша є його "життя" в різних імперіях, отже, за різними календарями: григоріанським (Австро-Угорщина) та юліанським (Росія). Однак при датуванні своїх нотаток Михайло Грушевський віддає перевагу юліанському (старому стилю), незалежно від того, де це відбувалося – у Львові, Венеції, Римі, Неаполі, Криворівні, Перемишлі, Києві, Петеребурзі тощо. Виключно за обома стилями датовано всі нотатки тільки за 1902–1903 рр., старий і новий стиль одночасно зустрічаються у березні–квітні 1904 р. (подорож до Італії). Того ж року вчений таким чином нотує по одному запису у травні та вересні, а також майже всі записи за листопад і грудень. Подібна вибірковість залишалася і в наступні роки, але з часом записів за обома стилями стає все менше. Так, у 1905-му тільки на початку року та в жовтні зустрічається старий і новий стиль, у 1906 р. таке датування поодиноке (20 березня (2 квітня)), у 1907 р. – декілька днів у середині січня та грудня, у 1908 р. – день виїзду

[134] *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. С. 211.

до Італії (21 березня (3 квітня)) та декілька днів у середині травня і перший день липня занотовані за юліанським і григоріанським календарями. У 1909 р. за обома стилями зроблено запис за 14 (27) лютого, у 1910 р. всі нотатки датовані виключно за юліанським календарем. У всіх випадках традиційно і незмінно на першому місці зазначався старий стиль. Життя та діяльність М. Грушевського у двох імперіях та традиція послуговуватися в щоденнику переважно юліанським календарем обумовили також послідовне позначення старого чи нового стилю у коментарях численних сюжетів.

При датуванні нотаток М. Грушевський практично не вживав назв місяців, обмежуючись римськими цифрами (2/III, 23/V; 15/XII) або проставляючи тільки число дня (8; 14; 26). У такий спосіб він тримався звички, заведеної ще з часів магістерських студій заради уникнення плутанини, яка виникла в університетському щоденнику та тогочасному листуванні. Послуговуючись з гімназичних років найповнішим на той час російсько-українським словником М. Левченка (1874 р.), в якому на підставі практики часопису "Основа" 1862 р. було подано переклади російських назв місяців, М. Грушевський не зауважив допущену упорядником помилку (неправильний переклад: "июнь" – "липець", а "июль" – червець"). І тому замість загальновживаних у XIX ст. на Наддніпрянщині назв 12 місяців (I/січень, II/лютий, III/березіль, IV/квітень, V/травень, VI/червець, VII/липець, VIII/серпень, IX/жовтень, X/листопад, XI/грудень, XII/студень) він запровадив власний лексикон та ще й експериментував з окремими назвами за іншими словниками. Прибувши в Галичину, професор Грушевський вживається вже в тамтешню традицію (I/січень, II/лютий, III/березіль/марець, IV/квітень, V/травень/май, VI/червень, VII/липень, VIII/серпень, IX/вересень, X/жовтень, XI/листопад, XII/грудень)[135], але уникає використання назв місяців року у своєму щоденнику. Лише з 1908 р. він запроваджує, хоча й непослідовно, такий собі колонтитул: вгорі ліворуч на розвороті блокнота проставляє рік, місяць, місце написання або тільки рік і місце.

Враховуючи особливості і щодо стилю, і щодо назв місяців року, і щодо непослідовного написання числа і місяця (як-от: 15(18)/I; 16/II; 5–6; 29), для зручності уніфіковано дати щоденникового запису і обрано такий варіант: на першому місці залишаємо традиційний для автора юліанський календар, додаючи у квадратних дужках григоріанський (новий стиль), якщо це у поодиноких випадках не вказано автором, назву місяця за сучасним українським правописом, рік, який у автентичному тексті проставлено переважно лише на початку кожного року, а також місце написання тієї чи іншої нотатки, встановлене за змістом. Ця остання

[135] Детально див.: "Життя окрім роботи я собі й помислити не можу": Вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.) / Вст. ст. й публікація Г. В. Кондаурової. С. 83–86.

обставина для діаріуша має особливу вагу, зважаючи на динаміку зміни автором місць проживанння/перебування. Позаяк М. Грушевський використовує різні варіанти датування нотаток (число з місяцем римськими цифрами або просто число місяця), знімаємо римські цифри, проставлені автором, і залишаємо лише день, доповнений від упорядника, як сказано вище, усіма необхідними відомостями.

Повертаючись до особливостей щоденника Михайла Грушевського, наголосимо на специфіці самого автографа, яка обумовила складність цього проєкту. Обставини написання – часом нашвидкоруч, часом у потязі, часом у стані депресії – ще більше "псували" непростий почерк М. Грушевського, на який не раз нарікали і складачі у друкарнях, і помічники вченого у його видавничих справах. "Винуватьте перш усього свій почерк, котрий якось, та й погано, розбірають лиш двоє робітників з тої друкарні; значить, як їх нема, то нема кому й дати роботу", – відповідав у 1906 р. діяч Української громади у Петербурзі П. Стебницький на закиди професора щодо зволіканння з друком його "Короткої історії України"[136]. Саме тому копіювання рукопису стало найвідповідальнішим і найскладнішим завданням.

Після відтворення тексту постала наступна проблема: обумовити головні археографічні засади. Низка консультацій, порад, опрацювання подібних видань визначили ключову засаду, яка виробилася експериментальним шляхом. Варто було внести найделікатніші, здавалося б, логічні зміни у лексику, синтаксис, наближені до сучасного правопису, як це втручання породжувало наступні й наступні. Уніфікація одного слова вела до уніфікації іншого. У підсумку текст Михайла Грушевського змінював свою стилістику, "мелодику", адекватність, і від його автентики залишалося дуже мало.

Своєрідність мови професора була зумовлена не лише процесом становлення українського правопису, який відбувався паралельно із творенням пам'ятки, але і самим жанром, який породжував стиль "для себе". Тому, наприклад, прізвища М. Грушевський занотовував, хоча і непослідовно, відповідно до практики їхнього вживання в українській чи польській мовах (*Левицький, Доманицький, Матушевський* але *Дембіньский, Твардовский, Дибовский, Ідзіковский),* а російські передавав або шляхом фонетичного відтворення (*Нєвєров, Карєєв),* або за російським правописом *(Воробьев*). Послідовно не використовував подвоєння голосних у прізвищах (*Опоков, Колеса*). Спосіб фонетичного відтворення використовував при написанні окремих слів у назвах російських видань (*"Кіевская мисль"*). Побудова речень також має свою специфіку, як і пунктуація, зокрема "зловживання" тире, яке сучасні редактори називають "золотим" знаком, що дозволяє використовувати його у випадках, коли не можна однозначно застосувати те чи інше правило.

[136] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 74.

Саме тому було прийнято рішення про максимально повне збереження "авторського правопису" М. Грушевського – його лексичних, морфологічних та пунктуаційних особливостей. Залишаємо авторське написання (з усіма варіантами) прізвищ, вживання великої літери у назвах установ, товариств, періодичних видань.

Незначні зміни, які вносились в текст, полягали в наступному. Оскільки М. Грушевський частку "ся" на кінці дієслова писав то окремо, то разом, залишаємо другий варіант, позаяк він переважає в щоденнику. Так само, згідно із сучасним правописом, літеру "ї" на знак пом'якшення замінюємо на "і" (*засїв – засів; минї – мині; цїлий – цілий*). Згідно з сучасними нормами вживаємо апостроф, окрім прізвищ (наприклад: *Крипякевич*), уніфікуємо написання прислівників (*по полудні – пополудні, в ночи – вночи, як раз – якраз*). Пунктуацію виправляємо лише в тому разі, коли авторська не передає змістовних відтінків. Беремо в лапки назви творів, часописів.

У квадратних дужках розкриваємо авторські скорочення, а також переклади іноземних слів, фраз, крилатих висловів, якими насичені щоденникові нотатки. Найчастіше вживані скорочення залишаємо без змін: etc. Незначну кількість непрочитаних слів позначаємо в ламаних дужках <нерозбірл.>, так само як і окремі слова, прочитання яких сумнівне. Описки в тексті коректорського характеру виправляємо без застережень, закреслені авторські слова не відновлюємо.

Загалом науковий апарат видання складається з підготовлених упорядницею вступної статті, коментаря, словника маловживаних слів діалектного та іншомовного походження, покажчиків імен та географічних назв, списку скорочень. Щоденник ілюструється добіркою світлин, окремих аркушів діаріуша, поштовими видовими картками та іншими зображувальними матеріалами, які доповнюють зміст джерела. Обсяг коментаря обумовлений лаконічними записами, які вимагають уточнення та пояснення щодо численних подій і фактів, а також ознайомлення з ширшим контекстом

Зокрема, це стосується сотні згадок про загальні збори, засідання виділу та історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка, яким М. Грушевський приділяв особливу увагу і які розкривають його ключову роль у розбудові цієї "нетитулованої української академії". За основу коментування взято збережені автентичні протоколи, позаяк опубліковані відомості не розкривають важливих деталей порядку денного зібрань зокрема та діяльності НТШ загалом.

Комунікація вченого із сотнями своїх кореспондентів – ще один важливий сюжет діаріуша. Саме тому переглянуто (переважно за оригіналами, частково за публікаціями) всі згадані листи, отримані М. Грушевським, і, на жаль, незначну частку його відправлень, які розпорошені по різних архівних установах України, Росії, європейських столиць. Ця дослідницька практика дала змогу вкотре зробити висновок про неабияку увагу вченого до свого архіву: за винятком окремих листів від брата

Олександра, адресанта на прізвище Кобилянський, книгарів, які займалися розповсюдженням видань вченого, весь інший епістолярій вдалося виявити. І тим самим розкрити зміст діалогу, про який фіксується часом лише побіжно.

Коментарі значно розширюють інформацію щодо таких науково-популярних видань вченого, як "Очерк истории украинского народа", "Про старі часи на Україні. Коротка історія України", "Ілюстрована історія України". Зокрема широко репрезентовані й опрацьовані сюжети підготовки "Очерка"[137] вдалося доповнити нововиявленими джерелами, які дають можливість відповісти на запитання: чи отримав М. Грушевський Уваровську премію за цю працю. Відправлення на конкурс другого видання "Очерка" історик супроводжував нотаткою у щоденнику: "Quod faustum sit"!/"Нехай щастить!" (21 вересня (за ст. ст.) 1906 р.). А вже 30 вересня (за ст. ст.) 1906 р. петербурзький колега, член комісії з розгляду представлених творів О. Лаппо-Данилевський запевнив М. Грушевського, що його праця вповні відповідає вимогам конкурсу[138]. Подальшу історію розкриває лист неодмінного секретаря Імператорської академії наук С. Ф. Ольденбурга від 18 вересня (за ст. ст.) 1907 р., в якому він повідомив, що поданий на здобуття "наград графа Уварова" "Очерк истории украинского народа" М. Грушевського (2-е вид. СПб., 1906) визнано таким, що заслуговує премії. Однак, додавав адресант, у зв'язку з недостатньою кількістю коштів для грошової винагороди Академія вважає справедливим (згідно з положенням про "награды") відзначити працю М. Грушевського "почетным отзывом". Згадане рішення було зафіксовано також в офіційному академічному звіті[139]. З цього приводу невдовзі відгукнулися львівське "Діло" і київська "Рада", пояснюючи своїм читачам значущість відзначення премією, навіть у вигляді "почетного отзыва", наукового доробку українського вченого[140]. Сподіваємось, наші мікродослідження стануть поштовхом до подальших студій книгознавців, бібліофілів, істориків.

Численні суспільно-політичні, культурно-освітні національні акції і проєкти завжди залишалися у фокусі уваги Михайла Грушевського. Враховуючи лаконічність заміток діаріуша, на підставі історіографічного матеріалу та епістолярних джерел виявлено чимало важливих нюансів щодо участі вченого у підготовці "Декларації про автономію" та виданні "Украинского вестника" – неофіційного друкованого органу української

---

[137] *Кавунник В.* Історія видання "Очерка" Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 22. Львів, 2015. С. V–XLII.

[138] *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського. С. 316.

[139] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 91. Ця інформація зафіксована також у спеціальному звіті: Отчет о сорок девятом присуждении наград графа Уварова, читанный в публичном заседании Императорской академии наук 25 сентября 1907 года непременным секретарем академиком С. Ф. Ольденбургом. СПб., 1907. С. 2.

[140] З приводу "почетного отзыва" про працю проф. М. Грушевського // Рада. 1907. № 275. 8 грудня. С. 4.

фракції Першої Державної думи Росії, зауважено провідну роль у розробці концепції українознавчої енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем" та статуту Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

Інформаційний потенціал нотаток щодо повсякденного життя М. Грушевського помітно збагачується новими акцентами завдяки нововиявленій "Книзі запису грошових витрат 1901–1905 рр.". За безкінечними цифрами і фінансовими підрахунками простежуємо головні видатки професора Грушевського на утримання і впорядкування вілли, речі домашнього вжитку і гардероб, книги, фотографії, зустрічі в кав'ярнях, дарунки, "забавочки для Кулюні", театр, "прогульки", фіакр і трамвай, "лікаря і ліки" тощо[141]. Спостерігаємо, як поповнювалася приватна збірка Грушевського творами І. Труша (часом з поданими назвами й вартістю) та гуцульських майстрів Шкріб'яків, яку колекцію набув з Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р.[142]. До лаконічного опису першої мандрівки Італією (26 березня – 9 квітня (за ст. ст.) 1904 р.) додано вартість подорожі, витрати на подарунки та придбання декорованого знаменитою флорентійською мозаїкою столика, що став прикрасою "великого сальону" львівської вілли. Маємо нагоду прокоментувати і фразу щодо обставин запрошення до подорожі І. Франка – "позичив йому грошей трохи". За згаданими записниками встановлено, що ця сума склала 122 корони, які І. Франко повернув відповідно: 100 – у травні, 22 – у червні 1904 р.[143] Так само деталізовано і згадку про відпочинок в Ялті (4–21 вересня (за ст. ст.) 1905 р.): маршрут, проживання в уподобаному ще 1901 р. пансіонаті "Джаліта", кошти на концерти й екскурсії, зокрема до Балаклави[144].

Одним із новаторських підходів щодо коментування сюжетів щоденника вважаємо спробу створити віртуальну мапу подорожей, прогулянок, офіційних і дружніх визитів М. Грушевського, зафіксованих у діаріуші. Це стосується Львова, Києва, Петербурга, а також Венеції, Рима, Неаполя та інших міст улюбленої Італії. У пригоді став насамперед фонд Грушевських (ЦДІАК України. Ф. 1235), де збереглися, зокрема, всі рахунки італійських готелів з назвами, зафіксованими в щоденнику, адресами, а часом навіть зображеннями. Подібні джерела відклалися і щодо київських "Ермітажу" та готелю Гладинюка. Щоб з'ясувати адреси київських, львівських, петербурзьких колег і друзів Михайла Сергійовича, авторка цих рядків послуговувалася в першу чергу збереженими кореспонденціями або тогочасними довідковими виданнями. Усі ці міні-дослідження значно розширюють відомості про добре знайомі "місця пам'яті" Михайла Грушевського, а також визначають перспективи проєкту "По світу: адреси

[141] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876.

[142] Там само. Арк. 9–9 зв.

[143] Там само. Арк. 57 зв. – 63 зв.

[144] Там само. Арк. 74–75 зв.

Михайла Грушевського", над якими працюють науковці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

При підготовці коментарів до додатка (купюри зі щоденника за 1910–1914 рр. за протоколами Київського ГЖУ) було використано унікальну можливість зробити це у значній мірі устами самого вченого. Під час допитів, проведених упродовж листопада 1914 р. – лютого 1915 р., підполковник П. Самохвалов неодноразово звертався до змісту щоденника, і Михайло Сергійович змушений був роз'яснювати окремі сюжети та розкривати імена, занотовані ним[145].

У коментарі подаються розширені примітки тільки до маловідомих імен, а також стислі відомості про осіб, яких М. Грушевський згадує під іменем чи іменем і по батькові (Марко, Косцьо, Люця, Орест Іванович, Василь Федорович, Марія Михайлівна та ін.), або які мають однакове прізвище (Левицький, Галущинський тощо). Важливою складовою наукового апарату видання є "Словник маловживаних слів діалектного та іншомовного походження", який допомагає сучасному читачеві зрозуміти зміст тексту. Для зручності користування коментар розміщено відповідно до кожного дня щоденника, а не в кінці корпусу (окрім додатка).

* * *

Упорядник видання з приємністю висловлює щиру подяку всім, хто своєю практичною допомогою спричинився до його виходу у світ. Насамперед працівникам: Центрального державного історичного архіву України у Києві в особі О. Музичук, Центрального державного історичного архіву України у Львові в особі О. Стефаник, Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника в особі завідувача Відділу україніки кандидата історичних наук К. Курилишина та завідувачки Відділу рукописів кандидата історичних наук М. Дядюк.

Щиросердна вдячність доктору історичних наук, професорові, завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України І. Гиричу, доктору історичних наук, професорові Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка В. Тельваку, кандидату філологічних наук, провідній науковій співробітниці Відділу рукописних фондів і текстології Інституту

[145] Оригінали протоколів допитів за 29 листопада 1914 р. – 8 лютого 1915 р. зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 150–154; 186–201 зв.; 225–228 зв. Опубліковано: *Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві… (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. 1991. № 5. С. 11–29. При публікації подано нумерацію протоколів упорядника (№ 1–8). Насправді протоколи восьми допитів мають такі номери: № 1 (29 листопада 1914 р.), № 2 (1 грудня 1914 р.), № 5 (15 грудня 1914 р.), № 6 (16 грудня 1914 р.), № 7 (20 грудня 1914 р.), № 8 (22 грудня 1914 р.), № 9 (23 грудня 1914 р.), № 13 (8 лютого 1915 р.). Поміж цими протоколами допитів та після них укладалися протоколи з описом відібраних предметів, речових доказів, експертизами почерків, листів, щоденників, рукописів тощо. Всього було укладено 21 протокол. Машинописні копії протоколів зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3321. Арк. 2–5; 16–25; 32–33 зв.

літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Г. Бурлаці, лауреату Національної премії імені Тараса Шевченка, доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику Інституту історії України НАН України С. Білоконю, кандидату історичних наук, провідній науковій співробітниці Інституту історії України НАНУ О. Юрковій, провідній науковій співробітниці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Г. Кондауровій, кандидату філологічних наук, доценту Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка О. Радченку, редакторові видання Л. Білик за фахові наукові консультації та дружню підтримку.

Світлана ПАНЬКОВА

1902 РІК

28 [січня] (10 [лютого])* [1902 р. Львів], понеділок. Кілька разів збирався відновити дневника, і все сходив який час, хотів під новий рік розпочати, але якраз не мав відповідного гумору, та й так лишилося. Сьогодня зробив свою порцию, подрімав по обіді, по невиспанню нічнім, і добрий гумор маю і час, а що Маринця збереться на баль техніків, тож сів собі відновити дневник – по кількох літах*.

Сьогодня все ще я під сильним вражіннєм вчорашніх засідань – Істор[ичної] секциї, де переперали Дністрянського на делегата до Виділу*, против моєї опозициї – Дністр[янський] і Левицький*, і обговорювали справу поділу "Записок" на секциї і потім на спільнім засіданню*. Розуміється, ясна акция против мене: поставити Т[оварист]во так, щоб воно мене не потрібувало й могло без мене обійтись, як я знову зрезіґную*: не знаю, чи вони тільки чісляться з сею евентуальностию, чи – скорше – хочуть привести за якийсь [час] мене до резіґнациї й своїми особами обсадити Товариство. Передо мною ділема: чи зносити сю акцию й відмовчуючись, якнайменьше ангажуючись, старатися протягнути, поки буря утихне й можна буде до ладу привести роботу й відносини, чи дати їм гуляти й забратися якнайскорше. Справа "Записок" відіслана до Виділу противниками, бо показалося, що ми мали більшість. Властиво, для мене особисто було б далеко ліпше, якби вони поділили "Записки" й зняли з мене й роботу, й відвічальність, але з загального становища я мусів боронити істнованнє "Записок" і терпеливо боронив їх, не відзиваючися на недорічности й особисті дотинки противників (головно Павлика, Дністрянського й Колеси; Кокорудз і В. Шухевич говорили без агресивности, зі мною говорили Франко, Томашівський, Верхратский, Копач).

28 [січня] (10 [лютого]) – фрагмент щоденника за 28 січня (10 лютого) – 2 (15) червня 1902 р., написаний на окремих спарених аркушах зошита, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 15–19 зв.

…то ж сів собі відновити дневник – по кількох літах. – Ця фраза є надзвичайно важливою для вивчення історії унікального мемуарного твору – щоденника М. Грушевського – та подальших пошуків його фрагментів. Вона однозначно вказує на два факти: по-перше, з приїздом до Львова у 1894 р. вчений продовжував свою гімназично-університетську традицію ведення "дневника"; по-друге, ця традиція, щонайменше у 1900–1901 рр. була перервана. Тривала перерва зафіксована і в збереженому щоденнику. Так, виявлений поки що єдиний фрагмент на окремому аркуші за 1903 р. дає підстави до гіпотези про епізодичність ведення щоденника в цьому році. Добре збережений щоденник за 1904 р.

містить також чималі пропуски. Після запису за 18 (31) травня 1904 р. настає пауза на 4 місяці, аж до дня народження вченого – 17 (30) вересня 1904 р. Згодом знову майже на півтора місяця (до 4 (17) листопада 1904 р.) настає чергова перерва. Паузи 1903–1904 рр. пов'язані з нервовим виснаженням через напружену працю, безкінечні конфлікти в НТШ та непорозуміння з польською професорською корпорацією Львівського університету. Про це М. Грушевський відверто пише у своїй "Автобіографії" 1906 р.: "Тим часом з осени 1903 р., чи то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почалася наново загострюватися [...]. Поволі, одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшатися, а з тим вступила й енергія" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 210–211). Виснажлива праця була причиною, що змушувала відкладати на деякий час ведення щоденника і в студентські роки, зокрема у листопаді–грудні 1892 р. (*Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 194).

Гімназичний та університетський щоденники опубліковані: *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884 рр.) / Публікація та примітки Л. Зашкільняка // Київська старовина. 1993. № 3, 4, 5; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. Фрагменти щоденника за 1904–1914 рр. опубліковані: Щоденники М .С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. 1995. № 1. С. 10–30; Михайло Грушевський. Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку І. Гирича, О. Тодійчук // Український історик. 2006–2007. Ч. 4; 1–2. С. 15–74; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 96–127); *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 рр. у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2006. Т. CCLI. С. 607–633.

...вчорашніх засідань – Істор[ичної] секції, де переперали Дністрянського на делегата до Виділу.... – йдеться про засідання Історично-філософічної секції НТШ від 9 лютого (27 січня) 1902 р., на якому відбулися вибори її керівництва: голова – М. Грушевський, заступник голови – С. Дністрянський, секретар – С. Томашівський, заступник секретаря – О. Целевич. Відбулася також дискусія у справі вибору делегата секції до Виділу. Спроба опозиції вибрати делегатом С. Дністрянського не мала успіху, але відбилась у протоколі наступного засідання Виділу від 12 лютого (за н. ст.) 1902 р. Виділ прийняв до відома уконституювання секції, наголосивши, що секція "не може вибирати проти волі директора иньшого референта до Виділу" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 11). Отже, таким делегатом (референтом) став М. Грушевський як голова, що відповідало § 29 чинного на той час Статуту НТШ.

…і Левицький… – найвірогідніше, йдеться про українського математика Володимира Йосиповича Левицького (1872–1956), який долучався до опозиції проти М. Грушевського і в подальші роки *(див. запис за 4 січня 1904 р.)*. Відомий і його конфлікт 1903 р. з І. Франком у зв'язку з мовним редагуванням перекладів, поданих ним до друку в "Літературно-науковому вістнику". Детально див.: *Корбич Г.* Журнал "Літературно-науковий вісник" львівського періоду (1898–1906). К.,1999. С. 57.

...і обговорювали справу поділу "Записок" на секції і потім на спільнім засіданню. – Ідея поділу "Записок НТШ" між Історично-філософічною, Філологічною та Математично-природописно-лікарською секціями була висловлена М. Павликом та С. Дністрянським ще наприкінці 1901 р. й обговорювалася як на спільних, так і на окремих засіданнях секцій. Передбачалося виділити кожній з них по два томи на рік, які мали виходити за окремими редакціями. 28 (за н. ст.) листопада 1901 р. рішення про поділ ухвалила Філологічна секція, 3 січня (за н. ст.) 1902 р. – Математично-природописно-лікарська секції (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 8. С. 6, 7; Ч. 9. С. 8; Ч. 10. С. 26; лист І. Франка до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 р. // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 181). 9 лютого (за н. ст.) 1902 р. по тривалій дискусії щодо цієї справи Історично-філософічна секція ухвалила рішення продовжити видавати "Записки" в попередньому форматі, а Філологічна – залишити в силі свою попередню постанову щодо підтримки поділу (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 15, 21).

Того ж дня це питання винесли на обговорення спільного засідання секцій, на якому кожна сторона намагалася обґрунтувати свою позицію. Прихильники поділу вважали, що він збільшить число членів секцій, зацікавлених науковою працею, а на випадок резиґнації одного редактора не буде зупинено наукову роботу; поділ корисно вплине на рівень видань, адже їх редагуватимуть фахівці, а також активізує роботу Математично-природописно-лікарської секції, члени якої отримають більше можливостей публікувати свої студії. Поборники традиційного формату "Записок", і, звісно, М. Грушевський, арґументували свою позицію тим, що при поділі можна говорити лише про Історично-філософічну та Філологічну секції, бо члени Математично-природописно-лікарської самі заявили, що крім свого тематичного "Збірника" вони не могли б заповнити працями ще й окремі томи "Записок". Окрім того, представники цієї традиційної позиції наголошували, що розрізнені "Записки" можуть стати окремими науковими журналами, але не зможуть репрезентувати "цілість нашої науки" і підтримувати визнання в наукових колах, яке титульне видання Товариства завоювало. Врешті зауважено, що НТШ має й інші видання, і той, хто бажав працювати, й надалі не матиме труднощів. У підсумку зібрання визнало, що не має права приймати остаточне рішення в цьому питанні. Справу поділу "Записок" передано знову секціям, які після чергових дискусій мають подати свої пропозиції на розгляд Виділу Товариства для остаточного прийняття рішення (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 42–43 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 14–15). Наступного дня, 10 лютого (за н. ст.) 1902 р., Математично-природописно-лікарська секція провела дискусію щодо поділу й постановила анулювати свою попередню ухвалу від 3 січня (за н. ст.) 1902 р. та заявити про підтримку попереднього плану видання "Записок" (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 27). 16 (3) лютого 1902 р. на засіданні Виділу сімома голосами проти двох постановили, що "Записки НТШ" "мають затримати «status quo»" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 11). Остання крапка в цій проблемі була поставлена на загальних зборах Товариства 25 (12) березня 1903 р. У відповідь на заяву голови Філологічної секції О. Колесси про необхідність провести поділ "Записок", який підтримали дві секції, М. Грушевський відповів, що по широкій дискусії Виділ це рішення не прийняв (Хроніка НТШ. Львів, 1903. Ч. 15. С. 2). *Див. також запис за 4 (17) лютого 1902 р.*

Свою думку щодо справи поділу "Записок", яку вважав "початком непорозуміння" в НТШ, висловив невдовзі в листі до М. Грушевського від 9 березня (за н. ст.) 1902 р. Ф. Вовк: "Як Ви знаєте, я завжди був такої думки, що універсальність «Записок» тільки їм шкодить і що краще було б видати праці кожної секції окремо, а з «Записок» зробити загальний орган на зразок розширеної «Хроніки» […]. Отже, незалежно од моїх думок (котрі мені здаються резонними й зараз) я був дуже збентежений звісткою, що Ви виступили з Виділу, а тепер дуже радію, що Ви вернулись, бо як би не було, а я завше знав і знаю, що Товариство держиться тільки Вашою працею і тільки за Вашим проводом може бути щиро науковим. […] Отже ж, спасибі Вам превелике, що Ви держитесь, держіться й самі і вірте, що кожний щирий українець – як би він не розходивсь з Вами у думках про які-небудь деталі – завше буде на Вашій стороні і завше буде Вам дякувати за Вашу непохитність і терпіннє, котрого я знаю, що треба дуже й дуже багато" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. С. 163).

…поставити Т[оварист]во так, щоб воно мене не потрібувало й могло без мене обійтись, як я знову зрезіґную… – цей запис належить до періоду, коли, здавалось, завершилася чергова криза в НТШ, яка назріла влітку 1901 р. і змусила М. Грушевського 12 липня (за н. ст.) вперше і, на жаль, не востаннє, заявити про резиґнацію з посади голови Товариства. 16 жовтня (за н. ст.) 1901 р. він відмовився також від посад голови Історично-філософічної секції, редактора "Записок НТШ" та "Літературно-наукового вістника". Незважаючи на прохання Виділу та секції, вчений не бажав змінювати свою позицію. Разом з ним до демісії вдалися Іван Франко, Володимир Гнатюк та Стефан Томашівський (Хроніка НТШ. Львів, 1901. Ч. 7. С. 4; Ч. 8. С. 2, 6–7; 1902. Ч. 8. С. 2, 6; Ч. 9. С. 2, 8; ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 130 зв.–131 зв.; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006. С. 77–82).

Усвідомлюючи загрозу для подальшого розвою наукової інституції, громадські діячі з Чернігова в особі Б. Грінченка, М. Коцюбинського, І. Шрага та інших звернулися з листом до І. Франка, а власне до всіх, хто відійшов від НТШ, з проханням "не покидати роботу в Товаристві, нашій єдиній науковій інституції, яка працею таких людей, як Грушевський, Франко, Гнатюк і ті[х], кого вони зуміли з'єднати круг себе, стала високо на славу й добро рідному народові. Нехай вона так високо стоятиме й далі, а се буде тільки тоді, коли такі достойні великої хвали й дяки робітники не покидатимуть її, не вважаючи ні на які ворожі заходи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 527).

З подібними аргументами зверталися до М. Грушевського також І. Горбачевський та І. Пулюй. Відомий вчений, професор Карлового університету у Празі, член НТШ Іван Горбачевський декілька разів писав у цій справі, намагаючись переконати М. Грушевського повернутися до кермування Товариством: "Чув я в Відни і довідався ще крім того зі Львова, що Ви не хочете прийняти уряд голови. Се було би так про Товариство, а і про нашу справу великою стратою – а скажу навіть нещастєм. Самі знаєте, що з нас нема нікого другого, що міг би Вас хоть в части заступити, а наслідок був би такий, що наше товариство і наша справа заснуло би знов, як спало перше і що занепало би після кращого розвитку з часу, коли Ви були головою. […] Не дайте крамольникам взяти верх – приміть уряд і зважайте се за обов'язок патріотичний, а будьте переконані, що всі добремислячі, котрим лежить благо товариства і народньої справи на серци, є з Вами" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 17–18 зв.; арк. 27–28). Іван Пулюй так само щиро намагався вплинути на рішення М. Грушевського: "Я певний, що земляки наші, знаючи Вашу щирість до наукової праці, знов виберуть Вас головою, і я прошу Вас від себе прийняти сей вибір. Треба робити діло, не оглядаючись ні на кого. Ще не було такого чоловіка на світі, щоб всім угодив" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 190).

Малочисленна опозиція не вносила конструктиву в діяльність НТШ, і вже 2 лютого (за н. ст.) 1902 р. на чергових загальних зборах Товариства С. Громницький у своїй промові наголошував: "[...] від половини мин[улого] року провід у Товаристві не спочивав у тих певних і вправних руках, в яких бачили ми його – на нашу гордість – від кількох літ, і в яких бажали би ми всі собі певно і надалі бачити". На тих же зборах 48 з 58 голосів були віддані за голову Товариства М. Грушевського, який заявив, що "приймає вибір на голову, аби дати доказ – головно заграничним землякам – своєї доброї волі, хоч не має великої надії, аби вдалося ввести наукову роботу в Товаристві по останніх подіях у нормальну колію". 9 лютого (за н. ст.) 1902 р. на засіданні Історично-філософічної секції НТШ М. Грушевський був обраний її головою (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 143–146 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 1–8, 15). Невдовзі, 22 (9) лютого 1902 р., М. Грушевський у кореспонденції до Ф. Вовка писав: "Супроти накликів земляків вернувся я до Товариства, але чи удастся в нім вести наукову роботу, не знати, бо підземна робота йде проти мене дальше. Але поки буде можна, будемо пробувати робити" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 162).

Цей неприємний епізод у власному житті та діяльності НТШ залишив слід не лише в щоденниковій нотатці й листах, але й в "Автобіографії" 1906 року: "З другого боку, багато спокою й нервової сили забирали непорозуміння, які виникли в 1901 в Н. Тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередніх роках, чи то подражнених різними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких мині, яким я хотів за помочию дрібних підмог і занять в Товаристві забезпечити можність наукової роботи; розжалений тим, я скинувся літом 1901 р. з головства й иньших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би [по] свому плянови і почала мене просити вернутися, а до сього також нахиляли мене й голоси Українців з ріжних боків, вернувся знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности уваги на виходки опозиції; щоправда, супроти піддержки, яку давала мині переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи, зрештою, що против мене самого нічого не має" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності

М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 208). Детально ця криза в НТШ висвітлена у розлогому листі І. Франка до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 р. (*Франко І.* Зібрання творів у 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 177–187) та нововиявленому листі І. Труша до С. Єфремова (Відділ рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. Ф. 120. № 448).

4 (17) [лютого 1902 р. Львів], понеділок. Не можу так вложитися в писанє дневника – все забуваю. Сей тиждень весь заповнений був авантурою Дністрянського*, що ображений статею Гнатюк[а] з нагоди дописей в "N[ow]-ій Reform-і" виписав купу грубіянств на адресу його й котрі в Товаристві, що "клеветами й інсинуациями" хочуть в нім панувати (прий[ш]ло 29/I). Справу обговорювано на двох засіданнях, і пройшла моя формула посередня (3 і 3 голоси, я дірімував, за нею голосували: Верхратський, Макух і Гарматій) – прошеніє взяти назад резігнацию й жаданнє, аби відкликав обидливі вирази. Чи піддасться він, сумнівно. Колеса також формально грозить, і передчувають якусь демонстрацию з його боку (має досить пального материялу, як він казав). Але цікаво, що виступ Дністр[янського] викликав обуреннє на цілій лінії у "опозиції" Виділу – зрештою, вона почала відразу зближатися до мене, скоро зачалася робота у Виділі. "Записки" лишено in statu[s] quo в неділю*, і я, вернувшися додому й перележавшись (мав брух), сів писати вступну статю (грамоти Льва)*.

…тиждень весь заповнений був авантурою Дністрянського… – згадана справа, яка носила характер особистісних непорозумінь між членами Товариства, не була зафіксована в офіційній "Хроніці НТШ". Відтворити перебіг подій дають можливість збережені протоколи Виділу та епістолярні джерела. Інцидент був пов'язаний з публікацією статті В. Гнатюка "Дещо про наші домашні болячки" (ЛНВ. 1902. Т. XVII. Кн. II. С. 126–135) та реакцією на неї члена Товариства С. Дністрянського. Серед головних "болячок" галицького суспільного життя В. Гнатюк називав "амбітників", "політиків", "критиків" та "кореспондентів". Особливу увагу приділив статтям одного з таких "кореспондентів", який під криптонімом "D." опублікував в часописі "Nowa Reforma" (чч. 9 і 14 за 12 і 18 січня 1902 р.) статті щодо університетської справи, зокрема сецесії 1901 р. В. Гнатюк дорікав авторові цих публікацій не стільки за оприлюднення документів, які носили конфіденційний характер, а насамперед за солідарність з польською професорською корпорацією у справі боротьби за самостійний український університет. У відповідь С. Дністрянський надіслав обурливого листа з заявою про резиґнацію з членів НТШ. По зачитанні цього листа 12 лютого (за н. ст.) 1902 р. на засіданні Виділу присутні прийняли рішення перенести розгляд та ухвали з цього питання на наступне зібрання. Воно відбулося за декілька днів, 16 лютого (за н. ст.) 1902 р. На ньому в справі листа С. Дністрянського ухвалили: з огляду на те, що редакція ЛНВ у згаданій статті не мала на увазі саме його, Виділ просить відкликати резиґнацію одночасно з образливими виразами свого листа. До полагодження цього конфлікту Виділ повертався не раз, зокрема 4 та 9 березня, 7 червня (за н. ст.) 1902 р. Пропонувалися різні виходи з ситуації: одні члени (І. Кокорудз) пропонували вислати депутацію до С. Дністрянського з проханням повернутися до Товариства та виконання своїх обов'язків, запевняючи, що подібні статті не будуть з'являтися в ЛНВ, а конфлікт з В. Гнатюком полишали до особистого полагодження. Інші (І. Макух) послідовно вимагали, щоб С. Дністрянський відкликав образливі вислови свого листа на адресу Товариства. 7 червня (за н. ст.) 1902 р. С. Громницький доповів про результати перемовин депутації НТШ з С. Дністрянським, який заявив, що відкликає свою заяву до Виділу про вихід із Товариства й надалі братиме участь у його науковій роботі, проте не може взяти назад своїх листів, хоча й визнає, що

вони містять "деякі острі вирази". На цьому загалом конфлікт було полагоджено (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2, 2 зв., 4, 5, 10).

З приводу цього інциденту збереглася заява М. Грушевського, яка однозначно вказує на його позицію у цій справі: "Заявляю, що Виділ, не зажадавши від проф. Дністрянського відкликання його обидних закидів, звернених против члена Виділу п. Гнатюка і якихось людей в Товаристві, що нібито негідними способами стараються панувати в Товаристві, – тим самим показав брак поважання до чести Товариства" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 62). Свідок тих подій, опонент М. Грушевського в НТШ О. Барвінський, 18 (5) лютого 1902 р. описав ці події у листі до Ф. Вовка: "Я був тепер у Львові. Там хрія з Грушевським полагодилася; він прийняв вибір на голову, але його автократична вдача викликає нові непорозуміння, і ще недавно виступив з товариства проф. Дністрянський. Я старався якось їх погодити і думаю, що Дністрянський цофне свій виступ, але все ж воно недобре, що якось безнастанно кипить, – а все чисто особисті справи" (цит. за: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. С. 77–78).

"Записки" лишено in statu[s] quo в неділю… *– див. запис за 28 січня (10 лютого) 1902 р.*

…сів писати вступну статю (грамоти Льва). *– Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка //ЗНТШ. Львів, 1902. Т. XLV. Кн. І. С. 1–22 (передрук: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 442–460). 26 (13) лютого 1902 р. праця зреферована на засіданні Історично-філософічної секції НТШ (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 15). На цю статтю зреагував І. Линниченко, поклавши початок довготривалій дискусії: *Линниченко И. А.* Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. СПб., 1904. Т. IX. Кн. 1. С. 80–102.

Підставою до полеміки, окрім спеціальної статті львівського професора "Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?", послужили також його попередні висновки, анонсовані у першому виданні третього тому "Історії України-Руси". М. Грушевський стверджував, що серед усіх відомих грамот з іменем Лева Даниловича "нема ані одної певної", зауважуючи при цьому в примітках, що І. Линниченко три з них "уважає можливим признати автентичними" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1900. С. 190, 558). Наступним кроком у цій полеміці стала стаття: *Грушевский М.* Еще о грамотах кн[язя] Льва Галицкого. По поводу ст[атьи] проф. Линниченка // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. СПб., 1904. Т. IX. Кн. 1. С. 268–283 (передрук: *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького. З приводу статті проф. Линниченка // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 461–471). Цю дискусію підсумував сучасний дослідник проблеми О. Купчинський. Вчений відзначив особливу заслугу обох дослідників у вивченні грамот князя Лева та застосуванні ними методів оцінювання документів у контексті конкретних історичних умов. Водночас він зауважив, що нововиявлені матеріали, зокрема нові тексти грамот, суперечать категоричному твердженню М. Грушевського, що "грамоти з іменем Льва […] всі підроблені", позаяк на сьогодні окремі грамоти князя Лева можна вважати безсумнівно автентичними (*Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Лева Даниловича) // *Купчинський О.* Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури. Вибрані статті та повідомлення. Львів, 2011. С. 286–293; *Його ж.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII–першої половини XIV ст. Дослідження, тексти. Львів, 2004. С. 21–22).

22 [березня] (4 [квітня]) [1902 р. Львів], п'ятниця. Минуло більше місяця від остатньої записки. Був за той час у Кракові і в Росиї*. Переїздка ся трохи була підняла в мині духа, але львівська нинішня толкучка рішучо мене депримує. На порядку стоїть виплата мині ремунераций*. Нарада, яку я зібрав у мене, в високій мірі була неприємна – Макух виступив із цілим рядом арґументів contra, і вчора Фр[анко] з Гнатюком,

котрі перед тим на моє запитаннє нічого не казали против, почали вже радити не виймати грошей з Т[оварист]ва, бо, мовляв, се пошкодить мині в опінії, а противно, як я зроблю фонд в самім Товаристві, то скріпить. Я згодився, й таке рішеннє мене було заспокоїло, але може бути, що через невиспаннє (зрана я сильно попрацював, а по обіді не положився) почув ввечері дуже сильну депресию.

Був за той час у Кракові і в Росиї. – На початку лютого (за ст. ст.) 1902 р. М. Грушевський отримав неприємні повідомлення від В. Думнова, видавця "Первой учебной книги церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського, та члена Вченого комітету Міністерства народної освіти Російської імперії Е. Радлова про негативне рішення щодо друку підручника, право на видання якого батько заповів старшому синові: "Книги моего сочинения, какие после смерти моей окажутся в ходу, а также и другие, предоставляю в распоряжение старшего сына моего Михаила Сергеевича с правом издавать оные или непосредственно самому или чрез посредство книготорговцев, типографий и других лиц по его усмотрению. Вырученными от продажи моих книг деньгами сын мой Михаил имеет распоряжаться так: 20% выручки от изданий моих книг брать в свою пользу за труды и в возмещение расходов по ведению издательского дела, 20% тоже из чистой выручки выдавать супруге моей а его матери Глафире Захарьевне на усиление ее средств к безбедному и приличному существованию и на воспитание сына Александра […]; остальные затем шестьдесят % выручки от продажи книг моего сочинения употребить на покупку государственных процентных бумаг, которые приобщить к денежным моим капиталам" (*Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // ЗНТШ. Львів, 2012. Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. С. 693).

Вступивши в права, 10 (23) березня 1901 р. М. Грушевський звернувся до видавців із повідомленням, що всі справи щодо видань праці батька перейшли до нього як старшого сина (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 24–24 зв.). Ще за життя С. Ф. Грушевського, у грудні 1894 р., на засіданні Вченого комітету Міністерства народної освіти було вказано на необхідність внести суттєві поправки до 23-го видання "Первой учебной книги церковно-славянского языка". Проте зміни були внесені лише частково, що стало на заваді подальших видань, за які взявся М. Грушевський. Розглянувши останні видання підручника, 27-е (1899) і 28-е (1901), 24 грудня (за ст. ст.) 1901 р. Вчений комітет знову зауважив на тих самих недоліках щодо шрифтів, структури та передачі церковно-слов'янських текстів (Там само. Спр. 5). Отже, намір розпочати справу "Первой учебной книги" друком дозволеного за життя батька 28-го видання реалізувати не вдалося. Черговий наклад Вчений комітет не дозволив.

Довідавшись про проблеми, що виникли, М. Грушевський повідомив рідних і наголосив: "[...] справа не пропаща, але за неї взятися треба енергічно, на місці – найняти якогось педагога, щоб поправив відповідно до вимогів і т. п. Думаю, що Ви не будете мати нічого против того, щоб я попробував, хоч і з риском, витягнути сю справу на сушу" (Там само. Спр. 18. Арк. 5–5 зв.; 7–7 зв.; Спр. 940. Арк. 29–29 зв.).

Для полагодження справи М. Грушевський прийняв рішення негайно вирушити до Петербурга, однак в середині лютого (за ст. ст.) 1902 р. отримав запрошення "держати промову в Кракові на Шевченкових роковинах у студентів-сецесинистів, і сього мині скинутися ніяк не можна" (Там само. Спр. 18. Арк. 5–5 зв.). Відбувши промову на "шевченківськім обіді" у Кракові, 2 березня (за ст. ст.) 1902 р. вчений звідти відбув до столиці Російської імперії (Там само. Спр. 940. Арк. 52–52 зв., 26–26 зв.; Спр. 18. Арк. 24–25). Проте зустрічі навіть з головою Вченого комітету не принесли бажаного результату, і М. Грушевський розпочинає перемовини про нове, 29-е, перероблене видання, повідомивши брата: "Нашел человека, который сам возмется или другого найдет для исправления книги" (Там само. Спр. 1285. Арк. 117). 11 березня (за ст. ст.) він вирушив з Петербурга, доручивши справу історикові церкви Павлу Миколайовичу Луппову, який після закінчення духовної академії служив у Святійшому Синоді та відав справами духовної освіти народу. У своїх

листах, написаних у березні–травні 1902 р., П. Луппов подавав пропозиції щодо змісту та термінів набору підручника перед його представленням Вченому комітетові (Там само. Спр. 617. Арк. 1–1зв.; 4–4 зв.). *Див. також запис за 28 серпня 1902 р. та коментар до нього.*

На порядку стоїть виплата мині ремунераций. – Йдеться про виплату гонорарів за публікації у виданнях НТШ та редакторську роботу, які М. Грушевський не забирав до цього часу. З огляду на опозицію, яка й після його обрання головою НТШ 2 лютого (за н. ст.) 1902 р. не заспокоїлася, прихильники вченого не радили порушувати цю справу. На внесення К. Паньківського питання про ремунерації розглянули на засіданні Виділу 28 травня (за н. ст.) 1902 р. Обчислений гонорар, який М. Грушевський з 8400 корон зменшив до 7000 корон, був ухвалений та проголосований Виділом. Голосування відбулося без участі самого вченого, який, дослухавшись до поради приятелів, ще 15 травня (за н. ст.) 1902 р. на засіданні Виділу заявив про заснування окремого "Історичного фонду Михайла Грушевського" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 9; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 11. С. 2–3). Чернетка з проєктом цього фонду зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 889. Арк. 104–105. Пізніше, 25 лютого (за н. ст.) 1903 р., на засіданні Виділу було "прийнято до відомости заяву проф. Грушевського, що він постановив обернути фонд, котрий постав з належних єму ремунерацій авторских і редакторских, на виданє своєї «Історії» в німецькім язиці" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 21; Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 11. С. 3). Справа з цим гонораром стала одним із багатьох необґрунтованих закидів М. Грушевському, обсмакованих його учнем С. Томашівським у 1913 р. на сторінках брошури "Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка", й змусила вченого "обороняти правду" (Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року /Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 179–180; 204).

24 [березня] (6 [квітня]) [1902 р. Львів]. Дійсно, та депресия була чисто фізичної натури. Кілька день сплю по обіді й чую себе добре, а гадки про ситуацию не викликають в мині особливого жалю й горечи. Безперечно, ворогам удалося мене побити в Наук[овому] тов[аристві] ім[ені] Ш[евченка]*, але що з того? Може я опаную позицию наново, може не опаную, але що з того? Чому й не бути побитим? Чому як раз мати претензию все побіждати? В кождім разі вложена мною робота свої сліди лишила, в загальній сумі народнього розвою не була безрезультатна, а навить і пятно моєї індивідуальности – коли сим дорожити – виразно відбила.

…ворогам удалося мене побити в Наук[овому] тов[аристві] ім[ені] Ш[евченка]… – цей настрій "переслідував" М. Грушевського і не раз виплескувався емоційними роздумами на сторінки щоденника. *Див. записи за 28 січня (10 лютого), 4 (17) лютого, 30 березня (12 квітня) 1902 р.* Щиро ділився своїми почуттями також і з молодшим братом Олександром: "Нічого особливого, нового. Свинство в тутешніх відносинах панує дальше. Коли піде так дальше, при найближчих зборах зложу з себе головство. Роблю дуже мало, щоб трохи відреставрувати голову" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 45; середина травня 1902 р.).

30 [березня] (12 [квітня]) [1902 р. Львів], субота. Сей тиждень працював над "Істориєю" (селянське оподаткованнє в XV–XVI в[в.])*, досить зробив. Про Товариство якось немило й згадувати. Теоретично легковажу собі все се, але виклика в мені якусь фізичну відразу*. Так само – й бувати між людьми. Вівторок були у нас гос[т]і з нагоди приїзду Каріка*, досить було оживлено. Кілька днів робив в архиві – се досить мене займає.

Вкінці робота над “Іст[орією]” трохи мене втомила, й я сьогодня поправляв рецензії. Щось і голова трохи болить.

Сей тиждень працював над “Історією” (селянське оподаткованнє в XV–XVI в[в.])… – йдеться про розділ III (“Селянство”) п’ятого тому “Історії України-Руси”. *Див. запис за 14 (27) квітня 1902 р. та коментар до нього.*

Теоретично легковажу собі все се, але виклика в мені якусь фізичну відразу. – Речення надписано над попереднім.

…з нагоди приїзду Каріка… – особа не встановлена. Можливо, йдеться про російського дитячого письменника, журналіста, ілюстратора, карикатуриста і художника Валерія Вільямовича Карріка (1869–1943).

14 (27) [квітня 1902 р. Львів]. Великдень. Тиждень тому приїхав брат Олександр, і його гостина мене чимало розвеселила, його вдача тепер рівна й приємна, так що всім він нам зробив приємність без тяготи, тим часом як мама своїм упередженнєм против всього тутешнього й якимсь мов повзятим безрадістним настроєм розбивала всі найліпші інтенції супроти неї. Фериї Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка] також причинилися до духового спокою. Тільки від часу до часу якесь ослабленнє чи біль голови (здається чи не з перестуди), а також і досить лихий сон (властиво – добрий, але порожний – може на занадто вже великі мої вимоги щодо нього) мені роблять неприємність – трівожать дещо. Тому що Олександр привіз Буданова з охотою назад узяти*, розпочав я відділ про міщанство, не скінчивши селян. Том сей, V, богато дає роботи, бо приходиться від a до z його наново писати*, і я все-таки ще з страхом подумую, що мині лишилося його яких може ⅔ або й ¾. Треба концентруватися більше коло “Історії”, а “Записки” б покинути, бо досить все-таки дуже богато роботи, хоч є в тім деяка приємність, щоб їх видавати, не кажучи про потребу суспільну.

Пишу се на Великдень рано, дуже рано вставши (5 ¼). Иньші ще не повставали. Трохи се раннє вставання мені попсуло перше вражіннє. Будемо проводити сей день в небувалім зборі, і хто знає, чи він коли повториться*. Не думаю, щоб мама колись знову вибралася до нас, – так їй тут усе не в лад*, і ми не маємо тому серця дуже її до себе впрошувати – хиба, разом з Сашею приїде знову колись.

З огляду на маму, що не було кому її до церкви водити, зчаста бував в церкві*. Quantum mutatus ab illo! [Як все змінилося! (*латин.*)]. Тепер мене навить дражнять деякі прояви обрядовости в мамі й Саші, хоч колись я був далеко більшим ще обрядовцем*. Довша служба рішучо мене нудить і відберає всякий настрій. Правда, що специяльно ще й той entourage [оточення (*фр.*)], який чоловік знаходить в церкві, може лише знеохотити до всякого ходження. Зрештою, і се мало потрібне. Вчора ми з Сашою заходили до Лат[инської] катедри*, де досить гарно – особливо як на польські уха – сьпівали з органом.

Суєта все, і те, і се, й за сю суєту люде одні одних палили й забивали.

…Олександр привіз Буданова з охотою назад узяти… – йдеться про працю М. Ф. Владимирського-Буданова "Немецкое право в Польше и Литве", яка друкувалася 1868 р. в "Журнале Министерства народного просвещения" (Кн. 8, 9, 11, 12), а згодом окремим відбитком. Як відзначав М. Грушевський у примітці "Джерела і література історії міст" до п'ятого тому "Історії України-Руси", цей відбиток вийшов "в малім числі примірників, що скоро стали великою бібліографічною рідкістю" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V [репринтне вид.]. К., 1994. С. 649). Проте до від'їзду брата М. Грушевський не встиг опрацювати книгу, залишивши її для подальшого студіювання ще на два місяці. Повертаючи поштою, 9 (22) липня 1902 р. писав: "Вчора я скінчив огляд міського устрою й відніс власноручно на почту Буданова" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 63).

Том сей, V, богато дає роботи, бо приходиться від а до z його наново писати… – перша згадка в щоденнику М. Грушевського про роботу над п'ятим томом зустрічається в нотатці за 30 березня (12 квітня) 1902 р. У "Передмові" до тому вчений зазначав, що всі його глави були написані переважно зимою 1901/1902 р. і протягом 1902 р., але робота перервалася через інші невідкладні проєкти. Характеризуючи цей том, історик наголошував, що від попередніх він відрізнявся тим, "що вступає в часи, представлені, бодай для деяких сторін життя, вже значним запасом документального матеріалу". Оцінка цього джерельного масиву, дана у передмові, є важливим ключем до розуміння даної фрази, занотованої у щоденнику (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V [репринтне вид.]. С. V–VII).

Завдяки збереженому рукопису тому (оригінал, рукопис, автограф) вдалося деталізувати хронологію його написання: над п'ятим томом вчений працював з перервами від листопада 1901 р. до грудня 1905 р., про що свідчать дати на марґінесах автографу: 1(14)/XI, 8(2[1])/XI, 9(22)/XI, 10(2[3])/XI, 14(27)/XI, 1(14)/XII, 2(15)/XII 1901 р.; 20/III (2/IV), 5(18)/V, 7(20)/V, 9(22)/V, 12(15)/V, 28/V(10/VI), 11(24)/VI, 22/VI(5/VII), 24/VI(7/VII), 30/VI(13/VII), 20/IX(3/X), 22/IX(5/X), 12(25)/X, 16(29)/XI 1902 р.; 19/I(1/II) 1903 р.; 8(21)/XII, 16(29)/XII 1904 р.; 25/XII (8/I) 1904/1905 р.; 29/X (11/XI), 25/XI(8/XII), 2(15)/XII 1905 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 4, 9 зв., 10, 16, 32, 39, 165, 171, 377, 507 зв., 509, 527 зв., 528, 1020 зв., 900, 1018 зв., 1063, 1080, 563, 572, 928, 912, 679 зв., 410-а, 1021, 1058 зв., 766 зв., 899, 815). Ці записи доповнюють і щоденникові нотатки за 1904–1906 рр., які свідчать, що на інтенсивній роботі з "перегляду", доповнення, підготовки до друку та завершення останніх глав п'ятого тому вчений зосередився у листопаді–грудні 1904 р., квітні–травні 1905 р., жовтні–грудні 1905 р. та впродовж січня – початку лютого 1906 р. Нарікаючи на інші невідкладні справи, зокрема з підготовкою до перевидання другого і третього томів, 19 березня (1 квітня) 1905 р. М. Грушевський писав до молодшого брата: "А т[ом] V все ніяк не вийде. Надіюсь на май випустити І половину його осібно". А вже 5 (18) травня 1905 р. інформував, що том вийде за півтора тижня (Там само. Спр. 1285. Арк. 262; Арк. 267). Як і планувалося, перша частина п'ятого тому "Історії України-Руси" (глави I–V) побачила світ у травні 1905 р., друга (глави VI–VII) і цілий том – на початку лютого 1906 р. (на титулі – 1905), про що вчений занотував: "Вийшли з друку перші примірники V тому" (*див. запис за 7 лютого 1906 р.*). Про підготовку V тому "Історії України-Руси" *див. записи за 30 березня (12 квітня), 14 (27) квітня 1902 р.; 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 26 листопада, 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27 грудня 1904 р.; 5, 26 січня, 9, 10, 12, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 30 квітня, 1, 2–3, 7, 8, 14, 15 травня, 13, 17, 20–23 жовтня, 1, 5–6, 9–10, 11–12, 25, 26 листопада, 7, 10–11, 15, 18, 26 грудня 1905 р.; 1, 4, 9, 11, 13, 14, 22–24, 28 січня, 7 лютого 1906 р.*

Будемо проводити сей день в небувалім зборі, і хто знає, чи він коли повториться. – Передбачення справдилися, і наступного року на Великдень Олександр Грушевський з жалем писав до старшого брата: "Минулим роком на сьвята ми були вкупі, а тепер – всі, з Мамою, – по ріжним куткам окремо зустрічаємо" (Там само. Спр. 280. Арк. 206–207).

Не думаю, щоб мама коли знову вибралася до нас, – так їй тут усе не в лад… – незважаючи на несприйняття галицьких традицій і обставин, мати з вдячністю писала вже з Києва 20 квітня (за ст. ст.) 1902 р.: "Благодарю Вас за Ваше радушное гостеприимство и за Ваши дорогие проводы нас на вокзал. Мы доехали и проехали границу благополучно

и до Киева доехали благополучно". За листами Г. З. Грушевської, а також щоденником М. С. Грушевського відомо, що разом із сином Олександром, донькою Ганною та її дітьми мати побувала у Львові на Великодні свята 1906 р., а також у січні 1907 р. (*див. записи за 1–4, 9, 26 квітня, 18 червня 1906 р., 21 січня 1907 р.*).

…зчаста бував в церкві. – М. Грушевський відвідував у Львові єдину церкву православної парафії, яка від 1856 р. містилася в одноповерховій будівлі при вул. Францисканській (нині – вул. Короленка, 3). Упродовж 1897–1899 рр. на її місці споруджено новий храм, освячений 1901 р. на честь святого Георгія. У травні 1896 р. адміністратор парафії Еммануїл-Євгеній Воробкевич спрямував професорові Михайлу Грушевському запрошення прийняти іменування його церковним опікуном (Там само. Спр. 23. Арк. 48). До початку Першої світової війни церква святого Георгія залишалася єдиним легальним православним храмом у всій Галичині і належала до Буковинської митрополії.

У метричній книзі церкви святого Георгія збереглися записи про біблійні оповіді, які 14 (2), 17 (5) та 24 (12) травня 1896 р. відбував Михайло Грушевський, готуючись до вінчання. Зберігся й сам запис у цій же книзі про вінчання 26 (14) травня 1896 р. Михайла Грушевського з Марією Вояковською у греко-католицькій церкві святого Миколая в містечку Скалі-над-Збручем. Саме священник церкви святого Георгія у Львові В. Томович дав повноваження греко-католицькому пароху Олександрові Левицькому здійснити обряд вінчання православного Михайла Грушевського (Там само. Спр. 23. Арк. 49; *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // Пам'ятки України. 2003. Ч. 3. С. 83–84; *Панькова С.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94; *Панькова С.* "Мій світе затишний, моя утіхо мила": освідчення Михайла Грушевського. URL: http://immh.kiev.ua/miy-svite-zatishniy-moya-utiho-mila-brosvidchennya-mihayla-grushevskogo/). Цю церкву відвідував М. Грушевський також і з матір'ю та братом Олександром, які час від часу гостювали у Львові.

…колись я був далеко більшим ще обрядовцем. – Тут М. Грушевський має на увазі смугу глибокої релігійності, яку він пережив у студентські роки, про що виразно засвідчує, насамперед, його тогочасний щоденник (*Грушевський М.* С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997).

…до Лат[инської] катедри… – йдеться про Латинський катедральний собор (Архікатедральна базиліка Успіння Пресвятої Діви Марії) – пам'ятка сакрального мистецтва XIV–XVIII ст. (Катедральна площа).

13 (26) [травня 1902 р. Львів]. От уже зо три тижні мені приливає кров до голови при роботі, й починає боліти. Се, звичайно, наводить на мене сумні гадки про упадок сил, прострацию і передчасну смерть* і т[аке] и[ньше]. Від кількох днів цілі дні провожу на нашім ґрунті, помагаючи коло земляної роботи й наглядаючи, се мені дає розривку й дає можність не робити, від того чую себе значно ліпше, хоч часами й прикро подумати, що "нічого не роблю". Але най се буде за вакації. Зрештою, потроху таки роблю, головно вечерами.

…і передчасну смерть… – страх смерті не раз виникав у М. Грушевського ще в гімназичні часи, про що свідчать щоденникові записи тієї доби: "Памятен мне особенно страх смерти, который напал на меня в декабре и марте. Я не стыжусь сознаться, что испугался смерти – как бы мрачно я не смотрел на жизнь, все же всеми силами своей души я хочу жить, «хочу слышать под ногами твердую землю, над головой видеть бесконечный шатер неба...». По-моему, жизнь все-таки есть величайшее благо, за пользование которым мы никогда не сможем расплатиться и вечно будем в долгу" (*Грушевський М.* Щоденник (1883–1884) / Публ. та прим. Л. Зашкільняка //Київська старовина. 1993. № 3. С. 31; запис за

18 вересня 1883 р.). Часом подібні гадки виплескувалися й на сторінки університетського щоденника: "Зараз ліг був і думав, що якби умерти? Тільки батьків шкода, а то ладен був би зараз умерти; уповаю на Господа, – Господи, не посрами упования моєго" (*Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 53; запис за 30 березня 1890 р.).

Думки про підупадання на силі опановували його і в дорослому віці, особливо в період депресії (*див. записи за 27 січня, 17 вересня 1904 р.*). Із часом, зі зміною психологічного стану, з'являється філософське сприйняття смерті, що виразно звучить у щоденниковій нотатці за 18 листопада 1906 р., хоча вона й суперечить до певної міри думкам, які виникали в гімназійні роки: "як мені було 20 л[іт] – я не думав про смерть і не боявся її, як перейшло за 30 – став думати й вона наповняла мене страхом; тепер, як переступив 40 – я рідко думаю про неї, але сі гадки наповняють мене більше бажаннєм спочинку, ніж страхом. В житю все-таки дуже добре те, що кінець кінцем воно кінчиться і по нім наступає спокій" (*див. запис за цей день*). Поодинокою розрадою у цей непростий рік для М. Грушевського стала музика. 24 грудня (за ст. ст.) 1902 р. він писав до брата: "Вчора були на симфонічнім вечері – виступ звісного Рихарда Штрауса з Берліна. Я сеї зими 3-й раз там, а більше нікуди не ходжу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 139–140).

2 (15) [червня 1902 р. Львів]. Зелені сьвята. Той самий порядок житя треває далі. З виїмком остатніх днів (сльота і деякі перешкоди) пробував богато на ґрунті, що мині, разом з домком, стає все більш милий*. Там чую себе далеко від львівських комеражів, і дійсно починаю бути все більше рівнодушним для них. В п'ятницю й суботу писав статю про Лазаревського*, вона якось дійсно зблизила до мене – так, як би я близше з ним зійшовся. Перед двома тижнями їздив на кілька день з Франком до Яйлівець*; поїхав з великим ваганнєм, і по поїздці ще раз зарікся – не їздити в гостину.

Від трьох тижнів займала мене справа представлення до міністерства в справі руської мови*. Передвчора і вчора обіслав ним професорів, відповідно до умови з Нар[одним] комітетом. Розуміється – не згодився ніхто підписати. Але цілу сю історию беру спокійно. Зате прикро обійшла мене пакість, зроблена Маринці в тов[аристві] "Охоронка" – інтригою провели против неї иньшу предсідательку*. Настрій нам неприхильний. Треба можливо дати за себе на який час забути.

…прибував богато на ґрунті, що мині, разом з домком, стає все більш милий. – Після приїзду до Львова у 1894 р. молодий професор М. Грушевський оселився неподалік від університету по вул. Длугоша, 5 (нині – вул. Кирила і Мефодія, 2). Після вінчання з Марією Вояковською молоде подружжя змінило декілька приватних помешкань за адресами: вул. Зиблікевича, 24 (нині – вул. І. Франка, 54); вул. Замойського, 1 (нині – Ю. Романчука, 1); вул. Домбровського, 6 (тепер вул. Руткевича, будинок не зберігся). Задум спорудження у Львові власного дому виник ще 1898 р., про що ділився з батьками (див.: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням) // Архіви України. 2004. № 4–6. С. 171–172). І хоча батько відраджував, після народження доньки Катерини Михайло Грушевський активніше взявся до реалізації свого плану. 2 листопада (за н. ст.) 1901 р. разом з І. Франком він придбав у краківського купця Йосифа Роґсека на околичній львівській Софіївці парцелі вартістю відповідно 22 000 корон та 5 852 корони (*Панькова С.* Хто першим придбав ґрунт на Львівській Софіївці – Іван Франко чи Михайло Грушевський? // Вісник НТШ. 2010. Ч. 44. С. 45–48). За відомостями, поданими М. Грушевським у статті "Апостолові праці", він "відступив" І. Франкові право на

придбання частини парцелей, які мав намір набути собі (*Грушевський М.* Апостолові праці // Україна. 1926. Кн. 6. С. 16). Ще раніше, у 1898 р., у зв'язку з 25-літтям літературної діяльності І. Франка М. Грушевський ініціював звернення до української громадськості про збір коштів на придбання будинку для "одного з найздібніших і найбільше заслужених українсько-руських письменників" (Архів М. Грушевського / Передм. та публ. І. Гирича // Київська старовина. 1992. № 1. С. 33).

Набувши земельну ділянку, вже 21 (8) листопада 1901 р. М. Грушевський звернувся до Львівського магістрату з проханням дозволити спорудити будинок на закуплених парцелях на вул. Понінського, 6 (нині – вул. І. Франка, 154). План та опис майбутньої вілли був складений ще до придбання парцелей, оскільки 21 (8) жовтня 1901 р. уповажнений будівельної контори на вул. Св. Софії, 20 Наполеон Лущкевич/Napoleon Łuszczkiewicz повідомив львівського професора про вартість будови. За його обчисленнями вона складала 19 000 золотих ринських [відповідно 38 000 корон], а при зміні деталей фасаду, даху та сутерену (підвалу) вдалося би заощадити приблизно 2000 золотих ринських (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 872. Арк. 151). За рік оселі М. Грушевського і І. Франка були зведені одними майстрами – бригадами польських будівельників під керівництвом Мартина Заходного та Цеслевича. Мартин Заходний (1869–1910) був відомим львівським будівничим, але всіх вимог М. Грушевського задовольнити не зміг (*див. запис за 28 серпня (10 вересня) 1902 р.*), як, власне, і родини І. Франка (*Горак Я.* Франків дім на Софіївці // Вісник НТШ. Львів, 2009. Ч. 42. С. 33–35).

Вселилися до новозведеної вілли у вересні 1902 р., відсвяткувавши 10 листопада (28 жовтня) вхідчини. Освятив нову будівлю отець Олександр Левицький зі Скали, який 1896 р. вінчав Михайла та Марію Грушевських (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 587. С. 104). На жаль, не всі запрошені змогли прибути на свято, тому передавали свої вітання в листах. Так, ще 4 листопада (22 жовтня) 1902 р. криворівнянський приятель, парох Олекса Волянський писав: "Рада би душа до раю, та гріхи не пускають. На вакаціях забагато припочиваєм, а тепер з воза на коня, а з коня на віз. Сердечно дякуємо за запросини, а з нашої сторони засилаємо Високоп[о]важаним Паньству на новій садибі всего добра – щастя, здоровля і всякого друго[го] тільки, кілько лиш В[исоко]поважані Паньства собі бажають" (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 563). Дякував за запрошення та вітав М. Грушевського з "новою хатою" й І. Горбачевський в листі від 31 (18) жовтня 1902 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 24–24 зв.). "Бажаю Вам і П[ану] Професорови, щоби на новому помешкані жили якнайдовше і якнайщасливійше", – вітав з новосіллям Марію та Михайла Грушевських Іван Труш (Там само. Спр. 972. С. 4).

Уподобали віллу відразу та почали наповнювати її старожитностями, які з часом переросли в унікальну збірку. Так, 20 листопада (за ст. ст.) 1902 р. Михайло писав до молодшого брата Олександра про куплений "інтересний килим з київських сторон", а через місяць, 24 грудня (за ст. ст.) 1902 р., ділився враженнями про побут на віллі: "Взагалі ж живеться нам дуже добре, – і домком своїм ми вповні вдоволені, і своїм житєм в нім. З львівським «сьвітом» зате маємо дуже мало соприкосновения, тим більше, що атмосфера досить кисла" (Там само. Спр. 1285. Арк. 127, 139). На сьогодні відомі знімки вілли 1904 р.: зовнішній вигляд, кабінет з двох боків, оздоблений в гуцульському стилі, та великий салон, на стінах якого проглядаються твори І. Труша з мистецької збірки вченого. Відбитки цих світлин на прохання сестри чоловіка, Ганни Грушевської (Шамраєвої), у серпні 1904 р. надіслала до Києва Марія Грушевська (кореспонденція з цими відомостями зберігається в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (МІК КВ-51838 Дк-8523)). Детально див.: *Шелудякова Н.* Львівська колекція гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219; *Її ж.* М. Грушевський – колекціонер // УІЖ. 2016. № 2. С. 69–86; *Її ж.* М. Грушевський – колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.: Автореферат … канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. К., 2016. 19 с.; *Панькова С.* Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. 2016. Ч. 55 (Весна–літо). С. 37–42.

Одночасно освятив дім і І. Франко з родиною. Відтоді М. Грушевський та І. Франко стали не лише колегами й приятелями, але й сусідами, часто навідуючи один одного в різних справах. Це сусідство нагадувало синові Івана Франка Петрові "незабутніх Ґете і Шиллера", які жили на одній вулиці в місті Веймарі. На львівській віллі Михайло Грушевський мешкав з родиною до літа 1914 р., опісля будинком, бібліотекою, архівом і майном опікувалися К. Студинський, М. Мочульський, Ф. Колесса та ін. У грудні 1941 р. на вимогу німецької окупаційної влади все майно з вілли, а з ним і книгозбірню та мистецькі колекції, перевезли до вже ліквідованого на той час Наукового товариства імені Шевченка, а згодом розпорошили по львівських музеях та книгозбірнях (*Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові. Львів, 1999; *Панькова С.* Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // Записки НТШ: Праці Історично-філософічної секції. Львів, 2013. Том CCLXV. С. 460–461). 2000 р. тут відкрито Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові.

…писав статю про Лазаревського… – *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // Записки НТШ. Львів, 1902. Т. XLVII. Кн. III. С. 1–10. Некролог був зачитаний на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 10 червня (за н. ст.) 1902 р. й ухвалений до друку. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 572–579. У 1927 р. М. Грушевський підготував розлогу статтю "Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яті роковини смерти Ол. М. Лазаревського" // Україна. 1927. Кн. 4. С. 3–17.

…Яйлівець… – місцевість у сучасному Личаківському районі Львова на перехресті вулиць Пасічної й Личаківської (Ялівець).

…займала мене справа представлення до міністерства в справі руської мови. – 7 червня (за н. ст.) 1902 р. на засіданні Виділу НТШ взято до відома, що меморіали до міністерства та Крайової ради шкільної в справі навчання українською мовою в польських середніх школах вислано (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 11. С. 2–3). Дана щоденникова нотатка вказує, що одним з ініціаторів та автором цього меморіалу НТШ був М. Грушевський.

…в тов[аристві] "Охоронка" інтригою провели против неї иньшу предсідательку. – Ідея "українських охоронок" (дошкільних дитячих закладів) з'явилися в Галичині ще в 1840-х роках насамперед з метою запобігання ополяченню українських дітей, збереження рідної мови дитини, забезпечення національного виховання. Першу "українську охоронку" заснував 1892 р. на власні кошти Кирило Силецький в с. Жужелі Сокальського повіту, перше товариство "Охоронка" розпочало свою діяльність на підставі статуту, опублікованого 1893 р. у збірнику "Наша доля". 1900 р. на з'їзді жінок у Львові з ініціативи Н. Кобринської та М. Грушевської було засновано і зареєстровано товариство "Руська охоронка" (з 1901 р. – "Українська захоронка"). Взявши за основу статут 1893 р., товариство затверджує його в 1900 р. і отримує можливість створення по всій Галичині дошкільних закладів. На установчих зборах товариства, які відбулися 1 лютого (за н. ст.) 1901 р., його головою обрали Марію Грушевську (Загальні збори Товариства "Руска охоронка" // Діло. 1901. Ч. 17. 22 січня (4 лютого). С. 3). Збори виробили програму організації українського дошкілля, розглянули можливості залучення коштів для створення курсів з підготовки вихователь ок. Протягом 1902–1903 рр. зусиллями цього товариства відкрито два дитячі садки у Львові. Перші львівські охоронки були організовані за системою Фрідріха Фребеля на добровільні пожертви, кошти від продажу лотерей та проведення аукціонів. Охоронки працювали з 9-ї до 15-ї години. Відвідували їх діти 3–5 років з бідних родин. З ними займалися забавами, співами, бесідами, навчали лічби, вчили вірші, влаштовували вистави чи концерти. Виховували дітей в патріотичному дусі й готували їх до школи. Після Марії Грушевської товариством "Руська охоронка" керувала Валерія Коцовська. Даний щоденниковий запис дає змогу встановити точну дату цієї події, неприємної для подружжя Грушевських. Разом з тим ця нотатка додає важливі факти щодо участі Марії Грушевської в українському жіночому русі Галичини.

28 [серпня] (10 [вересня]) [1902 р.]* Криворівня. Доходить другий місяць нашого житя у Криворівні (зі Львова виїхали 16 /VII н. с[т].), і кінчиться наш побут в ній. Вакациї взагалі удалися як рідко*. Погода була прекрасна, один лише тиждень був слотливий. Було тепло, а не горячо, прекрасна купіль в Черемоші, і dolce far niente [солодке неробство, солодке безділля (*італ.*)] на зарінку або на горі над Филиповою хатою*, де ми сиділи. Маринця трохи терпіла від невигідного спаня, але я й сеї невигоди не мав, спав дуже добре (для того пополудни не спав), і взагалі дуже добре себе чув. При тім же приємне товариство – Волянські, Гнатюки, Франко, що від'їхав одначе уже 15 (28/VIII)*, обсервация гуцульського житя, яке ми знали досі лише з далеких оповідань, і нарешті – збирання виробів гуцульської штуки*; трохи давав себе відчути мині брак лєктури; я перечитував Тургенєва, потім почав заповняти свої прогалини в новій нашій літературі, користаючи з книжок Волянського. Все се "отрішило" нас від львівських турбот, так як я й не надіявся. Навить про будову дому я зовсім перестав думати*. Щоправда, мене дуже інтересувала справа "П[ервой] у[чебной] книги"*. Я, виїздячи зі Львова, мав лише приватну звістку про дозвіл її, і не діставши листу від Лупова*, де він доносив про <нерозбірл.> <попереджену>, а подражнений ще листом від Карбаснікова* про конкуренцію, дуже подражнився; думав їхати до Петербурга зі Львова замість Криворівні, аж 30 липня н. с[т]. дістав [листа] з міністерства*; потім гризся гадкою, що книга спізниться, що книгарі не візьмуть замовлених книг і т[аке] и[ньше]. Мене заспокоїла телеграма Сенод[альної] друк[арні] 15 н. с[т]./VIII, що книга вийшла, книгарі побрали й гроші поплатили*.

Зі Львова тим часом Вальдман писав*, кличучи обрахуватися з Заходним* і відібрати дім. В Криворівні було саме так гарно, що я постановив: поїхав з тим, щоб вернутися ще назад. Ся подоріж була дуже прикра. Відносини між Вальдманом з Заходним були дуже напружені. Хоч я мав замір якнайспокійнійше і любя[з]нійше полагодити справу з Зах[одним], але подражнення В[альдмана] і невихованість Зах[одного], його штучки подражнили мене. Замість того, аби депонувати десь свої річи й вертати додому, що для Зах[одного] було ударом і привело б його до всяких уступок, я наважився розв'язатися з ним. Зах[одний] наговорив мині дусерів, вкінці згодився на мої умови, але сі прикрі хандричення разом з безтолковим препровадженнєм і непорядком в новім домі лишили в мені величезний несмак, який я ледво по кількох днях побуту в Кр[иворівні] видихав. Преціньь, я кривди Зах[одному] не хотів, і міг би, якби хотів, <насолити> порядно, а так лише собі справив прикрости й трудности – бо розв'язуючись stante pede [не сходячи з місця, відразу (*латин.*)], лишився без грошей.

До виїзда до Львова я чимало працював. Дописав передмову для "Жерел", [том] VII*, докінчив иньші роботи коло них, переклав "Іродіяду"*, зробив кілька рецензій, написав статю про Семанюка*, докінчив

друк "Записок", [том] XLVIII. Але зайнятий був справою книги, що інтересувала мене не тільки своїм фінансовим значіннєм, але й як гра, спорт, а так дуже інтересувало мене збирання гуцульської штуки, на яку видав я звиш 150 з[о]л[отих] р[инських].*

Зачав історичну повість*, але робота ішла пиняво, й я її відложив вкінці. По повороті зі Львова роботи під рукою я мав дуже мало – прочитав кілька книжок і зробив кілька рецензий, написав статейку про Академ[ічний] фонд*, понаписував листів дещо, а зрештою взявся до читання белєтристики нашої, здебільшого <дотинував>. Але се <дотинованнє> викликало в моїм настрою реакцию – дуже бодрий, повний енергії й рівноваги дух. Не тільки се нове, зі Львова привезене пригнобленнє, але й давнійші львівські пригоди затушувалися й відступили перед приливом нової енергії. Між иньшим, узяв я міцну постанову таки видати "Історію" в німецькій мові*. Явилась енергія й до дальшого ведення "Істориї" (я хоч вів ту роботу, але останніми часами більше по інерциї). А зрештою в суспільности буду стояти осторонь – мене тепер не потрібують і не послухають. Зате хотів би енергічно взяти[ся] також і до роботи зі слухачами.

Сердечно кореспондувалося з Галею – дуже запрошували ми її до себе, надіючись, що у нас би їй подобалося. Але Саша видно образився й прислав самі порожні, задовгим зовсім стилем писані реляциї*.

***28 [серпня] (10 [вересня]) [1902 р**.].* – Фрагмент щоденника за 28 серпня (10 вересня) 1902 р., написаний на окремих аркушах зошита, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 124–125 зв.

Вакації взагалі удалися як рідко. – Незабаром після від'їзду Грушевських з Криворівні місцевий парох Олекса Волянський, який став від 1902 р. добрим приятелем родини львівського професора, писав: "Сего року осінь не дописала і мож сказати, що відколи Паньство опустили наші гори, від тогди не малисьмо навіть пару день погоди, видко, що і природа забаловала за Вами" (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 563).

…на горі над Филиповою хатою… – йдеться про оселю заможного гуцула, старшого церковного брата Пилипа Зеленчука, в оселі якого під час цього першого візиту до Криворівні зупинявся М. Грушевський.

…Франко, що від'їхав одначе уже 15 (28 /VIII)… – 26 серпня (8 вересня) 1902 р. М. Грушевський писав до Ф. Вовка: "Я ще на селі […]. Франко вже поїхав до Львова, Гнатюк ще тут, але незабаром і він, і ми вже їдемо" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 166).

…збирання виробів гуцульської штуки… – дана щоденникова нотатка є першою згадкою про початки формування збірки гуцульщини, яка складала основу львівської колекції мистецтва та старожитностей Михайла Грушевського. Колекція наповнювалася "артистичними" виробами різьбярів з Яворова – братів Василя, Миколи та Федора Шкрібляків, Лукина Якиб'юка з Річки, а також за допомогою вчителя з села Голови Луки Гарматія, який збирав для вченого етнографічні матеріали даного регіону. У нововиявлених записниках М. Грушевського про фінансові витрати вже від серпня 1902 р. занотовано згадки про придбання виробів у гуцульських майстрів: часом він записує прізвища, часом прізвища й вироби, часом узагальнений термін "Гуцульщина" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 36–36 зв., 39 зв. – 42, 44 зв., 62, 81–81 зв., 83, 86 зв.). Ця приватна збірка гуцульських виробів неодноразово експонувалася на виставках і тим самим популяризувала творчість майстрів. *Див. також записи від 6, 20 січня 1905 р., 29 липня,*

31 серпня 1907 р. та коментарі до них. Детальніше див.: *Шелудякова Н.* Львівська колекція гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219; *Панькова С.* Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2016. Ч. 55. С. 37–42; *Її ж.* "Половина вистави – наша": дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року/ URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/

Навить про будову дому я зовсім перестав думати. *– Див. запис за 2 (15) червня 1902 р. та коментар до нього.*

…мене дуже інтересувала справа "П[ервой] у[чебной] книги". – Йдеться про підручник С. Ф. Грушевського, за життя якого вийшло 28 видань. На час даного щоденникового запису готувалося 29-те видання, у 1910 р. побачило світ вже 32-ге, забезпечуючи сталий прибуток родині (наклади доходили до 200 000 примірників). Окремі відомості про цей прибуток містять епістолярні джерела, які засвідчують, що у 1902 р. видання мало принести 10 тис. руб., у 1905 р. отримали 10 тис. руб., на серпень 1907 р. – 8 тис. руб. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 617. Арк. 5–6; Спр. 1425. Арк. 115; Арк. 126). Підсумовуючи у 1907 р. результати своєї діяльності щодо цього видання, М. Грушевський зазначав, що за 1902–1907 рр. було продано приблизно 410 тис. примірників, в середньому по 70 тис. щорічно (Там само. Спр. 890. Арк. 61). М. Грушевський опікувався виданням підручника, а отже, й прибутком від нього, перебуваючи й на засланні. Так, у листі з Казані від 15 (28) грудня 1915 р. до сестри Ганни він висловлював сподівання "вивести сьогоріш[ній] дохід в торішній сумі, а щодо будучого року – буду всяко старатися, щоб не упав дуже" (Там само. Спр. 1425. Арк. 219).

Упродовж 1902–1910 рр. підручник виходив у петербурзькій синодальній друкарні та петербурзькому видавничому товаристві "Общественная польза", з кінця 1910 р. – в друкарні С. В. Кульженка в Києві, під час перебування М. Грушевського на засланні – у московській синодальній друкарні, з якої видання вперше пішло у світ. Продовжуючи перейматися справою "кормилиці" на засланні, 9 (22) серпня 1916 р. вчений писав із Казані: "Посилаю Вам папину книжечку нового московського видання з видом папиної школи, котрий Вам певно буде приємно мати. Дуже було трудно її випустити [...]. Покійний Папочка перше видання сеї книжки друкував в сій самій друкарні, московській синодальній, потім перейшов до київської лаврської, а тепер через 45 літ знов книга вернулася до них же" (Там само. Спр. 18. Арк. 38–38 зв.).

…не діставши листу від Лупова… – завдяки історикові церкви Павлу Миколайовичу Луппову влітку 1902 р. вдалося отримати дозвіл на нове 29-те видання "Первой учебной книги церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського. 9 (22) липня 1902 р. М. Грушевський повідомив братові Олександру "благоприятні" звістки: "Первая учебная книга" передана до Вченого комітету Міністерства народної освіти, "рецензент комітетський одобряє й обіцяє з рецензією поспішитись" (Там само. Спр. 1285. Арк. 64).

Як тільки комітет прийняв позитивне рішення у цій справі (3 (16) липня 1902 р.), П. Луппов повідомив М. Грушевського листом, який не дійшов до адресата й викликав його занепокоєння, про що й зауважує вчений у щоденниковій нотатці. Розуміючи, наскільки важливим для М. Грушевського було дане рішення, 21 липня (за ст. ст.) 1902 р. П. Луппов у черговій кореспонденції дублює подані раніше відомості: "Не получив (как видно) моего письма, посланного своевременно с надлежащим извещением, Вы, по-видимому, сильно встревожились. Между тем все идет великолепно, даже так, как нельзя ожидать. Узнав о решении комитета (3 июля), я тотчас же сдал книгу в печать (иначе я не отдал бы печатать). Типография, давшая Вам обещание выпустить книгу к 1 августа, – по моей просьбе решила еще более ускорить – и вот 23 июля книгу уже можно будет получить для продажи" (Там само. Спр. 617. Арк. 2–2 зв.). Отримавши цю "приятную новость" від П. Луппова, М. Грушевський подякував за неї з Криворівні відкритим листом від 12 (25) серпня 1902 р. (Там само. Спр. 274. Арк. 18 зв.).

У наступній кореспонденції від 25 липня (за ст. ст.) 1902 р. П. Луппов повідомляв, що бачив в друкарні зброшуровані підручники, які вже в найближчі дні могли замовляти книгарні, а на початку серпня дійти й на провінцію. Згадував також про наміри друкарні сповістити Грушевського телеграмою про вихід книжки: "Хотел я дать Вам телеграмму о выходе книги, но в типографии мне сказали, что они по Вашей просьбе тоже будут давать телеграмму, почему я нашел излишним телеграфировать" (Там само. Спр. 617. Арк. 7–8). 7 (20) серпня 1902 р. Павло Луппов інформував також про публікацію в серпневому випуску "Журнала Министерства народного просвещения" рішення Вченого комітету про дозвіл друкувати 29-те видання "Первой учебной книги церковно-славянского языка" (Там само. Арк. 3–3 зв.; Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1902. Ч. CCCXXXXII. Июль–август. С. 113).

Важливі відомості про обставини отримання цього дозволу подані також в листі П. Луппова від 27 жовтня (за ст. ст.) 1902 р. Ймовірно, ознайомившись зі змістом підручника, М. Грушевський вирішив внести до наступного видання деякі зміни, про що радився з петербурзьким посередником. У відповідь отримав роз'яснення, що дозвіл Вченого комітету поширюється на друк підручника впродовж двох років, але без будь-яких змін. У випадку внесення доповнень чи уточнень книжка знову подається на затвердження, незалежно від часу виходу в світ попереднього накладу. Автор листа наголошував, що лише завдяки його заходам вдалося провести 29-те видання через Вчений комітет, оскільки "угрожавшая книге, ввиду враждебного к ней отношения, опасность застрять на пути была весьма велика". А тому не радив "вновь подвергать книгу риску", "так как думаю, что в короткое время (2–3 месяца) получить свыше 10 000 р[уб.] чистого дохода гораздо лучше, чем ничего не получить" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 617. Арк. 5–6).

…від Карбаснікова… – Карбасников Микола Павлович (1852–1921) – один з найпопулярніших петербурзьких видавців і книгарів. Окрім приватного видавництва, заснованого в Петербурзі в 1871 р., мав мережу книгарень та складів у Петербурзі, Москві, Варшаві, Вільні. Фундатор і голова правління Російського товариства видавців та книгарів. У 1908 р. заснував Товариство "Н. П. Карбасников". Під титулом видавництва у 1879–1883 рр. виходив журнал "Книжные новости", у 1913–1917 рр. – "Среди книг".

…аж 30 липня н. с[т]. дістав [листа] з міністерства… – йдеться про дозвіл на друк 29-го видання "Первой учебной книги церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського, виданий Вченим комітетом Міністерства народної освіти 3 (16) липня 1902 р. Як свідчать пізніші звернення М. Грушевського у справі перевидання підручника, згаданий лист міністерства з цим повідомленням він дійсно одержав 17 (30) липня 1902 р. (Там само. Спр. 15. Арк. 4–4 зв.).

Мене заспокоїла телеграма Сенод[альної] друк[арні] 15 н. с[т]./ VIII, що книга вийшла, книгарі побрали й гроші поплатили. – Ще 18 (31) липня 1902 р. управління синодальної друкарні в Санкт-Петербурзі повідомило М. Грушевському, що друк чергового, 29-го, накладу "Первой учебной книги церковно-славянского языка" розпочнеться 25 липня (за ст. ст.) і може бути завершений упродовж місяця. Так і сталося, і вже 27 серпня (за ст. ст.) 1902 р. синодальна друкарня надіслала детальний фінансовий звіт про розповсюдження накладу, який склав 80 000 примірників. 69 000 примірників розійшлося між такими книгарями: А. Панафідін – 15 000 прим.; М. Карбасников – 40 000 прим.; В. Думнов – 10 000 прим.; О. Ступін – 3000 прим. По 500 примірників друкарня направила у Львів та Чернігів, 11 000 залишалося на складі. Із загальної вартості книг у сумі 9074 руб. 93 ½ коп. основні кошти спрямували друкарні, на ім'я М. Грушевського 7 вересня (за ст. ст.) 1902 р. відправили 1026 руб. 61 коп. (Там само. Спр. 97. Арк. 53–53 зв.; 54–55; 57).

…Вальдман писав… – йдеться про адвоката Саула Вальдмана (Saul Waldmann), який був консультантом М. Грушевського у фінансово-правових та майнових справах. Згадується у щоденникових нотатках вченого за 7 лютого 1904 р., 28 листопада 1905 р., 22 січня 1907 р., 7 грудня 1909 р.

…обрахуватися з Заходним… – справу непорозумінь з М. Заходним М. Грушевський детально описав відразу після приїзду до Львова, 15 (28) серпня 1902 р., у листі до дружини. Наголошуючи на окремих "дрібних недоробках" на віллі, підсумовував: "Але взагалі

мині дуже подобається. Мальовання файні» (Там само. Спр. 940. Арк. 6–6 зв.). *Див. також коментар до запису за 2 (15) червня 1902 р.*

Дописав передмову для "Жерел", [том] VII… – *Грушевський М.* [Передмова до т. VII "Жерел"] // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1903. Т. VII. С. I–II (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 311–312).

…переклав "Іродіяду"… – Ґ. Флобер. Іродіяда / Переклад Мих. Грушевського з додатком статті про Ґ. Флобера. Львів, 1902 / 3 друк. НТШ (Серія: Літерат.-наук. б-ка, ч. 36). Стаття М. Грушевського "Ґустав Флобер. Літературна характеристика" надрукована як післямова до перекладу (с. 57–70 першодруку). Її авторське датування (1902, 17 (30). IX) свідчить, що написана вона вже після закінчення вакацій. Передрук перекладу: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 13. Львів, 2012. С. 395–418; передрук статті про Ґ.Флобера: Там само. Т. 11. Львів, 2008. С. 155–160.

…написав статю про Семанюка… – йдеться про рецензійну статтю М. Грушевського на збірку: Йван Семанюк (Марко Черемшина). Карби. Новели з гуцульського життя. Чернівці, 1901, ст. 141. Вперше стаття опублікована в "Літературно-науковому вістнику" (1902. Т. XIX. Кн. IX. С. 128–134 (рубрика "Новини нашої літератури")). Наприкінці статті зазначені місце та дата написання: Криворівня, 10/VII. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 290–295.

...а так дуже інтересувало мене збирання гуцульської штуки, на яку видав я звиш 150 злр. – з цього першого знайомства з Криворівнею розпочалося формування М. Грушевським приватної збірки творів гуцульських різьбярів. *Детально див. записи за 6, 20 січня 1905 р., 29 липня 1907 р. та коментарі до них.*

Зачав історичну повість… – ймовірно, до цього твору М. Грушевський більше не повертався. Дослідниками літературної спадщини М. Грушевського історична повість, написана в даний час, не виявлена ні серед опублікованих творів, ні серед автографів недрукованої за життя спадщини, зокрема й незакінчених творів та фрагментів.

…написав статейку про Академ[ічний] фонд… – *Грушевський М.* Що робити з "Академічним фондом"? // ЛНВ. 1902. Т. XX. Кн. X. С. 51–54; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 241–243. Наприкінці статті зазначені місце та дата написання: Криворівня, 29.VIII (11/IX) 1902.

Академічний фонд був створений для збору коштів на підтримку студентів-українців, які після арештів та виключення з Львівського університету окремих учасників віча, що відбулося 19 листопада (за н. ст.) 1901 р., вдалися 1 грудня (за н. ст.) 1901 р. до сецесії. Як форма боротьби за український самостійний університет у Львові сецесія тривала до кінця 1901/1902 навчального року, скінчилася з літнім семестром. Після цього комітет Академічного фонду, у розпорядженні якого залишалося 17 806 корон готівки, звернувся до громадськості щодо подальшого використання цих коштів. М. Грушевський у своїй статті висловив думку про спрямування їх на спорудження Академічного дому (гуртожитку) для українських студентів Львівського університету та політехніки. Проте в результаті тривалої полеміки у 1902 р. було створено товариство "Академічна поміч", яке і розпоряджалося залишками пожертв Академічного фонду. Один з прихильників ідеї спорудження Академічного дому, професор Карлового університету в Празі, громадський діяч І. Горбачавський ще на початку січня 1902 р. радив М. Грушевському: "Зберіть Комітет, вишліть статут до затвердження і зверніться з «пламенним словом» до суспільности, щоб давали гроші. На решту сецесийного фонду нема що рефлектувати – треба знов зібрати гроші" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 25–26 зв.). М. Грушевський ніколи не полишав популяризувати справу Академічного дому, будівництво якого завершилося наприкінці 1906 р. Детально див.: *Мороз М.* Академічний дім у Львові //Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. Т. 1 (А—Бібл). С. 104–106; *Панькова С.* Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження): Зб. наук. пр. К., 2014. С. 95–113.

Між иньшим, узяв я міцну постанову таки видати "Історію" в німецькій мові. – Про цю свою "постанову" за два дні перед цим записом, 26 серпня (8 вересня) 1902 р., М. Грушевський писав до Ф. Вовка: "Свою «Історію» я хотів би бачити в перекладі на якусь світову мову. Не тільки тому, що не хотів би, аби деструктори моєї роботи занапастилися її в українськім виданню (з українців навіть ніхто рецензії дати не спромігся! А як стогнали за «українською історією»), але також і тому, що се причинилося й до популяризації нашої національної ідеї (німці все ще не можуть добре відріжняти Ruthenen s Rumänen). Розуміється, ніяка фірма не візьме на себе видання власним коштом (я переписувався уже про се), але я подумав повернути на се деякі свої фонди, так щоб якась фірма дала частину накладу, а я також. Питання лише, якою мовою? Я прихиляюся більше до німецької" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 167). 7 (20) жовтня 1903 р. вчений повідомив молодшого брата Олександра про підписання контракту з Тойбнером на німецькомовне перевидання "Історії України-Руси" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 200). За первісним задумом М. Грушевський передбачав видати в перекладі перші три томи "Історії України-Руси" (*див. коментар до запису за 12 березня 1906 р.*). Проте цей намір, який завершився виданням лише першого тому великого наративу вченого в перекладі німецькою мовою, вдалося здійснити лише 1906 р. Щоденникова нотатка за 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за цей день)* зафіксувала вихід у світ видання, яке здійснило прорив у популяризації української історії в середовищі європейських вчених-славістів (див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 75–100). Про підготовку даного видання *див. щоденникові нотатки за 19 вересня 1903 р., 26 березня, 18 травня, 4, 5, 21, 28 листопада, 9, 10, 21, 22 грудня 1904 р., 20 січня, 23 червня, 16 липня, 17 липня, 27 серпня, 8 жовтня, 25 листопада, 27 листопада, 1–2 грудня 1905 р. Див. також коментар до запису за 12 березня 1906 р.*

Але Саша видно образився й прислав самі порожні, задовгим зовсім стилем писані реляції. – Згаданого листа серед численних кореспонденцій молодшого брата до М. Грушевського не виявлено.

1903 РІК

19 [вересня] (2 [жовтня]) [1]903 [р.]* [Львів]. Передучора скінчив я 37 літ, і завтра мої іменини*. З тиждень перед тим я був у якійсь дуже сильній депресиї (хоч взагалі сей рік, загалом узявши, чув себе дуже добре): кілька тижнів я мав приливи крови до голови*, що перешкоджали мені в роботі, і до того прилучилася і психічна депресия: гадки про те, що мині не удалося осягнути відповідного успіху своєю науковою роботою, що мене не поважають в львівських кругах народовецьких чи властиво – не уважають потрібним показувати поважаннє. Такі гадки впли[в] али, особливо перші, д[о] перегляду I тому, що тепер мушу переглянути й доповнити для II вид[ання]*; і все лізло до голови, що за п'ять майже літ вона і все, що в ній, зісталося в наук[ових] кругах незвісним (особливо прикро вразило мене систематичне замовчуваннє у Нідерле, "Sl[ovanské] Starož[itnosti]"*, що я тепер читав – одні не знають, а другі промовчують, і землячки грають в руку ворогам!); з другого – перспектива спільного засід[ання] секций 16 (29) IX*, що й дійсно лишило в мині прикре вражіннє хандриченнєм за те, що в запрошеннях не було подано порядку дневного. Прикре почутє, що я не можу скинутися сих прикростей, сильно гнітило мене. Але тепер я чую себе ліпше фізично і морально – депресия не потяглася довше кількох день. З приємностию переглядаю нову літературу, доповнюю I т[ом] "Історії" й реферую для "Записок". Може німецький переклад* і скорочені курси – французький* і руський* – поможуть мині проломити замовчуваннє польських і росийських шовіністів і незнання иньших?

Нині Маринця пішла в театр, Кулюня мене дуже косяла. Саша прислав телеграму з одним словом – gratulieren* [вітаю (*нім.*)].

19 вересня (2 жовтня) [1]903 [р.]. – Це єдиний фрагмент щоденника за 1903 р., виявлений на сьогодні. Зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 65–65 зв.

…і завтра мої іменини. – Михайло Грушевський, народжений 17 (29) вересня 1866 р., названий на честь Архістратига Михаїла, що випадає на 19 вересня. Проте приятелі й учні найчастіше вітали вченого з іменинами 9 (21) листопада, хоча вчений і зауважував, що "сей Михайло 8/20 є патрон мій тільки посередно, а не безпосередно" (Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк; ред. І. Гирич, А. Атаманенко. Львів; Нью-Йорк; Острог, 2019. С. 68).

…приливи крови до голови… – цей свій стан, що особливо загострився у 1904 р., М. Грушевський описав і у своїй "Автобіографії" 1906 р.: "Тим часом з осени 1903 р., чи

то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почалася наново загострюватися, проявляючися в приливах крові до голови, головних болях і т. д., що майже унеможливлювали якісь інтензивнійші зайнятя, не давали можности брати участь в якійсь диспуті, бувати в товаристві людей, де курили, в тепло напаленім покою; для роботи треба було холодної температури, і приходилося зимою робити надворі, в шубі, або сидіти в нетопленій хаті. Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене сумні й безнадійні гадки, невважаючи на запевненнє лікарів, що в стані здоровля нема нічого грізного: переспектива стратити можність інтензивної умислової роботи й вести житє пасивного глядача невимовно страшила мене" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 210–211).

…д[о] перегляду І тому, що тепер мушу переглянути й доповнити для ІІ вид[ання]… – в "Автобіографії" 1906 р. М. Грушевський так прокоментував цю нотатку: "в осени 1903 р. взявся до перегляду І тому «Історії» для нового видання (перше, друковане лише в 600 прим., розійшлося вже в 1901 р.), тому що треба було зачинати німецький переклад – з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більш половина то́му була перероблена майже наново (в звязку з ріжними доповненнями і використаннєм нового або в І вид. не використаного матеріялу). Вона зайняла цілу зиму і весну 1903/4 року" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець. С. 210). Про передбачені перспективи писав невдовзі, 7 (20) жовтня 1903 р., до брата, Олександра Грушевського: "[…] тепер переглядаю й переробляю для 2-го вид[ання] І том, і се задає й задасть іще мині богато праці" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 200).

Підсумував цю напружену працю у передмові до 2-го видання першого тому: "Брак перших томів в продажі, від довшого часу, і потреба ревізії тексту для німецького перекладу змусили мене до сеї чималої праці, яка з такою ревізією звязана. Особливо сей перший том, де приходиться широко користати з таких молодих і незакінчених наук як археольогія, антропольогія, лінгвістична палєонтольогія, етнольогія, в яких кождий рік приносить нові матеріали, що змінюють чимало стан відомостей, погляди і виводи, – вимагав немалого накладу праці. Звиш півтораста розвідок і всіляких публікацій, переважно, розуміється, таких, що вийшли по опублікованню першого видання, наново використані при ревізії перших трьох розділів сього тома і внесли чимало нового і в примітки, і в текст самих розділів. Власні студії дали мині також дещо нових спостережень. Наново переписані й розширені вступні уваги, відокремлені тепер в осібний розділ, огляд археольогічного матеріалу, початків суспільного й політичног житя, й ин." (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. І. Вид. 2-ге. Львів, 1904. С. VII).

Збережені підготовчі матеріали до 2-го видання першого тому "Історії України-Руси" (друкарський відбиток 1-го видання з виправленнями й доповненнями автора) засвідчують правдивість цих висновків автора. Справу відкриває автограф "Вступні уваги" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 3–18), про який згадує автор у передмові. У першому розділі зроблено численні виправлення в друкованому тексті 1-го видання та рукописні доповнення на окремих 58-ми аркушах; у розділі другому рукописні доповнення зроблені на 20-ти аркушах; у третьому розділі – на 31-му аркуші, у четвертому – на 34-х аркушах, у п'ятому – на 6-ти аркушах, у примітках (бібліографічних оглядах) – на 76-ти аркушах (Там само. Спр. 130).

Про роботу над підготовкою 2-го видання першого тому "Історії України-Руси" *див. записи за: 1, 3, 7, 9, 15, 17, 20, 25 січня, 2, 3, 9, 10, 12, 19, 20 лютого, 5, 17 березня (закінчив перегляд тексту і розпочав упорядкування приміток), 18 травня (закінчував том, повернувшись з Італії) 1904 р.* Друге видання першого тому "Історії України-Руси" вийшло на початку червня 1904 р. з посвятою "Моїй дружині", автограф якої рукою М. Грушевського на верстці шмуцтитулу зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 508. Про вихід тому вчений писав до брата Олександра 30 травня (12 червня) 1904 р.: "Я закінчую нарешті друк І тому «Історії», нині – завтра, і буду чути себе свобіднійше" (Там само. Спр. 1285. Арк. 203–205). 2 (15) липня 1904 р. з друкарні надійшли готові примірники (Там само. Арк. 209–212).

…замовчуваннє у Нідерле "Sl[ovanské] Starož[itnosti]"… – йдеться про перший том фундаментальної праці чеського археолога, етнографа, історика-славіста Любора Нідерле «Sl[ovanské] Starož[itnosti]» («Слов'янські старожитності»), що побачив світ у Празі 1902 р. 1899 р. у редагованому Л. Нідерле часописі «Věstnik Slovanských Starožytnosti" було опубліковано першу розлогу рецензію Мирона Кордуби на перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського. Детально див.: *Наулко В.* Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 631–639; *Тельвак В.* Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2007. Вип. 17. С. 16–38; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 54–56. Наукові взаємини українського і чеського вченого були довготривалими й не позбавленими наукових дискусій, часом з політичним забарвленням (див.: *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. К., 2011. С. 134–137).

…перспектива спільного засід[ання] секций 16 (29) IX… – йдеться про засідання, яке стало черговим кроком у справі зміни Статуту НТШ, вперше піднесеній на загальних зборах Товариства 2 лютого (за н. ст.) 1902 р. М. Павликом. Ініціатором підготовки нового статуту виступила Філологічна секція, а головними промоторами стали ті, хто й надалі прагнув до обмеження влади голови Товариства: М. Павлик, С. Дністрянський, О. Колесса, М. Шухевич. 31 (18) грудня 1902 р. на засіданні Виділу референтами для вироблення нового проєкту вибрали М. Грушевського та І .Макуха (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 7; Ч. 12. С. 4). Упродовж 1903 р. тема залишалася в центрі дискусій на секціях та Виділі. Проєкт нового статуту, поданий І. Макухом, в ході широкої дискусії на загальних зборах Товариства 25 березня та 4 квітня (за н. ст.) 1903 р. відхилили для подальшого опрацювання.

На згаданому засіданні 29 (16) вересня 1903 р. відбулася дискусія над тими параграфами статуту, що стосувалися діяльності секцій (Хроніка НТШ. Львів, 1903. Ч. 16. С. 5). Проте вже 22 (9) листопада 1903 р. на черговому спільному засіданні від імені Історично-філософічної секції М. Грушевський заявив, що відповідно до діючого Статуту ні окрема секція, ні спільне зібрання секцій не мають права подавати проєкт Статуту на затвердження загальними зборами. Це право належить виключно членам Товариства як приватним особам, тому дискусії над проєктом секцій не відбулося. Зачитані лише проєкти С. Дністрянського та І. Франка, які 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. були винесені на загальні збори (Там само. С. 5–6). Детально див.: *Купчинський О.* Статути, проєкти статутів і реґламенти (реґуляміни) Товариства ім. Шевченка та Наукового товариства ім. Шевченка. 1873–1989 // *Купчинський О.* Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали. Вибрані статті та повідомлення. Львів, 2013. С. 19–139). *Див. також записи за 4 січня, 22 березня (4 квітня) 1904 р. та коментарі до них.*

Може німецький переклад… *– див. запис за 28 серпня (10 вересня) 1902 р. та коментар до нього.*

…і скорочені курси – французький… – торувати шлях до репрезентації своїх наукових ідей в Європі допомогло М. Грушевському запрошення прочитати курс з української історії в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі (L'École russe des hautes études sociales), яка на автономних правах діяла у складі й приміщенні "Свободной высшей школы общественных наук" на вулиці Сорбонни, 16 (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець. С. 231). Тематику лекцій вчений активно обговорював у епістолярному діалозі з Ф. Вовком, який ініціював кандидатуру М. Грушевського. Свій курс історик назвав "Очерк истории украинского (малорусского) народа", про що сповіщав Ф. Вовку ще під час його підготовки (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 172, 175–183). Упродовж 19 квітня – 4 травня (за н. ст.) 1903 р. львівський професор прочитав 18 лекцій з історії України-Руси від найдавніших часів до національного відродження XIX століття (по дві лекції тричі на тиждень з 10:00 до 12:00), а сам курс "піднявся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові: він має вийти ще до кінця року" (ЛНВ. 1903. Т. XXII. Кн. VI. С. 224–225). Конспект лекцій, прочитаних у Парижі, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1–86.

Повернувшись, вчений відразу взявся за підготовку тексту "Очерка" з метою видання його російською та французькою мовами. Першим вирішив реалізувати французький проєкт. Спочатку М. Грушевський надіслав рукопис Миколі Ґе – сину відомого художника Миколи Ґе, який працював над перекладом з червня 1903 р. до листопада 1904 р., переклавши лише 11 глав. Як свідчать листи і самого М. Ґе, і Ф. Вовка, який активно допомагав щодо історичної термінології, у перекладача не вистачало ні фахових знань історії, ні часу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 409; Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 187, 189–190, 192–193, 195, 196, 204, 206). Через домовленість з видавництвом М. Грушевський поспішав, постійно квапячи і М. Ґе, але цей поспіх результату не дав. Прогаяно було більше року; і з серпня 1904 р. за переклад за протекцією М. Ковалевського береться В. Гончарова (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 423). В одному з листів до М. Грушевського від 9 листопада (за н. ст.) 1904 р. перекладачка висловлювала своє захоплення "Очерком": "Ваша книга в высшей степени интересна. Она дает совершенно новый взгляд на историю Руси; в верности и логике Ваших выводов сомневаться невозможно. Прочитав Вашу книгу, невольно является желание ближе ознакомиться с теми источниками, на которые Вы указываете и, прежде всего, с Вашей «Историей Украйны»; надеюсь ее найти в Национальной или Женевской библиотеке" (Там само. Арк. 13 зв.). Проте з лютого 1905 р. обривається співпраця і з В. Гончаровою, хоча за цей період вона переклала 24 розділи, за що за розпорядженням М. Грушевського з його гонорарів секретар НТШ В. Гнатюк перерахував їй 2 лютого (за н. ст.) 1905 р. 120 франків (Там само. Спр. 275. Арк. 199; Спр. 423. Арк. 27–28). Найвірогідніше, причиною цього розриву був так само неякісний переклад. Про свій рівень знань французької В. Гончарова сама зізнавалася: "Максим Максимович [Ковалевський], очевидно, в своем отзыве преувеличил мои познания в французском языке" (Там само. Спр. 423. Арк. 4 зв.). Французький проєкт нарисів історії українського народу, з яким не пощастило через "трудности з перекладом", світу так і не побачив (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець. С. 232). Рукопис "Очерков истории украинского народа" для французького видання, починаючи з четвертого розділу, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 1–289. *Див. також записи за 1 березня, 5–7, 11, 12 листопада 1904 р., 27 серпня 1905 р. та коментарі до них.*

…і руський… – йдеться про "Очерк истории украинского народа", перше видання якого вийшло в петербурзькому видавничому товаристві "Общественная польза" не пізніше 21 жовтня (за ст. ст.) 1904 р. накладом 2000 примірників (Там само. Спр. 96. Арк. 146; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 277). Це видання дійсно зробило прорив у популяризації наукової творчості М. Грушевського: на сьогодні відомо 13 рецензій на перше видання "Очерка", які з'явилися впродовж 1905 р. (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. 1. Львів, 2015. С. 576–578). *Див. записи за 8, 21, 31 січня, 10, 12, 16, 18, лютого, 1 березня, 18 (31) травня, 5 (18) грудня, 20 грудня 1904 р. та коментарі до них.* Детально див.: *Кавунник В.* Історія видання "Очерка" Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 22. Львів, 2015. С. V–XLII.

Саша прислав телеграму з одним словом – gratulieren. – Згадана телеграма не виявлена.

1904 РІК

Сю книжечку дістав від Кулюні на деревце*, 24/XII [1]903[р.]

Сю книжечку дістав від Кулюні на деревце… – раніше, у 1902–1903 рр., М. Грушевський вів свій щоденник на окремих аркушах. Від 1904 р. – у блокнотах, перший з яких подарувала донька. Як свідчать протоколи Київського губернського жандармського управління, під час обшуків на київській квартирі М. Грушевського 28–29 листопада (за ст. ст.) 1914 р. було вилучено 14 блокнотів зі щоденниками та іншими нотатками. Сім з них містили щоденникові записи за 1 (14) січня 1904 р. – 16 (29) листопада 1914 р. З них збереглися 4 (за 1 (14) січня 1904 р. – 16 червня 1910 р.), з інших 3-х (за 17 (30) червня 1910 р. – 16 (29) листопада 1914 р.) було зроблено купюри, які подаються до друку в цьому виданні (*див. додаток*). Оригінали щоденників за 1910–1914 рр., долучених до справи М. Грушевського 1914–1915 рр. як "вещдоки", на сьогодні не виявлені. Детально див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років в купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2006. Том CCLI. С. 607–633.

1 (14) [січня] [1]904 [р.] [Львів]. Буду писати тут і зрана (бо вечером все бракує часу) – про вчорашній день, під датою сих останніх… Оскільки був здепримований звечера конференцією з молодіжю про Ак[адемічний] дім* і відкиненнєм статута прихильників*, остільки вчора чув себе добре – головне, що мав пополудні голову сьвіжу й добру (заповняв прогалини в поправках I тому*, м[іж] и[ньшим] про кельтів); по довшім часі, що з приливів крови не міг робити інтензивно, се мене дуже тішило (хоч мусив і вчора мочити скілька разів голову). Не мав нагоди ні на кого гніватися, і для того чув себе дуже мило. Був Труш – прощатись в дорозі до Київа*.

…Ак[адемічний] дім… – йдеться про гуртожиток для українських студентів Львівського університету та Політехніки. Зведений з ініціативи М. Грушевського за фінансової підтримки наддніпрянських меценатів, насамперед Є. Чикаленка. Проблемі спорудження Академічного дому М. Грушевський присвятив низку публіцистичних виступів: *Грушевський М.* Що робити з "Академічним фондом"? // ЛНВ. 1902. Т. XX. Кн. X. С. 51–54; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 241–243; *Грушевський М.* В справі "Академічного дому" // ЛНВ. 1902. Т. XX. Кн. XII. С. 176–178; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. С. 234–235; *Грушевський М.* Академічний дім // Діло (Львів). 1904. Ч. 287. 4 січня (22 грудня 1903 р.). С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II. Львів, 2013. С. 357–358; *Грушевський М., Макух Ів.* Академічний дім // ЛНВ. 1904. Т. XXVIII. Кн. XII. С. 229–230; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 487–488; *Грушевський М.* Академічний дім // ЛНВ. 1905. Т. XXXII. Кн. XII. С. 177–178; передрук: *Грушевський М. С.*

Твори: У 50 т. Т. 1. С. 277–278; *[Грушевський М.].* Академічний дім (Допись) // Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). – С. 2.

24 квітня (за н. ст.) 1904 р. створено Комісію зі спорудження дому, до якої увійшли І. Левинський, І. Макух, С. Федак, І. Франко. Нагляд за Академічним домом здійснювала кураторія, до складу якої (до 1914 р.) входили М. Грушевський, І. Франко та Є. Чикаленко. Академічний дім був власністю НТШ, "фондаційний акт" прийнято на засіданні Виділу Товариства 22 червня (за н. ст.) 1904 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 48 зв. – 49). Для зведення дому на початок 1904 р. на розі вулиць Супінського та Мохнацького (нині – вул. Коцюбинського, 21) було закуплено дві суміжні ділянки (*див. запис за 10 січня 1904 р.*). Маючи на кінець 1904 р. 70 702 корони, з них 67 054 – від Є. Чикаленка, В. Симиренка та М. Аркаса, все ж не вдалося розпочвти будівельні роботи через страйки та різке зростання цін на матеріали. Упродовж 1906 р. спорудження гуртожитку вела фірма І. Левинського за проєктом Т. Обмінського та Ф. Левицького. На кінець 1906 р. Академічний дім прийняв студентів-українців вищих шкіл Львова, а також – до придбання у 1912 р. нового будинку для НТШ на вулиці Чарнецького, 24 – бібліотеку, музей, адміністрацію Товариства (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 81; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 4).

Зберігся детальний опис будівлі, зроблений М. Грушевським у статті "Академічний дім (Допись)": "Дім, що займе 425 м^2 забудування, складається з високого сутерену, що містить велику їдальну салю, кухню, комори, пивниці й т. и., партеру, де містяться великі покої для читальні й товариського сальону (сі два покої розділені рухомою перегорожею й можуть бути злучені в одну велику салю для відчитів і зібрань), покій бібліотечний, музикальний, канцелярійний, вкінці шпиталик з осібним входом на випадок недуг інфекційних. Другий і третій поверхи зайняті мешкальними покоями: майже по рівному числі є покої на одного, двох і трьох мешканців, всього на 63 студенти. На стриху уряджені дві робітні малярські. Дім положений в невеликім віддаленню від Університету й Політехніки, розпоряжає великим, ціломорговим ґрунтом, де може бути заложений город, і має гарний вид на місто" (*[Грушевський М.].* Академічний дім (Допись) // Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). С. 2; автограф (рукопис, оригінал) статті під заголовком "На часі" зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 7–16). Детально див.: *Мороз М.* Академічний дім у Львові // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. Т. 1 (А—Бібл). С. 104–106; *Панькова С.* Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження): Зб. наук. пр. К., 2014. С. 95–113. Упродовж 1904–1906 рр. проблеми, пов'язані з Академічним домом, залишаються в центрі уваги вченого, що знайшло відображення в його щоденникових нотатках.

…і відкиненнєм статута прихильників… *– див. запис за 5 лютого 1904 р. та коментар до нього.*

…заповняв прогалини в поправках І тому… *– див. коментар до запису за 19 вересня (2 жовтня) 1903 р.*

Був Труш – прощатись в дорозі до Київа. – 1 січня (за ст. ст.) 1904 р. Марія Грушевська в листі до сестри чоловіка, Ганни Шамраєвої, писала: "Вечером був у нас Труш, так сказати з прощальним візитом, бо за три дні їде до Київа вінчатись і приїде за кілька днів вже з жінкою" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. Арк. 98).

2 **[(15) січня 1904 р. Львів].** Як учора – цілий день дома, спокійно і добре, працював, але голову мусів зчаста зливати водою або переривати якоюсь комоцією. Був дуже теплий день, і я мостив з цегли стежку.

3 **[(16) січня 1904 р. Львів].** Був прекрасний день, і я богато крутився на дворі, завдяки тому тільки ввечері докучали мині прилив[и] крови.

Зробив богато, I том. Чую себе дуже добре. Не виходив нікуди – вже третій день.

4 [(17) січня 1904 р. Львів]. Був прекрасний день також; ми поїхали до прав[ославної] церкви з Кулюнею*. З поворотом стріли Левицького, математика, і Рудницького*, що вертали від мене і пішли зі мною на конференцію. Заявляли від себе і від "більшости підписаних під проєктом"* (на ім'я назвали Дністр[янського], Верхр[атського], В. Шухевича, Павлика), що нічого не мають против мене, на заг[альних] зборах зложать письменне признаннє мині, з занесеннєм в протокол, і т. д. Я відповів, що суджу з діл, до Д[ністрянського], Ш[ухевича], П[авлика] не маю найменшого довір'я, і самим Руд[ницькому] і Лев[ицькому] вичитав verba octitatis [звичними словами, як завжди (*латин.*)], оскільки то вмію. Запізно панове взялися до щирости – Шухевич видно з Київа приніс пароль до odwrotu [до відступу (*пол.*)], та й мотиви Франка мусіли зробити вражіння*. Але з того я мав цілий день потім міґрену, і робив з дуже великим трудом.

…поїхали до прав[ославної] церкви з Кулюнею. *– Див. запис за 14 (27) квітня 1902 р. та коментар до нього.*

З поворотом стріли Левицького, математика, і Рудницького… – сутність розмови Михайла Грушевського з Володимиром Левицьким та Степаном Рудницьким, з їхніх же слів, стала відома представникам опозиції, зокрема Михайлові Павлику й Станіславу Дністрянському. М. Павлик оприлюднив її в публікації свого виступу на загальних зборах НТШ у Львові 4 квітня (за н. ст.) 1904 р.: "Наша опозиція трібувала зблизитися з противником – вона посилала д-рів В. Левицького та Ст. Рудницького в депутації до голови товариства, д. Грушевського, але остаточний сенс єго відповиди тій депутації був такий: «порозуміне неможливе! беріть назад свій проєкт і відступіть від опозиції!" (З "Наукового товариства ім. Шевченка" у Львові. Написав і видав М. Павлик, Львів: 1905. С. 7). Брошура була випущена до загальних зборів НТШ, які відбулися 19 (6) квітня 1905 р. Прочитавши ці слова, М. Грушевський заявив, що зміст його розмови з С. Рудницьким та В. Левицьким передано невірно, окрім того – з довірочної розмови. У відповідь С. Рудницький виступив зі своєю заявою, в якій наголосив, що вважав свою розмову з М. Грушевським "тільки в першій половині за довірочну і тої довірочности не зрадив; друга ж була громадської натури, бо доторкалася певного modus vivendi [способу життя, умов існування (*латин.*)] між членами в товаристві" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 29–29 зв.).

…від "більшости підписаних під проєктом"… – ініціатором підготовки нового статуту НТШ виступила Філологічна секція, яка ставила вимоги розмежування адміністративних та наукових функцій, створення окремого, незалежного від Виділу органу – Ради Товариства. 8 листопада (за н. ст.) 1903 р. проєкт був підготовлений. За чинним статутом секції не могли вносити на розгляд загальних зборів пропозицій організаційного змісту, цим правом могли скористатися лише члени Товариства приватно через Виділ. Секції провели низку засідань, на яких вибрали Статутову комісію (С. Дністрянський, М. Павлик, В. Шухевич), яка уклала новий проєкт. Його підписали 16 дійсних та 20 звичайних членів НТШ, серед яких були: С. Дністрянський, М. Павлик, В. Шухевич, О. Барвінський, І. Верхратський, І. Кокорудз, О. Колесса, В. Левицький, П. Огоновський, Є. Озаркевич, Є. Олесницький, І. Пулюй, С. Рудницький та ін. 23 (10) грудня 1903 р. Виділ прийняв постанову запропонувати проєкт, "внесений С. Дністрянським і товаришами", на розгляд загальних зборів (Хроніка НТШ. Львів, 1903. Ч. 16. С. 3–4). Саме про цей документ та його підписантів йдеться у даній щоденниковій нотатці.

Окремий проєкт статуту був розроблений також Виділом. Враховуючи всі дискусії навколо підготовлених документів, за редакцію ще одного проєкту взявся І. Франко. Його підписали 54 дійсні та звичайні члени НТШ. 25 (12) грудня 1903 р. цей проєкт постановили подати на розгляд загальних зборів, а проєкт Виділу відкликати (Там само. С. 4). Підготовлений і зредагований "Проєкт статуту Наукового товариства імені Шевченка у Львові" разом зі своїми "Мотивами до проєктованої зміни статуту" І. Франко видав окремою книжкою в друкарні НТШ (Львів, 1903).

Надзвичайні Загальні збори по обговоренню проєктів С. Дністрянського та І. Франка відбулися 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. У підсумку перевагу віддали проєкту І. Франка з деякими змінами і поправками з проєкту С. Дністрянського (Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 18. С. 5). Остаточно текст статуту був узгоджений на Загальних зборах НТШ 29 (16) червня 1904 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 6–18 зв.; 19–26 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 18. С. 1–5; Ч. 19. С. 1–11). 25 серпня (за н. ст.) 1904 р. його затвердило Галицьке намісництво. *Див. записи 19 вересня (2 жовтня) 1903 р., 22 березня (4 квітня) 1904 р. та коментарі до них.* Детально див: *Купчинський О.* Статути, проекти статутів і реґламенти (регуляміни) Товариства ім. Шевченка та Наукового товариства ім. Шевченка. 1873–1989 // *Купчинський О.* Наукове товариство ім. Шевченка: Дослідження і матеріали. Вибрані статті та повідомлення. Т. 4. Львів, 2013. С. 19–101; *Зайцева З. І.* Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми // Проблеми історії України XIX–XX ст. К., 2007. Вип. 13. С. 35–38.

…та й мотиви Франка мусіли зробити враження. – Йдеться про "Мотиви до проєктованої зміни статуту", які І. Франко підготував та опублікував разом з розробленим ним проєктом нового статуту НТШ. У даних мотивах подано аргументовану критику проєкту, розробленого Статутовою комісію під керівництвом С. Дністрянського (*див. попередній коментар*). Передрук тексту "Мотивів" див.: *Купчинський О.* Статути, проекти статутів і реґламенти (реґуляміни) Товариства ім. Шевченка та Наукового товариства ім. Шевченка // *Купчинський О.* Наукове товариство ім. Шевченка… С. 94–101.

5 **[(18) січня 1904 р. Львів].** Виходив до Т[оварист]ва і унів[ерситетської] бібліотеки – вічні розмови про боротьбу в Т[оварист]ві*. Може від них чув себе дуже неприємно, і міґрень, хоч в слабій формі, дуже докучала.

…вічні розмови про боротьбу в Т[оварист]ві. – Ці розмови були пов'язані, насамперед, з підготовкою нового статуту НТШ, два проєкти якого були розроблені ще наприкінці 1903 р. (*див. запис за 4 січня 1904 р. та коментарі до нього*). 29 (16) червня 1904 р. Загальні збори НТШ прийняли проєкт, підготовлений і зредагований І. Франком. Від кінця 1903 р. до затвердження статуту дискусії навколо його проєктів не вщухали, про що М. Грушевський писав у травні 1904 р. до С. Єфремова: "В Товаристві притихло на хвилю, але ся тишина нічого доброго не віщує – сплетні й інтриги йдуть далі – чекають, чи буде затверджений статут, і готовляться до баталії на звичайних загальних зборах – вони будуть мабуть в середині н[ового] ст[илю] червня" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 149). Детально див: *Купчинський О.* Статути, проекти статутів і реґламенти (реґуляміни) Товариства ім. Шевченка та Наукового товариства ім. Шевченка. 1873–1989 // *Купчинський О.* Наукове товариство ім. Шевченка: Дослідження і матеріали. Вибрані статті та повідомлення. Львів, 2013. Т. 4. С. 19–101.

6 **[(19) січня 1904 р. Львів].** Був на Йордані, якось не потрапив ухилитись і брав участь в процесії. З поворотом процесії мав "приємність" говорити з консулом*. Завважив, що якби я йому "поміг" вийти зі Львова, був би мині вдячний. Думаю, що він не знав, що я знаю про його донос*.

Ввечері були в театрі на “Les affaires sont les affaires”* [“Справи передусім” (*фр.*)]. П’єса дуже інтересна, але скомпонована неможливо слабо. Були з “Основи”*, й мусів узяти білєт. Був лист від Саші, досить сердечний*, так що нас розчулив, і ми собі говорили на тему, як би він перейшов до Львова.

…мав “приємність” говорити з консулом. – Консулом Російської імперії у Львові на той час був Костянтин Павлович Пустошкін (1859–1922). Цю посаду обіймав 12 років (1893–1909 рр.).

…що я знаю про його донос. – Відомості про один з таких “доносів”, вірогідно, не єдиний, подано в листі від 3 червня за н. ст. 1900 р. невстановленого кореспондента до М. Грушевського. Прибувши до санаторію Лямена поблизу Дрездена, на прохання В. Антоновича він повідомляв, що російський консул у Львові К. Пустошкін приписує окремі статті в газеті “Свобода”, зокрема про обґрунтування всіх суспільних негараздів в імперії відсутністю конституції, М. Грушевському. Цю кореспонденцію в газеті він надіслав до Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі з відповідною заявою, що М. Грушевський є “крайне вредным человеком”, має широкі родинні та інші зв’язки в Росії, отже, допускати його туди не варто. Продовжуючи виконувати вказівки В. Антоновича, адресат попереджав: в разі, якщо К. Пустошкін відмовиться візувати паспорт львівського професора для його запланованої поїздки до Росії, це свідчитиме, що доноси консула про “сепаратизм”, “конституции” та інші “бессмысленные мечтания” своєї мети досягли (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 873. С. 297–300).

…на “Les affaires sont les affaires”… – йдеться про виставу за п’єсою французького письменника, публіциста і драматурга Октава Мірбо (1848–1917), написаною 1903 р.

Були з “Основи”… – йдеться про Товариство українських студентів Політехніки у Львові.

Був лист від Саші, досить сердечний… – згадується кореспонденція від 3–4 січня (за ст. ст.) 1904 р., в якій Олександр Грушевський нарікав, що доводиться багато речей про діяльність старшого брата дізнаватися від сторонніх людей, а також висловлював свою думку щодо практики передачі голосів наддніпрянських членів НТШ галицьким (на загальні збори Товариства). Але загальна тональність листа, яку М. Грушевський назвав “сердечною”, звучала в його основному змісті: “Грустно мне, что ты отходишь дальше и дальше, ведь ты один у меня, а раньше – как-никак было иначе; грустно это для меня, хотя и естественно: ты стоишь среди кипучей общественной жизни и сам ее направляешь, тебе и писать то некогда; я в ином положении, а между тем ты меня связываешь – и помимо интересного и близкого для меня содержания твоей личности – с иным (территориально) миром деятельности, к которому, помимо его интереса теперь, мне и самому придется – лет через несколько, может быть – примкнуть более тесно […]. Ты пишешь, что я ничего не говорю о себе; пожалуй, но теперь это не «скрытный»: ведь то, что для меня интересно во мне самом теперь, еще не сложилось, растет и складывается, я и сам не знаю, какую это форму приймет” (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 26–27).

7 [(20) січня 1904 р. Львів]*. Вечером був на засід[анні] Виділа*, неприємно, що Загайкевич сторгувався з поправкою до фундац[ійного] акту. Досить зробив коло “Історії”.

7 [(20) січня 1904 р. Львів]. – Запис за цей день зроблено після запису за 8 січня 1904 р. (Арк. 28).

Вечером був на засід[анні] Виділа… – на засіданні Виділу НТШ 20 (7) січня 1904 р. розглянуто низку питань, зокрема про закупівлю книг для Бібліотеки, різноманітні виплати, отримання другої частини субвенції від Галицького сейму в сумі 6000 корон. Взято також до відома подання Філологічної секції щодо підготовки систематичного курсу історії

української літератури (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 37 зв. – 38 зв.). Позицію учасника зібрання, Володимира Загайкевича, протоколи не зафіксували.

8 [(21) січня 1904 р. Львів]. Дістав лист від Лємке*, що не хоче взяти на себе виданнє "Історії", натомість просить прислати статі. Я статей не послав, а натомість росписав листи до Карєєва*, Карбаснікова й Славінского, аби закінчити справу з "Історією"*. Фотографувався*. Чув себе дуже добре.

Дістав лист від Лємке… – згаданого листа до М. Грушевського від завідувача історичного відділу "Издательства Пирожкова" М. К. Лємке не виявлено. Як зауважує сам історик в даній щоденниковій нотатці, кореспонденція була пов'язана з виданням "Очерка истории украинского народа". Історія цього видання детально висвітлена в листах М. Карєєва та М. Славинського до львівського професора. За порадою О. Лотоцького М. Грушевський звернувся до М. Славинського з проханням допомогти з друком "Очерка" у видавництві "Знание". Одночасно він розраховував на пораду у цій справі також М. Карєєва. Взявши на себе обов'язки посередника, у своїх листах від 20 серпня, 18 вересня, 3 жовтня та 17 листопада (за ст. ст.) 1903 р. М. Славинський описував перемовини з петербурзьким видавництвом "Знание", їхні умови, попереднє бажання видати нарис до кінця року (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 2, 3–4, 5–7, 8–11).

Надіславши ще на початку жовтня рукопис, М. Грушевський 6 (19) грудня 1903 р. звернувся до М. Славинського з категоричним листом: "От вже як бачите нині 6 грудня, а від вислання рукописи – скоро два місяці. По Вашому листу я відібрав рукопись від перекладчика і спинив французький переклад, упустив речінець, визначений французьким видавцем, а справа росийського видання, яка могла бути полагоджена ще в сентябрі, висить досі в повітрі. Все се дуже неприємно, і я Вас дуже прошу, коли не хочете, аби з Вашої приятельської прислуги вийшла мині велика прикрість, покінчити вже раз сю справу з «Знанієм» – як беруть, то добре, а як не беруть, то най віддадуть рукопись і зверніть мині його зразу" (Там само. Спр. 275. Арк. 66). У відповідь 12 (25) грудня 1903 р. М. Славинський сповістив невтішну новину: "Тілько сьогодня одібрав рішучу одповідь «Знанія»; після довгого вагання вони сказали, що не можуть взяти на себе видання Вашого «Очерка истории украинского народа» через те, що книжка вийшла б дорога і не могла б мати широкого росповсюдження. Сьогодні ж я оддав Ваш рукопис в друге видавництво – Пирожкова […]. Рішучу одповідь вони дадуть 15 января" (Там само. Спр. 753. Арк. 12). Як засвідчує даний запис у щоденнику, негативна відповідь М. К. Лємке – редактора історичного відділу видавництва Пирожкова – прийшла на тиждень раніше. Бажаючи повернути рукопис та вирішити питання з іншим видавництвом, М. Грушевський розписує листи до М. Карєєва, М. Карбасникова й М. Славинського. *Див. також записи за 31 січня, 10, 16, 18 лютого 1904 р. та коментарі до них.*

…росписав листи до Карєєва… *– див. запис за 31 січня 1904 р. та коментар до нього.*

…Славінского, аби закінчити справу з "Історією"… – ймовірно, відповіддю на цей лист М. Грушевського була кореспонденція М. Славинського від 13 (26) лютого 1904 р., в якій він повідомив про повернення рукопису "Очерка" та свої спроби вести перемовини з іншими видавцями. Проте, за його словами, у зв'язку з початком російсько-японської війни "видавці нічого не хочуть видавати, крім книжок про Японію, Корею і т. п." (Там само. Спр. 753. Арк. 16).

Фотографувався. – Цей знімок був зроблений у блискучого майстра салонного портрета Е. Тшемеського для збірки оповідань Михайла Грушевського, що побачили світ у видавництві "Вік" у Києві на початку липня 1904 р. Цензурний дозвіл на їхнє видання був даний з Петербурга ще 25 жовтня (за ст. ст.) 1903 р., і невдовзі співробітник "Віку" О. Лотоцький писав до львівського професора: "Не забудьте про свого портрета для Збірника оповідань, – як я писав у попередньому листі" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра

Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 266).

Пізніше ця фотографія була вміщена в ювілейному виданні: Науковий збірник присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Виданнє Комітету. Львів, 1906. До цієї фотосесії належить ще один знімок, єдиний відбиток якого виявлено 2006 р. під підлогою в будинку Грушевських на Паньківській, 9 під час ремонтно-реставраційних робіт. Див.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 105–106 (№ 17, 18, 18-а).

Едвард Тшемеський (1943–1905; Edward Trzemeski) отримав ліцензію на відкриття фотоательє у Львові ще 1868 р. Був учасником і призером виставок у Лондоні, Відні, Львові. У 1887–1905 рр. фотоательє Тшемеського містилось у приміщенні на вул. 3 Мая, 7 (нині – вул. Січових Стрільців). Після смерті батька його справу продовжила донька Зофія Губер, не змінюючи назви родинної фірми аж до початку Другої світової війни. У цьому ж ательє М. Грушевський фотографувався не раз і пізніше, зокрема 19 січня (за ст. ст.) 1908 р. та 5 червня (за ст. ст.) 1910 р. (*див. записи за ці дні*).

9 **[(22) січня 1904 р. Львів].** Засів до переглядання бібліоґраф[ічних] показчиків – дріб'язкової роботи сеї ще маса. Розстроїло мене перш неточне видрукованнє 1[-го] аркуша 2-го вид[ання] "Історії". Ввечері були на "Кармені" з приїзжими сьпіваками. Думав, що се мині пригадає тифлиські часи*, але не богато потішився, навіть нудився.

…що се мині пригадає тифліські часи… – М. Грушевський сподівався, що "Кармен" навіє спогад про "маленький романтичний епізод" його гімназійного життя в Тифлісі, яскраво описаний ним у 1920-х роках. у "Спогадах": "Восени [1886 р.] я віддався культові опери і її співачок. Я згадував, що се був апогей культури, которої сягало наше пансіонське життя – та й життя міста взагалі. Королевою опери в тім сезоні була Смирнова Марія, а її «коронною ролею» – Кармен. Ся опера тільки що з'явилася в репертуарі і дуже захоплювала публіку, і Смирнова в титуловій ролі мала такий гучний успіх, що трудно було сказати, хто кому завдячував більше: опера Смирновій, чи Смирнова опері? В інших ролях вона далеко не мала такого успіху, [а] в «Кармен» – величезний […]. Але чи тому, що Смирнова і так мала легіон приклонників, чи з якихось інших підсвідомих мотивів, моя адорація звернулася не до неї, а до поменшої зорі в тій же плеяді Кармен – до Марковської Олени Павлівни, що грала сопранову партію Мікаелі. Се була доволі гарна і поставна дівчина, темна шатенка, з карими очима, українського типу" (*Грушевський М.* Спомини / Публ. та комент. С. Білоконя // Київ. 1992. № 2. С. 122–123).

Завдяки традиції організовувати щорічні благодійні концерти в гімназії, М. Грушевський отримав можливість особисто познайомитись зі співачкою. Запрошуючи її до участі в акції, мав "нести службу лицаря чи пажа при високій дамі від мистецтва", заводячи принагідно розмови на українські теми, про український театр і музику. Співачка, в свою чергу, обіцяла заспівати на концерті на "біс" яку-небудь українську пісню. На згадку гімназист Грушевський подарував їй "Кобзаря", який вона "прийняла чемно, обіцяла читати". "А потім сезон скінчився, і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття. Та що й сказати: мої почуття були до тої анонімної «вічної жіночості», що в данім моменті тільки уособлювалися в ній, частково і непевно", – згадував сивобородий 60-літній академік Грушевський (Там само. С. 122–124). Проте "приїзжі співаки" не пробудили у львівського професора ту "неповторну романтику" юнацьких літ.

10 **[(23) січня 1904 р. Львів].** Встав з міґреною, що минула аж на вечер. Був зрана в місті, і знову пополудні – підписував контракт купна

для Акад[емічного] дому*. Так зійшов день. Ввечері чув себе не согірше й латав дрібні латки в "Історії".

…підписував контракт купна для Акад[емічного] дому. – У своїй статті "Академічний дім", написаній незадовго до цього запису, 20 грудня 1903 р. (2 січня 1904 р.), М. Грушевський публічно інформував читачів "Діла": "[…] з кінцем року загальна сума призбираного мною на сю ціль гроша перейшла 46 тис[яч] корон, а порахувавши ще до сього деякі напевно приобіцяні датки, можу числити для Академічного дому на суму 70 тис[яч] корон. Супроти того при кінці року уважав я за можливе приступити до здійснення плану і починати в сім напрямі перші кроки. За посередництвом д-ра Федака згоджено (за 36 200 ко[рон]) великий (800 кв. сажень) і гарний ґрунт, вибраний мною разом з головним жертводавцем д[обродієм] Є. Чикаленком. Положений вгорі ул. Мохнацького (давн[ьої] Гончарської) при ул. Супінського, він не віддалений далеко ані від університету, ані від техніки, двох головних вищих шкіл, які передовсім маємо на оці. Виготовленням плану будинку займеться проф. І. Левинський. Реальність буде заінтабульована на Наукове товариство імені Шевченка. […] Обчислений (разом з ґрунтом) більше-менше на 120–130 тис[яч] корон, сей перший Академічний дім, окрім товариських уміщень і академічної кухні, мав би дати помешкання 100 слухачам вищих шкіл" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. ІІ. Львів, 2013. С. 358). *Див. також коментар до запису за 1 (14) січня 1904 р.*

11 [(24) січня 1904 р. Львів]. Чув себе добре й робив богато. Ввечері був др. Франко й балакали собі in Familienkreise [в сімейному колі (*нім.*)]. Довідавсь дві несподіванки – що Колеса війшов до Нар[одного] комітету*, друге – що ніби Студинський з поручення Академії зробив показчик rutheniса й післав, нічого не сказавши. Неприємні річи говорять про поведеннє Сушка в родині Гнатюка; дуже немило, але, м[а]б[уть], прийдеться звернути Сушкову увагу.

…Нар[одного] Комітету… – йдеться про вищий орган Української національно-демократичної партії.

12 [(25) січня 1904 р. Львів]. Нині роспочав виклади по сьвятах. Початок дуже неприємно випав – було дуже мало*, виклад мій якось вийшов блідо, Герасимчука також, а як почав питати гадки присутніх, то Колтунюк відповідав* так, що се могло виглядати або на дуже дурне, або й – нечемне. Дома застав лист Саші, котрий звучить як зірваннє кореспонденції*. Маєш! Приїхали Вояковські* з Радівець, дуже неприємно.

…було дуже мало… – за даними студентських каталогів Львівського університету, вперше опрацьованих та введених до наукового обігу відомим грушевськознавцем В. Тельваком, кількість слухачів М. Грушевського у зимовому семестрі 1903/04 навчального року значно перевищувала це число за попередні семестри, починаючи від 1894/95 навчального року, і складала 55 осіб (*Телавак В.* Студенти Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету (за деканатським каталогом) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2020. Кн. 3. У друці). Отже, нарікання професора Грушевського пов'язані виключно з початком семестру.

…то Колтунюк відповідав… – мова про Ярослава Миколайовича Колтунюка (1882 – ?), уродженця міста Великі Мости (тепер Сокальського району на Львівщині). У 1901 р. закінчив гімназію в Перемишлі, у 1901–1902 рр. навчався у Віденському, у 1902–1905 рр. –

Львівському університетах. Прослухав усі головні курси лекцій професора М. Грушевського та був учасником його "Історичних вправ" (Там само).

Дома застав лист Саші, котрий звучить як зірваннє кореспонденції. – Йдеться про лист О. Грушевського від 9 січня (за ст. ст.) 1904 р., в якому він, як і в попередній кореспонденції від 3–4 січня 1904 р., у знервованому тоні пояснював свою позицію щодо передачі голосів на Загальні збори НТШ наддніпрянськими членами Товариства (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 28–29).

Приїхали Вояковські… – йдеться про родину брата Марії Сильвестрівни Грушевської – Сильвестра Сильвестровича Вояковського (1862–1938) – багатолітнього пароха церкви св. Миколая в селі Богданівка (нині – Підволочиський район Тернопільської області). Мав чотирьох дітей: Ольгу (1885–1967; в заміжжі Мочульська); Галину (1887–1942; в заміжжі Тишовницька); Володимиру (1894–1971); Миколу (1900–1972).

13 **[(26) січня 1904 р. Львів].** Нинішній виклад пройшов ліпше, без всяких неприємностей, тільки слухачів було мало – по балю. Ввечері працював коло походження болгарів – і несподівано запросив мене Стефаник на вечеру, на своє весіля*. Досить вона була сумна, Стефаник дуже нерадо женився – мусів. Вертались разом з Франком.

…запросив мене Стефаник на вечеру, на своє весіля. – Йдеться про весілля Василя Стефаника та Ольги Гаморак (1871–1914) – вчительки народної школи, активної діячки "Січі" в селі Стецева (нині Снятинського району на Івано-Франківщині). Шлюбним сватом на вінчанні, яке відбулося в соборі Святого Юра, був Іван Франко. Він же виголосив щирий і зворушливий тост на вечері в готелі "Ванда" на вул. Трибунальській (нині – вул. Шевська). Пізніше про свою дружину В. Стефаник писав: "Моя жінка Ольга – найбільший мій приятель і мати трьох моїх синів".

14 **[(27) січня 1904 р. Львів].** Засідав пополудні (секція* і Спілка), а зрана в унів[ерси]теті. Так день і зійшов. Traditur dies die [Так минає день за днем (*латин.*)].

…секція… **—** на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулося 27 (14) січня 1904 р., заслухали та прийняли до відома звіт С. Дністрянського про діяльність Правничої комісії в 1903 р., затвердили президію комісії та вибір нових членів, зреферували праці до найближчих випусків "Часописі правничої і економічної" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 55 зв. – 56).

15 **[(28) січня 1904 р. Львів].** Працював коло І тома (болгари, угри), досить добре, але розстроїв мене Василь Чайківський конференцією про Ак[адемічний] дім (пополудні). Того чоловіка я взагалі з прикростию зношу, в нім чується щось дуже недобре, і здається, він ворожо успособлений. З пересердя хотів зріктися кураторства в Ак[адемічному] домі*, бо В. Чайківський дав зрозуміти, що молодіж під такими условіями може й не приняти Ак[адемічного] дома*.

…зріктися кураторства в Ак[адемічному] домі… *– див. запис за 19 січня 1904 р. та коментар до нього.*

…молодіж під такими условіями може й не приняти Ак[адемічного] дома. – Сутність вимог студентів висвітлена у листі головного мецената дому Є. Чикаленка до М. Грушевського від 24 січня (за ст. ст.) 1904 р.: "Львівські академіки звернулися до мене в справі Академічного дому, що Ви настоюєте на тім, аби в члени комітету назначав академіків куратор, а вони бажали б самі їх вибирати. По їх думці, поки Ви будете куратором, то з'умієте поставить так діло, аби не ображати академіків, а з инчими кураторами напевне виникатимуть конфлікти" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 50–51). *Див. також запис за 29 січня 1904 р. та коментар до нього.*

16 **[(29) січня 1904 р. Львів].** Не виходив нікуди, тільки до парку* на прохід виходжу з Мариною. Зробив кілька дрібних рецензій. Думав над Ак[адемічним] домом – треба скинутися інгеренції.

…до парку… – тильна сторона вілли Грушевських на Софіївці виходила на Стрийський парк.

17 **[(30) січня 1904 р. Львів].** Роблю коло І тома. Але видруковані перші аркуші зовсім неособливо. Приходиться зріктися надій побачити гарну й без помилок видану книгу.

18 **[(31) січня 1904 р. Львів].** Неділя. Ввечері був Франко з Сушком*. Сушкови не дуже ми були раді супроти його поведення, а він до того був дуже прегречний.

Ввечері був Франко з Сушком. – У цей час відбулося зближення О. Сушка з І. Франком, яке пізніше викликало численні непорозуміння й нарікання М. Грушевського. Про це зближення свідчить і лист О. Сушка до М. Грушевського від 26 (13) березня 1904 р., в якому він описав свій стан "голодуючого" під час архівних студій у Познані, з якого його виручив І. Франко, прославши 20 корон: "Як я віддячуся П[оважному] П[ану] доктору за се і за усякі иньші скарби, які я у нього – бог за яким правом краду – не знаю?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 780. Арк. 11–16). *Див. також записи за 11 січня, 2, 26 грудня 1904 р.*

19 **[січня (1 лютого) 1904 р. Львів].** Конферував з Франком в справі Акад[емічного] дому й написав відпоручнику Січинському*, що звертаю справу Чикаленку*. Пополудні прийшли на се відпоручники, але розмова з ними тільки зміцнила в мині охоту зробити кінець з моєю кураторією. По кількох днях виходив до міста – перед викладом, були з Мариною в кав'ярні.

…відпоручнику Січинському… – мова про громадсько-політичного діяча Мирослава Миколайовича Січинського (1887–1979). Під час навчання на філософському факультеті Львівського університету (1906–1908 рр.) прослухав курс лекції М. Грушевського та брав участь в "Історичних вправах". Виконавець атентату проти намісника Галичини Анджея Потоцького (1908).

…що звертаю справу Чикаленку. – Ці наміри, на жаль, ствердилися через 10 років після остаточного рішення М. Грушевського про зняття з себе обов'язків голови НТШ, висловленого ним у листі, і прийнятому Виділом 1 квітня (19 березня) 1914 р. (Хроніка НТШ. Львів, 1914. Ч. 58–59. С. 6). Невдовзі, 20 травня (2 червня) 1914 р., М. Грушевський надіслав ще одного офіційного листа Виділу НТШ, в якому зазначив: "З огляду на бажаннє Хвального Виділу, щоб Академічний Дім був переданий иньшій інституції, постановив я віддати рішеннє сеї справи назад в руки головного жертводавця і фундатора Академічного Дому д. Євгена Чикаленка, а для сього складаю з себе обов'язки куратора Академічного Дому, через що входить д. Чикаленко в уряд першого куратора Академічного Дому і я про се Хвальний Виділ повідомляю отсим" (цит. за: Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 245).

20 [січня (2 лютого) 1904 р. Львів]. Виладив лист до Чикаленка*. Сидів дома й робив коло І тому. Приливи й міґрені з того, хоч не сильні, наводять на мене часами гіркі гадки, і тоді докучаю й собі, й иньшим.

Виладив лист до Чикаленка. – Згаданий лист М. Грушевського не зберігся, проте з двох відповідей Є. Чикаленка стає зрозумілим його зміст: насамперед, у ньому йшлося про проблеми Академічного дому. Відповідаючи, Є. Чикаленко висловлював свою думку, що Академічний дім повинен стати власністю НТШ з відповідним комітетом кураторів у складі М. Грушевського, І. Франка та його самого (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 49–51).

21 [січня (3 лютого) 1904 р. Львів]. Вів семінар*. Досить добре випав реферат Мороза* і кореферат Голійчука, се дало мині добрий настрій. Зрештою все погальмувалось. Про росийське видання ані слуху*. Виділ – нічого особливого*. Це була випсанена ніч у мене – зірітувався.

Вів семінар. – Незважаючи на подання професора М. Грушевського до Міністерства освіти та віросповідань австрійського уряду, семінар класичного типу при його кафедрі не був запроваджений. У системі тогочасної освіти організація наукового семінару передбачала виділення окремого приміщення, самостійного кошторису, преміювання праць найздібніших студентів, оплату роботи керівника, створення та утримання підручної бібліотеки. Кафедра всесвітньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи, професором якої був затверджений М. Грушевський, була другою кафедрою всесвітньої історії на філософському факультеті Львівського університету. При основній кафедрі всесвітньої історії семінар функціонував віддавна, отже, новоіменованому професорові наукового семінару не належалося. Тому за порадою декана факультету М. Грушевський зі своїх обов'язкових п'яти викладових годин на тиждень дві віддав на вивчення джерел, назвавши такі практичні заняття за тогочасною традицією "історичними вправами". Як відзначають сучасні дослідники проблеми, попри формально невизначений статус "Історичні вправи" в очах М. Грушевського і його учнів були повноцінним семінаром. Це підтверджується і щоденниковими нотатками вченого, в яких для своїх практичних занять він не вживає іншого визначення як "семінар". Детально див.: *Тельвак В.* "Історичні вправи" Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2016. Вип. 19/20. С. 313–322; *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 58–68.

Досить добре випав реферат Мороза… – йдеться про студента філософського факультету Львівського університету Дмитра Мороза. Зберігся лист Д. Мороза до М. Грушевського від 5 травня (за н. ст.) 1903 р. у справі здачі колоквіуму. Вірогідно, студент сподівався

на високу оцінку, оскільки розраховував на звільнення від плати за навчання – "чесне" (czesne) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 158–158 зв.).

Про російське видання ані слуху. – Йдеться про видання "Очерков истории украинского народа". *Див. записи за 8, 31 січня 1904 р. та коментарі до них.*

Виділ – нічого особливого. – Йдеться про засідання Виділу НТШ, яке відбулося 3 лютого (21 січня) 1904 р. На ньому розглянули поточні питання, зокрема про розроблення умов конкурсу на заміщення посади управителя книгарні; призначили І. Возняка заступником завідувача друкарні НТШ, прийняли рішення про новорічні виплати тощо (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 38 зв. – 39 зв.).

22 **[січня (4 лютого) 1904 р. Львів].** Тепло. Не виходив нікуди.

23 **[січня (5 лютого) 1904 р. Львів].** Я нікуди й до мене нікого. Просив лише прийти Франка – поговорили про видання. Написав пополудні купу листів.

24 **[січня (6 лютого) 1904 р. Львів].** Зовсім пустило. Мостив стежку з цегли. Добра комоція. На повітрі взагалі чую себе добре. Читав на дворі.

25 **[січня (7 лютого) 1904 р. Львів].** Працював на повітрі – читав коректи, переробляв розділ про культ і похорон. Лист від Чикаленка*. Просив Франка прийти пополудні – поговорили.

Лист від Чикаленка. – Йдеться про лист, написаний перед 24 січня (за ст. ст.) 1904 р., в справі Академічного дому та нових проєктів Статуту НТШ, які планувалося розглянути на загальних зборах Товариства (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 49–50).

26 **[січня (8 лютого) 1904 р. Львів].** Викладав про великоросійство полян і сіверян – потягнулося на биту годину. Перед викладом був в кав'ярні – ніби війна*. Дуже се прикро б було. Жалувалисьмо, що я рішучо не довів до розділу спадку*. По обіді читав на повітрю. Ввечері робив дрібні доповнення до поправленого. Маринця поїхала на баль. Розмірно ще не дуже докучали приливи. Іду спати (11:25).

Перед викладом був в кав'ярні – ніби війна. – Йдеться про російсько-японську війну, яка розпочалася 8 лютого (за ст. ст.) 1904 р. і закінчилася 24 липня (за ст. ст.) 1905 р.

Жалувалисьмо, що я рішучо не довів до розділу спадку. – У своєму заповіті, складеному 1892 р., С. Ф. Грушевський детально розписав розпорядження щодо розподілу свого спадку між дітьми та родичами. Духівником заповіту призначив старшого сина Михайла, який мав зобов'язання на час, коли батькові капітали досягнуть певної суми, розподілити їх відповідно до прописаних вказівок. Детально див.: *Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // ЗНТШ. Львів, 2012. Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. С. 681–702. Щодо проблем, які виникли в родині на час розподілу спадщини влітку 1905 р., *див. коментар до запису за 23 липня 1905 р.*

27 [січня (9 лютого) 1904 р. Львів]. Приливи й (легкі) мігрени приводять мене до дуже прикрих гадок про упадок сил. Се достроюється до сумних гадок, що мене обсідають від осени – що моя наук[ова] робота пішла на марно майже, лишиться невикористаною, незвістною, людські відносини попсовані, і т. д.

28 [січня (10 лютого) 1904 р. Львів]. Перервав виклади на 2 тижні з поводу запустів і взявся до читання новійшої літератури про арабів. Федак проворонив в справі купна*. Дуже прикро.

Федак проворонив в справі купно. – Йдеться про набуття ґрунту для Академічного дому. *Див. запис за 10 січня 1904 р. та коментар до нього.*

29 [січня (11 лютого) 1904 р. Львів]. Були Труш з жінкою*; він не робив на мене враження дуже щасливого, більше вона. Привіз лист від Чикаленка в справі Академ[ічного] дома*. Оповідав свою розмову з Олександром, що висловився принціпіально против голосування через відпоручників*.

Були Труш з жінкою… – 21 (8) січня 1904 р. Іван Труш вінчався з донькою Михайла Драгоманова Аріадною у Благовіщенській церкві міста Києва.

…лист від Чикаленка в справі Академ[ічного] дома. – У згаданому листі від 24 січня (за ст. ст.) 1904 р. Є. Чикаленко, зокрема, писав: "Я згожуюсь з Вашою думкою, що краще нехай домом керує Наукове т[оварист]во, ніж куратор, бо з інстітуцією у академіків менче можливі конфлікти, ніж з окремою особою. Треба нам скласти з ініціаторів і фундаторів (Вас, Франка і мене) комітет, який передасть дім Науковому то[варист]ву ім. Ш[евчен]ка, лишаючи за собою право контролю і право перенесення дому в руки другого Тов[ари]ства. Але треба б виробити якісь умови. Може, Ви з д[октором] Франком вважаєте можливим вставити в умови і бажання академіків, т. є. щоб в комітет, який вибере Наук[ове] т[оварист] во для ведення діл дому, увійшли і виборні від академіків, звичайно в такій кількости, аби вони не переважали більш дорослих членів комітету" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 50–51).

…против голосования через відпоручників. – Мовиться про одну з принципових позицій Статуту НТШ, яка на той час була предметом гострих дискусій між опонентами та прихильниками М. Грушевського. У проєкті статуту, підготованому на той час І. Франком і прийнятому 29 (16) червня 1904 р. Загальними зборами НТШ, цей § 16 мав таку редакцію: "Інституції і заграничні члени мають право голосувати на Загальних зборах через відпоручників, уділивши їм письменне припоручення і письменно ж повідомивши про се Виділ. Заграничним членом уважається той член, що пробуває постійно за границями Австро-Угорщини. Заступити заграничного члена може лише член Товариства. Один член може заступити лиш одного заграничного члена або одну інституцію. Він голосує за себе, а окремо за того, кого заступає" (*Купчинський О.* Статути, проекти статутів і реґламенти (реґуляміни) Товариства ім. Шевченка та Наукового товариства ім. Шевченка // *Купчинський О.* Наукове товариство ім. Шевченка: Дослідження і матеріали. Вибрані статті та повідомлення. Львів, 2013. Т. 4. С. 89).

Аналізуючи проєкт статуту, розроблений С. Дністрянським, М. Павликом та В. Шухевичем, І. Франко у своїх "Мотивах до проєктованої зміни статуту" категорично відстоював права членів з Наддніпрянської України: "Аргумент, що заступництво членів-осіб на Заг[альних] зборах «не відповідає науковому характерові нашого Товариства», мав би рацію

лише тоді, коли б відносився до дійсних членів і до голосування в наукових справах, коли б не було звісно, що Українці в Росії дорожать своїм правом заступництва власне для того, що як головні вкладники грошових сум на цілі Товариства бажають мати таким робом більший вплив на адміністрацію Товариства і на статочний розвій його діл відповідний тим намірам і надіям, які вони мали засновуючи Товариство своїми фондами. Оттим то поклик авторів проєкту до «наших дорогих земляків із російської України», що мовляв проєкт задля того лише відбирає їм право заступництва, «аби вони являлися на збори нашого Товариства особисто, інформувалися про хід його справ самі безпосередньо, заінтересувалися його справами та виданнями тай працювали в них більше, ніж тепер», в значній мірі безпредметовий, бо звичайні члени з рос[ійської] України інформуються про справи Товариства з тих самих джерел, що й звичайні члени позальвівські, цікавляться тими справами певно далеко більше, ніж більшість галицьких та інших австрійських членів і беруть (звич[айні] і дійсні) у його виданнях далеко більшу участь, ніж більшість тих, що підписані під проєктом «Статутової Комісії»" (Там само. С. 99).

30 [січня (12 лютого) 1904 р. Львів]. Оповідав Франко, що з статей в "Ruth[enische] Revue" невдоволені політики – що представляють переяславський пакт не відповідно до політичних наших нинішніх інтересів*.

…представляють переяславський пакт не відповідно до політичних наших нинішніх інтересів. – Мовиться, зокрема, і про статтю М. Грушевського до 250-літнього ювілею Переяславської Ради 1654 р.: *Hruševśkyj M.* Ein interessanter Jahrestag. Ein geschichtlicher Rückblick // Ruthenische Revue. 1904. № 1. С. 11–16 (україномовна версія під назвою "250 літ" видрукувана у виданні: ЛНВ. 1904. Т. XXV. Кн. IV. С. 1–6; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 236–240).

31 [січня (13 лютого) 1904 р. Львів]. Лист від Карєєва в справі видання "Очерка ист[ории] украин[ского] народа"*. Не везе! Вагався, чи не поїхати до Петербурга – поладити справи і зараз <переверн[ути] житє>, аби вийти з нинішн[іх] болів голови. Вкінці пішов до Мошковича*, той порадив спробувати курації наперед. Я написав про виданнє "Очерка" й не поїхав*. Ходили з визитою до Трушів.

Лист від Карєєва в справі видання "Очерка ист[ории] украин[ского] народа". – Згадується лист від 27 січня (за ст. ст.) 1904 р., в якому російський колега інформував про свої заходи щодо полагодження справи видання "Очерка" М. Грушевського: "О Вашей книге я вел переговоры (или, вернее, говорил) с заведующим одной фирмой М. К. Лемке, который, как оказалось, знал о ней уже через Славинского. Сначала, повидимому, он был склонен ее издать, но потом отказался от мысли включать эту книгу в число первых изданий фирмы". Повідомляв і про спроби зустрітися з іншими видавцями, як Карбасников та Пантелєєв (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 26–27). Через місяць, 25 лютого (за ст. ст.) 1904 р. М. Карєєв знову повідомив неприємні новини: Карбасников відмовився друкувати це видання, Стасюлевич "побочных хлопот на себя не возьмет", а Єфрон на той час перебував за кордоном (Там само. Арк. 20 зв.). *Див. також записи за 8 січня, 1 березня 1904 р. та коментарі до них.*

…пішов до Мошковича… – йдеться про лікаря Якуба Мошковича (Jakób Moszkowicz). Згадки про нього зустрічаються не раз у щоденникових нотатках вченого. Збереглися також рецепти, виписані ним для М. Грушевського (Там само. Спр. 888. Арк. 52, 53).

Я написав про виданнє "Очерка" й не поїхав. – Ймовірно, йдеться про лист до петербурзького товариства "Общественная польза", яке 10 лютого (за ст. ст.) 1904 р. надіслало М. Грушевському кошторис видання "Очерка" (*див. запис за цей день*).

1 **[(14) лютого 1904 р. Львів].** Обідали у нас Труші. Був лист від Ламанського – що статі будуть друковані*. Ох, коли б не болі голови, можна б написати їм ще не одно! Франко казав, що Федак образився моїм листом – неприємно!

Був лист від Ламанського – що статі будуть друковані. – Йдеться про лист від 28 січня (за ст. ст.) 1904 р. російського славіста, історика, члена Петербурзької академії наук В. І. Ламанського, пов'язаний з участю М. Грушевського та його колег по НТШ у збірнику "Статьи по славяноведению". Збірник за редакцією В. І. Ламанського започатковано у зв'язку з підготовкою Міжнародного славістичного з'їзду, який мав відбутися в Петербурзі у 1904 р. До участі у виданні запрошено фахівців з багатьох країн, долучилися до нього своїми працями й члени Наукового товариства імені Шевченка. Узгоджуючи умови майбутньої співпраці українських вчених у збірнику, у листі до М. Грушевського від 24 червня (за ст. ст.) 1903 р. В. Ламанський наголошував: "Что касается до малорусского языка, то скажу откровенно, – ни одному великорусу малорусская речь не представляет никаких трудностей, а тем более славистам, знакомым со всеми слав[янскими], зап[адными] и вост[очными], наречиями; но не мне только, а и такому Малорусу, как покойный Потебня, галицко-русский язык ученых статей и изследований казался малопонятным. В одном из своих писем ко мне, незадолго до смерти, он выразился о нем несколько сильнее и резче. В виду этого я полагал бы, если статья малорусская будет иметь интерес общерусский и даже общеславянский, необходимым приложить ее русский перевод; если же она будет иметь интерес чисто местный, т. е. австрийско-галицко (польско-)русский, то ограничиться изложением (кратким) содержания напечатанного же ее текста" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 584. С. 2).

21 грудня (1 січня) 1903 р. М. Грушевський повідомив В. Ламанського про плани НТШ подати до друку у збірнику 6–7 статей. 23 січня (5 лютого) 1904 р. він надіслав 4 статті (три з них – власні, одну – І. Франка), через місяць – С. Томашівського (*Копилов В.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. Валерія Смолія. К., 2010. С. 1025–1026). Отримавши перші статті, зокрема М. Грушевського та І. Франка, редактор, не гаючись, подякував листом від 28 січня (за ст. ст.) 1904 р., згаданим у даній щоденниковій нотатці: "Очень Вам благодарен и Д-ру Франко за статьи, вчера отправленные мною в типографию. Вероятно через недели три, если не несколько раньше, они пойдут в набор" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 584. С. 4–5).

У першому випуску збірника побачили світ три концептуальні статті М. Грушевського (українською мовою): "Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"; "Спірні питання староруської етнографії"; "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи" (Статьи по славяноведению. СПб., 1904. Вып. 1. С. 298–304; С. 305–321; С. 322–330). Статті датовані автором відповідно: 9 (22) IX. 1903; 18 (31)/ XII. [1]903; 2 (15)/XI. [1]903. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 75–82; С. 83–99; С. 100–108. У другому випуску збірника було опубліковано статтю С. Томашівського "Етнографічна карта Угорської Руси" (Статьи по славяноведению. СПб., 1904. Вып. 2. С. 178–269). Листи М. Грушевського до С. Томашівського з приводу цієї публікації зберігаються: ЦДІАЛ. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 4, 5. Стаття І. Франка надрукована 1906 р.: *Франко І.* Притча про сліпця і хромця // Статьи по славяноведению. СПб., 1906. Вып. 2. С. 129–155.

2 **[(15) лютого 1904 р. Львів].** Зрана робив – читаю другий день літературу весільного обряду. Пополудні вийшов до міста – був у Федака,

перепросились і поцілувались. Взяв гроші з банку від Комарова* й зійшовся там з конзулем, висловив кондоленцію йому*. Ввечері розмірно добре себе чув, писав листи, робив коректи – при відчиненім вікні. Вітер, вже не знати котрий день.

Взяв гроші з банку від Комарова… – як свідчать кореспонденції М. Комарова до М. Грушевського, відомий бібліограф, діяч українського руху в Одесі постійно підтримував найрізноманітніші національні акції, товариства, часописи в Галичині, передаючи чи надсилаючи кошти на руки голови НТШ. Від себе особисто та одеських українців він підтримував НТШ, "Літературно-науковий вістник", "Ruthenische Revue", ідею заснування самостійного українського університету, спорудження пам'ятника Тарасу Шевченкові та будову національного театру у Львові, спрямовував підмогу студентам-українцям, які у 1901–1902 рр. вдалися до сецесії, тощо. Згадані кошти М. Комаров переслав 24 січня (за ст. ст.) 1904 р. з відповідними вказівками: "Посилаю при сім чек Credit Lyonnais на 1387 корон або п'ятсот п'ятдесят рублів. З цих грошей п'ятсот рублів громадські, а п'ятдесят рублів мої. Отож я і тутешні земляки просимо Вас оті гроші п'ятсот рублів передати редакції «Ruthenische Revue», яко допомогу відсіля на видання". Щодо власних коштів М. Комаров дав розпорядження розподілити їх по 5 руб. між НТШ, "Просвітою", Товариством ім. Котляревського, на пам'ятник Т. Шевченка у Львові, на будову театру у Львові, в касу Видавничої спілки, 8 руб. – у редакцію ЛНВ, а решту залишити на книжки відповідно до поданого списку (див.: *Катренко А., Катренко Я.* "Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!..." // Пам'ятки: археографічний щорічник. 2011. Т. 12. С. 239–240; при публікації листа упорядники неправильно датували його 1903 р.; дата уточнена за кореспонденцією В. Яворського від 19 (6) лютого 1904 р. зі згадкою про цю суму). Після звернення 19 (6) лютого 1904 р. одного із засновників "Ruthenische Revue" В. Яворського до М. Грушевського щодо цих цільових коштів та підтвердження їх призначення М. Комаровим у листі від 27 (14) лютого 1904 р., голова НТШ за декілька днів переслав їх зазначеному виданню (Там само. С. 242; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 859. С. 5–8; 14–16; 10–11). *Див. також коментар до запису за 8 лютого 1904 р.*

…висловив кондоленцію йому. – Імовірно, М. Грушевський висловив співчуття консулу Російської імперії у Львові Костянтину Павловичу Пустошкіну у зв'язку зі смертю його середнього сина Володимира.

3 [(16) лютого 1904 р. Львів]. Мав досить ясну голову, хоч і приливи докучали все-таки, особливо з полудня. Рано виходили. Були у Томасіка – антиквара і в кав'ярні. Роздумував над вступом до IV(=V) глави – про політ[ичну] орган[ізацію] антів* (Бож і 70 старшин) і слідами старого побуту в весілю. Жду книжок – Штерна* й Вестермарка*. Grosse – слаба книга*. Гнатюк очевидно надувся – не відповів на мій лист, а просто до друкарні. Ну, нехай і так!..

Роздумував над вступом до IV(=V) глави – про політ[ичну] орган[ізацію] антів… – 2-ге видання першого тому "Історії України-Руси" було суттєво доповнене і розширене, що вплинуло також на зміст, кількість та назви розділів. Перше видання тому складалося з таких розділів: I. Вступні уваги. Наш край перед великою словянською міґрацією. Не словянська степова людність IV–X в.; II. Словянська польонізація нашої території; III. Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню; IV. Початки Руської держави; V. Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира. У другому виданні не лише розширилося наповнення розділів, але й зросла їхня кількість, і відповідно четвертий став п'ятим: I. Вступні уваги про український народ і його територію в теперішности і в історичних змінах. Загальний погляд на історію України; II. Українська територія перед

словянською міґрацією: археольогічні сліди житя на українській території; питаннє про словянську праотчину; не-словянська кольонізація нашого краю; пізнійші турецько-фінські племена і їх переходи (IV–IX вв.); III. Словянська кольонізація української території: розпросторенне словянства; кольонізація східно-словянська; словянські племена України; кольонізаційні утрати їх в X віці; IV. Культура і побут українських племен в часах розселення і по нім: культура матеріальна (Хліборобство, скотарство, ловецтво, промисли і т. п., побут – пожива, одежа, житло); торговля; людина: тип фізичний і психічний, релігія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне житє, рід, племя, громада; V. Початки Руської держави: Завязки політичного устрою українських племен. Початки Київської держави. Хронольогічний перегляд подій X віка; VI. Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира Великого. *Див. також записи за 10, 12, 19 лютого 1904 р.*

Жду книжок – Штерна… – роботи філолога, антикознавця, професора, декана історично-філологічного факультету Новоросійського університету, члена Одеського товариства історії та старожитностей, багатолітнього дослідника острова Березань та інших пам'яток Північного Причорномор'я Ернста Романовича фон Штерна (1859–1924) завжди були в центрі уваги М. Грушевського, рецензувалися в "Записках НТШ". Називаючи Е. Штерна "виднійшим з одеських археологів", вчений посилається на його дослідження в історичних екскурсах про грецькі колонії та історіографічній примітці "Грецька колонізація північного берега Чорного моря" 2-го видання першого тому "Історії України-Руси", зокрема: "Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации", "К вопросу о воздействии античной культуры на области, расположенные вне района древних поселений на северном побережье Черного моря", "О последних раскопках в Аккермане" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. I. 2-ге вид. Львів, 1904. С. 40, 65–66, 77, 490–491).

…й Вестермарка. – Йдеться про фінського соціолога, антрополога й філософа, автора праць з історії шлюбу Едуарда Олександра Вестермарка (1862–1939). Розглядаючи питання про шлюб у 2-му виданні першого тому "Історії України-Руси" (розділ IV), М. Грушевський посилається на його працю: *Westermarck E.* Geschichte der menschlichen Ehe. Jena, 1893 (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. I. 2-ге вид. Львів, 1904. 303–305).

Grosse – слаба книга. – Йдеться про працю німецького етнографа і мистецтвознавця Ернста Гроссе: *Grosse E.* Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. Freiburg im Breisgau. 1896. У російському перекладі ("Формы семьи и формы хозяйства") робота вийшла 1898 р.

4 [(17) лютого 1904 р. Львів]. Гнатюк написав*. На Виділі я вніс йому підмогу* – і без того мав той замір, але воно не було б приємно бачити його надутим. Приливи тривають, нині при зливанню при компресі дістав міґрену, й постановив залишити зливання. Засіданнє Виділа – нічого*.

Гнатюк написав. – Згадується лист від 14 (1) лютого 1904 р. з містечка Аллянд біля Відня, де в санаторії грудних захворювань лікувався В. Гнатюк. У своїй кореспонденції він оповідає про лікування, стан здоров'я, вартість утримання в санаторії, роботу над коректами та підготовкою видань, а також просить повідомити про термін своєї відпустки (Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упоряд. Н. Руденко // Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2006. Вип. 16. С. 32–34).

На Виділі я вніс йому підмогу… – на засіданні Виділу НТШ, яке відбулося 17 (4) лютого 1904 р., В. Гнатюкові було продовжено відпустку на час, який буде вимагати лікування, та призначено допомогу у сумі 300 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 40 зв.).

Засіданнє Виділа – нічого. – На засіданні Виділу 17 (4) лютого 1904 р. розглянули низку питань, зокрема: про відкриття книгарні та пошук приміщення для неї; про скликання

загальних зборів в останнім тижні перед Великоднем; про привітальний лист з нагоди 100-літнього ювілею "Императорского общества истории и древностей при Московском университете"; про різні виплати: В. Гнатюкові, О. Сушкові, М. Павликові, І. Джиджорі (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 40–40 зв.).

5 **[(18) лютого 1904 р. Львів].** Тов[ариство] прихильників війшло в житє* – не було заборони з Намістн[и]ц[тва]. Був в унів[ерситеті], забрав книжок. Але через міґрени можу мало що робити.

Тов[ариство] прихильників війшло в житє… – мовиться про Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, засноване 15 (2) лютого 1904 р. Фундатори: М. Грушевський, І. Франко, І. Макух, І. Труш, В. Гнатюк, С. Томашівський. Діяльність Товариства була тісно пов'язана з НТШ не лише складом фундаторів і членів, але й важливими питаннями правонаступництва майна, зафіксованими у Статуті: "Коли б Товариство перестало існувати, не рішивши [питання] про своє майно, то все воно переходить на Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, але з тим, що се Товариство безпроволочно постаралося зав'язати нове Товариство прихильників української літератури, науки і штуки й передало йому майно Товариства". На засіданні "основателів", яке відбулося 15 (2) лютого 1904 р., М. Грушевський зачитав повідомлення дирекції поліції про дозвіл на заснування Товариства, а також "прийнятий до відомости ц[ісарсько]-к[оролівським] намісництвом Статут". На тому ж засіданні головою Товариства обрали М. Грушевського, заступником голови – І. Франка, секретарем – І. Труша, скарбником – М. Грушевську. У 1908 р. замість І. Труша секретарем обрали І. Джиджору, у 1911 р. заступником голови став М. Мочульський, скарбником – І. Кревецький. Упродовж 10-ти років діяльності Товариства загальна кількість членів складала понад 30 осіб, персональний склад змінювався декілька разів. Найрезонансніші акціями Товариства стали Всеукраїнські наукові курси (1904) та "Виставa української штуки і українського артистичного промислу" (1905). Детально історія заснування та діяльності Товариства прихильників української літератури і штуки у Львові (з додатком Статуту й протоколів) висвітлена в публікації: *Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ. Львів, 1994. Т. CCXXVII: Праці секції мистецтвознавства. С. 393–419. Даний запис у щоденнику через 3 дні після заснування Товариства засвідчує про остаточне затвердження Галицьким намісництвом його Статуту.

7 **[(20) лютого 1904 р. Львів].** Ходив оглядати ґрунт, що мині радив Вальдман – до нічого. Був сильний вітер, довга прогулька не тільки не послужила, а голова ще стала боліти. Бачу, що не так утомленнє, як патольоґ[ічне] явище. Натерся натираннєм, записаним Пісеком* ще в р. 1901, і стало ліпше. Пополуднє ціле писав – про шлюб, богато написав і добре себе чув.

…записаним Пісеком… – мова про лікаря Вільгельма Пісека (Wilhelm Pisek), який консультував М. Грушевського щонайменше з 1901 р.

8 **[(21) лютого 1904 р. Львів].** Страшна заметіль, хоч тепло. До того неділя, тому переважно сидів дома, Маринця з сильною міґреною, і мені пополудні докучала, ввечері було добре. Писав листи в справі Ак[адемічного] дому й "Rut[henische] Revue" – бо Яворский удався до мене по гроші*.

…Яворский удався до мене по гроші. – Мова про Василя Яворського (1854–1926) – галицького громадсько-політичного діяча, правника за освітою, посла до австрійського парламенту (1900–1907). Організатор громадсько-політичного життя на Лемківщині: співзасновник "Руської бурси" (1898), згодом "Української бурси" (1901) у Новому Санчі, місцевої філії товариства "Просвіта" та "Лемко банку", ініціатор побудови греко-католицького храму в цьому містечку. Засновник (у співпраці з Р. Сембратовичем і А. Косом) українського журналу у Відні "Ruthenische Revue" (1903–1905), який згодом виходив під назвою "Ukrainische Rundschau".

З ініціативою заснування цього часопису пов'язаний згаданий лист від 19 (6) лютого 1904 р. У ньому В. Яворський повідомляв про вжиті заходи щодо фінансового забезпечення видання, яке "стоїть дуже зле" – має лише 630 передплатників, а передбачені видатки на 1904 р. складають 10 000 корон. Результатом його ініціатив українці з підросійської України зібрали для "Ruthenische Revue" 500 руб. і мали переслати їх на ім'я М. Грушевського. У зв'язку з цим В. Яворський просить прислати на його руки ці кошти та виділити, за порадою тих же його кореспондентів, певну суму з т. зв. "одеського фонду" НТШ (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 859. С. 5–8). Згадані кошти в сумі 500 руб. (або 1387 корон) переслав на руки М. Грушевського ще 6 лютого (24 січня) 1904 р. відомий діяч українського руху в Одесі М. Комаров, чітко прописавши їхнє призначення: "передати редакції «Ruthenische Revue»" (*Катренко А., Катренко Я.* "Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!.." // Пам'ятки: археографічний щорічник. 2011. Т. 12. С. 239–240). 15 (2) лютого 1904 р. М. Грушевський отримав в банку переказану М. Комаровим суму (*див. запис за цей день*).

На кореспонденцію В. Яворського, згадану в даній щоденниковій нотатці, М. Грушевський відповів відразу листом, зауваживши, що, перш ніж спрямувати редакції "Ruthenische Revue" зазначену суму та виділити кошти з "одеського фонду", він звернеться за вказівками до М. Комарова і буде керуватися ними (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 859. С. 14–16). У відповідь 27 (14) лютого 1904 р. М. Комаров наголосив: "[...] прошу Вас вислані мною недавно п'ясот рублів передати як призначено". Тут же він дав роз'яснення і щодо коштів так званого "одеського фонду": "[...] а щодо тих грошей, що зосталися не страченими з позаторішніх, то прошу Вас поки що не передавати, а про їх я напишу трохи згодом". Згідно з отриманими розпорядженнями М. Грушевський переслав на руки В. Яворського 1259 корон 50 сотиків (в березні 1904 р.), але підтвердження і подяку редакції одержав лише після того, як за вказівкою М. Комарова передав у жовтні 1904 р. 1000 корон, а також 426 корон 70 сотиків з "одеського фонду" (Там само. С. 242; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 859. С. 10–11). *Див. також коментар до запису за 2 лютого 1904 р.*

9 **[(22) лютого 1904 р. Львів].** Рубав дерево, невважаючи на дощ, і читав на веранді. Загалом яко-тако міг робити. Читаю літературу родового задружнього побуту. Приїхав Сильвуньо з донькою*. Виходив до бібліотеки й кав'ярні.

Приїхав Сильвуньо з донькою… – йдеться про рідного брата Марії Сильвестрівни Грушевської – Сильвестра Сильвестровича Вояковського (1862–1938) та одну з трьох його доньок: Ольгу (1885–1967), Галину (1887–1942) чи Володимиру (1894–1971).

10 **[(23) лютого 1904 р. Львів].** "Общ[ественная] Польза" прислала кошторис*. Зате Славінський мовчить досі. Не виходив нікуди – лише до парку. Взявся до писання (кінець III – себто IV глави)*.

"Общ[ественная] Польза" прислала кошторис. – Після невдалих спроб знайти через посередництво М. Славинського та М. Кареєва видавців для "Очерка истории украинского народа", М. Грушевський вирішив друкувати його у петербурзькому видавничому товаристві "Общественная польза", якому 31 січня (за ст. ст.) 1904 р. повідомив про свої наміри. Отримавши кошторис, 12 лютого (за ст. ст.) 1904 р. підтвердив свою згоду, а 18 лютого 1904 р. надіслав до Петербурга рукопис "Очерка", повернутий перед тим М. Славинським. *Див. коментарі до записів за 8 та 31 січня, 12, 16, 18 лютого 1904 р.*

…(кінець III – себто IV глави). *– Див. коментар до запису за 3 лютого 1904 р.*

11 [(24) лютого 1904 р. Львів]. Досить добре робилося. Виходив до міста. Погода паскудна. Прийшло запрошеннє до Т[оварист]ва на з'їзд славистів*, але мені й иньшим зосібна нема. Не знати, чи не упімнутися. Виходить, як би прохали, аби не бували, як з Харковом*.

Прийшло запрошеннє до Т[оварист]ва на з'їзд славистів… – йдеться про Міжнародний славістичний з'їзд, що мав відбутися 1904 р. у Петербурзі. Рішення про цей форум ухвалили під час роботи 3'їзду російських славістів 10–15 квітня (за ст. ст.) 1903 р. Більшість учасників з'їзду пішла за ліберальною течією, яка, на відміну від шовіністичної, визнавала мови слов'янських народів і самі ці народи рівноправними. Після завершення роботи квітневого форуму Відділення російської мови та словесності Імператорської академії наук розгорнуло підготовку Міжнародного славістичного з'їзду: розробили проєкт програми, розіслали запрошення понад 200 учасникам з усіх слов'янських країн. У зв'язку з початком російсько-японської війни термін скликання міжнародного форуму перенесли на 1906 р., але подальші політичні події унеможливили його проведення. До з'їзду, який не відбувся, започатковано збірник "Статьи по славяноведению" за редакцією В. Ламанського, у першому випуску якого опубліковані три статті М. Грушевського (*див. коментар до запису за 1 лютого 1904 р.*).

У своїх листах від 21 грудня (за ст. ст.) 1903 р. та 23 січня (за ст. ст.) 1904 р. до редактора збірника В. Ламанського голова НТШ М. Грушевський порушив питання щодо запрошень на з'їзд для Товариства та окремих його членів. Отримавши запрошення лише для НТШ, відсутністю персональних обурився не лише М. Грушевський, але й І. Франко в кореспонденції від 15 (28) лютого 1904 р. до В. Гнатюка: "На з'їзд славістів ми не дістали особистих запросин, лише Наукове Товариство з тим, щоб вислало одного або двох делегатів, а москалики та поляки подіставали всі особисті запросини. Якесь свинство!" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 239). Особисте запрошення М. Грушевському надійшло 18 лютого (за ст. ст.) 1904 р. (*див. запис за 19 лютого 1904 р.*), за що він подякував В. Ламанському в листі від 21 лютого (за ст. ст.) 1904 р. (*Копилов В.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. Валерія Смолія. К., 2010. С. 1025–1026). На спільному засіданні Історично-філософічної та Філологічної секцій 25 (12) березня 1904 р. М. Грушевський оприлюднив лист Петербурзької академії наук із запрошенням НТШ до участі в з'їзді. З цього приводу постановили долучитися до форуму, делегувати на нього М. Грушевського та І. Франка та подбати про запрошення для інших членів Товариства. Це рішення було взято до відома на Виділі Товариства 1 квітня (19 березня) 1904 р. 20 (7) липня 1904 р. на черговому засіданні Виділу інформували про перенесення з'їзду на 1906 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 44 зв., 52 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 18. С. 10; Ч. 19. С. 15).

Виходить, як би прохали, аби не бували, як з Харковом. – Йдеться про XII Археологічний з'їзд у Харкові (15–27 серпня (за ст. ст.) 1902 р.), в якому НТШ не брало участі. Питання про з'їзд розглядалося на спільних засіданнях секцій 20 квітня та 12 липня (за н. ст.) 1902 р. Головною умовою участі визначили право читати реферати українською мовою та офіційне запрошення Товариству, яке так і не надійшло, незважаючи на запевнення графині Уварової про прийняття зазначених вимог. Напередодні форуму лише три з дев'яти членів НТШ, яких передбачалося делегувати на з'їзд з рефератами, отримали програму,

але через відсутність офіційного запрошення для Товариства участі у форумі не взяли (Хроніка НТШ. Львів, 1902. Ч. 10. С. 15; Ч. 11. С. 5). Детально роботу археологічного з'їзду в Харкові висвітлив О. Маркевич у статті "XII Археольогічний з'їзд у Харкові, 1902 р." (Записки НТШ. Львів, 1903. Т. LIII. Кн. III. С. 1–18). У ній автор висловив здивування з приводу непорозуміння, яке виникло з запрошеннями для учасників з'їзду з австрійської України: "З'їзд був великий, приїзжих багато; та чомусь членів з австрійської України-Руси знова не було? Чому? Хоч як дуже мене се питаннє цікавило, все ж не міг я дошукатись причин. Зайшло якесь непорозуміннє тому, що запросини, хоча й заздалегідь вислані, не прийшли на час. А шкода! Приїзд, хоч би тільки львівських учених додав би сьому, головно українсько-руському з'їздові особливо визначного, научного інтересу" (Там само. С. 3). До цього фрагменту тексту додана редакційна примітка, написана безперечно М. Грушевським, у якій він подав своє бачення зазначених непорозумінь: "З суми фактів і відомостей, які ми мали, набрали ми того переконання, що організатори харківського з'їзда, по київськім прецеденті, сьвідомо хотіли оминути «українське питаннє», для того не тільки до українських учених в Галичині, а і взагалі до славянських інституций і учених не удалися з запрошеннями, і пущено було гасло, що харківський з'їзд буде мати льокальний («местный») характер" (Там само).

12 **[(25) лютого 1904 р. Львів].** Вітер і мороз. На дворі не можна було нічого робити. Яко-тако. Зробив досить (кінець IV – поч[аток] V глави, політ[ичний] устрій)*. Зібрався з енерґією й написав до "Общ[ественной] Пользи" й до Слав[інського] про "Очерк"*.

…(кінець IV – поч[аток] V глави, політ[ичний] устрій). *– Див. коментар до запису за 3 лютого 1904 р.*

…написав до "Общ[ественной] Пользи" й до Слав[інського] про "Очерк". *– Див. записи за 10, 16, 18 лютого 1904 р. та коментарі до них.*

14 **[(27) лютого 1904 р. Львів].** Мав засіданнє секції*, для чого мусів просити Дністрянського, аби прийшов, і Спілки. Се мині дало міґрену. Заходив до Мошковича, але не діждався. Його пілюлі прийшли до кінця – без хісна. Міґрени маю майже все.

Мав засіданнє секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, що відбулося 27 (14) лютого 1904 р., було зреферовано праці О. Сушка "Впровадження єзуітів до Польщі" та В. Герасимчука "Виговський і Юрий Хмельницький" (розділи I–VI), до яких свої замітки подав М. Грушевський. Студії ухвалено друкувати в "Записках НТШ". Праця О. Сушка опублікована: Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LVII. Кн. I. С. 1–28; Т. LVIII. Кн. II. С. 29–60; праця В. Герасимчука опублікована: Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LIX. Кн. III С. 1–40 (розділи I–III); Т. LX. Кн. IV. С. 41–70 (розділи IV–VI).

15 **[(28) лютого 1904 р. Львів].** Відбули збори основателів Тов[ариства] прихильників*. Заходив до кав'ярні, але там було накурено, а я не зношу.

…Тов[ариства] прихильників. – Серед збережених та опублікованих протоколів Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові дане засідання не зафіксоване. Імовірно, практика ведення протоколів запроваджувалася поступово. Див.: *Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української

літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ. 1994. Т. CCXXVII: Праці секції мистецтвознавства. С. 393–419. Проте в цей самий день І. Франко писав до В. Гнатюка: "Сьогодні конститується Товариство прихильників укр[аїнської] науки і штуки" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 239). Ця дата проведення зборів "основателів" вказана також у хронікальній замітці "Нове товариство" "Літературно-наукового вістника" (ЛНВ. 1904. Т. XXV. Кн. III. – С. 191). *Див. також запис за 5 лютого 1905 р. та коментар до нього.*

16 [(29) лютого 1904 р. Львів]. Читав виклад, по двухтижневій перерві (запусти), довго. В перерві зливав голову ментолом, і не розболілась. Слухачі досить мали до мене ріжних справ, досить було живо. З "Очерком іст[ории] укр[аинского] народа" – чистий пех. Славінский написав, що відсилав*. Голова нездала – майже зрана зачинає боліти. Тільки примочками водою й ментолом яко-тако відсьвіжую й роблю.

Славінский написав, що відсилав. – Після невдалих спроб видати "Очерк истории украинского народа" через посередництво М. Славинського у видавництвах "Знание" та М. Пирожкова (*див. коментарі до записів за 8 та 31 січня 1904 р.*), М. Грушевський вирішив реалізувати свій план через "Общественную пользу", де на той час друкував батькову "Первую учебную книгу церковно-славянского языка". Маючи на руках кошторис "Общественной пользы", 12 лютого (за ст. ст.) 1904 р. він дав видавництву позитивну відповідь та розпорядження отримати рукопис від М. Славинського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 131–131зв.).

Виконуючи попереднє побажання М. Грушевського щодо повернення рукопису "Очерка", 13 лютого (за ст. ст.) 1904 р. М. Славинський писав: "Разом з цим висилаю Вам і рукопис. Згідно з Вашим бажанням, я мав розмови ще де-з-якими видавцями, але настала війна, і всі вони зрікаються од всяких книжок. Таким способом проти Вас, крім російської цензури, повстала ще й Японія. Криза тепер страшна, видавці нічого не хочуть видавати, крім книжок про Японію, Корею і т. п. Звісно – часовий інтерес! Дуже і дуже мені прикро, що я, не вважаючи на мої гарячі бажання, не міг Вам стати в пригоді, але обставини тепер далеко сильніщі од мене" (Там само. Спр. 753. Арк. 16–18). Саме про цю кореспонденцію й занотував вчений у своєму щоденнику. Оскільки лист М. Грушевського від 12 лютого і лист М. Славинського від 13 лютого "розминулися", у відповідь та навздогін відправленому рукопису М. Славинський 16 лютого (за ст. ст.) 1904 р. писав: " З Вашим рукописом таки вийшов «карамболь», як Ви кажете. Вибираючись до Одесси і не маючи надії знайти видавця, я, як Вам уже відомо з листа мого, вислав 14 февр[аля] її Вам, а сьогодня одбираю Вашого листа. Дуже мені то неприємно, але що ж робити: на висилку я мав Ваше бажання" (Там само. Арк. 19–20). Отримавши рукопис, 18 лютого (за ст. ст.) 1904 р. М. Грушевський адресує його назад до Петербурга видавництву "Общественная польза". *Див. також записи за 10 та 12 лютого 1904 р.*

17 [лютого (1 березня) 1904 р. Львів]*. Викладав зрана (іст[орію] Литви, 2 години), пополудні прийшли 5-ьох до кольоквіуму, й потім чув зовсім вичерпаним. Засіданнє Виділу* прискорило сильну мігрену, яку чув цілу ніч. Були важні справи – надзвич[айні] загальні збори, Академ[ічний] дім, малярська вистава. Немудрі вилазки Верхратского в справі Ак[адемічного] дому, Паньківського й Загайкевича в справі вистави зробили дуже немиле враженнє на мене, хоч властиво не були ворожими. Був у Мошковича – нічого мудрого.

17 [лютого (1 березня) 1904 р. Львів]. – Запис за цей день зроблено після 18 лютого 1904 р.

Засіданнє Виділу… – на згаданому засіданні Виділу 2 березня (17 лютого) 1904 р. насамперед за поданням С. Дністрянського вирішено скликати замість звичайних надзвичайні загальні збори НТШ спеціально для "зміни статута". На прохання членів Товариства з Наддніпрянської України збори призначено на 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. Розглянуто також питання про управління Академічним домом з відповідними правами його кураторів (М. Грушевського, І. Франка та Є. Чикаленка). На внесення Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові вирішено взяти протекторат над виставкою руської штуки і артистичного промислу, запланованою на осінь 1904 р., вислати делегацію до адміністративного комітету, а також закупити для Музею НТШ твори мистецтва на 1000 корон. Обговорено справу добровільного оподаткування НТШ на будову народного театру, але остаточне вирішення цього питання відкладено на пізніше. У члени Товариства прийнято О. Красовського, Т. Окуневського та І. Джиджору. Занотовані зауваги І. Верхратського, К. Паньківського та В. Загайкевича щодо обговорюваних питань у протоколі засідання не відображені (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 41–42).

18 [лютого (2 березня) 1904 р. Львів]. Рукопись, прислану Славінским, відіслав до "Общ[ественной] Пользы"*.

Рукопись, прислану Славінским, відіслав до "Общ[ественной] Пользы". *– Див. коментарі до записів за 10, 12, 16 лютого 1904 р.*

19 [лютого (3 березня) 1904 р. Львів]. Зрана докінчив відділ на початку V глави, що разом з кінцем IV-ої переробив зовсім наново й розширив. Чув себе трохи ліпше на голову. Ага, вчора прийшло запрошеннє на конґрес до мене*. Перед тим, ніж дістати, бачив запрошеннє до Коцовского*, до Франка, думав, що мене поминули, й се причинилося до моєї депресії, яку, очевидно в зв'язку з нездоров'єм та всякими невдачами, переживаю вже від довшого часу. Здається часами, що се вже мині кінець приходить, і навить не жалую сього. Часами, але, здається, більше по привичці, жаль, що "Історія" не буде докінчена. Нині чую здоровшим – і бодрійшим.

…прийшло запрошеннє на конґрес до мене. *– Див. записи за 1 та 11 лютого 1904 р. та коментарі до них.*

…запрошеннє до Коцовского… – мова про літературознавця, філолога, письменника, перекладача, педагога, дійсного члена НТШ, друга юності й університетського товариша Івана Франка Володимира Миколайовича Коцовського (1860–1921).

20 [лютого (4 березня) 1904 р. Львів]. Вчора ввечері з Трушами були у п. Наконечної*, з Кулюнею, недовго, голова моя нічого, і я чув себе добре. Нині також. Поправляв далі гл[аву] V. В сумі, невважаючи на хору свою голову, я роблю досить. Виходив до міста й пополудні до парку з Мариною. Читаю статі Ламанского про Кирила*. Досить змучила контроля й коректа показчика до "Записок", [томи] 57–58. Кінчу т[ом] 57-ий.

…були у п. Наконечної… – мовиться про Йосифу (Юзю) Наконечну. Найчастіше ця особа зустрічається в щоденнику М. Грушевського як Юзя, що свідчить про досить приятельські, навіть родинні взаємини з Грушевськими. У одному з листів до Михайла Грушевського його сестра Ганна, яка не раз бувала у Львові, передає вітання постійним гостям львівської вілли – Лукіяновичу, Трушам і Юзі Наконечній. Ця згадка дозволяє передбачити, що йдеться саме про цю особу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 687). Згадується Юзя (Йосифа) і в кореспонденціях Марії Грушевської зі своєю родиною. Дослідники "галицької родини" Грушевських, науковці Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові в коментарях до опублікованих листів підтверджують, що Юзя (Йосифа) була сестрою пароха з містечка Скала-над-Збручем Олександра (Костя) Левицького, чоловіка старшої сестри Марії Сильвестрівни Грушевської – Олімпії Вояковської (Левицької) (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь. Львів, 2016. С. 43, 64). На той час вчителювала у Львові, мешкала за адресою: вул. Зиблікевича, 5. *Див. також записи за 1 січня, 17 квітня, 1 травня, 19 червня, 13 листопада 1905 р., 9 березня 1906 р., 21 січня, 17 березня 1907 р.*

Читаю статі Ламанского про Кирила. *– Див. коментар до запису за 21 лютого 1904 р.*

21 [лютого (5 березня) 1904 р. Львів]. Тільки неустанним примочуванням здержав головну біль. Написав рецензію на Ламанского*, скоріґував аркуш коректи і т. д. Виходив двічи до парку, але малий вітер, і голові ставало коли не гірше, то не ліпше.

…Написав рецензію на Ламанского… – йдеться про рецензію на працю: *Ламанский В. И.* Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Критические заметки. I–XXV // ЖМНП. 1903. [Кн.] IV. С. 345–385; [Кн.] V. С. 136–161; [Кн.] VI. С. 350–388; [Кн.] XII. С. 370–405; 1904. [Кн.] I. С. 137–173. Рецензія опублікована: ЗНТШ. 1904. Т. LVIII. Кн. II. С. 6–7 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 15. Львів, 2012. С. 199–200).

22 [лютого (6 березня) 1904 р. Львів]. Неділя. Замірився не робити цілий день, аби лекше було на голову – пішов до парку, потім з Мар[иною] і Кул[юнею] на візиту до Трушів, потім разом пішли до панорами* – що ж? Голові було гірше, як при роботі. Тож я пополудні забрався до примочування й писання листів. Написав їх вечером і рано в понеділок – купу!

…пішли до панорами… – йдеться про Рацлавицьку панораму, що зображує битву під Рацлавицями від 5 червня 1794 р. періоду повстання Костюшка. Ініціатором її створення був видатний польський художник Ян Стика, з яким співпрацювали баталіст Войцех Коссак та інші митці. Це масштабне полотно розміром заввишки 15 м та завдовжки 120 м створювалося упродовж 1892–1893 рр. Урочиста презентація панорами відбулася 1894 р. на Загальній крайовій виставці у Львові у спеціально збудованому павільйоні з внутрішнім діаметром 38 м. Споруду ротонди звели в Стрийському парку біля головного входу з вулиці Понятовського (нині – вул. Самчука). Процес підготовки полотна зафіксовано у серії світлин (*Яцечко-Блаженко Т.* Як малювали Рацлавицьку панораму в 1890-х: ретро фото. URL: https://photo-lviv.in.ua/yak-malyuvaly-raczlavyczku-panoramu-v-1890-h-retro-foto/). Після Другої світової війни разом із частиною колекції бібліотеки Оссолінських панорама потрапила до Вроцлава, де після спорудження нової ротонди та кількарічної реставрації її відкрили для публічного доступу у 1985 р. Будівля панорами у Стрийському парку збереглася до наших днів, там міститься спорткомплекс Національного університету "Львівська політехніка". З огляду на близькість Стрийського парку та Рацлавицької панорами до львівської вілли Грушевських їхні приятелі, зокрема І. Труш, часом адресували свої листи,

зазначаючи: “Австрія, Львів, власна вілла коло Рацлавицької панорами” (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 16–17 зв.).

23 **[лютого (7 березня) 1904 р. Львів].** Викладав. Перед викладом були з Мари[ною], Кул[юнею] і Трушами в залі авкційній. На виклад взяв з собою ментоловий спірітус і обливався двічи – зате чув себе добре. Також і пополудні – робив коректи й полагоджував дрібнійші справи. Для Кобилянської устроїв підмоги 250 кор[он]*.

Для Кобилянської устроїв підмоги 250 кор[он]. – Ця акція М. Грушевського була офіційно оформлена на засіданні Виділу НТШ 16 (3) березня 1904 р., яке прийняло рішення виділити Ользі Кобилянській з відсотків фонду Мордовця 250 корон допомоги “на виїзд для порятованя здоровля” (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42 зв.). Повідомляючи про одержані кошти, вдячна письменниця в листі від 26 (13) березня 1904 р. писала: “Вже давно повинна я була Вам подякувати, що Ви були ласкаві занятися моєю справою взглядом грошевої запомоги, однак в мене бувають іноді такі дні, що я просто до нічого не здатна. […] Задумувалам виїжджати в купіль Nauheim в цьвітню, однак бачу, що єсьм ще занадто ослаблена, тож виїду здаєсь в маю, так і лікар постановив” (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів, Торонто, 2006. С. 394).

24 **[лютого (8 березня) 1904 р. Львів].** Завдяки ментоловому спиритусу також перепхав день без болів і робив.

25 **[лютого (9 березня) 1904 р. Львів],** середа. Поірітувався на кепський реферат Павлика і дістав міґрену.

26 **[лютого (10 березня) 1904 р. Львів].** Ходив до Пісека з своєю хоробою. Радив можливу бездіяльність, ванни і заживати <cola>. Нічого злого не знайшов. Се мені трохи піддало духу.

27 **[лютого (11 березня) 1904 р. Львів].** Ходили рано до міста, у Томасіка купив грамоту Винницького* і деякі дрібниці (кружок й баклажку). Купувати – се мині тепер майже одинока приємність. На жаль, задорога. Пополудні зробив купіль і по ній чув себе дуже добре, сів робити й дуже жалую – ліпше було просто лягти спати.

…у Томасіка купив грамоту Винницького… – йдеться про грамоту українського православного діяча, Митрополита Київського, Галицького та всієї Руси (1676–1679), екзарха Константинопольського патріархату Антонія (Олександра Винницького (1600–1679)), придбану у відомого львівського антиквара Йозефа Томасіка. У фонді родини Томасіків відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника зберігається унікальна збірка рукописів з антикваріату Й. Томасіка (приблизно 4000 арк.).

28 [лютого (12 березня) 1904 р. Львів]. Чув себе не особливо. Робив менше, ніж переднє. Виходив до міста з Мари[ною], були у антикваря в пасажу й купили фаянсовий таріль. Не знаю з чого, але мав біль голови, й тільки ментолом його трохи приглушив.

29 [лютого (13 березня) 1904 р. Львів]. Неділя. Зробив зрана коректу (арк. 17). Читав Колцунячки "На стрічу сонцю"* – слабе. Ввечері був Копач – трохи побалакали. З Мариною все говоримо – кілька день – на тему моєї поїздки до Криму*. Хто зна, чи не прийдеться. Читав статю Богдана* і Кадлеца.

Читав Колцунячки "На стрічу сонцю"… – йдеться про повість з учительського життя "На стрічу сонцю золотому" Марії Миколаївни Колцуняк (1884–1922) – письменниці, перекладачки, публіциста. На той час вона навчалася в Львівській учительській семінарії. Її перші твори друкувалися в ЛНВ під псевдо "Марійка К." з 1902 р. Згадана повість вперше побачила світ також в ЛНВ (1904. Т. XXV. Кн. I. С. 50–74; Кн. II. С. 121–155; Кн. III. С. 212–238; Т. XXVI. Кн. IV. С. 21–45).

…на тему моєї поїздки до Криму. – Пізніше, на початку квітня 1904 р., з цього приводу М. Грушевський писав до С. Єфремова: "Думав в Крим, та там, пишут, холодно, так я з Ф[ранком], намовивши його до компанії, до Риму поїхав на кілька тижнів до спочинку" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 149). Першу поїздку до Криму М. Грушевський з дружиною та донькою здійснив у 1900 р., наступну – 1905 р. Детально див.: *Панькова С.* "Дорогий рай": кримські подорожі родини Грушевських. URL: http://immh.kiev.ua/dorogiy-ray-br-krimski-podorozhi-rodini-grushevskih/

Читав статю Богдана… – йдеться про статтю румунського історика, славіста, видавця джерел Йоана Богдана (1864–1918), яка вийшла румунською і німецькою мовами: *Bogdan J.* Despre cnejiî românî // Annele Akademie Romane, seria II, t. XXVI, memoriile sect. istorice. 1902–1904. P. 12–44; *Bogdan J.* Ueber die rumänische Knezen // Archiv für Sl[avische] Philologie. [1904]. [Bd.] XXV. S. 522–543; [Bd.] XXVI. S. 100–114. М. Грушевський, найімовірніше, читав німецькомовний варіант статті, подавши невдовзі на неї рецензію: Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 12–13 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 81).

1 [(14) березня 1904 р. Львів]. Навить встаючи, не маю доброї голови. Очевидно, мині все гіршає; хоч я й не допускаю до міґренів, але голова все тяжша. По ободренню Пісека знову дістаю дуже сумних думок, хоч і пригадую собі, які я набув трівоги з поводу безсонности. Викладав – досить легко, без труду і майже без приготовання (кольонізація полян і угличів), але потім просто не міг уважати, як викладав оден з хлопців свій відчит практичний. Був на газетках. Кареев повідомляє про дальші невдачі з "Очерками"*. Ґе прислав переклад III-ої глави*.

Кареєв повідомляє про дальші невдачі з "Очерками". – Згадується про лист від 25 лютого (за ст. ст.) 1904 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 20 зв.). *Див. запис за 31 січня 1904 р. та коментар до нього.*

Ґе прислав переклад III-ої глави. – Йдеться про переклад "Очерка истории украинского народа" М. Грушевського французькою мовою, за який взявся син відомого російського й українського живописця Миколи Миколайовича Ґе (1831–1894) – Микола Миколайович

Ґе (молодший) (1857–1938). 25 лютого (за ст. ст.) 1904 р. він повідомив, що посилає дві перші переписані начисто глави, а на днях – третю і четверту (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 11–11 зв.). На той час він переклав 11 повних глав, які вважав за необхідне перевірити після набору з "французом". Пропрацювавши з червня 1903 р. до листопада 1904 р., М. Ґе переклав лише 11 глав, але навіть їх М. Грушевський повністю не одержав і змушений був шукати іншого перекладача. *Див. коментар до запису за 19 вересня (2 жовтня) 1903 р.*

2 **[(15) березня 1904 р. Львів].** Закінчив огляд історії шляхет[ської] верстви – на сей курс. Взяв ванну, але може від неї – цілу ніч маячив тільки. Був на Шевч[енківському] концерті – лихота. Горячо.

3 **[(16) березня 1904 р. Львів].** Відбув семінар, ввечері Виділ*. Досить голова боліла. Казав Студинський, що опозиція на випадок моєї резіґнації приладила на голову Барвінського, на заступника Дністрянського. Але я взагалі тепер на се все рівнодушний.

…ввечері Виділ. – На засіданні Виділу НТШ 16 (3) березня 1904 р. на подання С. Дністрянського вирішили скликати перед загальними зборами, призначеними на 4 квітня (за н. ст.) 1904 р., довірочну нараду (о 9 год. ранку). Справу участі в конгресі славістів у Петербурзі в серпні 1904 р. ухвалено передати на розгляд Філологічної та Історично-філософічної секцій. Полагоджено питання про виплати та допомоги (О. Сушкові – 100 корон; К. Студинському – 250 корон; О. Кобилянській – 250 корон; І. Кревецькому – 40 корон та ін.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42–43).

4 **[(17) березня 1904 р. Львів].** Не виходив з дома. Досить тепло, сиджу на веранді й трохи ліпше себе чую. Приходив правничок просити на віче правників. Я делікатно дав до пізнання, що се фальшивий крок. Розуміється, не піду. Засмітили зовсім університетську справу.

5 **[(18) березня 1904 р. Львів].** Досить тепло і ясно. Був на газетках. Трохи рубав тріски. Поправляю V главу. Росписував листи з поводу заг[альних] зборів*. Се все на мене спало. Фр[анко] веде себе так, як би се нікого окрім мене не інтересувало зовсім.

Росписував листи з поводу заг[альних] зборів. – Згідно зі Статутом НТШ перед загальними зборами дійсні члени Товариства з Наддніпрянської України передавали через листи право свого голосу присутнім на зборах галичанам або тим, хто мав можливість прибути до Львова. І саме ці голоси часом були вирішальними, бо, як правило, наддніпрянці завжди підтримували М. Грушевського. Нагадування щодо передачі повноважень М. Грушевський почав "розписувати" як перед, так і після 5 березня (за ст. ст.) 1904 р. Про це свідчить відповідь Є. Чикаленка від 6 березня (за ст. ст.) 1904 р.: "Лист Ваш від 13/III за н. ст. я одібрав і спішу Вас повідомити, що чотирьох названих Вами призвищ замало для членів Наук[ового] т[оварист]ва в Росії. Земляки просять Вас показати ще зо скілька призвищ, щоб прислати якомога більше повномочій на збори, бо з Росії, мабуть, багато людей не приїде до Львова" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 53). Один з листів з відповідною вказівкою М. Грушевський спрямував 9 (21) березня 1904 р. також і С. Єфремову: "Голос свій передайте Д. Корінцеві (див. на залученій картці, котру прошу передати

Євгенію Харлампієвичу)" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 148). О. Лотоцький, отримавши листа про загальні збори, 16 березня (за ст. ст.) 1904 р. відповідав: "Шкода, що не написали Ви, на кого дід може передати свій голос для загальних зборів, бо знов може вийти невдало. Може б, і про се черкнули Ви?" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 269).

7 **[(20) березня 1904 р. Львів].** Булисьмо в церкві, пополудні приходила Наконечна, пізнійше Труші. В кінці я лишив їх і пішов спати, бо лягаю вчасно, бо зрана будять мене – сонце, двері Франка*.

...двері Франка. – Вілла Михайла Грушевського та дім Івана Франка були зведені поруч 1902 р. на придбаних одночасно парцелях на львівській Софіївці, тому зі свого помешкання історик міг чути гуркіт чи рипіння дверей сусіда.

8 **[(21) березня 1904 р. Львів].** Закінчив курс викладом з сусп[ільного] устрою XV–XVI в[в]. Питав кількох, чи їдуть на сьвята – відповідали, що хочуть діждати заг[альних] зборів. Очевидне заінтересованнє – я не випитував близше.

9 **[(22) березня 1904 р. Львів].** На голову удавалося мині ліпше – я досить зменшив таки роботу, хоч за браком иньшого зайнятя я таки роблю досить. На жаль, весни все ще нема – і нікого з знайомих. Франка мало бачу, та й він якийсь став мало інтересний сими часами, як і Труш – може, зрештою, се я їх так настроюю.

10 **[(23) березня 1904 р. Львів].** Маринця їздила сповідатися, а вчора скінчила статю про Чехова* і взагалі сю книжку – позбулися своїх клопотів. Мені зрана прийшла гадка, що я перечислився на 500 руб. в рахунках спадщини, і стратив кілька годин, ніж переконався, що неправда. Прислали гонорар з Ж. М. Н. П., се мене дуже утішило як доказ, що статя піде* – бо я думав, що пропала.

...а вчора скінчила статю про Чехова... – йдеться про передмову до видання: *Чехов А.* Змора: Оповідання / Переклала [автор передм.] Марія Грушевська. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1904. XIV, 200 с. (Літературно-наукова бібліотека Українсько-руської видавничої спілки. Серія 1; Ч. 62).

Прислали гонорар з Ж. М. Н. П., се мене дуже утішило як доказ, що статя піде... – *див. коментар до запису за 16 березня 1904 р.*

11 **[(24) березня 1904 р. Львів].** Вплинув протест проти заг[альних] зборів від професорів руської гімн[азії]*. Мусимо скликати надзвич[айне] засід[аннє] Виділу*.

Вплинув протест проти заг[альних] зборів від професорів руської гімн[азії]. – Надзвичайні загальні збори НТШ для розгляду проєктів змін до Статуту Товариства були призначені на 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. Протест проти цієї дати через святкові канікули висловили І. Верхратський та інші професори українських гімназій. Їхній лист Виділ отримав 22 (9) березня, проте не став змінювати ухвалений термін, уклавши обґрунтовану відповідь на своєму надзвичайному засіданні, яке відбулося 25 (12) березня 1904 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 43–44; Спр. 32. Арк. 7 зв.).

Мусимо скликати надзвич[айне] засід[аннє] Виділу. – Надзвичайне засідання Виділу відбулося 25 (12) березня 1904 р. *Див. коментар до запису за 12 березня 1904 р.*

12 [(25) березня 1904 р. Львів]. Було спільне засід[аннє] секцій в справі участи Т[оварист]ва в конґресі*, пройшло гладко, вибрали мене й Фр[анка]. Їхати, думаю, мушу, отже й делєґатом ліпше як їхати, але взагалі ся перспектива мене не тішить зовсім, і я волів би, аби конґреса не було зовсім. Було засід[аннє] Виділу*, де відкинули той проект і другий – від Дністр[янського] і компанії.

Було спільне засід[аннє] секцій в справі участи Т[оварист]ва в конґресі… *– див. записи за 11 лютого та 3 березня 1904 р. та коментарі до них.*

Було засід[аннє] Виділу… – на надзвичайному засіданні Виділу, яке відбулося 25 (12) березня 1904 р., розглянули та відхилили протест С. Дністрянського проти скликання загальних зборів на 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. у зв'язку з тим, що на порядок денний винесено не лише питання про зміни до Статуту НТШ, але й внесення Виділу та внесення інтерпеляцій. Також узгоджено обґрунтовану відповідь на лист професорів українських гімназій щодо терміну скликання та порядку денного загальних зборів (*див. запис за 11 березня 1904 р. та коментар до нього*). Незважаючи на всі протести, Виділ прийняв рішення проводити призначені збори 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 43–44).

13 [(26) березня 1904 р. Львів]. Виходив зрана на газети, пополудню рубав трохи, чув себе добре досить. Папе похвалився, що його книгу пустили до Росії*, а мою ні. Так усе. В сих місяцях я богато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризовання нашої роботи. Я богато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забогато інтересованих contra.

Папе похвалився, що його книгу пустили до Росії… – йдеться про працю польського історика, дослідника історії Польщі XV–XVI ст. Фридерика Папе (1856–1940): *Papée Fryderyk*. Połska i Litwa na przełomie wieków średnich. Kraków, 1903. Tom 1: Ostatnie dwunastołecie Kazimierza Jagiellończyka. 423 s. + mapa. Пізніше М. Грушевський подав рецензію на цю працю в "Записках НТШ" (1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 218–220; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 110–112). У своєму листі до П. Святополка-Мирського у справі дозволу на ввезення до Росії "Історії України-Руси", написаному наприкінці жовтня 1904 р., М. Грушевський згадував про цей факт: "Мне же не только больно, но как русскому подданному, – просто стыдно видеть, что, н[а]пр[имер], вышедшая одновременно с четвертым томом моей «Истории» книга моего товарища по университету по истории Польши и Литвы в XV в. безпрепятственно допущена к обращению в Россию, так как написана на польском языке, а мой IV том, посвященный тому же польско-литовскому

периоду южно-русской истории, даже без цензурного разсмотрения безусловно воспрещен – поэтому только, что написан на языке малорусском" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 159–161 зв.).

14 [(27) березня 1904 р. Львів]. Приходив Фр[анко] читати зі мною свою статю для словаря Брокгауза* і приніс чутку (від Свєнціцкого-Студинського), що конґреса не буде. Ну й ліпше, хоч я вже собі ріжні річи поукладав на сю подоріж до П[етер]б[ур]га.

Приходив Фр[анко] читати зі мною свою статю для словаря Брокгауза… – *Франко И.* Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1904. Т. 41. С. 300–326. За спогадами М. Мочульського, за цю працю І. Франко отримав найбільший свій гонорар (сума не зазначена) (*Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 259). Вчений критично оцінював свою працю. У листі до С. Єфремова від 13 червня (за н. ст.) 1905 р. пояснював: "[...] сей нарис писаний, мов з огня хапаний, й майже весь – імпровізація, без джерел і справок, бо просто не було коли поритися в бібліотеці, а ще до того переривала роботу боротьба за статут у Н[ауковому] тов[аристві] ім. Шевченка та італійська подорож" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 268).

15 [(28) березня 1904 р. Львів]. Був вчора лист з "Общ[ественной] Пользы"*, що переглянули рукопись і зачали складати, але не приймають відповідальности, як цензура цілої не пустить. А другий від Ігн[ата] Житецького* – запрошує до участи в збірній "Іст[орії] України". Я перечитав сей лист цілий тільки нині, і мене особливо вдарило, що сю збірну "Історію" буде видавати Лемке-Пірожков. Тут навіть і запах недобрий, не кажучи, що обурує мене рівнодушність петерб[урзьких] земляків в сій справі – супроти моєї книги. Я написав до Жит[ецького], що друкую свою, Лотоцького просив піти до "Общ[ественной] Пользы" і там справу розібрати – оскільки ризикована.

Був вчора лист з "Общ[ественной] Пользы"… – Йдеться про лист директора-розпорядника товариства "Общественная польза" Й. Гессена від 10 березня (за ст. ст.) 1904 р., в якому він повідомляв: "Имею честь Вас уведомить, что согласно Вашему поручению мы просмотрели рукопись Вашу с цензурной точки зрения. Пришлось вычеркнуть очень немного мест, но может, конечно, случиться, что цензура задержит всю книгу, ничего не возражая против отдельных мест. В таком случае ответственность остается, конечно, на Вас. К набору мы уже приступили" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 132).

А другий [лист] від Ігн[ата] Житецького… – згадується про лист від 10 (23) березня 1904 р., в якому І. Житецький запрошував М. Грушевського до участі в підготовці колективної науково-популярної праці з історії України до XIX століття (14 нарисів-глав загальним обсягом 500 сторінок). Повідомляючи імена запланованих учасників (О. Левицький, А. Стороженко, О. Єфименко, Н. Молчановський, М. Василенко, Я. Шульгин, Є. Кивлицький, П. Голубовський, І. Житецький та ін.), вчений пропонував М. Грушевському підготувати II і III глави видання за темами: "Київщина та Сіверщина до Люблінської унії" та "Галичина в XIV, XV і XVI вв.". Плануючи видати збірник до Різдва, упорядник просив подати текст до 25 серпня (за ст. ст.) 1904 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 3–7). Миттєва реакція – відмова від участі та обурення М. Грушевського – були пов'язані з тим, що дана збірка планувалася до друку в історичному відділі видавництва М. Пирожкова, який

очолював на той час М. Лемке і який незадовго перед тим відмовився видавати його "Очерки истории украинского народа".

16 **[(29) березня 1904 р. Львів].** Прийшли відбитки статі Ж. М. Н. П. Ну, значить, пустили – хоч і в бібліоґрафії. Мене знову остатні новини ввели в стан пригнічений. Вчора, одначе, купили гарненьку карафочку від Томасіка. Робили ремонт в лазенці, але без усякої моєї участи.

Прийшли відбитки статі Ж. М. Н. П. – *Грушевский М.* Львовское ученое общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1904. Кн. 3. Отд. 3. С. 117–148; передрук українською під заголовком "Львівське Наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі" див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 505–532.

17 **[(30) березня 1904 р. Львів].** Страшний вітер зірвався вночи й цілий день нині. Неприємно. Брав ванну, але вони мині не роблять ліпше – принаймні безпосередньо. В суботу скінчив переглядати текст I т[ому], нині зачав упорядковувати примітки.

22 **марта (4 [квітня])* – [14 (27) травня 1904 р.] [Львів].** Були заг[альні] збори Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]*, і хоч вони пройшли добре, я по них почув очевидно себе добре умученим, і як перед тим вагався, так тепер з цілою готовістю став збиратися в дорогу. Намовив Франка і позичив йому грошей трохи*, й поїхали 25/III (7/IV) – Маринця скорше з Кул[юнею] і Галею до Скали*, а я пополудні з Фр[анком] до Італії*, на ніч 26/III були в Венеції*, виїхали на Великдень 28/III і заїхали на вечер до Риму*; з Риму виїхали в середу рано 7(20)/IV, пробувши дев'ять день і 10 ночей. В Фльоренції пробули несповна два дні, виїхали рано 9 [22]/IV; я спинився на ніч в Villach*, а Франко поїхав до Відня. До Відня [прибув] ввечері 10 (23)/IV. З Відня виїхав рано в понеділок 12(25) [/IV], на ніч – до Львова (і за Перемишлем, як поседів з Олек[сандром] трохи в вагоні реставр[ації], і він курив – зачала мене наново боліти голова). В середу, 14 (27) [/IV], зачав викладати. Тої ж ночи, що я, приїхала Мар[инця]. З подорожі я був взагалі вдоволений. Пам'ятні лишаться мені такі хвилі, як ніч на Canal Gr[ande]*, як полуднє в Колізеї*, як спочинок на villa Lugari*, як Немі* й дорога над Альбано*. Я чув себе безжурно й щасливо, й був дуже вдячний Мар[инці], що мене намовила, попросту випхала до сеї дороги. Робив коректу з своєї статі в "Изв[естиях]" Ак[адемии]*, правив скрипт Стешенка до "Зап[исок]"* і з Фр[анком] читали німецький пер[еклад] Носсіг*.

Але коли у Львові голова зачала боліти, і то день в день, в формі правда лекшій, ніж перед дорогою, але ще більше постійній, се мене знову впровадило в великий пезимизм. Я вставав часами зрана вже з головою втомленою, і ріжні неприємні почутя в голові йшли через цілий

день. Але випадали й досить добрі дні. Два рази на цілий день виходив до лісу, але з того полекші особливої не чув. Сонце, вітер, дим, розмова – все се приводило до ріжних болевих проявів, тільки що вони не були упорні й минали. До того причинялася може й неприємна робота коло закінчення руської історії. Гадки про те, що я перехожу на інваліда, обсідали мене. Трохи заспокоїло мене, коли удавалися знову до Пісека*, 14 (27) [/V]; почув від нього з цілою рішучістю, що те, що я маю, не має ніякої небезпечности – просте перетяженнє нервове, льокалізоване, так що навіть переривати роботи нема потреби.

22 марта (4 [квітня])… – з цієї дати розпочинається розлогий опис майже двохмісячних подій у житті М. Грушевського. Серед них декілька днів перед від'їздом з І. Франком до Італії, сама подорож, яка тривала 15 днів (з 26 березня (8 квітня) по 9 (22) квітня), а також місяць львівських буднів після повернення. Безпосередньо нотатка зроблена не раніше 14 (27) травня 1904 р. у Львові.

Були заг[альні] збори Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]… – відкриваючи збори у призначений термін, 4 квітня (за н. ст.) 1904 р., М. Грушевський подав відомості про всі попередні спроби прийняти зміни до Статуту НТШ та охарактеризував проєкти С. Дністрянського та І. Франка, подані на розгляд скликаних загальних зборів. Було зачитано лист із підтримкою проєкту І. Франка від групи київських членів НТШ за підписами В. Науменка, М. Лисенка, І. Стешенка, В. Антоновича та інших, а також листи Б. Грінченка, А. Кримського, які солідаризувалися з київськими кореспондентами. Далі заслухали проєкти С. Дністрянського та І. Франка, над змістом яких розпочалася дискусія. У центрі дискусії були два головні положення проєкту С. Дністрянського – про створення Ради Товариства (§ 26–29) та про заступництва закордонних членів. М. Грушевський висловив свої думки щодо цих положень, заперечуючи необхідність запровадження ще одного органу в Товаристві – Ради. Після загальної дискусії були зачитані та проголосовані відповідні §§ нових проєктів та чинного Статуту. У результаті голосування пройшов проєкт І. Франка з деякими змінами й поправками з проєкту С. Дністрянського. Наприкінці зборів вибрали комісію у складі М. Грушевського, І. Франка, І. Макуха, І. Кунцева, В. Загайкевича з дорученням на випадок відхилення ухвалених змін до Статуту намісником внести відповідні поправки й подати доопрацьований документ на затвердження найближчих загальних зборів НТШ. Зміни до проєкту, внесені 4 квітня (за н. ст.) 1904 р., не були затверджені намісником. Доопрацьований варіант, проголосований на загальних зборах 29 (16) червня 1905 р. за попереднім принципом, намісник затвердив (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 6–7; Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 18. С. 1–5). *Див. також запис за 16 (29) червня 1905 р. та коментар до нього.*

Намовив Франка і позичив йому грошей трохи… – За нововиявленими записниками М. Грушевського з щомісячними нотатками про фінансові витрати встановлено, що І. Франкові вчений "позичив" 122 корони, які той повернув: 100 – у травні 1904 р., 22 – у червні. Сам історик витратив на цю подорож 272 корони (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 57 зв., 58 зв., 59, 63 зв.). Друга подорож М. Грушевського з дружиною й донькою до Венеції в серпні–вересні 1904 р. коштувала родині 578 корон, з них 245,62 корони – проїзд, 105 – готелі, 115 – десерт, їжа, 15,50 – прогулянки, 3,55 – театр, 2,70 – картки видові (Там само. Арк. 62 зв.). Історія подорожі М. Грушевського та І. Франка до Італії завдяки тодішнім пліткам та пізнішим спогадам стала розтиражованим у совєтському франкознавстві міфом про антагонізм двох видатних діячів. Широка джерельна база, залучена сучасними дослідниками, спростовує цей міф і засвідчує велику повагу та приятельські відносини двох велетнів української науки й культури. *Див. запис за 1 січня (14 січня) 1905 р. та коментар до нього.*

Маринця скорше з Кул[юнею] і Галею до Скали… – йдеться про містечко Скалу (нині – Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області), де мешкала рідна сестра

Марії Грушевської Олімпія (1851–1915) з чоловіком Олександром Левицьким (1850–1910). 26 травня (за н. ст.) 1896 р. у Скалі в церкві святого Миколая отець Олександр Левицький вінчав Марію Вояковську з Михайлом Грушевським. Детально див.: *Панькова С.* "Мій світе затишний, моя утіхо мила": освідчення Михайла Грушевського. URL: http://immh.kiev.ua/miy-svite-zatishniy-moya-utiho-mila-br-osvidchennya-mihayla-grushevskogo/

...а я пополудні з Фр[анком] до Італії... – це була перша подорож М. Грушевського до Італії, пам'ятки якої відтоді захопили історика. Як свідчить його "Автобіографія" 1906 р., мотивацією до цієї мандрівки було бажання вийти з загостреної через напружену працю депресії: "Думаючи, що, може, подорож заспокоїть нерви, весною 1904 р. я зробив недовгу подорож до Італії" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 210–211). У своїх пізніших есеях "По світу" М. Грушевський так само наголошував на необхідності освіжити "втомлений мозок і зболілі нерви" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 333).

Про ці ж мотиви, що покликали в подорож, пише в нарисі "Римські враження" й І. Франко. Порівнюючи себе й М. Грушевського з двома готами, які прийшли свого часу до Риму, писав: "Ті двоє готів були першими готами, які хотіли підкорити Рим і при тому зазнали жахливого фіаско – часто пригадувалися мені в той час, коли я з моїм дорогим другом професором Грушевським мандрував вулицями Риму. Ми також прийшли з далеких галицьких джунглів – у переносному значенні – прямо до Риму, передусім для того, щоб утекти від наших любих джунглів і їхніх сумнівних цивілізаційних переваг, і для того, щоб трохи заспокоїти наші перезбуджені нерви посеред старого римського каміння і бронзи; а зовсім не задля вивчення Риму і його старожитностей. Тож ми ходили по церквах і музеях, то тут, то там, тиняючись без жодного попереднього плану вулицями і площами, оглядаючи залишки минулого і нове, модерне життя італійської столиці. При цьому ніщо нас не вразило прикро, але ніщо й не зачарувало. Але ми й не заплющували очей на справжню красу" (*Рудницький Л.* Франко і Рим // Літературна Україна. 2005. № 45. 17 листопада. С. 7).

Оскільки М. Грушевський, окрім коротких листів, не описав свою першу подорож до Італії, враження І. Франка є важливим доповненням до цих коротких щоденникових нотаток. Свої спостереження І. Франко виклав у німецькомовній статті "Römische Eindrücke", яку підготував для віденського тижневика "Die Zeit". Статтю було повернуто редакцією, вперше її опубліковано лише 1963 р. в берлінському збірнику "Beitrage zur Geschichte und Kultur der Ukraine". Українською мовою текст (з купюрами) у перекладі Я. Погребенник подано в коментарях до листа І. Франка до дружини (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 549–552), повністю – в журналі "Визвольний шлях" з передмовою Ф. Погребенника "Клопоти зі спогадами Івана Франка «Римські враження»" (1998. № 6/603. С. 692–695). Згодом текст статті І. Франка у власному перекладі, з відповідними коментарями та вступною статтею "Франко і Рим" опублікував відомий український філолог, германіст Л. Рудницький (Літературна Україна. 2005. № 45. 17 листопада. С. 1, 7). Автограф статті зберігається у Відділі рукописів та текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

Упродовж 26 березня (8 квітня) – 9 (22) квітня 1904 р. М. Грушевський з І. Франком відвідали: Венецію (26 березня (8 квітня) – 28 березня (10 квітня); Рим (28 березня (10 квітня) – 7 (20) квітня); Флоренцію (7 (20) – 9 (22) квітня). Вся ця мандрівка зафіксована у поштових листівках з зображенням найвидатніших пам'яток Італії, відправлених М. Грушевським до дружини та доньки у Скалу-над-Збручем, де вони перебували на час його подорожі (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 42–42 зв., 21–21 зв., 23–23 зв.; Спр. 1014. С. 63–64, 65–66 (Венеція); Спр. 940. Арк. 43–43 зв., 22–22 зв., 37–37 зв., 36–36 зв.; Спр. 1014. С. 61–62 (Рим); Спр. 940. Арк. 20–20 зв. (Флоренція)). Див.: *Кондаурова Г.* Італійські маршрути Михайла Грушевського: Ч. І: Із галицького пралісу прямо в Рим. URL: http://immh.kiev.ua/iz-galitskogo-pralisu-pryamo-v-rim/

Через декілька місяців, наприкінці серпня 1904 р., М. Грушевський знову відвідав Італію у товаристві дружини та доньки, про захоплення якої Марія Сильвестрівна писала рідним: "Кулюня веде себе дуже гарно, нема з нею ніякого клопоту, ходить з нами всюди

і робить 8 кільометрів на день. ще й підскакує по дорозі" (лист зберігається в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського). Враження від наступної мандрівки, яка тривала з 22 березня до 24 квітня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. записи за ці дні*), лягли в основу белетризованих есеїв М. Грушевського "По світу. З подорожніх вражінь". Надрукувавши їх у ЛНВ у 1908–1909 рр., вчений згодом задумав окреме видання, яке не було реалізоване (тексти першодруків та підготовленого книжкового видання див.: *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 333–466; 486–580). Через декілька років, у вересні–жовтні 1911-го, М. Грушевський з родиною та художником В. Кричевським, який мав завдання підготувати ілюстрації до окремого видання "По світу", знову мандрував улюбленими місцями: Равенна, Піза, Рим (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. та коментарі В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 115–117). Востаннє М. Грушевський перебував у Римі вже з початком Першої світової війни, вибравшись за допомогою очільників Союзу визволення України з Криворівні.

…на ніч 26/III були в Венеції… – як свідчить штамп на одній із листівок, відправленій рідним з Венеції, М. Грушевський зупинявся в "Hotel de Milano" на Calle de Traghetto, вузенькій вуличці, що з'єднує Гранд-канал і площу Campo-San-Barnaba з однойменною церквою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 23). Пізніше, узагальнивши сприйняття цього стародавнього міста, М. Грушевський писав: "[...] з враженнями Венеції ніщо не може рівнятися, вона зістається єдиною, недосяжною, незабутньою, котрої ніколи не бачиш досить, ніколи не натішишся до несхочу" (*Грушевський М.* По світу... С. 355).

…виїхали на Великдень 28/III і заїхали на вечер до Риму… – за 9 днів перебування в Римі М. Грушевський з І. Франком оглянули найвидатніші пам'ятки міста, зокрема: Колізей, Пантеон, собор Святого Петра, Сикстинську каплицю, знамениті музеї (Ватиканський, Капітолійський, Терми Діоклетіана), інші пам'ятки світового мистецтва (*Рудницький Л.* Франко і Рим // Літературна Україна. 2005. № 45. 17 листопада. С. 7). Відвідали також єдину українську церкву в Італії – храм св. Сергія і Вакха, при якому діяла Папська Руська Колегія (Collegium Ruthenum) (*Грушевський М.* По світу... С. 441–442).

…я спинився на ніч в Villach… – йдеться про місто в Австрії на річці Драва під назвою Філлах (нім. – Villach, відоме також як Віллах). Прокладена у 1864 р. залізниця до Філлаха сприяла розбудові міста. Через Villach М. Грушевський прибув до Італії 26 березня (8 квітня) 1904 р., придбавши там листівку з зображенням міста та відправивши її дружині та доньці з автографом: "Па, з італійської границі. Не міг кинути на границі, кидаю в Венеції. 8/IV н[ового] с[тилю]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 42–42зв.).

…Canal Gr[ande]… – йдеться про головну транспортну артерію Венеції – Гранд-канал, або Великий канал, що перетинає все місто, нагадуючи обрисами перевернену літеру S. Довжина – 3800 м, ширина – від 30 м до 70 м, глибина – приблизно 5 м. Вздовж каналу зосереджені найкрасивіші будівлі міста, тому його називають ще "Канал-палац".

…полудне в Колізеї… – історію найбільшого амфітеатру Стародавнього Риму (амфітеатру Флавіїв) та свої враження від нього М. Грушевський описав у окремому розділі "Colosseum" своїх есеїв "По світу. З подорожніх вражінь", написаних після подорожі Італією у 1908 р. (*Грушевський М.* По світу... С. 530–531). Свідком першого знайомства з цією пам'яткою залишається поштова картка з її зображенням та коротким автографом М. Грушевського: "11/IV за н. ст. З вершка Кольосея па Маринці й Кулюні" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 43–43 зв.).

…як спочинок на villa Lugari… – йдеться про "досить інтересні останки римської оселі", збережені у віддаленій частині Аппієвої дороги (*Грушевський М.* По світу... С. 421).

…як Немі… – тут М. Грушевський згадує озеро Немі (кальдера вулканічного походження) за 30 км на південь від Риму та однойменне містечко, що розкинулось на його високому березі. Містечко Немі у своєму есеї "По світу. З подорожніх вражінь" вчений назвав "одним з наймиліших краєвидів на світі" (*Грушевський М.* По світу... С. 563).

…дорога над Альбано. – На поштовій картці із зображенням дороги та гробниці Цецилії Метелли, відправленій дружині та доньці, вчений зафіксував точну дату, коли вони з І. Франком "перейшлися по Via Appia пішки дуже поважний шмат", – 2 (15) квітня 1904 р.

(ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 37–37 зв.). Листівку з видом Аппієвої дороги відіслав М. Грушевський 18 (5) квітня 1904 р. і С. Єфремову (ІР НБУВ. Ф. 317. № 290). Після наступних подорожей свої враження від цієї знаменитої римської магістралі, відомої ще з VI ст. н. е., що вела від Риму до містечка Альбано, М. Грушевський яскраво описав у культурологічних есеях "По світу": "Аппієва дорога – це цвинтарище античного римського життя, повне меланхолійної краси і почуття спокою й спочинку" (*Грушевський М.* По світу... С. 563).

Робив коректу з своєї статі в "Изв[естиях]" Ак[адемии]… – мовиться про статтю: *Грушевский М.* Еще о грамотах кн[язя] Льва галицкого. По поводу ст[атьи] проф. Линниченка // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. СПб., 1904. Т. IX. Кн. 1. С. 268–283 (передрук: *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького. З приводу статті проф. Линниченка // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 461–471). *Детальніше див. запис за 4 (17) лютого 1902 р. та коментар до нього. Див. також запис за 7 (20) грудня 1904 р.*

…правив скрипт Стешенка до "Зап[исок]"... – йдеться про закінчення огляду І. Стешенка "З ювілейної літератури про Мик[олу] Гоголя", опублікованого в "Записках НТШ" (1904. Т. LVIII. Кн. II. С. 15–60). Початок огляду вийшов у попередньому томі "Записок" (1904. Т. LVII. Кн. I. С. 1–20).

…з Фр[анком] читали німецький пер[еклад] Носсіґ. – Йдеться про підготовку німецькомовного першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського в перекладі Фецілії Носсіґ, який вийшов 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р.: *Hruschewskyj M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisiente Uebersetzung aus der 2 ukrainischen Ausgabe. Leipzig: Teubner. I Band. XVIII+754 s. (*див. записи за 28 серпня (10 вересня) 1902 р., 9 лютого 1906 р. та коментарі до них*; *записи за 19 вересня 1903 р., 18 травня, 4, 5, 21, 28 листопада, 9, 10, 21, 22 грудня 1904 р., 20 січня, 23 червня, 16 липня, 17 липня, 27 серпня, 8 жовтня, 25 листопада, 27 листопада, 1–2 грудня 1905 р.*).

18 (31) [травня 1904 р. Львів]*. Весь час від приїзду роблю коло закінчення І т[ому] "Історії" і не знаю, чи й на сім тижні покінчу. Нині читав коректу останнього аркуша. Але крім сього ідуть коректи – тільки в менших дозах: 2) нім[ецької] "Історії"*, 3) "Очерків"*, 4) статей для петерб[урзького] зб[ірника]*, 5) збірника оповідань*, не кажучи про "Записки". Нині я прочитав 3 арк[уші] коректи, хоч і робив перерви. Був на газетах. Робота нічого, тільки стилізація VII гл[ави] "Очерків" здалася тяжкою, і се мене довело до малої головної болі. Прикро, що легка лектура не освіжає, а трудить голову – залишив…

18 (31) [травня 1904 р. Львів]. – Після цього запису, насамперед через стан здоров'я, М. Грушевський рівно 4 місяці не вів щоденник. Наступна нотатка з'являється 17 (30) вересня 1904 р. у день народження. Згодом знову майже на півтора місяця (до 4 (17) листопада 1904 р.) наступає чергова пауза.

…нім[ецької] "Історії"… *– див. запис за 28 серпня (10 вересня) 1902 р. та коментар до нього.*

…"Очерків"… – "Очерк истории украинского народа" М. Грушевського вийшов друком у петербурзькому видавничому товаристві "Общественная польза" не пізніше 21 жовтня 1904 р. накладом 2000 примірників. Про це автора повідомив О. Лотоцький в листі від 21 жовтня (за ст. ст.) 1904 р.: "Уже книжка готова" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 277). *Див. записи за 8, 21, 31 січня, 10, 12, 16, 18, лютого, 1 березня, 18 (31) травня, 5 (18) грудня, 20 грудня 1904 р. та коментарі до них.* Детально див.: *Кавунник В.* Історія видання "Очерка" Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т.

Т. 22. Львів, 2015. С. V–XLII. Згідно з рахунком друкарні товариства "Общественная польза" від 24 вересня (за ст. ст.) 1904 р. вартість друку 2000 примірників склала 1014 руб. 75 коп. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 211–212).

…статей для петерб[урзького] зб[ірника… – йдеться про статті: "Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"; "Спірні питання староруської етнографії"; "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи", опубліковані у збірнику "Статьи по славяноведению" (СПб., 1904. Вып. 1. С. 298–304; 305–321; 322–330). Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 75–82; 83–99; 100–108. *Детальніше див. коментар до запису за 1 лютого 1904 р.*

…збірника оповідань… – *Грушевський М.* Оповідання. К.: Вік, 1904. 147 с. Збірка відкривалася передмовами "Од видавництва" С. Єфремова (підпис "С. Є.") та "Від автора". Підготовкою до друку цього видання опікувався С. Єфремов, який 28 вересня (11 жовтня) 1904 р. повідомив про вихід у світ "Оповідань" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 148–151; Т. 3. С. 210–213). Рецензію на видання див.: *Л. Ш.* Видавництво "Вик". № 13. Михайло Грушевський. Оповидання. К., 1904. VII, 147 с. // Киевская старина. 1905. Т. LXXXVIII. Февраль. Отд. 2. С. 122–127.

17(30) [вересня] [1]904 [р.] [Львів]*. От і рік сій книжці – нині були мої уродини. Був минувший рік дуже тяжкий – кампанія на мене по Фіялковій історії*, потім хороба, курси*. А головно хороба. Держить. Сумно. Часом трачу надію вийти з сеї немочи і неможливости роботи, діяльности, енергії. І то на 38-ім році… А зрештою…

17 (30) [вересня] [1]904 [р.] [Львів]. **–** Початок запису за цей день зроблено внизу на арк. 42 (після запису за 17 березня 1904 р.), закінчення – на арк. 44 зв., де М. Грушевський дублює ту саму дату (17 (30)/IX 904) і зауважує: "Початок на стор. 39, через помилку вписав".

…кампанія на мене по Фіялковій історії… – ця "кампанія" розпочалася після чергової акції українського студентства у боротьбі за самостійний український університет у Львові. На знак протесту проти обрання ректором університету польського шовініста Яна Фіялека (1864–1936) 9 жовтня (за н. ст.) 1903 р. на вічі українських студентів була підготовлена резолюція до університетського сенату. Молодь не могла забути, як за два роки до інциденту в жовтні 1901 р. тоді ще декан теологічного факультету Ян Фіялек (Fijałek) відмовився приймати від абітурієнтів вступні документи українською мовою. Позаяк це звернення було зігнороване, 16 (3) жовтня 1903 р. група студентів-українців, згуртованих навколо товариства "Просвіта", зібралася перед лекцією Я. Фіялека в аудиторії та коридорі й закидала його "гнилими" яйцями. За участь у протестній акції вісім студентів були виключені з університету. Це рішення спричинило нелегальне віче, яке відбулося наступного дня, 17 (4) жовтня 1903 р. 116 його учасників подали протест проти відрахування своїх товаришів. На ці події відгукнулися львівські часописи, хоча частина матеріалів, поданих зокрема в "Ділі", були сконфісковані (Діло. 1903. Ч. 223. 3 (16) жовтня. С. 2; Ч. 224. 4 (17) жовтня. С. 1–2; Ч. 225. 6 (19) жовтня. С. 2; Додаток до Ч. 228 і 229 "Діла" за 10 (23) жовтня. С. 3).

"Діло" звинуватило у спровокуванні українських студентів всю націоналістичну польську пресу, всю польську суспільність, польський університетський сенат. І. Франко, оцінюючи ці події, писав: "Я на боці студентських дій. Я не хочу неодмінно схвалювати цю демонстрацію і, якщо б мене попросили дати пораду, я би відрадив молоді робити цей крок. Але я не знаю, що би я сам вчинив, якби був молодим і опинився би в подібному становищі. Якщо українська молодь і винна, то на мою думку, в десять разів більше винні ті..., що довели до такого кроку, вина університетських властей, які спровокували молодь" (цит. за: *Качмар В.* За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи

у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. С. 57).

"Скажений рев", який підняли польські часописи, був спрямований не лише проти студентів, а й проти професора М. Грушевського. Не обійшлося й без інсинуацій. Так, "Dziennik Polski" описав зустріч в одній із львівських кав'ярень М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка та О. Сушка, які начебто "знаменито бавилися", відчитуючи з польських газет вісті про події в університеті. За словами кореспондента "Dziennik"-а, "особливо сяяв на радощах проф. Грушевський", якому тиснули руки, вітаючи (Діло. 1903. Ч. 224. 4 (17) жовтня. С. 2). Наступного дня в "Ділі" з'явилася заява за підписом В. Гнатюка, М. Грушевського, О. Сушка та І. Франка: "З поводу новинки зї дня 17 жовтня в «Dziennik-у Polsk-ім» уважаємо своїм обов'язком заявити, що дня 16 с[ього] м[ісяця] були ми дійсно в каварні і займалися читанєм газет, але ніякої радости при тім з поводу звісної пригоди в університеті не виражали, ніяких ґратуляций з тої нагоди ні від кого не приймали, ані нікому не складали і взагалі ніякого поводу до чиєї-небудь особливої уваги не давали" (Діло. 1903. Ч. 225. 6 (19) жовтня. С. 2). 30 (17) жовтня 1903 р. в польській газеті "Wiek Nowy" з'явилися чергові вигадки. Цього разу сповіщалося про конфлікт М. Грушевського з польськими професорами на засіданні університетського сенату, де його назвали "одиноким автором університетських розрухів". Підсумовуючи цю "новину", кореспондент "Діла" писав: "Все це – спроба звести рахунки з проф. Грушевським, звернути на проф. Грушевського ненависть певної части польської молоді".

Редакція "Діла" висловлювала передбачення, що автором усіх інсинуацій проти М. Грушевського міг бути польський історик і архівіст Александр Чоловський. На всі ці закиди реагували українські студенти, які під час чергової лекції М. Грушевського висловили йому свою підтримку. У відповідь професор зауважував: "Дякую Вам, Панове, за Ваші вирази симпатії. Дійсно, кожного чесного чоловіка повинно б обурити поведення части польської преси, сі старання обернути як оружя против мене ті сердечні відносини, які від початку вязали мене з моєю авдиторією і які кожного професора з його авдиторією вязати повинні. Але не давайте подібним вибрикам вивести Вас з рівноваги. Зістаньмося спокійні й перейдім до того, до чого зібралися – до заповідженого мною викладу" (Додаток до Ч. 228, 229 "Діла" за 10 (23) жовтня 1903 р. С. 3).

Звісно, ця розгорнута "кампанія" не могла залишати М. Грушевського байдужим. Чим вона могла обернутися, вчений писав до брата Олександра за декілька днів після інциденту – 20 (7) жовтня 1903 р.: "У нас знову зачалася на університеті історія, і поляки хочуть мені допекти, або й може – виперти з університету, представляючи ініціатором сих студентських бунтів. Не знаю, що з того буде" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 199). Це вже була не перша спроба "виперти" М. Грушевського, адже, поза всякими сумнівами, польська адміністрація університету добре усвідомлювала реальний вплив українського професора на всі ці студентські акції. Після сецесії українських студентів 1901 р. представники української університетської корпорації прагнули запобігти черговим конфліктам та вступитися за честь колеги перед австрійським урядом. 5 грудня (за н. ст.) 1901 р. професор Львівського університету, філолог-славіст К. Студинський писав до посла австрійського парламенту О. Барвінського: "Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора […], хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського" (*Расевич В.* Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 161). Після осінньої "кампанії" 1903 р. М. Грушевський півтора року не відвідував засідання ради факультету, і лише погроза декана донести цей факт до відома міністерства змусила вченого 10 січня (за ст. ст.) 1905 р. взяти участь у зібранні (*див. запис за 10 січня 1905 р. та коментар до нього*). *Див. також записи за 18 листопада 1904 р., 1 березня 1905 р. та коментарі до них.*

…курси… – йдеться про Українські наукові курси у Львові 1904 р. для наддніпрянської української студентської молоді, безпосереднім організатором яких було Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові за співучастю НТШ. Ініційовані та фінансово підтримані Є. Чикаленком (Листування Михайла Грушевського. Т. 5.

С. 55). Заняття відбувалися щодня по 3–4 години, окрім неділі, з 23 червня по 22 липня (за н. ст.) 1904 р. в великій залі готелю "Belle vue" (нині – проспект Свободи, 26). Програма складалася з трьох дисциплін (історія, історія літератури, етнографія) з акцентом на українознавство. Її виконання забезпечили своїми лекціями М. Грушевський, С. Томашівський, М. Ганкевич (історія); І. Франко, К. Студинський (література); Ф. Вовк, І. Раковський (етнографія); І. Брик (практичний курс української мови). Завдяки пожертвам Є. Чикаленка до Львова прибуло 135 слухачів. 18 (5) липня 1904 р. відбулася ширша конференція за участю організаторів курсів, студентів та відомого львівського фотографа Е. Тшемеського, який зафіксував цю знамениту подію на відомій світлині (Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 106 (№ 19). Детально див.: *Грушевський М.* Українсько-руські наукові курси // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 246–255; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Виннипег, 1949. С. 51–60; *Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ. 1994. Т. CCXXVII: Праці секції мистецтвознавства. С. 402.

4 **(17) [листопада] [1]904 [р.] [Львів].** Випік собі нині носа (праву ніздрю). Приладив огляд часописей за р[ік] 1903*. Зкоріґував 20 арк. нім[ецької] "Історії". Зима, ходив по парку.

Приладив огляд часописей за р. 1903. – Йдеться про упорядкування колективного огляду під заголовком "Огляд часописей за р. 1903", авторами якого були В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кревецький, Ю. Сицінський, І. Шраг, С. Єфремов, М. Тершаковець та С. Томашівський. Огляд опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 1–64.

5 **(18) [листопада 1904 р. Львів].** Зачав переглядати до друку т[ом] V*. Прийшли в перекладі глава 5, 6 і 7 французькі* – переглянув ½ V-ої глави. Був Томашівський на обіді.

Зачав переглядати до друку т[ом] V. *– Див. запис за 14 (27) квітня 1902 р. та коментар до нього.*

Прийшли в перекладі глава 5, 6 і 7 французькі… – зволікання Миколи Ґе з перекладом "Очерка истории украинского народа" змусило М. Грушевського звернутися до іншого перекладача. За протекцією М. Ковалевського від серпня 1904 р. за переклад енергійно взялася В. Гончарова, надіславши вже наприкінці місяця перші дві глави, 14 листопада – X–XVI глави, 5 грудня – XIV, XVII–XXIV (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 423. Арк. 13–15 зв.; 16–17; 22–23). На цьому співпраця і з В. Гончаровою завершилася через невідповідну якість перекладу. *Див. коментарі до записів за 19 вересня (2 жовтня) 1903 р., 1 березня, 12 (25) листопада 1904 р.*

6 **[(19) листопада 1904 р. Львів].** Переглядав далі [том] V, 1[-шу] гл[аву] і кінець 5[-ої] гл[ави] фран[цузької]. Був знов Томаш[івський], Труші, з Акад[емічної] громади по гроші. Ковалевский не сповнив мого прошення – змінити умову з видавцем*. Се мене трохи збентежило, дуже думав над тим, як його буть з французьким виданнєм.

Ковалевский не сповнив мого прошення – змінити умову з видавцем. – Йдеться про умови видання франкомовного "Очерка историии украинского народа" (*див. записи за 19 вересня (2 жовтня) 1903 р., 1 березня, 5 (18) листопада 1904 р. та коментарі до них*).

7 (20) [листопада 1904 р. Львів]. Голова докучала досить, хоч нічого серіозного – але прикро. Докінчив [том] V, [главу] I і зачав [том] V, [главу] 2[-гу] переглядати. Француз[ький] переклад гл[ави] 6[-ої]. Був Томаш[івський] зрана. Пополудні нікого. Тепло, але під шапкою голова трохи боліла.

8 (21) [листопада 1904 р. Львів]. Переглядав [том] V, [главу] 2[-гу]. Чув себе досить добре. Ввечері були Фр[анко] і Гнатюк. Ф[ранко] опов[ідав] за Павликів ювилей* і відродж[ення] радик[альної] партії*. Дивувався я в душі Фр[анку], що туди вліз, але не казав йому сього. Гн[атюк] опов[ідав] про Виділ Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]* і поведеннє Шух[евича], про <нерозбірл.>, які йому робили.

Ф[ранко] опов[ідав] за Павликів ювилей… – до 30-літнього ювілею літературної діяльності М. Павлика, який відзначили 20 (7) листопада 1904 р., заходами комітету у складі В. Стефаника, М. Лозинського та інших вийшов збірник: Ювілей 30-літньої діяльності Михаила Павлика (1874–1904). З портретами ювіляря й єго рідні. Львів, 1905. Збірник відкривався портретом ювіляра, фотографіями родини, описом святкування ювілею у Львові та інших містах Галичини й Буковини. Містив, зокрема, виступи на ювілеї В. Стефаника, К. Трильовського, статтю "Михайло Павлик" М. Лозинського. Під окремою рубрикою надруковані привітальні телеграми й листи від громадсько-культурних діячів, письменників, вчителів з Буковини, Галичини й Наддніпрянської України, Філологічної секції НТШ за підписом І. Франка та інші матеріали. Окреме привітання надіслав Виділ НТШ за підписами заступника голови К. Студинського та члена Виділу Г. Гарматія (Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 20. С. 19). І. Франко взяв безпосередню участь в ювілейному святі та комерсі.

…і відродж[ення] радик[альної] партії. – Йдеться про відродження Українсько-руської радикальної партії, заснованої в жовтні 1890 р. Одним із лідерів партії до її розколу та створення Української національно-демократичної партії (1899 р.) був І. Франко. Як повідомляла тогочасна преса, "формальним віджитям партії" став з'їзд Української радикальної партії, який відбувся 20–21 листопада (за н. ст.) 1904 р. за участю приблизно 25-ти делегатів, зокрема К. Трильовського, С. Даниловича, І. Макуха, В. Стефаника, Д. Лукіяновича, І. Франка. Серед знакових моментів форуму радикалів відзначалася участь у ньому І. Франка, який заявив про "угодову" політику Української національно-демократичної партії та "потребу воскресити назад радикальну партію" (Радикальна партія rediviva // Діло. 1904. № 253. 10 (23) падолиста. С. 1).

На цю статтю І. Франко подав спростування, датоване 24 листопада (за н. ст.) 1904 р. У ньому він, зокрема, заявляв: "В 253 ч. «Діла» в статі «Радикальна партія rediviva» подано щодо моєї особи деякі невірні звістки, які вважаю потрібним спростувати. Поперед усього неправда те, що я в якій-будь формі заявив своє приступленє до радикальної партії. В з'їзді тої партії, який відбувся в неділю дня 20 падолиста, я не брав ніякої участи і не був на ньому присутний. Я взяв участь тілько в однім (надпрограмовім) засіданю, що відбулося в понеділок дня 21 падол[иста] і мало на меті обговоренє піднесеного мною на недільнім комерсі, отже в приватнім кружку, питаня, чи не варто би подумати про обновленє і реорганізацию радикальної партиї. Засіданє, відбуте в сій справі в понеділок, також не рішило сего питання, але віддало його до розслідженя спеціальній ad hoc вибраній комісії, яка має свої внесеня представити новому з'їздови. Так само невірно подано в «Ділі» зміст промови, якою я мотивував [...] потребу вибору такої комісії". Далі І. Франко подав мотиви, які спонукали його й інших осіб до "реконструкції хлопської радикальної партії" (Спростованє д-ра Франка // Діло. 1904. № 258. 16 (29) падолиста. С. 2–3). Повний текст спростування див.: *Франко І.* Твори: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 255–258). У редакційному коментарі до даного спростування зазначено, що засідання 21 листопада було "програмовим", а також стверджено, що І. Франко на ньому "візвав до віднови радикальної партії".

Цей коментар не був далеким від істини. Адже 25 грудня (за н. ст.) 1904 р. І. Франко брав участь в засіданні комісії, обраної на з'їзді для перегляду програми партії та її організації, поставивши свій підпис під зверненням від 26 грудня (за н. ст.) 1904 р. "Братя селяни!" про відновлення діяльності Українсько-руської радикальної партії (Новий громадський голос. 1905. № 1. С. 1–2). Програма Українсько-руської радикальної партії, прийнята реорганізаційною комісією, створеною на засіданні 25 грудня (за н. ст.) 1904 р., опублікована: Новий громадський голос. 1905. № 2. С. 1–2. *Див. записи за 12 (25) та 14 (27) грудня 1904 р.* 5 квітня (за н. ст.) 1905 р. І. Франко взяв участь у народному вічі, організованому відродженою радикальною партією, де виступив з промовою у справі народної освіти.

Гн[атюк] опов[ідав] про Виділ Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]… – Йдеться про засідання Виділу, яке відбулося 17 (4) листопада 1904 р. На ньому, зокрема, зачитано лист комітету зі святкування ювілею М. Павлика та ухвалено надіслати від НТШ привітального листа, підготовка якого доручалася К. Студинському, виплатити "ювілейний дар" в сумі 200 корон, а справу виходу на пенсію відкласти. З приводу В. Шухевича Виділ ухвалив не зважати на його вимоги вибрати "мировий суд" у справі виплати винагороди за IV том "Гуцульщини". На побажання В. Гнатюка до протоколу внесено зауваження, що IV том "Гуцульщини" В. Шухевича вийшов і надійшов у продаж в польському виданні раніше, аніж в українському, окрім того, цей том містить виключно матеріали (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 54 зв. – 55). Інші деталі цієї справи, про які нотує М. Грушевський, у протоколі не зазначені.

9 (22) [листопада 1904 р. Львів]. Далі [том] V, [глава] 2[-га]. Зрана чув добре, але, сівши по масажі до роботи, дістав біль голови, що держався до вечера. До того були ще у мене той нещасливий Камінский*, Мочульський з абсурдними плянами, Гарматій. Намастив потім голову ментолем, й трохи устала.

…той нещасливий Камінский… – мовиться про студента філософського факультету Львівського університету Якова Камінського, який упродовж 1900/04 навчальних років прослухав головні курси професора Грушевського та брав участь в "Історичних вправах". Серед документів про складання студентами Львівського університету іспитів на звання вчителя середніх шкіл збереглася заява Якова Камінського від 3 травня (за н. ст.) 1904 р. до директора Екзаменаційної комісії з проханням допустити його до іспитів. 1 (14) жовтня 1904 р. він подав екзаменаційну працю зі всесвітньої історії "Формування Франкської держави". Певно, ця робота не була зарахована, і Я. Камінський звернувся до професора Грушевського, який за тиждень подав до того ж директора комісії лист з пропозицією в черговий раз допустити студента до іспитів. Збережений відгук М. Грушевського на екзаменаційну працю Я. Камінського за новою темою "Суспільно-економічний рух в Англії в другій пол. XIV ст." свідчить про складання ним іспиту з другої спроби (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 852. Арк. 58–61; Спр. 947. Арк. 212; 146, 148–149). Усний іспит Я. Камінський склав у М. Грушевського 21 травня (3 червня) 1905 р. (*див. запис за цей день*).

10 (23) [листопада 1904 р. Львів]. Скінчив [том] V, [главу] 2[-гу]. Писав листи і диктував Мар[ині]. Перед вечером була Окуневська* й задержала мене – я йшов на конфер[енцію] з Дутчаком в справі фонда Пелехіна*. І се зайняло цілий вечер, бо ще иньші справи порушували з Тов[аристом ім.] Шевч[енка]. Вночі змучив мене живіт, і спав я дуже зле. Вертаючися, говорив з Фр[анком] про орґаніз[ацію] замість радик[альної] партії якогось ширшого союзу, але він уже знеохотився.

…Окуневська… – імовірно, йдеться про українську громадську діячку, першу жінку-лікарку в Австро-Угорщині Софію Атанасівну Окуневську-Морачевську (1865–1926).

…фонда Пелехіна. – Йдеться про фонд українського мецената, професора хірургії Військово-медичної академії в Петербурзі Павла Петровича Пелехина (1842–1917). У його основі був капітал в сумі 80 000 корон, який меценат у 1898 р. передав НТШ з дорученням вкласти його в набуту кам'яницю та започаткувати окремий фонд під управою НТШ для створення українського медичного факультету при заснованому українському університеті. Проте фонд П. Пелехина через низку правових проблем та зволікання жертводавця з їх вирішенням створював чимало клопотів для НТШ, насамперед фінансових, обговорення яких по кілька разів на рік відбувалося на засіданнях Виділу. Полагодження всіх юридично-фінансових питань фонду П. Пелехин доручав своєму приятелеві, буковинському громадському і політичному діячеві, адвокатові з Чернівців Василеві Дутчаку (1869–1947), про якого згадано в цій нотатці. Незважаючи на всі заходи НТШ, питання про офіційний статус фонду так і не було вирішене.

11 (24) [листопада 1904 р. Львів]. Невважаючи на кепську ніч, чув себе (на голову) добре, хоч на тілі втомленим (зрана). Читав коректи "Записок", т[ом] 62 (1 ½ арк.), франц[узький] переклад (VI/VII гл[ави]). Приходив Фр[анко] прочитати своє dementi [спростування (*латин.*)] до "Діла"* (не дуже мині подобалось акцентованнє програмової справи), ввечері Труш звернув його увагу, що він опинився на виставі польських малярів, а він доводив, що се "дурниця". В "Кіев[ских] Откликах" прочитав замітку про свої "Оповід[ання]" – досить симпат[ична], і коресподенцію зі Львова, крепко глупу, хоч з компліментами.

Приходив Фр[анко] прочитати своє dementi до "Діла"… – йдеться про реакцію І. Франка на інформацію, вміщену в газеті "Діло", про з'їзд "на знак формального віджитя" Радикальної партії та, зокрема, повернення в її ряди самого письменника (Радикальна партія rediviva // Діло. 1904. Ч. 253. 10 (23) падолиста. С. 1–2). Згадане dementi, датоване 24 листопада (за н. ст.) 1904 р., опубліковане: Спростованє д-ра Франка // Діло. 1904. Ч. 258. 16 (29) падолиста. С. 3. *Див. коментар до запису за 8 листопада 1904 р.*

12 (25) [листопада 1904 р. Львів]. Зрана читав статю Ясінського про закупів*, в полуднє ходив до міста, голова в полуднє зачала боліти, але вечером надстала. Докінчив перегляд VII гл[ави] і відіслав Гончаровій*. Прийшли листи Горбач[евського] і Пулюя в справі Павлика* – репліки останнього, дуже великого, я не читав.

Зрана читав статю Ясінського про закупів… – йдеться про працю: *Ясинский М. Н.* Закупы "Русской Правды" и памятников западнорусского права // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / Под ред. М. Н. Ясинского. К., 1904. С. 430–465. На цю статтю М. Ясинського, а також працю М. Максимейка "«Русская Правда» и литовско-русское право", які були опубліковані у збірнику, присвяченому 35-річчю науково-літературної діяльності М. Владимирського-Буданова, М. Грушевський відгукнувся рецензією, опублікованою в "Записках НТШ" (1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 9–11; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 15. Львів, 2012. С. 215–216). І в подальшому М. Грушевський стежив за працями професора Київського університету, правознавця Михайла Микитовича Ясинського, прорецензувавши його черго-

ву статтю 1906 р. "«Село» и «вервь» Русской Правды" (Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 191–192 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 43).

Докінчив перегляд VII гл[ави] і відіслав Гончаровій. *– Див. коментарі до записів за 19 вересня (2 жовтня) 1903 р., 1 березня, 5 (18) листопада 1904 р.*

Прийшли листи Горбач[евського] і Пулюя в справі Павлика… – Згадані листи відомих українських вчених пов'язані зі "справою Павлика", яка на початку XX ст. разом з проблемою зміни Статуту НТШ була в центрі дискусій та непорозумінь у Товаристві. Ці кореспонденції стали відповіддю на лист М. Грушевського від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р., адресований на ім'я І. Горбачевського. У ньому голова НТШ повідомляв про отримане звернення І. Горбачевського та І. Пулюя від 2 листопада (за н. ст.) 1902 р. до Виділу, в якому вчені висловлювали свої побажання з приводу відзначення 30-літнього ювілею літературної діяльності М. Павлика, зокрема: "Вважаючи на велику бідоту і на слабе здоровля Павлика, мусить Товариство ще й про те дбати, щоб многозаслужений член його хоч останні роки життя свого прожив без голоду. [...] Свідомі того національного обов'язку, ставимо тому внесеннє, щоб шановний Виділ підвисшив плату для заслуженого бібліотекаря і члена тов[ариства] Шевченка Михайла Павлика, а на случай його спенсіонованння визначив як пенсію дотеперішну плату 125 корон місячно і в день ювілея увідомив ювілята о сій ухвалі" (копія звернення зберігається в фонді М. Павлика: ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 29–30).

Користуючись щирими взаєминами з І. Горбачевським та І. Пулюєм, М. Грушевський так само щиро, але категорично відповідав на їхнє внесення, повідомляючи про неодноразове підвищення платні одному з "найголовнійших авторів деструкцій в Товаристві" М. Павлику, незважаючи на його "крайно нездарне провадження бібліотеки". На завершення своєї кореспонденції голова НТШ наголошував: "[...] скажу відверто, що люде такої поваги як Ви не повинні давати свого імени до услуг ріжних акцій в тій дрібній і сумній війні, яка останніми роками ведеться в Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевч[енка] і якої подробиць Ви, розуміється, з Вашої далечини не можете знати" (копія листа зберігається в фонді М. Павлика: ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 27–28).

У згаданому в даній щоденниковій нотатці листі І. Горбачевського від 18 листопада (за н. ст.) 1904 р. йшлося: "Прикро мені відповідати на Ваш лист, бо виходить, що мене підозріваєте, що против Вас і против товариства виступаю. Не хочу, щоб Ви так думали, бо мені не прийшло се і на думку, і тому відповідаю.

Беру голий факт. Павлика я видів раз в житю перед якими 25 роками і говорив з ним може 10 слів. Ані не переписувався, ані не переписую[ся] з ним, не належу до єго приятелів особистих ані політичних – знаю лише, що сей спосібний чоловік перетерпів дуже богато, а на старости літ слабий, майже з голоду гине. Коли звернув на тоє увагу проф. Пулюй, я підписав внесенє до виділу.

Виділ застановиться над сим внесенєм: або єго прийме, або відкине з тої причини чи з другої – се єго річ. Ходит попросту о справу фінансову. Що ми з проф. Пулюєм подали се внесенє, має свою причину в тім, що Павлик є членом і бібліотекарем товариства, а за свою службу дістає аж занадто малу плату, бо мої слуги в інституті, що ледво уміют читати і писати, не мают меншої. Виділ мусит рішити, чи стати Товариству на підвисшенє плати бібліотекареви, чи ні, а тим буде справа покінчена.

Так представляю собі сю річ і не розумію, чому з сего факту хочете вносити на ворожнечу против Вашої особи і против Товариства.

Пишете, що у Вас ведеся війна. У ній я не брав участи і не знаю о ній нічого близшого. Від Вас і від других знаю, що в Товаристві є струя против Вас або індіректно против Вас; і свого часу, коли Ви були зрезіґнували, докладав я всяких старань, щоби Вам веденя Товариства на дальше зробить можливим, бо вважаю Вашу президентуру за конче потрібну, щоби Товариство могло добре розвиватися. Се переконанє маю і тепер і висказав єго так тим, що є за Вами, як і тим, що є против Вас.

Що ся <murum> Павлика, дістав я інформації від людей, на котрих спуститися можна, що він, хоть був межи тими, що хотіли зміни Статута, ніколи не був против Вашої президентури і ніколи не працював на розбитє Товариства.

Коли Вас інформували противно, глядіт переконатися, чи не сталося так наумисно зі сторони, Вам справді ворожої і тих людей, що хотіли би забрати Товариство в свої руки.

Проф. Пулюй казав мені, що відпише Вам сам" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 31–32).

Не залишаючи цієї справи, 3 березня (за н. ст.) 1905 р. І. Горбачевський знову звернувся до М. Грушевського щодо його з І. Пулюєм внесення до Виділу НТШ в справі пенсії для М. Павлика, наголошуючи: "Я вже запевняв Вас в своїм листі і запевняю Вас ще раз, що не ходило нам о жодну демонстрацию против Вас, а попросто о се, щоби сей бідолаха міг хоть як так животіти та й не гинув з голоду. Дуже Вас прошу, щоби сь те сю справу полагодили. Виділ поступив собі не делікатно, коли зовсім зігнорував внесенє 2 членів – мав преці дати хоть яку-будь відповідь" (Там само. Арк. 33–33 зв.). Переконавшись, які наслідки може мати продовження дискусії у цій справі, І. Горбачевський вирішив не брати далі участі в акціях проти Виділу. Проте переконати І. Пулюя відмовитися від спроби винести це питання на загальні збори НТШ не зміг (Там само. Арк. 34; лист від 18 березня (за н. ст.) 1905 р.).

Згаданий у даній щоденниковій нотатці розлогий лист І. Пулюя від 22 листопада (за н. ст.) 1904 р., в якому він висловив думку про несправедливу позицію Виділу НТШ та особисто М. Грушевського щодо М. Павлика, опубліковано: Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. С. 191–195. І. Пулюй також наголосив на необхідності зміни Статуту та реформування НТШ, важливості розширення досліджень з царини природничих та технічних наук. Він дорікав М. Грушевському за небажання вирішити питання про призначення пенсії М. Павлику, за поширення думки про "крайньо нездарне провадження бібліотеки Павликом" у приватному листуванні. "Ви робите тяжкі закиди Павликові в приватному листі, котрого він не може читати і тому не може боронитись проти Ваших великих докорів. По моїй думці, не годиться так робити", – підсумовував І. Пулюй.

Невдовзі згаданий лист М. Грушевського від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р. до І. Горбачевського й І. Пулюя буде скопійований М. Павликом, що суперечило етичним нормам, які так боронив І. Пулюй. Ця копія, як і копія відповіді І. Пулюя від 22 листопада (за н. ст.) 1904 р. на лист М. Грушевського, зберігаються у фонді М. Павлика (ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 27–28; 31–41; всі копії зроблені рукою М. Павлика). *Див. також коментар до запису за 22 грудня 1904 р. (4 січня 1905 р.).* Сама ж "справа Павлика", якою так опікувалися І. Горбачевський і І. Пулюй, закінчилася тим, що 15 (2) грудня 1904 р. на засіданні Виділу НТШ було прийнято його резиґнацію з посади бібліотекаря й йому призначено одноразову допомогу у розмірі дворічної платні – 3000 корон (*див. запис за 2 (15) грудня 1904 р.*).

13 (26) [листопада 1904 р. Львів]. Зробив служебну шляхту, прилучивши її назад до II гл[ави], дещо коректи. Чув себе добре. Перед вечером прийшов Вовк, вечером Фр[анко], Труші. Говорили про справи Тов[ариства]. Фр[анко] оповідав ріжні інтерпеляції з пов[оду] Павлика і Акад[емічного] дома. Се було трохи навело прикрий настрій на мене, але потім розсіялося.

14 (27) [листопада 1904 р. Львів]. Був на Виділі Тов[ариства ім.] Шевч[енка] – півроку не був*. Порішали богато справ. Шухевича якраз не було. Але Павликову справу з браку часу відложили*. Кул[юня] дістала кубики з буквами і дуже свобідно прочитала слова*: море, Русин. Чув себе дуже добре взагалі. Зробив коректи 1 арк[уш], переглянув дещо з[-ої] глави, писав листи. М[оже] б[ути], Томашівський приїде до Львова*. А Гнатюк лежить.

Був на Виділі Тов[ариства ім.] Шевч[енка] – півроку не був. – За протоколами НТШ встановлено, що в період між 20 січня – 20 липня (за н. ст.) 1904 р. відбулося 17 засідань Виділу, з них лише на двох, 1 та 8 червня (за н. ст.), М. Грушевський не був присутній. Після 20 липня (за н. ст.) 1904 р. наступила тривала, майже тримісячна перерва в роботі керівного органу Товариства, а відновлені засідання відбулися 12 жовтня та 17 листопада (за н. ст.) 1904 р. без участі голови НТШ. Вперше після 20 липня 1904 р. М. Грушевський з'явився на Виділі 27 листопада (за н. ст.) 1904 р., про що й занотував у щоденнику (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 37 зв. – 56 зв.). Перерва склала 4 місяці, а не півроку, на чому наголошує М. Грушевський.

Але Павликову справу з браку часу відложили. – Рішення у справі резигнації М. Павлика з посади бібліотекаря та виплат йому прийняли на наступному засіданні Виділу НТШ – 15 (2) грудня 1904 р. (*див. запис за 2 (15) грудня 1904 р. та коментар до нього*).

Кул[юня] дістала кубики з буквами і дуже свобідно прочитала слова… – про ці заняття Катерини писала і мати, Марія Сильвестрівна, до рідні чоловіка: "Катруся нічого, здорова, тільки худенька дуже. Вона вже учиться потрохи, сама почала розбирати букви, а крім того учиться трошки по-французски і знає вже кілька слів" (ЦДІАК України. Ф. 135. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 217–220; лист від 8 (21) жовтня 1904 р.). Французької Катерину вчила дружина Івана Труша – Аріадна Драгоманова (Там само. Арк. 226).

М[оже] б[ути], Томашівський приїде до Львова. – *Див. запис за 23 жовтня 1907 р. та коментар до нього.*

15 **(28) [листопада 1904 р. Львів].** Займався справою закупів ([том] V, гл[ава] III), писав і диктував листи.

16 **(29) [листопада 1904 р. Львів].** Забрався до перегляду актів про селянство, пополудні, і се мене досить мучило. Зрана робив [том] V, [главу] 3[-тю]. Вечером були Труші досить довго.

17 **(30) [листопада 1904 р. Львів].** Чув себе досить добре. Зрана [том] V, [глава] 3[-тя], пополудні богато ходив по парку (упав сніг, але вітер), вполудні взявся до розбирання подільських своїх актів*. Але пустив до себе Бучи[н]ського, і той мене досить розстроїв – більше не буду; а потім прийшов Стефаник – аби йому посаду у [Товаристві ім.] Шевченка дати*; так вечер і втік. Оповідав Стеф[аник] про поворот Євг[ена] Левицкого од "Діла"* – як устроїв за собою петицію попів. Був Герасимчук.

…взявся до розбирання подільських своїх актів. – Йдеться про підготовку збірки документів "Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України". *Див. коментар до запису за 22 листопада 1904 р.*

…а потім прийшов Стефаник – аби йому посаду у [Товаристві ім.] Шевченка дати… – посади в НТШ В. Стефаник не отримав.

…про поворот Євг[ена] Левицкого од "Діла"… – загалом за редакцією Євгена Левицького у 1904 р. вийшли чч. 1–102, 133–240, 283–293 "Діла". Числа 103–132, 241–282 "Діла" за 1904 р. виходили за редакцією Олександра Борковського.

18 [листопада] (1 [грудня]) [1904 р. Львів]. Викладав по довшій перерві*, не чув себе дуже змученим. Мав трохи неприємну розмову з Кручкевичом – що по-руськи писав до нього*.

Викладав по довшій перерві… – про відновлення лекцій в цей самий день сповіщала дружина, Марія Сильвестрівна, в листі до Олександра Грушевського: "Здоровля Мих[айла] дуже поволи поправляється; він довгий час не читав лекциї, а нині пішов в університет перший раз після перерви" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 233–236).

Мав трохи неприємну розмову з Кручкевичом – що по-руськи писав до нього. – Непорозумінням М. Грушевського з польською професурою Львівського університету поклав початок його заклик "Добиваймося свого університету!", що прозвучав 1897 р. зі шпальт "Діла". У 1901 р. ці суперечності загострилися й набули публічної форми. 11 липня (за н. ст.) на засіданні ради професорів філософського факультету декан К. Твардовський поставив перед М. Грушевським, який принципово відстоював право використовувати на всіх рівнях академічної комунікації українську мову, вимогу промовляти не українською, а польською мовою, що змусило вченого залишити зібрання. Цей гучний, але не перший конфлікт українського історика з університетською польською владою виплеснувся на шпальти львівської преси. У своєму відкритому листі до декана Твардовського вчений відстоював права української мови з огляду на утраквістичний в принципі характер університету: "Не маючи обов'язку уміти по-польськи, підписаний має заразом те переконання, що ідея рівноправності обох краєвих мов на Львівськім університеті […] не го́диться з виключенням руської мови від уживання в конференціях і в зносинах поодиноких професорів з університетськими властями, і всяке ограничення в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають катедри руські" (Лист проф. Грушевського до декана Твардовського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 219).

У підсумку цей інцидент був задокументований у згаданому публічному виступі М. Грушевського, протоколах ради професорів філософського факультету від 11 та 16 липня (за н. ст.) 1901 р., а також доповідній записці декана К. Твардовського Міністерству віровизнань і освіти Австро-Угорщини від 24 липня (за н. ст.) 1901 р., листі намісника Галичини Л. Пінінського до міністра віровизнань і освіти у Відні. Детально див.: *Тельвак В., Радченко О.* "Справа проф. Грушевського у Львові" з фондів Головного архіву давних актів у Варшаві // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2020. Кн. 3. У друці).

Окрім згаданого в даній щоденниковій нотатці непорозуміння з польським професором класичної філології Броніславом Кручкевичем (1849–1919), на сторінках щоденника зустрічаються й інші факти про застереження щодо використання М. Грушевським української мови у діловому листуванні, підписах при здачі матуральних іспитів тощо. Так, 1 березня (за ст. ст.) 1905 р. вчений записав: "Від декана дістав «замечаніє» (начхательно!), в досить ароґантськім тоні, за руську картку, котрою вимовився від промоції". 6 травня (за ст. ст.) 1905 р., передбачаючи можливі неприємності, занотував: "Викладав, потім сидів при матурі; подумав – аби знов чого не було за мої руські підписи" (*див. записи 1 березня та 6 травня 1905 р.*). З цієї ж причини М. Грушевський уникав і засідання ради професорів філософського факультету, не відвідуючи їх по півтора року (*див. запис за 10 січня 1905 р.*). Підсумовуючи, у своїй автобіографії 1906 р. вчений писав: "З другого боку, відносини до польської університетської колєгії, які хотіли мати в мині покірного сателіта польського панования, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 202). Детально про еволюцію відносин М. Грушевського з польською професурою Львівського університету див.: *Тельвак В., Педич В.* Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія. Львів, 2015. С. 62–69; *Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія*. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI століття // Українські та

польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція: колективна монографія / за ред. Віталія Тельвака. Херсон, 2019. С. 172–200.

19 [листопада] (2 [грудня]) [1904 р. Львів]. Був в Архиві краєвім, переглядав обляти з земських перемиських книг. Пополудні мав засід[аннє] секції істор[ичної]*. Фаєрштайн* зачав елєктризувати голову.

Пополудні мав засід[аннє] секції істор[ичної]. – На засіданні Історично-філософічної секції 2 грудня (19 листопада) 1904 р. насамперед заслухали та ухвалили до друку праці І. Франка "Нові матеріали до історії Коліївщини" та І. Кревецького "Оборонна організація галицьких селян 1848–9", які опубліковані відповідно: Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 1–40; Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. І. С. 1–26.

...Фаєрштайн... – за даними адресних книг на той час у Львові працювали два лікарі на прізвище Фаєрштайн (Feuerstein) – Ізидор та Нейман. На даний час не вдалося встановити, хто з них консультував М. Грушевського.

20 [листопада] (3 [грудня]) [1904 р. Львів]. Викладав, потім трохи боліла голова. Ввечері мав гостей – Томаш[івський], Труші, Вовк, Фр[анко], Гнатюк, але не мав охоти до розмови, і якось гості мені не попадали в гумор, особливо не зносив Вовка з його дурноватими репліками без змісту.

21 [листопада] (4 [грудня]) [1904 р. Львів]. Неділя. Переглядав [том] V, [главу] 3[-тю] "Історії", справляв документи. Пополудні ходив до Фаєрштайна, але елєктризованнє, здається, не помагає, а чи не дражнить ще більше. Ввечері прочитав коректу нім[ецьку], 21 арк[уш]. Вийшовши на спацер перед спаннєм, опинився перед замкненими входами, мусів перелазити, і тим зірітувався.

22 [листопада] (5 [грудня]) [1904 р. Львів]. Понеділок. Був в архиві зрана. Читав [том] V, [главу] 3[-тю], правив документи до "Матеріалів до сусп[ільних] і екон[омічних] віднос[ин]"*.

...правив документи до "Матеріалів до сусп[ільних] і екон[омічних] віднос[ин]". – Йдеться про видання, яке М. Грушевський подав спочатку до друку в "Записках НТШ": *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1–80) (1361–1530) // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. І. С. 1–46; Т. LXIV. Кн. ІІ. С. 47–94; Серія друга (ч. 81–132) (1531–1574) // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXIX. Кн. І. С. 84–166. У передмовах до серій вчений охарактеризував хронологічні межі та тематику колекції документів, яку він збирав по різних архівах "протягом довгих літ". Згодом добірка документів вийшла окремим виданням: Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України / Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Зібрав і видав Грушевський Михайло. Львів, 1906. Ч. І XIV+181 с. Як свідчать щоденникові нотатки, це окреме видання побачило світ 14 березня 1906 р. *Див. також записи за 17 листопада, 30 листопада, 1, 4, 5, 9, 10, 15, 21, 23, 28, 29 грудня 1904 р., 3, 5 січня, 2 лютого, 15 липня, 25 грудня 1905 р., 31 січня, 8, 12, 13, 18, 19, 24 лютого, 14 березня 1906 р.*

23 [листопада] (6 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана був в архиві й у Фаєршт[айна]. Нині скінчили масаж робити мині. Ввечері читав [том] V, [главу] 3[-тю], але прийшли Труші, Вовк з Кобринським*. Маринці не було – мусів я їх приймати.

...з Кобринським. – Найвірогідніше, мовиться про Володимира Васильовича Кобринського (1873–1958) – українського мистецтвознавця й етнографа, збирача народного мистецтва Гуцульщини, небожа Йосафата Кобринського. Ф. Вовк правдоподібно познайомився з ним під час антропологічного та етнографічного дослідження української людності Галичини, Буковини й Угорщини, яке проводив у 1903–1906 рр.

24 [листопада] (7 [грудня]) [1904 р. Львів]. Кулюнині іменини*. Трохи прикро, що не мала товариства – навіть Гандзя Франків не прийшла, бо стара хора. Спровадили дерево – Маринця того доглядала. Я був в архиві (скінчив перегляд облят перемиських), ввечері читав [том] V, [главу] 3[-тю], "[Ukrainische] Rundschau". На голову не було зле, але якось не чувсь весело – м[а]б[уть], що ззів зрана оселедця, теж не без впливу.

Кулюнині іменини. – Йдеться про іменини Катерини, які випадають на 7 грудня (за григоріанським календарем). Того року на свої іменини Кулюня мала незвичайну забаву – у фотопластиконі спостерігала панораму Венеції, де в серпні того року побувала з батьками. Цей популярний на початку XX ст. пристрій, що надавав можливість перегляду тривимірних "живих картинок", з 1901 р. працював у фотоательє Мартина Аппеля, що в пасажі Гаусмана (нині проїзд Крива Липа, 8). Окрім цього, Кулюня отримала подарунки: "склеп (бакалейну лавочку)" – від тата, суконьку оксамитову – від мами, "книжечку з образками і щітку, замітати лялькам сальон" – від двоюрідної сестри Стефанії Левицької, "сукню для ляльки" – від куховарки, "образок в плетених рамках ручної роботи (св. Катерину)" – від двоюрідної сестри Людмили Левицької, а також кілька привітальних карток, зокрема й від бабусі Глафіри Грушевської (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. Арк. 108; лист М. Грушевської до рідних від 12 грудня (за ст. ст.) 1904 р.). Наступного року на іменини доньки батько купив у подарунок "маски і місю" *(див. запис за 23 листопада 1905 р.)*. У 1908 р. гостей частували печеною гускою і тортом (Там само. Спр. 18. Арк. 16–17 зв.).

25 [листопада] (8 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана був дома, не було зле; вполудне ходив до театру на японську п'єсу: Мар[инця] хотіла йти з Кулюнею, але п'єса б[ула] неможлива для неї. Я сам місцями був дуже зворушений (се у мене не тяжко), але азіатчина! Пополудні елєктризувався, потім був у Кобринських з ревізітою*, і з поворотом дістав біль голови.

...потім був у Кобринських з ревізітою... *– див. коментар до запису за 23 листопада 1904 р.*

26 [листопада] (9 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана робив [том] V, [главу] 3[-тю] і докінчив сю главу ввечері, був в архиві. Зачав писати статю "Що ж далі"*, але зачала боліти голова.

...статю "Що ж далі"... *– Грушевський М.* Що ж далі? (В справі руських гімназій) // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. 1. С. 1–5 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002.

С. 258–261). Продовжував писати статтю і в наступні дні, 27–28 листопада 1904 р. 29 листопада завершений варіант прочитав дружині та І. Франкові (*див записи за 27, 28, 29 листопада 1904 р.*).

27 [листопада] (10 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана – прокинувсь о 6-ій – писав статю*, потім викладав – під час другої години зачала боліти голова, так що з сим прийшов додому. Видко елєктризація (6[-ий] сеанс) не помогла. Фаєрштайн потішає, що мине і т. д. Ввечері поправляв документи, брав квасну ванну.

…писав статю… *– див. коментар до запису за 26 листопада 1904 р.*

28 [листопада] (11 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана докінчив статю*. Читав німецьку коректу (22[-й аркуш]) і статю Якубовского*. Був Стефаник – ніби з прощальною визитою, а властиво в справі видання його книжки.

Зрана докінчив статю. *– Див. коментар до запису за 26 листопада 1904 р.*

…статю Якубовского. – Наступного дня, 29 листопада 1904 р., М. Грушевський підготував рецензію на статтю: *Якубовский И. В.* Земские привилеи Великого княжества Литовского. Часть II: Критический разбор текстов областных привилеев (ЖМНП. 1903. [Кн.] VI. С. 245–303). Рецензію опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. І. С. 14–15 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 78). На першу частину цієї статті, опублікованої в IV книжці "Журнала Министерства народного просвещения" за 1903 р., М. Грушевський також подав критичну рецензію в "Записках НТШ" (1903. Т. LIV. Кн. IV. С. 13).

29 [листопада] (12 [грудня]) [1904 р. Львів]. Був Франко на коректі, й читав Мар[инці] й йому свою статю* – дуже хвалили, й віддав її йому. Коби не дуже потім лаяли – в теперішнім моїм стані се може бути неприємно. Олесницький зложив мандат*. Ввечері мав засід[аннє] Спілки. Писав рец[ензію] на Якубовского* і читав Сергієвича*. Пипін умер – дуже мині се прикра вість*.

…читав Мар[инці] й йому свою статю… *– див. коментар до запису за 26 листопада 1904 р.*

Олесницький зложив мандат. – На початку чергової сесії Галицького сейму, яка розпочала свою роботу 30 (17) вересня 1904 р., голова українського сеймового клубу (1904–1908 рр.) Євген Олесницький заявив, що українські депутати дотримуватимуться опозиції, доки поляки не трактуватимуть їх як рівнорядних. Українські депутати подали низку законопроєктів та пропозицій, зокрема про заснування української гімназії у Станіславові, фінансування будівництва у Львові українського театру тощо. Сесія, з одного боку, загострила відносини з польською репрезентацією сейму, з другого – активізувала дискусії про принципи сеймової політики. На шпальти газети "Діло" виплеснулася гостра критика українського сеймового представництва, яку підштовхували до радикальніших кроків. Одночасно для тиску на депутатів УНДП розпочала організацію віча, на яких засуджувалася поведінка українського сеймового клубу як "таємнича й незрозуміла для загалу", від депутатів вимагалося звітів перед виборцями.

Саме з цими подіями пов'язаний намір Є. Олесницького відмовитися від головування у сеймовому клубі й скласти депутатський мандат, про що він задекларував у Стрию в депутатському звіті 8 грудня (за н. ст.) 1904 р. (Справозданє посольське Д-ра Евгена Олесницького відбуте в Стрию дня 8 грудня 1904. Львів, 1904). Він заявив, що "Діло" потрактувало депутатів як політичних опонентів, а УНДП "поступила зі своїми послами не як зі своїми, а як з ворогами". Головні закиди прийняв на свою адресу, проте стрийські виборці підтримали свого депутата й звернулися до нього з проханням не відмовлятися від мандата. Невдовзі "Діло" назвало намір Є. Олесницького припинити політичну діяльність "прикрим для всего руського загалу", а свою критику потрактувало як таку, що "відноситься виключно до тактики руского клубу, а ніяк до особи п. О[лесницьк]ого". Конфлікт був розв'язаний на з'їзді УНДП наприкінці 1904 р., де позиція голови українського сеймового клубу здобула підтримку більшості. Детально див.: *Аркуша О.* Українське представництво в Галицькому сеймі 1901–1907 років // Записки НТШ: Праці Історично-філософічної секції. Львів, 2006. Т. CCLI. С. 216–220.

Писав рец[ензію] на Якубовского… *– див. запис за 28 листопада та коментар до нього.*

… і читав Сергієвича. – На працю В. Сергеєвича "Древности русского права" (СПб., 1903. Т. III. С. 12+496) за тиждень М. Грушевський написав рецензію, опубліковану: Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. І. С. 12–13 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 149–150). *Див. також записи 6 (19) грудня) та 7 (20) грудня 1904 р.*

Пипін умер – дуже мині се прикра вість. – На засіданні Виділу НТШ 2 (15) грудня 1904 р. М. Грушевський виступив з промовою з приводу смерті академіка Петербурзької академії наук О. Пипіна (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 56). Пам'ять про О. Пипіна М. Грушевський вшанував також некрологом: *Грушевський М.* Олександр Пипін. Некролог // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 4–5 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 314–315).

30 [листопада] (13 [грудня]) [1904 р. Львів]. Зрана проробляв про земські привилеї, читав коректи й "Матеріали" для друку. Встав пізно, бо й ліг пізно. Голова хоч не боліла, але не б[ула] свіжа, робив розмірно мало. Виберав акти до "Матеріалів". Галя пише, що хоче зліквідувати. Труш згадував, що Фр[анко] має місію дістати грошей в Київі на радик[альну] часопись.

1 (14) [грудня 1904 р. Львів]. Зрана робив [том] V, [главу] 4[-ту], потім трохи корріґув[ав] "Матеріали", тощо.

2 (15) [грудня 1904 р. Львів]. Мав тяжкий день – мав виклад, семінар, і що був се останній, отже досить розмов з поодинокими слухачами. Ввечері було засід[аннє] Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]*, і рішив бути. Пополудні пішов до лікарів – Тшцєнец[кого]*, Фаєрштайна, потім на Виділ, що протягнувся до 9[-ої] – була справа Павлика порішена, і потім я ще свої гадки в справі бібліотеки висловляв. Ліг спати пізно, спав дуже лихо – якісь кошмари: жаль було обідрання Т[оварист]ва для Павлика, ще до того прилучився лист від нього в справі Сушка-Бучинськ[ого]*.

Ввечері було засід[аннє] Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]… – йдеться про засідання Виділу НТШ, яке М. Грушевський відкрив промовою з приводу смерті академіка Петербурзької академії наук О. Пипіна. Далі серед інших були розглянуті й питання, згадані в даній

щоденниковій нотатці. Щодо справи М. Павлика прийнято його резиґнацію з посади завідувача Бібліотекою Товариства і призначено "йому виїмково з огляду на нездібність до праці одноразову відправу в висоті дворічної платні 3000 к[орон], одначе без прецеденсу для иньших функціонерів Товариства". Призначені кошти постановили виплатити в двох рівних частинах – 2 січня та 2 липня (за н. ст.) 1905 р. Ухвалу підтримали одноголосно. Одночасно прийняли постанову розписати конкурс на заміщення посади бібліотекаря, а тимчасове завідування книгозбірнею НТШ доручили К. Паньківському (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 56–57). Однак бажання М. Павлика та його прихильників було іншим, про що М. Грушевський згадував у листі до С. Єфремова більше як за два тижні перед засіданням Виділу – 14 (27) листопада 1904 р.: "У нас «хрія» з поводу Павлика: з нагоди ювилея хоче, щоб Т[оваристо] дало йому одставку з пенсією, по 7,5 літах служби, як він рахує, і сеї пенсії він чи його приятелі хочуть 75 гульд[енів] місячно. Буде буря – м[а]б[уть] і на зборах" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 153–154). Ця проблема насправді стала предметом дискусії на загальних зборах НТШ 19 (6) квітня 1905 р. (*див. запис за 6 квітня 1905 р.*).

…Тшцєнец[кого]… – мовиться про лікаря Казимира Тшченецького (Kazimierz Trzcieniecki).

…лист від нього в справі Сушка-Бучинськ[ого]. – Згаданий лист складається з двох частин. У першій, написаній ще 13 жовтня (за н. ст.) 1904 р., М. Павлик повідомив, що має відомості про кореспонденцію О. Сушка до Б. Бучинського за липень 1903 р. з наполегливою пропозицією, аби родина повернула собі передані до Бібліотеки НТШ папери небіжчика Мелітона Бучинського. О. Сушко мотивував це тим, що М. Павлик, на руки якого передали згаданий архів, може вилучити з нього частину листів й передати К. Студинському, зокрема ті, які компрометують тестя останнього А. Вахнянина. Посилаючись на чутки, що лист О. Сушка ініційований М. Грушевським, М. Павлик вимагав правдивої відповіді, а також порушення цієї справи на засіданні Виділу НТШ. Підсумовуючи, тогочасний бібліотекар заявляв: "Якби показалося, що Ви не маєте з листом О. Сушка нічого спільного, то я готов перепросити Вас і за отсей мій запит і у такій формі, якої самі зажадаєте".

У другій частині листа, написаній 15 грудня (за н. ст.) 1904 р., М. Павлик зауважував: "Як бачите, лист залежався, і сталося се головно тому, що мені заприкро було навіть питати Вас за таку гидоту. Але тепер, коли має рішитися моє спенсіонованє і передача бібліотеки кому иншому, я вважаю доконечно потрібним, аби перед сим остатним була вияснена справа з Сушком, тим більше, що, – як тілько що дізнаюся, – він закинув мені в згаданім листі й те, що я можу й продати з бібліотеки тоті листи. Отже, коли Ви й не мали би нічого спільного з листом Сушка, а лише думали, що я здібний до такої гидоти з огляду на бібліотеку, то прошу предложити Виділові мою просьбу, аби був ласкав виделегувати слідчу комісію. Після результатів, до яких мусіла би дійти та комісія, я зроблю, що треба. В такім разі жду на Вашу відповідь. При нагоді просив би Вас, Добродію, не трактувати мене перед земляками, яко «деструктора» Товариства, аби не примусити мене заговорити прилюдно, якого роду та мов «деструкція». Се було би мені дуже прикро" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. С. 673. Арк. 155–156 зв.).

Імовірно, М. Павлик і сам не був переконаний у причетності М. Грушевського до цієї справи, знаючи напевно про непорозуміння професора з О. Сушком, але все ж наважився відправити свої листи у зв'язку з загостренням ситуації навколо справи свого виходу на пенсію та листом голови НТШ до І. Горбачевського та І. Пулюя від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р. Цей лист з відвертою характеристикою "автора деструкцій" в НТШ на той час став відомий М. Павлику і, найвірогідніше, підштовхнув його до ще одного, але не останнього кроку в боротьбі з Товариством та його головою. *Див. також записи за 12 листопада, 22 грудня 1904 р. (4 січня 1905 р.), 2 березня, 6 квітня 1905 р. та коментарі до них.*

3 (16) [грудня 1904 р. Львів]. Зате чув себе як іменинник – встав пізно, приємно було, що зачалися вакації – від унів[ерситета] і від Т[оварист]ва. Був Томаш[івський] по другім ріґорозі, потім Фаєрш[тайн]

доглядав ванни з квасом, чи добре робить, і поручив на потім. Ввечері я зробив аркуш коректи "Зап[исок]", а зрана теж. Чув себе добре.

4 **(17) [грудня 1904 р. Львів].** Зрана робив [том] V, [главу] 4[-ту], потім пішов на спацер, і з того зачала мині злегка, але докучно боліти голова, і потім часами переставала, то знову вертала. Був на обіді Томаш[івський], ввечері Вовк, Труші, Фр[анко] і Гнатюк. Радився їх, чи маю відповідати Павлику*. Фр[анко] оповів, що Буч[инський] пропав. Пішли пізно – о 11[-ій]. Пополудні робив трохи "Матеріали", читав.

Радився їх, чи маю відповідати Павлику. *– Див. коментар до запису за 2 (15) грудня 1904 р.*

5 **(18) [грудня 1904 р. Львів].** Зрана робив [том] V, [главу] 4[-ту], о 12[-ій] брав квасну ванну, по ній чув себе добре. Був перед обідом ніякий Петлюра з Укр[аїни] – ніби з охотою до історії*. По обіді з Кул[юнею] мали лєкцію укр[аїнської] історії, я правив коректи і скрипти до "Записок" і "Матер[іалів]". Заняв часу обрахунок Карбаснікова*. Кул[юня] пішла на Миколая.

Був перед обідом ніякий Петлюра з Укр[аїни] – ніби з охотою до історії. – Під час візиту С. Петлюри до М. Грушевського йшлося про історичну студію початківця та можливість фінансової підтримки для її завершення. Певно, йому вдалося переконати М. Грушевського, бо невдовзі, 25 (12 січня) 1905 р., Виділ НТШ прийняв рішення про призначенння С. Петлюрі завдатку в сумі 50 корон на підготовку статті та виплати наступних 50 корон після її подачі. На черговому засіданні Виділу 22 (9) березня 1905 р. С. Петлюра був прийнятий в члени Товариства, а на засіданні Історично-філософічної секції 26 (13) березня 1905 р. зреферував свою розвідку, яку ухвалено друкувати в "Записках НТШ" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57 зв.; 60; Спр. 42. Арк. 60). Невдовзі праця побачила світ: *Петлюра С.* Причинок до історії переселення "турецьких запорожців" на Кубань // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 1–11.

Заняв часу обрахунок Карбаснікова. – Йдеться про обрахунок М. П. Карбасникова щодо продажу першого видання "Очерка истории украинского народа" М. Грушевського, на склади якого видавниче товариство "Общественная польза" передало головну частину накладу (1390 з 2000 примірників) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 87–88 зв.; Спр. 96. Арк. 146).

6 **(19) [грудня 1904 р. Львів].** Докінчив огляд міщанства ([том] V, [главу] 4[-ту]) зрана, докінчив перегляданнє Сергєєвіча*. Вітер був сильний, і не можна було ходити – вийшов провести з Мар[инцею] Ользю, й голова злегка заболіла.

…докінчив перегляданнє Сергєєвіча. *– Див. коментар до запису за 29 листопада 1904 р.*

…Ользю… – мовиться про Вояковську (у шлюбі Мочульську) Ольгу Сильвестрівну, небогу Марії Сильвестрівни Грушевської.

7 **(20) [грудня 1904 р. Львів].** Зрана писав рец[ензію] на Сергеєвича* і некрольоґи*, потім був в архіві (озадачив мене Прохаска, побоявшися здороватися зо мною, бо у мене катар) і в унів[ерситеті]. Ввечері писав листи й залагоджував ріжні дрібниці. Були Труші. Зробив коректу статі на Линниченка, що нині прийшла*.

Зрана писав рец[ензію] на Сергеєвича… *– див. коментар до запису за 29 листопада 1904 р.*

…і некрольоґи… *– Грушевський М.* Олександр Пипін. Некролог // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 4–5; *Його ж.* П. Литвинова-Бартош. Некролог // Там само. С. 3.

Зробив коректу статі на Линниченка, що нині прийшла. *– Див. запис за 4 (17) лютого 1902 р., 26 березня 1904 р. та коментарі до них.*

8 **(21) [грудня 1904 р. Львів].** Зрана поробив коло [тому] V, [глави] 3[-ої] – в справі панщини одноденної (Підляше-Мазовше). Пополудні був в Т[оварист]ві, в бібл[іотеці], де бачив мерзость, запущену Павликом, і роспуку Паньківського*. Гроші не порозсилали – цілий тиждень, доперва на мій наказ розшук[али] гроші й післали.

…і роспуку Паньківського. – На засіданні Виділу НТШ 2 (15) грудня 1904 р. була прийнята резиґнація М. Павлика з посади бібліотекаря НТШ, яку він обіймав з 1897 р. Тимчасове завідування Бібліотекою Товариства доручено К. Паньківському, який ще в 1896 р. виконував обов'язки бібліотекаря і брав участь у складанні карткового каталогу книгозбірні. Саме він у 1897 р. передав справу завідування бібліотекою НТШ М. Павлику. Цього разу К. Паньківський погодився працювати щосереди та суботи упродовж 16:00–17:00 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 56 зв.). Ймовірно, його "роспука" була пов'язана з поведінкою попереднього завідувача Бібліотекою М. Павлика та її станом, на який нарікали не раз (Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 23. С. 3).

9 **(22) [грудня 1904 р. Львів].** Поробивши годину зрана над "Матеріалами" (коректи при утомленій голові мене мучать і прискоряють біль голови), вибрався до Фаєрштайна, а звідти щоб до архива, але Фаєр[штайн] зайнятий був "конференцією з тапіцером", і я, прочекавши щось квадранс, стратив охоту й пішов. Був в арх[иві] і в унів[ерситеті]. Ввечері були Труші й Лукіянович – кликав порозумітися з ним щодо дальших його плянів. Поправив аркуш (23) нім[ецької] "Історії".

10 **(23) [грудня 1904 р. Львів].** Сильний вітер, відлига, сніг ростає, не виходив, лише відпровадив Мар[инцю] з Кул[юнею] до трамваю. Зрану поправляв [том] V, [главу] 2[-гу] (земські привилеї) й коріґував "Матер[іали]", прочитав коректу нім[ецьку] з Фр[анком]*, пополудні зачав [том] V, [главу] 5[-ту]. Чув себе добре. Думав про подоріж до Риму, плян дальших томів "Історії", спровадженнє Доманицького до бібл[іотеки]* (прийшла мині ся думка до голови, й написав йому).

…прочитав коректу нім[ецьку] з Фр[анком]… – йдеться про німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського. Про підготовку даного видання *див. щоденникові нотатки за 28 серпня 1902 р., 19 вересня 1903 р., 26 березня, 18 травня, 4, 5, 21, 28 листопада, 9, 10, 21, 22 грудня 1904 р., 20 січня, 23 червня, 16 липня, 17 липня, 27 серпня, 8 жовтня, 25 листопада, 27 листопада, 1–2 грудня 1905 р.*

…спровадженнє Доманицького до бібл[іотеки]… – ця думка виникла у М. Грушевського у зв'язку з оголошеним на засіданні Виділу НТШ 2 (15) грудня 1904 р. конкурсом на заміщення посади бібліотекаря НТШ після резиґнації з цієї посади М. Павлика. Проте цей задум не вдалося реалізувати через відмову самого В. Доманицького, який невдовзі відповів: "За пропозицію посади дуже дякую. Де там мені? Я радий, що в теплі та в добрі, і рушати з своєї хати не маю наміру жадного" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 346).

11 **(24) [грудня 1904 р. Львів].** Сильна заметіль. Читав Кутшеби про староства* й поправляв свого [тома] V, [главу] 5[-ту].

Читав Кутшеби про староства… – згодом М. Грушевський опублікував рецензію на цю працю польського історика права Станіслава Кутшеби (1876–1946): *Грушевський М.* Dr. Stanisław Kutrzeba. Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. // Rozprawy wydz[iału] hist[oryczno]-filoz[oficznego], t. XLVI, 1903, s. 231–348 // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. І. С. 13–14 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 77).

12 **(25) [грудня 1904 р. Львів].** Приніс Фр[анко] запросини на довірочну нараду нац[іонально]-демокр[атичної] партії, радились – чи йти нам, я постановив не йти. Фр[анко] має нараду над відродж[еннєм] радик[альної] партії*; я відраджував приставати.

Фр[анко] має нараду над відродж[еннєм] радик[альної] партії… *– див. коментар до запису за 8 (21) листопада 1904 р.*

13 **(26) [грудня 1904 р. Львів].** Зрана дурно переїхався до Т[оварист]ва, де мав бути Дермаль – щоб порадитись над уряд[женям] книгарні*. Поправляв [том] V, [главу] 5[-ту] далі.

…мав бути Дермаль… – йдеться про управителя книгарні Наукового товариства імені Шевченка Августа Климовича Дермаля (1874–1922). 12 жовтня (за н. ст.) 1904 р. Виділ НТШ затвердив його кандидатуру на посаду управителя з початку 1905 р., а 24 квітня (за н. ст.) 1905 р. уклав відповідну угоду щодо обов'язків та оплати праці (Хроніка НТШ. Львів, 1922. Ч. 65–66. С. 60–63).

…щоб порадитись над уряд[уванням] книгарні. *– Див. коментар до запису за 12 лютого 1905 р.*

14 **(27) [грудня 1904 р. Львів].** Скрипить сильний мороз при вітрі, надвечір було 9 ½, а вночі ще більше. Виходив до парку. Обдумую доповнення про адміністрацію, ввечері богато листів зладив. Труш оповідав, що Фр[анко] виладив якусь радикальну відозву – мині не признався.

…Фр[анко] виладив якусь радикальну відозву – мині не признався. *– Див. коментар до запису за 8 (21) листопада 1904 р.*

15 (28) [грудня 1904 р. Львів]. Мороз і вітер далі. Роблю над доповненнєм [тому] V, [глави] 5[-ої], також "Матеріалами". Зрана виходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки] і до Іґля*. Читав "Вестн[ик] Европы", що приніс з собою. Зробив[ся] більше наш з кінцем року. Був Фр[анко], оповідав, що чув про довірочні збори.

…і до Іґля. – Згадується Лейба Іґель – онук засновника першої династії антикварів у Львові Давида Іґеля, який у 1816 р. відкрив у місті першу легальну антикварну книгарню. Послугами книгарні Лейби Іґеля постійно користувався М. Грушевський, мешкаючи у Львові. Пізніше, повернувшись з еміграції, вчений цікавився ним у листі від 21 липня 1925 р. до К. Студинського: "Я просив і ще раз прошу написати мині, чи антикварня Leib Igel у Львові ще істнує, під тим [одним] Іґлем, у котрого я 20 літ купував книги" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 176).

16 (29) [грудня 1904 р. Львів]. Попустило на дворі, але вітер. Доповняв [том] V, [главу] 5[-ту] – про польську адміністр[ацію], фінанси, військо, самоуправу, хочу се докінчити.

17 (30) [грудня 1904 р. Львів]. Виходив до архіва й унів[ерситету]. Мав тяжкий документ (1420) <нерозбірл.> до справлення, аж почала боліти голова, і я пішов. Пополудні несподіванка приємна – принесли з поліції про дозвіл "Історії" до Росиї*. З тої нагоди, по обіцянці, учредив торт на завтра.

Пополудні несподіванка приємна – принесли з поліції про дозвіл "Історії" до Росиї. – Цей сюжет М. Грушевський лаконічно прокоментував у своїй "Автобіографії" 1906 р.: "Кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку – допущення до Росії «Історії…» наслідком горячого і різкого листа, написаного мною до тодішнього міністра Сьвятополка-Мирського" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 211). М. Грушевський встиг скористатися коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії, пов'язаним з призначенням на посаду міністра внутрішніх справ Петра Святополка-Мирського. Неповні п'ять місяців його діяльності (з 26 серпня (за ст. ст.) 1904 р. по 18 січня (за ст. ст.) 1905 р.) з відчутним послабленням репресій та нагляду за пресою, з перспективами демократичних реформ назвали "весною російського життя" й "добою довіри".

Щодо терміну подачі листа вчений консультувався з відомим діячем українського руху в Петербурзі О. Лотоцьким. У своїх листах до львівського професора О. Лотоцький повідомляв: "Про петицію до Мірського напишу як пораджуся де з ким" (4 жовтня (за ст. ст.) 1904 р.); "З листом до Мірського треба заждати ще який тиждень, на се єсть причини. Я Вам напишу, коли можна буде" (13 жовтня (за ст. ст.) 1904 р.); "Писати Мірському вже можна" (21 жовтня (за ст. ст.) 1904 р.) (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 275, 276, 278). На 27 жовтня (за ст. ст.) 1904 р. М. Грушевський вже підготував на ім'я новопризначеного міністра звернення "про дозвіл «Історії»", сповістивши про це

С. Єфремову (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 152). Остаточний варіант завершив 1 листопада (за ст. ст.) 1905 р., про що свідчить лист до брата, О. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 291–292).

Збережений лист (чернетка) М. Грушевського до міністра внутрішніх справ Росії П. Д. Святополка-Мирського, виявлений під час підготовки даного коментаря, свідчить про низку заходів вченого щодо отримання дозволу на поширення національного наративу в Росії: "Ваше Сиятельство! Возвещенные Вами намерения облегчить положение печатного слова в России и ввести свободу и справедливость в отношения национальные дают мне смелость обратиться к Вашему Сиятельству по нижеследующему весьма важному для меня лично и вместе с тем не лишенному принципиального значения обстоятельству.

Вашему Сиятельству без сомнения хорошо известен Высочайший указ 1876 года, введший различные ограничения украинского слова в России. Между различными употреблениями, сделанными из этого указа цензурною практикою, было также воспрещение к обращению в России всякого рода научных изданий на украинском языке, изданных за границей (даже издания исторических документов и этнографических текстов). Это запрещение, между прочим, тяготеет на моем издании «Історія України-Руси». Этот большой строго научный предназначенный для специалистов труд (четыре тома, вышедшее доселе и обнимающие историю Южной Руси до конца XVI века, заключает в себе около 2500 страниц) «абсолютно воспрещен» в России и весьма часто не пропускается цензурою на адреса професоров университетов и даже столичных ученых заведений наиболее значительных. Смею думать, что это исключение из научного обращения книги, заключающей в себе труд моей жизни, не только в высшей степени тяжело для меня, но неприятно также и для ученых, работающих в России по вопросам, касающимся истории Южной Руси. Мне же не только больно, но как русскому подданному, – просто стыдно видеть, что, н[а]пр[имер], вышедшая одновременно с четвертым томом моей «Истории» книга моего товарища по университету по истории Польши и Литвы в XV в., беспрепятственно допущена к обращению в Россию, так как написана на польском языке, а мой IV том, посвященный тому же польско-литовскому периоду южно-русской истории, даже без цензурного рассмотрения безусловно воспрещен – поэтому только, что написан на языке малорусском.

Так как запрещение и разрешение к обращению в России заграничных изданий на украинском (малорусском) языке по указу 1876 года зависит всецело от Главного управления по делам печати, то я несколько раз входил с прошениями о разрешении моего труда к обращению в России. В последний раз в марте 1902 года я лично обращался к тогдашнему начальнику Главного управления князю Шаховскому, и он, приняв в соображение, что дело идет о научном сочинении, предназначенном для специалистов, признал возможным допустить его в Россию или к совершенно свободному обращению, или по крайней мере к свободной выписке через книжные магазины. Врученное ему при этом мое прошение он направил в комитет внутренней цензуры и обнадеживал меня благоприятными последствиями. Но вскоре он получил другое назначение, и в административных сферах вообще почувствовалось тяготение не к облегчению, а к усилению стеснений. Год спустя я обращался к новому начальнику Главного управления, прося его ускорить благоприятное разрешение моего дела, но он, очевидно, не счел возможным дать ему такое разрешение своею властию, и я до сих пор не имею никакого ответа на мое прошение.

В настоящее время, пользуясь более благоприятным направлением внутренней политики, возвещенным Вашим Сиятельством, я счел возможным обратиться к Вам с настоящим письмом и почтительнейше прошу Ваше Сиятельство обратить Ваше просвещенное внимание на выше изложенные обстоятельства и разрешить к свободному обращению в России упомянутый труд моей «Історії України-Руси» (III и IV теперь в первом издании, I т. во втором издании, II печатается теперь во втором издании, V, обнимающий историю общественного устройства и быта XIV–XVI в., – печатается первым изданием" (Там само. Спр. 275. Арк. 159–161 зв.; лист публікується вперше за сучасними правилами російського правопису).

Після розгляду цього листа, 24 листопада (за ст. ст.) 1904 р. Міністерство закордонних справ Росії за дорученням Головного управління в справах друку направило повідомлення про дозвіл російському консулу у Львові. Російське консульство, в свою чергу, 3 (16) грудня 1904 р., звернулося з проханням до дирекції поліції у Львові повідомити професора Грушевського про дозвіл на ввіз в Росію виданого ним "утвору під заголовком «Історія України-Руси»". Поліція виконала цей припис, адресувавши повідомлення про "дозвіл" 14 (27) грудня 1904 р. на ім'я історика (Там само. Спр. 97. Арк. 44 зв.; 44). Приємна несподіванка з поліції надійшла на віллу Грушевських 17 (30) грудня, про що вчений і занотував у щоденнику. А вже за декілька днів, 22 грудня (за ст. ст.) 1904 р. сповіщав братові, О. Грушевському: "Я маю також приємну новину. На лист мій, писаний 1/XI до Мірського в справі дозволу моєї «Історії» до Росії, дістав сими днями повідомленнє від консуля, що «Історію» допущено. Се так приємно, що боюсь вірити, коли на практиці не провірю!" (Там само. Спр. 1285. Арк. 291–292). У відповідь молодший брат радо вітав старшого: "Прежде всего поздравляю з Рождеством завтрашним и Новым годом, всего найлучшего, и с Новым годом – после окончившихся этой осенью 10 лет жизни и труда во Львове, на будущее сил и успеха, всего наилучшего еще раз. Какой хороший рождественский подарок – дозволение «Історії»" (Там само. Спр. 277. Арк. 360).

Інформація про дозвіл блискавично поширювалася серед читачів, які з нетерпінням чекали на видання. "Интересуясь историей родной Украйны", мешканець стародавнього містечка Луків на Волині Андрій Денисенко наважився звернутися до автора з листом, у якому прохав підтвердити відомості про дозвіл ввезення до Росії "Історії України-Руси" та вказати місце, де її можна придбати (Там само. Спр. 303. С. 308). Щиро вітав М. Грушевського з цією подією В. Доманицький в листі від 29 (16) лютого 1905 р.: "Поздоровляю Вас з проломом в цензурному мурові Вашою «Історією»! Се дуже гарно. Дай Бог, щоб за прикладом «Історії» – пішли «Записки», «Вістник» і усі видання Товариства" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 350). *Див. також записи за 7 та 18 січня 1905 р.*

18 (31) [грудня 1904 р. Львів]. Прислали відбитки статі про "Спірні питання"*. Лотоцький пише, що "Очерки" ідуть*. Головно ж тішимося дозволом "Історії". Треба братися до II т[ому]*. Я вже дістав примірник і випоров середину*. Переглядав статю Томаш[івського] про мене*; є вірні замітки, але змінив місце, де б[уло] сказано: що я "найлучший ученик пр[офесора] Антон[овича], перейняв методу його й росширив"*. Ввечері б[ули] Гнатюк, Фр[анко], Труші й скалецькі дівчата*, в дорозі до Скали. Робив над [томом] V, [главою] 5[-ою] (доповн[ення]).

Прислали відбитки статі про "Спірні питання". *– Див. коментарі до записів за 1 лютого, 18 (31) травня 1904 р.*

Лотоцький пише, що "Очерки" ідуть. – Йдеться про лист О. Лотоцького від 14 грудня (за ст. ст.) 1904 р., в якому він детально інформував про розповсюдження 200-т примірників "Очерка истории украинского народа" М. Грушевського, отриманих з друкарні 20 жовтня (за ст. ст.) 1904 р. (з загальної кількості накладу 2000 примірників). Книжку він розіслав до окремих книгарень у Петербурзі, Чернігові, Полтаві, Одесі, приватних осіб, а також періодичних видань для підготовки рецензій. Підсумовуючи свою діяльність, О. Лотоцький писав: "Книжка взагалі пішла дуже добре. […] Після рецензій книжка піде ще швидше. Такий успіх ще більше звертає на себе увагу, коли зважити на теперішній книжковий кризис. Сердечно Вас з тим здоровлю!" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 280–281).

Треба братися до II т[ому]. – Дозвіл на ввезення до Росії "Історії України-Руси", який М. Грушевський отримав напередодні (*див. запис за 17 (30) грудня 1904 р.*), поставив нові проблеми: "т. II і III «Історії» розійшлися, треба було ладити нове видання, яке я хотів

основно переглянути" (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 211). Ця обставина змусила вченого відкласти інші проєкти, зокрема п'ятий том, про що він нотує у щоденнику 5 січня (за ст. ст.) 1905 р.: "Потреба нового видання і II і III тому (бо лишилося щось 30–40 прим[ірників] всього) заколодили мині мої пляни докінчення V тому" (*див. запис за цей день*). Не зволікаючи, 28 грудня 1904 р. (10 січня 1905 р.), вчений "зачав ревізію" II тому, "бо просто передруковувати чоловік не має сумління" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 261–262; лист до брата від 19 березня (1 квітня) 1905 р.). Завершив роботу рівно за три місяці: друге видання другого тому вийшло у Львові 29 березня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. також записи за 28 грудня 1904 р. (10 січня 1905 р.), 29 березня 1905 р.*).

Результати цієї "ревізії" М. Грушевський охарактеризував у вступному слові до другого видання, датованому березнем 1905 р.: "В порівнянню з першим виданнєм, що вийшло з кінцем 1899 р., друге виданнє сього тому має деякі відміни і з формального боку, і щодо свого змісту. Для більшої одноцільности переніс я до сього тому огляди західних українських земель, що в першім виданню містилися в томі третім; окрім того, як взагалі в сім другім виданню, перенесені під текст всі поменьші нотки, в першім виданню подані по тексті. Окрім загальної ревізії текста, розширено його введеннєм подробиць, характеристичних для сучасних відносин і житя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новійшу літературу й згадано важнійші результати її. Їх вправді не богато – історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те, що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних детайлів" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 2 [репринт 2-го видання]. К., 1992. С. [1]). Матеріали до 2-го видання другого тому "Історії України-Руси" зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 132. Про роботу над підготовкою 2-го видання другого тому "Історії України-Руси", найінтенсивніший період якої випадає на січень 1905 р., свідчать щоденникові нотатки *за 28, 30, 31 грудня 1904 р.; 2–5, 8, 10, 12–14, 16, 19, 20, 21, 23–26, 28, 30 січня, 1, 2, 14, 17, 19, 21, 23, 24, 26, лютого, 1, 2, 13, 21 березня 1905 р.*

…дістав примірник і випоров середину. – Для підготовки другого видання всіх перших чотирьох томів "Історії України-Руси" М. Грушевський використовував друкарські примірники першодруків, відокремлюючи від них палітурки та вносячи правки й доповнення на полях або окремих аркушах. Підготовчі матеріали другого видання I–IV томів зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 130, 132, 143, 136.

Переглядав статю Томаш[івського] про мене… – йдеться про підготовку рецензії: *Томашівський С.* Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський. Очерк истории украинского народа. С.Петербург, 1904 // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. С. 43–53 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 111–119).

…що я "найлучший ученик пр[офесора] Антон[овича], перейняв методу його й розширив". – М. Грушевський мав тоді досить прохолодні стосунки з В. Антоновичем через те, що вчитель усунувся від активної політики й не підтримував акцій голови НТШ з активізації українського громадсько-політичного життя на підросійській Україні, фактично ставши на стороні тих старогромадівців, які продовжували малоросійську лінію ставлення до національно-культурних справ (див.: *Гирич І.* М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16–18 березня 1993 р., м. Київ). Доповіді та матеріали. К., 1994. С. 133–160). Вірогідно, саме тому М. Грушевський зредагував текст, вилучивши замітки про вплив вчителя на його наукове зростання. Залишилася лише єдина згадка про В. Антоновича в редакції: "«Історія України-Руси» – се передівсім повний огляд життя українського народу. Ніхто з більших українських істориків не дав нам такої історії: і Костомаров, і Антонович, і Куліш, і ін. обробляли її монографічно, і то полишаючи великі прогалини" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 112).

…скалецькі дівчата… – йдеться про небог Марії Сильвестрівни Грушевської, доньок її сестри Олімпії Левицької (з роду Вояковських) та Олександра Левицького, який впродовж 1886–1910 рр. тримав парафію в містечку Скала-над-Збручем на Тернопіллі. Подружжя

мало шістьох дітей, з них доньок: Стефанію (1878–1917; у шлюбі – Калитовську), Людмилу (1881–1953; у шлюбі – Савицьку), Ольгу (1885–1959; у шлюбі – Микласевич), Марту (1892–1973; незаміжня) та Ганну (померла немовлям). Усі доньки Олімпії та Олександра Левицьких (Стефанія, Людмила, Ольга та Марта) були частими гостями на львівській віллі Грушевських та на "хутірці" в Криворівні. Старша донька Стефанія в цей час мешкала на віллі Грушевських і працювала бухгалтером в НТШ.

19 [грудня 1904 р.] (1 [січня 1905 р.]) [Львів]. Дуже сильний мороз, кажуть, до 18°. Я встав* дуже рано і чув якось себе немудро. Голова хоч не боліла, але досить часто була близька до того. Послав кілька білетів з Нов[им] Роком до Зах[ідної] Евр[опи] і "Спірні питання" – "щасливого нового року". Робив цілий час коло [тому] V, [глави] 5[-ої].

Я встав… – над словом "встав" написано "збудився".

20 [грудня 1904 р. (2 січня 1905 р.) Львів]. Вночі було понад –20° R. Я виспався дуже добре, мав добру голову й чимало зробив. Писав про адміністрацію, дещо коректував. Вечерами – по 8-ій, як відпочинок, читаю "Prawem i lewem"*. Степаненко гвалтує за "Очерками"*. Супроти того написав до Лотоцького, радячися щодо нового видання*. Вислав поданнє про "Вістник"*. Які перспективи відкриваються – коли б лише здоров'є.

…читаю "Prawem i lewem". – Йдеться про працю польського історика, дослідника культури, мистецтвознавця, журналіста, колекціонера Володислава Лозінського (1843–1913): Prawem i lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Wydanie drugie, przejrzane i znacznie pomnożone. Lwów, 1904. T. I: Czasy i ludzie; T. II: Wojny prywatne. Вперше під заголовком "Prawem i lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III" дослідження вийшло у Львові 1903 р. Рецензію на обидва видання подав у "Записках НТШ" С. Томашівський (Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXX. Кн. II. С. 205–209). *Див. також записи за 25 грудня 1904 р. (7 січня 1905 р.) та 29 грудня 1904 р. (11 січня 1905 р.).*

…Степаненко гвалтує за "Очерками". – 24 жовтня (за ст. ст.) 1904 р. видавництво "Общественная польза" направило книгарні "Киевской старины" 400 примірників "Очерка истории украинского народа" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 146; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 276–278). Це було розпорядження О. Лотоцького, який вважав, що ця книгарня "напевно, буде одним з головних продавців Вашої книги і часто пересилати їй книжки від Карбаснікова не годиться, краще нехай будуть ті книжки десь у Київі, – хоча б у Олександра Сергієвича" (Там само. С. 277).

Управитель книгарні В. Степаненко 26 листопада (за ст. ст.) 1904 р. інформував М. Грушевського про розподіл отриманих 400 примірників, подальші плани щодо замовлення та попит на видання: "Книжка йде дуже швидко і, думаю, знов замовити з Петербургу. […] Скільки видано сеї книжки? Добре було б, якби сеї книжки та видано було заразом тисяч 10–15 – швидко б розійшлася, бо на неї час наспів" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 771. Арк. 12–13). А вже 18 грудня (за ст. ст.) 1904 р. він "ґвалтував", що зі 100 примірників, які йому дісталися із 400, "аж нічого не лишилось", і наполегливо прохав виділити з київських ще 100 або дати вказівку петербурзькому складу М. Карбасникова переслати ще 300 примірників (Там само. Арк. 15). Зваживши на цей "ґвалт", М. Грушевський відразу дав розпорядження брату видати 100 примірників, а на 11 січня (за ст. ст.) 1905 р. до книгарні

"Киевской старины" надійшли замовлені 300 примірників "Очерка" від М. Карбасникова (Там само. Спр. 1285. Арк. 231–232; Спр. 771. Арк. 17).

Супроти того написав до Лотоцького, радячися щодо нового видання. – Перше видання "Очерка", яке вийшло не пізніше 21 жовтня (за ст. ст.) 1904 р., було розіслане видавництвом відповідно: 200 примірників – О. Лотоцькому, 10 – М. Грушевському, 400 – книгарні "Киевской старины", 1390 – М. Карбасникову (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914). С. 276–278; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 146). Окрилений відомостями про успіх у розповсюдженні книжки, М. Грушевський задумався над другим виданням. Звернувшись за порадою до О. Лотоцького, отримав на початку 1905 р. відповідь, де його активний помічник у виданні першого накладу писав: "Дуже радий, що «Очерк» так добре пішов, що треба його передрукувати. […] Боюсь я зараз давати Вам раду щодо друку «Очерка». Виходить, що радячи Вам зменьшити попереднє виданнє, я Вам зробив погану прислугу. Але хто ж його знав, що так щасливо обійдеться. Як я довідався, книжка пройшла після великої баталії та й то завдячуючи найбільше «весні»; допоміг Вам багато і «спокійний тон» оповідання. Чи дозволять – питаєте – друге видання? Думаю, що так. Раз, що дозволену вже книжку нема рації забороняти на протязі короткого часу; друге – мають наступити загальні цензурні полекшення". Щодо кількості примірників – радив не більше 5000–6000 вартістю не менше 1 руб. 50 коп. (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914). С. 281–282). Проте вже 13 березня (за ст. ст.) 1905 р. застерігав: "Щодо Ваших «Очерків», то з друком їх поки що треба пождати. У останній час ними заінтересувалися цензурні сфери і, здається, в бік, не зовсім бажаний" (Там само. – С. 286). Застереження щодо змісту нового видання висловили також і видавці "Общественной пользы": "[...] на возможность выпустить книгу с возстановлением пропущенных прежде мест надежды и теперь очень мало" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 150).

Незважаючи на це, щоденникові нотатки вченого за період від 22 травня до 2 серпня (за ст. ст.) 1905 р. свідчать про інтенсивну роботу над підготовкою нового видання, текст якого загалом був завершений 2 серпня, остання глава – 23 грудня, передмова – 24 грудня (за ст. ст.) 1905 р., останні штрихи М. Грушевський полагоджував упродовж 9–17 лютого (за ст. ст.) 1906 р. Цій праці він надавав особливого значення, нотуючи у щоденнику: "Коли б і не довів «Історії», то «Очерк» дає все ж провідну гадку" (*див. запис за 13–14 червня 1905 р.*). Сама книга побачила світ у першій декаді квітня 1906 р. Про роботу М. Грушевського над підготовкою 2-го видання "Очерка истории украинского народа" *див. записи за 22, 23 травня, 9–16, 18, 24, 26–28 червня, 1, 3–5, 14, 16, 19, 24, 27, 28, 30 липня, 2 серпня, 20–21, 23, 24 грудня 1905; 9, 10, 12–15, 17 лютого, 6 березня, 17 квітня 1906 р. Див. також коментар до запису за 22 травня 1905 р.*

Вислав поданнє про "Вістник". – У цій справі свою думку ще 14 (27) жовтня 1904 р. висловив С. Єфремов: "Чи не попробувало б Товариство прохати пропуску в Росію «Вістника», згадавши, що він ішов до Росії й був заборонений без жадної вини? Попробуйте, як то наша «весна» виглядає…" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 215). У відповідь 27 жовтня (9 листопада) 1904 р. голова НТШ писав: "Про «Вістник» буду просити, як Ви радите, але я йду «от легчайшего к труднейшему» і почну з того, що сими днями пішлю лист до міністра про дозвіл «Історії». Чи про «Вістник» подавати до нього, чи до Главного Управления, як думаєте?" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 152).

Отримавши 17 (30) грудня 1904 р. дозвіл на ввезення до Росії "Історії України-Руси", М. Грушевський взявся до вирішення питання про дозвіл на ЛНВ. 18 грудня (за ст. ст.) 1904 р. він подав на ім'я Міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Д. Святополка-Мирського звернення з проханням відмінити заборону розповсюдження "Літературно-наукового вістника" на території Росії. У ньому він наголошував: "Издаваемый с 1898 г. в Львове на малорусском языке под моей редакциею ежемесячный журнал «Літературно-науковий вістник» с основания своего и до мая 1901 г. допускался в Россию на общем основании, т. е. с цензурным просмотром и исключением статей, признанных неудобными. В мае же 1901 г. последовало его совершенное воспрещение, т. е. он возвращается с границы, не доходя до цензурных учреждений. Так как упомянутый журнал, посвященный главным

образом беллетристике, местной и заграничной, отвечает вопросам общественным и научным, ничем не подал повода к такому запрещению с своей стороны (насколько мне известно, за три с половиною года, пока он поддавался цензурному рассмотрению, всего четыре статьи были вырезаны или исключены из него цензурными учреждениями), то я позволю себе обратиться к Вашему Сиятельству с покорнейшею просьбою: снять с него упомянутое воспрещение и допустить его к обращению в России на общем цензурном основании, как допускался он ранее, и как допускались другие львовские малорусские повременные издания" (ЦДІАЛ України. Ф. 401. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1).

Не отримавши відповіді, після відставки П. Святополка-Мирського редактор ЛНВ спрямував подібного листа від 6 березня (за ст. ст.) 1905 р. новопризначеному міністру О. Г. Булигіну. У цьому зверненні М. Грушевський наголосив на забороні не лише "Літературно-наукового вістника", але й усіх інших періодичних та серійних видань НТШ: "Первоначально в 1895–1897 гг. они довольно свободно допускались цензурою (впрочем, по своему содержанию, далекому от современных злоб, они и не давали никакого повода к каким-либо цензурным ограничениям). Но затем и их постигло неизвестно чьим распоряжением и по каким мотивам абсолютное воспрещение, так что даже ученые общества, профессора университетов и др. не везде (между прочим и в С.-Петербурге) имели возможность их получать: почтовые учреждения возвращали их с границы с лаконической надписью «запрещено» и только. Теперь, когда само правительство России пришло к сознанию необходимости снять с украинского слова тяготеющие над ним ограничения, не находили ли бы Ваше Превосходительство своевременным снять и эти запрещения, заграждающие доступ в Россию украинским литературным и ученым изданиям Галиции и основанные только на невмеру ревностном толковании распоряжения 1876 г.?" (Там само. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 1–2).

Проте й це звернення залишилося без відповіді, про що вчений інформував загальні збори НТШ 19 (6) квітня 1905 р.: "Тільки справа допущення моєї «Історії України-Руси» до Росії була полагоджена [...]. Більше нічого не допущено. Подання, внесене ще минувшого року до російського Міністерства внутрішніх справ про допущення до Росії «Літературно-наукового вістника» зісталося без відповіди, так само поновне представленнє уже до нового міністра внутрішніх справ у справі дозволу наших і взагалі галицьких видань до Росії" (Там само. Спр. 31. Арк. 27 зв.; *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Львів, 2005. Т. 7. С. 535–536).

21 [грудня 1904 р. (2 січня 1905 р.) Львів]. Спав лихо – шафа тріщала, але робив богато й чув себе добре – писав адмін[істрацію] ([том] V, [глава] 5[-та]), зробив аркуш німецької коректи, дещо "Матеріалів". Може бути, що добрий настрій впливає й на здоров'є моє. Дістав лист від Іконнікова, що Саша подав дісертацію*, ergo [отже (*лат.*)] зробив маґіст[ерський] іспит. Дуже тішилися; але цікаво, що й про се прийшлося припадком від чужих довідатися.

Дістав лист від Іконникова, що Саша подав дісертацію… – у листі від 19 грудня (за ст. ст.) 1904 р. В. Іконников писав: "Ваш брат представил диссертацию, кот[ору]ю поручено было разбирать В[ладимиру] Б[онифатиевичу], но он отказался, по болезни. Теперь поручено Г[олубовско]му и Д[овнар-]З[апольско]му. Хотел он (т. е. Ваш брат) доцентироваться, а я ему посоветовал скорее защитить дис[сертаци]ю, тогда приобретается и прочее" (*Радзивілл О.* Маловідоме листування Михайла Грушевського та Володимира Іконникова (1890–1904) // Архіви України. 2004. № 4–6. С. 82). Вітаючи брата, наступного дня М. Грушевський писав: "З листу Іконнікова припадком довідався я, що ти, Сашенька, вже здав магістерський екзамен і представив дісертацію. Дуже тішуся й поздоровляю" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 291–292).

22 [грудня 1904 р.] (4 [січня 1905 р.]) [Львів]. Зрана писав про фінанси, військо ([том] V, [глава] 5[-та]), потім з Фр[анком] перейшли нім[ецьку] коректу, потім з Мар[инцею] їздив до міста, від чого голова трохи розболілась (бо мав шапку на голові); та пополудні прав[ив] коректу (Дома[ни]цького)* в веранді, й трохи устаткувалось. О п'ятій прислали по мене до Т[оварист]ва – в справі книгарні, приїздив Дермаль; потім б[уло] засід[аннє] Акад[емічного] дому, так що вернувся досить пізно і з болем голови. Обійшло трохи мене теж, що Фр[анко] оповідав, що Павл[ик] збирає листи мої в копіях (лист мій до Горбачевского)*.

…прав[ив] коректу (Дома[ни]цького)… – йдеться про продовження праці В. Доманицького "Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603)", яке готувалося до друку в LXII томі (книга VI) "Записок НТШ" за 1904 р. Наступного дня М. Грушевський закінчив коректи цього тому (*див. запис за 23 грудня 1904 р.*). Вся праця В. Доманицького побачила світ у наступних томах "Записок НТШ": 1904. Т. LX. Кн. IV. С. 1–32; Т. LXI. Кн. V. С. 33–64; Т. LXII. Кн. VI. С. 65–113; 1905. Т. LXIII. Кн. I. С. 114–136; Т. LXIV. Кн. II. С. 137–171.

…лист мій до Горбачевского… – йдеться про лист М. Грушевського від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р., на який І. Горбачевський відповів 18 листопада (за н. ст.) 1904 р. (*див. коментар до запису за 12 (25) листопада 1904 р.*). Про зміст цього листа свідчить і відповідь М. Грушевському з приводу "справи Павлика" І. Пулюя від 22 листопада (за н. ст.) 1904 р., в якому останній, зокрема, наголошував: "На спільний лист мій і професора Горбачевського, написаний в справі пенсії Павлика до Виділу наук[ового] товариства ім[ені] Шевченка і висланий на Ваші руки, відповіли Ви в листі з дня 10.XI. докором, що імена наші послужать «мальконтентам» за таран на Виділ товариства. Ви представляєте нам Павлика як не найголовнійшим, то одним з найголовнійших «авторів деструкції» в товаристві, але не подаєте ні одного доказу. Ви пишете далі, що Павлик держить з мальконтентами, що ті люди вже не раз «з ножем приступали до горла» Виділу, жадаючи підвищення плати для Павлика, та що тероризований ними Виділ мусів не тілько замикати очі на «крайньо нездарне» провадження бібліотеки п[аном] Павликом, але ще й підвисшати йому платню. Ви боїтесь, що Виділ і тепер скапітулює, коли насядуть на нього з ріжних боків. Ось так представляєте Ви нам єретика Михайла Павлика, ще й кажете отверто, що люде такої поваги, як Горбачевський, не повинні давати імени свого до услуг різних акцій в тій війні, яка останніми роками ведеться в Науковому товаристві Шевченка. На Ваше отверте слово, що і мене тикається, позволю собі дати Вам отверту відповідь, не займаючи професора Горбачевського, котрий сам відповість Вам" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 191–192).

Власне, у своєму листі І. Пулюй детально передає зміст кореспонденції М. Грушевського від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р., в який був втаємничений М. Павлик завдяки копії, про яку згадує в даній щоденниковій нотатці М. Грушевський. Про цю утаємниченість свідчить і лист самого М. Павлика до М. Грушевського від 15 (2) грудня 1904 р. (*див. запис за 2 (15) грудня 1904 р. та коментар до нього*). Згадана копія листа М. Грушевського до І. Горбачевського від 10 листопада (за н. ст.) 1904 р. зберігається в ЦДІАЛ у фонді М. Павлика (ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 27–28). Там же зберігаються і копія відповіді на цей лист І. Пулюя (від 22 листопада (за н. ст.) 1904 р.) (Там само. Арк. 31–41). Всі копії листів зроблені рукою М. Павлика.

23 [грудня 1904 р. (5 січня 1905 р.) Львів]. Виспався добре, й добре робив. До міста не виходив, бо був вітер, але мороз ослаб. Писав [том] V, [главу] 5[-ту], пополудні скінчив коректи "Записок", т[ом] 62, і "Матеріалів" коріґував. Убрали деревце. Взагалі був вдоволений з дня.

24 [грудня 1904 р.] (6 [січня 1905 р.]) [Львів]. Зрана робив дома, ополудні вийшов – був [у] Т[оварист]ві, в церкві etc., але вернувшись, мав біль голови. На вечері були лише Труші. Над сподіванє голова перестала боліти, й вечер пройшов дуже приємно, фамілійно.

25 [грудня 1904 р.] (7 [січня 1905 р.]) [Львів]. Встав пізно й трохи написав [том] V, [главу] 5[-ту], потім пішов до церкви сам, бо боявся спізнитися. Погода була премила. В полудне, одначе, знову боліла голова трохи, тому поїхав з Мар[инцею] і Кул[юнею] до Трушів, зрештою хотів лист передати до Мочульського*. Вернувся сам, лишивши їх – прекрасна була погода. Голова перестала. Читав "Prawem i lewem"*. Довго ходив по повітрю – шкода було іти спати.

…зрештою хотів лист передати до Мочульського. – Згаданого листа серед корпусу листування М. Грушевського з М. Мочульським не виявлено (див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. Львів, 2004). Про взаємини М. Мочульського з М. Грушевським та іншими українськими діячами див.: *Ощипок Н.* Михайло Мочульський і українська еліта: до історії творчих взаємин // Франкознавчі студії. Дрогобич; Київ, 2007. Вип. 4. С. 230–260.

Читав "Prawem i lewem". *– Див. коментар до запису за 20 грудня 1904 р.*

26 [грудня 1904 р.] (8 [січня 1905 р.]) [Львів]. Вночі був сильний вітер, і потім аж до пополудня. Тому пробував вийти і вернувся, аж перед вечером походив. Пополудні був Копач і оповідав брехню Сушка*. Потім Труші, Кобринські*, Фр[анко]. Говорили про війну*, а за вечерею – про рибальство. Я чув себе цілий день добре. Докінчив про адміністрацію – що зайняло з 11 днів (щось 32 картки). Се немало. Але ріжні дрібниці буду ще дописувати завтра.

Пополудні був Копач і оповідав брехню Сушка. – Очевидно, йдеться про плітки, які поширював О. Сушко про перебування І. Франка під постійною пресією М. Грушевського. Одна з найпоширеніших пліток про нарікання І. Франка, що "мусів їхати до Риму 1 кл[асом]", занотована у щоденнику М. Грушевського 1 січня 1905 р. (*див. запис за цей день та коментар до нього*). Вона активно тиражувалася в радянському франкознавстві і, на жаль, зустрічається і в новітній літературі XXI ст. (див., зокрема: *Ірванець О.* Мій не-Каменяр // Франко. Перезавантаження. Дрогобич, 2013. С. 63–64).

…Кобринські… – ймовірно, мовиться про родину Володимира Васильовича Кобринського – українського мистецтвознавця й етнографа, збирача народного мистецтва Гуцульщини. *Див. записи за 23 листопада 1904 р.*

Говорили про війну… – йдеться про Російсько-японську війну (8 лютого 1904 р. – 27 липня 1905 р.).

27 [грудня 1904 р.] (9 [січня 1905 р.]) [Львів]. Дописував деякі дрібниці до адміністр[ації], потім пішов в архив. Туди прийшли потім Мар[инця] з Кулюнею, й я ходив разом з ними до цукерні, і вертаючи, зійшовся знову.

28 [грудня 1904 р.] (10 [січня 1905 р.]) [Львів]. Зачав ревізію II тому для нового видання* – зробив 10 ст[орінок], окрім приміток. Приходиться додавати більше, ніж я думав. Виходив у архів. Пополудні правив коректи "Матеріалів". Чув себе добре.

Зачав ревізію II тому для нового видання… *– див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1904 р.*

29 [грудня 1904 р.] (11 [січня 1905 р.]) [Львів]. Середа. Цілий день був дома, тільки коло дома ходив, користаючи з досить милої погоди – до архіву було вже запізно, брав зате ванни. Виберав акти до "Матеріалів" з карток пополудні; на сходах не можна було робити, бо зірвався вітер. Читав трохи Лозіньского "Prawem"*.

Читав трохи Лозіньского "Prawem". *– Див. коментар до запису за 20 грудня 1904 р.*

30 [грудня 1904 р.] (12 [січня 1905 р.])* [Львів]. Робив зрана коло "Історії", II [том], потім був в архіві. Чув себе добре. Погода була приємна – невеликий мороз.

30 [грудня 1904 р.] (12 [січня 1905 р.])… – помилково зазначено замість "30" – "10" [грудня 1904 р.].

31 [грудня [1904 р.] (13 [січня 1905 р.])* [Львів]. Робив зрана так само. Пополудні був в Т[оварист]ві – конферував з друкарнею, мав засід[аннє] Тов[ариства] пр[ихильників] і секції*; прийшовши, сидів з Кул[юнею] і з Мар[инцею], але пішли спати всі завчасу.

31 [грудня 1904 р.] (12 [січня 1905 р.])… – помилково зазначено замість "31" – "11" [грудня 1904 р.].

…і секції… – на засіданні Історично-філософічної секції 13 січня 1905 р. (31 грудня 1904 р.) М. Грушевський зреферував першу частину "Матеріалів до історії суспільних і економічних відносин Західної Галичини", які ухвалили друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України". Серія перша (ч. 1–80), 1361–1550 (Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. 1. С. I–V+1–46). Секція також затвердила керівництво Правничої комісії під головуванням С. Дністрянського. Прихильно прийняли оприлюдену І. Франком від власного імені та імені Ф. Вовка думку про необхідність видання в "Матеріалах до українсько-руської етнології" окремих старих археографічних статей з львівських бібліотек (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 59–59 зв.).

1905 РІК

1 (14 [січня]) [1]905 [р.] [Львів]. Не похвалюся сим першим днем. Якось спав немудро; коли пішов з дому до церкви (сам оден, бо Кулюня була теж нездорова і лежала в ліжечку), вернувшися, мав малу біль голови; до того прийшов Копач набератися від мене мудрости в справі зміни читанки для V кл[асу] і сею конференцією довів до болю голови, потім ще висипав пачку пльоток про Сушка і Франка (що Фр[анко] нарікав, що мусів їхати до Риму 1[-м] кл[асом]*, що питав: хіба думаєте, що Колеса буде ліпший? etc). Були Труші й Юзя*, теж оповідала, й так сі пльотки мене аж до ночі переслідували.

…що Фр[анко] нарікав, що мусів їхати до Риму 1 кл[асом]… – ця інформація, яка стала поширюватися з кінця грудня 1904 р. (*див. запис за 26 грудня 1904 р. (8 січня 1905 р.)*), стала популярною у франкознавстві, її активно використовували радянські історики й літературознавці для творення міфу про антагонізм Грушевського і Франка, про корисливість голови НТШ, що їхав, на відміну від Франка, у подорож до Італії у вагоні вищого класу. Як свідчать новивиявлені фінансові нотатки М. Грушевського за 1891–1905 рр., він насправді витратив на цю подорож 272 корони, а І. Франко щонайменше позичені приятелем і сусідою 122 корони (*див. запис за 22 березня –14 травня 1904 р.*). І хоча кожний витрачав відповідно до своїх можливостей, то стало приводом до пізніших пліток, це не вплинуло на перше загальне враження від подорожі. Справжній, "свіжий" присмак відтворений І. Франком відразу після повернення у нарисі "Римські враження", де він досить тепло відгукується про М. Грушевського як "дорогого друга" (*Рудницький Л.* Франко і Рим // Літературна Україна. 2005. № 45. 17 листопада. С. 7). Проте згадані в даній щоденниковій нотатці інсинуації змусили М. Грушевського подати 12 (25) січня 1905 р. на засіданні Виділу НТШ заяву "на брехні Сушка", хоча ця інформація не була зафіксована в протоколі засідання, отже, детальний зміст заяви залишається невідомим (*див. запис за 12 січня 1905 р.*). На подібні "пльотки" та безпосередню причетність до їх розповсюдження І. Франка вказує, зокрема, і запис за 3 червня (за ст. ст.) 1905 р., де М. Грушевський описує свою розмову з О. Сушком та І. Франком: "Сушко держав себе досить погано, і Фр[анко] також, не заперечив нічого, коли Копач оповів, як Сушко говорив, що Франко оповідав, що він сам мусить підпадати моїй пресії, коритися – з матеріальних мотивів, і потім старався оборонити Сушка, що се все лише легкомисліть, нічого кримінального" (*див. запис за 3 червня 1905 р.*). Цей запис свідчить, що І. Франко насправді часом нарікав на М. Грушевського, зокрема й О. Сушкові, проте у його слухачів не вистачало такту не розголошувати зміст цих довірчих розмов. Навпаки, вони смакувалися, перетворювалися на плітки, метою яких було дріб'язковими непорозуміннями зіпсувати взаємини двох неперетинних особистостей. Міфи та реальність цих взаємин, історіографія проблеми детально проаналізовані дослідниками. Див., зокрема: *Дорошенко В.* Франко і Грушевський // Сучасність. 1962. Ч. 1. С. 16–36; *Франко З.* Михайло Грушевський і Іван Франко // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 291–295; *Тельвак В.* Проблема «Франко-Грушевський» в

українській історіографії // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 183–199; *Гирич І.* Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії: Зб. наук. пр. Дрогобич, 2007. Вип. 4. С. 590–642; Іван Франко на сторінках "Щоденника" Михайла Грушевського 1904–1910 рр. / Подача І. Гирича і О. Тодійчук // Там само. С. 643–674; *Бурлака Г., Гирич І.* Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 27–66.

Проблеми непорозуміння М. Грушевського з О. Сушком, зафіксовані вперше в щоденнику вченого 11 січня (за ст. ст.) 1904 р., не зникають з його сторінок впродовж 1904–1907 рр. Така увага до постаті одного зі своїх учнів засвідчує особливу вразливість вченого на його поведінку. Загалом же шляхи учителя й учня після захисту О. Сушком у 1904 р. докторату дедалі більше розходилися, на що вказує як його вихід з членів НТШ (червень 1905 р.), так і особлива прихильність до І. Франка та К. Студинського. З охолодженням взаємин учня і вчителя, вірогідно, пов'язаний і факт відсутності імені О. Сушка серед авторів наукового збірника, присвяченого 10-літтю наукової праці М. Грушевського в Галичині, який вийшов на початку 1906 р. *Див. записи за 11, 18 січня, 2, 26 грудня 1904 р., 1, 2, 12 січня, 2 березня, 23, 30 травня, 2, 3 червня 1905 р., 30 листопада 1906 р., 29 червня, 12–13 жовтня 1907 р.*

... й Юзя... – мовиться про Йосифу Наконечну. *Див. коментар до запису за 20 лютого 1904 р.*

2 **[(15) січня 1905 р. Львів],** неділя. Чув себе добре, робив II т[ом]*, дійшов до 72[-ої] ст[орінки]. Ввечері були Фр[анко] і Гнатюк, балакали досить приємно. Я оповідав про розмову Сушка з Копачом. Гнатюк – про лист Нідерле з великими похвалами моїм організатор[ським] здібностям. Неприємно, що Академія вибрала Петрушевича почесним членом*. Від сього буде вона мині все смердіти. Се, очевидно, реванш за їх деяку ґречність для укр[аїнської] мови.

...робив II т[ом]... – про підготовку 2-го видання другого тому "Історії України-Руси", яке вийшло у Львові 29 березня (за ст. ст.) 1905 р., див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1904 р., а також щоденникові нотатки за 28, 30, 31 грудня 1904 р.; 2–5, 8, 10, 12–14, 16, 19–21, 23–26, 28, 30 січня, 1, 2, 14, 17, 19, 21, 23, 24, 26, лютого, 1, 2, 13, 21 березня 1905 р.

...Академія вибрала Петрушевича почесним членом. – Йдеться про греко-католицького священика, церковного і політичного діяча, посла до Галицького сейму (1861–1876) та до Австрійського парламенту (1873–1879), видного львівського москвофіла та одного з ідеологів "святоюрців", історика, етнографа Антонія Петрушевича (1821–1913). Обравши його почесним членом, Петербурзька Академія наук зробила ставку не на науку, а на політику. Науковий доробок та методологія А. Петрушевича були піддані критиці з боку відомих вчених – В. Антоновича, І. Линниченка, М. Грушевського, І. Франка, С. Томашівського.

3 **[(16) січня 1905 р. Львів].** Збудився досить вчасно, чув себе взагалі дуже добре. Робив коло II т[ому], трохи коло "Записок" і "Матер[іалів]". Потішив мене украї́н[ською] карткою Мазон. Але Євг[ен] Левицький з "Діла" зірітував дурним листом про кліші. Ввечері приїхали дівчата зі Скали, оповідали про хоробу Костя*. Неприємно! Кулюня була вдень веселенька, вечером скаржилася на животик, але потім положилася й дуже пустувала, з великим гумором. Сі дні не виходив до міста, бо досить великий мороз (6–8°), боюсь, аби голова з того не розболілася.

Потішив мене украї́н[ською] карткою Мазон. *– Див. коментар до запису за 12 березня 1906 р.*

Ввечері приїхали дівчата зі Скали, оповідали про хоробу Костя. – Йдеться про небог Марії Грушевської, доньок її старшої сестри Олімпії та Олександра (Костянтина) Левицького: Стефанію (в заміжжі Калитовську), Людмилу (в заміжжі Савицьку), Ольгу (в заміжжі Микласевич) та Марту. У кореспонденціях дітей та дружини Олександра (Костянтина) Левицького до Грушевських не раз згадувалося про його хворобу. Так, у листі до тітки, Марії Грушевської, син Олександра Модест повідомляє про лікування батька та пораду лікаря: "Каву можна пити, коли Тато до неї звик, але дуже слабу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 948. С. 29–30; лист від 31 травня (за н. ст.) 1904 р.). І тут же звертався з проханням наполягти, щоб батько взяв ще одного священника для "помочі в великих відправах і в школі" (Там само). Декілька разів скаржилася сестрі на здоров'я чоловіка й Олімпія: "Косцьо тепер троха здоровий, їздив до Станіславова на рекуляції і там не мав ані разу такєх атаків і від того часу вдома лиш два рази, а перш мав далеко часьтійше. Тоди як я до теби писала, то дуже зле з ним було, дуже часто му ся то повторяло, і то без найменшої причини, і то вночи то дуже страшно то мучило" (Там само. Спр. 947. С. 121–122). Помер Олександр Левицький 27 вересня (за н. ст.) 1910 р. М. Грушевський взяв участь у його похороні, про що писав сестрі Ганні: "Дякую за поздоровлення з іменинами […]. Іменини свої [29 вересня (за н. ст.) – Упоряд.] провів я в вагоні. О. Левицький вмер в четвер – хороба серця, очевидно, вмер легко, без болів і не передчуваючи смерти. Мар[инця], приїхавши в пятницю, вже не застала. Я виїхав в суботу на похорон, що був у неділю [...]. Ховали дуже поважно і святочно; з'їхалася вся родина, більш 20 душ; в похороні йшли 34 священики, а народу провожало мабуть тисяч до 10, з містечка і сіл доокресних. Велику честь віддали покійному, похорон трівав цілий день" (Там само. Спр. 1425. Арк. 417).

4 **[(17) січня 1905 р. Львів].** Зрана робив як усі отсі дні коло т[ому] II (дійшов до ст[орінки] 100). Але почув знудженнє від сеї роботи, майже не перериваної цілий сей тиждень нічим, тож пішов трохи до архива, до Т[оварист]ва, тим більше, що мороз був не сильний. Пополудні вештався по дворі, слідив відплив під брамою. Не знаю, чи мороз, чи що зашкодили мині трохи на голову, й почала боліти, так що я ввечері читав тощо.

5 **[(18) січня 1905 р. Львів].** Так само зрана робив, потім заходив до архива, до Т[оварист]ва, до Труша. Пополудні робив коло "Матеріалів", коло рецензій, коло II тому. Потреба нового видання і II, і III тому (бо лишилося щось 30–40 прим[ірників] всього)* заколодили мині мої пляни докінчення V тому. Але чую себе дуже добре. Тільки що сплю не дуже мудро.

Потреба нового видання і II, і III тому (бо лишилося щось 30–40 прим[ірників] всього)… – про цю ж обставину М. Грушевський писав пізніше до брата Олександра: "Дозвіл на «Іст[орію] України» я дістав загальний, без означення томів, отже не повинні б робити трудности і з дальшими томами. Але сей дозвіл поставив мене в трудне положеннє, бо були властиво в продажі тільки I і IV, і я мусів засісти до нового видання. Три місяці забрав II т[ом] – бо просто передруковувати чоловік не має сумління. Тепер треба братися до т[ому] III. А т[ом] V все ніяк не вийде. Надіюся на май випустити I половину його осібно" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 261–262; лист від 19 березня (1 квітня) 1905 р.). *Детально див. запис за 18 (31) грудня 1904 р. та коментар до нього.*

6 [(19) січня 1905 р. Львів]. Був мороз і вітер, тому не пішли до церкви – я пішов потім, але з дороги зачув стрільбу й вернувся. Трохи боліла злегка голова, для того робив що лекше. Ввечері чув себе добре й поробив допізна – десь до 10[-ої]. Був на виставі нашій перед вечером*, але заболіла голова, і я пішов скоро.

***Був на виставі нашій перед вечером…* –** йдеться про Всеукраїнську мистецьку виставку, яка стала однією з перших акцій Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. Питання про її підготовку було в центрі уваги першого засідання президії новозаснованого товариства, яке відбулося 15 лютого (за н. ст.) 1904 р. Організація виставки проходила під протекторатом Наукового товариства імені Шевченка, що виділило фінансову допомогу на підготовку (1000 корон), закупівлю творів мистецтва (1000 корон) та виготовлення матриці медалі, яку планувалося замовити паризькій фірмі "Berti і Berangér". Практичну роботу щодо створення експозиції взяв на себе І. Труш, активну допомогу ("нумерував річи", укладав каталог тощо) надавав М. Грушевський. 13 січня (за н. ст.) 1905 р. обрали журі у складі М. Грушевського, С. Дембіцького, І. Труша та М. Сосенка. До його складу долучили як почесного члена українського мецената, культурно-просвітницького діяча В. Федоровича.

На виставці, яка експонувалася з 11 (24) січня до 17 лютого (2 березня) 1905 р. в чотирьох залах Салону львівського антиквара Яна Лятура (на Святодухівській площі, яка нині носить назву Івана Підкови), було представлено 110 картин 13-ти малярів, 73 твори 12-ти гуцульських майстрів-різьбярів, 23 київські та полтавські плахти переважно зі збірки Ф. Красицького. На жаль, зали не змогли вмістити, як планувалося, цікаву колекцію килимів, лише три з них творили "декораційне тло" (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит II і III. С. 25).

Серед художників, які репрезентували свої твори, були І. Труш, Ф. Красицький, І. Гальвич, М. Жук, В. Масляников, І. Макушенко, М. Сосенко, М. Бойчук, І. Бурячок, А. Манастирський, Ю. Панькевич, Є. Турбацький. "Найповажнійше і найчисленніше" представив свою творчість І. Труш, який на той час став улюбленцем львівських критиків. Серед 50-ти творів художника, які еспонувалися в окремій залі, було й два портрети: "Портрет пані А. Т." – Аріадни Труш (Драгоманової) та "Портрет панни К. Г." – Катерини Грушевської. Експозиційна зала з творами І. Труша зафіксована на унікальних знімках (*Біла О.* Відомий і невідомий Труш: науковий альбом-каталог. Львів, 2019. С. 54). Підсумовуючи свою участь у проєкті, митець зауважував: "Я як художник був на цій виставці репрезентований цілком бездоганно" (Там само).

У числі найпопулярніших картин оглядачі називали "Захід сонця" І. Труша та "Гість із Запоріжжя" Ф. Красицького, закуплені відповідно засновником Національного музею у Львові А. Шептицьким та Музеєм НТШ. Всього було продано 14 картин, приблизно за 1800 гульденів.

Гуцульське сницерство репрезентували твори Юрія Шкрібляка та його синів – Миколи, Василя і Федора, відомих майстрів Мегеденюків і Якиб'юків та інших. Саме "яворівська" школа різьбярів, за оцінкою І. Труша та всього журі, була найсильнішою: Микола та Василь Шкрібляки були удостоєні золотих медалей, Марко Мегеденюк – срібної, Федір Шкрібляк – похвального диплома.

Всеукраїнську мистецьку виставку, яку І. Труш назвав однією з "інтереснійших вистав в Європі", відвідало приблизно 2000 осіб. Про участь М. Грушевського у підготовці та безпосередній організації виставки *див. записи за 7–11, 13, 14, 21, 24, 27, 31 січня, 4, 7, 9, 11, 13, 14, 17, 18 лютого 1905 р.* Детально див.: *Братковський Р.* Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 249–256; *Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит II і III. С. 24–28; Зошит IV. С. 43; Зошит V. С. 58–62; *Свєнціцька В.* "Артистичний вістник" та внесок І. Труша в українське мистецтвознавство // Іван Труш. Збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження. Львів, 1972. С. 47–49; *Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ.

Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 395–396; 401–404; *Сидор О.* До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові // Записки НТШ: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. Львів, 1998. Т. CCXXXVI. С. 601–607; *Семчишин-Гузнер О.* Всеукраїнська мистецька виставка 1905 року у Львові // Літопис Національного музею у Львові. Львів, 2001. № 2 (7). С. 97–102; *Її ж* Вистава образів українських артистів, плахт, українських килимів і гуцульської різьби на дереві // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Том. 3: Вес – Глин. Львів, 2016. С. 84–86; *Панькова С.* "Половина вистави – наша": дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р. URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/

7 [(20) січня 1905 р. Львів]. Зрана поробив, потім пішов на виставу, і там же був пополудні. Половина вистави – наша*. Труш хотів означувати при всіх предметах властителів, зібрати наші колекції до одного покою й дати напись, etc., але серед нашої голоти се дало б привід тільки до ріжних говорень, і ми сказали не давати. Обійшло мене, що з Київа Степ[аненко] написав, що досі "Історії" нема*.

Половина вистави – наша. – Відмова М. Грушевського від пропозиції І. Труша зосередити його приватну збірку в окремій залі стала на заваді творення важливого джерела до її реконструкції, адже цей факт не оминули б увагою тогочасні критики. Лише за окремими оглядами, зокрема польського художника Р. Братковського, відомо, що зі збірки М. Грушевського експонувалися етюди І. Труша "Кипариси на селєдиновім небі", "Одинока сосна", "Корч бозу", "Гора Кастель у хмарі", "Над Дніпром", "Вечір у Георгієвськім манастирі" (*Братковський Р.* Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 252).

Окремі з цих назв зустрічаються в листах художника до М. Грушевського, окремі в тогочасних фінансових нотатках професора, дозволяючи простежити шлях до львівської вілли київських та кримських краєвидів Труша упродовж 1901–1905 рр. У листах художника 1901–1902 рр. з Києва згадуються і "Синя калабаня", і "Сосна", і "Маки", і "більші", і "мініатурові" краєвиди, призначені для Грушевських. Київська "мала колєкція" 1904 р. невдовзі поповнилася кримськими етюдами. 24 травня (за н. ст.) 1904 р., перебуваючи у Свято-Георгіївському монастирі (мис Фіолент поблизу Севастополя), митець захоплено оповідав: "Сего року привезу досить багато малюнків і немало інтересного". Чимало з цього "інтересного" дісталося і Грушевським. Як свідчать тогочасні фінансові нотатки професора, вже в липні 1904 р. він придбав щонайменше твір "Георгіївський монастир" за 100 золотих ринських та 4 кримських "малих" етюдів за таку ж суму. Пізніше, у 1905 р., історик набув ще 26 кримських етюдів загальною вартістю 210 золотих ринських. Частину творів можна споглядати на світлині великого салону львівської вілли Грушевських середини 1904 р. (*Панькова С.* "Половина вистави – наша": дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р. URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/). Від перших років знайомства, коли в червні 1897 р. І. Труш звернувся до голови НТШ з проханням виділити фінансову допомогу для закінчення студій у Школі красних штук у Кракові та обіцянкою віддячити створенням для Товариства відповідних мистецьких творів, М. Грушевський підтримував молодого митця (*Гордієнко Б.* Листи художника Івана Труша // Архіви України. 1966. № 2. С. 64–65). Так, перебуваючи наприкінці 1900 р. у Відні, повідомляв дружині, що ті 100 золотих ринських, які коштує одна акварель на тамтешньому аукціоні, він воліє віддати Трушу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1014. С. 78).

Упорядник виставки І. Труш також наголошував, що "завдяки великій і добірній колєкції професора Михайла Грушевського було гуцульське сницерство на виставі

українських артистів репрезентоване якнайліпше. Збірка, доповнена новими творами, давала повне понятє про теперішній стан сего надзвичайного артистичного промислу. Навіть можна було слідити за його розвоєм, порівнюючи давні вироби покійного Юри Шкрибляка, батька теперішних визначних артистів […]. Його сини, Микола, Василь та Федь, пішли дальше і вдосконалили стиль дуже значно, надавши йому справді византийське богацтво орнаменту" (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит V (Май). С. 59–60). З усієї збірки гуцульщини, яку репрезентував М. Грушевський, Р. Братковський відзначив "клейнотик смаку" – пушку роботи Ю. Шкрібляка (*Братковський Р.* Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові. С. 250), а різьблений столик зі збірки видатного історика І. Труш назвав "виразом досконалости техніки інтарсії, орнаментаційного такту і великого кольористичного смаку" (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит V (Май). С. 61). Цей столик, замовлений професором Грушевським М. Шкрібляку наприкінці 1903 р., вперше став «цвяшком» (clou) повітової промислової виставки в Косові 19–21 червня (за н. ст.) 1904 р. (*Грушевський М.* Гуцульська вистава // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 томах. Т. 1. Львів, 2002. С. 244). Цей же "цвяшок", вишукано "сервірований" іншими виробами малярського таланту в різьбі М. Шкрібляка, став улюбленцем публіки і на виставці у Львові 1905 р.

Про цей масштабний дебют приватної колекції М. Грушевського, і насамперед збірки гуцульщини, свідчили не лише оглядачі виставки, а й Марія Грушевська в листі до сестри чоловіка, Ганни Шамраєвої: "У нас тепер новинка, лагодимо виставку картин, різьби в дереві і старинних українських плахт, і завтра вже буде виставка відчинена; з тої причини у нас трохи прибуло роботи, бо треба туди бігати, помагати дещо. Головно сим займається Труш, але й Михайло також має богато коло сього роботи, та й я також дещо роблю. Часу воно бере дуже богато, бо ходити далеко. Виставка дуже інтересна, особливо богата збірка гуцульської різьби в дереві, є незвичайно гарні річи (по більшій части наша власність), а між картинами чудові краєвиди з Криму Труша. Є також богато образів артистів з України, переважно з Київа" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. Арк. 179–180). Детально див.: *Панькова С.* "Половина вистави – наша": дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р. URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/

Обійшло мене, що з Київа Степ[аненко] написав, що досі "Історії" нема. – Згаданого листа В. Степаненка в корпусі його кореспонденцій до М. Грушевського не виявлено. Ймовірно, він міг написати це до книгарні НТШ. Безпосередньо до М. Грушевського звернувся з цією ж інформацією пізніше, 11 (24) січня 1905 р.: "Що ж до «Історії» Вашої з Галичини, то цензор не пускає і чекає, поки його сповістять з Петербурга. Був у нього Серг[ій] Олександрович і казав йому, що на неї Ви дістали дозвіл, та нічого не помогло. Добре було б, якби Ви сами написали в Київ до цензора і зіслались на № дозволу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 771. Арк. 17). У цей самий час, 12 (25) січня 1905 р., М. Грушевський звертався в цій справі до С. Єфремова: "Ви знаєте, що міністр дозволив на ввіз моєї української історії до Росії, тільки київська цензура не одержала ще повідомлення про се і книжку задержує, я послав їм нині копію Отношения. Я просив би Вас дуже дати оповістку до «Київської ст[арини]» і якщо можливо, то й до київських газет, що книжка дозволена і можна її купувати" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 154). Результатом усіх цих заходів "Історія України-Руси" таки надійшла до книгарень підросійської України, про що свідчить щоденникова нотатка М. Грушевського за 18 січня (за ст. ст.) 1905 р.: "«Історію» дістали!" (*див. запис за цей день*). *Детально див. коментар до запису за 17 (30) грудня 1904 р.*

8 [(21) січня 1905 р. Львів]. Більшу частину дня булисьмо на виставі; я умисно уживаю її собі для розривки й відміни. Нині зробив каталь*ог*[*]. Труш закапарив з афішами, й не відчинимо завтра, а аж ві второк.

Але годі від нього забогато жадати. Й так! У нього нині донька*. Був я в Т[оварист]ві й університеті. Роблю все над т[омом] II.

Нині зробив катальоґ*. – Про свою роботу над упорядкуванням цього унікального джерела до історії виставки вчений згадував у щоденнику і в інші дні. Так, 24 січня (6 лютого) з'являється новий запис: "Прийшли образи Жука, укладав новий катальоґ", а 27 січня (9 лютого) наступний: «По викладі був на виставі й в друкарні, за катальоґами, що й досі не вийшли, й переміняючи нумери, зґавив щось дві години" (*див. записи за ці дні*).

"Катальог вистави образів українських артистів, артистичної різьби в дереві гуцульських майстрів, українських плахт, урядженої під протекторатом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в днях 24/1 – 27/II 1905" (українською й польською мовами), що дійшов до наших днів без доповнення творами М. Жука, а також М. Бойчука, дає найповніший перелік представлених на виставці експонатів відповідно з іменами їх авторів. Зміст каталогу органічно поєднується з розлогим мистецтвознавчим оглядом експозиції, поданим І. Трушем у нарисах «Вистава українських артистів» на сторінках «Артистичного вістника» у супроводі світлин кращих творів *(Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит II і III. – С. 24–28; Зошит IV. С. 43; Зошит V. С. 58–62).

У нього нині донька. – Йдеться про народження 8 (21) січня 1905 р. старшої доньки Івана Труша та Аріадни Драгоманової-(Труш), названої на честь матері – Аріадною. Загалом подружжя Трушів мало 4 дітей: Аріадну, Мирона, Оксану й Романа. Старша донька Аріадна Труш-(Слоневська) (1905–1984) після смерті батька організувала на його віллі-майстерні постійну виставку, а згодом разом з братом Романом заповіла дім Національному музею у Львові. З 1989 р. там розгорнуто експозицію Художньо-меморіального музею Івана Труша (відділ Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького; вул. І. Труша, 28). Залишила спогади про батька: *Труш Аріадна.* Мій батько – художник // Іван Труш: Зб. матеріалів наукових конференцій, присвячений 100-річчю від дня народження. Львів, 1972. С. 105–120. Див. також: Художньо-меморіальний музей Івана Труша: Путівник / Автор тексту О. Біла. Львів, [2019]. 70 с.

9 [(22) січня 1905 р. Львів]*. Рано робив дома, пополудні порядкували виставу. Був прошений на засід[аннє] "Верховної Ради"*, але не пішов.

9 [(22) січня 1905 р. Львів]. – Запис за цей день зроблено після 11 січня та фігурною дужкою вказано на відповідне місце.

Був прошений на засід[аннє] "Верховної Ради"…. – це запрошення на засідання "Верховної Ради", яке мало відбутися 21 (8) січня 1905 р. в приміщенні товариства "Просвіта", М. Грушевський отримав від Ю. Романчука: "[...] а що будуть обговорюватися і справи будови руского театру та закладання руских гимназий, то зволіть бодай виємково сим разом і Ви прийти. Се не перешкодить бути і Студинському, котрого рівночасно запрошую" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 722. Арк. 7). У відповідь, вже після засідання, 30 (17) січня 1905 р., М. Грушевський писав Ю. Романчуку: "Виділ Наук[ового] Товариства ім[ени] Шевченка на засіданню з дня 12 (25) с[ього] м[ісяця] ухвалив поручити своїй президії, аби надалі не брала участи в нарадах т[ак] зв[аної] «Верховної Ради». Про се маю честь отсим Вас повідомити" *(Кухар В.* Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДІА України у Львові // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 468; чернетка цього листа зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 184). У даній кореспонденції М. Грушевський дослівно відтворив рішення, зафіксоване у протоколі Виділу НТШ за 25 (12) січня 1905 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57). *Див. запис за 12 січня 1905 р.*

Саме ж засідання "Верховної Ради" – провідників українських громадських і політичних організацій та лідерів українського представництва в австрійському парламенті й Галицькому соймі, на яке запрошувався М. Грушевський, відбулося за участю голови

"Просвіти", "Народної Ради" та українського парламентського клубу Ю. Романчука, заступника голови "Просвіти", директора Краєвого союзу кредитового К. Левицького, голови Українського педагогічного товариства І. Чепельського, заступника голови НТШ К. Студинського, директора страхового товариства "Дністер" Я. Кулачковського, директора першого кооперативного товариства "Народна торгівля" В. Нагірного, голови українського сеймового клубу Є. Олесницького, голови товариства "Руська бесіда" В. Шухевича, редактора "Діла" Є. Левицького, голови товариства імені Котляревського І. Огоновського, членів комітету спорудження українського театру у Львові.

23 (10) січня 1905 р. учасники зібрання підписали "Заяву", в якій зазначалося, що використання вже зібраних коштів для спорудження українського театру у Львові на іншу акцію неможливе без волі жертводавців, а бажання підкреслити першорядне значення інших проєктів називалося шкідливим. Не заперечуючи значення нових акцій і не бажаючи відволікти від них жертводавців, наголошувалося: "З огляду на розпочате вже діло будови народного руського театру, заявляємо задля усуненя всяких непорозумінь, що в теперішній хвилі єсть [...] найпильнійшою справою будова руського театру у Львові, се не тілько дуже важна культурна потреба руського народу, але в сій справі і заангажована наша народна честь" (Діло. 1905. Ч. 7. 11 (24) січня. С. 1). На засіданні Виділу НТШ, що відбулося 25 (12) січня 1905 р., К. Студинський дав пояснення, що підписав "Заяву" не як заступник голови НТШ, а лише як член комітету зі спорудження українського театру у Львові, та дав обіцянку спростувати характер свого підпису, що й зробив (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57; Діло. 1905. Ч. 9. 13 (26) січня. С. 3). На цю "Заяву" відповів І. Франко своєю статтею "Львівський театр і народня честь " (ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. II. С. 122–132). Торкнувся її змісту й М. Грушевський у статті "В справі руських шкіл і руського театру" (ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 211–220). *Див. також записи за 11, 14, 18, 21 січня 1905 р. та коментарі до них.*

10 [(23) січня 1905 р. Львів]. Ранок цілий робив коло т[ому] II. Пополудні був на виставі, де богато ще було не зробленого – нумерував сам річи etc. Потім пішов на факультет* – перший раз по 1 ½ роках, бо на запрошенню був відклик до реґуляміну, що грозив поданнєм абсентеїстів до Мін[істерства]. Пробув дві год[ини], дуже прикро, бо було страшно накурено – я стояв при відчиненім вікні.

Потім пішов на факультет… – Йдеться про Раду професорів філософського факультету Львівського університету, засідання якої М. Грушевський рідко відвідував через шовінізм польської професури. Ця проблема загострилася після конфлікту з деканом Казимиром Твардовським, який виник в липні 1901 р. *Див. записи за 17 (30) вересня, 18 листопада (1 грудня) 1904 р., 1 березня 1905 р. та коментарі до них.*

11 [(24) січня 1905 р. Львів]. Виставу відтворено, ми ходили в полуднє з Мар[инцею]. Там ще не було афіш, ані нумерів – зайнявся нумероваднєм, потім заходив до "Monop[olu]"* подивитися курс, але не було. Мар[инця] дуже трівожиться за наші папери з огляду на революцію. Ввечері писав рецензії*. Зрана прочитав в "Ділі" вимірену против мене відозву* і трохи був подражнився – головно можливістю акції спільної Ради й Студи[н]ськ[ого] в Т[оварист]ві против мене: не жаль піти з Т[оварист]ва, противно, але жаль зробити фальш[ивий] крок і тим дати перевагу противникам. Але Фр[анко] пояснив, що Студ[инський] відкликує підпис*, і се розвіяло сю можливість комплоти.

...потім заходив до "Мопор[olu]"... – у 1902–1912 рр. в 4-поверховій кам'яниці, що належала князю Любомирському, містилася популярна серед львівських письменників та художників кав'ярня "Монополь" (власник Ф. Гексель). У 1912–1921 рр. на її місці споруджено перший львівський "хмародер" – будинок Шпрехера (сучасна площа Міцкевича, 8). У цій кав'ярні М. Грушевський не раз зустрічався з колегами, учнями, приятелями (*див. записи за 24 квітня, 30 травня, 20–21 листопада, 15 грудня 1905 р., 19 березня 1906 р., 17, 20 травня, 22, 27 листопада 1907 р., 3, 7 липня 1909 р.*).

Ввечері писав рецензії. – Йдеться про рецензії та бібліографічні огляди на праці Д. Іловайського, В. Сергеєвича, С. Кутшеби, І. Якубовського, Ш. Рундстейна, документальне видання "Русско-еврейский архив", опубліковані в розділі "Бібліографія" "Записок НТШ" (1905. Т. LXIII. Кн. І). Див.: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000). Львів, 2003. С. 151. Передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 12, 77–79, 149–150. Частину з цих рецензій М. Грушевський писав 31 січня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. запис за цей день*), однак через відсутність авторського датування неможливо встановити, в які дні писалася кожна з них.

Зрана прочитав в "Ділі" вимірену против мене відозву… – йдеться про "Заяву", прийняту на раді провідників львівських громадських та політичних інституцій (т. зв. "Верховній Раді") щодо важливості справи побудови українського театру у Львові. М. Грушевський, який у січневій книжці ЛНВ за 1905 р. в статті "Що ж далі? (В справі руських гімназій)" публічно заявив про першочерговість відкриття не театру, а українських приватних шкіл та гімназій, сприйняв цю відозву як виклик його обґрунтуванню, а фразу, що "безнастанне висуває нових проєктів на перше місце з усуванєм змагань уже розпочатих уважаємо за річ неодвітну, а навіть шкідливу" – як образу своїм суспільним поглядам. *Див. записи за 9, 14, 18, 21 січня 1905 р. та коментарі до них.*

...Студ[инський] відкликує підпис... – 13 (26) січня 1905 р. у розділі "Новинки" газети "Діло" подано згадане спростування: "Д-р К. Студинський просить нас о зазначеннє, що єго підпис на останній відозві в справі складок на будову театру має бути уміщений між підписами членів комітету для будови театру, а не в характері заступника голови Наукового товариства ім Шевченка". *Детально див. коментар до запису за 9 та 12 січня 1905 р.*

12 [(25) січня 1905 р. Львів], середа. Зрана робив коло II т[ому] далі, дійшов до ст[орінки] 158. Але досі не складають. Пополудні мав засід[аннє] Виділу*, що протяглося до 10 год[ини] майже й прискорило мині головну біль. М[іж] и[ньшим] переведено поруч[еннє] президії ухилитися від "Верх[овної] Ради". Прикрий обов'язок мусів я сповнити з заявою на Сушкові брехні*. Неприємний інцідент був – атака Макуха на Мочульського і якесь вороже [ставленнє] (принаймні здалося мині) до вистави.

Пополудні мав засід[аннє] Виділу… – на засіданні Виділу НТШ, що відбулося 25 (12) січня 1905 р., серед інших питань прийняли до відома пояснення К. Студинського щодо його підпису під "Заявою" у справі спорудження українського театру у Львові, під якою він велів подати своє ім'я не як заступника голови НТШ, а лише як члена комітету для будови театру. У зв'язку з цим скеровано доручення Президії Товариства не брати надалі участі в засіданнях т. зв. "Верховної Ради" (*див. коментар до запису за 9 січня 1905 р.*). Постановлено надіслати привітання від НТШ та редакції ЛНВ на ювілей Д. Мордовця. Призначено завдаток у сумі 50 корон С. Петлюрі на наукову студію та О. Сушкові в сумі 500 корон на поїздку до Риму. Прийнята до відома подяка М. Лисенка за обрання його почесним членом НТШ. Вибрано делегатами до організаційного комітету Всеукраїнської мистецької виставки К. Студинського та К. Паньківського для вирішення питання щодо придбання творів для НТШ. Розглянуто справу про закупівлю ґрунту біля Академічного дому вартістю приблизно 9000 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57–58). Окремі деталі, зафіксовані М. Грушевським у даній щоденниковій нотатці, не потрапили до офіційного

протоколу засідання Виділу НТШ, а тому є важливою додатковою інформацією щодо його перебігу й змісту дискусій.

…з заявою на Сушкові брехні. – Відомості про цю заяву та її зміст до протоколу не занесені, тому деталі цієї справи потребують окремого спеціального дослідження. *Див. коментар до запису за 1 (14) січня 1905 р.*

13 [(26) січня 1905 р. Львів], четв[ер]. Викладав уперше по сьвятах, ходив до Консуляту – подивитися на міністерський дозвіл*, потім вступив на газети й на виставу, де була пустка страшна. Приїхав Бойчук, і ми лишаємо його портретувати Кулюню* й Маринцю. Ввечері поправляв "Історію", II [том]. Чув себе дуже добре. Почався сніг і вітер! Се неприємно.

…подивитися на міністерський дозвіл… *– див. коментар до запису за 17 грудня 1904 р.*

…і ми лишаємо його портретувати Кулюню… – обіцянку "розпочати портрет Кулюнечки" М. Бойчук дав у своєму листі ще 26 серпня (за н. ст.) 1904 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 6). Однак безпосереднє портретування розпочалося лише в січні 1905 р., невдовзі після цієї нотатки, про що згадувала Марія Грушевська в кореспонденції від 16 (29) січня 1905 р. до брата чоловіка, Олександра Грушевського: "Тепер гостить у нас молодий артист-маляр і малює її портрет, тож вона має досить розривки при тім". Проте результат цих сеансів виявився невдалим: "З проектованих портретів нічого не вийшло; почав він, сей артист, Кулюню малювати і було би вийшло дуже гарно, але Кулюня дуже неохотно позувала, і я в кінці казала залишити се. В результаті лишилось дуже гарно намальоване волосся, а личко затерте зовсім" (Там само. Спр. 1285. Арк. 242–243; Спр. 1425. Арк. 110–112). 25 та 29 січня (за ст. ст.) 1905 р. про цей нереалізований іконографічний експеримент занотував у щоденнику й Михайло Грушевський: "З Кулюніного портрету щось нічого не виходить"; "Бойчук від кількох днів закинув портрет, замазавши" (*див. записи за ці дні*). Можливо, на той час художник не зумів встановити відповідний контакт з Катериною, проте відомо, що у 1913–1914 рр. саме М. Бойчук давав уроки малювання доньці М. Грушевського (Там само. Спр. 287. Арк. 151 зв.; арк. 169–169 зв.; арк. 182; арк. 229 зв.).

Два інші портрети Катерини Грушевської були завершені й збереглися до наших днів. Один з них, написаний до дня народження дівчинки у 1903 р. Іваном Трушем, є перлиною іконографічної збірки та меморіальної експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Другий, написаний 1909 р. у Криворівні Михайлом Жуком, зберігається в Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові. Детальніше про ці твори див.: *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // Народознавчі зошити. Львів, 1999. Ч. 2. С. 161–162; *Панькова С.* "Золота Кулюня": образ Катерини Грушевської в творчості Івана Труша. URL: http://immh.kiev.ua/zolota-kulyunya-obraz-katerini-grushevskoyi-u-tvorchosti-ivana-trusha/

14 [(27) січня 1905 р. Львів]. Роблю коло т[ому] II. Виходив до міста перед полуднем, був на виставі, тощо, вступав до бібл[іотеки] університет[ської]. В "Ділі" пише на мене Борковський*, але мині байдуже.

В "Ділі" пише на мене Борковський… – *Борковський О.* В справі закладаня приватних руских гімназий // Діло. 1905. Ч. 8. 12 (25) січня. С. 1–2; Ч. 9. 13 (26) січня. С. 1–2. Ця стаття продовжила публічну дискусію в справі, порушеній М. Грушевським у статті "Що ж далі? (В справі руських гімназий)" (ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. I. С. 1–5; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 258–261). О. Борковський відстоював першочерговість побудови українського театру у Львові, тоді як М. Грушевський, а згодом й І. Франко, вважали пріоритетною і невідкладною справу закладання українських приватних шкіл та гімназій.

На згадану публікацію О. Борковського вчений відповів у "Ділі": *Грушевський М.* В справі приватних середніх шкіл // Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1–2 (*див. запис за 18 січня 1905 р.*). До дискусії підключилися Є. Левицький (Ч. 26. 3 (16) лютого), К. Левицький (Ч. 30. 8 (21) лютого), В. Шухевич (Ч. 31. 9 (22) лютого). Позицію М. Грушевського підтримав І. Франко, підсумувавши спільні погляди в публікаціях на сторінках ЛНВ: *Грушевський М.* В справі руських шкіл і руського театру //ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 211–220; *Франко І.* Замісь діскусії – цьвітки полєміки // Там само. С. 221–237. *Див. також записи за 9, 11, 18, 21 січня, 18 лютого, 1 березня 1905 р. та коментарі до них.* Детально проблема висвітлена: *Тельвак В.* Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку XX ст. у дискусіях української інтелігенції // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2017. Вип. 5. С. 23–28.

15 **[(28) січня 1905 р. Львів].** Зрана викладав, трохи перетягнув був виклад і завчасно прийшов, потім ще був в бібліот[еці] унів[ерситетській] і чув себе сильно втомленим. Ввечері було людно – прийшов Фр[анко], Гнат[юк], Мочульський, був Бойчук, Люця*. Сиділи до ½ XI. На Шухевича готується біда в комісії.

…Люця. – Мовиться про Людмилу Левицьку (у шлюбі – Савицька; 1879–1953), небогу Марії Грушевської. *Детальніше див. коментар до запису за 25 липня 1906 р.*

16 **[(29) січня 1905 р. Львів].** Зрана робив коло т[ому] II. Заколодило мині при закінченню 3[-ої] глави – богато роботи й уваги. Ввечері були Фр[анко] і Труш, і ми творили совіт щодо дальшого – рішили воювати, бо однаков[о] не маємо що тратить: як зможуть, то і так нас викинуть.

17 **[(30) січня 1905 р. Львів].** Дістав запросини на засід[аннє] Акад[емічного] дома й ходив перед полуднєм оглядати пропонований ґрунт*, полазив по ньому, невважаючи на сніг, аби зорієнтуватися, де ставити дім. Ввечері був на засід[анні]. Було приємно остільки, що з Левинським вигладилося напруженнє, і я дуже вдоволений вернувся додому.

…оглядати пропонований ґрунт… – Справу про закупівлю ґрунту біля Академічного дому вартістю приблизно 9000 корон розглянуто на засіданні Виділу 25 (12) січня 1905 р., однак вже на наступному засіданні 8 лютого (26 січня) 1905 р. прийняли до відома, що Академічний дім із власних засобів набув суміжну ділянку, отже, попереднє рішення про виділення коштів втрачає чинність (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57–58). *Див. також запис за 1 січня 1904 р. та коментар до нього.*

…з Левинським… – йдеться про українського архітектора, підприємця, громадського діяча Івана Івановича Левинського (1851–1919), фірма якого у 1906 р. вела спорудження Академічного дому за проєктом Т. Обмінського та Ф. Левицького.

18 **[(31) січня 1905 р. Львів].** Зрана написав статю до "Діла" в справі гімназій* і трохи змучився, потім ходив на виклад, був в кав'ярні, о 4-ій мав секцію Істор[ична]*; потім був у Фаєрштайна, що знайшов поліпшеннє, але уважає потрібним таки їхати до Навгайму*; потім засід[аннє] Спілки. Отже, звивався. Чув себе добре. "Історію" дістали!*

Зрана написав статю до "Діла" в справі гімназій… *– Грушевський М.* В справі приватних середніх шкіл // Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1–2. *Див. коментарі до записів за 9, 11, 14, 21 січня 1905 р.*

…о 4-ій мав секцію Істор[ичну]… – на засіданні Історично-філософічної секції, що відбулося 31 (18) січня 1905 р., М. Грушевський зреферував розвідку В. Доманицького про З. Доленґу-Ходаковського, яку рекомендували до друку. Вирішили також з'ясувати у автора можливість видання в НТШ етнографічних матеріалів Доленґи Ходаковського. Зреферована розвідка опублікована: *Доманицький В.* Піонер української етнографії (Зоріан Доленґа-Ходаковський) // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 1–43. Щодо видання матеріалів З. Доленґи-Ходаковського у своєму листі до М. Грушевського від 1 (14) лютого 1905 р. В. Доманицький відповідав: "Вони власність Науменка. Історичні пісні на ½ мною приладовані до друку для «К[иевской] Старины»; якщо весною виберуся надовше до Києва, то викінчу. Про решту пісень не можу нічого сказати, се треба запитувать властителя їх – Науменка. Але він навряд чи пустить їх, хоч се виходить той пес, що й сам не їсть, і другому не дає" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів, Торпонто, 2006. С. 349). Задум щодо видання Науковим товариством ім. Шевченка зібраних З. Доленґою-Ходаковським українських пісень (близько 2000) реалізований не був. На цьому ж засіданні І. Крип'якевич зреферував свою розвідку про торгівлю Львова (*Крип'якевич І.* Матеріали до історії торговлі Львова. І. Рахункова книжка Шольца і Боїма (1600–1604); ІІ. Склепова книжка М. Гайдера, 1617–1634 рр. і 1646 р. // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 1–46) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 54 зв.).

…до Навгайму… – йдеться про відомий бальнеологічний курорт в Німеччині – Наугейм (Nauheim)/Навгайм, розташований в долині гірського хребта Таунус за 38 км від Франкфурта-на-Майні, знаменитий своїми соляно-вапняково-вуглекислими джерелами. Лікування серцевих і судинних захворювань вуглекислими водами відкрив лікар Навгайма Ф. Бенеке в 1872 р., завдяки працям якого курорт отримав світову популярність як "Мекка для сердечників". Про рекомендації лікарів поліпшити здоров'я чоловіка на цьому курорті не раз писала Марія Грушевського до рідних (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 270–273). Навесні мали намір після лікування М. Грушевського в Навгаймі поїхати родиною до Італії або на море. Проте вже в липні плани змінилися: "Здоровля Михайла о стільки ліпше, що серце значно заспокоїлося, і лікар не каже вже конче їхати до Навгайм. Михайло з того рад, бо Н[авгайм] став тепер дуже людний і там з'їздиться народ тисячами, страшний натовп, а при тім має бути дуже нудно. Отже, ми рішили їхати при кінци за н. ст. августа або з початку вересня до Італії" (Там само. Арк. 270–273; 280–283). Проте плани змінилися, і з 4 по 21 вересня (за ст. ст.) Михайло Грушевський з дружиною і донькою перебували в Ялті (*див. записи за 27 серпня 1905 р.*). *Див. також записи за 29 червня та 8 серпня 1905 р.*

"Історію" дістали! *– Див. коментарі до записів за 17 (30) грудня 1904 р. та 7 січня 1905 р.*

19 [січня (1 лютого) 1905 р. Львів]. Докінчив нарешті [тому] II [главу] з[-тю]. Але назбиралася тим часом маса корект і листів. Писав листи, зачав коректи. Ввечері був Томаш[івський], і розмова з ним, хоч приємна, забрала богато дорогого тепер часу. Розболілася трохи голова коло ока, бо відправивши Том[ашівського], робив ще коректу до "Archiv"-a*, але як перестав і походив, утихло.

…"Archiv"-a… – мовиться про статтю: *Hruševskyj M.* Ërstes Decennium Wissenschaftlicher Tätigkeit der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg // Archiv für Slavische Philologie. Berlin, 1905. Band 27. S. 279–299. Як свідчить листування М. Грушевського з засновником і редактором першого міжнародного славістичного журналу "Archiv für Slavische Philologie" В. Яґичем, львівський професор був зацікавлений у публікації в

цьому виданні скороченого варіанта його огляду діяльності НТШ, який побачив світ 1903 р. в "Журнала Министерства народного просвещения" (*Дзендзелівський Й.* Листи Михайла Грушевського до Ватрослава Ягича // Записки НТШ: Праці Філологічної секції. Львів, 1992. Т. CCXXIV. С. 283–288). Статтю М. Грушевського, присвячену першому десятиліттю НТШ, переклав для "Archiv"–у німецькою І. Франко, про що свідчать листи автора і перекладача до редактора В. Ягича (Там само. С. 285; *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 252).

20 [січня (2 лютого) 1905 р. Львів]. Забув цілком, що нині польське свято (2/II)*, і приготовився на виклад, і пішов на унів[ерситет], аж на сходах зауважив, що щось не видно слідів, і завернувся. Був на ґазетах, обстригся etc., але шкода ранку. Вернувшися, зачав [тому] II [главу] 4[-ту], а головно з коректами – нім[ецької] "Історії", "Archiv"-у, також писав листи. Мик[ола] Шкрибляк прислав столик і тарілі*. Скоро буду без штанів з тою штукою й накладами.

...нині польське свято (2/II)... – 2 лютого (за григоріанським календарем) католики відзначають Стрітення Господнє.

Мик[ола] Шкрибляк прислав столик і тарілі. – Перший двомісячний відпочинок М. Грушевського у Криворівні у липні–серпні 1902 р. (*див. запис за 28 серпня 1902 р.*) поклав початок його знайомства з місцевими майстрами різьби по дереву – братами-Шкріб'яками з Яворова, Лукином Якиб'юком та Марком Мегеденюком з села Річка. Саме їхні "артистичні" різьблені речі, чи то на замовлення М. Грушевського, чи то за власною ініціативою майстрів, вдало доповнювали інтер'єри професорської вілли на львівській Софіївці, творячи самобутню колекцію.

Одним з перших звернувся до Михайла Грушевського майстер гуцульського орнаментального різьблення та інкрустації на дереві Микола Шкрібляк з Яворова. Вже в березні та липні 1903 р. він надіслав до Львова 9 предметів власного виробництва, серед яких були "красний столик округлий викладований й різьблений, сальоновий", "пушка", "тройця", "тарелі". І хоча загальна вартість зазначених у цих списках предметів становила відповідно 80 та 68 золотих ринських, кожного разу майстер просив сплатити по 100 золотих ринських, сподіваючись "кавалок ґрунту купити". Як свідчать щомісячні нотатки М. Грушевського про фінансові витрати, в яких досить часто зустрічаються імена гуцульських майстрів, він не раз посилав М. Шкрібляку 100 золотих ринських понад визначену ціну за надіслані вироби (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 86 зв.). М. Грушевський особливо уподобав придбаний столик (ціною 60 золотих ринських) і наприкінці 1903 р. замовив ще один, який експонувався на повітовій промисловій виставці в Косові 19–21 червня (за н. ст.) 1904 р. (Там само. Спр. 836. Арк. 1–4 зв., 11, 23–24; 5, 7–7 зв., 9–9 зв.). "Цвяшком (clou) вистави", яка продемонструвала "багатства народного гуцульського промислу", став саме цей твір Миколи Шкрібляка – "у гуцульському стилі, дещо артистично переробленім, багато інкрустований і різьблений" (*Грушевський М.* Гуцульська вистава // *Грушевський М .С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 244). Успіх заохотив майстра, і він взявся зробити ще один стіл, вже до Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. Отримавши в супроводі листа від 28 (15) січня 1905 р. стіл і "тарілі", М. Грушевський і зробив даний запис у щоденнику. Ціну за стіл різьбяр визначив у 300 корон, а за три тарілі роботи своїх братів – 60 корон, що й викликало такий характер нотатки (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 13, 14–14 зв.). Цей стіл, як і столик 1903 р., що знову став "цвяшком" експозиції, репрезентував творчість майстра на виставці 1905 р. Його не оминули увагою оглядачі експозиції, зауваживши значний поступ у розміщенні орнаментів та пропорції складових (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит V. С. 60). Микола Шкрібляк надсилав до колекції М. Грушевського і твори свого батька – Юрія Шкрібляка (1822–1884), майстровані ним ще 1866 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1.

Спр. 836. Арк. 14–14 зв.; 23–24). З усієї збірки гуцульщини, яку презентував М. Грушевський, оглядач Р. Братковський відзначив саме "пушку" роботи Ю. Шкрібляка, називаючи її "клейнотик смаку" (*Братковський Р.* Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 250).

Твори всіх братів Шкріблякiв, а також їхнього батька, Юрія Шкрібляка, гідно представляли "яворівську" школу різьбярів на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р. Переважно гуцульське сницерство було презентоване виробами з приватної збірки М. Грушевського (*див. запис за 6 січня 1905 р.*). За підсумками журі Микола та Василь Шкрібляки були удостоєні золотих медалей, Федір Шкрібляк – похвального диплома (*Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 404). На жаль, самі медалі не виготовили через зволікання графічно-граверного підприємства Берті й Беранже в Парижі, що для наївних "селян-митців" було не зовсім зрозумілим. Особливо побивався за своєю нагородою Микола Шкрібляк, нагадуючи про це впродовж 1905–1910 рр. у своїх листах до М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 16–16 зв., 17, 18, 21–21 зв.). *Див. також записи за 28 серпня (10 вересня) 1902 р., 6 січня 1905 р., 29 липня 1907 р. та коментарі до них.*

21 [січня (3 лютого) 1905 р. Львів], п'ятниця. Робив дома цілий день коло II т[ому]. Мар[инця] була в місті й принесла звістку від Білецької про загальне співчутє до моєї статі* і про успіх вистави, що мене значно потішило.

…звістку від Білецької про загальне співчутє до моєї статі… – йдеться про реакцію на статтю М. Грушевського "В справі приватних середніх шкіл" (Діло. 1905. 19 січня (1 лютого). Ч. 14), про що вчений зауважував у наступній праці під заголовком "В справі руських шкіл і руського театру": "З нагоди моєї статті я дістав чимало заяв співчуття й солідарності, письменних і усних" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 265). Звістку дружина М. Грушевського "принесла" від педагога, діячки жіночого руху в Галичині Марії Іларіонівни Білецької (1864–1937). *Детально див. коментарі до записів за 9, 11, 14, 18 січня 1905 р.*

22 [січня (4 лютого) 1905 р. Львів]. Викладав, з пам'яти (1628–[162]9 р[р].); прийшов завчасно і мусив чекати, потім був на ґазетах, але се мене змучило, на голову. Пополудні проглядали статю до "Archiv"-у з Франком*, і се мене довело до болі голови, але потім якось утихла трохи.

Пополудні проглядали статю до "Archiv"-у з Франком… *– див. коментар до запису за 19 січня 1905 р.*

23 [січня (5 лютого) 1905 р. Львів], неділя. Був трохи мороз, не виходив, тільки потроху лазив коло дому і по вулиці. Зробив богато коло [тому] II, [глави] 4[-ої] і понаписував купу листів. Вечером були Білецька і Коцовська* в справі акції за прив[атними] школами.

…і Коцовська… – мова про Валерію Юліївну Коцовську (Шнайдер) – дружину літературознавця Володимира Коцовського, з якою він узяв шлюб 26 січня (за н. ст.) 1889 р. у церкві Успіння Богородиці у Львові. Валерія була рідною сестрою письменниці Юлії Шнайдер (псевд. – Уляна Кравченко), хрещеною матір'ю наймолодшого сина Івана Франка – Петра.

24 [січня (6 лютого) 1905 р. Львів]. До полудня робив коло [тому] II, [глави] 5[-ої], пополудні пішов на виставу – на засід[аннє] адміністр[ативного] ком[ітету]. Прийшли образи Жука, укладав новий каталь̓оґ. Рішено купити образи до [Товариства імені] Шевченка*. Говорили про ріжні сплетні з Студ[инським]. Якось пополудню я був впав в мелянхолію, але се розійшлося.

Рішено купити образи до [Товариства імені] Шевченка. – Підсумовуючи результати виставки, І. Труш у своїх оглядах інформував про закуплену частину експонованих творів Митрополитом А. Шептицьким, професором М. Грушевським та Науковим товариством імені Шевченка (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит V. С. 62).

Питання про закупівлю творів для Музею НТШ декілька разів розглядалося на Виділі НТШ. Так, 25 (12) січня 1905 р. до адміністративного комітету виставки були обрані делегатами К. Студинський та К. Паньківський з дорученням визначитися зі справою придбання творів для НТШ. 8 лютого (26 січня) 1905 р. К. Студинський вніс пропозицію збільшити суму на закупівлю на 400 корон, що загалом склало 1400 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57–57 зв.; 58–58 зв.). На ці кошти НТШ набуло для Музею Товариства три картини Ф. Красицького: "Гість із Запоріжжя", портрети Михайла Старицького та Івана Карпенка-Карого (Стан музея в 1905 р. // Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 25. С. 40). Тогочасний польський художник Р. Братковський зауважував, що творчість Ф. Красицького "визначається здоровим почутєм коліру і гармонії". З особливим захопленням характеризував саме твір "Гість з Запоріжжя", а також наголошував, що "кілька портретів того артиста, як Михайла Старицького і иньші, мають багато житя" (*Братковський Р.* Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т.XXIX. Кн. III. С. 252).

Скориставшись приємною нагодою, Михайло Грушевський також вирішив примножити свою збірку. За спогадами І. Труша відомо, що з виставки було продано 14 картин загальною вартістю приблизно 1800 гульденів. З них закуплено 2 його твори, 2 – М. Сосенка, 1 – Ю. Панькевича, 3 – Ф. Красицького, 2 – М. Жука, 1 – В. Масляникова, 1 – І. Макушенка, 2 – І. Бурячка, отже восьми митців (*Сидор О.* До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові // Записки НТШ: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. Львів, 1998. Т. CCXXXVI. С. 606). Саме в цій статті О. Сидор за спогадами І. Труша подає перелік авторів, у яких були закуплені картини. Які ж саме роботи й яких художників прикрасили інтер'єри вілли Грушевських після закриття виставки?

Для з'ясування цього питання маємо на сьогодні два документи. Перший з них – це лист Марії Грушевської, яка ще 17 (3) лютого 1905 р. хвалилася сестрі чоловіка, що їхня збірка поповнилася «2 рисунками і 5 масляними картинками» (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. Арк. 110–112). Враховуючи, що НТШ закупило для Музею Товариства всі три (згадані І. Трушем) твори Ф. Красицького («Гість із Запоріжжя», портрети Михайла Старицького та Івана Карпенка-Карого), логічно було б передбачити, що до Грушевських могли потрапити роботи інших семи митців. Якщо ж довіряти пам'яті І. Труша про кількість проданих робіт і листові Марії Грушевської, то 7 з 10-ти (не рахуємо згадані вище 3 твори Ф. Красицького і 1 етюд І. Труша, закуплений А. Шептицьким) поповнили приватну збірку голови НТШ. Однак цей лист не дає однозначної відповіді, чиї ж "рисунки" й "картинки" стали власністю родини Грушевських, а отже, й які.

Значно інформативнішим джерелом став аркуш з нововиявленої "Книги запису фінансових витрат 1901–1905 рр." М. Грушевського з лаконічною нотаткою: "З вистави куплено" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 9 зв.). Отже, на кінець експонування виставки кількість закуплених робіт збільшилася з семи (названих Марією Грушевською) до дев'яти: у Михайла Жука закуплено 3 роботи (відповідно за 200, 60 та 30 корон), у Фотія Красицького – 2 (обидві по 100 корон), у Модеста Сосенка – 1 (за 100 корон), у Івана Бурячка – 3 (за 50, 50 і 40 корон). Окрім того, вчений придбав з виставки всю колекцію плахт (23 одиниці за 100 корон), зібрану й представлену Ф. Красицьким (*Труш І.* Вистава

українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит II і III. С. 25), а також плахту в Івана Труша (за 6 корон) і різьблений виріб у Марка Мегеденюка з Річки за 160 корон. Це був таріль, "незвичайної краси в орнаментації", образно описаний І. Трушем і репродукований в "Артистичному вістнику" (Там само. Зошит V. С. 61). Загалом, на ці речі "з вистави" М. Грушевський витратив 996 корон.

На жаль, історик не залишив відомостей з назвами набутих робіт Жука, Красицького, Сосенка і Бурячка. Можемо лише висловити припущення щодо цих творів, маючи каталог (окрім М. Жука) та професійні колоритні характеристики, подані І. Трушем. Поза сумнівом, вчений взорувався на останні, як і на власні смаки. Як і Труш, він не міг оминути увагою жанрові композиції Ф. Красицького "Свято" і "Брат і сестра", М. Сосенка "Свахи", прегарні краєвиди "незвичайно талановитого рисовника" І. Бурячка, а особливо пастель М. Жука "Сум", названу "одним із найгарнійших творів, які містила наша вистава" (*Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит II і III. С. 27; репродукція твору: Там само. Зошит V. С. 62). Однак це може бути лише припущенням, хоч і не безпідставним. Так, достеменно відомо, що М. Грушевський закупив "Сум" М. Жука, за який, найвірогідніше, заплатив 200 корон. Разом з іншими творами мистецької збірки історика під час Другої світової війни "Сум" потрапив до небоги Марії Грушевської Ольги Мочульської. Згодом, у 1952 р., через скрутні обставини вона намагалася продати роботи музеям *(Логвин Г.* Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 285; *Магунь М.* Михайло Жук і родина Грушевських // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 83).

25 [січня (7 лютого) 1905 р. Львів]. З Кулюніного портрету щось нічого не виходить*. Се дуже прикро мині. Був на викладі (семінар), писав листи, поправляв т[ом] II (глави 4[-у]–5[-у]).

З Кулюніного портрету щось нічого не виходить. *– Див. запис за 13 січня 1905 р. та коментар до нього*. І хоча з " Кулюніного портрету" нічого не вийшло, М. Бойчуку вдалося виконати декілька портретів М. Грушевського. Один із них дослідники датують 1912–1913 рр., коли художник брав активну участь у створенні експозиції Музею НТШ на Чарнецького, 24 (нині зберігається в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького; перша публікація: *Юрчишин О.* Михайло Бойчук та Михайло Грушевський // Сучасність. 1994. № 7–8. С. 140–148). Ще два портрети Михайла Грушевського роботи Михайла Бойчука, найвірогідніше початку 1910-х років, зберігаються у Львівській галереї мистецтв. Репродукції та описи цих творів див.: Михайло Бойчук: Альбом-каталог збережених творів / Керівн. проекту Т. Лозинський; авт. вступ. ст. Я. Кравченко; упор. В. Сусак. Львів; Київ, 2010. С. 62, 71. У травні 2016 р. під час упорядкування каталогу іконографії М. Грушевського у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника співробітники Історико-меморіального музею Михайла Грушевського виявили ще три портети М. Грушевського (в ескізах та завершених композиціях) роботи М. Бойчука. Вперше ці твори опубліковані у виданні: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 130 (№ 7–9).

26 [січня (8 лютого) 1905 р. Львів]. Дійшов до II [тому] ст[орінки] 265, мушу перервати, щоб поробити коректи (II т[ому] є вже 2 аркуші, V – 3 арк[уші]), а також доповнити дещо з виміток. Було засід[аннє] Виділу*, перетягнулося досить, прийшло до неприємної перепалки між Гарматієм і Франком. "Діло" клює мене, але се байдуже*.

Було засід[аннє] Виділу… – на засіданні, яке відбулося 8 лютого (26 січня) 1905 р., окрім іншого, прийняли до відома повідомлення про закупівлю Академічним домом суміжної ділянки власним коштом, у зв'язку з чим попереднє рішення про фінансування цієї справи втрачало чинність; заслухали пропозицію К. Студинського про виділення додаткових 400 корон на закупівлю творів з Всеукраїнської мистецької виставки (загальна сума склала 1400 корон); полагодили справу з бібліотекою Товариства, прийнявши тимчасово для її впорядкування студентів університету І. Кревецького та Ф. Миська (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 58–58 зв.).

"Діло" клює мене, але я байдуже. – Йдеться про першу подачу статті О. Борковського "В справі закладаня руских гімназий" (Діло. 1905. Ч. 8. 12 (25) січня. С. 1–2). *Детально див. коментар до запису за 14 січня 1905 р. Див. також коментарі до записів за 9, 11, 18, 21 січня 1905 р.*

27 **[січня (9 лютого) 1905 р. Львів],** четвер. Спав неспокійно й збудився щось о год[ині] 5[-ій], так що перед викладом поправив цілий аркуш майже коректи (до год[ини] 9[-ої]). По викладі був на виставі й в друкарні, за катальоґами, що й досі не вийшли, й переміняючи нумери, зґавив щось дві години, втомився і зґавив час. Пополудні робив коректи далі.

28 **[січня (10 лютого) 1905 р. Львів].** Робив деякі доповнення до т[ому] II, потім коректи. Пополудні – в Т[оварист]ві, де мали засід[аннє] [Товариства] прих[ильників]*, бібліотечну нараду з Кревецьким і Фр[анком] і нараду в справі слуг. Спав потім знову неспокійно і збудився о 6[-ій].

…де мали засід[аннє] [Товариства] прих[ильників]… – за початок 1905 р. збереглося лише 2 протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові (за 13 січня та 18 лютого (н. ст.)), які зафіксували рішення щодо Вистави української штуки і українського артистичного промислу. Під занотованою датою протоколу не виявлено, найвірогідніше укладений він не був (*Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 403–404).

29 **[січня (11 лютого) 1905 р. Львів].** Бойчук від кількох днів закинув портрет, замазавши*. Жалую, що його запросив, завтра має від'їхати. Перед викладом робив коректи, викладав про кампанію 1630[-го]*, якось добре йшло, і в приємнім настрою вернувся. Вчора дістав від Русова запрошеннє до участи в книзі – відмовив*. Могли порадитися наперед, а не лишати загуменок для мене. І з листа проглядає легковаженнє моєї книги; се навело на досить сумні гадки. Дістав картку Яґіча – теж досить дивну*. Також неприємно вразило мене, що у Фр[анка] знову пес*. Правив коректи цілий день, окрім викладу.

Бойчук від кількох днів закинув портрет, замазавши. – *Див. коментарі до записів за 13 та 25 січня 1905 р.*

…про кампанію 1630[-го]… – йдеться про Переяславську кампанію 1630 р.

Вчора дістав від Русова запрошеннє до участи в книзі – відмовив. – У листі від 22 січня (за ст. ст.) 1905 р. О. Русов запропонував М. Грушевському взяти участь у збірнику статей "История Малороссии в очерках", який мав на меті висвітлити не лише питання української минувшини до XVIII ст. включно, але й важливі моменти української історії XIX ст. Як редактор майбутнього видання О. Русов розробив програму окремого розділу під назвою "Вопросы современной украинской жизни", яку подав у листі з зазначенням тем і авторів: "Малорусский язык" (А. Кримський); "Прошлое малорусского народа с современной точки зрения" (В. Доманицький); "Сословно-экономические отношения на Украине" (О. Русов); "Украинские политические, бытовые и религиозные воззрения, народная психология, поэтическое творчество, культура и искусство" (В. Лесевич); "Малорусская литература" (С. Єфремов); "Цензура и малорусская литература" (С. Єфремов); "Малорусская школа" (Б. Грінченко); "Украинское движение в XIX в." (О. Русов); "Галицкое движение в XIX в." (М. Грушевський); "Современное положение Галицкого национального дела; взаимоотношения галицкого и украинского движения" (М. Славинський); "Отношение великорусского и польского общества к украинскому движению" (О. Лотоцький); "Современное положение вопроса об украинском движении и его конечные цели" (П. Стебницький). Збірник планувалося видати восени 1905 р. (*Катренко А. М., Петрук Б. В.* Олександр Олександрович Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). К., 1998. С. 33–35). Сутність відповіді М. Грушевського зрозуміла з даної щоденникової нотатки ("відмовив"), з листа М. Грушевського до О. Грушевського ("я не міг сього прийняти") (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 251), а також з наступного листа О. Русова від 8 (21) травня 1905 р.: "[…] я знов таки до Вашого чулого серця шукаю стежки. Це не розправа специфічна яка-небудь мусить бути, на яку треба й часу й праці, а така ж стаття, як Вами написана була в «Сыне Отечества», тільки трохи довша (на 1–1 ½ аркушів друку), але треба, щоб вона глаголом палила нашу молодіж і показала їй, куди й як треба простувати [...]. Їй же Богу, це – не тая праця, яка гнітить Вас, а легенькі спомини про минуле, освічені широкою думкою історика, що й сотні літ історії свого народу добре знає" (*Катренко А. М., Петрук Б. В.* Олександр Олександрович Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). С. 35–36). Проєкт видання реалізований не був.

Дістав картку Яґіча – теж досить дивну. – Лист на поштовій картці, відправлений з Відня 9 лютого (за н. ст.) 1905 р., зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 3–4. У ньому редактор журналу "Archiv für Slavische Philologie" наголосив на окремих моментах, пов'язаних з транскрипцією окремих назв та прізвищ, вжитих при перекладі статті М. Грушевського, присвяченої першому десятиліттю діяльності НТШ (*див. коментар до запису за 19 січня 1905 р.*). Відповідаючи вже наступного дня, 30 січня (12 лютого) 1905 р., М. Грушевський висловив свою думку з цього приводу, але, підсумовуючи, зауважив: "Але в справах редакційних міцно пам'ятаю пословицю: «Въ чужой монастирь [!] съ своимъ уставомъ не ходят» і не маю найменших претензий вносити якісь переміни в Ваші норми" (*Дзендзелівський Й.* Листи Михайла Грушевського до Ватрослава Ягича // Записки НТШ: Праці Філологічної секції. Львів, 1992. Т. CCXXIV. С. 286).

Також неприємно вразило мене, що у Фр[анка] знову пес. *– Див. коментар до запису за 7 жовтня 1906 р.*

30 [січня (12 лютого) 1905 р. Львів]. Дописував ріжні річи з новійшої літератури до [тому] II, [глави] 4[-ої] і 5[-ої]. Теж саме буде і завтра. Не виходив нікуди. Чув себе добре. Бойчук поїхав.

31 [січня (13 лютого) 1905 р. Львів]. Зрана як вчора. Пополудні з Мар[инцею] і Кул[юнею] їздив до Т[оварист]ва і на виставу – там балакали з Трушем. Дуже там було приємно. Ввечері писав рецензії*. Сильний мороз знову.

Ввечері писав рецензії. *– Див. коментар до запису за 11 січня 1905 р.*

1 **[(14) лютого 1905 р. Львів],** второк. Зрана зачав [том] III, [главу] 1[-шу] ([тому] II [главу] 6[-ту])*. Потім семінар – потягнувся цілу годину, я говорив трохи забогато (було дуже богато слухачів). Чи з утоми, чи від горячого покою за обідом, чи від того, що Кулю[ня] нездорова, я по обіді чув нахил до головної болі, але осилив її, писав рецензії, поправляв показчик "Записок". Тепер трохи болить – вийду на повітрє, перестане.

Зрана зачав [том] III, [главу] 1[-шу] ([тому] II [главу] 6[-ту]). – Йдеться про 2-ге видання третього тому "Історії України-Руси", яке розпочалося паралельно з закінченням 2-го видання другого тому. Послідовна підготовка до перевидання II і III томів дозволила внести певні зміни щодо тематичної структури обох книг. Як зауважував автор у прикінцевому слові до 2-го видання III тому, першу главу з оглядом Волині й Галичини до "сполученя" їх у Галицько-Волинську державу він переніс до II тому. З цієї першої глави 1-го видання III тому у 2-му виданні II тому автор скомпонував з відповідними доповненнями дві глави: VI. Волинь і Побуже; VII. Галичина і Угорська Русь (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II: XI–XIII вік. Вид. 2-ге, розширене. Львів, 1905. С. 359–406; 407–504; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 210–288). Таким чином, у 2-му виданні III тому залишилося чотири глави (з п'яти), окремі назви яких зазнали незначної редакції.

Над підготовкою перевидання III тому вчений працював, перериваючись на роботу над 2-м виданням "Очерка" та V томом "Історії України-Руси", впродовж 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11 лютого, 15, 18, 21, 26, 28, 30 березня, 29 травня, 1, 4, 7–8 червня, 6, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 липня, 3, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 17 серпня 1905 р. (*див. записи за ці дні*) та 3–4 жовтня 1905 р. (*див. запис за 27 серпня 1905 р.*). Завершив підготовку 17 (30) жовтня 1905 р. Том вийшов друком 20 жовтня 1905 р., наклад якого 26 листопада (за ст. ст.) завезли на склад (*див. записи за 17 (30) жовтня, 20–23 жовтня (2–5 листопада), 26 листопада (9 грудня) 1905 р.*). Детально історію написання 3-го тому "Історії України-Руси" та його перевидання див.: *Pankova Svitlana.* Volume 3 of the *History of Ukraine-Rus'* in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory // Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'. Edmonton; Toronto, 2016. Volume 3. S. XXIII–XLVII; *Панькова С.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український історичний журнал. 2016. № 3. С. 18–46.

2 **[(15) лютого 1905 р. Львів].** Мав засіданнє Істор[ичної] секції*. З Томаш[івським] умовлялися щодо реґест угор[ських] докум[ентів]* і балакали. Смерком приходив Франко на балачку. Поза тим дописував (доповняв) [том] II, [главу] 5[-ту], писав рецензії, робив коректу "Матеріалів".

Мав засіданнє Істор[ичної] секції. – На засіданні Історично-філософічної секції, що відбулося 15 (2) лютого 1905 р., М. Грушевський зреферував огляд, підготовлений З. Кузелею про археологічні та антропологічні видання за 1903 р. С. Томашівський зреферував свою працю "Причинки до пізнання угорської урядової статистики народностей". Ухвалено друкувати праці в "Записках НТШ": *Кузеля З.* Антропольогічні й археологічні часописи за р. 1903 // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. I. С. 1–20; *Томашівський С.* Причинки до пізнання етнографічної теріторії Угорської Руси, тепер і давнійше // Там само. Т. LXVII. Кн. V. С. 1–18 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 54зв.).

З Томаш[івським] умовлялися щодо реґест угор[ських] докум[ентів]… – працюючи над підготовкою 2-го видання "Очерка истории украинского народа" та розділом VII ("Галичина і Угорська Русь") 2-го видання II тому "Історії України-Руси", М. Грушевський

зауважив обмежений характер джерельної бази: "Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертатися до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого – окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад поза XIII в., так що властиво одиноким джерелом зістаються угорські дипльоматарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає богатшим лише з XIII в., особливо від середини його: в сім часі дає він дійсно деякі, хоч все не богаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Руси не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. II [репринт 2-го вид.]. К., 1992. С. 485–486).

На той час учень М. Грушевського С. Томашівський вже опублікував декілька статей за темою "Угорської Руси" і далі працював над виявленням джерел. Саме тому при підготовці 2-го видання II тому "Історії України-Руси" вчитель звернувся до нього за консультацією, а учень, як свідчить нововиявлений лист (*див. коментар до запису за 12 березня 1905 р.*), люб'язно погодився переглянути відповідний текст та доповнити його. У результаті виникла ідея спільного проєкту виявлення та впорядкування документів до історії Угорської Руси. На жаль, проєкт не був реалізований, проте напрацюваннями учня М. Грушевський скористався, пославшись на нього у бібліографічному огляді "Історична література Угорської Руси" 2-го видання II тому "Історії України-Руси": "В першім виданню моєї Історії я подав був в примітках реґести з документів до території Угорської Руси. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в., задумую видати осібно, спільно з д[окто]ром Томашівським, що від студий сучасної Угорської Руси останніми часами звернувся до її історії (результатами його занять Угорською Русию мав я спромогу покористуватися при сім, другім виданню книги" (Там само. С. 582). *Див. також записи за 12, 13, 14, 16 березня, 31 травня, 28 липня 1905 р.*

3 **[(16) лютого 1905 р. Львів].** Встав рано, зладивши виклад, писав листи, переглядав ревізії. По викладі заходив до книгарні. Робив коректи (бібл[іографію] "Зап[исок]"), трохи правив [том] III, [главу] 1[-шу], писав листи. Булисьмо неспокійні за Кулюню, але вона здоровенька, вчора була на балю. Видруковано 1[-й] аркуш II [тому].

...вчора була на балю. – Цей бал описувала Марія Грушевська в листі від 17 лютого (за н. ст.) 1905 р. до сестри чоловіка, Ганни Шамраєвої (Грушевської): "Перед вчера був тут діточний бал, була на нім і Катруся. Смішно було дивитись, як ті маленькі дами танцювали: по дві й по три, або й сольо. Показували їм і образки магічним фонарем, і дітвора дуже тішилась" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. С. 110–112).

4 **[(17) лютого 1905 р. Львів].** Зрана трудився коло [тому] III, [глави] 1[-ої]. Пополудні вийшов з Кулюнею, був у Фаєрш[тайна], в Т[оварист]ві, на виставі, в книгарні, вернулися разом з Мар[инцею] досить пізно, трохи писав рецензії.

5 **[(18) лютого 1905 р. Львів].** Голова була не найліпша, але не дійшло до болів або чогось прикрого. Викладав про р[р.] 1633–[163]6, потім ходив по орудках, з годину (в справі порталю, стрів Цег[ельського], Сельского, був в книгарні). Вернувшися, робив коло [тому] III, [глави] 1[-ої]. Була у Маринці пані Макаревич[ева].

…Сельського… – мова про лікаря, громадського діяча, члена НТШ Сельського Фелікса (Щасного) Станіславовича (1852–1922).

…пані Макаревич[ева]. – Особа не встановлена.

6 **[(19) лютого 1905 р. Львів],** неділя. Зрана поправляв [том] III, [главу] 1[-шу] і 2[-гу]. Нікуди не виходив, лише коло дому, трохи до парку, але то не було добре, бо зимний вітер. Пополудні правив коректи: 5 арк[ушів] зробила Мар[инця] і Гнатюк 6, решту я – треба дати на рано. Смерком був Фр[анко]. Говорили про свою кампанію. Вечером знову коректи.

7 **[(20) лютого 1905 р. Львів].** Спав добре, але другу ніч маю сон на тему, що моя "Історія" не пішла, що моя робота національна пішла дурно, etc. Зрана правив [том] III, [главу] 2[-гу]. Пополудні вийшов на виставу, де мене стріли звісткою про великі закупна образів.

8 **[(21) лютого 1905 р. Львів].** Зрана правив [том] III, [главу] 2[-гу]. Правлю на сходах, на подвірю, й дуже мині добре. Мав виклад (семінар). Ввечері робив також коло [тому] III, [глави] 2[-ої], але прийшов до крутої справи границь Галичини й відложив на завтра, а натомість взявся писати листи.

9 **[(22) лютого 1905 р. Львів].** Verbe*. Зрана був дома, потім на факультеті, в книгарні – там на мене повели атаку в справі посьвящення, потім на виставі. Неприємний осад лишився від розмов зі Студинським – я виступав проти підвисш[ення] платні, властиво – особистого протеґов[ання] Панкевичевої*.

Verbe. – Сам запис за 9 лютого зроблено після записів за 10, 11, 12 лютого (арк. 64) на арк. 64 зв.

…особистого протеґов[ання] Панкевичевої. – Йдеться про першу й багатолітню співробітницю книгарні НТШ Климентину Панкевичеву. Незважаючи на заперечення М. Грушевського, К. Студинському вдалося провести це рішення через Виділ НТШ, який 29 (16) березня 1905 р. постановив підвищити з 1 березня (за н. ст.) 1905 р. платню К. Панкевичевій до 120 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 60 зв.). *Див. також запис за 16 березня 1905 р.*

10 **[(23) лютого 1905 р. Львів].** Зрана викладав. Пополудні прийшов Чикаленко, Фр[анко], потім Фр[анко] пішов, ми лишилися й довго говорили (Мар[инці] не було, прийшла пізнійше) – головно про ситуацію в Росії, критичність хвилі, небезпечні евентуальности для укра[їнської] справи.

11 [(24) лютого 1905 р. Львів]. Робив коло [тому] III, [глави] 1[-ої]. Потім пішов до Тов[ариства ім.] Шевч[енка], де зійшлися з Чикал[енком], були на виставі, звідти він до нас, і говорили до вечера. Дуже мене опанувала політика – пляни статей etc.

12 [(25) лютого 1905 р. Львів]. Викладав, потім був в книгарні, нині отвореній*, зійшлися з Чикал[енком] і пішли разом до Тов[арист]ва Шевч[енка]. Ввечері б[ули] Гнатюк і Фр[анко], говорили про "криве спростованнє «Діла»". Я спав знову зле – кілька день, через ажітацію.

…був в книгарні, нині отвореній… – ідея відкриття в престижному місці в центрі Львова книгарні НТШ, яка тимчасово працювала у кам'яниці Товариства на Чарнецького, 26, виникла ще 1903 р. 25 березня (за н. ст.) 1903 р. на загальних зборах Товариства це питання порушили В. Шухевич та М. Павлик. Останній пропонував розмістити її в будинку "Просвіти". Як голова НТШ, М. Грушевський усвідомлював вагу справи, але вважав її занадто ризикованою, щоб братися за вирішення "на власну руку". Проте наголосив, що коли збори приймуть рішення про відкриття книгарні, Виділ займеться запровадженням його в життя. І. Макух підтримав М. Грушевського, назвавши низку проблем, зокрема відсутність фахового працівника (Хроніка НТШ. Львів, 1903. Ч. 15. С. 2). Невдовзі справа зрушила з місця, й на засіданні Виділу 26 листопада (за н. ст.) 1903 р. було вибрано комісію у складі К. Паньківського, К. Студинського, І. Макуха та В. Загайкевича для вивчення питання і вироблення відповідної ухвали (Там само. Ч. 16. С. 3, 5). 17 (4) лютого 1904 р. постановили "розглядатися" за приміщенням для книгарні на головних вулицях, а 27 (14) листопада 1904 р. прийняли рішення з 1 січня (за н. ст.) 1905 р. винайняти для книгарні в центрі міста колишню крамницю Зейфарті і Дидинського (вул. Театральна, 1), вивіску на фасаді зробити українською мовою, бічні – французькою, німецькою й польською. За результатами конкурсу управителем книгарні став представник віденської книгарської фірми Август Дермаль (1874–1922), з яким 24 квітня (за н. ст.) 1905 р. уклали відповідну угоду (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 53, 55 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 20. С. 3; Ч. 21. С. 4–5; 1922. Ч. 65–66. С. 60–63). Дана нотатка запис вказує на точну дату відкриття книгарні.

Цю важливу акцію М. Грушевський детально висвітлив у своєму виступі на звичайних загальних зборах НТШ 19 квітня (за н. ст.) 1905 р.: "Введено в життя також другу справу, що від давнього часу займала виділ і загальні збори, – розумію книгарню НТШ. [...] Два проекти виникло при тім: або почати від заложення книгарні поменшої, на скромнішім місці, або – відразу, хоч би з більшим грошевим накладом заложити книгарню таку, що могла б гідно репрезентувати нашу культурну роботу, культурний український поступ останніх десятиліть. Перевагу взяла друга гадка, і з початком сього року відтворено книгарню, що справді може бути гідною репрезентанткою нашого культурного життя, хоч значніших матеріальних користей, бодай у ближчім часі, нашому Товариству і не віщує" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 536). 1908 р. книгарня перемістилася в приміщення товариства "Просвіта" на площі Ринок, 10.

13 [(26) лютого 1905 р. Львів]. Зрана був дома, ввечері були ми на виставі. Приходив Юл[іан] Бачи[н]ський, м[а]б[уть], щоб вивідати – чи будуть курси etc. Чув себе здепрімо[вано] – може з невиспання, а може й взагалі.

14 [(27) лютого 1905 р. Львів]. До полудня правив [том] II, [главу] 6[-ту]. По обіді зараз пішов – до банку, на виставу, до Тов[ариства ім.]

Шевч[енка], побачитися з Тр[ушем] etc. Виспався добре, нарешті. Дуже роздумано над рос[ійською] політикою (пляни статей до "Р[усского] Бог[атства]", "Осв[обождения]"* і в "Вістнику").

..."Осв[обождения]"... – один із найвпливовіших тогочасних нелегальних російських журналів, заснований П. Б. Струве в еміграції. Виходив у 1902–1905 рр. в Гайсбурзі (передмістя Штутгарта) та Парижі.

15 [(28) лютого 1905 р. Львів]. Досить зле спав (снився Шухевич), а рано довідалися ми, що злодії покрали зі стриху білизну. Без того почував себе немудро, а се розстроїло мене ще більше, і попав в якусь депресію.

16 [лютого (1 березня) 1905 р. Львів]. Середа. Зрана не виходив, зачав писати статю до "Вістника" про театр*, але не мав "удару" – далі тривала та депресія. Ввечері мав засід[аннє] Виділу*, дуже благодушне (без Шухевича), але все-таки розболілася мині трохи голова.

...зачав писати статю до "Вістника" про театр... – *Грушевський М.* В справі руських шкіл і руського театру (ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 211–220; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 262–269). Продовжував роботу над статтею 18, 19 та 20 лютого 1905 р. 26 лютого 1905 р. читав коректу статті (*див. записи за ці дні*). *Див. також коментарі до записів за 9 та 14 січня 1905 р.*

Ввечері мав засід[аннє] Виділу... – на засіданні Виділу НТШ від 1 березня (16 лютого) 1905 р. прийнято низку рішень, зокрема: до бібліотеки Товариства призначено І. Созанського замість Ф. Миська; С. Томашівський отримав доручення скомплектувати в бібліотеці НТШ відділ Hungarica, І. Макух – з'ясувати можливість придбання для НТШ сусідньої кам'яниці Любомирських. Ухвалено скликати загальні збори 19 квітня (за н. ст.) о 10:00; прийнято нових членів Товариства, серед них – М. Сосенка, М. Тершаковця, Д. Лукіяновича, І. Шпитковського, І. Крип'якевича; до фундаційного акта Академічного дому додано постанову про дозвіл Виділу НТШ закупити сусідню земельну ділянку ціною в 19 600 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 58 зв. – 59 зв.).

17 [лютого (2 березня) 1905 р. Львів]. Зрана сидів дома, правив [том] II, [главу] 6[-ту]. Пополудні о год[ині] 5[-ій] замкнули ми виставу*. Були ми там з Мар[инцею] і Кулюнею, пакували річи і верталися потім – по досить кепській дорозі.

Пополудні о год[ині] 5[-ій] замкнули ми виставу. *– див. коментар до запису за 6 січня 1905 р.*

18 [лютого (3 березня) 1905 р. Львів]. Зрана робив дома, коло "Історії". Був Фр[анко] і читав свою статю*. Потім разом вийшли, був на виставі і в архіві, поправляв коректу, й голова, і без того немудра, розболілася. Правив коректи etc. Ввечері привезли річи з вистави. Кулюня зовсім стратила голову з тої причини.

Був Фр[анко] і читав свою статю. – *Франко І.* Замісь діскусії – цьвітки полєміки // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 221–237. На противагу прихильникам проєкту побудови українського театру у Львові І. Франко, як і М. Грушевський, вважав першочерговою справою закладання приватних українських шкіл. Це вже була друга стаття І. Франка на сторінках ЛНВ, присвячена цій темі. Вперше він вступив у дискусію з поборниками ідеї зведення театру своєю працею "Львівський театр і народна честь" (Там само. Кн. II. С. 124–132), на яку зреагував К. Левицький своїм публіцистичним виступом "Борба за народний театр" (Діло. 1905. Ч. 30. 8 (21) лютого. С. 1).

Полеміка між прихильниками заходів будівництва у Львові національного театру, з одного боку, та М. Грушевським й І. Франком, які вважали цю справу несвоєчасною, виплеснулася не лише на шпальти і сторінки газет і журналів, але й на вулицю. Про це 13 (26) лютого 1905 р. писав у листі до С. Єфремова Є. Чикаленко: "Професор і доктор, як Ви знаєте з «Вістника», почали війну проти того, що театральна справа захопила рутенців так, що вони вже про все забули, а се дуже на руку ляхам. Тепер рутенці «мечуть громи і молнії» на професора, боюсь, що вони його з'їдять, бо справді театром так захопились, що ні про що инче й не думають. Шухевич, стрінувшись зо мною на вулиці, так кричав і лаяв професора, що публіка почала зупинятись, і я поспішив від його вирватись, сказавши, що я цілком поділяю думку професора" (Евген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2010. С. 49). *Див. також коментар до запису за 9, 11, 14, 18, 21 січня, 16 лютого, 1 березня 1905 р.*

19 [лютого (4 березня) 1905 р. Львів]. Зрана засів писати статю до "Вістн[ика]"* – чув себе в ударі, лише боявся, аби не засильно. До міста не ходив, трохи вішали образи. Докінчив [том] II, [главу] 6[-ту]. Ввечері були Труш, Фр[анко], Гнатюк – принесли звістку, буцім Харк[івський] унів[ерситет] представив мене на доктора honoris causa* [почесного (*латин.*)]. Добре б, тільки не певно, не хочу й думати. Сиділи довго, й від говорення розболілася мині голова.

Зрана засів писати статю до "Вістн[ика]"… – ознайомившись зі змістом статті І. Франка "Замісь діскусії – цьвітки полєміки" (*див. коментар до запису за 18 лютого 1905 р.*), М. Грушевський вирішив додати і своє слово до дискусії й уже "в ударі" засів за статтю "В справі руських шкіл і руського театру", розпочату ще 16 лютого 1905 р. (ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 211–220). *Див. записи за 11, 14 січня, 16 лютого 1905 р. та коментарі до них.*

…буцім Харк[івський] унів[ерситет] представив мене на доктора honoris causa… – Ця чутка підтвердилась: М. Грушевськийо дійсно був обраний доктором Харківського університету (honoris causa – за наукові заслуги, без захисту дисертації). *Детально див. запис за 28 вересня 1906 р. та коментар до нього.*

20 [лютого (5 березня) 1905 р. Львів]. Неділя. З Кулюнею вішали ми образи з вистави. Докінчив статю – хоч і без такого удару. Голова не дуже мудра. Якось все обридло – нічого не хочеться й нічого не інтересує.

21 [лютого (6 березня) 1905 р. Львів]. Відчепився від справи асекурац[ійного] відшкодовання, що досить мині докучила. Латаю ріжні дрібні роботи коло II тому.

23 [лютого (8 березня) 1905 р. Львів]. Досі роблю коло II т[ому]. Випустив "Записки". Читаю Абрагама*. Виходив до архива – там якісь панночки перешкоджали мині своєю розмовою.

Читаю Абрагама. – Йдеться про працю польського історика церкви, церковного права, теоретика канонічного права Владислава Абрагама (Władysław Abraham; 1860–1941) "Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi" (Lwów, 1904. T. I. 418 s.). М. Грушевський подав на цю працю рецензію, опубліковану в "Записках НТШ" (1905. T. LXIV. Кн. II. С. 23).

24 [лютого (9 березня) 1905 р. Львів]. Далі дрібна робота коло II т[ому]. Вибирали ковер, і ніяк не виберемо. Був Труш – вішалисьмо образи. Був в університеті.

25 [лютого (10 березня) 1905 р. Львів]. Нині не виходив – бо вчора відмовив з причини хороби функції промотора.

26 [лютого (11 березня) 1905 р. Львів], субота. Зачалася тепла, весняна погода, роблю знову на дворі, а то через вітер було не можна. Був в універс[итеті], взяв "Вест[ник] Европы", буду мати трохи легкої лектури. Перечитав в коректі свою статю для "Вістн[ика]", вона мині подобалася досить – коби лише витримати. Поправляв зміст до т[ому] II.

27 [лютого (12 березня) 1905 р. Львів]. Зрана засів за листи і рахунки – відіслав Саші виписки поквітування, сам заніс на почту. Але потім прийшов від мами лист – дивний і неприємний, де вона заявляє бажаннє дістати частину*. Не знаю, як на се відмовити. Погода гарна, читав статю Шахматова*, трохи коректи.

Але потім прийшов від мами лист – дивний і неприємний, де вона заявляє бажаннє дістати частину. – Йдеться про лист Глафіри Захаріївни Грушевської від 24 лютого (за ст. ст.) 1905 р., над початком якого вміщена дописка Олександра Грушевського. Лист матері торкався питання розподілу спадку батька, який, окрім інших розпоряджень, заповідав тримати основний капітал в банку до того часу, поки його сума не досягне 200 000 руб. Після того розпорядник заповіту половину цієї суми мав вкласти у спорудження початкового чоловічого училища імені Сергія Федоровича Грушевського, а другу половину розділити порівну між синами (*Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ: Праці Філологічної секції. Львів, 2012. Т. CCLXIII. С. 697–699). Заповіт та домовленості синів, які після смерті батька вирішили виділити частину спадку сестрі, порушила мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, зажадавши частки й для себе: "Ты, дорогой Мишенька, пишешь, что хочешь разделить уже ден[ь]ги, что остались после покойного папы: а я, мой голубчику, теперь подумала, чтобы и мне мою долю уделили и разделили бы поровну, а то я, положим, прежде говорила, что[бы] Вы разделили только между собой, а теперь я подумала, что подумают люди, что Вы мне нечего не дали; так пускай же люди не думают про моих детей нечего такого и разделите все поровну, а после моей смерти то уже и разделитесь опять. О, когда бы Вы знали, как мне тяжело, ничего мне не приятно: я когда жила у тебя, мне было скучно за этими, когда жила у Гали, было скучно за Сашенькой, а теперь я уже не знаю, где мне дет[ься], что мне и делать".

До листа матері Олександр додав своє звернення до старшого брата: "Дорогой Мишенька, если бы ты посоветовал, как Маме успокоиться; она последнее время все тоскует очень по Гали, и я, право, не знаю, как быть, а тяжело, на нее глядячи, самому. А я так изнервничался за эти месяцы, что и успокаевать уже не могу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 350–350 зв.). *Див. також записи за 19 березня, 3–5, 17, 22, 23, 29 липня 1905 р.*

…читав статю Шахматова… – йдеться про статтю: *Шахматов А. А.* Сказание о призвании варягов: (Посвящается памяти А. Н. Пыпина) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1904. Т. IX. Кн. 4. С. 284–365. Продовжував читати статтю й наступного дня.

28 [лютого (13 березня) 1905 р. Львів]. Якось видно неприємности пішли від самої неділі. Був ввечері Гарматій* – прощатися, й росповідав про конфлікт Труша з Окунєвським, що Труша зроблено satisfacting unfairly [той, що несправедливо отримав сатисфакцію (англ.)]. Був і Лукіянович, згодився вступити до Виділу*. Не знати тільки, чи ми будемо в тім Виділі. Зрештою писав листи. Досить був пригноблений тим листом мами – що з тим зробити, що відповісти*. Читав статю Шахматова про призваніє.*

Був ввечері Гарматій… – йдеться про українського лікаря й громадського діяча Гарматія Григорія Васильовича (1872–1930), члена Виділу НТШ (з 1902 р.), де виконував обов'язки референта бібліотеки, друкарні. Незадовго перед візитом до М. Грушевського вийшов зі складу Виділу у зв'язку з виїздом до Теребовлі, де працював лікарем.

Був і Лукіянович, згодився вступити до Виділу. – На засіданні Виділу НТШ 24 (11) квітня 1905 р. Д. Лукіянович був призначений референтом друкарні й палітурні Товариства. Як винагороду за ці обов'язки він отримав вільне помешкання в приміщенні Товариства, яке до виходу зі складу Виділу займав Г. Гарматій (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 66).

…що відповісти. *– Див. запис за 19 березня 1905 р. та коментар до нього, а також коментар до запису за 23 липня 1905 р.*

…статю Шахматова про призваніє… *– див. коментар до запису за 27 лютого 1905 р.*

1 [(14) березня 1905 р. Львів], второк. Був на викладі. Від декана дістав "замечаніє"* (начхательно!), в досить ароґантському тоні, за руську картку, котрою вимовився від промоції. Може, тим збентежений, занадто втяв я Крипякевича за його нещасливу працю*. Був Фр[анко] зрана, вказав на безчельну новину в "Ділі"*, але я не хотів її читати, аби не дражнити себе. Зрештою доправляв II т[ом] і робив коректи.

Від декана дістав "замечаніє"… *– див. коментар до запису за 18 листопада (1 грудня) 1904 р.*

…занадто втяв я Крипякевича за його нещасливу працю. – Про цю працю І. Крип'якевич згадує у своїх спогадах: "[...] я вже на 1 курсі, 1904–5 р., працював в архиві м. Львова – спершу відписував якісь матеріали для професора, а далі зібрав матеріали до праці «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», яку читав на семінарі. Грушевський дав характеристику роботи моїм товаришам: «від а до z новий матеріал»". (*Заболотна І.* Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 479). Очевидно, цю оцінку М. Грушевський дав на наступному семінарі,

про що згадує в щоденниковій нотатці за 3 березня 1905 р. (*див. запис за цей день*). Робота побачила світ в "Записках НТШ": *Крипякевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 77–106; Т. LXXVIII. Кн. IV. С. 26–50; Т. LXXIX. Кн. V. С. 5–51.

…вказав на безчельну новину в "Ділі"… – найвірогідніше, М. Грушевський мав на увазі замітку в "Ділі": Новинки. Провінция про конфлікт в справі будови руського театру (Діло. 1905. Ч. 47. 28 лютого (13 марця). С. 3). Ця замітка відкривалася закидами на адресу М. Грушевського й І. Франка, які відстоювали пріоритет відкриття українських шкіл та гімназій, а не спорудження українського театру: "Борба, яку підняло кілька одиниць з львівської рускої громади против будови руского театру у Львові, вже прогомоніла і нєфортунні «лицарі» із звісної твердині при улици Чарнецького потерпіли погром на цілій лінії, так що ледви чи схочеся їм більше видиратися в новий похід проти рускої Мельпомени та виставлятися на нову компромітацію в опінії руского загалу". Далі наводився відгук на цю дискусію з "Подольского голоса", де відкидалися всі аргументи М. Грушевського та І. Франка й беззастережно заявлялося: "[...] то все-таки годі повірити в щирість їх аргументації, бо чи ж приватна руска гімназія має доконче станути на руїнах руского театру? [...] Д-р Франко і проф. Грушевський не хотять покоритися під прикази театрального комітету і війна готова! Се признав зовсім отверто їх прихильник «естетик» з «Артистичного Вістника»". Ця публікація спонукала як М. Грушевського, так і І. Франка ще раз висловити свої аргументи в березневій книжці ЛНВ (*див. коментарі до записів за 14 січня та 18 лютого 1905 р.*). Щоб підкреслити характер новини, М. Грушевський вдавсяся до полонізму "безчельний" (bezczelny) – нахабний, безсовісний.

2 **[(15) березня 1905 р. Львів].** Вночи спав лихо, вже третій день страшний вітер. Але цілий день мав голову досить добру. Доправляв II т[ом]. Перед полуднєм був у мене Бучинський, я його взяв на допит за лист Сушка*, він толкувався, але толкованнє досить сумної вартости для нього. Казав, що лист був того змісту, що Сушко говорив з двома виднійшими літератами вчора, й вони казали, що Б[учинський] непотрібно направив папери в руки Павлика. "На його думку", він може їх передати кому або спродати за добрий гріш. Замість давати Павлику і Студ[инському] ліпше було дати Фр[анку] і Грушевськ[ому]. Я досить зганив Буч[инському] за некоректність. Пополудні я був [у] Фаєрштайна – знайшов мене здоровим, поручав Навгайм*. Потім був в Тов[аристві] – Фр[анко] казав, що Ясен[ицький] упереджав про конспірацію молодших на викиненнє нас з Т[оварист]ва і що Павлик намовляв до того й самого Ясеницького.

Перед полуднєм був у мене Бучинський, я його взяв на допит за лист Сушка… *– див. коментар до запису за 2 (15) грудня 1904 р.*

…поручав Навгайм. *– Див. коментар до запису за 18 січня 1905 р.*

3 **[(16) березня 1905 р. Львів].** Викладав, але перед викладом ще вернувся до реферату Крипякевича*, бо тоді дуже побіжно обговорив; говорив ширше: про задачу досліду, про вибір теми etc., тому кінець огляду адміністр[ації] лишився на другий тиждень.

…вернувся до реферату Крипякевича… *– див. коментар до запису за 1 березня 1905 р.*

5 **[(18) березня 1905 р. Львів].** Замкнув курс з історії козачини; викладав з перервою, бо богато ще було до викладу.

6 **[(19) березня 1905 р. Львів].** Зачав статю про конституцію в Росії*, маю розмах.

Зачав статю про конституцію в Росії… – *Грушевський М.* Українство і питання дня в Росії // ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. IV. С. 1–10. Закінчив статтю 11 березня 1905 р. (*див. запис за цей день*). Пізніше автор включив працю до збірки "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р." (К., 1906. – С. 5–15). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 293–300.

7 **[(20) березня 1905 р. Львів].** Приїхав Чикаленко, богато говорили ми на сучасні теми, про потребу часописи – я заявляв охоту приїхати з компанією до редакції; показалося, що не мають грошей.

8 **[(21) березня 1905 р. Львів].** Був перед викладом в Т[оварист]ві з Чикал[енком], Фр[анком], Гнат[юком], Крив[ецьким], Тр[ушем]. Потім був на викладі – замкнув курс з іст[орії] устрою общини. Перетц зголосився через Франка до "Записок"*.

Перетц зголосився через Франка до "Записок". – Невдовзі з'явилася перша публікація В. Перетца в "Записках НТШ": *Перетц В.* Матеріали до історії української літературної мови. Зі збірника П. Ф. Сімсона № 2, XVI ст.// Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXVII. Кн. V. С. 1–32. Для М. Грушевського згода авторитетного літературознавця, мовознавця, фольклориста, професора кафедри російської мови та словесності в Університеті св. Володимира (з 1904) була важливою для реноме НТШ загалом. Пізніше В. Перетц одним з перших порушив питання про заснування українських кафедр в Університеті св. Володимира, подавши ще у травні 1906 р. обґрунтовану записку до Ради університету та оприлюднивши її на сторінках "Киевских откликов" та "Киевской старины". У 1907–1908 рр. під час конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської історії університету ініціював, заохочував та підтримував найсоліднішу кандидатуру М. Грушевського.

9 **[(22) березня 1905 р. Львів].** Дуже мене знов розбирають гадки про сучасний істор[ичний] момент. Якось прикро і стидно лишатися пасивн[им] глядачем*, але де можність, де огонь – та не кажу вже за свої сили й здоров'є. Було засід[аннє] Т[оварист]ва* і по нім неприємна дискусія про статю про Павлика*.

Якось прикро і стидно лишатися пасивн[им] глядачем… – ці почуття, звернені також до свідомого громадянства, М. Грушевський виплеснув у статті "Українство і питання дня в Росії", над якою працював у ті дні: "Тож можна побоюватися, що й тепер можуть знайтися елементи, противні розширенню української програми, або такі «хитрі малороси», що постановлять тихенько чекати, аж їм принесуть готову конституцію на тарелі, здобуту чужими заходами, і нею «розв'яжуть» українське питання. […] Покладатися на те, що конституційне питання буде розв'язане без нас і принесе нам усі благодаті готовими, розуміється, ніяк не можна" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 295, 297).

Було засід[аннє] Т[оварист]ва… – на засіданні Виділу НТШ 22 (9) березня 1905 р. розглянуто низку питань. І. Макух подав звіт про кам'яницю Любомирських та отримав повноваження вести подальші перемовини в цій справі. К. Студинський, ознайомивши присутніх з листом М. Павлика щодо його роботи в бібліотеці, запропонував Виділові звіт про дійсний стан книгозбірні, неналежне порядкування в ній і як наслідок – 300–400 "пропащих" книг. Призначено З. Кузелі постійний кредит у сумі 100 корон за його праці, а Ф. Голійчуку та І. Созанському – завдаток по 50 корон. У члени НТШ прийнято С. Петлюру та І. Созанського (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 59зв. – 60).

…і по нім неприємна діскусія про статю про Павлика. – Йдеться про працю: *Франко І.* Михайло Павлик; замість ювилейної сильветки // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 160–186. Ця стаття була реакцією на виступ М. Павлика на своєму ювілеї з нагоди 30-літньої літературної діяльності (20 листопада (за н. ст.) 1904 р.), в якому він у грубій формі кинув обвинувачення на адесу І. Франка, не називаючи його імені (Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874–1904). Львів, 1905).

10 [(23) березня 1905 р. Львів]. Приніс Фр[анко] книжку "Кіев[ской] Стар[ины]" з рец[ензією] на Шухевича* й на мене*; я видів уже, але не читав. Приємно було прочитати все-таки, що хтось має добрі гадки – дуже вже ті клевети і інсінуації затруїли мині кров.

…з рец[ензією] на Шухевича… – йдеться про розлогу критичну рецензію, автором якої був В. Гнатюк: *М. Р. [Гнатюк В.]* Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. У Львови. Накладом НТШ. Вип. I, 1899; вип. II, 1901; вип. III, 1902; вип. IV, 1904 // Киевская старина. 1905. Т. LXXXVIII. Февраль. Отд. 2. С. 73–122.

…й на мене… – у цьому ж номері "Киевской старины" було вміщено позитивну рецензію на збірку оповідань М. Грушевського: *Л. Ш.* Видавництво "Вик". № 13. Михайло Грушевський. Оповидання. К., 1904. VII, 147 с. // Там само. С. 122–127. Підсумовуючи огляд художніх творів, що увійшли до збірки оповідань, рецензент зазначав: "Будем ждать, пока такой чуткий и отзывчивый писатель, каким является в своих призведениях М. С. Грушевский, обогатившись жизненными наблюдениями и научными знаниями, с присущей ему искренностью поделится ими с публикой".

11 [(24) березня 1905 р. Львів]. Павлик відлаюється на статю Фр[анка]*, вилаяв "Вістник" і мене, не називаючи*. Не можу все ще вповні привикнути до тих брехів. Зачинають опановувати гадки, звідки я прихожу вовтузитися з ріжними півголовками, чи не ліпше відсунутися від сеї брудної юрби. Та що, не відсунуся через те думаннє!.. Статю про конституцію докінчив*.

Павлик відлаюється на статю Фр[анка]… – йдеться про реакцію М. Павлика на статтю: *Франко І.* Михайло Павлик; замість ювилейної сильветки // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 160–186. Ця розлога відповідь, написана 21 березня (за н. ст.)1905 р., з'явилася спочатку в газеті "Діло" (1905. Ч. 56. 10 (23) марця. С. 1–2; Ч. 57. 11 (24) марця. С. 2). Невдовзі вийшла окремою брошурою: *Павлик М.* Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювилея (Передрук із "Діла"). Львів, 1905. 12 с. У ній автор вдався до грубих, часом дріб'язкових звинувачень на адресу І. Франка. Він вважав, що стаття І. Франка була написана насамперед з тим, аби загальні збори НТШ не ухвалили йому спеціальної пенсії, а також з метою морального знищення. "Літературно-науковий вістник", де було надруковано цю статтю, М. Павлик назвав "помийнецею". У бібліографічному огляді на це видання В. Гнатюк зауважував: "Д[октор] Павлик виавансував себе від якогось часу на пророка; огортаючися

пророцькою мантією, він кидає громи на всі боки без розбору, без застанови, повні «міцних словець», із одною тільки метою: допекти кільком особам, яких він щиро не терпить. При тім здається йому, що він усе те робить на добро «України», демократизму і т. д. [...] Щодо змісту брошури, то вона є відповідею на статю про д. Павлика в III кн. ЛНВ, та направду не тільки не простує нічого, але ще стверджує піднесені проти нього закиди, про які він зрештою в більшости мовчить" (ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. V. С. 184–185).

...вилаяв "Вістник" і мене, не називаючи... – незабаром, у передньому слові до брошури "З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові", датованому 2 квітня (за н. ст.) 1905 р., М. Павлик, називаючи статтю І. Франка "провокацією", зауважував, що за неї, "розуміється, відповідає морально д. Грушевський" (З "Наукового товариства ім. Шевченка" у Львові. Написав і видав М.Павлик. Львів: З Друкарні Уділової, Львів, ул. Коперника, ч. 20, 1905. С. 4).

Статю про конституцію докінчив. *– Див. коментар до запису за 6 березня 1905 р.*

12 [(25) березня 1905 р. Львів]. Приїхав Томаш[івський] по умові порозумітися щодо Угор[ської] Руси*. Але мині від довгої конференції з ним голова злегка зачала боліти. Вечером мали ми конференцію: Том[ашівський], Фр[анко], Гнат[юк]. Рішили заг[альних] зборів не відтягати, "Вістника" забрати з Тов[ариства]*, аби увільнитися з цензури.

Приїхав Томаш[івський] по умові порозумітися щодо Угор[ської] Руси. – Напередодні цієї зустрічі С. Томашівський надіслав листа до М. Грушевського з цього приводу, в якому, зокрема, йдеться: "Ваш проект дуже добрий – аби спільно зійтись для використання угор[ських] жерел. Тільки клопіт у тому, що я в найблизшу неділю (12/3) не можу бути у Львові [...]. Отже, я міг би хиба аж 19 або ще ліпше аж 25 (два дни сьвят) бути у Львові. Як можливо Вам почекати до того часу – то добре, а як ні – то пошлю тільки те, що дописав до Вашого тексту. Я реґестів ще систематично не робив, відкладаючи на пізнійше (бо тепер ріжними дрібницями зайнятий). Якби Ви рішились почекати, то я тексти привіз би з собою, а звістки з другої руки зреґестував би. Але ще дуже богато не будемо мати під руками – аж з часом можна буде роздобути.

Щодо пропонованої збірки реґестів – то моя думка така, аби розтягнуть їх аж до 1500 р., бо переважна маса руських осель з'являється аж у XIV і XV ст. ст. Все те дало би спорий том. Готовий може бути до кінця 1905 р. Я міг би взяти на себе більшу частину. Ви аби ще докладно переглянули знані Вам діпльоматарії [...]. Добре мабуть було б втягнути в реґести і виписки із хронік мад[ярських] і ін., скільки дотикають Угор[ської] Руси. Досі я стягнув спору пайку матеріалу, з дальшими замовленнями треба дещо почекати, бо хочу вперед знати, що єсть з Hungar[ісу] в універс[итетській] бібліотеці. Нам передусім потрібно того, чого там нема" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 873. Арк. 407–407 зв.). *Див. також коментар до запису за 2 лютого 1905 р.*

***...*"Вістника" забрати з Тов[ариства]...** – до 1905 р. ЛНВ був виданням НТШ, що давало нагоду дійсним членам Товариства втручатися в його редакційну політику. Вперше питання про передачу ЛНВ іншому видавництву М. Грушевський порушив на засіданні Виділу НТШ невдовзі після цієї нотатки: 29 (16) березня 1905 р. На побажання членів Виділу дискусію і рішення відклали на дальші засідання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 60 зв.). 12 квітня (30 березня) 1905 р. Виділ прийняв рішення про передачу ЛНВ в кінці травня Українсько-руській видавничій спілці (Там само. Арк. 64зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 23. С. 3). *Див. запис за 31 березня 1905 р.* Червнева книжка ЛНВ за 1905 р. вийшла вже під титулом Видавничої спілки.

13 [(26) березня 1905 р. Львів]. Зрана працював інтензивно коло Угор[ської] Руси*, о 12[-ій] було засід[аннє] секції*, пополудні знов

працював коло Угор[ської] Руси. Т[ом] II добігає кінця. Чув себе добре. Ввечері були стара Сабіна, ми відпровадили з Мар[инцею] їх з Ольгою. Кулюня була на розвазі для дітей, дуже вдоволена.

Зрана працював інтензивно коло Угор[ської] Руси… *– див. коментар до запису за 2 лютого 1905 р.*

…о 12[-ій] було засід[аннє] секції…— на цьому засіданні Історично-філософічної секції С. Петлюра та І. Крип'якевич зреферували свої праці, які за ухвалою секції невдовзі побачили світ: *Петлюра С.* Причинок до історії переселення "турецьких запорожців" на Кубань // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 1–11; *Крипякевич І.* Матеріали до історії торговлі Львова. І. Рахункова книжка Шольца і Боїма (1600–1604); II. Склепова книжка М. Гайдера, 1617–1634 рр. і 1646 р. // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 1–46 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 60). *Див. також записи за 5 (18) грудня 1904 р., 18 січня 1905 р. та коментарі до них.*

14 [(27) березня 1905 р. Львів]. Понеділок. Вставши, зобрався до викінчення Угорської Руси. Ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки] – теж в справі Угор[ської] Руси. Там надибав рец[ензію] І[гната] Житецького*, що здалася мині досить нельояльно, конкуренційно написаною, і коли я потім вдома роздумував про неї, вона досить мене подражнила. Аж лягаючи згадав, що того дня було факультет[ське] засід[аннє].

Там надибав рец[ензію] І[гната] Житецького… *– Житецкий И.* Проф. Мих. Грушевский Очерк истории украинского народа // Вестник Европы: журнал истории, политики, литературы. 1905. Т. 2 (232). – Кн. 3 (Март). С. 410–422. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 95–105.

15 [(28) березня 1905 р. Львів]. Зрана забрався до III т[ому] і написав вступ, але дальші роботи відірвали і не дали піти дальше 1[-ої] ст[орінки]. Був в архиві, справив аркуш коректи. Пополудні прийшов Бачинський* – виглядало, що прийшов пімститися за неухваленнє йому підмоги й лаяв статю Фр[анка] на Павлика*.

Пополудні прийшов Бачинський… – мовиться про Юліана Бачинського. Ще 6 вересня (за н. ст.) 1904 р. І. Труш повідомляв М. Грушевському про отриманий лист від Ю. Бачинського з проханням видати йому два аванси (від НТШ та Видавничої спілки) з метою підготовки наукової праці та белетристичного твору про американських українців. У разі відмови НТШ Ю. Бачинський через І. Труша просить М. Грушевського видати йому "з власної кишені" 400 гульденів або обміняти в Товаристві кількасот своїх "Ґльоссів" на гульдени (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 19–19 зв.). Через півроку, 22 (9) березня 1905 р., на засіданні Виділу НТШ заслухали лист Ю. Бачинського у справі виїзду до Америки для студій над історією української еміграції, але прохання про "завдаток на подорож" не підтримали (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 60). Саме з таким рішенням пов'язане занотоване М. Грушевським враження про поведінку гостя.

Повертаючись до цієї історії вже через чверть століття, у своїй праці "Як я видавав «Українську еміграцію»: зразок культури «Українського Піємонту» з поч. XX віку" (1930) Ю. Бачинський пояснив причину відмови Виділу НТШ підтримати його подорож критичними заувагами І. Франка, який наголошував, що "Бачинський жиє вже 30 літ в Галичині і її не знає – як же він може пізнати за пару місяців Америку" (цит. за: *Винар Л.* Юліян

Бачинський – видатний дослідник української еміґрації. Мюнхен; Нью-Йорк, 1971. С. 6). Як підкреслював у цитованій праці Л. Винар, в основі цього непорозуміння були давніші розходження Ю. Бачинського з І. Франком на ґрунті конфлікту між старшими і молодшими членами Радикальної партії. Зауважив дослідник і на загостренні на цей час взаємин М. Грушевського з Ю. Бачинським, який виступив проти публікації в ЛНВ статті І. Франка "Михайло Павлик. Замість ювилейної сильветки".

Однак свій намір Ю. Бачинський здійснив завдяки підтримці його колишнього гімназійного вчителя, на той час голови "Просвіти" П. Огоновського. "Просвіта" виділила 600 корон, а американські та канадські залізничні компанії забезпечили безкоштовний транспорт. У США та Канаді Ю. Бачинський пробув півтора року, а повернувшись та підготувавши працю про українських емігрантів у двох томах, шукав можливостей видати це дослідження. 21 (8) жовтня 1908 р. на засіданні Виділу НТШ заслухали звернення Ю. Бачинського про виділення йому 1280 корон для завершення праці про українців в Америці, які він обіцяв повернути після розпродажу книжки. І знову Виділ відмовив з огляду не лише на фінансовий стан, але також із причини, що студія не може носити науковий характер (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Спр. 34. Арк. 107–107 зв.; *Винар Л.* Юліян Бачинський – видатний дослідник української еміґрації. С. 8). За видання взявся редактор популярних книжок "Просвіти" Ю. Балицький та член президії товариства "Сільський господар" І. Гарасевич, пообіцявши надрукувати два томи по 3000 примірників кожного. У зв'язку з низкою видавничих проблем, а згодом Першою світовою війною, світ побачили лише 500 примірників першого тому праці Ю. Бачинського "Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки" (1914).

…лаяв статю Фр[анка] на Павлика. *– Див. коментар до запису за 9 та 11 березня 1905 р.*

16 **[(29) березня 1905 р. Львів].** Спав я потім зле й чув себе не міцно, одначе зробив чимало – коректу Угор[ської] Руси й ин[ьше]. Було засід[аннє] Виділу*, де я дуже виірітувався й змучився в розмові з Дутчаком в справі фунд[ації] Пелехіна, потім зірітувала мене "конспірація" в справі підвисшеня платні Панкевичевій. Поставив внесенє на завіш[енє] або передачу "Вістника", але наслідком припізненого часу відложено.

Було засід[аннє] Виділу… – на засіданні, яке відбулося 29 (16) березня 1905 р., було заслухано й прийнято до відома звіти про діяльність Виділу й секцій та касовий звіт. Постановили з 1 березня (за н. ст.) 1905 р. підвищити платню працівниці книгарні К. Панькевичевій; призначили редакції "Артистичного вістника" допомогу на видавництво в сумі 400 корон; прийняли рішення взяти до бібліотеки ще одного студента, щоб прискорити впорядкування книгозбірні до загальних зборів. М. Грушевський порушив справу ЛНВ, запропонувавши, аби Товариство з кінця року передало його іншому видавництву. Дискусію й рішення в цій справі відклали до наступних засідань. І. Франко оприлюднив детальний звіт комісії у справі виплати гонорару В. Шухевичу за його працю "Гуцульщина". Текст звіту ухвалили внести в повному обсязі до протоколу, що й було зроблено, а всі документи комісії здати до архіву Товариства. Виділ постановив виплатити В. Шухевичу 180 корон, проти чого заперечив В. Гнатюк (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 60–64).

…в розмові з Дутчаком… *– див. коментар до запису за 10 листопада 1904 р.*

17 **[(30) березня 1905 р. Львів].** Спав зле і прокинувся з слабою, майже болючою головою; трохи заспокоїв її, ходячи по городі, де зачалися весняні роботи, але прийшов Франко читати статю Олесницького й свої примітки й знову привів до болі. Та я пішов до архива, там справив цілу форму, й се переломило так, що я пополудні чув себе добре. Мар[инця] з

Кулюнею пішли на Шевченківський концерт, а я поклався спати. Дуже гарні, теплі дні.

18 [(31) березня 1905 р. Львів]. Пишу ввечері при лямпі на веранді, а легкий весняний теплий дощ б'є в шиби. Не виходив нікуди, бо було сонце й вітер, робив коректи, а головно правив т[ом] III (більш як аркуш). Дістав лист від Саші*, що мене заспокоїв бодай щодо нього.

Дістав лист від Саші… – цей лист Олександра Грушевського від 14 березня (за ст. ст.) 1905 р. дописаний вгорі над розпачливим листом матері, на яку "напала тоска" й вона зібралася їхати з Києва до доньки Ганни в Тифліс. Олександр підтвердив настрій матері, яка "страшно скучает здешним житьем", та в спокійному тоні розповів про свої заняття з рукописною збіркою О. Лазаревського, запитав, чи на всі поширюється отриманий дозвіл на ввезення до Росії "Історії України-Руси", повідомив про виконання всіх доручень старшого брата й подав фінансовий звіт про них (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 351–352).

19 [березня (1 квітня) 1905 р. Львів]. Prima aprilis [перше квітня (*латин.*), тут – день сміху] – Кулюня "обмальована", я нікуди не виходив, був дощ, але на городі робили. Відписав Саші* й мамі* – прикрий лист сей тяжів на мені.

Відписав Саші… – згаданий лист від 19 березня (1 квітня) 1905 р. був відповіддю на лист матері від 24 лютого (за ст. ст.) 1905 р. з дописко́ю брата Олександра, отриманий відповідно 27 лютого (за ст. ст.) 1905 р. Звертаючись до брата, М. Грушевський зауважував: "Писав ти мині, щоб я якось заспокоїв Маму – та як се зробити? Тим більше, що [у] Мами якось не бачу особливого довіря до мене в останніх літах. Ти їй того, розуміється, не кажи. Не знаю, чи читав ти той лист її, на котрім ти надписав ті слова? Він робить досить дивне враження... Легше виясняти подібні річи устно, як письменно. Прикро мині було щось на те писати – та вже пишу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 260–262).

…й мамі… – цей лист М. Грушевського до матері, датований 18 (31) березня 1905 р., розкриває сутність конфлікту щодо розподілу спадку: "Писали Ви перед тим, Мамочко, що боїтесь, аби люде не казали, що діти Вас без нічого лишили. Та хто міг би щось подібне казати? Єсть же завещание покойника, и мы сами не делили. Покойник назначил капитал сыновьям, мы по доброй воле решили выделить часть сестре. А хотя при этом решено было так, что Вы, ввиду такой нашей уступки для Гали, отказываетесь от своей части в процентах и доходах, я все-таки выплачивал Вам в точности их, так что от смерти покойника папы Вы получили до сих пор около 14 тысяч деньгами, кроме пенсии и кроме Вашего собственного капитала, которого не трогал ни покойник, ни мы никогда к нему рук не протягивали. Какой же можно сделать нам упрек?" (Там само. Арк. 258–259). Остаточно до порозуміння прийшли після категоричного листа М. Грушевського до брата Олександра від 24 липня (5 серпня) 1905 р. та відповіді останнього. *Див. також записи за 27 лютого, 3–5, 17, 22, 23, 29 липня 1905 р.*

20 [березня (2 квітня) 1905 р. Львів]. Неділя. Погода була теж не особлива, не ходив нікуди. Чув себе теж не особливо. Ввечері був Фр[анко] і Гнатюк.

21 **[березня (3 квітня) 1905 р. Львів].** Зрана полагоджував ріжні дрібниці, потім коректи до т[ому] II. Був сильний дощ і вітер, але я умисно пішов до унів[ерситетської] бібл[іотеки], аби не закиснути, був там до ½ 1, потім ще в архіві; і справді, потім чув себе добре. Справляв т[ом] III. Прийшла мині гадка щадниці при Тов[аристві ім.] Ш[евченка] для дешевого кредиту – на каменицю.

22 **[березня (4 квітня) 1905 р. Львів].** Справа Академ[ічного] дому проволікається на велику прикрість для мене – Левин[ський] зажадав технічного жюрі для плянів, і не знати, коли се прийде до кінця.

23 **[березня (5 квітня) 1905 р. Львів].** Намістництво завернуло голову друкарні, й там все стає. Вчора й нині відбував конференції з тої причини в Т[оварист]ві.

24 **[березня (6 квітня) 1905 р. Львів].** Було засід[аннє] Спілки, де я представив справу "Вістника"*; Макух робив опозицію, але дав себе переконати. Зірітував мене до крайности Возняк, що "Історія" не може бути зроблена*. З тої причини зле спав, і навіть другого дня – 25/III – чув себе зрана зле, аж пізнійше перейшло. Були в церкві з Кулюнею, вони поїхали додому, а я вступив ще на газети. Дуже паскудство велике зробилося з тим внутр[ішнім] займом. Кілька день ходив я загризений. Якби знатє було, закінчити справу з початком 1904 р.

Було засід[аннє] Спілки, де я представив справу "Вістника"… *– див. коментар до запису за 12 та 31 березня 1905 р.*

…що "Історія" не може бути зроблена… – йдеться про повідомлення працівника друкарні НТШ Возняка Івана Степановича щодо друку 2-го видання II тому "Історії України-Руси" М. Грушевського, який незабаром, 29 березня 1905 р., таки вийшов (*див. запис за цей день*).

26 **[березня (8 квітня) 1905 р. Львів],** субота. З причин, що Франко приніс вість про якусь Павликову конспірацію між молодіжю, ходив до Т[оварист]ва роспитатися Кревецького, і взагалі роспитував його про молодіж. Настрій має бути прихильний, треба б закликати до наради Академ[ічного] дому президію Академ[ічної] громади. Возняк виправдався передо мною.

27 **[березня (9 квітня) 1905 р. Львів].** Потепліло, можна робити на веранді. Роблю над томом III. Дуже маю завернену голову всякими більшими й меньшими справами.

28 [березня (10 квітня) 1905 р. Львів]. Роблю далі над т[омом] III. Виходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки] і кав'ярні. Приємно на повітрі, тепліє.

29 [березня (11 квітня) 1905 р. Львів]. Вийшов т[ом] II*, зарядив висилку. Друковали за браком паперу лише 300 прим[ірників] наразі. Був з Мар[инцею] в кав'ярні, але мав ріжних справ на голові й не мав часу. Студ[инський] зголосив своє уступленнє. Томаш[івський] алярмує в своїй справі.

Вийшов т[ом] II… *– див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1904 р.*

30 [березня (12 квітня) 1905 р. Львів]. Написав купу листів, робив над т[омом] III. Встав дуже рано й робив на веранді – 11°+ в тіні. Був в Т[оварист]ві, де говорив з Студ[инським] – він вже й сам, бачу, передумав; оповідав про реорґаніз[ацію] Шк[ільної] Ради (має увійти до неї)*, аж мині голова розболілася. Був в архиві й книгарні.

…оповідав про реорґаніз[ацію] Шк[ільної] Ради (має увійти до неї)… – реорганізація та зміна персонального складу Крайової шкільної ради Галичини відбулася у зв'язку з прийняттям у 1905 р. закону про "Крайову шкільну уряду". До нового складу ради, затвердженого цісарем, увійшов і К. Студинський, залишаючись її членом впродовж 1905–1914 р. (Діло. 1905. Ч. 133. 15 (28) червня). С. 3). Вітаючи його з вибором, 2 липня (за н. ст.) 1905 р. Ф. Вовк писав: "А тепер оце вичитав у газетах про Вашу номінацію до Ради Шкільної, дуже тому зрадів і здоровлю Вас дуже сердешно. То буде корисно для нашої справи: з Вашим знатьтєм діла і з Вашим тактом Ви можете там зробити далеко більше, ніж хто инший у обороні руської школи" (У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Львів, 1993. С. 149).

31 [березня (13 квітня) 1905 р. Львів]. Засід[аннє] Виділу – досить неприємно, порішено справу "Вістн[ика]"*, але з нотами в діскусії нетактовними й неприємними – що Спілка най би заплатила 20 тис[яч] к[орон], що більшість Виділу належить до дир[екції] Спілки. Переголосували мене в справі виплати Мик[олі] Шухевичу і вибора Верхратсь[кого], а Паньк[івський] несподівано образився на мене при діскусії в справі Труша.

Засід[аннє] Виділу – досить неприємно, порішено справу "Вістн[ика]"… – за збереженим протоколом встановлено, що засідання Виділу НТШ відбулося 12 квітня (за н. ст.), отже, 30 березня (за ст. ст.) 1905 р. На ньому прийняли рішення наприкінці травня передати ЛНВ Українсько-руській видавничій спілці, але до кінця року вести рахунки в Товаристві з тим, щоб дефіцит чи можливий прибуток поділити порівну. Червнева книжка ЛНВ за 1905 р. вийшла вже під титулом Видавничої спілки. Виділ також прийняв пропозицію М. Грушевського про його відмову на користь НТШ від гонорару за першу частину V тому "Історії України-Руси", друковану в кількості 600 примірників. За це він отримав право видрукувати власним коштом 900 примірників, які будуть продаватися в Галичині виключно у книгарні НТШ, а в разі розпродажу – новий наклад не друкуватиметься. Таке ж рішення

прийняли і щодо другої частини V тому. Виділ ухвалив виплатити М. Шухевичу 771 корону 95 сотиків за проведений ним процес із власником львівської палітурні Є. Спожарським. Відповідно до внесення Математично-природописно-лікарської секції більшістю голосів постановили запропонувати загальним зборам кандидатуру І. Верхратського на почесного члена Товариства. Уповноважили І. Макуха внести доповнення до контракту з І. Трушем щодо забезпечення йому пріоритетного права на помешкання в кам'яниці Товариства, доки його зобов'язує контракт за майстерню (дозвіл на побудову на горищі ентешівської кам'яниці майстерні за окремим контрактом І. Труш одержав відповідно до рішення Виділу ще 15 травня (за н. ст.) 1901 р.) (ЦДІАЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 64 зв., 65 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 23. С. 3–4). Щоденникова нотатка М. Грушевського про хід засідання додає важливі деталі, які не зафіксовані в протоколі.

1 [(14) квітня 1905 р. Львів]. Чикаленко написав свої страхи з поводу статі в "Гражданині"* – думаю, чи не написати до "Сина Отечества". Докінчую гл[аву] III (II) тому II. Але зимно і вітер, на веранді трудно робити.

Чикаленко написав свої страхи з поводу статі в "Гражданині"... – зміст листа Є. Чикаленка від 28 березня (за ст. ст.) 1905 р. стосується публікації в № 22 газети "Гражданин" "Обращения к князю Владимиру Петровичу в ответ на статью в 9 номере «Гражданина» об отмене «закона Юзефовича»". Автор, який підписав це звернення псевдонімом "Киевлянин", вступив у полеміку з пропозицією зняти заборони з української мови, оприлюдненою в № 9 того ж "Гражданина". У зв'язку з цим україножобським виступом Є. Чикаленко писав: "Певне і Ви дістали № 22 «Гражданіна», який я Вам послав рекомендованою бандеролью. Кажуть, що статья писана гуртом «Русским собраніем», а редактірував Андрей Стороженко! Може й так. Намалював вражий син таку картину, що не тільки уряд налякає, але й ліберальну публіку. А тим часом наша братія сидить собі «на печі» і ухом не веде. Напр[иклад], по газетах нічого не пишуть ні про Євангеліє, ні про закон [18]76 р. Ніхто не підворушує Комітета, щоб швидче хоч се питання розв'язали, а тим часом полякам вже і школу дали, бо вони не мовчать. Мабуть таки су́ждено нашій нації бути паріями у инчих; даремно «Русское собраніе» так боїться нас. Сергій Алекс[андрович] казав мені, що послав Вам всі матеріали до статьї, які мав, а друкованих проєктів і тут нема" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І.Гирич, С. Панькова. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 59–60).

На час, коли надійшов лист Є. Чикаленка, М. Грушевський вже ознайомився зі змістом статті в № 22 "Гражданина", зокрема й закидами на його адресу, а тому 2 квітня (за ст. ст.) 1905 р. засів за підготовку відповіді: *Грушевский М.* "Фразы и факты" (Ответ на клеветнические выходки "Гражданина") // Сын Отечества (СПб.) 1905. № 50. 14 апреля. С. 1–2. Закінчив статтю наступного дня (*див. запис за 3 квітня 1905 р.*). За узгодженням з І. Франком стаття передрукована автором у ЛНВ (1905. Т. XXX. Кн. IV. С. 132–137), а згодом включена ним до збірника "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907. С. 93–100). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 429–433. На початку статті, зокрема, йшлося: "Приятельська рука прислала мені число «Гражданина» (22), де якийсь пан, що підписав себе словом «Київлянин», вириваючи фрази з моєї книжки («Очерк истории украинского народа») і додаючи до них свої вигадки і здогадки, відкриває потайні наміри «україножілів» і малює страшні перспективи, які рисуються в разі увільнення українства від репресій, що тяжать над ним у Росії. [...] На слова, звернені до мене особисто, не буду відповідати. Я, розуміється, ніколи не рахував на похвали співробітників «Гражданина» і не можу брати до серця лайки, що виходять з уст панів з «Русского собрания». Не можу також конкурувати з ними у відгадуванні чужих намірів і пророкуванні будучих подій, у чім таким сильним почуває себе той «Київлянин». Волію зістатись на ґрунті фактів минувшості й сучасності, доступних простому людському розуму". А далі М. Грушевський в досить категоричному тоні спростував інсинуації щодо українського

руху, на конкретних історичних фактах доводячи право українського слова на свободу у всіх сферах науки й життя, а також право на видання Святого Письма українською мовою.

Після публікації статті М. Грушевського "Фразы и факты" у листі від 17 (30) квітня 1905 р. Є. Чикаленко писав: "Сердечно дякую за чудову статью в «С[ыне] о[течества]». Ми читали її гуртом і однодушно згадували Вас добрим словом" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 62).

2 **[(15) квітня 1905 р. Львів].** Засів за статю до "Сина Отеч[ества]"*, писав до полудня й до пізнього вечера, й се мене дуже зденервувало, хоч психічно чув себе в приємно-піднесеному настрою, роздумовував далі над публіцистичними статями.

Засів за статю до "Сина Отеч[ества]"… – йдеться про статтю "Фразы и факты", датовану автором в "Сыне Отечества" 2 (15) квітня 1905 р. (*див. коментар до запису за 1 квітня 1905 р.*). Загалом у петербурзькій газеті "Сын Отечества" упродовж 1905 р. М. Грушевський видрукував 5 статей: "Фразы и факты" (№ 50, 14 (27) квітня); "Равною мерою" (№ 73, 12 (25) травня); "Львов (от нашего корреспондента)" (№ 76, 15 (28) травня); "Децентрализация и национальный вопрос" (№ 133, 22 липня (4 серпня)); "Невероятно" (№ 187, 18 вересня (1 жовтня)). Стаття "На злобу дня" була набрана для № 100, але так і не вийшла. Не побачила світ і ще одна кореспонденція зі Львова, підготовлена М. Грушевським. Статті "Децентрализация и национальный вопрос" та "Львов (от нашего корреспондента)" не увійшли до бібліографічних покажчиків М. Грушевського, виявлені лише завдяки щоденниковим нотаткам автора. За перші три статті М. Грушевському було нараховано гонорар в сумі 51 руб. 22 коп. З вирахуванням коштів за передплату газети на друге півріччя 1905 р. (12 руб.) вчений одержав 39 руб. 22 коп. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 31).

3 **[(16) квітня 1905 р. Львів].** Через зденервованнє спав зле і чув себе сьогодня зовсім недобре, але статю докінчив зрана, а Маринця пише за мною, перекладає на укр[аїнську] – з Фр[анком] рішили дати до "Вістника"*.

…з Фр[анком] рішили дати до "Вістника". **–** Йдеться про статтю "Фразы и факты", підготовлену дня "Сына Отечества" й надруковану паралельно в ЛНВ: *Грушевський М.* Фрази і факти // ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. IV. С. 132–137). *Детально див. коментар до запису за 1 квітня 1905 р.*

4 **[(17) квітня 1905 р. Львів].** Заніс статю на почту. Чую себе все слабко, зле сплю. Мав зійтися в полуднє з Студинським в Т[оварист]ві, але забув. Перед заг[альними] зборами не маю якось страху, але надіюся якоїсь бомби зі сторони Павлика*. Пополудні міґрена уступила – робив коректи на веранді, але застудив трохи крижи.

…але надіюся якоїсь бомби зі сторони Павлика. *– Див. коментар до запису за 6 квітня 1905 р.*

5 **[(18) квітня 1905 р. Львів].** В полудне був в Т[оварист]ві, потім були у нас Стешенки. Писав вступне слово на заг[альні] збори*. Сплю зле, й дуже слабий на голову – майже болить.

Писав вступне слово на заг[альні] збори. – Виступ М. Грушевського опублікований: Хроніка НТШ. Львів, 1904. Ч. 19. С. 1–3. Передрук: *Грушевський М.* [Виступ на звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, 19 цвітня 1905 р.] // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 535–358.

6 **[(19) квітня 1905 р. Львів],** середа, загальні збори*. Спав досить лихо, і встав з головою, готовою до болі. Принесли "Діло", й прочитавши оповістку про брошюру Павлика*, пізнав в ній сподівану бомбу. Послав слугу до книгарні. Прочитавши двозначний уступ в передмові*, ударив з цілої сили на Павлика*, назвавши се суперечним з найелементарнійшими вимогами етики, й не згодився на суд чести, заявивши, що суд чести можливий, коли є довір'є до почутя чести в противнику. Справа поновилася пополудні. Ся брошюра Павл[ика] убила справу, а виступ Бурач[инського] ще більш перемінив позицію опоз[иції] на оборонну*. Чув себе потім досить спокійно. Проводив мало – Студ[инський] показував дуже велику охоту до проводу. Неприємн[им] був виступ Стешенка*.

...загальні збори. – Протокол Загальних зборів НТШ, які відбулися 19 (6) квітня 1905 р., див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 27–34 зв.

Принесли "Діло" й, прочитавши оповістку про брошюру Павлика... – йдеться про коротку бібліографічну нотатку про видання: Промова М. Павлика на загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 4-го цьвітня 1904 р. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1905 (Діло. 1905. Ч. 77. 5 (18) цьвітня. С. 3). Бібліографічний опис в "Ділі" подано за 3-ою сторінкою тексту, що відкриває брошуру. Бібліографічний опис за збереженою брошурою: З "Наукового товариства ім. Шевченка" у Львові. Написав і видав М. Павлик. Львів: З Друкарні Уділової, Львів, ул. Коперника, ч. 20, 1905. 24 с. До брошури М. Павлик включив не лише свою промову на загальних зборах НТШ 4 квітня (за н. ст.) 1904 р., але й своє "Переднє слівце" до видання, датоване 2 квітня (за н. ст.) 1905 р. Далі додано "Письмо М. Павлика до Фільольогічної Секциї Наукового Товариства ім. Шевченка від 13 березня (за н. ст.) 1904 р. з "Переднім слівцем" до нього від 8 квітня (за н. ст.) 1905 р. Зміст однозначно засвідчує, що цю брошуру М. Павлик готував безпосередньо перед черговими загальними зборами НТШ, що відбулися 19 (6) квітня 1905 р. Це підтверджує і бібліографічна замітка про видання, в якій, зокрема, наголошувалося: "Отся брошура д. Павлика мала бути «бомбою» на загальних зборах Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка. [...] Полємізувати з нею не варто; як документ до характеристики д. Павлика і як доповненє до «сильветки» д-ра Франка вона дуже цінна" (ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. VI. С. 278–279). Цю брошуру М. Павлик роздав членам загальних зборів 19 (6) квітня 1905 р., перебіг яких описаний М. Грушевським у даній щоденниковій нотатці.

Прочитавши двозначний уступ в передмові... – йдеться про "Переднє слівце", яке М. Павлик подав перед публікацією своєї промови на загальних зборах НТШ 4 квітня (за н. ст.) 1904 р. У ньому він робить численні закиди на адресу М. Грушевського, наголошуючи на недоліках прийнятого Статуту НТШ, з огляду на який "вища наукова думка та й вище народолюбне почуття [...] ще не загостили до нашого Товариства". Особливо вразили присутніх слова: "Як бачите, я не доторкнувся в своїй промові грошевої господарки голови Товариства д. Грушівського перед заведенєм контролі тої господарки з боку Виділу заходами д-ра Миколи Шухевича; не доторкнувся єї й тепер, після грубої – як признає мені

всякий – провокації з боку д-ра Франка в єго «праці» про мене – за яку, розуміється, відповідає морально д. Грушівський, – не доторкнувся тої господарки тим більше, що лихо минулося і либонь уже не вернеся".

…ударив з цілої сили на Павлика… – як свідчить збережений протокол загальних зборів НТШ від 19 (6) квітня 1905 р., після виголошеного звіту про роботу Товариства упродовж 1904 р. М. Грушевський зажадав пояснення, що розуміє М. Павлик під "грошевою господаркою", та заявив, що такі голослівні натяки "розминаються цілковито з найелементарнійшими вимогами етики та чесного поступованя". У відповідь М. Павлик зголосився надати відповідні пояснення на мировім суді й оприлюднити їх. М. Грушевський вимагав негайних пояснень, у чому його підтримали інші члени. Довга дискусія, в якій взяли участь І. Копач, С. Рудницький, І. Труш, В. Шухевич, В. Білецький, М. Павлик, М. Грушевський та ін., завершилася заявою автора брошури, що він не мав на увазі ніяких спеціальних фактів і не закидає М. Грушевському нічого нечесного. На вечірньому засіданні М. Павлик знову повернувся до вранішньої дискусії. Покликаючись на те, що його заява задовольнила М. Грушевського, висловив сподівання, що голова НТШ відкличе також свої слова на його адресу: "Слова сі розминаються цілковито з найелементарнійшими вимогами етики та чесного поступованя". Після внесень, зокрема І. Труша, про "безпідставність" звинувачень на адресу М. Грушевського від М. Павлика зажадали відкликати його слова "печатно". По довгій дискусії М. Павлик заявив, що надрукує в газеті "Діло" своє спростування, а М. Грушевський – що відкликає свої слова.

…виступ Бурач[инського] ще більш перемінив позицію опоз[иції] на оборонну. – Наступна дискусія виникла у зв'язку з вимогами Є. Бурачинського отримати пояснення в справі непорозуміння з виплатами В. Шухевичу за 4-й том його праці "Гуцульщина", яка вийшла спочатку польською, згодом українською мовою. У дискусії взяли участь К. Студинський, В. Гнатюк та інші. Неодноразово брав слово для пояснень В. Шухевич. У результаті після відповідного голосування було зачитано висновки комісії, які викликали нове обговорення, що тривало до і після обідньої перерви. Неодноразово поверталися до питання про вибори нової комісії в справі В. Шухевича, рішення про яку було проголосовано наприкінці зборів. Окрім цього, обговорювали передачу "Літературно-наукового вістника" Видавничій спілці, роботу секцій, провели вибори голови Товариства: з 60 голосів за М. Грушевського віддано 53.

Неприємним був виступ Стешенка. – Цей виступ представника наддніпрянських членів Товариства І. Стешенка пов'язаний з виплатою М. Павликові щомісячної пенсії в розмірі його платні (125 корон), яка була ініційована І. Горбачевським та І. Пулюєм до його ювілею, що відзначався в 1904 р. У відповідь на ці звернення Виділ прийняв рішення про виплату одноразової допомоги в сумі 3000 корон, з чим не погодився ні М. Павлик, ні І. Пулюй (*див. записи за 12 (25) листопада, 2 (15) грудня 1904 р. та коментарі до них*). Не бажаючи відступатися, але не маючи змоги прибути на збори, Іван Пулюй передав свою попередню пропозицію через Володимира Левицького, який і озвучив її на загальних зборах 19 (6) квітня 1905 р. Пояснюючи ситуацію, М. Грушевський нагадав, що незважаючи на короткий термін служби М. Павлика в НТШ (7 ½ років), Виділ прийняв гуманне рішення про виплату допомоги. Якщо ж збори приймуть рішення про виплату щомісячної пенсії колишньому бібліотекареві НТШ, то поставлять Виділ у дуже скрутне фінансове становище. У зв'язку з цим М. Грушевський вніс пропозицію про полагодження цієї справи суспільством, насамперед ювілейним комітетом, до якого приєднається й НТШ. Долучившись до обговорення з цього питання, І. Стешенко наголосив, що М. Павлик "уже історична особа, тому ціла суспільність повинна пошанувати такого діяча. Товариство є тільки частиною тої суспільности, тому добре зробить, коли на доказ своєї безпартійности і пошанованя признасть хоч маленьку йому емеритуру, яку зможе, а дальшу ініціятиву повинен узяти ювілейний комітет". Саме ці слова, хоча загалом і збіглися з оприлюдненою позицією голови НТШ, але все ж прикро вразили його. Наприкінці зборів з ініціативи І. Копача прийняли рішення приєднатися відповідним "датком" до акції у справі забезпечення М. Павлика.

7 **[(20) квітня 1905 р. Львів].** Спати ліг доперва по 1-ій і встав дуже невиспаним, але се було добре на голову. Правив коректи. Докучали мині трохи перестуджені крижі. Був в Т[оварист]ві – не знав, як бути з рецензією для Стеш[енка]; вкінці здецидувався зробити. Павлик приходив до Бедн[арського] по гроші. Віддали ми Стешенку візиту і стрілися на сходах з Шухевичем.

8 **[(21) квітня 1905 р. Львів].** Були на вечері разом з Стеш[енком]. Неприємно, що з Копачом стрівся коло порогу, а Макух, чую, образився, що його не запросили. Стеш[енко] був дуже "застебнений". Були в кав'ярні потім, дуже приємно пересиділи до 11 ½. Неприємно, що вчора відбули ми Археоґр[афічну] ком[ісію]* перед полуднєм, а пополудні прийшов Колеса*.

…вчора відбули ми Археоґр[афічну] ком[ісію]… – на засіданні Археографічної комісії 20 (7) квітня 1905 р. розглянули питання про археографічні подорожі для підготовки корпусу актів до історії козаччини відповідно до проєкту, запропонованого М. Грушевським ще 2 листопада (за н. ст.) 1904 р. Персональних рішень прийнято не було (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 60).

…а пополудні прийшов Колеса. – Найвірогідніше, йдеться про Філарета Колессу, який приєднався до цього проєкту. Опрацьовуючи 1907 р. у Стокгольмі фонографічні матеріали, зробив реєстр документів, дотичних до історії козаччини, зі Шведського державного архіву та зняв деякі копії. *Детально див. коментар до запису за 1 червня 1908 р.*

9 **[(22) квітня 1905 р. Львів].** Я трохи прийшов до себе, а то вчора мав голову дуже кепську. Взявся до перегляду непереглянених розділів т[ому] V, [глави] 1[-ої]*. Був в місті – в банку, в склепах.

Взявся до перегляду непереглянених розділів т[ому] V, [глави] 1[-ої]. – Підготовка другого видання I–III томів "Історії України-Руси", 1-го та 2-го видання "Очерка истории украинского народа" й інших проєктів відтерміновували закінчення V тому національного наративу, над яким вчений розпочав працювати ще в листопаді 1901 р., продовжував у 1902–1904 рр. У листі від 19 березня (1 квітня) 1905 р. до брата М. Грушевський ділився своїми планами: "А т[ом] V все ніяк не вийде. Надіюся на май випустити I половину осібно" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 261–262). Інтенсивно взявся за підготовку до друку першої частини тому в квітні–травні 1905 р., другої – у жовтні–грудні 1905 р. та впродовж січня – початку лютого 1906 р. Перша частина п'ятого тому "Історії України-Руси" (глави I–V) вийшла у травні 1905 р. як VIII том «Збірника Історично-філософічної секції НТШ". 15 січня (за н. ст.) 1906 р. на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував другу частину тому (глави VI–VII), яку ухвалили друкувати як IX том "Збірника" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 62). 7 (20) лютого 1906 р. М. Грушевський занотував у щоденнику про вихід цієї частини: «Вийшли з друку перші примірники V тому» (*див. запис за цей день*). 1906 р. коштом автора вийшло окреме видання 5-го тому IУР (на титулі – 1905). *Детально див. коментар до запису за 14 (27) квітня 1902 р.*

10 **[(23) квітня 1905 р. Львів].** Неділя вербна. Їздили ми кареткою на вербу і назад, було холодно. Кулюня була дуже щаслива тим. Верби посадили. Писали листи, робив коректи, переглядав т[ом] V.

11 [(24) квітня 1905 р. Львів]. Зрана був дома, робив на веранді, пополудні було засіданнє Виділу*. Не було Шух[евича], і було дуже мило. З Макух[ом] прощалися дуже приємно. Я вніс на закупно дарунка. З поворотом Гнатюк трохи розстроїв мене, оповід[аючи] про дурне говор[еннє] Грушкевича з поводу тої неформальности засід[ання] комісії, але потім се неприємне вражіннє злетіло. Передав Гн[атюк] бібліоґр[афію] Левіцкого моїх писань*, довідався я про рец[ензію] Чечуліна*.

…пополудні було засіданнє Виділу. – Відкриваючи 24 (11) квітня 1905 р. засідання, М. Грушевський висловив жаль з приводу того, що Г. Гарматій та І. Макух вийшли зі складу Виділу та наголосив на їхніх заслугах у справі розвою НТШ. І. Макуху призначили в дар 100 корон у зв'язку з його виїздом зі Львова. Виділ розподілив обов'язки своїх членів наступним чином: М. Грушевський – голова, референт загальних справ наукових; К. Студинський – заступник голови, референт загальних справ адміністративних; В. Гнатюк – секретар; К. Паньківський – контролер; І. Ясеницький – касир; К. Бандрівський – адміністратор кам'яниці; Д. Лукіянович – референт друкарні і переплетні; І. Франко – референт бібліотеки; М. Мочульський – "магазинер"; Я. Грушкевич – референт музею; Є. Бурачинський – референт книгарні; П. Рондяк – правник-дорадник. Створені адміністративні комісії: для управління кам'яницею, для будови Академічного дому, для управління друкарнею, для призначення допомог. Окрім того, призначені "беззворотні підмоги" по 200 корон студентам І. Джиджорі та І. Шпитковському. Відчитано лист М. Павлика з проханням про виплату призначених йому коштів і постановлено виплатити їх відповідно до вже прийнятих рішень (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 65 зв. – 66 зв.).

…бібліоґр[афію] Левіцкого моїх писань… – див.: Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського [1888–1904] / Зладив Іван Ем. Левицький // Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 1–64. Даний бібліографічний покажчик є найповнішим з усіх наступних завдяки скрупульозності упорядника, можливості опрацювання видань de visu та ретельному перегляду автора.

…довідався я про рец[ензію] Чечуліна. – *Чечулин Н.* Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904 // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1905. Часть CCCLVIII. Апрель. С. 393–399. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 124–129.

12 [(25) квітня 1905 р. Львів]. Виходили всі ми до міста, купували перстень для Мар[инці] і дзигарок для Макуха; був у банку. "Діло" ще раз ударило на нас (пугачі) – байдуже*. Дістав лист в справі закладання семінарій – заохоту. Чув себе дуже "бодро". Робив дрібну роботу ріжну коло V т[ому] й т[аке] и[ньше].

"Діло" ще раз ударило на нас (пугачі) – байдуже. – Про ці протистояння з "Ділом" 19 березня (1 квітня) 1905 р. М. Грушевський писав до брата: "Останні місяці я вів сильну баталію в пресі з ворожими і взагалі рутенськими елементами в тутешній суспільности" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 262).

13 [(26) квітня 1905 р. Львів]. День був недобрий, голова уже зрану була зла – се якось у мене без очевидних причин усяких. Був в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Стає тепло й гарно. Вночі неприємні якісь гадки – безвиглядність усього, панічний страх якийсь.

14 **[(27) квітня 1905 р. Львів].** Нещасливий день – хоч зрана чув себе добре. Було засід[аннє] Спілки – зірітували мене, не давши корект з "Вістника" (його на урвану голову кінчать, аби вийшов на сьвіт). Хоч я потім заспокоївся, але було засіданнє Акад[емічного] дому і я знову не удержався в рівновазі.

15 **[(28) квітня 1905 р. Львів].** Тепло і дуже мило. Пополудні ходили з Кул[юнею] на плащаницю. Робив коло т[ому] V. Був у Фаєрш[тайна] – дуже хвалив серце. Від Мами й Саші нічого – м[а]б[уть] поїхали.

16 **[(29) квітня 1905 р. Львів].** Не виходив нікуди, лише з Кулюнею по кляклі. Пополудні був Коцюбинський з Фр[анком] і Гнатюком. Робив коло т[ому] V, на веранді, чув себе досить добре, тільки перед полуднєм найшло роздраженнє, якого я не міг перемогти – дуже неприємно.

17 **[(30) квітня 1905 р. Львів].** Великдень. День теплий і ясний зрана, потім позиміло. Ми всі поїхали на утренню й приїхали на час, і мині по двох літах, що не бував, було якось приємно й радісно. Але дома чекала нас неприємність – повитягали нам рожі, вночи, чи поки ми їздили. Потім була Рада з дитиною*, що все плакала, досить незносно, і Юзя; в мене ще до того заболіла злегка голова, так що день зовсім не удався.

…Рада з дитиною… – йдеться про дружину Івана Труша Аріадну з донькою Аріадною, народженою 21 (8) січня 1905 р. *Див. коментар до запису за 8 січня 1905 р.*

18 **[квітня (1 травня) 1905 р. Львів],** понед[ілок]. Переглядав і доповняв V т[ом], гл[ави] 4[-ої] кінець. Прийшла статя в "Сині Отеч[ества]"* – прислав Лотоцький; а я вже був непокоївся, хотів писати.

Прийшла статя в "Сині Отеч[ества]"… – *Грушевский М.* Фразы и факты (Ответ на клеветнические выходки "Гражданина") // Сын Отечества (СПб.) 1905. № 50. 14 (27) апреля. С. 1–2. Наприкінці тексту в газетній публікації зазначено дату: "2 (15) /IV. 905". *Див. коментар до запису за 1 та 2 квітня 1905 р.*

19 **[квітня (2 травня) 1905 р. Львів].** Забрався я до рахунків, місячних і річних. Проробив ціле пополуднє. Були Фр[анко] з Гнатюком і Коцюбинським. Погода стала відразу сильно горяча й суха. Поливаю. Прийшла офіц[ійна] подяка від Єкатеринослав[ської] архив[ної] комісії*. Ну що ж, прийшов час – вийшло роспорядженнє признаватися до укр[аїнської] історії. Роблю далі коло V т[ому].

Прийшла офіц[ійна] подяка від Єкатеринослав[ської] архив[ної] комісії. – 20 березня (за ст. ст.) 1905 р. Катеринославська архівна комісія на своєму засіданні заслухала реферат і рецензію члена комісії А. Синявського на видання М. Грушевського "Очерк истории

украинского народа" (СПБ., 1904) й ухвалила висловити автору "чувства глубокого уважения в виду Вашей многолетней удивительно плодотворной деятельности по возсозданию исторических судеб южнорусского народа, научной переоценке всех до сего времени бывших данных и исследований касательно Южной России и создания многотомного капитальнейшего труда по истории Руси-Украины, а также по осведомлению Западной Европы с историей украинского народа" (*І. Ф. [Франко І.].* Акт признаня проф. М. Грушевському // ЛНВ. 1905. Т. XXXI. Кн. VII. С. 102).

21 [квітня (4 травня) 1905 р. Львів]. Прийшов лист від Чикаленка з подякою* за статю в "С[ыне] Отеч[ества]" і лист від Русинова* з запитаннєм в конституц[ійних] питаннях. Се заохочує мене дуже до писання в рос[ійських] газетах, обдумував ріжні статі. Але на біду – сплю лихо, голова лиха, легкі болі. Може від наглої зміни температури. Казав форсувати друкарні V т[ом] якомога.

Прийшов лист від Чикаленка з подякою… *– див. коментар до запису за 1 квітня 1905 р.*

…лист від Русинова… – йдеться про кореспонденцію від 17 квітня (за ст. ст.) 1905 р. земського діяча з Полтавщини, мешканця села Пізники Лохвицького повіту Полтавської губернії Василя Федоровича Русинова. Адресант наважився звернутися до М. Грушевського під впливом його статті "Фразы и факты" в "Сыне Отечества" за 14 квітня (за ст. ст.) 1905 р., впевнившись, що львівський професор живо цікавиться сучасним рухом в Росії. Дбаючи про інтереси українського народу, запитує: "1. Какое государственное устройство в интересах Украины Вы признаете наиболее желательным для России? 2. Если Вы находите необходимым добиваться особого Сейма в Украине, то каковы полномочия этого Сейма Вы считаете желательными? 3. Какой способ выборов, прямой или двухстепеневый, Вы признаете желательным в Украине в Центральную Думу? 4. Не опасен ли прямой способ таким, что он даст простор для агитации и безсознательных выборов?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 232–233). Лист подібного змісту 6 травня (за ст. ст.) 1905 р. В. Русинов направив також до К. Студинського (У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Львів, 1993. С. 145–146).

22 [квітня (5 травня) 1905 р. Львів], п'ятниця. Був у Фаєрштайна, потішає, але я не сплю й дуже мягкий на голову. Друкарня дійсно форсує V т[ом] сильно. Був в кав'ярні на газетах. Обдумуваю питання конституційні, тільки то біда, що в Росиї тимчасом не заноситься зовсім на конституцію скору. Ми замість знесення 1876 р[оку] дістали обіцянку Св[ятого] Письма*, а Росия замість конституції – толєранцію для старообрядцев і ксьондзів, к[от]рих правительство тим хоче позискати собі.

…дістали обіцянку Св[ятого] Письма… – у зв'язку з цими думками історик написав дві невеличкі замітки: *Грушевський М.* Святе письмо // ЛНВ. 1905. Т. XXXI. Кн. VII. С. 96; *Його ж.* Св. Письмо на українській мові // Там само. Кн. VIII. С. 201. Передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 493; 494. Статті написані в період підготовки до розгляду питання про друк українського перекладу Євангелія, здійсненого П. Морачевським і високо оціненого Петербурзькою академією наук ще 1862 р. Валуєвський циркуляр надовго закрив шлях цього рукопису до друку. Лише 1905 р. академічні вчені, заручившися підтримкою подільського єпископа Парфенія, знову порушили клопотання про друк перекладу Святого Письма. Відомий дослідник історії української мови П. Г. Житецький у своїй праці "О переводах Евангелия на малороссийский язык" (Известия Отделения русского

языка и словесности. СПб., 1905. Т. X. Кн. 4) проаналізував три переклади: рукописний, здійснений 1860 р. П. С. Морачевським; друкований 1871 р. в Галичині П. Куліша й І. Пулюя та завершений 1903 р. М. Лободовським. Найкращим вчений визнав переклад П. Морачевського й рекомендував його до друку, який був здійснений навесні 1906 р.

23 [квітня (6 травня) 1905 р. Львів]. Зрана чув себе добре, працював коло V т[ому] (роблю другий день коло монастирів і духовенства), але вийшов до міста, до унів[ерситетської] бібл[іотеки], і се якось знов мині голову попсуло (сплю далі зле). Але пополудні засів за статю про уніатів*, і се переломило голову, й статю написав.

…засів за статю про уніатів… – *Грушевський М.* Отвертий лист до греко-католицьких ординаріатів і духовенства // ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. V. С. 189–192. Закінчив статтю 4 травня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. запис у щоденнику за цей день*). При публікації наприкінці тексту зазначено такі дати написання статті: 6/V н[ового] с[тилю] та 15/V н[ового] с[тилю] [1905 р.]. 1907 р. праця передрукована в газеті "Руслан": Ч. 224 (5(18) жовтня); Ч. 225 (6(19) жовтня); Ч. 227 (8 (21) жовтня). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 488–491.

Мотивами до написання М. Грушевським цього звернення стали пошуки шляхів вирішення долі греко-католиків Холмщини і Підляшшя після царського маніфесту про віротерпимість від 17 квітня (за ст. ст.) 1905 р. Стурбовний долею "упорствующих" уніатів, які стоять "тепер на роздоріжжі між офіціальним обрусительним православієм і полонізаційним латинством", вчений закликає греко-католицьке духовенство Галичини сприяти відновленню уніатського кліру, конфесійних громад уніатів.

24 [квітня (7 травня) 1905 р. Львів], неділя. Далі я мягкий. Робив далі коло V т[ому], мушу, бо друкарня дуже жене складаннє. Тому мушу відложить на кілька день статю про конституцію*, хоч мав до неї нині досить охоти. Робив досить, ввечері полив сам город. Мали піти всі на льоди на "Монополю", але прийшла до Маринці пані і перебила. Франко з Кобр[инським] закликав до прогульки на Збоіска*, але я побоявся – горячо і сухо. Зачалася нині утрапіона музика в парку і <мешкованнє>.

Тому мушу відложить на кілька день статю про конституцію… – йдеться про статтю "Конституційне питання і українство в Росії" (ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. VI. С. 245–258). Повернувся до написання 4 травня 1905 р. (*див. запис за цей день та коментар до нього*).

Збоіска… – йдеться при тогочасне передмістя Львова (сучасний Шевченківський район) – село Збоїща (давня назва – Збоїська (Zboiska)). У Збоїсках за участю місцевого й околичних товариств "Соколів" та української інтелігенції зі Львова проводились товариські забави, які впливали на формування національної свідомості.

30 [квітня (13 травня) 1905 р. Львів], субота. Неділя зійшла коло праці над розділом про духовенство – тому що друкарня форсовно складає, мусів довести до кінця сей розділ, а цілісенький день забрала нововидана "Литов[ська] Метрика"*. Заразом форсовно кінчили "Записки". Все, отже, відложив набік. Нині зачав виклад. Від Панафідіної ефектовне замовленнє, що поладжує рахунки з друкарнею. Гарна погода, чудово

цьвіли вишні й груші. Але сплю я таки не добре, і зрана чую невиспані-с[ть], хоч чую потім себе часами не зле.

…***нововидана "Литов[ська] Метрика".*** – На видання цього унікального джерела М. Грушевський опублікував рецензію: *Грушевський М.* Рец. на публ.: Литовская Метрика, изд[ание] Археографической комиссии. Т. I / Русская историческая библиотека. СПб., 1903. Т. XX. VII + 50 с. + 1566 колюмн + 258 с.+5 табл. + IV ст. // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXV. Кн. III. С. 28–29.

Від Панафідіної… – мова про російську книговидавчиню, редакторку та підприємицю Олександру Самуїлівну Панафідіну (1860–1919), вдову і спадкоємицю московського книговидавця Андрія Яковича Панафідіна (1857–1902), який 1883 р. заснував у Москві фірму "Книгоиздательство и книготорговля А. Я. Панафидина". Після його смерті фірма перейшла дружині. Була власницею одного з найбільших складів книжкової гуртової торгівлі в Лялиному провулку в Москві та книгарні в Петербурзі.

1 **[(14) травня 1905 р. Львів],** неділя. З приємністю нині докінчив розділ про духовенство; мушу одначе пару день поробити над коректами, аби вичистити рестації. В полудне трохи боліла голова, потім перейшла. Ввечері – пополудні – випадково були гості: Юзя, Копач, потім Садовський і Паньківський С., закликали також і Франка. Сиділи до 10 ½ , оповідали про міські новини, сплетні й анекдоти.

…потім Садовський… – на той час М. К. Садовський очолював театр товариства "Руська бесіда" у Львові.

2–3 **[(15–16) травня 1905 р. Львів].** Робив над коректами "Історії" й "Записок", чув себе добре. Нині були знову гості – Лук[іянович], Моч[ульський], Гнат[юк], Фр[анко]. Робив сонячні ванни, досить добре робить, але тепер пішли дощі – на рослину добре, але на сі ванни перерва.

4 **[(17) травня 1905 р. Львів],** середа. Мав засід[аннє] факультета, на котре таки пішов, по довгих ваганнях, бо скинувся реферування про запомоги; була куріозна ситуація, коли Колеса ходив до вікна мене запитувати від факультету. Потім засід[аннє] Виділу*. Мині з передполудня була почала боліти голова і на засіданні далі, але потім утихла. Вчора міг перейти до иньших робіт – дописав статю про уніатів, за к[от]ру, однак, боявся, що перепізнилася, і забрався до писання статі про конституцію до "Вістника"*, а нині також про націон[альне] питаннє до "Сына Отечества"*.

Потім засід[аннє] Виділу. – На засіданні Виділу НТШ 17 (4) травня 1905 р. взято до відома, що комісія для надання допомог з фонду Д. Мордовця виділила 100 корон народному вчителю Л. Лотоцькому. Окрім того, виділені завдатки по 200 корон І. Галущинському та Ф. Голійчуку для студій та копіювання документів. Наприкінці засідання відчитано першу половину протоколу загальних зборів від 19 (6) квітня 1905 р. та взято її до відома (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. – Арк. 66 зв. – 67).

…забрався до писання статі про конституцію до "Вістника"… *– Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. VI. С. 245–258. Продовжував писати 9–10 травня, закінчив 11 травня 1905 р. У кінці тексту подано авторську дату: "10 (23). IV", де замість "V" помилково зазначено "IV". Включена автором до збірки "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р." (К., 1906. С. 16–32). У збірці автор виправив помилку в датуванні, зазначивши: "1905, май". Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 301–312.

…а нині також про націон[альне] питаннє до "Сына Отечества". *– Грушевский М.* Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июня (4 августа). С. 2. Продовжував писати статтю 5, 6, 9, 11 травня 1905 р.; повернувся до її завершення 8 липня 1905 р. (*див. запис за цей день*). *Див. також запис за 1 серпня 1905 р.*

5 **[(18) травня 1905 р. Львів],** четвер. Викладав, писав статю до "Сына Отеч[ества]". Чув себе добре, прекрасна погода, яблони цьвітуть чудесно. В "Вестн[ике] Европи" читав про свої статі в "Сборн[ике] славяновед[ения]"*.

В "Вестн[ике] Европи" читав про свої статі в "Сборн[ике] славяновед[ения]". *– Евг. Л. [Ляцкий Л.].* Рец. на: Статьи по славяноведению. Вып. I. СПб., 1904 // Вестник Европы. 1905. № 4. С. 864–865. Основна частина огляду присвячена саме статтям М. Грушевського, "представляющим значительный общий интерес" ("Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"; "Спірні питання староруської етнографії"; "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи"). Детально зупинившись на першій статті, рецензент зауважує насправді головну думку українського вченого: "Автор оспаривает правильность отнесения «киевского периода» всецело к государственной и культурной истории великорусского народа".

6 **[(19) травня 1905 р. Львів],** п'ятн[иця]. Викладав, потім сидів при матурі; подумав – аби знов чого не було за мої руські підписи*. Писав статю до "Сына Отеч[ества]" ("Децентрал[изация] и нац[иональный] вопр[ос]"), зробив аркуш коректи, писав листи. Дуже розстроїли мене гадки про безродність українців в нинішн[ій] хвилі в Росії.

… аби знов чого не було за мої руські підписи. *– Див. коментар за 18 листопада (1 грудня) 1904 р.*

7 **[(20) травня 1905 р. Львів].** Рано прочитав в "Ділі" указ про завед[еннє] литов[ської] і польськ[ої] мови в 9[-ти] губерніях (перед тим я щось не представляв, що мова іде і про правобічну Україну), і все перевернулося в мині. Хотів би писати крівию й їдю! Зараз зачав писати статю й за годину довів до кінця*, доперва тоді приладив виклад (до ½ 9). Вернувшися з викладу, переглянув і відіслав. Потім чув себе якось незвичайно спокійно, мов по сповненім обов'язку. Читав коректу (аркуш 18[-ий]). Ввечері тяжко до болю розстроїла мене звістка про тріумфи католиків з Холмщини.

Зараз зачав писати статю й за годину довів до кінця… *– Грушевський М.* Безглузда національна політика Росії // Діло. 1905. Ч. 100. С. 2. У третьому абзаці статті вчений

наголошував: "Вчорашні телеграми принесли знов вість про нові уступки для поляків і литвинів в дев'яти західних губерніях. Між іншим допускається науку язика польського і литовського до шкіл початкових і середніх там, де поляки і литвини мають більшість населення. А що ж робиться для 27 мільйонів українського народу?" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 256). З цього ж приводу написав статті до "Сына Отечества" ("Равною мерою"), "Киевских откликов" ("Неотложный вопрос"), "Діла" ("Де консеквентність?"). Остання опублікована без підпису в ч. 106 за 25 (12) травня 1905 р. Статті "Неотложный вопрос" і "Де консеквентність?" не увійшли до бібліографічних покажчиків праць М. Грушевського, виявлені завдяки згадкам у щоденнику вченого. *Див. записи за 8 та 11 травня 1905 р. та коментарі до них.*

8 **[(21) травня 1905 р. Львів].** Спав не дуже добре, але довго й не чув себе невиспаним. Нагло прийшла гадка написати ще статю до "Кіев[ских] Откл[иков]"*, і я написав зараз і заніс (був ще до того нагніваний плямою, яку сам зробив на столі в сальоні). Потім, вернувшися, сів писати кореспонденцію і написав більшу половину, почавши від холмської справи*. День був дуже добрий – негорячий, дощ, і музика не грала. Справив ще аркуш (19[-ий]) V т[ому] коректи й потім читав "Вестн[ика] Европы" й писав отсе.

…прийшла гадка написати ще статю до "Кіев[ских] Откл[иков]"… *– Грушевский М.* Неотложный вопрос // Киевские отклики. 1905. № 140. 22 мая (4 июня). С. 2. Стаття написана з приводу допущення польської й литовської мови в початкових і середніх школах західних губерній Російської імперії, чому було присвячено працю "Безглузда національна політика Росії", підготовлена напередодні (*див. запис за 7 травня 1905 р.*). У даній публікації автор наголошував: "Но вопрос становится безотлагательным; введение в школах юго-западного края языка польского без одновременного введения украинского языка имело бы вид пренебрежения местной украинской народностью (как горькая обида местному украинскому населению были поняты первые вести об этой реформе в здешних украинских органах)".

…сів писати кореспонденцію і написав більшу половину, почавши від холмської справи. – Йдеться про статтю, опубліковану в № 76 "Сына Отечества" за 15 (28) травня 1905 р. під заголовком "Львов (От нашего корреспондента)" (Підпис: Мих. Грушевский). Про підготовку кореспонденції інформував 11 травня (за ст. ст.) 1905 р. С. Єфремова: "Час не стоїть, земля горить під ногами! На наших очах уряд загнав тепер холмських українців в матню латинства і спольщення, а у Вас не видно, щоб хто і словом пикнув в сій справі. Порушив я сю справу в формі кореспонденції зі Львова до «Сына отеч[ества]», але не знаю, чи надрукують" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 156). Закінчив писати і вислав 9 травня 1905 р.

9 **[(22) травня 1905 р. Львів].** Докінчив і вислав кореспонденцію до "С[ына] Отеч[ества]" і поробив трохи коректи. Були з Мар[инцею] і Кулюнею в кав'ярні, я – у Фаєрштайна. Забрався кінчити статю про конституцію для "Вістника". Страшно журить мене Акад[емічний] дім.

10 **[(23) травня 1905 р. Львів].** Писав далі статю для "Вістника". Дуже вже мене ся публіцистика заїздила, думаю – коли б її вже збутися*, мучить дуже, і головне непевність, чи буде що з тих статей. Але страшно, до

болю смутить мене пасивність наших в Росії. Вечером якраз на – присилає Єфремів число "Київ[ських] Откликів"* з прошеннєм конче відповісти. Статя мене так переірітувала, що не міг заспокоїтися.

Дуже вже мене ся публіцистика заїздила, думаю – коли б її вже збутися... – цими сумнівами М. Грушевський не раз ділився з приятелями. Про це свідчить реакція на подібні думки, висловлена в одному з листів за середину вересня (за ст. ст.) 1905 р. О. Лотоцького: "Розчарування Ваше теперішнє я цілком розумію. На душі ціла купа котів шкребе, і не видно просвітку. Але що ж буде, коли, як кажете, зробите кінець з публіцистикою і подастесь до дому правити коректу. Краще ніколи не було, публіка теж не поводилася ніколи «пристойно», але, завдячуючи головно поодиноким заходам, справа все ж росте і вшир, і вглиб. Ви зайняли таку певну позіцію в боротьбі за своє народне право, що коли повернетеся «до коректи», то се одіб'ється дуже боляче на всій справі. Та я й не вірю, щоб Ви се зробили, кажучи Вам щиро. Колись я, бачучи Ваше розчарування, дуже його боявся, але тепер не так вже мені страшно, бо Ваша суспільна вдача не дасть Вам на довгий час впірнути в «коректу». Ой, тільки не розсердіться!" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 294–295).

...присилає Єфремів число "Київ[ських] Откликів"... – *К.* Русинский вопрос в цифровом освещении // Киевские отклики. 1905. № 127. У ній автор прагнув спростувати "весьма обидное для поляков мнение о производимых ими притеснениях русинов". У зв'язку з цією публікацією С. Єфремов у листі до М. Грушевського від 9 (22) травня 1905 р. просив дати публічну відповідь, передчуваючи, що стаття автора під криптонімом "К." "зробить враженнє і на неї раз-у-раз посилатимуться" (Листування М.Грушевського. Т. 3. С. 221). 11 (24) травня 1905 р. М. Грушевський сповістив про свою згоду дати відповідь на "Русинский вопрос...", яка, на його погляд, мала складатися з декількох частин (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 156). Так з'явилася ґрунтовна стаття М. Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции", яка побачила світ в №№ 141, 148, 161, 189 "Киевских откликов", була передрукована в "Киевской старине" (1905. Т. 90. Кн. 7/8. С. 174–233) та вийшла окремим відбитком. 1907 р., надавши статті "загальнішого характеру, усунувши детальну полеміку з поглядами польського публіциста" та додавши передмову до історії написання даної праці, вчений включив її до збірника "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907. С. 195–264) та випустив окремою брошурою. Пояснюючи мотиви, які спонукали його до полеміки, М. Грушевський наголошував: "Встановлення справедливих національних стосунків на моїй батьківщині – Україні Правобережній (т. зв. Південно-Західний край) є для мене питанням надзвичайної ваги й інтересу, й уповні погоджуючись з думкою автора статті, що з'ясування галицьких національних стосунків з цієї точки зору може бути вельми корисним, я постарався з цифрами в руках перевірити положення польських апологетів галицького status quo і встановити на них правильний погляд" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 487). Передрук останньої авторської редакції див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 485–527. Про підготовку статті *див. записи за 13, 18, 19, 20, 22–29 травня, 24 червня 1905 р.*

11 [(24) травня 1905 р. Львів]. Рано докінчив статю до "Вістника" і з полудня забрався писати статю до "Сына Отечества"*. Тріпнув порядний кавалок – розростається вступна статя дуже. Чув себе добре цілий день.

...з полудня забрався писати статю до "Сына Отечества". – Йдеться про статтю: *Грушевский М.* Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июня (4 августа). С. 2. Розпочав писати статтю 4 травня 1905 р.; повернувся до її завершення 8 липня 1905 р. (*див. запис за цей день*). *Див. також запис за 1 серпня 1905 р.*

12 [(25) травня 1905 р. Львів]. Спав досить довго, і як то у мене буває – потім голова недобра. Мав викладів два (практичн[ий] виклад), мусів говорити, дещо ірітуватися й прийшов майже з слабою головою, і не міг одійти. Тільки ввечері сів писати далі, хоч з слабою головою, та мусів ще поїхати купити "Podręcznik statystyki"*. Потім ще ходив довго по городі й ліг пізно, але з доброю головою.

..."Podręcznik statystyki". – Йдеться про довідник Статистичного бюро Галицького крайового відділу Центральної статистичної комісії у Відні – "Rocznik (Podręcznik) statystyki Galicyi" ("Статистичний щорічник Галичини").

13 [(26) травня 1905 р. Львів]. Викладав, писав зрана і по викладі, й ополудні скінчив і зараз післав*. Дай Боже щасливо. Тільки чи надрукують? Тут можуть поляки зробити прикрости. Трохи замало сконцентрована статя – занадто богато матеріалу й гадок тиснеться до голови. А Русов пише, що маю на статі час, а йому не пишу*. Був в Т[оварист]ві, про Володкевич[а]*.

...ополудні скінчив і зараз післав. – Йдеться про першу подачу статті "К польско-украинским отношениям в Галиции", опубліковану в № 141 (23 травня (5 червня) 1905 р.) "Киевских откликов". Надсилаючи статтю, у супровідному листі від 13 (26) травня 1905 р. пояснював: "Перша стаття містить лише вступні замітки, вийшла довша, ніж я задумав, тому мушу зробити перерву на кілька день для інших робіт" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 157).

А Русов пише – що маю на статі час, а йому не пишу. – Йдеться про другий лист О. Русова від 8 (21) травня 1905р. з запрошенням взяти участь у збірнику "Вопросы современной украинской жизни". *Детально див. коментар до запису за 29 січня 1905 р.*

Був в Т[оварист]ві, про Володкевич[а]. – Йдеться про польського землевласника, українофіла, мецената окремих українських акцій Костянтина Володковича (Володкевича). Однією з цих акцій був фонд, з якого щорічно призначалася стипендія у розмірі 2000 корон для наукових студій українських студентів. Конкурс на стипендію був оголошений 1907 р., але цьому передували листування, перемовини й зустрічі, одна з яких планувалася на час приїзду мецената до Львова 24–25 травня (за н. ст.) 1905 р. Першими отримали відомості про цей приїзд К. Студинський та О. Барвінський з листів Б. Лепкого від 21 та 22 травня (за н. ст.) 1905 р. Доручаючи К. Володковича опіці К. Студинського, Б. Лепкий писав: "Мусів Пану Професорови оповідати р[адник] Барв[інський] про добродія В[олодковича]. Є то магнат з України, що рад би дещо доброго для українського народу зробити. Хоче поставити пам'ятник Шевченка, зложити гарну стипендію" (Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд. В. Качкан. Львів, 2001. С. 612). У листі до О. Барвінського Б. Лепкий сповіщав: "Проект стипендиї везе з собою, а Пан Радник будуть рішати, чи тов[ариство] ім. Шевченка, чи «Просвіта» дістане фонд у руки. Проект суду, який надаватиме тую стипендию, має складатися з делєгатів: тов[ариства] ім. Шевченка, «Просвіти», унів[ерситетів] Львівського і Краківського (по одному) та від Ради Шкільної або унів[ерситету] в Чернівцях (се також рішать там Радник). Розуміється, з самих Русинів" (Там само. С. 48).

Напередодні зустрічі заступник голови НТШ К. Студинський вирішив узгодити її план з М. Грушевським, про що свідчить дана нотатка в щоденнику. З часом К. Володкович визначив розпорядником фонду не НТШ, а Українське педагогічне товариство, а його кураторами О. Барвінського, К. Студинського та Б. Лепкого (Там само. С. 48–78). Проблемам, пов'язаним з оголошенням конкурсу на стипендію, М. Грушевський присвятив свою

статтю "Злобна напасть" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 39–43). Вірогідно, це була перша зустріч львівського професора з меценатом, а під час наступної, яка відбулася в Одесі наприкінці серпня – на початку вересня 1905 р., М. Грушевський сподівався намовити його підтримати спорудження Академічного дому, проте ця акція не вдалася (*див. коментар до запису за 6 грудня 1905 р.*).

14 [(27) травня 1905 р. Львів]. Покінчивши з статею, сьвяткував своє облекшеннє – робив коректи, головно з V т[ому]. Сплю немудро, але заколодувався до сього й чую себе не зле.

15 [(28) травня 1905 р. Львів]. Неділя. Читав далі коректи V т[ому] і диктував листи Карєєву про ситуацію. Дуже мене "бентежить" можливість союзу рос[ійського] прав[ительства] з польською шляхтою й з ксьондзами – нам на шкоду. Ввечері були Фр[анко], Гнатюк і Лукіянович.

16 [(29) травня 1905 р. Львів]. Занепокоїло мене, що в "Сыні Отеч[ества]" досі нема моєї статі*, а Гнатюк ще задержав ґазету, умисно ходив до Тов[ариства], але він лишив дома, і аж пополудні принесли – є дійсно, хоч і з помилками. А від Василенка прийшов лист, що київ[ський] цензор мою статю заборонив*. Добре! Переглянув бібліоґр[афічний] показчик Ів[ана] Ем[еляновича] Левицького*, робив коректи. Був Левицький в справі Академ[ічного] дома*.

Занепокоїло мене, що в "Сыні Отеч[ества]" досі нема моєї статі. – У даному випадку М. Грушевський турбується про статтю "Львов (От нашего корреспондента)", написану 8–9 травня 1905 р., опубліковану в № 76 "Сына Отечества" за 15 (28) травня 1905 р.

А від Василенка прийшов лист, що київ[ський] цензор мою статю заборонив. – Йдеться про лист від 13 травня (за ст. ст.) 1905 р. фактичного редактора "Киевских откликов" М. Василенка, в якому йшлося про публікацію статті М. Грушевського "Неотложный вопрос": "Засилаю до Вас відбиток з «Откликов», щоб побачили, яка у нас, у Києві, свобода печати. Цензор Сидоров не дає дозволу друкувати Вашого письма й замітки И. М. Стешенка. [...] И. В. Лучицький мусить йти до генер[ал]-губ[ернатора], щоб вияснити усе питання принципіально. Як не побачите на тім тижні надрукованого Вашого письма – це буде візначать «свобода печати». Я оповіщу Вас о результатах" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 346). Цю ж саму інформацію повторив у листі до М. Грушевського від 20 травня (за ст. ст.) 1905 р. також і С. Єфремов (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 222). Стаття побачила світ у № 140 "Киевских откликов" за 22 травня (4 червня) 1905 р.

Переглянув бібліоґр[афічний] показчик Ів[ана] Ем[еляновича] Левицького… *– див. коментар до 11 квітня 1905 р.*

Був Левицький в справі Академ[ічного] дома. – Йдеться про К. Левицького.

17 [(30) травня 1905 р. Львів]. Оброблявся – коректа Miscellanea. Горячо стало. В "Сині Отеч[ества]" появилась моя кореспонденція* з поясненнєм неприємного полякам, в тім роді: "Польскіе газеты заявляютъ,

что возстановл[еніе] уніи было бы нежелательно иметь съ націон[альной] точки зренія, русинские указывають, что только возстановл[еніе] уніат[ской] церкви с народн[ым] укр[аинским] характером могло бы сохранить населеніе отъ ополячения". Й далі: "великор[усская] бюрократія «толкнула» къ католичеству". Дуже прикро. Надиктував лист до Лотоцького*.

В "Сині Отеч[ества]" появилась моя кореспонденція... – йдеться про публіцистичну працю М. Грушевського "Львов (От нашего корреспондента)", написану 8–9 травня 1905 р., опубліковану в № 76 "Сына Отечества" за 15 (28) травня 1905 р. З приводу даної публікації жалівся в листах до С. Єфремова: "Справу холмських уніатів порушив в формі кореспонденції зі Львова, до «Сына Отечества» (вони просили кореспонденції), але редакція вичеркнула все, що могло бути неприємне полякам" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 158). Дійсно, після першої публікації в "Сыне Отечества" статті М. Грушевського "Фразы и факты" (№ 50, 14 (27) квітня) до нього звернувся співробітник редакції Є. Ганейзер: "Простите великодушно, что я до сих пор не ответил на Ваше письмо и не поблагодарил Вас за то, что Вы выбрали нашу газету для помещения Вашей интересной статьи. Я не сомневаюсь, что и в будущем ее страницы не будут оставлены Вашим вниманием. Кроме того, нам было бы желательно иметь в Галиции корреспондента, который от времени до времени, 1–2 раза в месяц, давал бы нам сведения о местной жизни. Вы, конечно, согласитесь, что нам ни в каком случае нельзя выступать по отношению к Галиции органом какой бы то ни было партии. Поэтому желательно было бы, даже необходимо, чтобы корреспондент стоял на той высоте объективности, с которой мог бы справедливо оценивать деятельность партий [...] Если Вы не откажете нам в Вашем содействии для приискания такого корреспондента, то очень обяжете этим меня" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 10–13). Таким кореспондентом М. Грушевський вирішив бути сам, проте співпраця досить швидко втратила перспективу: перша кореспонденція, як свідчить дана щоденникова нотатка, появилась з "полемікою", а друга взагалі не з'явилася на шпальтах газети (*див. запис за 2 квітня 1905 р.*).

Надиктував лист до Лотоцького. – Згадуючи про взаємне "дуже рухливе" листування з М. Грушевським, О. Лотоцький писав: "Не одно кільо листів його залишилося в мойому архіві петербурзькому, – а писав він, розуміється, не про погоду у Львові чи в Київі" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 156). На сьогодні виявлено понад 190 листів та телеграм О. Лотоцького до М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп 1. Спр. 613; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 175–409), проте М. Грушевського – лише один (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52086). Див.: *Гирич І.* Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві // Архіви України. 2016. №. 5–6. С. 20–34.

18 **[(31) травня 1905 р. Львів].** Засів за другу статю до "Кіев[ских] Откликів"*. Але за першу нема звістки від Єфремова*.

Засів за другу статю до "Кіев[ских] Откликів". – *Грушевский М.* К польско-украинским отношениям в Галиции // Киевские отклики. 1905. № 148. 30 мая (12 июня). С. 2–3. Закінчив статтю 20 травня, вислав – 22 травня 1905 р., повідомивши С. Єфремова (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 158 (лист від 23 травня (5 червня) 1905 р.)). Про друк цієї частини статті 2 (15) червня 1905 р. М. Грушевського інформував С. Єфремов (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 223).

Але за першу нема звістки від Єфремова. – Про підготовку до друку першої подачі статті "К польско-украинским отношениям в Галиции" писав до М. Грушевського 17 травня

(за ст. ст.) 1905 р. В. Дурдуківський (*див. запис за 21 травня 1905 р. та коментар до нього*), а за декілька днів, 20 травня (за ст. ст.) 1905 р., – С. Єфремов (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 222).

19 [травня (1 червня) 1905 р. Львів]. Пишу далі. Від Єфремова пішла книжка ("Очерк") з Кононівки, а за нею лист – принаглив, аби скоро писав, а сам виїхав*, та й тільки. Горячо.

…а за нею лист – принаглив, аби скоро писав, а сам виїхав… – йдеться про "Очерк истории украинского народа", за мовну редакцію 2-го видання якого взявся С. Єфремов. Впродовж січня – травня 1905 р. М. Грушевський не раз нагадував про цю "ревізію тексту", маючи намір після 15 травня (за ст. ст.) 1905 р. взятися до підготовки нового видання. Врешті 16 (29) травня 1905 р., відпочиваючи в маєтностях Є. Чикаленка у Кононівці, С. Єфремов посилає "скінчений переглядом" примірник 1-го видання "Очерка" та лист з окремими заувагами щодо змісту 2-го видання (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 221–222).

20 [травня (2 червня) 1905 р. Львів]. Зробили відбитку з моєї статі в "Вістнику"*, послав кілька (були помилки, досить значні в "Вістнику"). Докінчив II статю, але чекаю вістей за першу. Єфремову написав – звертаю увагу на потребу активности.

Зробили відбитку з моєї статі в "Вістнику"… – *Грушевський М.* Українство і питання дня в Росії. Львів, 1905. 12 с. Вперше стаття опублікована: ЛНВ. 1905. Т. XXX. Кн. IV. С. 1–10.

21 [травня (3 червня) 1905 р. Львів]. Дурдуківський пише*, що статю вискладано. Треба посилати. Питав при іспиті Каміньского вчора*.

Дурдуківський пише… – йдеться про лист приятеля С. Єфремова, співробітника видавничого товариства "Вік" у Києві В. Дурдуківського від 17 травня (за ст. ст.) 1905 р. На час відпочинку С. Єфремова в маєтностях Є. Чикаленка в Кононівці на Полтавщині він опікувався підготовкою до друку першої статті М. Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции". З приводу цього повідомляв: "Статю Вашу в ред[акції] «Откл[иков]» одержано, вже набрано і одібрано дозвіл на друкованнє од цензора. Я сам держу коректу: набрано статю досить погано (дуже багато помилок), – боюся, щоб і після виправки як небудь не зосталися помилки. Тут звичайно держиться тільки одна коректа. Щире спасибі Вам, що одповідаєте на нахабну, quasi безсторонню статю хитрого ляха: нам би самим сього не можна було зробити" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 1–1 зв.).

Питав при іспиті Каміньского вчора. – *Див. коментар до запису за 9 листопада 1904 р.*

22 [травня (4 червня) 1905 р. Львів]. Неділя. Статю II послав. Взявся переглядати "Очерк"*. Єфремов радить теж скоротити I частину – не годжуся на се*. Був Лукіянович. Франко на рибі, а крілики його знову ґрасують. Гайдач мав перепалку з Франковою.

Взявся переглядати "Очерк". – Задум випустити 2-ге видання "Очерка истории украинского народа" визрів у М. Грушевського відразу ж після виходу першого в жовтні 1904 р. та відомостей про успішну реалізацію накладу, хоча з часом його поширення вже не

виправдовувало сподівань автора (*див. запис за 2 січня 1906 р.*). І цього разу він покладався на О. Лотоцького, який підтримав ідею, а у своїх листах подавав практичні поради та орієнтував львівського професора у тогочасних цензурно-видавничих обставинах (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 281–282; 285–290). Розпочавши перегляд 1-го видання "Очерка" 22 травня (за ст. ст.) 1905 р., вчений активно працював над ним до 2 серпня (за ст. ст.) 1905 р., занотувавши в той день у щоденнику: "Нині докінчив «Очерк», проробивши на нім без перерви, як віл, 10 день" (*див. записи за 22, 23 травня, 9–16, 18, 24, 26–28, червня, 1, 3–5, 14, 16, 19, 24, 27, 28, 30 липня, 2 серпня, 20–21, 23, 24 грудня 1905; 9, 10, 12–15, 17 лютого, 6 березня, 17 квітня 1906 р.*).

За видання знову взялося петербурзьке товариство "Общественная польза". 3 грудня 1905 р. друкарня вже інтенсивно працювала над набором, а М. Грушевський над коректами, закінчивши на 24 грудня (за ст. ст.) 1905 р. передмову. На початку 1906 р. посередник у виданні "Очерка" О. Лотоцький консультувався щодо доцільності передачі підготовленого видання на розгляд цензури. Так, 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. він радив видавати "явочним" порядком, ігноруючи цензуру. Цієї ж думки дотримувався й на кінець місяця, рядячи "пускати книгу, аби не втрачати сезона", адже знайомі, наближені до цензурних сфер, запевняли: "Коли не буде в книжці поклику до зброї або образи найвищої особи, то вона не може бути сконфіскована" (Там само. С. 302–303). І все ж після довгих сумнівів і консультацій 25 березня (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький інформував: "Готово! Не тільки парус роспустили, а й поплили в цензуру. Без того не можна, бо багато зараз конфіскують видань по книгарнях" (Там само. С. 305). 17 квітня (за ст. ст.) 1906 р. контора товариства "Общественная польза" повідомила про завершення друку "Очерка" у кількості 2000 примірників та його розповсюдження: само товариство залишило собі 500 примірників, на склади М. Карбасникова відправили 1000, книгарні "Киевской старины" – 480, О. Лотоцькому – 10, М. Грушевському – 10 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 164). 17 квітня (за ст. ст.) 1906 р. свої примірники М. Грушевський уже отримав (*див. запис за цей день*). *Див. також коментар до запису за 20 грудня 1904 р.*

Єфремов радить теж скоротити І частину – не годжуся на се. – Про це С. Єфремов писав М. Грушевському в кореспонденції від 16 (29) травня 1905 р.: "На мою думку, «Очерк», видаючи наново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік), а також додати нову главу про історію літератури перед Котляревським, а також про ту традицію, що вела до українського відродження. Так, як воно зараз є, читачеві трохи не зрозуміло, чому цілковите «банкрутство» українства в XVIII в[іці] одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будущину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи розтягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 221–222).

23 [травня (5 червня) 1905 р. Львів]. Питав при іспиті Целевича*. Зрана трохи правив "Очерк". Ходив по літературу до бібл[іотеки] унів[ерситетської] для III статі. Ввечері був Фр[анко] і Гнатюк, пізно. Фр[анко], показується, був у Сушка, дуже мене вразила така його індеферентність.

...питав при іспиті Целевича. – Мова про представника історичної школи М. Грушевського Олега Целевича. Документи про складання іспитів на звання вчителя середніх шкіл зберігаються: ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1911. Арк. 7, 9, 10, 12.

24 [травня (6 червня) 1905 р. Львів]. Кулюня зле спала, нездорова. Я мав теж кепську ніч, і Маринця. Я встав о 5[-ій] і засів зараз за статю III*, о 9[-ій] мав іспит – Крушельницького*, писав трохи статю в екзамін[аційній] комісії і пополудні, написав більше як 6 колюмн фелєтона.

Я встав о 5[-ій] і засів зараз за статю III… – *Грушевский М.* К польско-украинским отношениям в Галиции // Киевские отклики. 1905. № 161. Дописав статтю 25 травня (за ст. ст.), переглянув і вислав 26–27 травня 1905 р., про що сповістив С. Єфремову (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 158; лист від 29 травня (11 червня) 1905 р.).

…мав іспит – Крушельницького… – мова про Антона Крушельницького, якому ще до складання іспиту, в січні 1905 р., М. Грушевський надіслав перелік рекомендованої літератури (ЦДІАЛ України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 4). Документи про складання А. Крушельницьким у 1904–1906 рр. іспитів зі всесвітньої історії та географії на звання вчителя середніх шкіл зберігаються: ЦДІАЛ. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 852. Арк. 3–4, 14, 18–19, 58–61.

25 [травня (7 червня) 1905 р. Львів]. Дописав статю III, пополудні мав засід[аннє] в Т[оварист]ві Шевченка, дуже допізна (справа Шухевича)*. Був без мене Вахтель*, записав Кулюні на перечищеннє. Зачався дощ.

…пополудні мав засід[аннє] в Т[оварист]ві Шевченка, дуже допізна (справа Шухевича). – У центрі уваги засідання Виділу, яке відбулося 7 червня (25 травня) 1905 р., були два листи В. Шухевича у зв'язку з конфліктом, що виник із виданням 4 тому "Гуцульщини". Перший – у справі фонографа і кліше, з приводу чого постановили: фонограф повернути В. Шухевичу, а кліше, які є власністю НТШ, передати друкарні, чужі – повернути власникам. Другий лист В. Шухевича стосувався протоколу загальних зборів НТШ від 19 (6) квітня 1905 р. З цього питання постановили передати лист І. Кревецькому до бібліотеки, тому що Виділ ще не затвердив остаточну редакцію протоколу. Окрім цього, К. Паньківський повідомив, що дефіцит ЛНВ становить 5840 корон 90 сотиків. Постановили заокруглити суму до 6000 корон і повідомити про це Видавничу спілку (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 67–67 зв.).

…Вахтель… – мовиться про дитячого лікаря Антонія Вахтеля (Antoni Wachtel), який опікувався здоров'ям Катерини Грушевської з народження. Згадується в листах Марії Грушевської до Михайла Грушевського від 28 та 30 липня (за н. ст.) 1900 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 7–7 зв.; 8–8 зв.).

26–27 [травня (8–9 червня) 1905 р. Львів]. Зрана докінчив, властиво переглянув III ст[атю], написану в двох днях, і післав. Потім викладав, був в бібл[іотеці] унів[ерситетській], шукав соймових буджетів, вернувшися, зачав писати статю IV*, але голова не була так сьвіжа. Крілики дуже докучали, я вигнав одного до парку – вернувся нині. Пополудні Антон їх зловив. Кулюні лекше.

…зачав писати статю IV… – *Грушевский М.* К польско-украинским отношениям в Галиции // Киевские отклики. 1905. № 189. 11 июля. Писав статтю й наступного дня, 28 травня (за ст. ст.), закінчив і вислав 29 травня (за ст. ст.) 1905 р., про що сповістив С. Єфремова у супровідному листі (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 158; лист від 29 травня (11 червня) 1905 р.). *До історії публікації цієї подачі статті див. коментар до запису за 22 червня 1905 р.*

28 [травня (10 червня) 1905 р. Львів], субота перед латин[ськими] Зелен[ими] сьвятами. Вночи – може за пімсту, докучав пес Франка*, і я дуже злу ніч мав. Нині також голова немудра, і якесь знеохоченнє до

всього. Писав трохи статю IV-у. Ввечері були в парку. Позиміло сильно. В місті не був. Був Вовк – приїхав.

Вночи – може за пімсту, докучав пес Франка... *– див. коментар до запису за 7 жовтня 1906 р.*

29 [травня (11 червня) 1905 р. Львів], неділя. Спав незле – пес не докучав. Погода приємна – зимно. Докінчив за годину статю IV і вислав, написав листи. Нехай щасливо! "Діло" згадує, що "Czas" уже кусав мене*. День милий, зимно; взявся до III тому (часи по † Льва).

"Діло" згадує, що "Czas" уже кусав мене. – У замітці "Рускі справи в чужих часописах" (рубрика "Новинки") оглядач "Діла" повідомляв про статті М. Грушевського на тему польсько-українських відносин у Галичині, які з'явилися на сторінках "Киевских откликов" та "Сына Отечества". Висловлюючи вдячність за подані інформації "про наші тутешні справи", автор зауважував: "Що поляки не дуже раді тим дописам проф. Грушевского, се нас не може дивувати. Але дивує нас куслива замітка «Czas'-у», що університетські занятя і наукова праця лишають очевидно проф. Грушевскому ще досить часу займатися працею дневникарскою, – як би «Czas» не знав о тім, що більша часть университетских професорів поляків на университетских катедрах шукає не университетских занять і наукової праці, а політичної каріери при помочи дневникарскої праці" (Діло. 1905. Ч. 119. 28 мая (10 червня). С. 3).

30 [травня (12 червня) 1905 р. Львів]. Була секція і Археоґр[афічна] комісія; уділили субсидії на подорожі*. Обідали у нас Вовки (з жінкою), потім пішов на секцію. Був Томашівський; пішли потім до "Monop[olu]", але там був Сушко, з к[от]рим дуже приємно розмовляв Фр[анко], і се попсуло мині гумор. Робив коло т[ому] III і коректи.

Була секція і Археоґр[афічна] комісія; уділили субсидії на подорожі. – На засіданні Історично-філософічної секції 12 червня (30 травня) 1905 р. С. Томашівський зреферував праці М. Кордуби та В. Доманицького, призначені для "Наукового Збірника, присьвяченого професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)", що вийшов у Львові 1906 р.: *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю по смерти Стефана Великого (С. 158–184); *Доманицький В.* Чи була реформа Баторія? (С. 237–248). Того ж дня на засіданні Археографічної комісії М. Грушевський вніс пропозицію організувати археографічні експедиції для збирання матеріалів до корпусу джерел з історії козаччини кінця XVII ст. і початку XVII ст. Для покриття витрат на дорогу для учасників цих експедицій – І. Кревецького та І. Джиджори – М. Грушевський запропонував виділити по 500 корон кожному (окрім коштів за копіювання). Порушено також питання щодо оформлення допусків для роботи в російських архівах за допомогою австрійського консула в Петербурзі (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 60 зв.).

31 [травня (13 червня) 1905 р. Львів]. Знову секція* і Етноґр[афічна] ком[ісія] аж допізна* – був реферат Богд[ана] Барвін[ського] і реконструкція Етноґр[афічної] ком[ісії]. Зрана був в унів[ерситетській] бібл[іотеці] цілий ранок – коло угорських справ. Досить добре сплю і добре себе чую.

Знову секція… – на прохання Б. Барвінського, висловлене в його листі до голови НТШ ще 22 березня (за н. ст.) 1905 р., на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 13 червня (31 травня) 1905 р. молодий дослідник зреферував останню частину своєї праці про Жиґимонта Кейстутовича. Ця студія була виконана під опікою професора Грушевського. Про перебіг роботи над темою Б. Барвінський детально інформував учителя у листах, звертаючись за консультаціями, допомогою з рідкісними виданнями та дякуючи "за клопіт, за прихильну раду" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 1–11зв.). У дискусії взяли участь М. Грушевський, С. Томашівський, І. Франко, а також автор (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 60 зв.). Б. Барвінський сподівався на друк всієї праці в "Записках НТШ", що відкривало перспективи захисту докторату: "Й справді мені дуже прикро, що молодші мої товариші мають вже то іспити, то докторати, а я все з нічим" (Там само. Спр. 334. Арк. 11 зв.). І хоча у протоколах не зафіксовано зміст дискусії та рішення про друк даної праці в "Записках НТШ", у пізнішій публічній заяві Б. Барвінський писав, що його роботу "згодився проф. Грушевський приняти яко докторську на тім же засіданню в присутности д-ра Хв. Вовка, д-ра Ів. Франка і д-ра Ст. Томашівського" (*Барвінський Б. др.* Заява // Руслан. 1907. Ч. 208. 16 (29) вересня. С. 3). Подальші події свідчать, що праця вийшла не в "Записках НТШ", а окремим виданням, і була захищена 1907 р. не у М. Грушевського, а у польського історика Л. Фінкеля: *Барвінський Б.* Жиґимонт Кейстутович – великий князь литовско-руский (1432–1440 рр.). Історична монографія. Жовква, 1905. Критичні зауваги М. Грушевського стали підставою для чергових пліток (*див. коментар до запису за 26 червня 1905 р.*). Офіційно свою думку про працю учня вчений оприлюднив у примітках до 2-го видання IV тому "Історії України-Руси": "старанно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. Вид. 2-ге. Київ; Львів, 1907. С. 477).

***…Етноґр[афічна] ком[ісія] аж допізна…* –** на засіданні комісії було обрано її керівний склад: голова – Ф. Вовк, заступник голови – І. Франко, секретар – В. Гнатюк. Призначено допомогу на етнографічну експедицію Ф. Вовка та В. Кузіва, ухвалено рішення про випуск наступних томів "Етнографічного збірника" та "Матеріалів до українсько-руської етнології" (Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 23. С. 11).

1 **[(14) червня 1905 р. Львів].** Томашів[ський] переконався в Раді шкільній, що його фонди стоять зле, й прийшовши, почав намовляти мене до якогось листу до Барв[інського], докірливо-прохального; я відмовив, і він, видно, з жалем відійшов. Се було мині дуже прикро, що навіть він так не видержує характера. Робив коректи і коло III т[ому].

…в Раді шкільній… – мовиться про орган управління освітою в Галичині – Крайову шкільну раду, яка діяла у Львові у 1868–1921 рр. Її персональний склад та структура постійно змінювалися. Більшість у раді складали поляки: у 1910 р. з 33-х членів ради лише 5 були українцями, а в 1913 р. їхня кількість зменшилася до 3-х.

2 **[(15) червня 1905 р. Львів],** четв[ер]. Викладав. По викладі приступив Сушко і просив, з огляду, що почув від Фр[анка], дати йому об'яснитись в присутн[ості] Фр[анка] і Гнатюка. Не міг йому того відмовити.

3 **[(16) червня 1905 р. Львів].** Викладав, робив в унів[ерситеті]. Був дощ цілий день, задуха, і пополудні сильна гроза, місто залило зовсім, нагорі меньше. Мав засід[аннє] унів[ерситетське] і розмову з Сушком – Фр[анко] спізнився, вона затяглася, Сушко держав себе досить погано

і Фр[анко] також, не заперечив нічого, коли Копач оповів, як Сушко говорив, що Франко оповідав, що він сам мусить підпадати моїй пресії, коритися – з матеріальних мотивів, і потім старався оборонити Сушка*, що се все лише легкомисліть, нічого кримінального; вернувся я пізно, в сильнім невдоволенню.

…що Франко оповідав, що він сам мусить підпадати моїй пресії, коритися – з матеріальних мотивів, і потім старався оборонити Сушка… *– див. коментар до запису за 1 січня 1905 р.*

4 **[(17) червня 1905 р. Львів],** субота. Встав в свинячий голос, бо від подражнення зле спав. Походивши, сів до роботи коло т[ому] III, і хоч се була дуже неприємна, дріб'язкова робота, вона розігнала мині несмак від учорашньої розмови. Потім перев'язував рожі, ходячи босий, по промінному сонцю, й остаточно прийшов вповні до рівноваги. В полудне був Копач, довгенько сидів, досить щиренько балакали. Були студенти. Потім прийшов Грінченко з Гнатюком, пізнійше Франко. Конспіративна місія Грінч[енка]* робила на мене якесь трохи дивне вражіннє – чогось недоказаного. Ввечері трохи робив ще коло т[ому] III і в городі.

Конспіративна місія Грінч[енка]… – найвірогідніше, ця місія одного з лідерів Української радикальної партії була пов'язана з виданням низки брошур політичного змісту, які побачили світ у Львові 1905 р. під титулом УРП: "Чому у нас досі нема доброго ладу?", "Чого нам треба?" [Б. Грінченка], "Платформа Української радикальної партії", "Дядько Дмытро" [Д. Антоновича], "Хто народові ворог?" [М. Грінченко], "Як люде прав собі добувають?" [С. Єфремова], "Швейцарська спілка" [М. Драгоманова], "Хто з чого живе?" [С. Дікштейна], "Як занапащали людей на війні" [В. Дурдуківського], "Як визволитися з бідности робочим людям?" [С. Єфремова], "Про вибори послів до народної ради" [Ф. Матушевського]. Це припущення підтверджує запис М. Грушевського за 7–8 червня (за ст. ст.) 1905 р. про чергову зустріч з Б. Грінченком, який "просив взяти касу видань і передав гроші" (*див. запис за цей день*). Отже, М. Грушевський мав безпосередній стосунок до видання цих брошур, не випадково комплект їх зберігався в київській приватній книгозбірні вченого і потрапив під пильне око "бібліофілів" Київського губернського жандармського управління у 1914 р. (*Панькова С.* Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2013. Т. CCLXV. С. 466).

5 **[(18) червня 1905 р. Львів].** Зелені сьвята. Спав добре і дрімав аж до 8-ої, отже встав з приємним "самочувствієм"; але день не особливий – вітер. Записав отсе від 30-го, писав листи, потім поїхали до церкви, але нім доїхали, спізнилися, і се мені досить сильно попсувало гумор. Пополудні писав листи, нікуди не ходив, і нікого в нас не було.

6 **[(19) червня 1905 р. Львів].** Попсував мині гумор пес, збудивши над ранок. Се мене впровадило в деякі прикрі гадки, й я вибрався до Фаєрштайна – чи би він мене загіпнотизував, але він відмовив, лише радив зробити вікониці, коци etc. Пополудні зійшовся з Грінч[енком]

в кав'ярні (мав зробити замітки на попул[ярну] "Історію"), був Гнатюк, Труш, Фр[анко]; вертався разом з Фр[анком] і скаржився на пса*. Фр[анко] висловив співчутє, м[а]б[уть] не підозріваючи, що по-сусідськи повинен би відселити того пса.

...вертався разом з Фр[анком] і скаржився на пса. *– Див. коментарі до записів за 7 жовтня 1906 р. та 16 березня 1907 р. Див. також записи за 29 січня, 28 травня, 29 травня, 31 липня 1905 р.; 10 жовтня 1906 р.*

7–8 [(20–21) червня 1905 р. Львів]*. Займався все ще т[омом] III. Погода досить не горяча. Сходився ще раз з Грінч[енком] в кав'ярні 8/VI; просив взяти касу видань і передав гроші. Нехай, з огляду головно на Єфремова, хоч саме відлученнє їх в осібну партію не хвалю*, й се казав йому.

7–8 [(20–21) червня 1905 р. Львів]. – Тут помилково зазначена дата: "7–8/VII" замість "7–8/VI", так само в тексті замітки: "8/VII" замість "8/VI".

...хоч саме відлученнє їх в осібну партію не хвалю... – йдеться про виокремлення наприкінці 1904 р. з Української демократичної партії радикального крила (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський та ін.), з якого постала Українська радикальна партія. Наприкінці 1905 р. Українська радикальна партія об'єдналася з Українською демократичною партією в Українську демократично-радикальну партію. *Див. також запис за 4 червня 1905 р. та коментар до нього.*

9 [(22) червня 1905 р. Львів]*. Взявся за "Очерки" – від початку, йде досить помалу; дуже марудить мене поправність великорус[ького] стилю, на котру стільки звертало мині увагу*. В полудне був дощ, я вибрався на академ[ічне] віче, і воно зробило на мене найгірше вражінє – фразерство й безродність.

9 [(22) червня 1905 р. Львів. – Тут помилково зазначену дату "9/VII" виправлено автором на "9/VI".

....марудить мене поправність великорус[ького] стилю, на котру стільки звертано мині увагу. – Першим звернув увагу на проблеми мови в "Очерках истории украинского народа" сам М. Грушевський у передмові до 1-го видання, закликаючи читача "поблажливо поставитись до мовних хиб, які, незважаючи на всі старання, залишились у викладі, і, мабуть, у немалій кількості: моє чуття мови, вочевидь, устигло притупитися протягом десяти років життя за кордоном" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 22. Львів, 2015. С. 1). Помітили це й рецензенти, закидаючи М. Грушевському наявність в 1-му виданні "Очерка" української стилістики викладу тексту й українізмів, які "ріжуть вухо" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 93, 110). Категоричним був і один з головних промоторів видання О. Лотоцький: "У всякому разі мову треба дуже виправити, а то вона значно псує враження"; "Іще додам одну пораду: треба конче і дуже виправити мову. Сей закид мені так часто доводиться чути, що не можу не звернути на його Вашої уваги" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 288, 281).

Приступаючи до друку 2-го видання, 9 березня (за ст. ст.) 1905 р. директор видавничого товариства "Общественная польза" Й. Гессен писав: "Пользуясь случаем, мы позволяем себе возобновить в памяти уже сообщенное при печатании первого издания

предложение об исправлении многих отдельных мест книги в отношении языка, носящего нередко следы долговременного пребывания автора вне России. Это исправление значительно украсило бы Вашу книгу. Не откажите поэтому – в случае согласия Вашего – уведомить нас: угодно ли Вам поручить эту работу нам (конечно, с представлением ее Вам на просмотр), или Вы поручите это кому-либо другому" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 150). Ще раніше, 14 (27) листопада 1904 р., М. Грушевський звернувся до С. Єфремова з проханням переглянути в "Очерку" "всі місця, які погрішають проти російського штиля" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 153–154). Розпочавши підготовку 2-го видання, вчений просив не пізніше 15 травня (за ст. ст.) 1905 р. повернути зредагований примірник, який С. Єфремов відправив 16 травня (за ст. ст.) 1905 р. (Там само. С. 154; С. 155). Проте авторські доповнення та нові глави вченому довелося редагувати самому, від чого його й "марудило".

10 **[(23) червня 1905 р. Львів].** Викладав. Робив коло "Очерка". Горячо стає знову. Лотоцький пише про з'їзд, закликаючи*. Справді, добре б поїхать.

Лотоцький пише про з'їзд, закликаючи. **–** Йдеться про підготовку з'їзду представників недержавних народів Росії, який планувався спочатку на серпень, згодом на жовтень 1905 р. Про нього О. Лотоцький інформував М. Грушевського в низці листів. У згаданій кореспонденції на початку червня 1905 р. він писав про організаційну нараду, закликаючи прибути на неї львівського професора (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 288). З'їзд відбувся 19–21 листопада (за ст. ст.) 1905 р. у Петербурзі в приміщенні курсів професора П. Лесгафта під головуванням І. Бодуена де Куртене за участю 115-ти представників поневолених народів Росії, з них 25 українців. Від української делегації виступили Б. Грінченко, Л. Жебуньов, І. Личко. Форум прийняв постанови про демократичне перетворення Російської імперії, децентралізацію, народоправство. У резолюціях з'їзду було визначено засади діяльності майбутнього Союзу автономістів-федералістів, організаційно сформованого після скликання І Державної думи Росії. *Див. записи за 15, 16 червня, 7, 22 липня, 13 листопада 1905 р.*

11 **[(24) червня 1905 р. Львів].** Викладав. Бучинський читав працю. Богато робив коло "Очерка" – перед викладом і потім цілий день. Диктував листи – великі. Чую себе добре. Субскріпція на Колом[ийський] дім іде! Був Левицький з пляном Акад[емічного] дому, я спочатку досить роздражнено дорікнув йому за проволоку – але що зроблю!

12 **[(25) червня 1905 р. Львів].** Неділя. Горячо! Робив коло "Очерка". Пополудні був Фр[анко] і Лукіянович, ходили до парку на морожене.

13–14 **[(26–27) червня 1905 р. Львів].** Роблю далі коло "Очерків", все відложивши набік. В "Ділі" появився фелєтон Копача, з нього довідався я про рецензію в "К[іевской] Стар[ине]"!* Добре! Чую себе добре. Думаю доповнити значно останні глави "Очерка"; коли б і не довів "Історії", то "Очерк" дає все ж провідну гадку. Неприємний дуже лист з "Сына Отеч[ества]", де вони викручуються об'єктивністю…

…довідався я про рецензію в "К[іевской] Стар[ине]"! – Про рецензію в "Киевской старине" на "Очерк истории украинского народа" М. Грушевський дізнався з рецензійної статті І. Копача: Може епохальна книжка (Написав д-р Іван Копач) // Діло. 1905. Ч. 131, 132, 135; 137; 139, 140, 141 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 134–152). Саме у першій подачі своєї ґрунтовної рецензійної статті, яка вийшла 13 (26) червня (Ч. 131), автор подав огляд рецензій на 1-ше видання "Очерка", згадуючи й рецензію В. Черепина [В. Прокоповича]: "Родная история" (Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) (Киевская старина. К., 1905. Т. LXXXIX. Май. Отд. 1. С. 228–233; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 120–123). В. Прокопович відзначав величезне наукове, культурне й національне значення праці М. Грушевського, яка, на його переконання, повинна стати настільною книгою для юнацтва.

15 [(28) червня 1905 р. Львів]. Мав засід[аннє] Спілки й [Товариства ім.] Шевченка*. Робив коло "Очерка", подиктував листи Ганейзеру*, з закидом необ'єктивности, самов[ільної] цензури, і Лотоцькому, з запитаннями про з'їзд* і про збірник Русова – чому не пишу*.

..й [Товариства ім.] Шевченка. – На засіданні Виділу НТШ 28 (15) червня 1905 р. ухвалили збільшити платню секретареві Товариства В. Гнатюку на 250 корон щорічно, починаючи з 15 травня (за н. ст.) 1905 р. У відповідь на письмове звернення В. Гнатюку призначено двохмісячну відпустку для "порятованя здоровля", а на місце секретаря тимчасово запрошено П. Рондяка. Заслухано лист О. Сушка і взято до відома його повідомлення про вихід із членів НТШ. Відчитано заключну частину протоколу загальних зборів від 19 (6) квітня 1905 р. і вирішено внести його текст до книги протоколів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 67 зв.– 68).

…подиктував листи Ганейзеру… – йдеться про російського журналіста, письменника, перекладача Євгена Адольфовича Ганейзера (1861–1938). З 1904 р. – член редакції петербурзької газети "Сын Отечества", з 1906 р. – "Страны", з якими співпрацював М. Грушевський. Лист був пов'язаний із серією публікацій М. Грушевського в "Сыне Отечества", зокрема кореспонденцією "Львов (от нашего корреспондента)" (1905. № 76. 15 (28) мая), на редакційні втручання до якої скаржився вчений у листі до С. Єфремова (*див. коментар до запису за 17 травня 1905 р.*). У відповідь на згаданий в даній щоденниковій нотатці лист М. Грушевського 2 липня (за ст. ст.) 1905 р. Є. Ганейзер писав: "[...] я совсем неповинный и меня Вы не должны бранить. Получив Вашу корреспонденцию, я сдал ее в набор, не читая, а затем прочел ее уже в газете. Изменения сделаны другим, дежурившим в тот день, когда шла Ваша корр[еспонденция], членом редакции. На будущее время Ваше совершенно справедливое требование будет неукоснительно исполняться" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 40–40 зв.).

…і Лотоцькому, з запитаннями про з'їзд… – на цей лист М. Грушевського з приводу організаційних заходів щодо підготовки з'їзду представників недержавних народностей Росії О. Лотоцький 30 червня (за ст. ст.) 1905 р. відповідав: "Ті особи, через яких поінформовані Ви, цілком не в курсі діла і не могли Вам дати певних відомостей. Дійсно, земляки в Петербурзі приймали близьку і активну участь в організації національних меншостей. [...] З тої організації мають вийти дуже серйозні наслідки, але шляхом постійної активної, впертої роботи на тлі сьогочасних обставин. [...] З такого погляду, з ким я не говорив з земляків, усі в один голос визнають Вашу участь дуже бажаною. Я остаюся тої ж думки, але разом приймаю до уваги Ваші обставини та стараюся зазирнути вперед, коли Ваша участь буде більш потрібна. Думаю, що перші збори, які мають установити загальний modus vivendi, не вимагатимуть ще особливих дипломатичних заходів; се, думаю, мусить більше почутися тоді, як вияснятимуться конкретні відносини; тоді вже не можете відмовитися, бо без Вас ми політики погані" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 289–290). *Див. також коментарі до запису за 16 червня та 15 листопада 1905 р.*

...і про збірник Русова – чому не пишу. – У цьому ж листі від 30 червня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. попередній коментар*) О. Лотоцький коротко зауважив: "Шкода таки, що не пишите статті до збірника. Він має появитися до кінця сього року" (Там само. С. 290). *Див. записи за 29 січня, 13 травня 1905 р. та коментарі до них.*

16 [(29) червня 1905 р. Львів]. Викладав, потім ходив по орудках і від горяча чув себе потім не особливо. Робив коло "Очерка". Був Михновський, допізна, переказав від Єфр[емова] запрошеннє на з'їзд*, але заразом показується, що нема чого властиво туди їхати.

...переказав від Єфр[емова] запрошеннє на з'їзд... – З приводу інформації, яку переказав М. Міхновський, М. Грушевський 2 липня (за ст. ст.) 1905 р. писав до С. Єфремова: "Про з'їзд я довідався був ще перше від Лотоцького і на першу вість був навіть розохотився їхати, але те, що я довідався від д[обродія] Міхновського, значно прохолодило мої заміри. Довідався, що в організації національних меншостей українці дотепер ніякої участі не брали, не знати нічого навіть, чи хто від нас на той з'їзд поїде і які конкретні цілі української репрезентації. Їхати мені на з'їзд тільки з тим, щоб евентуально заложити протест проти польських змагань, було би досить дивно. Моя участь в тім з'їзді мала б тоді рацію, якби я виступав поруч репрезентації українців російських. З тих чужих народностей дуже мало хто може мене знати і голос мій, як заграничного чоловіка, може мати в їх очах дуже мале значення. Конче потрібна присутність д[обродія] Ч[икаленка], котрий був ініціатором того зав'язку. Як бачите, не вирікаюсь рішучо, але без тих всіх умовин поїздка моя видається мені зовсім безпредметною" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 159). У відповідь С. Єфремов пояснював: "Щодо з'їзду, про який я Вам переказував, то д[обродій] М[іхновський] зле Вас поінформував, не знаючи очевидно до пуття, як стоїть справа. Ініціатива союза й з'їзду вийшла з українських кругів; в бюро сидить наш чоловік; на з'їзд збираємося їхати численною компанією (чоловік з 10) і треба конче, аби й Ви були. Посилаю Вам проґраму, з якої побачите, що виникнуть справи важні (у друк поки що проґрами просять не пускати і взагалі не подавати про з'їзд ніяких звісток). З'їзд одбудеться десь певне в серпні; конче приїздіть. Маю надію, що не осоромимося, а упустити таку оказию було б просто непрощеним гріхом" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 226; лист від 5 липня (за ст. ст.) 1905 р.). *Див. запис за 10 червня 1905 р. та коментар до нього.*

18 [червня (1 липня) 1905 р. Львів]. Викладав. Дуже горячо, аж незносно. Голова скоро стає нездала. Робив ще коло "Очерка" – дійшов до с[торінки] 244. Висилав гроші до Коломиї*. Був пополудні Фр[анко], просив, аби я написав статю замість нього до Берлінського збірника*. Не відмовив я, хоч дуже не на часі. Був потім Тиховський й винудив до розпуки*.

Висилав гроші до Коломиї. – Йдеться про кошти в сумі 200 корон, які на засіданні Виділу НТШ 28 (15) червня 1905 р. були призначені філії "Українського педагогічного товариства" в Коломиї на заснування приватної учительської семінарії (Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 23. С. 5). Приватна жіноча учительська семінарія імені святої Броніслави була заснована 1907 р. Організатором і довголітнім управителем семінарії (1908–1926) був Йосип Чайківський (1876–1938).

...аби я написав статю замість нього до Берлінського збірника. – *Див. коментар до запису за 19 червня 1905 р.*

Був потім Тиховський й винудив до розпуки. – Лаконічність згадки не дає можливості однозначно встановити згадану особу. Можливо, мовиться про історика, бібліографа,

педагога й літературного критика, співробітника журналів "Киевская старина" та "Волынские епархиальные ведомости" Ювеналія Івановича Тиховського (1868–1919).

19 [червня (2 липня) 1905 р. Львів]*. Неділя. Зрана пішов дощик, але потім вияснилося й стало горячо. Зачав спати від кількох днів при відчиненім вікні – і як добре. Зачав писати статю до Берлін[ського] збірника*. Але горяче робить недобре мині на голову – нема енергії й ясности гадки. Пополудні були гості – Савіцкі, Юзя, Кобринська*, Лукіянович. Робив коректи – богато.

19 [червня (2 липня) 1905 р. Львів]. – Тут помилково зазначена дата "19/VII".

Зачав писати статю до Берлін[ського] збірника. – *Gruschewski M.* Die Kleinrussen // Die Russen über Russland / Ein Sammelwerk herausgegeben von Jozef Melnik. Frankfurt am Maine, 1906. S. 616–639. Прийнявши пропозицію І. Франка написати цю статтю, М. Грушевський працював над нею впродовж 19–21 червня (за ст. ст.) 1905 р. Зі значними змінами праця опублікована під заголовком "Украинский вопрос" у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907). Сучасний передрук статті див: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. ІІ. Львів, 2013. С. 359–374. *Див. також коментар до запису за 21 січня 1907 р.*

...Кобринська... – мова про письменницю й громадську діячку, організаторку українського феміністичного руху Наталію Іванівну Кобринську. Приятелювала з Марією Сильвестрівною Грушевською (Вояковською). 18 травня (за н. ст.) 1896 р. Михайло Павлик у листі до дружини Михайла Драгоманова Людмили в Софію повідомляв: "Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку – Вояківську, – що дуже гарно з єго боку. Новоерці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької" (*Денисюк І.* Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // Записки НТШ: Праці Філологічної секції. Львів, 1997. Т. CCXXXIV. С. 477).

20 [червня (3 липня) 1905 р. Львів]*. Понед[ілок]. Пишу далі статю до Берліна, але горячо незносно. Щохвиля зливаю голову зимною водою.

20 [червня (3 липня) 1905 р. Львів]. – Тут помилково зазначена дата "20/VII".

21 [червня (4 липня) 1905 р. Львів]. Докінчив статю до Берліна, читав коректи. Горячо. Було засіданнє в справі Акад[емічного] дома. Мудрак, що мав акти, спізнився, і пішло через те дуже в скорім tempo, богато лишилося необговореним. Левинський був дуже до мене гречний. Я маю подозріння, що він, лишаючися в комітеті*, хоче брати будову через підставну особу.

...він, лишаючися в комітеті... – йдеться про Комісію зі спорудження Академічного дому, створену 24 квітня (за н. ст.) 1904 р., до складу якої увійшли І. Левинський, І. Макух, Ю. Мудрак, С. Федак, І. Франко. Навесні 1905 р. фірма І. Левинського розпочала будівництво за проєктом Т. Обмінського та Ф. Левицького.

22 [червня (5 липня) 1905 р. Львів]. Прийшов вечером лист від Василенка в справі статі й дуже мене роззлостив*. Ходили "на високу гору", і я не міг думати [ні] про що, як про неї.

…лист від Василенка в справі статі й дуже мене роззлостив. – Про проблеми з останньою, четвертою подачею статті М. Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции" писав напередодні, 17 (30) червня 1905 р., С. Єфремов. Він повідомляв про зустріч з редактором "Киевских откликов" М. Василенком, який через різкий тон останнього розділу мав намір запропонувати автору його пом'якшити (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 224). Ще не одержавши пропозиції "змягчення", 19 червня (2 липня) 1905 р. М. Грушевський в листі до С. Єфремова обурювався бажанням редакції "вкорочувати мені язика" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 159).

Повертаючи четвертий розділ статті, в листі від 20 червня (за ст. ст.) 1905 р. М. Василенко наголошував: "Что касается последней заключительной статьи, то она заставляет несколько задуматься. У нас здесь идут как раз соглашения с поляками, поляки думают писать против К. и поддерживать Вас, и вдруг... заподозривание их. Вы, конечно, имели ввиду, главным образом, шляхту, но термин поляки обнимает и радикалов. Я читал Вашу статью некоторым представителям последних, и они мне заявили, что несвоевременно будет ее печатать. Вот почему я очень и очень прошу Вас как-нибудь значительно видоизменить Ваш конец, где говорится о русско-польских отношениях или вовсе выбросить его, тем более, что мне кажется Вы все-таки в значительной степени чрез призму Ваших галицких отношений смотрите и на наши русско-польские" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 349).

У відповідь 25 червня (за ст. ст.) 1905 р. М. Грушевський спрямував різкого листа, в якому категорично заявляв: "Продержав мою статью в карантине, Вы теперь возвращаете ее мне по приговору Ваших знакомых поляков как «несвоевременную». Ну, как можете себе представить, я не рассчитывал с моими статьями по польскому вопросу подвергнуться польской цензуре. [...] Я писал ее очень сдержанно, и теперь, получив ее от Вас, прочитывая ее кое с кем – между прочим з д[окто]ром Франком, который признает ее также вполне своевременною; у Вас в Киеве прочитывал ее Ефремов и также не нашел в ней ничего несвоевременного – он указал только на одну фразу, которую вследствие того поручил ему исключить. Теперь, ввиду Вашего замечания, что статья говорит огульно о поляках, я вставил в двух местах оговорки, которые исключают из моих замечаний поляков симпатичных воззрений, и более я ничего в этом случае не могу изменить. Не могу же я переменять роли поляков в истории? Если те польские приятели, с которыми Вы совещаетесь, искренни, то они должны подписаться под моими предостережениями обеими руками. Если же они чувствуют себя солидарными в национальном вопросе с поляками вообще, то, с их точки зрения, конечно, несвоевременная не только моя статья, но и вся моя деятельность, и весь украинский вопрос – как несвоевременен Ваш либерализм с точки зрения господ из Рус[ского] собр[ания]. По товарищески позволю себе посоветовать – отложить сомнения и предать мою статью скорейшему тиснению и по украинско-польским вопросам не особенно придерживаться польских советов. Говорю не в своих интересах. Я свою статью напечатаю во всяком случае, и Ваш отказ только предаст лишнюю пикантность инциденту. Но если Вы желаете остаться на позиции по крайней мере объективности в национальных отношениях, Вы не можете поступить иначе [...]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 67–68 зв. Лист опубліковано: *Гирич І.* Архів М. Грушевського // Київська старовина. 1992. № 1. С. 33–34. При публікації лист датовано за оригіналом, в якому допущено помилку: замість "25/VI [1]905" – зазначено "25/VII [1]905" (аргументи правильного датування *див. у коментарі до запису за 24 червня 1905 р.*).

Про подальші перипетії з останньою подачею "К польско-украинским отношениям в Галиции" М. Грушевського інформував С. Єфремов. 5 (18) липня 1905 р. він повідомив, що стаття буде надрукована найближчим часом, але з редакційною приміткою. Детальніше писав 10 (23) липня 1905 р.: "Коректу останнього розділу Вашої статті вже прочитав; піде

він в завтрашньому числі. Редакція зробила примітку, що не згоджується з Вашими поглядами на те, що уніятство – національна українська церква, що вимагає точнійше розріжняти «шляхту» від «поляків взагалі» та що не спочуває «історичним спогадам». Примітка, як бачите, не має підстав у самій статті, тим то я радив Василенкові не страмитися й викинути її. Не знаю, чи послухає, – та завтра побачимо" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 225, 226). Наступного дня, 11 липня (за ст. ст.) 1905 р., вийшла остання подача статті "К польско-украинским отношениям в Галиции" в № 189 "Киевских откликов" з редакційною приміткою. На цю примітку М. Грушевський відповів своєю реплікою (*див. записи за 14 та 15 липня 1905 р.*), не будучи певним, що її надрукують (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 162). Незважаючи на сумніви, 10 серпня (за ст. ст.) 1905 р. С. Єфремов повідомив про публікацію репліки М. Грушевського, а також "репліки на репліку" в № 201 "Киевских откликов" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 227). Цей інцидент надовго залишив неприємний присмак у спілкуванні М. Грушевського з М. Василенком (*див. запис за 17 лютого 1907 р. та коментар до нього*).

23 [червня (6 липня) 1905 р. Львів]. Викладав, потім робив в універс[итеті] (для приміток нім[ецької] "Історії") досить довго. Докінчив коректи "Записок", т[ом] 65.

24 [червня (7 липня) 1905 р. Львів]. Був дощ і пасмурно, і зимно, дуже приємно. Се переломило спеку. Взявся знову до "Очерка". Переглянув і поробив дописки до статі [в] "Кіев[ских] Откл[иках]"*.

…поробив дописки до статі [в] "Кіев[ских] Откл[иках]". – Йдеться про незначні виправлення четвертої подачі статті "К польско-украинским отношениям в Галиции", яку М. Грушевський одержав від М. Василенка разом з пропозицією "видоизменить" кінцівку тексту. Про сутність виправлень автор повідомляє в листі до редактора "Киевских откликов" 25 червня (за ст. ст.) 1905 р., відправляючи разом з ним переписану начисто за допомогою "хлопців" статтю (*див. запис за 25 червня 1905 р.*). Зміст щоденникових нотаток за 24 та 25 червня (за ст. ст.) 1905 р. дає змогу уточнити дату написання М. Грушевським відповіді М. Василенку. В оригіналі листа проставлено дату "25/VII". Настрій, в якому перебував вчений, відповідаючи на одержану кореспонденцію, став причиною помилки. Насправді лист написаний 25 червня (за ст. ст.) 1905 р. Ця помилка продубльована при першій публікації листа (*Гирич І.* Архів М. Грушевського // Київська старовина. 1992. № 1. С. 33–34) та посиланні на нього (*Гирич І.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3–4. С. 348). *Детально див. коментар до запису за 22 червня 1905 р.*

25 [червня (8 липня) 1905 р. Львів]. Викладав – скінчив виклади про церкву. Бучинський кінчив, не докінчив. Взяв двох хлопців [до] помочи переписати статю до "Кіев[ских] Откл[иков]"*. Прийшли ще й иньші. Ся метушня розстроїла мині голову, й пополудні я майже не міг робити.

Взяв двох хлопців [до] помочи переписати статю до "Кіев[ских] Откл[иков]". *– Див. коментар до запису за 24 червня 1905 р.*

26 [червня (9 липня) 1905 р. Львів]. Робив над вставкою до "Очерка" – про устрій України по Хмельниччині. Зробив богато – цілу її майже. Було негорячо; нікого не було. Вчора був Копач, оповідав про говоренне на мене Барвін[ського] і Студинського, що я мішаю персоналії до публич[них] справ (праця Б. Барвін[ського])*; Копач намовляв на уступки – але ті люде все будуть по собі міряти.

…що я мішаю персоналії до публич[них] справ (праця Б. Барвін[ського])… – йдеться про справу з працею Б. Барвінського "Жиґимонт Кейстутович – великий князь литовско-руский (1432–1440 рр.)", остання частина якої була зреферована на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 13 червня (31 травня) 1905 р. (*див. коментар до запису за 31 травня 1905 р.*). Дискусія на секції, в якій взяли участь М. Грушевський, С. Томашівський, І. Франко, вірогідно стала приводом для поширенння чуток про упереджене ставлення професора Грушевського до роботи свого учня. Підґрунтя для подібних розмов було благодатним. З одного боку, Б. Барвінський, як свідчить його лист до М. Грушевського, з нетерпінням чекав на "докторат", підставою для захисту якого була публікація праці та схвальний відгук. Результати обговорення, ймовірно, породили у молодого дослідника сумніви як щодо друку його роботи, так і отримання позитивного відгуку від професора Грушевського. У результаті Б. Барвінський видрукував у 1905 р. дослідження окремим виданням у Жовкві, а захищався у польського професора Л. Фінкеля. Свою ж публічну оцінку праці учня М. Грушевський оприлюднив у примітках до 2-го видання IV тому "Історії України-Руси": "старанно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. Київ; Львів, 1907. С. 477). Варто відзначити об'єктивність цих висновків, які збігаються з офіційним висновком Л. Фінкеля: "Однак сумлінності та працьовитості автора не дорівнює його історична проникливість [...]. Скрупульозно зібраний матеріал домінує над автором" (цит. за.: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 384).

З іншого боку, перманентний конфлікт М. Грушевського з батьком свого учня, О. Барвінським, послужив додатковим каталізатором для поширення цих чуток. Що насправді переважило у Грушевського – об'єктивна оцінка праці сина чи нетерпимість до багатолітнього опонента батька – однозначно відповісти складно. Найвірогідніше, об'єктивність у даному випадку "поріднилася" з суб'єктивністю. Плітки ж не лише про відгуки М. Грушевського на працю Б. Барвінського, але й про нарікання учня на свого вчителя майже два роки "блукали" й врешті виплеснулися на сторінки львівської преси. У саркастичному тоні сутність конфлікту передано в замітці "Коня кують, жаба ногу наставляє": "А п. др. Барвінський має дуже важну причину до гніву на проф. Грушевського. Бо і справді, звідки сьміє – гадає п. др. Барвінський – професор Грушевський писати «Історию України-Руси», коли він (проф. Грушевський) не пізнався на вартости мойого твору про Жиґмонта Кейстутовича, і не хотів його узнати за докторську працю! Ану, треба зробити наїзд на проф. Грушевського. «Руслан» видає батько, а я його син. [...] І дійсно п. др. Барвінський зачав тепер друкувати все те, що хто про «Українську Історию» Грушевського неприхильно написав" // Гайдамаки. 1907. Ч. 248. С. 7. Відповідаючи на ці слова, Б. Барвінський на сторінках "Руслана" пояснював: "Мою працю про «Жиґимонта Кейстутовича», відчитану на бажанє проф. Грушевського (єго листи про се збережені у мене) на двох семінарийних засіданях (хоч слухачем університету я вже не був), а опісля на єго ж бажанє 13 червня 1905 р. на засіданю історично-філософічної секції [...], згодився проф. Грушевський приняти яко докторську на тім же засіданню в присутности д-ра Хв. Вовка, д-ра Ів. Франка і д-ра Ст. Томашівського. Отже, се зовсім не згідне з правдою, наче б то я мав злість до проф. Груш[евського] за се, що він моєї праці «не хотів узнати за докторську» (яка дня 24 цьвітня 1906 р. дістала урядову апробату фільософського відділу Львівського університету" (*Барвінський Б. др*. Заява // Руслан. 1907. Ч. 208. 16 (29) вересня. С. 3).

Не складно також помітити зв'язок між інцидентом з докторатом Б. Барвінського та статтею в газеті "Руслан", куратором якої був О. Барвінський, що з'явилася в чч. 263–265 за

26 листопада (8 грудня) – 28 листопада (10 грудня) 1905 р. під заголовком "Чи має молодіж заниматися політикою?". Цей та інші публіцистичні виступи "Руслана" проти НТШ та М. Грушевського послужили підставою порушення справи про виключення О. Барвінського з членів Товариства (*див. записи за 9 грудня 1905 р., 18 (31) грудня 1907 р. та коментарі до них*). Поруч з іншими непорозуміннями ці події закарбувалася в пам'яті О. Барвінського, який в останніх своїх листах згадував про всякі "наклепи" на нього, про "некоректні вчинки" М. Грушевського стосовно нього та його сина (Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських / Упоряд. О. Дзьобан, відп. ред. М. Дядюк. Львів, 2011. С. 127).

27 **[червня (10 липня)] 1905 [р.] [Львів].** Понеділок. Анонімка з Укр[аїни] – що несправ[едливо] виню Українців. Нужда! Робив коло "Очерка".

28 **[червня (11 липня)] 1905 [р.] [Львів].** Роблю далі коло "Очерка"; добре, що не горячо. Пополудні ходив до міста – рахуватися з книгарнями.

29 **[червня (12 липня)] 1905 [р.] [Львів].** Саша прислав досить милий лист*: плянуємо, може б поїхати разом etc.? Але взагалі не маю енерґії до подорожі якось зовсім, хоч в теорії хотів би <потовпи[ти]ся> в Італії*. Були Білецькі.

Саша прислав досить милий лист... – кореспонденція Олександра Грушевського від 26 червня (за ст. ст.) 1905 р. сповнена турботою про здоров'я старшого брата. Окрім того, він повідомляв про наміри після завершення запланованих робіт поїхати до матері, а згодом до Львова, "а може й далі на захід" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 58).

Але взагалі не маю енерґії до подорожі якось зовсім, хоч в теорії хотів би потовпи[ти]ся в Італії. – *Див. запис за 18 січня 1905 р. та коментар до нього, а також записи за 29 червня, 8 серпня, 27 серпня 1905 р.*

30 **[червня (13 липня)] 1905 [р.] [Львів].** Викладав востаннє, потім ходив по орудках, був у Мудрака в бюрі – в справі Акад[емічного] дому. Прикро незвичайно з причин повного занедбання укр[аїнського] питання в Росії, супроти того всі вісти якісь стають байдужі.

1 **[(14) липня 1905 р. Львів].** Роблю всі дні коло "Очерка"; дописував кінець XVII в. і потім з 1730-х рр. Перепадають дощики, не горячо. Пополудні їздили віддати візити Білецьким, були в парку. Два попередні дні голова мала зденервованнє шкірних мускулів, і се мині перешкоджало.

2 **[(15) липня 1905 р. Львів].** Якийсь день особливий. "Діло" надрукувало спростованнє з дотиком за Акад[емічний] дім*, Ганейзер прислав щось як перепросини*. І я дістав лист від Ямпольської*. Що ж, ліпше як

відкликує свій виступ, але бачитися з нею було б мині досить прикро, і я сього не хочу. Пополудні ряд засідань – факультету, секції*, Виділу*.

"Діло" надрукувало спростованнє з дотиком за Акад[емічний] дім… – йдеться про коротеньку замітку, в якій товариства "Академічна громада" й "Академічна поміч" повідомляли про непричетність їхніх членів до поширеного в пресі незадоволення щодо "повільності" будівництва Академічного дому. Редакція "Діла" додала від себе наступне: "Розуміється, що з сего не виходить, аби дотичні замітки не вийшли від когось з руских академіків, як і не обнижує їх фактичної вартости" (Діло. 1905. Ч. 145. 1 (14) липня. С. 3).

…Ганейзер прислав щось як перепросини. *– Див. коментар до запису за 15 червня 1905 р.*

І я дістав лист від Ямпольської. – Йдеться про Ганну Платонівну Ямпольську – сестру гімназійного приятеля Михайла Грушевського, через якого у 1885 р. й відбулося знайомство молодих людей. Понад 220 кореспонденцій їхнього взаємного епістолярного діалогу 1887–1894 рр. – це унікальне джерело до вивчення університетських буднів, амбітних планів майбутнього історика та щирої закоханості Ганни, на яку Михайло не зміг відповісти взаємністю, поважаючи її як доброго, відданого друга. Невдовзі після від'їзду Грушевського до Львова листування обірвалося, відомості один про одного дізнавалися переважно через спільних київських знайомих. Вперше через 10 років Ганна відізвалася саме цим, згаданим у даній щоденниковій нотатці розпачливим листом, написаним 13 липня (30 червня) 1905 р. з Карлсбада. Настрахана лікарями через діагноз, який, як виявилося з її пізніших кореспонденцій, був неправильно встановлений, вона звертається з проханням побачитися у Львові: "Ну, вот я хочу сказать Вам, что если Вы имеете какую-ниб[удь] причину сердиться на меня, то теперь простите, простите мне, как умирающей, и протяните мне дружески руку. Верьте, что у меня к Вам все такое же чистое, теплое, дружеское чувство. Напишите подробно Ваш адрес. Я буду назад ехать опять через Львов и, может быть, заеду посмотреть на него. Если же Вы ничего не имеете против, то и на Вас. Это будет в последний раз в моей жизни" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 656–659).

Михайло Грушевський відповів Ганні Ямпольській, але найімовірніше, його лист був у такій же тональності, як і даний щоденниковий запис. Від листа колишнього друга повіяло "ледяным холодом", на що нарікала колишня приятелька у двох своїх наступних листах із Карлсбада: "Не будьте таким холодным, жестоким, суровым, по крайней мере относительно друзей. А ведь я Вам самый старый и самый верный друг. Да! В этом не может быть никакого сомнения. А если я и говорила Вам горькие обидные слова, то при этом я сама страдала в тысячу раз больше, чем Вы, пот[ому] что я любила Вас самой чистой, хорошей, возвышенной любовью, какая только может быть на земле! И Вы навсегда для меня останетесь чем-то дорогим и священным" (Там само. Арк. 663–665; лист від 17 (30) липня 1905 р.). Почуття Ганни Ямпольської, які ніколи не покидали її, особливо яскраво спалахнули під час першої за 12 років зустрічі в Києві, яка відбулася 2 (15 вересня) 1906 р. (*див. запис за цей день*). Відтоді дружні взаємини Михайла Грушевського й Ганни Ямпольської відновилися. Вона стала доброю, щирою приятелькою родини вченого і особливо його сестри Ганни Грушевської (Шамраєвої). У 1909 р. М. Грушевський запросив Г. Ямпольську взяти на себе обов'язки офіційного редактора газети "Село" (*див. записи за 25 березня та 12 червня 1909 р. та коментарі до них*).

…секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулося 15 (2) липня 1905 р. за участю М. Грушевського, С. Дністрянського та К. Левицького, С. Дністрянський зреферував власну працю "Нові причинки до теорії заручин в новітнім праві" та працю М. Зобкова "Правне положення духовника при веденні метрик", які були опубліковані у восьмому томі "Часописі правничої і економічної" (1905). Обговорили також перспективи інших видавничих проєктів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп.1. Спр. 42. Арк. 61).

…Виділу. – На засіданні Виділу НТШ 15 (2) липня 1905 р. розглянуто два десятки різноманітних питань, зокрема, про вихід 65-го тому "Записок НТШ" та виплату гонорарів; про виплату С. Дністрянському в рахунок редагованої ним "Часописі правничої і економічної" та його подальших праць 500 корон; про призначення І. Джиджорі кредиту в розмірі

200 корон на час, доки він подаватиме праці до видань НТШ. Ухвалено з 15 серпня (за н. ст.) 1905 р. прийняти помічником до книгарні Й. Сироїда, а до Комітету зі спорудження Академічного дому – Д. Лукіяновича та П. Рондяка. М. Грушевський повідомив про заходи щодо святкування ювілею В. Антоновича (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 68 зв. – 69 зв.).

3–5 **[(16–18) липня 1905 р. Львів].** Працював далі коло "Очерків" – культурн[ий] рух кінця XVII і поч[атку] XVIII в. Сплю добре й чую себе не зле – в добрі дні, але "Очерки" починають надокучати, і взагалі робота, як біда, нема кінця. Був я у Мошковича з зубами й Фаєрштайна – радить до Riva*. Від Саші був лист досить приятельський*. Я мусів йому спімнути ще за розділ, і потім трохи жалував – аби його не вразило.

...радить до Riva. – місто Ріва на березі мальовничого озера Гарда (на той час у складі Австро-Угорщини). Нині – комуна Ріва дель Гарда (Італія).

Від Саші був лист досить приятельський. – Згаданої кореспонденції Олександра Грушевського не виявлено. Власне, в отриманому листі від брата Михайло чекав відповіді на свою кореспонденцію від 1 (14) липня 1905 р., в якій у черговий раз порушував питання про умови розподілу спадщини батька: "Ти знову не дав мині відповіди на запитаннє – чи ти стоїш при нашій постанові про розділ, хоч я тебе питав про се вже не меньше як три рази. Хоч я не припускаю, щоб ти відступив від сеї нашої постанови – бо значило б се уневажнити і наше рішеннє про виділеннє части Галі, і в иньших справах – але я хотів мати твоє формальне потвердженнє сеї згоди. І прошу заявити – чи ти стоїш при сій нашій постанові, чи відступаєш. Не мішаючися в твої діла, я хотів би одначе своєю частию роспорядитися, не спускаючи на всякі небезпечні можливости. [...] І я тому ще раз тебе дуже прошу сказати мині отверто – чи да, чи нет, чи маємо ми ділити по старій умові, чи ти відступаєш від неї?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 282–283). Розуміючи свою категоричність, М. Грушевський тішився приятельським характером отриманого листа, хоча відповіді на запитання в справі розподілу отримав від О. Грушевського лише в середині липня 1905 р. (*див. запис за 17 липня 1904 р. та коментар до нього*). *Див. також записи за 27 лютого, 19 березня, 22, 23, 29 липня 1905 р.*

6 **[(19) липня 1905 р. Львів].** Сів нині за кореспонденцію* і написав її за оден день. Не знаю, чи знов не образяться чим-небудь. Я застерігся особливо щодо науки (про рос[ійські] справи). Потім взявся до корект "Історії" т[ому] III.

Сів нині за кореспонденцію... – Йдеться про черговий публіцистичний виступ М. Грушевського, призначений для "Сына Отечества". Дана кореспонденція надрукована не була (*див. записи за 1 та 27 серпня 1905 р.*).

7 **[(20) липня 1905 р. Львів].** Єфремов пише, поясняючи й закликаючи на з'їзд*. Що ж, може й справді треба, не від того, хоч і прикро думати про подоріж туди. Був Томашів[ський]. Приємно, що я помилився, думаючи, що він надувся на мене. Оповідав, що Барв[інський] про нього говорив в Раді шкільн[ій]. Кликав Нар[одний] коміт[ет] на засід[аннє] на вчора – я не пішов. Фр[анко] оповід[ав], як Будзинов[ський] плів компліменти на "Очерк" – підшиваються.

Єфремов пише, поясняючи й закликаючи на з'їзд. – Йдеться про лист С. Єфремова від 5 (18) липня 1905 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 225–226). *Див. запис за 16 червня 1905 р. та коментар до нього.*

8 **[(21) липня 1905 р. Львів].** Був в унів[ерситетській] бібл[іотеці], потім з Томаш[івським] прийшли на обід. Роблю коректи. Переглянув розпочату перед двома місяцями статю "Децентрализм"*, не дописану через історію з коректою – хочу дописати.

…статю "Децентрализм"… – йдеться про статтю "Децентрализация и национальный вопрос", над якою М. Грушевський працював упродовж 4, 5, 6, 9, 11 травня 1905 р. (*див. записи за ці дні*). Завершив її 8–9 липня 1905 р. Стаття опублікована в № 133 "Сына Отечества" за 22 липня (4 серпня) 1905 р. (*див. запис за 1 серпня 1905 р.*).

9 **[(22) липня 1905 р. Львів].** Засів зрана й дописував статю, здається, досить добре. Потім був в унів[ерситетській] бібл[іотеці], ввечері був Копач з Мацієвичом з Севастоп[оля]*, трохи на голову недобре було, бо богато приходилося говорити.

…з Мацієвичом з Севастоп[оля]… – мова про українського корабельного інженера, суднобудівника, громадського й політичного діяча Левка Макаровича Мацієвича (1877–1910). Один зі співзасновників Революційної української партії. Загинув восени 1910 р. під час показових польотів на Комендантському полі в Петербурзі. Зі змісту збереженого листа Л. Мацієвича до М. Грушевського відомо, що під час роботи в Петербурзі на прохання голови НТШ він зустрічався з П. Пелехиним у справі фонду мецената. Детально див.: Небо Левка Мацієвича / Передм. В. Панченка; упоряд., пер. та прим. В. Кобзаря. К., 2016. *Див. також запис за 28 лютого 1907 р.*

10 **[(23) липня 1905 р. Львів],** неділя. Забрався до роботи коло т[ому] III, гл[ави] 3[-ої]. Зрана переглянув і відіслав статю. Пополудні був Мудрак і Лукіянович, потім Томаш[івський]. Мила погода – не горячо.

11 **[(24) липня 1905 р. Львів].** Був в унів[ерситеті], робив далі коло т[ому] III. Був з Полтави Животков, оповідав про наради*, бачу, що досить серіозно беруться, варто взяти участь. Читав коректи.

Був з Полтави Животков, оповідав про наради…. – йдеться про розповіді невстановленої особи про міжпартійний з'їзд (нараду) Української народної партії, Української демократичної та Української радикальної партій за участю українських громад Одеси, Полтави, Чернігова, Харкова, Катеринослава, Катеринодара та ін. На з'їзді, який відбувся в Полтаві 29–30 червня (за ст. ст.) 1905 р., було обговорено питання координації політичних сил та прийнято заяву про вимогу національно-територіальної автономії України.

12 **[(25) липня 1905 р. Львів].** Дощ, робив коло т[ому] III – справляв, підчитував літературу. Єфремов сповістив, що статя піде, але з редакц[ійними] примітками*.

…статя піде, але з редакц[ійними] примітками. – Йдеться про лист С. Єфремова від 10 (23) липня 1905 р. про публікацію в "Киевских откликах" останньої подачі статті М. Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции" з редакційною приміткою (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 226). *Детально див. запис за 22 червня 1905 р. та коментар до нього.*

13 **[(26) липня 1905 р. Львів].** Був в унів[ерситеті], в Т[оварист]ві etc. Пополудні забрало масу часу асекуроване від злодіїв, були ще ріжні люде, потім Томашівський. Робив коло т[ому] III – зрана, і коректи. Відіслав лист до Нар[одного] Комітету; не знаю, чи не занадто різко. Не маю енергії воювати з ними.

14 **[(27) липня 1905 р. Львів].** Прийшли нині рано "Кіев[ские] Откл[ики]" з статею й приміткою, й вона мене досить обійшла*; рішив відповідати*, але потім якийсь мене прикрий жаль обняв – що викликав я сей інцідент, хоч не жалую ані своїх слів, ані що їх писав. Зачав початок до "Очерків", а се мині перебило, жаль.

Прийшли нині рано "Кіев[ские] Откл[ики]" з статею й приміткою, й вона мене досить обійшла… – йдеться про останню, четверту подачу статті М .Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции", опубліковану в № 189 (11 липня) "Киевских откликов" з редакційною приміткою. *Детально про перипетії з публікацією цієї частини статті див. запис за 22 червня 1905 р. та коментар до нього.*

…рішив відповідати… – написавши наступного дня відповідь (*див. запис за 15 липня 1905 р.*), 18 (31) липня 1905 р. М. Грушевський повідомив про це С. Єфремову (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 162). Останній 10 (23) серпня 1905 р. інформував: "Репліку Вашу певне бачили вже надрукованою; бачили й репліку до репліки" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 227). Згадана полеміка М. Грушевського з редакцією "Киевских откликов" побачила світ у № 201 цієї газети.

15 **[(28) липня 1905 р. Львів].** Зрана написав відповідь "Кіев[ским] Откл[икам]"*, прочитав жінці й Фр[анкові] і відіслав. Фр[анко], як звичайно, лише похвалив, а нічого не сказав. Якось заспокоївся я відразу, відславши; читав літературу до III тому. Колись то обміркував, що я зробив за І півр[іччя] сього року. Чимало: доповнив чимало і видрукував V т[ом], І ч[астину]*, переглянув і видрукував т[ом] II*, написав 12 артикулів, коло 7 арк[ушів] друку разом, майже цілі "Матер[іали] до сусп[ільної] історії"*.

Зрана написав відповідь "Кіев[ским] Откл[икам]"… *– див. запис за 14 липня 1905 р. та коментар до нього.*

…доповнив чимало і видрукував V т[ом], І ч[астину]… *– детально див. коментарі до записів за 14 (27) квітня 1902 р. та 9 квітня 1905 р.*

…переглянув і видрукував т[ом] II… – йдеться про 2-ге видання II тому "Історії України-Руси", найінтенсивніший період по підготовці якого випадає на січень 1905 р. Див. записи *за 28, 30, 31 грудня 1904 р.; 2–5, 8, 10, 12–14, 16, 19–21, 23–26, 28, 30 січня, 1–2, 14, 17, 19, 21, 23–24, 26, лютого, 1–2, 13, 21 березня 1905 р. Детально див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1904 р.*

…майже цілі "Матер[іали] до сусп[ільної] історії". – Роботу над підготовкою до друку збірки документів "Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України" М. Грушевський розпочав ще 1904 р. *Див. коментар до запису за 22 листопада (5 грудня) 1904 р., а також записи за 30 листопада, 1, 4, 5, 9–10, 15, 21, 23, 28, 29 грудня 1904 р., 3, 5 січня, 2 лютого, 15 липня, 25 грудня 1905 р.; 8, 12–13, 18, 24 лютого, 14 березня 1906 р.*

16 [(29) липня] [19]05 [р]. [Львів], субота. З огляду, що в понеділок замкнута унів[ерситетська] бібл[іотека], робив коректи нім[ецької] "Історії". Пополудні писав початок "Очерків". Був горячий день, і ми не виходили нікуди. Косили траву й зложили маленьку копичку.

17 [(30) липня 1905 р. Львів]. Неділя. Зрана робив трохи коло т[ому] III. Їздилисьмо до церкви, потім снідали на Стрільниці*, ходили на гору й вернулися фіакром. Горячо не було, так що ся partie de plaisir [розважальна прогулянка (*фр.*)] досить удалася. Застали Модеста*. Я читав коректи нім[ецької] "Історії"*. Лист від Саші в справі поділу сильно мене затрівожив*.

…снідали на Стрільниці… – йдеться про Міську стрільницю – резиденцію Стрілецького товариства, збудовану 1789 р. на придбаній стрільцями частині Чечевичовського саду (сучасна вулиця Лисенка, 23а). У 1823 р. професор Е. Віттманн заклав тут ботанічний сад, розширений у 1890 р. як пейзажний парк. У 1825–1829 рр. за проєктом архітектора Ф. Трешера споруджено будинок Стрільниці з приміщеннями для зборів та святкувань. У XIX ст. будинок суттєво перебудований і з того часу майже не змінився. Тепер будинок Стрільниці належить Львівському історичному музею. *Див. також запис за 2 квітня 1906 р.*

Застали Модеста. – Йдеться про Модеста Олександровича Левицького (1873–1927) – небожа Марії Грушевського, первістка її сестри Олімпії Левицької (Вояковської). Правник за фахом, на той час мав посаду в Дирекції залізниць у Чернівцях. Водночас розгорнув на Буковині культурно-просвітницьку роботу, заснував та музичне товариство "Боян" та керував ним і музичною школою імені Миколи Лисенка. У 1927 р. за порадою відомого літературного діяча П. Карманського виїхав до Бразилії, де бідував і невдовзі помер.

Я читав коректи нім[ецької] "Історії". – Як свідчить лист І. Франка до дружини від 28 (15) серпня 1905 р. ("перекладаю решту історії Грушевського"), одночасно з роботою над коректою йшло й завершення перекладу першого тому "Історії України-Руси" німецькою мовою (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 272). *Див. коментар до запису за 28 серпня 1902 р.*

Лист від Саші в справі поділу сильно мене затрівожив. – Власне цей лист був відповіддю О. Грушевського на запитання старшого брата, поставлені в його кореспонденції від 1 (14) липня 1905 р. (*див. запис за 3–5 липня 1905 р.*). На них Олександр подав свої міркування: "Що ж, ти питаєш про Мами плян поділу по ¼ – то передовсім скажу щиросердно, як брату, мині дуже не хотілось йти супроти бажання Мами, не вважати її волі. Вона мині не оповідала нічого про се й – як тепер взагалі не було якось у нас теми про грошові справи – то я й [не] піднімав сього питання; скажу лише, що Мама, не збавляючи самого капитала – ¼ – напевне передасть й єго потім знов для поділу нам трем з Галею і вся справа – лише про час. Будь ласка, напиши, як думаєш про се і як думаєш зробити" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 259–259 зв.).

На цей лист брата М. Грушевський 22–23 липня (за ст. ст.) 1905 р. підготував відповідь (*див. записи за ці дні*), датувавши кореспонденцію 24 липня (5 серпня) 1905 р.

У ній детально розкрита сутність непорозуміння, яке виникло в родині Грушевських у зв'язку з розподілом спадку, залишеного С. Ф. Грушевським (*див. записи за 27 лютого, 19 березня, 3–5, 17, 22–23, 29 липня 1905 р.*).

"Дорогий Сашенька!

Нелегка річ відповісти мині на твій лист, і тому я протягнув кілька день. Шкода, що ти мині не написав про се скорше – не пропало б стільки часу і справа могла б бути давно роз'яснена.

Як ти пригадуєш собі, між нами по смерти Тата сталася умова – навіть письменна, по котрій ми з тобою постановили виділити третю частину капіталу Галі, а Мама за те зріклася всього, що мало їй прийти з спадщини, і як капітал мав дійти до 200 тис., наші 100 тис. мали бути зараз розділені на три части. Ся умова повинна нас обов'язувати, і змінити її можно не инакше, як за добровільною згодою всіх інтересованих.

Тим часом, як прийшов час ділити капітал, мама заявила, що супроти якихось можливих говорень, хоче дістати частину з капітала. Як ти знаєш, я відписав, що не бачу підстав до якихось говорень на нас і не бачу причини відступати від нашої умови. Мама на се нічого не відповіла, і ти щось три чи чотири рази промовчав на моє запитаннє, чи годишся на розділ по умові, і тепер заявляєш, що хочеш піддержувати жадання Мами.

Мині дуже прикро се писати, бо в тім є досить неприємна сторона. Лекше б се обговорити устно, але що ся можливість обговорення все усувається, а справа того рода, що проволока їй шкодить, тож мушу письменно се обговорити.

Ти знаєш, що я бажав все якнайскоршого розділу, уважаючи як на дуже добре теперішнє поміщеннє капіталу і небезпечну умову тестаменту, що ограничає спадщину лише мужеським потомством. Тепер же, коли ти і Мама відмовляєте своєї згоди на инакший поділ, як на 4 части, й відтягаєте розділ своєю незгодою – се властиво виходить на певну пресію на мене – я мушу або против волі згодитися на відступлення з своєї части 8600, або зіставатися при нерозділенім капіталі, зі всіма невигодами того.

Я не розумію мотивів Мами – в ім'я чого против нашої умови, і против вповні реальних причин мусів би я, і всі ми – але буду говорити за себе – робити таку значну перемін у? Мама ж обезпечена прегарно – крім пенсії, частина з книги, кругла сума прийшла їй з спадщини, навіть против умови, не кажучи за її власний капітал. Зрештою, як ти пишеш, вона се хоче потім наново ділити – подробиця, мотивів котрої я ще меньше розумію, супроти того, що ми вже властиво розподілилися, з її ж участию. На якісь можливости говорень – найліпший аргумент наша угода 1901 р., де мама добровільно зріклася своїх прав на користь дітей, а ми брати – добровільно згодилися виділити часть сестрі – акт найліпшої родинної гармонії. Тим часом як те, що тепер зарисовується, вже зовсім на ніяку гармонію не заносить. Коли б ти з Мамою (становища Галі не знаю), відмовляючи згоди на розділ і проволікаючи його навіть і змусили мене до згоди на розділ на чотири части, против моєї волі й переконання – то поруч із таким фактом, властиво, ніяким родинним і приятельським відносинам не лишалося б і місця. Як чоловік інтелігентний і на моральні питання вражливий, ти не можеш, думаю, не відчути і не зрозуміти сеї прикрої сторони. На мій погляд ти повинен би вияснити сю сторону мамі. Признаюсь, що та пресія на мене, яка вже мала місце, як бачу, протягом ряду місяців, в виді Вашої мовчазної опозиції, тим більше знеохочує мене до того нового проекту поділу і грозить ростроїти відносини між нами.

Про пляни наші широко писано було в попереднім листі, і в тім не вийшло поки що ніяких перемін. Горячо тільки стало дуже, аж я терплю сильно, хоч взагалі мало вражливий.

Дуже дякую за рахунки й відомости. Цілую!

Твій брат М. Г[рушевський]

24/VII (5/VIII).[1]905".

Лист зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 284–286. Вперше опубліковано: *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблем взаємин двох братів) // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4; 1–4. С. 424–425. Текст листа подано за збереженим оригіналом в археографічному опрацюванні упорядника.

Наприкінці цієї кореспонденції О. Грушевський розпочав писати свою відповідь: "Д[о]р[ого]й Мишенька. Письмо твое получил сегодня и прочитал его с тяжелым чувством. Спасибо, что ты разъяснил свое мнение по этому делу и свое понимание моего к нему отношения. Но здесь не совсем верно: я слишком всегда любил и люблю тебя, чтобы допустить какое-либо молчаливое давление на тебя изменить твое убеждение. Мне было тяжело сказать Маме тогда, что желание ее не исполнимо, и я думаю, что она сама оставит погодя это свое намерение, забудет про него. Так тяжело расходиться с близкими..." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп.1. Спр. 1285. Арк. 287). Згодом він продублював цей текст, додавши до нього інші відомості з повсякденного життя, й відправив М. Грушевському (Там само. Спр. 281. Арк. 256). Лист недатований, надійшов до Львова 29 липня (за ст. ст.) 1905 р. Це дає змогу встановити дату його написання: приблизно 27 липня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. запис за цей день*).

18 **[(31) липня 1905 р. Львів],** понед[ілок]. Був в унів[ерситеті], але там уже замкнули бібл[іотеку]. Вернувся до роботи коло т[ому] III, гл[ави] 3[-ої]. Роздумую над листом Саші – се грозить цілковитим розривом*. Але справа виникла на такім ґрунті, що уступка була б уже й тепер уступкою пресії.

Роздумую над листом Саші – се грозить цілковитим розривом. *– Див. коментар до запису за 17 липня 1905 р. та запис за 23 липня 1905 р.*

19 **[липня (1 серпня) 1905 р. Львів].** "Общ[ественная] Польза" згодилася на мої умови*, й я скоренько переглянув вступ і вислав 20 арк[ушів] "Очерків". Зрештою робив коло III т[ому].

"Общ[ественная] Польза" згодилася на мої умови… – йдеться про умови 2-го видання "Очерка истории украинского народа". Згаданий лист "Общественной пользы" не виявлено, тому можна лише передбачити, що сутність цих умов полягала в терміні виконання замовлення, накладі, вартості.

20 **[липня (2 серпня) 1905 р. Львів].** Робив коло т[ому] III.

21 **[липня (3 серпня) 1905 р. Львів].** Стало страшно горячо. Ввечері був дощ, але не робив ніякого впливу на погоду. Був ввечері Бородай*. Робив коректи і т[ом] III – читав літературу.

Був ввечері Бородай. – Йдеться про Бородая Олександра Івановича (1844–1919) – бандуриста, знавця кобзарської справи, громадського діяча, інженера за фахом. У 1870-х роках емігрував до США. Після повернення брав участь у громадському житті, викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка. Гостював О. Бородай з дружиною на віллі Грушевських і у вересні 1904 р., повертаючись до Америки (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 209–212). 25 (12) січня 1905 р. був прийнятий в члени НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57 зв.).

22 [липня (4 серпня) 1905 р. Львів]. Горячо. Не ходимо нікуди; навіть вночи нема прохолоди. Роблю коло т[ому] III. Ніяких вістей в справі з'їзду, нічого не знаю й про свої статі. Ввечері зачав писати лист до Саші* – умисно вичекав, аби заспокоїтися.

Ввечері зачав писати лист до Саші… *– див. коментар до запису за 17 липня 1905 р.*

23 [липня (5 серпня) 1905 р. Львів]. Нині рано докінчив і вислав Саші лист*. Горячо стає так, що не можу спати. Але роблю досить. Нині підкінчив [том] III, 3[-тю] главу, з виїмком потом церкви. Було перше засідання в справі оферт на Академ[ічний] дім. Дуже зааферувала нас оферта Нагірного і К°. Вернувся додому пізно і знову зле спав чи з горяча, чи з того клопоту.

Нині рано докінчив і вислав Саші лист. *– Див. коментар до запису за 17 липня 1905 р.*

24 [липня (6 серпня) 1905 р. Львів], неділя. Взявся за "Очерк" – розділ про відродженнє на Україні. Робив почасти в пивниці й там собі казав постелити, але чи то з музики, чи з вогкого повітря не міг заснути і вночи вернувся до спальні. Спав дуже мало, а прокинувся уже о 6½. Невважаючи на се піввиспаннє, робив не зле – "Очерк".

25 [липня (7 серпня) 1905 р. Львів]. Ввечері було друге засіданнє, але без результату. Рано бачився з Лущкевичом* в сій справі. Погода нарешті переломилася на нову квадру, пішов дощ.

Рано бачився з Лущкевичом… – йдеться про уповноваженого будівельної контори на вул. Св. Софії, 20 Наполеона Лущкевича (Napoleon Łuszczkiewicz), який ще в жовтні 1901 р. обчислював М. Грушевському вартість спорудження його вілли (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 872. Арк. 151). Ймовірно, саме до нього голова НТШ звернувся у справі фінансових розрахунків зведення Академічного дому.

26 [липня (8 серпня) 1905 р. Львів]. Добре виспавсь, завдяки охолодженню повітря. Знову засіданнє – без особливих результатів. Ніяких вістей про з'їзд. Ішов дощ кілька разів і прохолодив.

27 [липня (9 серпня) 1905 р. Львів], середа. Четвертий день інтенсивно працюю над "Очерком", і се починає мене томити, але найтяжший, остатній розділ ще передо мною. Ввечері дістав лист Лесевича, з котрого довідався, що моя статя в "Сині Отеч[ества]" надрукована*, а то не бачу його вже скоро місяць, не присилають.

Ввечері дістав лист Лесевича, з котрого довідався, що моя статя в "Сині Отеч[ества]" надрукована… – йдеться про статтю "Децентрализация и национальный вопрос",

опубліковану в № 133 "Сына Отечества" за 22 липня (4 серпня) 1905 р. (*див. записи за 4 травня, 8 липня, 1 серпня 1905 р. та коментарі до них*). Лист від 24 липня (за ст. ст.) 1905 р. видатного українського філософа, літературознавця, фольклориста, етнографа, громадського діяча Володимира Лесевича (підписаний криптонімом "В. Л") з повідомленням про згадану публікацію зберігається серед кореспонденцій до М. Грушевського від невстановлених осіб (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 21–23; атрибутований за змістом та почерком). На той час В. Лесевич також друкувався в "Сыне Отечества" і, як повідомляє, сам мав намір писати за даною темою.

28 [липня (10 серпня) 1905 р. Львів]. Знову починається горячо – дощ зберався ніби, а виплив. Двічи виходив до Лущкевича, а ввечері засіданнє. Пополудні займався розвішуваннєм гуцульщини*, а то "Очерк" (писав про Угор[ську] Русь і Буковину) починає томити. Був Томашів[ський] ввечері.

…займався розвішуваннєм гуцульщини… – ймовірно, йдеться про нові придбання до збірки творів гуцульського народного мистецтва, яка складала основу львівської приватної колекції М. Грушевського. Поповнити колекцію вдалося завдяки закупленим творам, що експонувалися на всеукраїнській "Виставі української штуки і українського артистичного промислу". Детальніше див.: *Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вістник. 1905. Зошит V. С. 61–62; *Шелудякова Н.* Львівська колекція Гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219; *Панькова С.М.* Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. 2016. Ч. 55 (Весна–літо). С. 37–42; *Панькова С.* "Половина виставки – наша": дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р. URL: http://immh.kiev.ua/polovina-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/

29 [липня (11 серпня)] [19]05 [р.] [Львів]. Було засіданнє для переговорів з оферентами – дуже неприємне, від котрого маю й досі (неділя) несмак: дуже Левинський вів себе несмачно, і я не міг здержатися, а він відписковувся до мене. Мав міцну постанову більше не ходити на сі засідання. Дуже то мені коштує богато. Лист від Саші – примирительним тоном*.

Лист від Саші – примирительним тоном. *– Див. коментар до запису за 17 липня 1905 р.*

30 [липня (12 серпня) 1905 р. Львів]. Добре виспався, і здається від того голова не була дуже добра. Робив коло "Очерка" цілий день і малював мапку (другу). Досить несмаку від вчорашнього. Погода похолодніла, й ішов дощ.

31 [липня (13 серпня) 1905 р. Львів]. Кепсько спав – пес Франковий і мухи попсували таку гарну, холодну ніч. Нині холодно таки добре. Ще й досі маю несмак від засідання, й рад би їхати. До того щось жолудок докучає. Ходили до будови, ввечері був Лукіянович і Франко. Пополудні спав.

1 **[(14) серпня 1905 р. Львів],** понеділок. Кепський день. Рано принесли "Сына Отеч[ества]" майже за цілий місяць, і статю "Децентрал[изация]"* знайшов моцно покалічену, а кореспонденції зовсім нема*. Пополудні прийшла звістка від Лукіяновича, що Голейко скидається. В полудне був у місті – міняв гроші й платив за телефон. Ніяк не збереться дощ, але не горячо.

… і статю "Децентрал[изация]"… *– Грушевский М.* Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июля (4 августа). С. 2. Стаття написана впродовж 4–6, 9, 11 травня, 8–9 липня 1905 р. *Див. коментарі до записів за 4 травня та 8 липня 1905 р.*

…а кореспонденції зовсім нема. *– Див. записи за 6 липня та 27 серпня 1905 р.*

…що Голейко скидається. – Йдеться про відмову архітектора Михайла Голейка брати участь у спорудженні Академічного дому.

2 **[(15) серпня] [19]05 [р.] [Львів].** Нині докінчив "Очерк"*, проробивши на нім без перерви, як віл, 10 день. Деякі дні робив по 3 арк[уші] на крові. Ще лишилася одна мапка й деякі дрібні дописки. Чув себе мінорнувато. Просив Фр[анка] зайнятись за виїздом Лук[іяновича] Акад[емічним] домом, але з того, м[а]б[уть], нічого не буде путного – забув etc.

Нині докінчив "Очерк"…. *– див. записи за 20 грудня 1904 р., 22 травня 1905 р. та коментарі до них.*

3 **[(16) серпня 1905 р. Львів].** Перейшов до "Іст[орії]", т[ому] III – підчитував etc., потрохи. Кулюня щось нездоровенька – на горло і горячкує. Нині ладили у нас телефон, але пробував розмовитися – не йде.

4 **[(17) серпня 1905 р. Львів].** Був у Фаєрштайна. Кулюні трохи лекше, але не зовсім, мені докучає важкість жолудка уже кілька тижнів.

6 **[(19) серпня 1905 р. Львів].** Кликали Вахтля, бо у Кул[юні] запримітив пленку, але він казав, що нічого. Досадно, що телеф[он] не функціонував – а був потрібний так. Видно, неудачі з ним. Посилав до бюра, але даремно, аж нині прийшов мастер і направив вечером. Хотів їхати до Тов[ариства] на газети, але передумав.

7 **[(20) серпня 1905 р. Львів].** Неділя. Вночи снилося мені, що читав в "Руслані"(!) маніфест і плакав, що для України нічого. Рано довідавсь, що Фр[анко] приходив о 10[-ій] і гукав про маніфест*. Їздили до церкви, потім були в кав'ярні й читав газети. Настроїло нас якось несьвідомо на мрії – кинути професуру евентуально й пуститися на політику: кандиду-

вати, їхати до Росії. Але в друкованім тексті дуже було богато до розготовки і борьби. Був Франко і Томаш[івський].

…Фр[анко] приходив о 10[-ій] і гукав про маніфест. – Йдеться про маніфест Миколи II від 6 серпня (за ст. ст.) 1905 р. "Об учреждении Государственной Думы". Одночасно з маніфестом опубліковане "Положение о выборах в Государственную Думу", розроблене міністром внутрішніх справ О. Булигіним. Принципи виборів депутатів Думи, розроблені в положенні, значно обмежували виборчі права й викликали загальне обурення в суспільстві й численні мітинги протесту. В результаті вибори в "Булигінську думу" так і не відбулися. Сутності змісту "Маніфесту" й "Положення" М. Грушевський присвятив публіцистичну працю "К злобе дня", яка була набрана для петербурзької газети "Сын Отечества" (№ 100). Про підготовку статті до друку повідомляв О. Лотоцький: "«На злобу дня» прийнято, набрано і буде друковатися. Тільки цензор покалічив сю річ – закреслив останніх 6 рядків, і в середині дещо попсував, але, кажуть, се не позбавило значіння статті. Появиться, як скоро буде місце" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 292). Однак в "Сыне Отечества" стаття так і не вийшла, і М. Грушевський подав її у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907. С. 104–106). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 436–437).

8 **[(21) серпня 1905 р. Львів],** понед[ілок]. Роблю все коло "Історії", [том] III. Але вчора по тій прогулці й нині голова не особл[ива]. Був Копач. Думаємо їхати замість Riva до Криму*. Але страшить мене велика паспорт[на] оплата – може зложать потім.

Думаємо їхати замість Riva до Криму. – З 4 до 21 вересня (за ст. ст.) М. Грушевський з родиною відпочивав у Ялті (*див. запис за 27 серпня 1905 р.*). *Див. також коментар до запису за 18 січня та запис за 29 червня 1905 р.* Це була друга мандрівка Грушевських до Криму, першу вони здійснили влітку 1901 р. з однорічною донечкою. Детально див.: *Панькова С.* "Дорогий рай": кримські подорожі родини Грушевських. URL: http://immh.kiev.ua/dorogiy-ray-br-krimski-podorozhi-rodini-grushevskih/

9 **[(22) серпня 1905 р. Львів].** Приніс Фр[анко] коректу моєї статі, каже, що писав Мельник* – буде по-нім[ецьки], фр[анцузьки], англ[ійськи] і швед[ськи], і се дуже мене потішило й приємно настроїло. Читав коректу статі.

…каже, що писав Мельник… – йдеться про видавця німецькомовного франкфуртського збірника Йозефа Мельніка, який у 1906 р. надрукував статтю М. Грушевського "Die Kleinrussen". *Див. коментар до запису за 19 червня 1905 р.*

10 **[(23) серпня 1905 р. Львів].** Заборона ординації й гадки про неї дуже сумно мене настроюють. На правім боці виїдуть самі поляки. "Іст[орія]", [том] III, дуже мені завертає голову – маса переглядати, особливо до літератури*. Нині принесли Франкову статю Климента, і там він полемізує; читав уважно і мушу реплікувати*. Прислав він же статю Істріна в "Ж[урнале] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения]* – сам він виїздить.

…маса переглядати, особливо до літератури. – Особливу увагу при підготовці 2-го видання ІІІ тому "Історії України-Руси" М. Грушевський приділяв опрацюванню нової літератури, що знаходить підтвердження в збережених автографах доповнень до бібліографічних приміток та заувагах у післямові: "В ріжних місцях знайдуть читачі також спостереження, навіяні чи то новійшими студіями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарешті чимало характеристичнійших епізодів з джерел для ілюстрації відносин" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. ІІІ. Вид. 2-ге. Львів, 1905. С. 587). Окрім того, у цьому виданні розширено огляд політичної системи давньої Руси, внесено чимало нових фактів в огляд Галицько-Волинської держави XIV ст., використано нові знахідки й студії щодо історії мистецтва та літератури.

Одним із важливих джерел бібліографічних посилань 2-го видання третього тому стала унікальна пам'ятка: Радзивиловская, или Кенигсберская, летопись. СПб., 1902. Т. І: Фотомеханическое воспроизведение рукописи; Т. ІІ: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. При ретельному перегляді нотаток М. Грушевського на полях тексту та бібліографічних приміток до 2-го видання третього тому впадають у вічі назви численних видань та студій у науковій періодиці, що побачили світ після виходу 1-го видання тому, у 1901–1905 рр. Вчений уважно стежив за науковими новинками, замовляючи їх через книгарні Києва, Москви, Петербурга, Варшави тощо. Постійно користувався послугами київських книгарів І. Розова, М. Оглоблина, книгарні "Киевской старины" тощо (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 4; 55–55 зв.; Спр. 771. С. 1–64). Послуговувався також львівськими антикварними лавками, зокрема Лейби Іґля. Найретельнішим виконавцем термінових замовлень львівського професора від 1901 р. був завідувач книгарні "Киевской старины" В. Степаненко, який у 1901–1905 рр. переслав М. Грушевському цілу низку періодичних та корпусних видань, на які вчений посилається безпосередньо у 2-му виданні ІІІ тому. Це були річники або свіжі числа "Журнала Министерства народного просвещения", "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца" та "Киевской старины", а також окремі томи "Архива Юго-Западной России" (Там само. С. 9, 13, 17, 22; Спр. 303. С. 62). З відомої київської книгарні на львівську віллу історика надійшла перша частина першого тому нового видання "Истории русской церкви" Є. Голубинського (М., 1901), дослідження І. Івакіна "Князь Владимир Мономах и его поучения" (М., 1901. Ч. 1), назване істориком "ділєтанською роботою", та В. Чаговця "Преподобный Феодосий печерский, его жизнь и сочинения" (К., 1901), оцінене як "студентська, слабка робота" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. ІІІ. 2-ге вид. Львів, 1905. С. 476–477). Вчасно наспіли нові праці В. Ляскоронського, Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського, А. Лященка, Ф. Леонтовича та ін.

Окремі праці та збірки надходили М. Грушевському від авторів, упорядників чи редакторів. Як свідчить листування вченого, знамениті "Древности Приднепровья" надсилали до Львова власники відомої київської колекції старожитностей і упорядники випусків Богдан і Варвара Ханенки. Так само від редактора, Миколи Біляшівського, надходив із Києва й журнал "Археологическая летопись Южной России". Через книгарні Москви й Петербурга вчений отримував такі періодичні видання, як "Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук", "Материалы по археологии России, издаваемые Императорской археологической комиссией", "Памятники древней письменности и искусства", "Византийский временник" та ін. Всі вони були важливим арсеналом його бібліографіних оглядів ІІІ тому. Не міг вчений оминути увагою цілу низку видань відомих російських дослідників та тематичних збірників, зокрема: Павлов А. Курс церковного права (Троице-Сергиева лавра, 1902); Лекции и исследования по древней истории русского права В. Сергеевича (СПб., 1903); Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения (СПб., 1903); Ключевский В. Курс русской истории (М., 1904); Книга для чтения по русской истории / под. ред. М. Довнар-Запольского (М., 1904); Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями (К., 1904); Кондаков Н. Лицевой иконописный подлинник. Т. І: Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа (СПб., 1905) та багато інших. Варто відзначити, що обсяг і формат перевидання третього тому не дозволив авторові подати розлогі коментарі чи ширші полемічні замітки до цих праць. Це він здійснив у рецензіях на сторінках "Записок НТШ". Для заповнення історіографічних прогалин третього тому у

проміжку між його його 1-им та 2-им виданням М. Грушевський чимало зробив і сам. Так, у 1-му виданні вчений наголошував на необхідності спеціальних досліджень окремих проблем, як-от автентичності грамот князя Лева та хронології Галицько-Волинського літопису. Першу проблему М. Грушевський спробував розв'язати статтею "Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка", другу – розлогою розвідкою "Хронологія подій Галицько-Волинської літописі" *(Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 7. Львів, 2005. С. 442–460*;* С. 327–387*;* С. 388–391).

…принесли Франкову статю Климента… мушу реплікувати. – Йдеться про продовження праці І. Франка, яка публікувалася впродовж 1902–1905 рр. в "Записки НТШ" (Т. XLVIII, LV, LIX, LX, LXVI, LXVIII): *Франко І.* Сьвятий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської лєґенди. [Продовження]: XI. Культ сьв[ятого] Климента в Мораві й на Руси // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXVI. Кн. IV. С. 257–281. Наприкінці статті додано згадану репліку М. Грушевського "Іще до "Чуда св[ятого] Климента папи римського". Вона пов'язана з тим, що у своїй черговій подачі "Сьвятого Климента у Корсуні" І. Франко заперечує висновки, що "Похвала Клименту" значно молодша від "Чуда", зроблені М. Грушевським у статті: *Грушевський М.* Кілька заміток до "Чуда Св. Климента папи римського" // Записки НТШ. Львів, 1902. Т. XLIX. Кн. V. С. 1–4. Посилаючись на цю статтю й аналізуючи аргументи історика, І. Франко в цих двох староруських похвальних словах св. Клименту бачить "не два окремі твори, навіть не дві відмінні редакції одного твору, а один і той самий твір, один основний текст у двох формах – одній розширеній і другій укороченій" (*Франко І.* Сьвятий Климент у Корсуні... // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXVI. Кн. IV. С. 274). У своїй репліці М. Грушевський відстоював свої попередній висновки: "я уважав би «Чудо» проповіддю, старшою від «Похвали»". Передруковуючи у 1906 р. "Сьвятого Климента у Корсуні" окремим виданням, І. Франко залишався при своїй попередній думці, проте з повагою відгукнувся про зауваги й допомогу М. Грушевського: "На закінчення отсеї передмови вважаю своїм милим обов'язком висловити щиру подяку всім тим добродіям, що своїми порадами та вказівками помогли мені доконати сеї праці, отже, поперед усього в[исоко] пов[ажаному] проф. М. Грушевському за щиру участь, з якою він слідив за ходом моєї праці, і за ті критичні уваги, які уділяв мені на кождім кроці" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 34. К., 1981. С. 8).

Прислав він же статю Істріна в "Ж[урнале] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения]"... – Йдеться про чергову подачу праці російського історика літератури, професора Новоросійського університету В. М. Істрина "Из области древне-русской литературы (V. Русская литература XI–XIV вв. и литература малорусская)" (Журнал министерства народного просвещения. СПб., 1905. Ч. CCCLX (Август). С. 233–292). Попередні розділи друкувалися у цьому ж виданні у 1903 р. (Август–Ноябрь) та 1904 р. (Октябрь). Як тільки розпочався друк праці В. Істрина, на них відреагував І. Франко: *Франко І.* Рец. на публ.: В.М. Истрин. Из области древне-русской литературы (Журнал Министерства народного просвещения, 1903, VIII–XI) // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXI. Кн. V. С. 8–13.

Саме з цієї рецензії й розпочинає новий розділ своєї студії російський дослідник, відвівши значну частину її полеміці з І. Франком, підмінюючи наукові аргументи публіцистичними випадами не завжди в коректній формі: "Вторая глава моих исследований в области древнерусской литературы, напечатанная в «Журнале Министерства Народного Просвещения», 1903 г., X, неожиданно накликала на меня беду. Я чуть не предан анафеме перед лицом всей Украйны. Известный галицкий ученый Ив. Франко в LXI томе Записок «Наукового Товариства імени Шевченка» (1904) выдал меня на растерзание всей Украйны, сказав, что у меня «на кінці наукової арґументації стоїть, здається, Катонівське «Ceterum cenceo Ukrainam esse delendam» [«Стверджую, що Україна має бути зруйнована» (*латин.*) – перефразовані слова Катона Старшого «...Карфаген має бути зруйнований». – *Упоряд.*]" (*Истрин В. М.* Из области древне-русской литературы // ЖМНП. СПб., 1905. Ч. CCCLX (Август). С. 233). Ознайомившись зі змістом цієї праці, М. Грушевський у листі до І. Франка від 19 серпня (2 вересня) 1905 р. висловив свою думку щодо подальшого рецензування: "На статтю Істріна відай не варто реагувати – вона занадто нетактовна" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 93). За рецензію на працю В. Істрина взявся

В. Гнатюк: *В. [Гнатюк В.]* Новий Флоринський в Одесі // ЛНВ. 1905. Т. XXXII. Кн. XII. С. 236–237).

11 [(24) серпня 1905 р. Львів]. Робив коло "Історії", [тому] III, але голова не особлива. Істріна статя так погана, що не міг читати тягом, але ремонструвати й <нерозбірл.> здасться. Сам себе б'є. Пополудні були в місті на купні, а я в Т[оварист]ві потім.

12 [(25) серпня 1905 р. Львів]. Нині в полудне обдумав статю до "С[ына] Отеч[ества]"*, і так вона мене опанувала, що не міг відложити, а зараз же написав і відіслав. І дуже себе від того приємно чув. Тільки Мар[инця] має сильні сумніви – чи надрукують.

Нині в полудне обдумав статю до "С[ына] Отеч[ества]"… – *Грушевский М.* Невероятно // Сын Отечества. 1905. № 187. 18 сентября. Про друк цієї статті 19 вересня (за ст. ст.) 1905 р. О. Лотоцький телеграфував у Ялту: "ЗАКАЗНОЕ ПИСЬМО ПОСЛАНО ЧЕТВЕРГ ВОСКРЕСЕНЬЕ НАПЕЧАТАНО НЕВЕРОЯТНО ЛОТОЦКИЙ" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 295).

13 [(26) серпня] [1]905 [р.] [Львів], субота. Страшна засуха, хоч і не дуже горячо. Робив коло т[ому] III і коло корект. Втомила ся робота, і часом достаю охоти до дороги, а иньшими часами думка про неї мене страшить лише. Був Шемет з Лубень* з листом від Грінченка*. Напосівся на мене той Грінч[енко].

Був Шемет з Лубень… – контекст листа не дозволяє встановити, про кого з братів Шеметів йдеться: Володимира, Сергія чи Миколу.

…з листом від Грінченка. – Серед збережених кореспонденцій Б. Грінченка до М. Грушевського згаданої кореспонденції не виявлено (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 430).

14 [(27) серпня 1905 р. Львів]. Докінчив перед полуднем перегляд тексту т[ому] III, і було се мині дуже приємно, тим більше, що прийшли на гадку ріжні ідеї до тексту. По полудню був Труш, але я читав розвідку Шахм[атова] про Кенигсберг[ський] літоп[ис]* і лише часами з ним говорив.

…я читав розвідку Шахм[атова] про Кенигсберг[ський] літоп[ис]… – наступного дня М. Грушевський розпочав писати рецензію на це друге після 1767 р. видання літопису з ґрунтовним дослідженням його історії, тексту та науковою аргументацією датування, підготовлене О. Шахматовим: *Грушевський М.* Рец. на: Радзивиловская или Кенигсбергская летопись. Т. I: Фотомеханическое воспроизведение рукописи. Т. II: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи (Издание Общества любителей древней письменности, ч. CXVIII). СПб., 1902, т. I ненумеров., т. II ст. 127, вел. 8º // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LVII. Кн. V. С. 8–10. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 34–36. Другий том видання склали розвідки О. Шахматова ("Описание рукописи" (С. 1–17), "Исследование о

Радзивиловской или Кенигсбергской рукописи" (С. 18–114)) та замітка Н. Кондакова про мініатюри літопису.

Незадовго до написання рецензії, 21 травня (за ст. ст.) 1905 р., М. Грушевський звертається до відомого дослідника давньоруських літописів О. Шахматова за роз'ясненнями: "В Вашей монографии о Радзивилловской летописи, о которой мне хотелось дать заметку в «Записках» и в новом издании III т. «Истории», совершенно умалена известная частичка старого издания Радзивилловской летописи о приходе послов от папы к Роману, нет ее и в фототипическом издании. Как это понимать? Не откажите объяснить в двух словах, чтобы мне не выражать недоумения" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. К., 1996. № 5. С. 91). Власне, цей сюжет про посольство папи Інокентія III до Романа Мстиславича, описаний у 1-му виданні третього тому (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1900. С. 118–119; 527), цікавив М. Грушевського насамперед з точки зору достовірності джерела цієї легенди, дописаної до Радзивіллівського кодексу приблизно в XV ст. та оприлюдненої у першому виданні літопису.

У відповідь О. Шахматов лаконічно, але ґрунтовно пояснював: "Фототипическое издание Радзивилловской летописи передает Вам весь ее текст. О послах от папы к Роману в Радзивилловской летописи ничего нет, что было ясно уже из разночтений к изданиям Лаврентьевской летописи. Кажется, это известие включено в издание Радзивилловской летописи прошлого века. Но это издание решительно никуда не годно, так как оно без всякой оговорки дополнило издаваемый текст по другим источникам" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова. С. 91–92). Думається, що М. Грушевський, який і раніше не мав сумнівів щодо невідповідності оповідання про посольство папи автентичному тексту Радзивіллівського літопису, із вдячністю прийняв аргументи О. Шахматова. Хоча в рецензії відзначав, що дослідник, на жаль, не зупиняється на "екстраваганціях" попереднього видання 1767 р., серед яких є й доволі цікаві, зокрема про посольство папи до Романа (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. С. 36). У результаті, у 2-му виданні третього тому «Історії України-Руси» М. Грушевський рішуче трактує цю звістку як легенду, залишаючи відкритим питання: чи в основі її лежить дійсний факт, чи "пам'ять пізніших уніонних пересправ" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Вид. 2-ге, розширене. Львів, 1905. С. 11–12).

15 [(28) серпня 1905 р. Львів]. Робив коло т[ому] III, писав рец[ензію] на Шахматова*. Ішов кількома наворотами дощ, трохи прохолодив і поліпшив повітрє. З Кулюнею піднесли ми Маринці несесор* і фамілійно їли торт. Ніхто не приходив, і навіть від Мами й Саші не було поздоровлень, так ми собі в тіснім кружку відсьвяткували, й було нам добре.

...писав рец[ензію] на Шахматова. *– Див. коментар до запису за 14 серпня 1905 р.*

З Кулюнею піднесли ми Маринці несесор... – подарунок Марія Грушевська отримала з нагоди іменин, які випадають на 15 (28) серпня.

16 [(29) серпня 1905 р. Львів]. Був в консуляті в справі паспортн[ої] пошлини – зовсім даремне й неприємно, як звичайно. Заходив ще до банкір[ської] контори, потім в Тов[ариство], де вибирав книжки, й потім з Гнатюком і Мочульським вертав додому. Розболілася мині з того всього, а найгірше від консуляту, голова.

17 [(30) серпня 1905 р. Львів]. Роблю далі коло т[ому] III – підчитую літературу, роблю дрібні доповнення й коректу. Від тижня складають форсовно, але до виїзду не скінчать. Досить се все докучило, й часом уже й я з приємністю думаю про виїзд.

18 [(31) серпня 1905 р. Львів]. В Росії заноситься на реакцію сильну, й укр[аїнці] готові знова лягти на печи*, нічого не діставши, тим часом як поляки беруть силу і над ними. Жаль бере – і на людей, наших і чужих. Не шукати зносин з ними, а зневажати й погорджувати ними. Чи помогли що мої знайомі нам в укр[аїнських] справах чи мині? – ріжні Василенки і Шахматови!* Нині був Дашкевич у нас* з родиною, ніби дуже росположений, але й він такий самий – як щирий, то переляканий над всяку людську подобу.

...готові знова лягти на печи... – щоб передати своє обурення бездіяльністю українців, М. Грушевський використовує відомий образ знаменитої поезії В. Самійленка "На печі" (Українська патріотична дума): "Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, / Але завше я був патріотом".

Ріжні Василенки і Шахматови! – М. Грушевський покладав багато надій на впливи визначних вчених і політиків на урядові сфери щодо зміни ставлення до української справи. О. Шахматов створював позитивну для українців опінію в Петербурзькій Академії наук, М. Василенко – в колах однопартійців-кадетів. Проте наслідки таких дій були мізерними.

Нині був Дашкевич у нас... – йдеться про українського історика, літературознавця, учня В. Антоновича, професора Університету св. Володимира, голову Історичного товариства Нестора Літописця Миколу Павловича Дашкевича (1852–1908).

19 [серпня (1 вересня) 1905 р. Львів]. Віддали ми візиту Дашкевичу, що саме вернувся від Петрушевича!* Був в унів[ерситетській] бібл[іотеці], що якраз відчинена. Писав відповід[ь] Франкові* – того, що було треба.

...вернувся від Петрушевича! – Тут знаком оклику М. Грушевський висловлює своє обурення з приводу сервілізму українських учених, які мали старі централістичні погляди на українське суспільне життя. Це стосувалося й М. Дашкевича, який після відвідин "мазепинця" М. Грушевського засвідчив свою повагу москвофілу А. Петрушевичу. Учень В. Антоновича і автор багатьох українознавчих праць, він майже одночасно подавав свої статті до ювілейних збірників В. Антоновича й українофоба Т. Флоринського.

Писав відповід[ь] Франкові... – йдеться про лист М. Грушевського, відправлений наступного дня, 2 вересня (за н. ст.) 1905 р. У ньому йдеться про коректу статті І. Франка "Сьвятий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської лєґенди" до "Записок НТШ", що їх вчений мав намір випустити перед виїздом до Криму. М. Грушевський подає також вказівки щодо змісту чергової книжки "Літературно-наукового вістника" та висловлює свої враження від статті російського історика літератури В. М. Істрина (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 93).

20 [серпня (2 вересня) 1905 р. Львів]. Сум огортає; був ввечері Томашівський і додав його своєю і нашою безродністю, безвиглядністю.

<Занехаювали> нас вороги й свої “патріоти”, перед котрими б’ють чолом люде, а вони самі вірять в свої великі заслуги – “сини України”.

21 **[серпня (3 вересня) [1]905 [р.] [Львів],** неділя. Дощовий період тягнеться далі, а докучає вітер – без нього було б приємно, а так і не виглянути.

27 **[серпня (9 вересня) 1905 р. Львів–Київ] – [14 (27) жовтня 1905 р. Львів]*.** В суботу, відложивши виїзд, аби покінчити ріжні роботи (коректи, німецьку мапу, etc.), виїхали в Київ; трапив якраз на засіданнє; ввечері 29[-го] був у Антоновича; наради зробили невимовно прикре враженнє, і я старався склеїти порозуміннє між радикалами й демократами*. 2/IX виїхали в Одесу, 4/IX приїхали до Ялти*. Відти виїхали 21/IX, щоб з’їхатися з фамілією*. З Київа виїхали 1(14)/X*. Був перед виїздом, 30/IX, на конференції, яка теж попсула мені богато крови.

Дім застали в порядку – і гору корект. Зимно стріло нас – 1/X був сніг, і мусіли зачати від форсовного палення, що зараз і угріло, але відбилося на моїй голові. Сі дні, 3–4[-го], форсовно читав коректи, головно т[ому] III, оскільки позволяли иньші біжучі справи. Нині, невважаючи на дощ, 4/X ходив на будову Ак[адемічного] дому. Переконавсь, що Бандрівський досить пильнує будову, і дуже тим утішився.

8[-го] зачав виклади – не міг 7[-го], бо не було авдиторії, але зараз перервав на тиждень – в понеділок був загальний штрайк, і я відкликав виклад. Цілий тиждень – аж до 13[-го] – читав коректи III т[ому] (також потрохи “Записок”, нім[ецької] “Історії” й франц[узький] переклад). В середу відбув засід[аннє] факультета і Тов[ариства] Шевченка*. В четвер, 13(26)[-го], взявся до V тому і почав його переробляти. Чув себе немудро – голова не була добра від палення і тих занадто ріжнородних справ, що мене нараз обсіли. В четвер, 13(26)[-го], було засід[аннє] Спілки, і я був в лихім гуморі й досить нападався на Гнатюка – щоправда, він дуже собі легко вів справи, але в кождім разі нападатися, хоч би і в досить делікатній формі, не було чого*. З Росиї нічого доброго – Лот[оцький] повідомив, що “С[ын] Отеч[ества]” звернув статі*. Се мене обійшло досить мало, хоч само по собі дуже цікаво.

27 [серпня (9 вересня) 1905 р. Київ] – [14 (27) жовтня 1905 р. Львів]. – Цей запис охоплює період перебування М. Грушевського у Києві, відпочинку в Одесі та Ялті (2–21 вересня (за ст. ст.)), повернення до Львова через Київ. Нотатка, як підсумок, зроблена в один день, найвірогідніше 14 (27) жовтня 1905 р.

…я старався склеїти порозуміння між радикалами й демократами. – Йдеться про порозуміння між Українською радикальною партією (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський) та Українською демократичною партією (О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко). Остаточне об’єднання в Українську демократично-радикальну партію відбулося в кінці 1905 р.

…4/IX приїхали до Ялти. – 17 днів відпочинку в Ялті обійшлися родині в 260 руб., з них 125 руб. витратили на помешкання, 15 – на екскурсії, 2 – на концерти, 88 – на харчування, 30 – на дрібні витрати. Витрати на проїзд склали відповідно 129 руб. і 110 руб. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 74–75 зв.). Як і під час першого відпочинку 1901 р., Грушевські загостили в дачному комплексі "Джаліта", що на перехресті Пушкінського бульвару з Набережною навпроти Олександрівського скверу. За час короткого відпочинку встигли побувати також в Балаклаві. Детально див.: *Панькова С.* "Дорогий рай": кримські подорожі родини Грушевських. URL: http://immh.kiev.ua/dorogiy-ray-br-krimski-podorozhi-rodini-grushevskih/

Відти виїхали 21/IX, щоб з'їхатися з фамілією. – Про плани прибути до Києва на 25 вересня (за ст. ст.) 1905 р. та мету ("буде наш родинний з'їзд в ріжних родинних і фінансових справах") М. Грушевський повідомляв напередодні С. Єфремова (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 164). На цей час до Києва переїхала з дітими сестри, Ганна Грушевська (Шамраєва). Тут уже мешкала мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, а також брат, Олександр Грушевський. Пам'яткою про цю зустріч став відомий знімок, зроблений у фотографії В. Висоцького між 24 і 30 вересня (за ст. ст.) 1905 р. На фото мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, Михайло з дружиною Марією та донькою Катериною, брат Олександр та Ганна Грушевська (Шамраєва) з дітьми – Ольгою та Сергієм. Опубліковано: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 107 (№22). З цієї фотосесії відомі також світлини, на яких Катерина Грушевська з Ольгою та Сергієм Шамраєвими, а також окремо Сергій з Ольгою. Про ці знімки згадує у своєму листі від 31 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. сестра Ганна (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 582). Усі фото зберігаються в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

…з Київа виїхали 1(14)/X. – За свідоцтвом, виданим Радзивилівською митницею 2 жовтня (за ст. ст.) 1905 р., із собою Грушевські перевозили 3 старі персидські килими, придбані в Ялті чи в Києві, які поповнили збірку старожитностей історика (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 6).

…і Тов[арист]ва Шевченка. – На засіданні Виділу НТШ, яке відбулося 25 (12) жовтня 1905 р., окрім низки інших питань, постановили взяти в Краєвому банку позичку на суму 20 000 корон для спорудження Академічного дому; прийняли до відома, що Міністерство віровизнань і освіти виділило для Археографічної комісії на 1905 р. допомогу в розмірі 2000 корон для архівних експедицій. Прийнято та розписано бюджет товариства на 1905–1906 рр. , який склав 53 900 корон, з них на "Записки НТШ" – 11 000 корон (1905 р.), 12 500 корон (1906 р.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 70 зв. – 71 зв.).

…не було чого. – Цю фразу М. Грушевський помилково занотував як "не було нічого", хоча за змістом вона може мати варіанти: "не було чого" або "було нічого". Обираємо одну з них: "не було чого".

Лот[оцький] повідомив, що "С[ын] Отеч[ества]" звернув статі. – У згаданому листі від 1 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. О. Лотоцький повідомляв: "З статтями Вашими в «Сыне от[ечества]» зле. Після довгих моїх нагадувань вернули отсе мені кореспонденцію Вашу зі Львова, а разом написали несподівано, що «На злобу дня» не буде друкуватися і що як знайдуть коректурний відбиток, то пришлють. Свинство! Пережду днів два і, коли не одберу, знов піду до редакції. Кореспонденція і зараз не втратила інтересу, лиш дещо пристарилося (про страйк робітників у Львові) і треба се викинути. Рукопис Ваш оддав я переписати на машині (бо на читання його треба оголосити особливий конкурс) і завтра мають мені його вернути; в понеділок занесу до «Нашої жизни»; там теж гублять рукописи, для того треба мати в себе оригінал. Туди занесу і «На злобу дня», як буду мати. «Невероятно» покалічено так цензурою" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 296).

15 [(28) жовтня 1905 р. Львів]. Викладав я знову і був на засід[анні] факультету з огляду на петицію рус[ьких] студентів в справі катедр. Від Росиї комунікація відтята, листів нема. В неділю, 16[-го], мав засід[аннє] секції*, потім з Вовком, Том[ашівським] і Раков[ським] прийшли до нас, прийшов іще Лукіянович і Матушев[ський]*. Поговорили. Вовк пішов скоро – поїхав уже.

В неділю, 16[-го], мав засід[аннє] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулася 29 (16) жовтня 1905 р. за участю М. Грушевського, Ф. Вовка, С. Томашівського, В. Герасимчука та І. Кревецького, С. Томашівський зреферував розвідку Д. Коренця "Повстання Мартина Пушкаря", яка визнана вповні вартою до друку. Опублікована у вид.: Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 257–287 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 61).

…і Матушев[ський]. – Закінчивши 1904 р. юридичний факультет Дерптського університету, Ф. Матушевський працював інспектором народних шкіл у повітовому містечку Вовчанськ Харківської губернії, з 16 вересня (за ст. ст.) 1904 р. зарахований помічником присяжного повіреного М. І. Міхновського і внесений до списку помічників присяжних повірених Харківської судової палати. Невдовзі перебрався до Києва, де активно співпрацював з видавництвом "Вік", став членом Української демократичної партії, згодом Української радикальної партії, з 1905 р. – Української демократично-радикальної партії. Про його перебування восени 1905 р. у Львові свідчать листи до С. Єфремова (*Якобчук С.* Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901–1907 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку XX століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2010. Т. 20. С. 221), а також до дружини – В. О. Матушевської (в дівоцтві Попової). Останні, які зберігаються в приватній збірці С. І. Білоконя, подають надзвичайно важливі й цікаві відомості щодо часу перебування, його мети, вражень.

Виїхавши з Києва 1 вересня (за ст. ст.) 1905 р., Ф. Матушевський планував пробути у Львові один місяць з метою збору "наукового матеріалу по історії та фильологиї стільки, щоб хватило на цілий рік". Працював з книгозбірнями Оссолінських, Наукового товариства імені Шевченка, збирався добути дозвіл на роботу в бібліотеці Львівського університету та поїхати до бібліотеки Краківського університету. З біографічних джерел Матушевського відомо, що він мав намір продовжити свої університетські історичні зацікавлення, можливо, підготувати наукову працю на здобуття звання доктора філософії в одному з університетів. У своїх корепонденціях ділиться враженнями про Львів, який нагадував йому Київ, подає надзвичайно цікаві спостеження щодо українців Галичини, обурюється шовіністичним характером польської преси. 1 (14) жовтня 1905 р. побував на засіданні Галицького сейму і був невимовно розчарований. Він побачив "безсовісне, підле глумління над тим суспільством, репрезентантами якого являються посли в соймі", адже цим представникам народу, за його словами, " а ні якого діла немає ні до народу, ні до його портреб". Уважно стежить за новинами в Росії, адже саме на час його перебування у Львові випадає проголошення в Росії царського маніфесту від 17 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. Піднесено повідомляє, як усі читають цей маніфест і промовляють: "Конституція в Росії". Бере участь у вічі з приводу виборчого права і для себе робить висновки про щирий "ідеалізм", сполучений "з здоровим, цілком природним демократизмом" українства в Росії. Наукові студії і політичні події затримали Ф. Матушевського у Львові до кінця жовтня (за ст. ст.) 1905 р. (*див. запис за 27–30 жовтня 1905 р.*). Певно з обережності в досить розлогих, відвертих і емоційних листах до дружини він не називає імен тих осіб, з якими там зустрічався, і, зокрема, М. Грушевського.

17 (30) [жовтня 1905 р. Львів]. Нині викладав (2 години), була гарна погода – ходив пополудні на будову. Роблю вчора і нині коло V тому. III т[ом] властиво скінчено, але не тішився випуском, бо і в переплетні штрайк, і комунікації нема.

18 (31) [жовтня 1905 р. Львів]. Нині було зібраннє <нерозбірл.>. Пополудні появився в газетах маніфест* – Томаш[івський] телефоном сповістив, і післали по "Sł[owo] Polskie". Але не знати, чи з тої конституції щось буде.

Пополудні появився в газетах маніфест… – йдеться про "Маніфест об усовершенствовании государственного порядка", розроблений С. Вітте й проголошений 17 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. Миколою II. Про цю звістку М. Грушевський згадував у своїй статті про І. Франка "Апостолові праці": "Так і 18 жовтня 1905 р., пізнього вечора, ставши під фірткою і не заходячи до середини, він крикнув: «Конституція в Росії!» – і ми всі вийшли на двір і стиснули собі руки через браму. Поки що нічого ще не було, крім голого слова" (*Грушевський М.* Апостолові праці // Україна. 1926. Кн. 6 (20). С. 16).

19 [жовтня] (1 [листопада]) [1905 р. Львів]. Було засід[аннє] секції, комісії*, <нерозбірл.> в справі праць, і потім пішли до кав'ярні – говорити про конституцію (був з нами ще Петлюра), а дома застали ще Матуш[евського], і так балакали аж в ніч, все про констит[уцію]. Розстроїв мене Федак жаданнєм підпису на вексель – чіпаються люде, як би се я робив для власної приємности.

Було засід[аннє] секції, комісії… – того дня на засіданні Історично-філософічної секції НТШ М. Зубрицький зачитав вступ до матеріалів з історії галицького селянства у XVII і XVIII ст. під заголовком "Село Мшанець Старосамбірського повіта" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXX. Кн. II. С. 114–167; Т. LXXI. Кн. III. С. 96–133; Т. LXXIV. Кн. VI. С. 93–128; 1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 114–170. Сучасний передрук: *Зубрицький М.* Зібрані твори і матеріали: У 3 т. Т. 1: Наукові праці. Львів, 2013. С. 292–447). С. Томашівський зреферував розвідку І. Крип'якевича "Русини-властителі у Львові в першій половині XVI віку", яку визнали вартою до друку. Опублікована у вид.: Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 219–236. Того ж дня відбулося засідання Археографічної комісії, на якому М. Грушевський зачитав меморіал у справі археографічних екскурсій, який комісія прийняла до відома разом із внесенням про призначення кредиту (окрім ухваленого для І. Кревецького) для І. Крип'якевича та В. Герасимчука (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 61–61 зв.).

20–23 [жовтня] (2–5 [листопада]) [1905 р. Львів]. III том вийшов четвер вечер*, але буде лежати, бо товарового руху нема. Нарешті появилися звістки про свободу преси*, але не знати, оскільки ся свобода певна. Ми все ще відтяті від Росії, й відти нічого не проходить. Роблю коло [тому] V, [глави] 2[-ої]. Вчора й нині мали згризоту з причини соболевого ковніра – замовили, а потім дістали Katzenjammer [тут: головний біль (*нім.*)].

III том вийшов четвер вечер… *– див. коментар до запису за 1 лютого 1905 р.*

Нарешті появилися звістки про свободу преси… *– див. коментар до запису за 28 листопада 1905 р.*

24–26 **[жовтня (6–8 листопада) 1905 р. Львів].** Досі нічого певного про пресу – лише обіцяють. З Києва прийшли вісти про рішеннє видавати газету*; плян про рос[ійську] газету в С[анкт]-П[етер] б[урзі] іде в кут супроти того; справді, в такім разі треба почати з української. Я висловив гадку про перенесенн[є] до Києва ЛНВ і "Записок"*, але гадку сю і Фр[анко] з Гнат[юком], і Матушевсь[кий] прийняли зимно (26[-го]). Писав про се і до Саші*. З ковніром не вийшло нічого – не удалося змінити; се не на руку, бо на гроші трудно.

З Києва прийшли вісти про рішеннє видавати газету… – Ці вісті про план видання першої щоденної політичної, економічної і літературної газети підросійської України "Громадське слово" за декілька днів, 31 жовтня (за ст. ст.) 1905 р., підтвердив у своєму листі Є. Чикаленко (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 64). Проте дозволу на цю газету видавці не отримали: замість "Громадського слова" з 31 грудня (за ст. ст.) 1905 р. до 18 серпня (за ст. ст.) 1906 р. виходила газета "Громадська думка". Про історію видання та співпрацю з нею М. Грушевського *див. записи за 8, 12, 20, 30 січня 1906 р. та коментарі до них.* Див. також: Громадська думка. Анотований систематичний покажчик. 1905–1906 рр. / Упоряд. І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. К., 2011.

Я висловив гадку про перенесенн[є] до Києва ЛНВ і "Записок"… – гадку про пересення ЛНВ до Києва М. Грушевський вперше оприлюднив у редакційній статті: "Від редакції [Напрями праці з нагоди дев'ятого року видання ЛНВ]" (ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. І. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 494–495.

Писав про се і до Саші. – Листа зі згаданим змістом серед кореспонденцій М. Грушевського до брата не виявлено.

27–30 **[жовтня (9–12 листопада) 1905 р. Львів].** Матуш[евський] поїхав. Провожали ми його. Роздумую про газету. А свободи преси нема.

31 **[жовтня (13 листопада) 1905 р. Львів].** Прийшла оповістка про газету. Засів писати статю*, післали телеграму, що даємо імена*.

Засів писати статю… – Йдеться про статтю "Дорогою віків", вперше опубліковану в газеті "Громадська думка" (1905. № 1. 31 січня. С. 3). Дописав і вислав статтю наступного дня. Через конфіскацію цього числа газети М. Грушевський подав статтю в "Літературно-науковому вістнику" (1906. Т. XXXIII. Кн. II. С. 244–245), згодом включив до збірки "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р." (С. 44–45). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 321–322.

…післали телеграму, що даємо імена. – На 1-й сторінці першої щоденної української політичної, економічної та літературної газети "Громадська думка" було оприлюднено список співробітників газети, де серед інших зазначено прізвища М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, В. Дорошенка. *Див. також коментар до запису за 11 березня 1906 р.*

1 **[(14) листопада 1905 р. Львів].** Почав писати далі V т[ом] – про Берест[ейську] унію. Дописав і вислав статю. Якось не в ударі був.

2–4 **[(15–17) листопада 1905 р. Львів].** Трівожні вісти від Чикаленка*, й Матуш[евського]*, й Саші*. Ч[икаленко] властиво підносить гадку про газету в С[анкт]-П[етер]б[урзі]. Склад редакції "Гром[адського] слова" мині не подобається*, так само і мовчання про плян перенес[ення] ЛНВ – чується мині в тім знову кружковість. Але Галя потішила листом про згоду Ш[амраєва] на розвід*, а нині потішив мене Джиджора, викрутивсь з війська*.

Трівожні вісти від Чикаленка... – описуючи заходи щодо підготовки видання щоденної газети, Є. Чикаленко у своїй кореспонденції від 31 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. інформував: "18-го зранку, після опублікування всяких «свобод», ми зійшлись докупи і рішили, що настав час видавати щоденну часопись. Минулись недавні чвари, і всі рішили, що часопись буде органом демократично-радикальної партії. Спочатку думали видавати зараз же, явочним порядком, вже й склали 1-й номер, але жадна типографія не згодилась друкувати без цензури. Рішили послати телеграму в Петербург, бо поки що цензурні закони зостались старі. Лотоцький відповів, що не дозволили щоденної газети «Громадське слово» (так ми охрестили газету), бо треба документи видавця і редактора [...]. Ми зараз вислали документи, потрібні для видання «Громадського слова», але ніякої відповіді досі не маєм. Тепер я певен, що нам часописи на укр[аїнській] мові не дадуть [...]. Очевидно, треба знов вертатись до Вашої думки – видавати часопись на рос[ійській] мові" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 64).

...Матуш[евського]... – у своєму листі від 1 листопада (за ст. ст.) 1905 р. Ф. Матушевський повторив інформацію, яку перед тим надіслав Є. Чикаленко: "Я вже Вам писав, що не знайшлося друкарні, яка б згодилась друковати українську газету без спеціального дозволу. Йдуться весь час досить оживлені зносини з Петербургом по телеграфу. Заява була послана в «Главное управление», але звідти одібрали відповідь, що мало однієї заяви, а треба пашпорти й дипломи видавця й редакторів. Так як мене не було, а пашпорт мій аж у Харківського губернатора, то Чикаленко послав Сергієві документи. На днях чекаємо відповіді" (*Якобчук С. О.* Листування Ф. П. Матушевського з М. С. Грушевським (1896–1911 рр.) як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2009. Вип. 13. С. 375).

...й Саші. – Згаданий лист Олександра Грушевського дописаний до кореспонденції сестри, Ганни Шамраєвої (Грушевської), від 31 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. У ньому, так само як Є. Чикаленко та Ф. Матушевський, він повідомляв про заборону випускати в Києві газети без цензурного дозволу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 583).

Склад редакції "Гром[адського] слова" мині не подобається... – детально цю інформацію подав у своєму листі від 1 листопада (за ст. ст.) 1905 р. Ф. Матушевський: окрім В. Симиренка, В. Леонтовича та Є. Чикаленка, які забезпечили фінансовий старт газети своїми вкладками, до її редакції мали увійти С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Грінченко, В. Дурдуківський, В. Козловський, Мод. Левицький, В. Доманицький (Там само. Спр. 634. С. 24).

...Галя потішила листом про згоду Ш[амраєва] на розвід... – йдеться про розлучення між сестрою М. Грушевського Ганною та її чоловіком Віктором Шамраєвим. Застереження до обранця сестри М. Грушевський мав від початку їхнього знайомства, про що свідчать записи в його університетському щоденнику. Їх розділяли не лише різні світогляди й інтелекти, але й відсутність у В. Шамраєва такого характерного для Грушевських родинного пієтизму. Коли вже через рік після шлюбу взаємини в родині сестри набули неприємного характеру, старший брат намагався вплинути на її чоловіка. Проте той відверто відповідав: "Ваши цитаты не применимы к жизни. [...] Вы говорите, что Вам 26 лет и Вы сидите за

книгой, да, но не забудьте и того, что Вы до 26 лет и не выпускали ее из рук, Вам и выпустить то ее теперь трудно, чтобы не сказать невозможно, а я 12 лет, почти половина Вашей жизни, не брал ее в руки. [...] Об каком долге Вы мне пишите – я не пойму, может быть относительно пользы государству и обществу? На это я не способен. [...] А может быть Вы под этим долгом разумеете обезпечение своего семейства или Гали – то она обезпечена деньгами отца, я не мог и не могу обезпечить ее своим заработком, какой бы он ни был, об этом я ей говорил честно и открыто до нашей свадьбы" (Там само. Спр. 285. Арк. 14–16).

З 1903 р. постало питання про розлучення, і М. Грушевський всіляко намагався підтримати сестру: "Щойно прочитали ми твій лист. Дійсно, для нас не було се несподіванкою. Трудно радити в таких справах, але ти знаєш наш погляд: аніж мучитись, не маючи ніякої підстави надіятися трівкого уставлення ліпших відносин, ліпше розійтись завчасу. Щодо матеріальної сторони, то я можу тебе вповні заспокоїти: я маю повну надію, що вже з кінцем 1904 р. чи в самім початку 1905[-го] можна буде зробити розділ капіталів, значить будеш, з р. 19[0]5 почавши, мати 1 500 руб. проценту, а до того ще й дохід з книги, як буде йти, отже яких 2 500 разом з доходом з дому або й більше. Супроти того думати про якийсь посторонній зарібок нема тобі потреби – може[ш] жити без біди на свої доходи" (Там само. Спр. 1425. Арк. 207–210; лист від 2 (15) вересня 1903 р. написаний М. Грушевським у відповідь на кореспонденцію сестри від 25 вересня (за ст. ст.) 1903 р., в якій вона вперше відверто зізналася про обставини свого особистого життя (Там само. Спр. 283. Арк. 476–479).

Болюча тема розлучення впродовж 1905–1906 рр. була в центрі листування сестри і брата. Так, у листі від 16 серпня (за ст. ст.) 1905 р. Ганна писала: "[...] мне так ужасает перспектива совместной жизни с В. И., что я написала ему письмо, в кот[ором] предлагаю ему разойтись" (Там само. Арк. 570). У згаданому в даній щоденниковій нотатці листі Ганни від 31 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. вона повідомляла: "Вечером 31-го получена телеграмма от В. И: «насильно мил не будешь, согласен все условия, переведи телеграфом задаток три тысячи. Ш.». Это в ответ на: «На ссуду братья не согласны, скорее за развод». Посоветуй. Галя" (Там само. С. 583). *Див. також записи за 14 листопада 1905 р., 11 вересня та 16 листопада 1906 р. та коментарі до них.*

…потішив мене Джиджора, викрутивсь з війська. – Ця щоденникова нотатка додає окремі деталі до біографії І. Джиджори. За його першими листами до М. Грушевського відомо, що з початку жовтня 1904 р. він був мобілізований до австрійського війська, служив в м. Трієсті на узбережжі Адріатичного моря. Проте молодий дослідник далі готував рецензії, з яких розпочинався науковий вишкіл на "історичних вправах" М. Грушевського. Одержував також матеріальну підтримку від свого вчителя (Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. С. 17, 57–58). Уже в серпні–вересні 1905 р. за завданням Археографічної комісії НТШ І. Джиджора здійснив свою першу археографічну експедицію до архівів Харкова та Москви. Отже, на цей час він уже був звільнений з війська. Найвірогідніше, підставою до цього звільнення стала посвідка про щомісячну платню за копіювання архівних документів, коректу тощо, яку на прохання учня вже на початку жовтня (за н. ст.) 1905 р. надіслав йому М. Грушевський. Проте, вірогідно, залишалися певні формальності, які були полагоджені саме в цей час. Можна припустити, що експедиція І. Джиджори до російських архівів та виділена для цього матеріальна підтримка стали реальним підтвердженням даної посвідки про статки, що допомогло молодому науковцю остаточно "викрутитись з війська". Недарма в середовищі ентешівців розцінювали першу архівну експедицію І. Джиджори як непотизм (*див. запис за 9 грудня 1905 р.*).

5–6 [(18–19) листопада 1905 р. Львів]. Матушев[ський] написав про плян організовати тимчасову ред[акцію] в С[анкт]-П[етер]б[урзі]*, і се заафірувало мене. Я написав, що й я поїхав би*. Але, м[а]б[уть], з того нічого не буде – ситуація змінна, а я, здається, тій компанії не на

руку. Тож працюю тим часом з усіх сил над V томом. Чую себе середньо. Фаєршт[айн] знайшов прискорене tempo. Мила погода.

Матушев[ський] написав про плян організовати тимчасову ред[акцію] в С[анкт]-П[етер]б[урзі]… – йдеться про лист Ф. Матушевського від 4 листопада (за ст. ст.) 1905 р., в якому він детально описує організаційні заходи щодо заснування першої щоденної української газети "Громадське слово", яка почала виходити наприкінці 1905 р. під назвою "Громадська думка". Повторивши зміст свого листа від 1 листопада (за ст. ст.) 1905 р. про перешкоди видання української газети в Києві (*див. запис за 2–4 листопада 1905 р.*), він продовжував: "В середу було наше редакційне зібраннє, на якому я подав думку їхати кільком людям до Петербургу, щоб видавати тим часом газету там, бо петербурські друкарні друкують все і не зважають ні на які цензури, ні на які «Главные управления». Пропозицію мою прийняли, але в четвер ранком прийшли депеші й принесли звістку про новий страйк загальний в Петербурзі й скрізь. Одже, доїхать зараз до Петербургу немає способу, а хоч би й доїхав, то друковати нічого не можна, окрім депеш. [...] Я так рвався до Росії... Як не дивився я несимпатично на конституцію, а все ж думав, що новий дух мене обгорне з усіх боків. Правда, новим віє подекуди, але «сморід старого духу» пересилює" (*Якобчук С. О.* Листування Ф. П. Матушевського з М. С. Грушевським (1896–1911 рр.) як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2009. Вип. 13. С. 376–377).

Я написав, що й я поїхав би. – У відповідь на згаданий лист Ф. Матушевського у датованій 7 (20) листопада 1905 р. кореспонденції М. Грушевський писав: "Гадка видавати газету в Петербурзі зовсім не зла, мені самому приходило подібне в голову (тим більше, що як телєґрафують, страйк в Петербурзі вже скінчився). Зателєґрафуйте, чи їде Ваша редакція до Петерб[ургу] і коли. Якби на початок місцевих сил показалось обмаль, то може б і я поїхав і ще кого з собою привіз до помочи, щоб того тяжкого воза рушити з місця. Тільки чи певний statu[s] quo безцензурности в Петербурзі, бодай на місяць?" (Лист зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя).

7–8 [(20–21) листопада 1905 р. Львів]. Засід[аннє] екзамен[аційної] ком[ісії] в справі Бабина*, і я пішов – хоч властиво зовсім він не варт такої історії, але що робити – принцип. Студ[инський] був і показав себе досить непохвально – був зпочатку за недопущеннєм. Колеса прислав поздоровленнє!* Було чимало й иньших.

…в справі Бабина… – йдеться про студента філософського факультету Львівського університету Миколу Бабина, який у зимовому та літньому семестрах 1902/03 р. прослухав вибрані курси лекцій М. Грушевського ("Історія унії Литви і Польщі", "Історія Криму XIII–XVII в.", "Східна Європа в передісторичних часах") та був учасником його "Історичних вправ" (*Тельвак В.* Студенти Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету (за деканатським каталогом) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2020. Кн. 3. У друці). За даними "Хроніки НТШ" за 1922 р. він був звичайним членом Товариства, працював в одній із гімназій Львова (Хроніка НТШ. Львів, 1922. Ч. 65–66. С. 39). У чому був конфлікт при складанні М. Бабиним іспитів на звання вчителя середніх шкіл в Екзаменаційній комісії, з'ясувати не вдалося. *Див. також запис за 10 січня 1906 р.*

Колеса прислав поздоровленнє! – Серед кореспонденцій О. Колесси до М. Грушевського згаданого поздоровлення не виявлено (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 542). Не виявлено його і серед листів Ф. Колесси (*Колесса К.* Взаємне листування Філарета Колесси та Михайла Грушевського // Записки НТШ: Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, 1995. Т. CCXXX. С. 396–450).

9–10 **[(22–23) листопада 1905 р. Львів].** Поспихав коректи, аби мати свободу для V т[ому]. Нині мав два виклади – се мене мучить досить сильно. Нетерпляче чекаю вісти про свободу преси – буде чи ні? Власна укр[аїнська] ситуація дуже мало подобається. У Львові ж дрібна сварня; думаю, як так здрібна сваритися, то ліпше лишити зовсім місцеву "політику".

11–12 **[(24–25) листопада 1905 р. Львів].** Працюю усильно над т[омом] V – хотів би докінчити главу про церкву в сім місяці. Докучає морганнє повік – прилив крови до очей. Погода тепла, досить богато буваю на дворі, але на прогульку ходжу рідко.

13 **[(26) листопада 1905 р. Львів.]** Нині встав з заміром добре присісти фалди коло подій 1595 р., як принесли телеґраму від Лотоцького про з'їзд* – дуже ляконічну, і зовсім мене зворохобили. Післав телегр[аму] з запитаннями. Ввечері були гості – Труш, Лук[іянович], Юзя. Мало що робив. Юзя переказала пропозицію Падевских щодо продажі*.

…принесли телеґраму від Лотоцького про з'їзд… – згадана телеграма містила лаконічний текст: "ZJAZD 19 SPOWISTIT CZU BUDETE LATOCKI" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 298). У телеграмі йшлося про з'їзд недержавних народів Росії, який планувався ще на серпень, але відбувся 19–21 листопада (за ст. ст.) 1905 р. *Див. коментар до запису за 10 червня 1905 р., а також записи за 15, 16 червня, 7, 22 липня, 14, 15 листопада 1905 р.*

…переказала пропозицію Падевских щодо продажі. – Упродовж другої половини листопада – грудня 1905 р. в щоденникових нотатках М. Грушевського досить часто згадується справа "купна ґрунту" у спілці з І. Копачем та за посередництва С. Федака. Імовірно, йшлося про ґрунт згаданої у даній щоденниковій нотатці родини завідувача відділу одного з найбільших львівських банків – Крайового банку Королівства Галичини й Лодомерії – Йозефа Падевського (Józef Padewski). *Див. записи за 14, 16, 19, 22, 27, 28, 30 листопада, 1–2, 5–7, 9, 13, 15–16, 18 грудня 1905 р.* Це питання постало також і в 1906 р. Так, 10 серпня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський занотував: "[…] рано був в краєвім банку, і Паньків[ський] робив на мене атаку в справі вілі Копача", а 6 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. з'являється такий запис: "Нині сказав Гайдач, що ґрунт Комарніцьких – напротив нас – проданий". Джерел до з'ясування детальніших обставин цієї проблеми на сьогодні не виявлено, однак згадані нотатки дають можливість зрозуміти, що львівський професор мав намір набути "ґрунт" у Львові, можливо, з метою надійного вкладення капіталу, отриманого після розподілу саме в 1905 р. спадщини батька. Ця проблема зникає зі сторінок щоденника з 1907 р., коли М. Грушевський активно переносить свою діяльність до Києва.

14 **[(27) листопада 1905 р. Львів].** Принесли рано телеграму від Лот[оцького] – з одним словом*. Маєш! Рішив не їхати, але потім роздумався – післав нову телеграму з відповідею. Викладав. Прийшовши, застав гнусний лист від Шамраєва*. Фр[анко] приходив сказати, що його кличуть на з'їзд. Сі кілька вражінь зовсім мене вибили з колеї й привели до унинія. Не знати, що й як. Кликав Копача і Білецького в справі купна.

Принесли рано телеґраму від Лот[оцького] – ***з одним словом.*** – Згадана телеграма у корпусі кореспонденцій О. Лотоцького до М. Грушевського не виявлена. *Див. коментар до запису за 15 листопада 1905 р.*

Прийшовши, застав гнусний лист від Шамраєва. – Це був вже другий лист чоловіка рідної сестри Михайла Грушевського – Віктора Ілліча Шамраєва. Після того, як Ганна Грушевська (Шамраєва) залишила чоловіка, він вдався до відвертого шантажу, вимагаючи виділити йому зі спадщини С. Ф. Грушевського 10 тис. рублів. І якщо перший лист від 11 вересня (за ст. ст.) 1905 р. був написаний у відносно спокійному тоні, то згадана у даній щоденниковій нотатці кореспонденція від 8 листопада (за ст. ст.) 1905 р. носила направду "гнусний" характер. Виплеснувши бруд на сестру та всю родину, В. Шамраєв вимагав від "главы фамилии" М. Грушевського "склонить Ваш «семейный», как выразилась Ваша мать, «совет», к оказанию мне немедленной поддержки в виде ли ссуды или в виде отступного за согласие на развод – мне все равно, я подчеркиваю слово немедленной для того, чтобы Вы не вздумали ожидать законного оффициального оформления факта" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 89–91). За збереженими листами відомо, що цей шантаж у різних варіаціях тривав до 1910 р. *Див. також записи за 9 серпня, 11 вересня, 16 листопада 1906 р. та коментарі до них.*

15 [(28) листопада 1905 р. Львів]. Досить був в гадках призвичаївся з подорожею до С[анкт]-П[етер]б[урга] й обдумав деякі річи, але прийшла телеграма від Лот[оцького], що можна й не їхать*. Дійсно, по моск[овськім] з'їзді трудно щось осягнути*. Свої гадки написав Лотоцькому. З Білецькими ходив оглядати дім; пополудні був Копач. Дуже мене се з'афірувало також.

…прийшла телеграма від Лот[оцького], що можна й не їхать. – Згадана телеграма у корпусі кореспонденцій О. Лотоцького до М. Грушевського не виявлена (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613). Проте збережений лист О. Лотоцького детальніше проливає світло на обставини обміну телеграмами, про які згадується в щоденникових нотатках за 13–15 листопада 1905 р.: "Ваша телеграма, мабуть, була скорочена цензурою, бо до мене дійшло лише 3 слова – «чи всі недержавні», через те я Вам і одповів так перший раз. Попереду, давнійше, я Вам висловив свій погляд, що вперше справа має обійтися більше самими інформаціями; для того запитав Вас на той випадок, коли б Ви мали спроможність прибути без шкоди для власних справ, бо в усякому разі участь Ваша взагалі дуже бажана. Вбачаючи ж з другої Вашої телеграми, що се Вам трудно, я й телеграфував Вам, що на сей раз можна не турбувати Ваші кости, сподіваючись більших наслідків від дальшої Вашої участи. Вибачайте, що завдав Вам клопоту. З тими телеграфними зносинами взагалі трудно порозумітися. А до телеграфу треба було вдатися через те, що все вияснилося саме недавно, в зв'язку з останніми постановами московського з'їзду" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 299). *Див. записи за 15 червня, 13 і 14 листопада 1905 р.*

…по моск[овськім] з'їзді трудно щось осягнути. – Йдеться про З'їзд земських і міських діячів, який відкрився 12 вересня (за ст. ст.) 1905 р. в Москві. Як повідомляв О. Лотоцький, на цьому форумі мало "піднятися загальне питання про автономію, отже, з тої засади з'їзд і має зробити свої постанови" (Там само. С. 293). Під час з'їзду розгорнулися гострі дебати про автономні права народів Росії (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 3. С. 30–32). Ознайомившись з його матеріалами, 5 (18) грудня 1905 р. М. Грушевський у статті "На руїнах" підсумовував: "Щирі старання українських груп іти в лад російським лібералам і їх тактиці, нічим не зражати їх помогли мало, й на останнім московськім з'їзді земців (у вересні 1905 р.), як кажуть справоздання, можна було чути з уст першорядних репрезентантів російської ліберальної науки ("тоже малороссов") виводи, що українська

мова тільки "наречие", що українець Гоголь – "великий русский писатель", а великорос Тургенєв зістається великим писателем і для України і т. д., і тому про автономію України не може бути й мови" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 315).

16 **[(29) листопада 1905 р. Львів].** Нині був з'абсорбований справою купна. Копач прийшов з інструкціями від Федака, які в першій хвилі мене досить зірітували, але потім я взяв їх трохи зимнійше. Перед полуднем і ввечері конферували в справі ціни городу.

17 **[(30) листопада 1905 р. Львів].** Викладав – два виклади, був в ударі; перед тим конферував з Федаком телефонічно, по викладах особисто. Ввечері були Цегельський й Фоліс* Hochpolitisch [великої політичної ваги (*нім.*)] – реорганізація нац[іонал-]демокр[атів]*, депутація до Віте* й т[акі] ин[ьші] проєкти.

…й Фоліс… – мовиться про громадського і політичного діяча Галичини кінця XIX – початку XX ст., посла до австрійського парламенту, пароха села Скнилів під Львовом Йосипа Михайловича Фолиса (1862–1917).

…реорганізація нац[іонал-]демокр[атів]… – йдеться про об'єднання Української демократичної партії з Українською радикальною партією в Українську демократично-радикальну партію, що відбулося наприкінці 1905 р.

…депутація до Віте… – йдеться про депутацію до голови Ради міністрів Російської імперії С. Ю. Вітте діячів українського руху в Петербурзі О. Русова, О. Лотоцького та А. Снарського, які відбули свій візит 17 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. з вимогами скасування заборон української мови. Невдовзі в листі до М. Грушевського безпосередній учасник цієї акції О. Лотоцький писав: "17 жовтня ходила до Вітте українська депутація (був і я); він обіцяв, що через який місяць усі обмеження спадуть. Сими днями мають вийти нові правила о печати" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 297).

19 **[листопада (2 грудня) 1905 р. Львів].** Нині міряли ґрунт, і Копач дуже мене розстроїв, ані руш не згодившися уступити, де що замірино; до сього прилучилося неприємне передчутє, що і з ціною не буде згоди, і я зістався під тим неприємним вражінєм.

20–21 **[листопада (3–4 грудня) 1905 р. Львів].** Була секція*, приїздив Томашівський, в понеділок була Спілка, він зрана робив для біогр[афії] Антон[овича] у мене*, пополудні були разом в "Monopol-ю", досить приємно побалакали. Були Труші й приїзжі радикали.

Була секція… – на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 3 грудня (20 листопада) 1905 р. було, зокрема, зреферовано працю М. Зубрицького "Пачкарство бакуну (тютюну) в горах у Галичині в XIX ст." Опублікована: Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 409–432 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 62).

…робив для біогр[афії] Антон[овича] у мене… – *Томашівський С.* Володимир Антонович і його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювилею) // ЛНВ. 1906. Т. XXXVIII. Кн. I–III. С. 38–56; 261–280; 458–485. Стаття була написана на пропозицію М. Грушевського, яку він висловив у листі до С. Томашівського 17 жовтня (за н. ст.) 1905 р.: "Чи не підніметесь написати статю про історичну діяльність Антоновича? Коли підніметесь, я дав би Вам деякий матеріал від себе". За декілька днів повторював: "Статю про Антоновича треба б скорше, якщо можете. Я хотів Вам дати до неї деякі інформації, але може б Ви зробили її вже тепер, а потім при побаченю перейшли б разом і доповнили" (ЦДІАЛ України. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 18 зв.; 19). Пропозицію вчителя С. Томашівський прийняв "радо", обговорюючи план статті у листі від 26 листопада (за н. ст.) 1905 р. та сподіваючись скористатися книгами з бібліотеки М. Грушевського під час візиту до Львова. Саме цей візит і зафіксований у даній щоденниковій нотатці (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 202, 206 зв., 208 зв.).

22 [листопада (5 грудня) 1905 р. Львів]. Розмовився з Федаком, і дійсно він почав говорити, що розумів то инакше, що про ціну 13 з[о] л[отих] р[инських] нема діскусії etc. Я вкінці заявив, що мушу пристати, тоді він зачав запевняти, що не мав заміру мене потягнути etc. Се мині збридило – й купно, й сам ґрунт; може, колись се пройде.

23 [листопада (6 грудня) 1905 р. Львів]. Був Виділ*. (Був перед секцією 20/XI у Фаєрштайна, заплатив йому; знайшов мій стан вповні добрим). Нічого особливого. Купував Кулюнці маски і місю на іменинки*.

Був Виділ. – Відкривши 6 грудня (23 листопада) 1905 р. засідання Виділу, М. Грушевський повідомив про смерть члена Товариства В. Лесевича. Він також інформував, що на останньому засіданні Історично-філософічна секція обрала небіжчика своїм членом, але не встигла провести це рішення через Виділ. Виділ прийняв до відома цей вибір і вніс ім'я В. Лесевича до списку дійсних членів НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 72 зв. – 73).

Купував Кулюнці маски і місю на іменинки. – Про традиції святкування іменин доньки Катерини *див. також запис за 24 листопада (7 грудня) 1904 р.*

24 [листопада (7 грудня) 1905 р. Львів]. Дуже збунтував нас нині лист Матуш[евського]*, що газета буде для селян і перенесеннє ЛНВ признають користним – думаємо їхати до Київа etc. Нині Кул[юнині] іменинки*, були у неї Гандзя*, Труші і Лукіянович. Я почасти сидів з ними, почасти робив.

Дуже збунтував нас нині лист Матуш[евського]… – йдеться про лист Ф. Матушевського від 21 листопада (за ст. ст.) 1905 р., в якому він, описуючи чергові проблеми з виданням щоденної української газети, зауважував: "Потреба в газеті й літературі величезна, а ні того, ні другого не маємо. Я вже писав Вам, що «Громадське слово» буде газетою для села. Коли так, коли української газети для інтелігенції не буде, то перенесення «Вістника» до Росії було би на часі. Я з приводу сього говорив тут, звичайно, в загальних рисах. «Кіев[ская] Стар[ина]" хоч думає виходити і в [1]906 р., але довше року вона не протягне, як буде в тих же руках, що є зараз. Добре було б, коли б Ви справді приїхали і може б таки до чогось та договорились, на чомусь стали, бо тут ми всі ходимо як неприкаєні" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. С. 37). На той час проблема перенесення ЛНВ до Києва

особливо хвилювала М. Грушевського, а Ф. Матушевський був одним з небагатьох, хто її підтримував. Тому, одержавши цього листа, вчений відразу відповів: "Ви ж, коли ласка, по одержаню сего листу, напишіть мені, чи не зайшли які перешкоди щодо моїх планів про «Вістник» і який там тепер у Вас настрій. [...] Оскільки можливе видаваннє в Київі ЛНВ явочним чи цензурним порядком? Напишіть, від цього залежить мій приїзд" (Лист зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя).

Нині Кул[юнині] іменинки… – іменини Катерини випадають на 7 грудня (24 листопада). *Див. також записи за 24 листопада (7грудня 1904 р.).*

…Гандзя… – мова про доньку Івана Франка – Ганну. Детально див.: Анна Франко-Ключко. Для тебе, тату / Упоряд., авт. вст. ст. й комент. М. Шалата. К., 2010. 576 с.

25 **[листопада (8 грудня) 1905 р. Львів].** Всі дні робив коло Берест[ейського] собору, скільки позволяли ріжні справи, що запрягували мині голову, і нині рано скінчив. Саша пише, що проміняв 3½ % для мене; а я вже думав, по першім листі, що не буде, і був з того досить вдоволений. З С[анкт]-П[етер]б[урга] ніяких вістей, ні газет уже 10 день. Писав передмову до нім[ецької] "Історії".

26 **[листопада (9 грудня) 1905 р. Львів].** Нині викладав. Привезли III том на склад. Робив коло "Записок" (Н[аукової] Хр[оніки]) – роблю ріжне, що був відкладав, стараючися докінчити розділ про церкву (т[ом] V).

27 **[листопада (10 грудня) 1905 р. Львів].** Писав некрольоги*, передмову до нім[ецької] "Історії". Ввечері прийшов Копач – скидатися з купна, вийшла неприємна розмова, яка розстроїла мене на цілий вечер майже. Він пішов зрештою скоро, були натомість Труш, Лук[іянович], Фр[анко], і трохи розговорили мене.

Писав некрольоги… – *Грушевський М.* Володимир Лесевич – Іван Рудченко. Некрольогічні замітки // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LXVIII. Кн. VI. С. 2–8; *Його ж.* Аристарх Крижановський. Некрольог // Там само. С. 8–9. Біографічні відомості про єромонаха чину св. Василія Великого Аристарха-Андрія Крижановського, який прожив неповних 28 років і помер 24 листопада (за н. ст.) 1905 р. в Крехівському монастирі, на прохання М. Грушевського подав до цього некролога отець Анастасій Калиш (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 330–331).

28 **[листопада (11 грудня) 1905 р. Львів].** Рано попросив Вальдмана прийти й обговорив з ним справу – він переконав мене, що я непотрібно зачав з Копачем; я телефонував до Федака, що як Копач не купує, то я не потрібую далі – най той купує цілість. Викладав, Джиджора читав реферат – се останній виклад до сьвят. Кажуть, що є пресовий закон* – я ще не бачив.

Кажуть, що є пресовий закон… – йдеться про "Именной высочайший указ Правительствующему сенату о временных правилах о повременных изданиях 24 ноября 1905" (див.:

Российское законодательство X–XX веков. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революцый. Т. IX. М., 1994. С. 190–200). За цими правилами відмінялися попередня загальна й духовна цензура газет і журналів та адміністративні стягнення. Вперше в історії Росії вводилась відповідальність видавців у судовому порядку. Але вже 26 листопада (за ст. ст.) 1905 р. Міністерство внутрішніх справ запропонувало губернаторам наділити місцевих цензорів повноваженнями вести нагляд за виданнями та відкривати судові провадження за зафіксованими порушеннями. Фактично вже з грудня 1905 р. розпочалися репресії проти періодичних видань: з 15 грудня (за ст. ст.) 1905 р. до 25 січня (за ст. ст.) 1906 р. було закрито 78 видань, заарештовано 58 редакторів (*Жирков Г. В.* История цензуры в России XIX–XX вв. Москва, 2001. С. 185–194).

29 [листопада (12 грудня) 1905 р. Львів]. Прийшов лист від Чикаленка з закликом їхати до С[анкт]-П[етер]б[урга] – для газети*. Але я рішив уже їхати задля ЛНВ – якраз цілий ранок я обмірковував пляни організації редакції й контори в Київі. Ввечері було засід[аннє] Спілки і Тов[ариства] прих[ильників]*. Труш несподівано поставив внесеннє на підмогу "Арт[истичному] вістн[ику]" – я мусів оппонувати. Потім були в кав'ярні; я не бачив більше тижня рос[ійських] газет, і побачивши курси з 9/X, ледво увірив. Біда, се мене дуже розстроїло.

Прийшов лист від Чикаленка з закликом їхати до С[анкт]-П[етер]б[урга] – для газети. – У листі від 26 листопада (за ст. ст.) 1905 р. Є. Чикаленко писав: "Російські дешеві газети почали буквально засипати Україну своїми виданнями [...]. Я раз у раз був тієї думки, що нам перш всього треба народньої газети; тепер я просто перелякався того, щоб рос[ійська] прогресівна течія не вирвала з наших рук народу. […] А позаяк тепер, при воєннім положенію, неможливо видавати газети в Кієві, то ми рішили починать її в Петербурзі. Доки часопись видаватиметься в Петербурзі, то вона буде тижневою, а з переводом видання в Київ стане щоденною. Як задовго вона буде в Петербурзі, невідомо, бо невідомо ще, коли будуть нові закони та й що в них про нас сказано буде. В вівторок, т. є. 29, мабуть, вже виїдуть в Петербург Єфремов, Матушевський та Грінченко і там почнуть видавництво тижднєвої газети «Гром[адське] Слово». Добре було б, якби й Ви найшли змогу тепер поїхати туди хоч з на місяць, бо трох чоловік дуже мало. Я Вам дам телеграму зараз після виїзду їх. Нам не можна гаяти часу, бо село завалюється рос[ійськими] часописями" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 64–65). Про ці наміри повідомив і брат, Олександр Грушевський, у листі від 27 листопада (за ст. ст.) 1905 р.: "Газету переносят в Петербург. На днях едут туда из Киева" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 53 зв.).

…і Тов[ариства] прих[ильників]. – На засіданні Виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, яке відбулося 12 грудня (29 листопада) 1905 р., присутні Михайло Грушевський, Марія Грушевська, Іван Франко, Володимир Гнатюк та Іван Труш одноголосно вибрали в члени Товариства директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею Миколу Біляшівського. Також ухвалили в найближчім часі розпочати видання підручника української мови. Звернення секретаря Товариства І. Труша виділити для "Артистичного вістника" допомогу у розмірі 100 корон не знайшло підтримки більшості: на пропозицію В. Гнатюка субвенцію для журналу відклали до наступного року (*Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 404). На жаль, через брак коштів світ побачило всього 10 номерів (три з них спарені) цього першого журналу, присвяченого мистецтву, театру та музиці, що виходив українською мовою за редакцією І. Труша та С. Людкевича.

30 [листопада (13 грудня) 1905 р. Львів]. Зле спав від тих гадок, і прокинувшися, гризуся немало. З трудностию роблю сі дні. До того ще перспектива засід[ання] факультета в справі незаможних. Вчора напомнив Колесу й Студ[инського], аби прийшли; Колеса подав внесеннє, і ми троє голосували й перемогли; цікаві річи говорилися про В. Левицького й Щурата. Телефонував до Федака – справа ще не росплуталася.

...В. Левицького й Щурата. – Контекст нотатки не дає можливості встановити, про якого В. Левицького йдеться: математика Володимира Йосиповича Левицького чи письменника Володимира Лукича Левицького (літературний псевдонім Василь Лукич).

1–2 [(14–15) грудня 1905 р. Львів]. Кінчив ріжні дрібні роботи, корректури etc. коло "Записок" і нім[ецької] "Історії", листи etc. Дуже розбивають мині гадки ріжні проєкти, а з другого боку матеріальні справи – купно ґрунту, упадок курсів. В п'ятн[ицю] був у Ф[едака] – він конферував з Райсом* сам й питав, чи я б не взяв від Полонецкого част[ину] городу*. В полудне 2[-го] скликав я редакц[ійну] конференцію ЛНВ про зміни в укладі книжок і проґраму статей на близші книжки.

...конферував з Райсом... – мовиться про асекураційного службовця Адольфа Райса (Adolf Reiss).

...чи я б не взяв від Полонецкого част[ину] городу. – Йдеться про Бернарда Полонецького (Bernard Połoniecki) – одного з найуспішніших книгарів Львова, власника (від 1889 р.) "Польської книгарні", заснованої 1872 р. Адамом Бартошевичем.

3 [(16) грудня 1905 р. Львів]. Прийшов лист від Чикаленка, що ухвалили видавати часопись "Нове житя"*, а перенесеннє ЛНВ уважають з ріжних мотивів небажаним. Особливо се обійшло Мар[инцю] – що нас там не хочуть, Фр[анко] теж набурився. Супроти того надумав я розіслати лише пробні примірники, дати оголошення, а друкувати ЛНВ тут.

*…**лист від Чикаленка, що ухвалили видавати часопись "Нове житя"...*** – у листі від 30 листопада (за ст. ст.) 1905 р. Є. Чикаленко повідомляв: "Діло в тім, що коли я переміг сторонників газети для інтелігенції і рішено видавати газету для народу, то перші (Грінченко, Єфремов і К°) згодились на се під умовою, що ми видаватимем і журнал для інтелігенції. Вчора, після довгих розмов, ми згодились і тепер матимем газету «Громадське слово» і місячник «Нове життя» в 10 аркушів, ціною в 6 руб. Коли ми висловлювались, що, може, в Росію перенесеться ЛНВ, то, між инчими доводами, висловлювалось те, що українське видавництво в Росії ще не забеспечене «незыблемыми» законами і що ЛНВ можуть в кожну хвилю завісіти і тоді ми зостанемося без всякого українського журнала. Врешті порішено на тому, що видаватимем і газету, і журнал" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 66). Зрештою, з кінця 1905 р. у Києві почала виходити газета "Громадська думка", а з січня 1906 р. – місячник "Нова громада".

4 [(17) грудня 1905 р. Львів]. Писав вступну статю для ЛНВ* і оголошення, вибирав адреси etc. Обмірковував статю на біжучі теми – зпочатку

хотів передрукувати "Децентралізацію", але подумав дати наперед, що зпочатку представлялось мині п[ід] н[азвою] "За вину батьків"*.

Писав вступну статю для ЛНВ... *– М. Г. [Грушевський М.].* Від редакції [Напрями праці з нагоди дев'ятого року видання ЛНВ] // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. I. С. 1–2. Наприкінці тексту зазначені місце та дата написання: У Львові 1 (14)/XII [1905]. У цій редакційній замітці М. Грушевський уперше оприлюднив свій задум про перенесення ЛНВ до Києва. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 494–495.

...що зпочатку представлялось мині п[ід] н[азвою] "За вину батьків". *– Див. коментар до запису за 5 грудня 1905 р.*

5 **[(18) грудня 1905 р. Львів].** Писав з великим завзятєм (хоч зрана мав велику неохоту) статю до ЛНВ ("З біжучої хвилі")*. В полудне зійшовся [з] Гн[атюком] і Фр[анком] в кав'ярні, Гнатюк хотів обговорити пляни – виданнє Шевченка і піддержаннє "Rut[henische] Revue" (пропозиція Кушніра* до нього). Я не згодився анґажуватися, бо нема спромоги взяти в ній більшу участь, а властиво редакцію на себе. Ввечері Кул[юня] їздила на Миколая з Мар[инцею] і Гандзею. Я чув себе дуже пригніченим всім отим. О 12 год[ині] був у Федака – нічого не знати; питав, чи не можна б переложити речінця контракту.

...статю до ЛНВ ("З біжучої хвилі"). *– Грушевський М.* З біжучої хвилі // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. I. С. 143–151. В кінці тексту зазначено дату: "5 (18) XII. [1905]". Стаття розпочала однойменну рубрику суспільно-політичних творів М. Грушевського, що згодом увійшли до збірника "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р.", виданого 1906 р. у Києві. Згадана праця у збірнику отримала назву "На руїнах". Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 313–320.

...пропозиція Кушніра... – мовиться про українського публіциста і видавця Володимира Кушніра (1881–1933). Після закінчення Львівського університету переїхав до Відня, де став співробітником українського місячника "Ruthenische Revue", який виходив у 1903–1905 рр. німецькою мовою за редакцією Р. Сембратовича. Після закриття часопису редагував новопосталий "Ukrainische Rundschau" (1906–1915), прагнучи залучити до співпраці й М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 581).

6 **[(19) грудня 1905 р. Львів].** Докінчив статю зрана. О 12[-ій] бачився з Вальдм[аном] (Падевс[кий] не переложив терміну*), обіцяв позичити грошей мені, якби потрібував. Ага, забув записати: в суботу був у мене Володкович*, і дуже мене здепримувало, що надії мої на нього не справдилися: говорив йому за Ак[адемічний] дім, він сказав, що запише в тестаменті, пам'ятник Шевч[енку] хоче ставити яко поляк; і в поводженню він мині не сподобався рішучо.

...Падевс[кий] не переложив терміну... *– див. коментар до запису за 13 листопада 1904 р.*

...в суботу був у мене Володкович... – про бажання М. Грушевського спонукати К. Володковича підтримати спорудження Академічного дому відомо з пізнішого листа О. Барвінського до І. Кокорудза від 10 грудня (за н. ст.) 1908 р. І хоча лист написаний опонентом

голови НТШ, інформація, подана в ньому, збігається з даною щоденниковою нотаткою. Описавши зустріч з К. Володковичем у Львові, О. Барвінський продовжував: "Після того д[обродій] Володкович від'їхав звідси до Одеси, а коли пізною осенею [1905] вертав через Львів, поступив знов до мене і оповідав, що проф[есор] Грушевський був у него в Одесі, хотїв сю фондацию придбати на Акад[емічний] Дім, дав єму навіть пляни будови [...]. Одначе д[обродій] Володкович тоді вже заявив, що він хотів би сю фондацию віддати «Просьвіті», бо ідея з Акад[емічним] Домом єму не сподобалася" (*Купчинський О.* До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи і матеріали) // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конф., присв. 150-тій річниці від дня народж. Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р. Львів, 2001. С. 155–156). Ймовірно, "не справдилися" надії й на "охоту" К. Володковича виділити кошти на українську газету, про що М. Грушевський домовлявся з меценатом під час зустрічі в Одесі наприкінці серпня – на початку вересня (за ст. ст.) 1905 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 163–164). *Див. також запис за 13 травня 1905 р.*

7 [(20) грудня] 1905 [р.] [Львів]. Зрана сів писати початок VI глави. Але зіпсув мині настрій Федак – я телефоном просив, аби завчасу дав знати, чи буде купно – він на те, що я мов би скинувся. Я пішов особисто: він вже того не став і казати, а почав розводити, що Копач не може купити на тих умовах. В полудне бачився я з Вальдм[аном]. Пополудню займався "Записками" і VI главою. Мороз. Зима.

9 [(22) грудня 1905 р. Львів]. Мав засіданнє секції – була справа статей в "Руслані"*, Студ[инський] реферував, що кажуть за непотизм – висланнє Джиджори до Росії*. Телефонував вечером Федак і знову зробив пропозицію, аби я взяв ґрунт в 8–9 тис. з тим, що до 2-х літ Копач був обов'язаний взяти в тій же ціні назад.

Мав засіданнє секції – була справа статей в "Руслані"... – насправді, того дня, 9 (22) грудня 1905 р., відбулося не засідання Історично-філософічної секції НТШ, а засідання Виділу. Окрім низки інших питань (інформації про виплати міністерської субвенції за 1905 р. в сумі 6000 корон, ухвали про початок друку наступного тому листування Я. Головацького в упорядкуванні К. Студинського, постанови про видання творів Т. Шевченка у 2-х томах у серії "Українсько-руська бібліотека"), було розглянуто і згадану в даній щоденниковій нотатці "справу статей в «Руслані»". Щодо цієї справи ухвалили вдатися до О. Барвінського з запитом щодо авторства статті у 263-му–265-му числах "Руслана" під заголовком "Чи має молодіж заниматися політикою?" та щодо закидів проти Наукового товариства імені Шевченка, висловлених у ній (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 73–73 зв.). На сторінки "Хроніки НТШ" постанова в цій справі винесена не була (Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 24. С. 4). Не можна не помітити певного зв'язку між цією публікацією та конфліктом, який виник між професором М. Грушевським і сином О. Барвінського Б. Барвінським з приводу наукової праці останнього, підготовленої для здобуття звання доктора філософії (*див. запис за 26 червня 1905 р. та коментар до нього*).

Продовженням історії стало рішення Виділу від 31 грудня (за н. ст.) 1907 р. про "викреслення" О. Барвінського з членів НТШ (*див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1907 р.*). Пояснення у справі згаданої статті О. Барвінський подав у листі до І. Кокорудза від 10 грудня (за н. ст.) 1908 р. (*Купчинський О.* До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи і матеріали) // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конф., присв. 150-тій річниці від дня народж. Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р. Львів, 2001. С. 154–157). Щодо "непотизму" стосовно І. Джиджори, що за

даним щоденниковим записом обговорювався на засіданні Виділу, то це не згадано не лише в "Хроніці НТШ", а й у збережених автентичних протоколах Товариства.

…що кажуть за непотизм – ***висланнє Джиджори до Росії.*** – Йдеться про першу експедицію І. Джиджори до архівів Харкова та Москви, яку він відбув у серпні–вересні 1905 р. за рішенням Археографічної комісії від 12 червня (30 травня) 1905 р. (*див. запис за 30 травня 1905 р.*). Вірогідно, старша генерація Історично-філософічної секції вважала таке доручення студенту-початківцю непотизмом ("кумівством"). Проте М. Грушевський мав талант розпізнавати професійні здібності своїх студентів, а тому залучав їх до важливих проєктів ще зі студентської лави. Відчув він і запал "глибокої, небуденної натури" І. Джиджори, якому відверто симпатизував. Детально про взаємини М. Грушевського з І. Джиджорою див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. 552 с.

10–11 **[(23–24) грудня 1905 р. Львів].** Знов комунікація з Росією розірвана, майже нічого не приходить відти. Роблю коло VI глави – зачав писати далі, але всякі клопоти не дають можности таку добру голову мати. Приїхав Том[ашівський] і заїхав до нас, він мене трохи розбиває – є з ким поговорити про інтересні річи, але й робити він мені не дає. Він робить коло Антоновича*, й балакаємо про нашу історіоґрафію.

Він робить коло Антоновича… *– див. коментар до запису за 20–21 листопада 1905 р.*

12 **[(25) грудня 1905 р. Львів].** Справа з купном все ще не дає мині спокою. Нині був Мошкович в сій справі. Роблю коло "Записок" і "Вістника".

13 **[(26) грудня 1905 р. Львів].** Попсув мині гумор Федак, прославши жаданнє скликання заг[альних] зборів для пожички Ак[адемічному] дому. Се видавалося мині на якусь облаву на мене. Умовились з Лук[іяновичем] і ходили до Федака пополудні – вияснити непотрібність заг[альних] зб[орів], а при тім я заявив, що не гожусь на пропозицію його з 9/XII в справі купна. Вечером сиділи довго у нас з Том[ашівським] і Лук[іяновичем], було се засід[аннє] "фамілії", обмовляли ситуацію і радилися, щоб не вести далі дрібної війни. Гарно, тепло.

15 **[(28) грудня 1905 р. Львів],** четвер. Нині ми урядили засіданнє з рештою "фамілії" в Монополю, "обговорювали ситуацію". На моє прошеннє Лук[іянович] ще питався Федака, чи має тримати гроші до контракта, й Федак сказав, що зо мною контракту не буде. Зрештою роблю коло VI глави – пишу її далі. Якби знати, чи поїдемо до Київа, чи ні, бо се в'яже мене в роботі – не можу на ширшу міру її почати.

16 [(29) грудня 1905 р. Львів], п'ятниця. Нині зрана знову Федак телефонував – відіслала його Мар[инця] до Лукіяновича; пополудні була нарада з Лук[іяновичем], Вальдм[аном] – рішив дати спокій. Обмерз мині углиб той ґрунт, і тільки прикро, що дали себе здурити крутіям. Лукіянович ще сидів і бавився з Кул[юнею], і я з ним говорив.

17 [(30) грудня 1905 р. Львів]. Зворохобив нас Чикаленко листом*, щоб приїздити до Київа на 17[-те]. Запиталися телєфоном двірець – сказали, що потяги не ходять. По ріжних міркуваннях рішили ми не пробувати їхати і попросили Чик[аленка] написати, чи тихо – щоб приїхати на сьвята.

Зворохобив нас Чикаленко листом… – у листі від 12 грудня (за ст. ст.) 1905 р. Є. Чикаленко змалюваав ситуацію, яка склалась на той час у Києві, зокрема у зв'язку з заходами щодо видання газети та журналу: "Взагалі, ми тепер живемо, як сорока на тину: боїмось і начальства, боїмось і чорної сотні; одним словом, життя зовсім не обеспечене; далеко гірше, ніж було до «констітуції». Знов почались залізничі страйки, не знаю, чи зможете Ви тепер приїхати, а бажано Вас тут бачити, особливо при початку видання, бо сил літературних у нас дуже мало. 18-го декабря у нас має бути перший з'їзд з'єднаної партиї, думаю, що він пройде гладко, бо ми всіх заходів вживаєм, аби бути вкупі; часопись нас поки що з'єднала, доки не посваримось і не розійдемось вже тоді, мабуть, на віки. Якби Ви змогли приїхати на 18-те, то було б дуже добре, побачили б людей зо всіх кутків України і в один день ясно побачили б, що робиться у нас" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 67).

18 [(31) грудня 1905 р. Львів]. Роблю коло VI глави (економіка) далі. До міста не ходжу – великий мороз (понад 10) й сніг. Вечером зібралася "фамілія" – Фр[анко], Гнатюк, Труші, Лук[іянович], що останніми часами вповні війшов до неї. Секціонував статю Гнат[юка] про зносини з сербами*. Лук[іянович] приніс задаток мій від Федака.

Секціонував статю Гнат[юка] про зносини з сербами. – *Гнатюк В.* Зносини українців з сербами // Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 373–408.

19 [грудня 1905 р. (1 січня 1906 р.) Львів]. Роблю коло того ж і випускаю "Записки". Нічого доброго з Росії – і не знати, чи "Вістник" пустять*. Се мене дуже займає. По роздумуваннях рішили не їхати на сьвята – нічого не знати там, дуже неясний час.

…і не знати, чи "Вістник" пустять. – Йдеться про дозвіл ввезення до Росії "Літературно-наукового вістника" як перший крок плану перенесення його редакції до Києва (*див. коментарі до записів за 24–26 жовтня, 24 листопада та 4 грудня 1905 р.*). З цього приводу М. Грушевський отримував консультації у О. Лотоцького, який повідомляв: "В справі дозволу українських закордонних видань був я у кількох цензурних урядах. Справа стоїть так: ні «Записки», ні «Літер[ратурно]-науков[ий] в[істник]» не внесено в індекс заборонених видань, так що вони підлягають зараз загальним цензурним вимогам. Вимоги ж ті

тепер (кажуть так в цензурі) оскільки легкі, що аби лиш не було образи найвищої особи, то всі періодичні видання будуть пропускатися" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 298). Насправді ж знадобився цілий рік для реалізації плану створення київської редакції ЛНВ, яка запрацювала з січня 1907 р.

20–21 **[грудня 1905 р. (2–3 січня 1906 р.) Львів],** [вівторок], середа. Взявся до "Очерка", котрого коректу останніх глав прислали. Зміняти нічого не маю; і в останнім розділі майже нічого не змінилося від вересня! Прикро подумати. Задержав лише відсилати стовпець, де цитується закон 1876 р. як правосильний – може знесуть, уневажнять*.

…може знесуть, уневажнять. – Закон втратив чинність 10 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. з виданням Миколою II т. зв. "Маніфесту громадянських свобод". Цій пекучій темі М. Грушевський присвятив свою невеличку замітку "Знесення указу 1876 р." (ЛНВ. 1905. Т. XXXI. Кн. VIII. С. 200–201). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 493.

22 **[грудня 1905 р. (4 січня 1906 р.) Львів].** Виходив до міста, мороз устав. Обраховув[ав] "Історію" в книгарні – дуже мало розійшлося; все устало.

23 **[грудня 1905 р. (5 січня 1906 р.) Львів].** Вислав останню главу "Очерка". В телеґрамах прочитав, що друкарні позамикані в С[анкт]-П[етер]б[урзі]; післав тому на Лотоцького. Не знати, чи не впаде се й на "Очерк". Зачав передмову. Дитина лише щаслива – вчора й нині уберає деревце, і я хожу до міста на закупно. Вчора прийшов лист від Чик[аленка]*, що збори 18[-го] не відбулися, і газети не дозволено.

Вчора прийшов лист від Чик[аленка]… – у листі від 20 грудня (ст. ст.) 1905 р. Є. Чикаленко повідомляв: "Водила, водила мене адміністрація з дозволом на «Громадське слово» та «Нове життя» і врешті вчора відмовила, мотівуючи тим, що наша програма «противна уголовным законам», бо в їй говориться про автономію, федерацію, т. є. про переустройство государства. Я подаю скаргу в Сенат, а тим часом, може, дозволять Левенкові «Громадську думку» та «Нову громаду», які вже своєї програми не публікують. Як складалась програма «Громад[ського] слова", то я казав, що ми робим наївність, що не можна вірити маніфестові 17 окт[ября] та законам о печаті і не треба одверто оголошувати нашу програму, бо не дозволять газети […]. На 18-те через страйки ніхто не приїхав, тепер закликаєм на 29-те, певне, до того часу все утихомириться. Коли зможете, то приїздіть" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 68).

24 **[грудня 1905 р. (6 січня 1906 р.) Львів].** Не виходили ми нікуди. Я докінчив передмову до "Очерка" – датував її падолистом*, бо зміст її обдумав і уложив уже тоді. На вечері були лише Труші – колядували й пустували трохи, і я з ними. Жаль лише, що не з'їхалися з своїми – від них якраз лист прийшов*.

Я докінчив передмову до "Очерка" – датував її падолистом… – у 2-му виданні "Очерка истории украинского народа" (СПб., 1906) передмова датована вереснем 1905 р.

Жаль лише, що не з'їхалися з своїми – від них якраз лист прийшов. – Лист матері й брата Олександра з різдвяно-новорічними поздоровленнями зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 361–362.

25 **[грудня 1905 р. (7 січня 1906 р.) Львів].** Зрана я писав листи, потім поїхали до церкви – але Михайло полишив нас, і ми приїхали всередині утрені. Кулюня скоро змерзла й знудилася, й я її відвіз – по вороті оглядали з нею вистави. Пополудні лише перебрав коректи "Матеріалів", які надумав тепер продовжити й закінчити I част[ину]. (Обідали о 12[-ій]!). Потім пішли до Трушів, де посиділи до 6[-ої] і вернулись трамваєм. Було дуже миле повітрє, і я взагалі себе чув сьвяточно – спокійно. Але у Мар[инці] дуже розболілася голова. Й сумно було думати про події за кордоном.

26 **[грудня] [1]905 [р.] [(8 січня 1906 р.) Львів].** До полудня робив коло економіки (торги); в полуднє походив трохи коло дому – незвичайно було миле повітрє (тепло, десь 1°–, і падав сніг). Пополудню роздумував, і прийшла мині гадка закінчити т[ом] V церковним розділом – про се роздумував потім цілий вечер. Ходив до Фаєрштайна, потім з Мар[инцею] і Кул[юнею] походив по місті і був в кав'ярні. Незвичайно прикрі річи про москов[ські] події* (смерть Воробьева*).

…прикрі річи про москов[ські] події… – йдеться про Грудневе збройне повстання в Москві (9–18 грудня (за ст. ст.) 1905 р.).

…смерть Воробьева. – Йдеться про московського лікаря, приват-доцента В. В. Воробйова, який 17 грудня (за ст. ст.) 1905 р. був убитий приставом Єрмоловим біля дверей своєї квартири. У супроводі поліцейських пристав піднявся до помешкання лікаря, щоб перевірити чутки про облаштування в його квартирі лазарету для поранених учасників Грудневого збройного повстання. Почувши негативну відповідь та пояснення про дозвіл на особисту зброю, пристав вистрілив у голову лікаря на очах дружини і 12-річної доньки. Відомості про цей злочин М. Грушевський, імовірно, дізнався з тогочасних газет (див.: Москва на баррикадах: Впечатления очевидца. М., 1906. 35 с.).

27 **[грудня 1905 р. (9 січня 1906 р.) Львів].** Взявся нині до цехів – збираннє матеріалів. Ввечері був Фр[анко], і посиділи вечер. До міста не виходив.

28 **[грудня 1905 р. (10 січня 1906 р.) Львів].** Забрався до писання розділу про цехи, писав зрана і вечером.

29 **[грудня 1905 р. (11 січня 1906 р.) Львів].** Так само, але виходив до бібліотеки і по орудках в місті був.

30 [грудня 1905 р. (12 січня 1906 р.) Львів]. Мусів знову вийти до Ossolin[euma] по Dodatek до "Gaz[ety] Lw[owskiej]"*, потім в Т[оварист]ві, а що й встав дуже рано, то голова злегка розболілася; але працював цілий вечер – читав цехові устави. Прийшов лист від Горбач[евського]*, і се мене настроїло на ріжні рефлєксії про тутешні інтриґи й свинства. А людей нема, і помочи теж, і просвітку не видко.

...по Dodatek до "Gaz[ety] Lw[owskiej]"... – йдеться про додаток, який виходив з 1874 р. під назвою "Przewodnik naukowy i literacki", де публікувалися статті на історичні, етнографічні та літературні теми.

Прийшов лист від Горбач[евського]... – у довірчому листі від 8 січня 1906 р. (26 грудня 1905 р.) професор Карлового університету у Празі повідомляв про заходи О. Колесси щодо заснування нових кафедр з українською мовою викладання на філософському факультеті Львівського університету, на які передбачалося запросити самого І. Горбачевського та І. Пулюя. Щодо себе, то вчений інформував про відповідь О. Колессі: "Я відповів єму, що як буде треба, то піду, «з народного обовязку», бо до Львова йти було би мені дуже прикро з розмаїтих причин так матеріальних, як і інших; і я не можу собі ані уявити, як можна жити разом з нашими братами". Щодо І. Пулюя, то висловлював передбачення, що найправдоподібніше він не погодиться, хоча офіційної пропозиції відразу не відкине. Водночас висловлював сумніви щодо можливості реалізації цього плану: "Поляки не дадут нам преці жодної катедри добровільно – се річ ясна. Яким же чином могло би статися, щоби они на раз стали такі ласкаві. Мене просто дивує, чому внесень Колесси не відкинули сейчас a limine [негайно, букв. «з порогу» (*латин.*)], та й ще Колесса очевидно має надію, що факультет зачне з ними переговори".

Окрім цієї важливої справи, І. Горбачевський інформував про пропозицію О. Колесси вступити до Товариства Петра Могили, серед засновників якого він не бачив імені М. Грушевського. Повідомляв також про свою відповідь "вписати" його в члени Товариства Петра Могили, якщо воно не є конкурентом НТШ, "ані не вимірене против нікого з Товариства" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 35–36 зв.). Через місяць, 27 січня (за н. ст.) 1906 р., після детальної відповіді в цих справах М. Грушевського, І. Горбачевському стало "прояснятися в голові", і він упевнився, що "акция п. Колесси не приведе ні до чого". Викликала сумніви й інша акція О. Колесси щодо заснування Товариства Петра Могили: "Я думаю, що не було би зле і таке товариство, яке вони задумали, але річ треба поставити ясно і прилюдно, без всіляких «посторонніх» думок" (Там само. Арк. 37–38). 20 грудня (за н. ст.) 1906 р. зібрався організаційний комітет, який прийняв ухвалу про скликання перших загальних зборів Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили, проте через низку обставин установчі збори відбулися 2 лютого (за н. ст.) 1909 р. Першим головою товариства став О. Колесса (1909–1920).

31 [грудня 1905 р. (13 січня 1906 р.) Львів]. Нині мав я добрий день – богато робив, добре себе чув і нічого прикрого не трапилося. Дай Боже в новім році більше щастя нам і нашому народу, і більше спокою і вдоволення!

1906 РІК

1 **[(14) січня] 1906 [р.] [Львів].** День пройшов тихо і якось сіро, я не виходив нікуди – тільки Мар[инця] з Кулюнею. Був гарний день. Я робив коло історії цехів. Попсув мині гумор оден еміґрант, конче хотять випросити 20 з[о]л[отих] р[инських]. Прийшов 25 арк[уш] V тому.

2 **[(15) січня 1906 р. Львів].** Спантеличив мене Карбасніков, зробивши обрахунок на 300 р[ублів], як я надіявся 2000*. Тяжко тому увірити, але видно, що зле. "Очерк" не проданий, я написав Лотоцькому, що нема чого спішитися*. Засід[ання] секції*.

Спантеличив мене Карбасніков, зробивши обрахунок на 300 р[ублів], як я надіявся 2000. – Після виходу у світ наприкінці жовтня (за ст. ст.) 1904 р. 1-го видання "Очерка истории украинского народа" М. Грушевського з загального накладу 2000 примірників основна частина у кількості 1390 була передана видавничим товариством "Общественная польза" на книжкові склади М. П. Карбасникова (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 146). Це була ініціатива О. Лотоцького, який переконав у цьому М. Грушевського: "Розкидаючи розумом та розпитуючи людей, я нічого кращого не міг видумати, як звернутися до Карбасникова, хоч Ви ним і не зовсім задоволені. Більш солідного книгаря тут не має, – принаймній ні з ким другим я не відважався б вести зносини" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 274).

Друкуючи 2-ге видання, вчений зібрав відомості про продаж попереднього, вартістю 2 руб. за примірник. Ще навесні 1906 р. О. Лотоцький інформував: "У Карбасникова єсть іще зараз 184 примірників старого видання. Думаю, що на те вважати не треба і слід зараз пускати нове видання. Щоб повернути усе ж кошти, затрачені на видання примірників, що не розійшлися, мені здається найкраще було б оддати їх книгарні «Київ[ської] старини», аби вона продавала їх по 50–60 копійок; все ж вернулися б хоч свої гроші. А задержувати продаж нового видання не треба" (Там само. С. 307). І хоча обрахунки М. Карбасникова на початок 1906 р. були невтішними, це не зупинило М. Грушевського. 17 квітня (за ст. ст.) 1906 р. товариство "Общественная польза" випустило 2-ге видання "Очерка" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. С. 164).

Карбасников Микола Павлович (1852–1921) – один з найпопулярніших петербурзьких видавців і книгарів. Окрім приватного видавництва, заснованого у Петербурзі в 1871 р., мав мережу книгарень в Петербурзі, Москві, Варшаві, Вільні. Фундатор та голова правління Російського товариства видавців та книгарів. У 1908 р. заснував Товариство "Н. П. Карбасников".

"Очерк" не проданий, я написав Лотоцькому, що нема чого спішитися. – *Див. коментар до запису за 20 грудня 1904 р. та 2 січня 1906 р.*

Засід[ання] секції. – На засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулося 15 (2) січня 1906 р., було представлено 2-гу частину п'ятого тому "Історії України-Руси"

М. Грушевського (глави VI і VII), яку ухвалено друкувати як IX том "Збірника Історично-філософічної секції" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 62). Перша частина п'ятого тому "Історії України-Руси" (глави I–V) вийшла навесні 1905 р., друга (глави VI–VII) – на початку лютого 1906 р. (*див. запис за 7 лютого 1906 р.*).

3 **[(16) січня 1906 р. Львів].** Роблю далі коло цехів; робив рахунки з адміністр[ацією] видань etc. "Гром[адська] Думка" сконфіскована*.

"Гром[адська] Думка" сконфіскована. – Йдеться про перше число газети "Громадська думка", яке вийшло 31 грудня (за ст. ст.) 1905 р. Про це М. Грушевського відразу повідомив Є. Чикаленко у листі від 2 січня (за ст. ст.) 1906 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 69). У цьому числі було надруковано статтю М. Грушевського "Дорогою віків", через конфіскацію якого згодом передруковану в ЛНВ (1906. Т. XXXIII. Кн. II. С. 244–245). У другому числі газети за 1 січня (за ст. ст.) 1906 р. на першій сторінці вміщено повідомлення від редакції: "Перший номер «Громадської Думки» сконфісковано адміністрацією. Через те редакція випускає газету без будь-яких одділів, які зазначені в програмі газети".

4 **[(17) січня 1906 р. Львів].** Робив коректу 26 арк[уша] V тому, ходив для неї до унів[ерситету]. Пополудні був в бібл[іотеці] Тов[ариства], мав rendez-vous з Колесою і потім засіданнє Виділу* – Студ[инський] прогнівався, що його внесеннє про плату для бібліотек[арського] заступника стрілося з трудностями.

…потім засіданнє Виділу… – на засіданні Виділу 17 (4) січня 1906 р. М. Грушевський інформував про повідомлення В. Леонтовича передати в дар Бібліотеці НТШ книгозбірню свого тестя В. Лесевича (детально про книгозбірню В. Лесевича див.: *Дзьобан О.* Меморіальна бібліотека Володимира Лесевича в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові // Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника: зб. наук. пр. Львів, 2009. Вип. 1 (17). С. 352–366; *Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 386–432). Окрім того, на Виділі було ухвалено видатки на розміщення оголошень про вихід "Записок НТШ" в окремих російських газетах. Відчитано також лист О. Барвінського з приводу статті в "Руслані" під заголовком "Чи має молодіж заниматися політикою", в якому він радив у зв'язку з її публікацією звернутися безпосередньо в редакцію газети (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 74). *Див. коментар до запису за 14 січня 1906 р.*

5 **[(18) січня 1906 р. Львів].** Сидів дома, лише в полудне виходив до парку. Роблю коло цехів, хочу скінчити. Почти не було, ані з газет нічого. Сірі часи. Фр[анко] пригноблений родинними відносинами*; на засід[анні] секції (2/I) казав, що дав оголошеннє до "Zeit"*, що шукає посади.

Фр[анко] пригноблений родинними відносинами… – мовиться про чергове загострення недуги дружини Івана Франка, від чого страждали і вона сама, і чоловік, і, насамперед, діти. Див., зокрема: *Швець А.* Із секретів "сімейного огнища" Івана Франка: мемуарні одкровення Марії Грінченко // Спадщина: Літературне джерелознавствл. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 181–189; *Грінченко М.* Спогади про Івана Франка та про його семйове огнище // Там само. С. 190–227; *Тихолоз Н.* Виховання любов'ю // Франко. Перезавантаження. Дрогобич, 2013. С. 199–230.

…дав оголошеннє до "Zeit"… – мова про віденську тижневу газету "Die Zeit", з якою І. Франко налагодив тісні контакти ще під час захисту докторської дисертації у Віденському університеті в 1893 р. Співпрацював з нею упродовж 20-ти років. На цей час редактором газети був німецький журналіст Генріх Каннер.

6 **[(19) січня 1906 р. Львів].** Зрана виходили разом до правосл[авної] церкви*, по полудню мали засідання секції з Томаш[івським]*, а потім у нас всі зібралися, й були ще Лукіяновичі.

…виходили разом до правосл[авної] церкви… *– див. запис за 14 (27) квітня 1902 р. та коментар до нього.*

…засідання секції з Томаш[івським]… – С. Томашівський, який на той час вчителював у гімназії Бережан, спеціально приїжджав на засідання секції та Виділу НТШ. Цього разу, 19 (6) січня 1906 р., на засіданні Історично-філософічної секції він зреферував розвідку Ф. Голійчука про П. Орлика в Галичині, а В. Гнатюк – статтю Ф. Вовка про Кавказ і Карпати (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 62 зв.). Обидві праці призначалися до "Наукового Збірника, присьвяченого професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)" (Львів, 1906), де й були опубліковані: *Голійчук Ф.* Филип Орлик в Галичині (С. 346–351); *Вовк Хв.* Кавказ і Карпати (деякі проби етнольогічних зближень) (С. 595–[600]).

7 **[(20) січня 1906 р. Львів].** Ідучи до Т[оварист]ва зрана на засіданнє секції, стрів Студ[инського], який заявив, що виступив з Виділу наслідком моєї опозиції його внесенню й посрамованню одних і протегов[анню] других; я відповів, що, очевидно, відносини не були щирі, коли він то все добачив на попередн[іх] засід[аннях]. Відбули зараз малу нараду – я питав, чи робити які кроки, аби задержати Студ[инського], і всі, з виїмком Лук[іяновича], заявилися за тим. Я мав справді гадку написати, аби розважив свій крок, але коли подумав більше, видалося мині невідповідним. Ввечері приніс Томаш[івський] звістку, що прийшла "Громад[ська] Думка"*.

…прийшла "Громад[ська] Думка". – Після сконфіскованого першого номера газети за 31 грудня (за ст. ст.) 1905 р. "Громадська думка" почала виходити далі з 1 січня (за ст. ст.) 1906 р. На 7 січня вийшли №№ 2–6 за 1, 3, 4, 5, 6 січня (за ст. ст.) 1906 р.

8 **[(21) січня 1906 р. Львів].** Дуже неприємні рефлєкси розбуд[ив] в мині інцидент з Студ[инським], а до того ще "Гром[адський] Голос" не прийшов до мене* – таке нед[б]альство прикро мене вразило. Дописав розділ про цехи. До Студ[инського] не буду писати. Чикаленку написав про невисланнє газети*.

…до того ще "Гром[адський] Голос" не прийшов до мене… – тут М. Грушевський помилково називає київську газету "Громадська думка" – "Громадським голосом", адже саме під такою назвою вона й мала виходити (видавець – Є. Чикаленко, редактор – Ф. Матушевський), про що було подано оголошення, зокрема в ЛНВ (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 306–313). Після відмови київського губернатора видавати газету "Громадське слово" та журнал "Нове життя" 19 грудня (за ст. ст.) 1905 р. В. Леонтович отримав свідоцтво на газету "Громадська думка" та журнал "Нова громада", дозволи на які

готувалися як запасні варіанти (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–2; Спр. 21. Арк. 1). Починаючи від № 2 за 1 січня (за ст. ст.) 1906 р., "Громадська думка" від імені Є. Чикаленка впродовж місяця подавала на першій сторінці таку інформацію: "Г. Київський губенатор не дав дозволу на видання газети «Громадське Слово» і журналу «Нове Житя». Видавець подає на це скаргу до Сенату, а поки що увійшов в згоду з видавцем газети «Громадська Думка» і журналу «Нова Громада», щоб замість недозволених йому видань передплатникам висилались ці останні".

…Чикаленку написав про невисланнє газети. – Лист М. Грушевського не зберігся, проте збереглася відповідь Є. Чикаленка від 11 січня (за ст. ст.) 1906 р., у якій він пояснював: "Я певен був, що Ви давно одержуєте газету, бо ми передали список співробітників в «Главную контору» і казали їм посилати ще далеко до 1-го січня. Вчора тільки, одібравши від Вас листа, я довідався, що «Главная контора» тільки недавно послала разом за ввесь тиждень і не тільки співробітникам, а й передплатникам" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 69–70). Вже 12 січня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський отримав газету, про що свідчить щоденникова нотатка за цей день.

9 **[(22) січня 1906 р. Львів].** Робив коло приміток. Був Фр[анко] і переказав, що вчора вони теж говорили (Фр[анко], Лук[іянович], Гнатюк) і переконались, що Студ[инсько]му не треба давати ніякої сатисфакції. Вечером були в концерті Музич[ного] т[оварист]ва.

10 **[(23) січня 1906 р. Львів].** Було засіданнє в справі Бабина*, мусів слухати говореннє Твардовского* й дурниці Дибовского*.

…в справі Бабина… *– див. коментар до запису за 7–8 листопада 1905 р.*

…говореннє Твардовского… – йдеться про польського філософа Казимира Твардовського (1866–1938), багатолітнього професора Львівського університету.

…дурниці Дибовского. – Йдеться про польського біолога, географа, у 1884–1906 рр. завідувача кафедри зоології філософського факультету Львівського університету Бенедикта Дибовського (1833–1930).

11 **[(24) січня 1906 р. Львів].** Роблю коло приміток, корігую "Історію", V [том]. Сильний вітер незвичайно.

12 **[(25) січня 1906 р. Львів].** Прийшла "Гром[адська] Думка". Дуже вразила мене "осторога" від "Вістника"*. Прикро. Зрештою слабо дуже. Нині потепліло, з Кулюнею ходили ми на спацер. Примітки скінчені.

Дуже вразила мене "осторога" від "Вістника". – Йдеться про огляд "З газет і журналів", вміщений у № 2 "Громадської думки" за 1 січня (за ст. ст.) 1906 р. У ньому, зокрема, подано розлогі цитати зі вступної статті "Від редакції", яка відкривала 1-шу книжку ЛНВ за 1906 р. У ній автор, М. Грушевський, висвітлив програмні засади "Літературно-наукового вістника", спрямовані на національне відродження та розвій українського народу, встановлення найтіснішого контакту з українським життям в Росії, та вперше публічно заявив про плани відкриття редакційного відділу в Києві. Бажаючи успіху поважному журналу, оглядач "Громадської думки" зауважив: "[…] вважаємо потрібним попередити шановну редакцію, що тепер у нас взагалі мало цікавляться місячниками, – тим паче не може рахувати на великий поспіх місячник, що видається за кордоном і не має спромоги так швидко

і так докладно, як того вимагають обставини, озиватися на всі біжучі події. Тепер час газети, а не місячника". Об'єктивно несправедливе застереження вразило М. Грушевського, він занотував це у щоденнику, а також висловив у листі від 20 січня (за ст. ст.) 1906 р. до співробітника газети Ф. Матушевського: "[…] як се по простоті, то знаєте, що «простота хуже воровства», але на простоту воно дуже не виглядає" (Лист зберігається у приватній збірці С. І Білоконя).

13 **[(26) січня 1906 р. Львів].** Роблю дрібну роботу коло і з поводу V т[ому]. Мар[инця] пішла на "Ліра"*, я забавляв Кулюню, то значить мусів бути з нею; оповідав між сим "Ліра" – вона дуже була вражена, що Корделію її сестричка вбила.

…на "Ліра"… – йдеться про виставу за п'єсою Вільяма Шекспіра "Король Лір" (1605–1606 рр.).

14 **[(27) січня 1906 р. Львів].** Встав в свинячий голос, як давно не було: збудивсь о 5[-ій]. Але розмахався. Писав для т[ому] V зранку, потім викладав – вперше по сьвятах. Мало слухачів, се по уїданню "Руслана"* було трохи неприємно.

…по уїданню "Руслана"… – йдеться про статтю: Чи має молодіж заниматися політикою? (Слово на часі) // Руслан. 1905. Ч. 263. 26 падолиста (8 грудня). С. 1; Ч. 264. 27 падолиста (9 грудня). С. 1; Ч. 265. 28 падолиста (10 грудня). С. 1. Її автор полемізує з В. Гнатюком, який у листопадовій книжці ЛНВ за 1905 р. під криптонімом "В." наголошував на безідейності української молоді та підкреслював певний вплив на неї кореспонденцій "Руслана", в яких закликали студентів не втручатися у політику. У відповідь анонімний автор необґрунтовано звинуватив Наукове товариство імені Шевченка у втягуванні молоді в політику: "Якраз п. В. з дрібним гуртком, котрий захопив Наукове Товариство ім. Шевченка з єго фондами у свої руки, і уживає їх винагороди для тих, що грають в сю дудку". Окрім того, у статті наголошувалося, що лекції українських професорів Львівського університету, зокрема й М. Грушевського, не збирають численної аудиторії: "Досить заглянути до викладових саль історії, навіть проф. Грушевского, до саль історії літератури нашої, скілько там найдемо слухачів, котрі справді занимаються пильно і основно студиями сих предметів, не кажучи вже про студиї всесьвітної історії, фільософії, суспільних наук і т. д. Не дивниця отже, що так мало відтак бачимо імен на ниві літератури і науки, але зате чуємо богато високопарного пустословія і пустої фразеольогії. Питаємося отже пана В., чи «Руслан» може відраджував не ходить на виклади проф. Грушевского, д-ра Колеси і д-ра Студиньского та инших, чи не заохочував молодіжи до наукової і літературної роботи? Але ж ми спитаємо дальше п. В., чи ж се не належить в першім ряді (замісць до «Руслана») до «Л[ітературно-] Наук[ового] Вістника», до Наук[ового] Товариства ім. Шевченка, до професорів університету подбати о се, щоби академічну молодіж заправити до справдешньої праці около самообразованя, приспособити і приєднати її до літератури і наукової роботи" (Руслан. 1905. Ч. 264. 27 падолиста (9 грудня). С. 1).

Несправедливість цих слів була очевидною, бо ж стосувалася зокрема вченого, невичерпна енергія якого і в університеті, і в НТШ була спрямована на згуртування й заохочення молоді до наукових студій ще зі студентської лави. Саме ці закиди, названі М .Грушевським "уїданням «Руслана»", пригадалися йому при зустрічі з незначною кількістю слухачів, які зібралися після свят. Звинувачення на адресу НТШ, які прозвучали в даній статті, стали предметом обговорення на Виділі Товариства вже 9 грудня (за н. ст.) 1905 р., а пізніше дали привід порушити питання про виключення куратора газети О. Барвінського зі членів НТШ. *Див. також коментарі до записів за 9 грудня 1905 р. та 18 (31) грудня 1907 р.*

15 [(28) січня 1906 р. Львів]. Коректи, рецензія; не виходив нікуди; ввечері балакав з Фр[анком], потім був Лукіянович, балакали про політику.

16 [(29) січня 1906 р. Львів]. Галя пише, чи приїздить їм; лист сей дуже нас розворушив; я відписав зараз, що раджу приїхати. Викладав, був в бібліотеці, ввечері секція*.

…ввечері секція. – 29 (16) січня 1906 р. на засіданні Історично-філософічної комісії І. Джиджора зреферував свою статтю "Реформи Малоросийської колєгії на Україні в 1722–1723 рр." (стаття призначалася для видання: "Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)" (Львів, 1906) й була опублікована в ньому). Окрім того, було обрано керівний склад правничої комісії: голова – С. Дністрянський, заступник голови – Л. Кульчицький, секретар – П. Рондяк (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 62 зв.).

17 [(30) січня 1906 р. Львів]. Був у мене Свєнціцкий, укладали плян з ним видання описи рукоп[исів] Петрушевича*. Потім виходив до кав'ярні, бо я на тих днях на голову не чую себе добре. Зачав писати статю до ЛНВ*, але якось не йшла.

…видання описи рукоп[исів] Петрушевича. – Праця відкрила нове серійне видання Історично-філософічної секції НТШ – "Українсько-руський архів": Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича. Ч. 1 / Зладив. І. Свєнціцький // Українсько-руський архів. Львів, 1906. Т. I (Рукописи Львівських збірок. Вип. 1). 239 с. *Див. також коментар до запису за 5 квітня, 30 вересня 1906 р.*

Зачав писати статю до ЛНВ… – йдеться про статтю: *Грушевський М.* З біжучої хвилі // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. II. С. 338–344. Авторське датування: січень 1906 р. Під назвою "Перші кроки" стаття подана автором у збірці: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1906–[190]7 рр. К., 1906. С. 46–53. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 323–328.

18 [(31) січня 1906 р. Львів]. "Мабуть я щось іззів" – нудило мене вночи, встав, препідло спав, рано збудився, і був цілком знеможений – сидів на дієті цілий день, і було мині все холодно. Зрана писав трохи статю і робив коректу, виходив до кав'ярні. Пополудні трохи заснув, потім ладив виклади на завтра (два виклади), писав рецензії* тощо. Здається, хоробу свою перебув.

…писав рецензії… – йдеться про огляди та рецензії на праці І. Івакіна, О. Соболевського, О. Щербини, В. Малініна, І. Малиновського, опубліковані в першій книзі "Записок НТШ" за 1906 р. (Т. LXIX). Див.: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000). Львів, 2003. С. 163. Передруки: *Грушевський М С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 40–41, 84–85, 132–133. Окремі з них М. Грушевський писав 31 січня (за ст. ст.) 1906 р.

19 [січня (1 лютого) 1906 р. Львів]. Вигрівся й виспався, й чув себе добре. Зрана писав статю, потім викладав (2 виклади), з поворотом скінчив статю по обіді й робив коректу. Ввечері були Лукіяновичі, й Лук[іянович] оповів дику пригоду – що Вас[иль] Левицький вдарив в лице Франка. Я почув фізичний біль, почувши се! Страшні люде! Так, як би мині хтось зробив якусь болючу образу!

...Вас[иль] Левицький вдарив в лице Франка. – Причини і обставини цього інциденту не з'ясовані, однак реакція на нього М. Грушевського, занотована у щоденнику, є одним із важливих арґументів щодо розвінчання радянського міфу про антагонізм двох видатних українських діячів науки і культури. Особою, яку М. Грушевський називає "Василь Левицький", найімовірніше може бути знаний правник, публіцист, громадський діяч Володимир Лукич Левицький (літературний псевдонім Василь Лукич). Так під враженням "дикої пригоди" історик поєднав питоме ім'я із псевдонімом, щоб "розвести" його з математиком Володимиром Левицьким. Такий підхід він іноді використовував у щоденнику, додаючи до прізвища Левицький означення фаху – "математик" (*див. запис за 4 січня 1904 р.*).

20 [січня (2 лютого) 1906 р. Львів]. Зрана написав статейку до "Грома[дської] Думки"* і писав листи – до Чик[аленка]*, Матушевського*. О год[ині] з ½ був на засід[анні] секції, з прич[ини] приїзду Зубрицького. Ввечері був у нас Луцін наречений*, але я мало був з ним – робив коректу. Зрана було віче – я на нім не був, а був у мене Ломницький* з реляціями про унію і прошеннєм протекції надалі. Він курив, і я, без того бувши не добрий на голову, з того дістав легкий біль на решту дня.

...написав статейку до "Грома[дської] Думки"... – *Грушевський М.* Українські кафедри // Громадська думка. 1906. № 23. 4 лютого. С. 1–2.

...до Чик[аленка]... – цей лист, як і багато іших листів М. Грушевського та інших кореспондентів Є. Чикаленка, не зберігся (див. *Тодійчук О.* Археографічна передмова // Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 34).

...Матушевського. – Ця недатована кореспонденція зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя. За змістом та даним щоденниковим записом лист датований 20 січня (за ст. ст.) 1906 р. У ньому М. Грушевський повідомляв про неакуратне та несвоєчасне відправлення "Громадської думки" до Львова, нарікав на "остереження" проти ЛНВ у № 2 цієї газети (*див. коментар до запису за 12 січня 1906 р.*), передав зміст своїх роздумів про українську пресу, висловлених ним у II книжці ЛНВ ["Перші кроки"], інформував, що "удосужився" й посилає разом з кореспонденцією свою нову статтю до "Громадської думки" ["Українські кафедри"], згадує про перебування Сергія Єфремова у в'язниці.

Ввечері був у нас Луцін наречений... – йдеться про Йосипа Савицького, нареченого небоги Марії Сильвестрівни Грушевської – Людмили Левицької (Люці, Луці). *Див. запис за 25 липня 1906 р. та коментар до нього.*

...був у мене Ломницький... – мовиться про церковного діяча Української греко-католицької церкви Єремію Івана Ломницького (1860–1916). Його поведінку у Петербурзі, куди він прибув невдовзі, описав в листі від 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 302–303).

21 **[січня (3 лютого) 1906 р. Львів].** Докінчив коректу, приладив виклад і викладав, потім був в кав'ярні й довідався, що папери знову полетіли в домну. Листи й коректи.

22–24 **[січня (4–6 лютого) 1906 р. Львів].** Іде усильне складання т[ому] V і усильна коректа, все иньше пішло на бік. Закатарувався й застудився, не виходжу по змозі. Пишу зміст.

25 **[січня (7 лютого) 1906 р. Львів].** Засід[ання] Виділу – справа резіґнації Студ[инського]*. Дуже здивував Фр[анко] і Бурачин[ський]. Бандрів[ський] дуже інтересні річи оповів, що Студ[инський] "має рахунки" зі мною. Від полудня ладився на виклади.

Засід[ання] Виділу – справа резіґнації Студ[инського]. – На засіданні Виділу 7 лютого (25 січня) 1906 р. насамперед розглянули повідомлення М. Грушевського про те, що К. Студинський вніс на його руки резиґнацію з члена Виділу. По дискусії Виділ визнав, що хоча конкретних причин для цього К. Студинський не мав, але його рішення береться до відома. Окрім того, призначено допомогу студентові філософського факультету І. Джиджорі в сумі 200 кор., а доктору С. Томашівському в Бережанах – постійний кредит у сумі 300 кор., однак у зв'язку з особливими обставинами останньому виплачено в рахунок праць 500 кор. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 74 зв. – 75).

26 **[січня (8 лютого) 1906 р. Львів].** Викладав, і зараз вернувсь додому з огляду на свій катар. Ввечері були Труші й Лукіян[ович]. Впав сильний сніг, погода мягка.

27 **[січня (9 лютого) 1906 р. Львів].** Галя відписала, що мама противиться подорожи до Льв[ова] і грозить монастирем. Я сидів цілий день, щоб переломити катар, і переломив.

28 **[січня (10 лютого) 1906 р. Львів].** Нині скінчили склад[ання] тексту, за кілька день робота коло випуска V т[ому], яка мене займала сі тижні (складало 5 зецерів), уступить. Викладав і мав високо політичну конференцію з Колесою в унів[ерситетській] бібл[іотеці], потім був у кав'ярні.

29 **[січня (11 лютого) 1906 р. Львів].** Неділя. Оденокий трохи приємний лист – від Шахматова в справі Сашиної статі*, а то маю самі нелегкі вісти. От з француз[ьким] перекладом не знаю, що й буде. Був Гнатюк – пораджувався з ціною.

Оденокий трохи приємний лист – від Шахматова в справі Сашиної статі… – у листі від 21 січня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський звернувся до О. Шахматова з проханням

опублікувати в "Известиях Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук" статтю молодшого брата Олександра про М. Максимовича, яку й надіслав з кореспонденцією. У відповідь 25 січня (за ст. ст.) 1906 р. петербурзький колега повідомив, що "очень интересная" стаття О. Грушевського вийде у світ у найближчій книжці "Известий" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського з О. О. Шахматовим // УІЖ. 1996. № 5. С. 92). Згадана стаття опублікована: *Грушевский А. С.* Максимович М. А. (1804–1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1906. Т. 11. Кн. 1. С. 375–416.

30 **[січня (12 лютого) 1906 р. Львів].** Докінчив коректи, показчик змісту etc. Прийшов лист від Чик[аленка] про заборону "Гром[адської] Думки"*, і те ж прочитав в "Н[овом] Времени". Я вперед про се думав, і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило. Яка там не була та "Думка". Ввечері були на 1[-ому] представл[енні] рус[ького] театра – "Бурлака" Садовського*, препримітивний, але я з інтересом сидів – якось ся атмосфера "Руси" подобалася навіть мині, хоч зі всіх сторон бачив я ріжні малоприємні морди.

Прийшов лист від Чик[аленка] про заборону "Гром[адської] Думки"… – вихід газети призупинено на час воєнного стану в Києві постановою київського, подільського та волинського губернатора В. Сухомлинова від 25 січня (за ст. ст.) 1906 р., яка була спрямована для виконання київському окремому цензору 26 січня 1906 р. (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 4–4 зв.). У день постанови про призупинення, 25 січня, газета ще вийшла під № 21. Заборона знята 1 лютого 1906 р. на підставі звернення видавця В. Леонтовича (Там само. Арк. 5–6), і вже 3 лютого вихід часопису відновлено під № 22.

…Ввечері були на 1[-ому] представл[енні] рус[ького] театра – "Бурлака" Садовського… – з 29 січня (11 лютого) по 9 (22) квітня 1906 р. трупа театру "Руська бесіда", яку на той час очолював М. Садовський, давала вистави у Львові.

31 **[січня (13 лютого) 1906 р. Львів].** Засів за "Матеріали"* (документи) й робив коло них цілий день; не виходив до міста – бо вітер.

"Матеріали"… *– див. коментар до запису за 22 листопада (5 грудня) 1904 р. Див. також записи за 8, 12, 13, 18, 24 лютого, 14 березня 1906 р.*

1 **[(14) лютого 1906 р. Львів].** Якось від рана голова була не добра, і взагалі я, очевидно, трохи переутомився за півтора-два, а властиво три місяці досить інтензивної роботи і спеціально за сей місяць друку книжки*. Вийшов до архива, де працював з годину й зробив 1 ½ аркушів ревізії, був в унів[ерситеті] і т. д.

…спеціально за сей місяць друку книжки. – Йдеться про V том "Історії України-Руси".

2 **[(15) лютого 1906 р. Львів].** Потроху збираю літературу для історії сільського господарства і влажу в сі справи. За кілька місяців дістав перший лист з чимсь таки добрим – замовленнє від Панафідіної*. Се трохи

поправляє мої грошеві рахунки – взагалі сумні досить. Був ніякий панок з Кисловодської республіки – гроші хотів на дорогу.

…замовленнє від Панафідіної. – Йдеться про замовлення О. С. Панафідіної на "Первую учебную книгу церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського, право на видання якої після смерті батька успадкував старший син Михайло. Кошти від продажу цього підручника були надійною фінансовою підтримкою всієї родини. Зокрема, в листі до рідних від 19 липня (1 серпня) 1908 р. М. Грушевський писав: "Але книги поки що «не внушаютъ опасений»: головний заказчик прислав завчера сам заказ (на 25 тис. прим.) і тим утішив мою трівогу. Я написав Панафідиній перевести на Сашине імя 1200 руб., по 400 руб., се буде 2 і 3 тис., а при собі надіюсь розділити (в сентябрі) ще по 400 руб. – тис. 4 і 5. Рік як на тепер випадає нормально, значить можна сподіватись коло 2 тис. на кождого з Вас" (*Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблем взаємин двох братів) // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 426).

3 **[(16) лютого 1906 р. Львів].** Робив в архиві, коло корект вдома і т. ин.

4 **[(17) лютого 1906 р. Львів].** Зрана викладав і був на газетах і в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Кінчаться коректи, склад скінчений. Пополудні був Садовський у нас і зайняв досить часу – побалакали, дуже відказує на галичан і Галичину. Перинесли.

5 **[(18)] лютого [1906 р. Львів]*.** Сама собою вийшла перерва в роботі, дуже потрібна мині тепер, і ослаблення в науковій напруженості. Цілий о[с]таній тиждень був легкий, а нині цілий день зійшов з гістьми: вийшовши з визитою до Садовських, встрів на дорозі Чикаленка, що йшов до мене, пішли до Садовських, на обід зібралися всі у нас, так що вийшов цілий баль; Чикаленко й Фр[анко] лишилися на вечеру, прийшли Труші й розійшлися о год[ині] 9 ½. Але розмова лишила якийсь несмак – може до того, що й голова трохи розболілася від диму й гамору – з слів Чик[аленка] побачив я, як неприхильно настроєний на мене кружок Грінченка*. Фр[анко] оповідав про те, що́ оповідає Студ[инський] перед студентами про вихід свій з Виділу*.

5 [(18)] лютого [1906 р. Львів]. – Тут помилково зазначено "5/III".

…як неприхильно настроєний на мене кружок Грінченка. – Ця неприхильність зародилася з моменту оприлюдненого М. Грушевським плану перенесення до Києва "Літературно-наукового вістника" (*М. Г. [Грушевський М.].* Від редакції [Напрями праці з нагоди дев'ятого року видання ЛНВ] // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. І. С. 1–2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 494–495). За цим задумом Б. Грінченко та його прихильники вбачали намір зруйнувати "Нову громаду". Як відзначав завідувач видавничими справами М. Грушевського у Києві Ю. Тищенко, "по суті якихось партійних чи ідеологічних розбіжностей між цими групами не було, й непорозуміння ґрунтувалися більше на амбіції окремих осіб" (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. Сидоренко, Н. Сидоренко. Передм. М. Шудрі. К., 1997. С. 50).

Утаємничений у всі тогочасні міжособистісні непорозуміння Є. Чикаленко підтримував цю думку: "Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства, булави, не попустить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як, напр. Науменко та Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди «Літературно-Наукового Вісника» переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 324). Детально див. *Гирич І.* М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // УІЖ. 2016. № 5 (вересень–жовтень). С. 101–138.

…що́ оповідає Студ[инський] перед студентами про вихід свій з Виділу. *– Див. коментар до запису за 25 січня 1906 р.*

6 **[(19) лютого] [1]906 [р.] [Львів].** Викладав. Ввечері був доц[ент] Грігорєв* з М[оск]ви, досить мало симпатичний собою й своїми поглядами чоловічок. Шпитковский на семінарі читав реферат*.

Ввечері був доц[ент] Грігорєв з М[оск]ви… – мовиться про Григорєва Олександра Дмитровича (1874–1940) – російського фольклориста, літературознавця, діалектолога, історика. 1899 р. закінчив історико-філологічний факультет Московського університету, з 1903 р. – доцент університету. 1903 р. на два роки для підготовки магістерської дисертації відбув у відрядження (Прага, Відень, Мюнхен, Краків, Львів). Найімовірніше, саме з цим відрядженням пов'язаний його візит до М. Грушевського.

Шпитковский на семінарі читав реферат. – Детально про І. Шпитковського, представника історичної школи М. Грушевського, див.: *Купчинський О.* Іван-Юліян Шпитковський // *Купчинський О.* Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури. Вибрані статті та повідомлення. Львів, 2011. Т. 3. С. 458–479.

7 **[(20) лютого] [1]906 [р.] [Львів].** Був в унів[ерситетській] бібліотеці й архіві. Вийшли з друку перші примірники V тому*. Гарна, приємна погода.

Вийшли з друку перші примірники V тому. *– Див. коментар до запису за 14 (27) квітня 1902 р.*

8 **[(21) лютого] [1]906 [р.] [Львів].** Далі тягнуться мої "вакації". Роблю дещо для "Записок", підчитую для VI тому, займаюся "Матеріалами".

9 **[(22) лютого] [1]906 [р.] [Львів].** Взявся до "Очерка". Надумав випустити 2[-ге] вид[ання]*, хоч би лишилося щось з першого. Вийшов німецький I том*. Були ми в театрі на "Батьків[ській] науці"*. Драма слаба, гра загалом далеко вища репертуара. Прикро було в театрі стикатися й бачити наоколо себе всякі прикрі індівіди – коло мене сиділи Копач, Н. Шухевич, Барвінські, Вол[одимир] Шухевич etc.

Взявся до "Очерка". Надумав випустити 2[-ге] вид[ання]… *– див. коментар до запису за 20 грудня 1904 р. та 22 травня 1905 р.*

Вийшов німецький І том. *–* *Hruschewskyj M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisiente Uebersetzung aus der 2 ukrainischen Ausgabe. Leipzig: Teubner. I Band. XVIII+754 s. Перша згадка про задум видати "Історію України-Руси" зустрічається в щоденниковій нотатці за 28 серпня (20 вересня) 1902 р. (*див. запис за цей день та коментар до нього*). "Міцну постанову таки видати «Історію» в німецькій мові" вдалося здійснити лише 1906 р. в перекладі Феліції Носсіґ та редакторському опрацюванні перекладу Іваном Франком. Про задум та підготовку даного видання *див. щоденникові нотатки за 28 серпня 1902 р., 19 вересня 1903 р., 26 березня, 18 травня, 4, 5, 21, 28 листопада, 9, 10, 21, 22 грудня 1904 р., 20 січня, 23 червня, 16 липня, 17 липня, 27 серпня, 8 жовтня, 25 листопада, 27 листопада, 1–2 грудня 1905 р.* Перспектива виходу праці найавторитетнішого українського історика мовою тогочасної науки була оцінена учнем Михайла Грушевського Степаном Томашівським. В очікуванні цього епохального видання історик передбачав, що воно "зробить честь не тільки авторови, а й нації; аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення европейського авторитетного світа нашою минувшиною і теперішнім положенням" (*Томашівський С.* Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // Літературно-науковий вістник. 1905. Т. XXIX. Кн. I. С. 46; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 111–119).

Надзвичайне зацікавлення прадавньою історією Східної Європи загалом та ґенезою українського народу зокрема засвідчують численні огляди та рецензії на видання, які подали українські (Іван Франко, Степан Томашівський, Володимир Мількович), польські (Александр Брікнер, Францішек Равіта-Ґавронський та ін.), чеські (Карел Кадлєц, Ян Славік), німецькі (Рудольф Штібе, Отто Геч, Леопольд Карл Ґетц), румунські (Ніколає Йорґа) вчені (*Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 78–90). Ця широка наукова дискусія, часом доволі неприємна, як рецензія чернігівського професора, прихильника москвофільського табору В. Мільковича, відіграла визначальну роль у поширенні концепції М. Грушевського про витоки українського народу *(Тельвак В.* Михайло Грушевський *CONTRA* Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX ст.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. К., 2005. С. 255–269; *Його ж.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 681–701) (*див. записи за 29–31 серпня, 1–2 вересня, 5–10, 24, 26, 31 жовтня, 1 листопада 1907 р.*). Загалом, з виходом німецькомовного тому "Історії України-Руси" українська історія вперше стала об'єктом широкої наукової полеміки в середовищі європейських дослідників-славістів. Невдовзі сам автор підсумував результат цієї полеміки у листі до петербурзького колеги О. Лаппо-Данилевського: "Мой I т. «Истории», вышедший в прошлом году по-немецки, переживает теперь огненное крещение. Наряду с более или менее резкими выходками, продиктованными недружелюбием к моим «новаторствам» или личными и политическими счетами, мне приятно было убедиться, что и наиболее недружелюбные критики не указали мне каких-либо действительных недостатков в моих выводах или методе; с этой стороны эти недружелюбные отзывы, пожалуй, следовало бы ценить даже выше, чем дружелюбные, особенно – голословные комплименты" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 330).

Були ми в театрі на "Батьків[ській] науці". – Вірогідно, мається на увазі драма І. Карпенка-Карого (Тобілевича) "Батькова казка" у постановці М. Садовського, трупа якого від 29 січня (11 лютого) 1906 р. розпочала вистави у Львові.

10 [(23) лютого] [1]906 [р.] [Львів]. Був в архиві зрана, читав документи з Джиджорою. Писав додатки до "Очерка" й робив його коректу. Ввечері були Лукіяновичі.

11 [(24) лютого] [1]906 [р.] [Львів]. Так само; був в архиві й на газетах. Дуже мила погода.

12 [(25) лютого] 1906 [р.] [Львів]. Зрана робив коло "Очерка" й "Матеріалів", писав листи; в полудне приїхав Томаш[івський], балакали; має надії на Львів, leider [на жаль (*нім.*)] з тих причин, що з Бережан русинів переносять. О 6[-ій] були засід[ання] секції й Археогр[афічної] ком[ісії]*, потім пішли на комерс*. Нічого собі, але промови не були роздані, і другого дня Джиджора поясняв, що слухачі, молодіж були невдоволені з промови Корінця, що представив мене якимсь Schulmeister-ом [тут – майстром викладу (*нім.*)]. Гарною була промова Франка, телеграми з Київа – ліпше б їх не було. Взагалі я того комерсу не дуже надіявся*, й мав по нім не дуже милий смак, особливо на перших порах. Треба б було зробити ще в тіснійшім кругу.

О 6[ій] були засід[ання] секції й Археогр[афічної] ком[ісії]… – на засіданні Історично-філософічної секції 25 (12) лютого 1906 р. І. Джиджора зреферував свою працю "Україна в першій половині 1738 р.", в дискусії про яку М. Грушевський наголосив на "науковій стійкості" автора. Взято також до відома інформацію про запрошення на міжнародний конгрес антропології й археології у Монако в 1906 р. та ін. питання. На засіданні Археографічної комісії М. Грушевський підвів підсумки археографічних наукових експедицій, які восени 1905 р. відбули В. Герасимчук, І. Крип'якевич та І. Кревецький у Кракові, І. Джиджора – в Харкові та Москві, а також повідомив про від'їзд до Варшави В. Герасимчука. І. Джиджора склав звіт про свої наукові розвідки в Харківському архіві та архіві Міністерства юстиції у Москві. На пропозицію К. Студинського визначено денні норми ("дієти") фінансування учасників експедиції: 5 корон денно в Галичині, 9 корон – за кордоном. Також ухвалено норму доплат за виготовлення копій актів. Прийнято в члени Археографічної комісії І. Джиджору, В. Герасимчука, І. Крип'якевича, І. Кревецького та Д. Коренця (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 63–63 зв.).

…потім пішли на комерс. – Йдеться про відзначення 10-ліття наукової праці М. Грушевського в Галичині, яке припадало на 1904 р., але було відтерміноване підготовкою "збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д.". Книжка, зініційована учнями вченого, побачила світ на початку 1906 р. під назвою "Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)" (Львів, 1906). Рецензії на збірник див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. Львів, 2016. С. 527–562.

До виходу збірника було призначено урочисте зібрання, яке відбулося в неділю, 12 (25) лютого 1906 р., в готелі Л. Штадтмілєра (вул. Краківська, 9). Привітати голову НТШ зібралося приблизно 50 осіб: учні та шанувальники зі Львова й провінції. Іван Франко виголосив вітальну промову, яка зворушила "ювилята до сліз". У ній, наголошуючи на важливості тієї хвилі, коли в Галичині з'явився М. Грушевський, багатолітній колега і приятель наголосив: "Він став у нас не тілько репрезентантом української науки на університетській катедрі, не тілько організатором наукової праці в семінарії та в секціях Наукового тов. ім. Шевченка, не тілько центром оживленого наукового і літературного руху в нашій частині України. В ньому ми шануємо ще щось більше, бо чоловіка ясної, критичної думки та чистого і незломного характеру. Він із сього погляду став учителем нашого молодшого покоління і замітним чинником у нашім громадськім розвою. Він зумів злучити біля наукової праці людей ріжних таборів і напрямів; своїм критичним умом він сильно протиділав розвоєви славної галицької бляґи та фразеольогії, а від його правого характеру відскакувало все дволичне, безпрінціпне та безхарактерне. От тим-то поява і діяльність

проф. Грушевського цінна і дорога нам подвійно, особливо як задаток кращого розвою тих генерацій, що виростатимуть під його впливом" (*В. [Гнатюк В.].* Честь праці! // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. III. С. 556; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. С. 13).

Вручаючи розкішно оправлений примірник "Наукового збірника", І. Франко побажав М. Грушевському дожити наступного славного ювілею, коли весь український народ зможе гідно і прилюдно віддати честь його заслугам. Від імені колишніх слухачів виступив професор з Перемишля Денис Коренець, дякуючи професорові "не лиш яко науковому провіднікови академічної молодіжі, але й яко її найщирійшому приятелеви і опікуновi" (промова Д. Коренця опублікована: *Коренець Д.* Ювілей науки // Учитель. Львів, 1906. № 10. С. 143–144; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. С. 6–8). Після зачитаних телеграм з Галичини, Буковини, Великої України, з Праги та Відня Михайло Грушевський подякував усім за високу честь з надією й надалі присвятити себе улюбленій праці. Див.: Новинки. В честь професора Мих. Грушевського // Діло. 1906. 1 марця (16 лютого). Ч. 35. С. 3; Свято в честь проф. М. Грушевського // Киевская старина. К., 1906. Т. XCII. Февраль. С. 30–31; *П. В[артови]й. [Б. Грінченко].* Свято у Львові // Нова громада. К., 1906. № 2. С. 116–119; *В. [В. Гнатюк].* Честь праці! // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. III. С. 551–557. Детально див.: *Тельвак В.* Галицькі ювілеї Михайла Грушевського // Вісник НТШ. 2016. Ч. 55. С. 31–36; *Його ж.* Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. С. VI–XV.

…***надіявся…*** – перед цим словом закреслено слово "чекав".

13 **[(26) лютого 1906 р. Львів].** Встав я вчасно, але чув себе загалом добре, робив коло "Очерка" (про суч[асні] ситуації в Галичині), потім прийшли гроші з Курська, листи від Галі* й Лотоцького*; я мусів зайнятися грошима й листами. Вийшов в полуднє на газети, пополудні задрімав й зайнявся "Матеріалами". Дуже мене заінтересували поголоски про фузію нац[іонал]-демокр[атів] з клерикалами (Джиджора).

Вчора, йдучи з комерса, мав я прикре почутє: свято скінчилося, й знову наступають безпросвітні будні. Але властиво я ліпше себе чую в будні, як в свято. Загалом чую себе добре.

…листи від Галі… – йдеться про лист сестри Ганни Шамраєвої (Грушевської) від 11 лютого (за ст. ст.) 1906 р., в якому вона повідомляла, що за станом здоров'я не зможе прибути до Львова на святкування з нагоди виходу збірника на честь 10-літньої наукової діяльності Михайла Грушевського в Галичині. Вітаючи, наголошувала: "Я горжусь тобою и радуюсь, что ты мой брат". Окрім того, сповіщала про лист чоловіка, В. І. Шамраєва, який "просит помочь ему деньгами, угрожая в противном случае приехать снова и застрелиться на глазах у детей" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 618–621).

…й Лотоцького… – у листі від 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький інформував про хід друку 2-го видання «Очерка истории украинского народа» та запевняв про відсутність цензурних перешкод для його виходу, висловлював здивування щодо негативної реакції М. Грушевського наможливість співпраці українців з конституційно-демократичною партією, а також повідомляв про приїзд до Петербурга Єремії Івана Ломницького (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 301–303).

14 **[(27) лютого 1906 р. Львів].** Нині висилав я гроші до Росії, був в архіві, робив коло "Очерка".

15 [(28) лютого 1906 р. Львів]. Прислав Лотоцький свої замітки до "Очерка"* і в тім огляд, що мині бракував, і я можу докінчити й відіслати. Але замітки його були мині дуже прикрі як симптом: радив позм'якшувати все, де що було хоч трохи гострійше на адресу правительства. Були нині засідання Спілки й Виділу Тов[ариства], де була справа "Наук[ового] збірника"*, і від сього мав я незвичайне прикре вражіннє – аж нудило.

Прислав Лотоцький свої замітки до "Очерка"… – листа з зауваженнями О. Лотоцького, які б викликали таку реакцію М. Грушевського, не виявлено, хоча в листі від 9 лютого (за ст. ст.) 1906 р. адресант згадує про надіслані "невеличкі уваги" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 301). У наступній кореспонденції наприкінці лютого 1906 р., імовірно, реагуючи на відповідь М. Грушевського, О. Лотоцький пояснює свою позицію: "Дивуєтесь моїм увагам. Коли би сьте жили тут, то не дивувалися б. До конституції 17 жовтня жили тут трудно, а тепер – неможливо. Друкарні позапечатувано, видавці побанкротили, редактори і автори одні сидять, а другі їдуть, а все не там і не туди, як би їм хотілося. З огляду на те треба, не поступаючись думками, уникати різких фраз, що дали б привід до якої причини" (Там само. С. 304).

…Виділу Тов[ариства], де була справа "Наук[ового] збірника"… – йдеться про "Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)" (Львів, 1906). У пункті 11-му протоколу засідання Виділу НТШ від 28 (15) лютого 1906 р. дослівно зазначено: "Виділ, бажаючи причинитися від себе також до пошанування праці в Товаристві свойого голови, ухвалив під тимчасовим проводом найстаршого віком члена д. І. Ясеницького, при неприсутності голови, почислити друк «Наукового збріника», виданого Комітетом, по коштах продукції, а крім того покрити 33% коштів накладу" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 75 зв.).

16 [лютого (1 березня) 1906 р. Львів]. Мав я виклад, і на нім зробили мині овацію* – Головка промовляв*. Було може з 30 душ. Але, як я довідався, – о 12[-ій] мали потім іти в деп[ута]ції до ректора в справі його заборони говорити до нього по-руськи. Я пішов в архив з Джиджорою, а пополудні він прийшов оповісти мині про бурду, яка сталася*.

…і на нім зробили мині овацію… – це, власне, був завершальний акорд з приводу виходу в світ "Наукового збірника", яким відзначили 10-ліття наукової праці М. Грушевського в Галичині.

…Головка промовляв. – Йдеться про Григорія (Гриця) Головку (1878 – ?), уродженця села Денисів (тепер – Козівського району Тернопільської області), сина місцевого хлібороба Данила Головки. У 1902–1906 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету, слухав лекційні курси М. Грушевського та брав участь у його "Історичних вправах". Збереглися листи Г. Головки до М. Грушевського 1903–1904 рр., заява від 31 січня (за н. ст.) 1906 р. до дирекції Екзаменаційної комісії з проханням допустити його до іспитів на звання вчителя середніх шкіл, відгук професора М. Грушевського від 26 січня (8 лютого) 1906 р. на його екзаменаційну працю з всесвітньої історії за темою "Українські козаки в 1630–1635 рр." та усний іспит. У жовтні 1906 р. та лютому 1909 р. Г. Головка склав також іспити з історії та географії, під час яких членом комісії був М. Грушевський (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 297–298; Спр. 306. Арк. 29–30; ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 157, 159, 162–163, 164, 183–184).

…а пополудні він прийшов оповісти мині про бурду, яка сталася. – Йдеться про криваві події в стінах Львівського університету, які відбулися 2 березня (17 лютого) 1906 р. За декілька днів перед тим до ректора університету професора Антонія Ґлюзінського звернулася депутація українських студентів з проханням зрівняти українську мову в правах із польською. Члени депутації промовляли українською, на що ректор заявив, що "не розуміє української" і зажадав перекладача. Він підкреслив, що офіційною мовою в університеті є польська. 1 березня (16 лютого) він відмовив надати студентам-українцям аудиторію для запланованого ними віча, присвяченого правам української мови у Львівському університеті. Унаслідок такого прийняття й заборони ображені студенти захопили одну з аудиторій і провели там нелегальне віче, прийнявши відповідну резолюцію. 2 березня (17 лютого) частина польських студентів засудила "нерішучі" дії ректора, в університеті вибухнули барикадні бої з використанням палиць. Тодішній секретар університету Алоїз Віняж викликав поліцію, але проти цього запротестували навіть польські студенти. Лише надвечір за посередництвом декана правничого факультету професора Марцелі Хлямтача вдалося вгамувати супротивні сторони. Під час сутичок 2 березня було поранено 4 українських та 20 польських студентів. Університетська дисциплінарна комісія заявила, що українські студенти були знаряддям у руках зацікавлених з-поза університету осіб. У відповідь вже 3 березня (18 лютого) представники ширшого Народного комітету Кость Левицький та Лонгин Цегельський наголосили, що "прикрі й несподівані події на Львівському університеті з дня 2 марта сього року викликані були лишень поведінкою ректора університету доктора Ґлюзінського та одної частини польської молодіжі супроти домагань руської, що молодіж руська лише спровокована нанесеною їй обідою і чинним нападом з противної сторони". Головну причину таких подій лідери УНДП вбачали в нехтуванні прав української мови та відмові у створенні самостійного українського університету у Львові. Детально див.: *Качмар В.* За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. С. 58–60).

17 [лютого (2 березня) 1906 р. Львів]. Нині мав я зійтися з Джидж[о-рою] в архив[ній] бібліотеці, але він упередив мене телефоном, що не прийде, й радив і мині не йти до бібліотеки. Я лишився дома. Виладив решту "Очерка" й вислав – нехай іде щасливо. О 4 ½ прийшов Джиджора й оповів про дальші події.

18 [лютого (3 березня) 1906 р. Львів]. Не виходив і нині – хотів піти до архива, але спізнився; і лишився. Писав вступ до "Матеріалів" etc, робив коректи "Записок".

19 [лютого (4 березня) 1906 р. Львів]. Голову мав якусь нещасливу, з трудностию докінчив передмову до "Матер[іалів]" і доробив коректи "Записок". Ввечері були Фр[анко], Гнатюк, Лукіяновичі. Балакали про ситуації; я порушив питання про газету, але народ не має енергії.

20 [лютого (5 березня) 1906 р. Львів]. Чекав "Dzien[nik] Kijow[ski]", але що не прийшов, обдумував иньшу тему до статі (не хотілося упустити числа), вагався між унів[ерситетською] справою й "Само[о]тверженієм", вкінці вибрав сю й зачав писати*. В друкарні застій – штрайк

машинових. Був в архиві і у нотара – мусів іти й пополудні вдруге. Ввечері прийшов Митроф[ан] Шевченко* – з Росії, і просидів допізна.

…вагався між унів[ерситетською] справою й "Само[о]тверженієм", вкінці вибрав сю й зачав писати. – *Грушевський М.* З біжучої хвилі. "Самоотвержение малороссиян" // ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. III. С. 558–564. Дописав статтю наступного дня. В кінці зазначено дату: "1906, лютий". Згодом автор передрукував цю статтю у збірнику: *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 54–61. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 329–334.

…Митроф[ан] Шевченко… – мовиться про онука Йосипа Григоровича Шевченка – рідного брата Тараса Шевченка. Під час перебування у Львові квартирував у І. Франка, про що згадував його син Петро: "Мешкав кілька тижнів Шевченко, без правої руки (відірвало в млині), який ходив у кавказькій бурці…" (*Франко П.* Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. Львів, 1997. С. 458).

21 **[лютого (6 березня) 1906 р. Львів].** Зрана писав статю. Пополудні дописав її цілу, хоч голова була не особлива зовсім. Цікавий я був, що буде на унів[ерситеті].

22 **[лютого (7 березня) 1906 р. Львів].** Зрана зателефонував Джидж[ора], що наступило вчора пополудні поворот на спокій серед студентів – вспинилися, хоч поляки видали провокаційну декларацію. Ввечері було богато гостей – Садов[ський], Заньков[ецька], Калитовський, Гнатюк. Садовський ходив від нас на бесіду в справі відновл[ення] контракта й лишився. Заньков[ецька] оповідала про себе й його, плакала, й від тих історій бридким мині став Садовський зовсім.

23 **[лютого (8 березня) 1906 р. Львів].** Зрана викладав; виходив з револьвером*, але був повний спокій. Пополудні мав засід[аннє] секції*. Докінчував ріжні дрібнійші роботи біжучі. Була дуже тепла й мила погода.

Зрана викладав; виходив з револьвером… – *див. коментар до запису за 16 лютого 1906 р.* Це був не поодинокий випадок, коли М. Грушевському доводилось "викладати з револьвером в кишені" (*див. запис за 27 жовтня 1907 р.*).

Пополудні мав засід[аннє] секції. – Засідання Історично-філософічної секції 8 березня (23 лютого) 1906 р. відбулося в вузькому колі (М. Грушевський, С. Дністрянський, В. Гнатюк та І. Джиджора). Було зреферовано огляд З. Кузелі "Антропологічні й археологічні часописи за 1904 р." та стаття М. Зубрицького "Селянська ноша в горах" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 63 зв.).

24 **[лютого (9 березня) 1906 р. Львів].** Не виходив – був вітер і позимніло сильно. Робив коректи, передмову до осібного видання "Матеріалів". Антракт, який я надіявся скінчити в середині лютого н[ового] с[тилю], затягнувся аж донині. Аж нині дещо обробився.

25 [лютого (10 березня) 1906 р. Львів]. Викладав, був потім в бібл[іотеці] унів[ерситету] (з Джиджорою) й на газетах. Зрана зачав писати VI [том] II [главу]. Підчитував дещо. Мав сильну постанову все відложити, щоб посунути "Історію". "Гром[адська] Думка" до обридження нужденна й нерозумна. Лотоцький пише в листі, щоб писати до "Страни"*, але по торішніх прикростях се мині не усміхається. Страйк іде далі. Все стоїть.

Лотоцький пише в листі, щоб писати до "Страни"... – у згаданому листі О. Лотоцький писав: "Хоч конституціоналісти-демократи ("кадети") про власне українську автономію й не висловлювалися, але з особистих зносин з їми видно, що будуть держатися вони совістно. Та се для них і користно буде, бо інакше їх не будуть піддержувати недержавні нації. […] Зараз «кадетуючий» орган «Страна» […] кокетує з національностями і дає їм місце для виразу своїх потреб. Хв. Вовк дав туди статтю про галицькі відносини давнішого часу. Чи не могли б Ви дати статтю про новий інцідент у Львівському університеті? Се було б дуже добре" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 304). У цій газеті М. Грушевський опублікував статтю "Национальные моменты в аграрном вопросе" (*див. записи за 30 червня, 1 липня, 9 вересня 1906 р.*).

Газета "Страна" – щоденна політична, суспільна та економічна газета, виходила в Петербурзі з 19 лютого 1906 р. по 13 січня (за ст. ст.) 1907 р. за редакцією М. М. Ковалевського та І. І. Іванюкова. Тимчасово видання призупинилося в липні 1906 р. після розпуску І Державної думи.

26 [лютого (11 березня) 1906 р. Львів]. Неділя. Зібралося ціле мале зібраннє – Макух, Лукіяновичі, Труші, просиділи вечір. Я все відсунув на бік супроти т[ому] VI – хочу зконцентруватися на нім; рано пишу, пізнійше переглядаю матеріал. Неприємна історія вийшла з Bogurodzicею*.

...Bogurodzic-ею. – Йдеться про найдавнішу релігійну польську пісню, зафіксовану на письмі (кінець XIII – початок XIV ст.) – Богородицю (Bogurodzica). Лаконічність запису не дозволяє прокоментувати сутність даного сюжету.

27 [лютого (12 березня) 1906 р. Львів], понед[ілок]. Викладав, на семінарі читав Попович дуже лиху працю*. Перед тим я писав – розділ про господарство вирисовується поволі з хаосу уривків і йде ліпше, ніж я надіявся; здається, взяв я його з відповідного кінця.

...на семінарі читав Попович дуже лиху працю. – Йдеться про студента філософського факультету Львівського університету Домета Поповича. Упродовж 1902/06 навчальних років прослухав вибрані курси М. Грушевського ("Історія унії Литви і Польщі", "Вибрані питання з історії Східної Європи"), брав участь в "Історичних вправах".

28 [лютого (13 березня) 1906 р. Львів]. Виходив до бібліот[еки] унів[ерситету], де прийшли [рукописи] Гожковского з Кракова*. Пополудні пішов на похорон Огоновської* й помилкою провів иньший похорон аж до Zmartwychwst[ańców]*, аж з поворотом стрів. Потім був у Фаєрштайна.

Недобре – погода вітряна, проходжуватися не можу, і так без руху тяжію, а без розривки перетяжую голову.

…прийшли [рукописи] Гожковского з Кракова. – Йдеться про рукописи з колекції документів XVI–XVII ст., яку зібрав на Чернігівщині Марцін Гожковський і вивіз на початку 60-х років XIX ст. до Польщі. Нині колекція зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки Польської академії наук у Кракові. Певне світло на цей занотований сюжет проливає лист від 7 (20) лютого 1906 р. до М. Грушевського від І. Кревецького, який на той час працював у Бібліотеці Краківської академії. У ньому він, зокрема, наголошував: "Д. Чабек, бібліотекар в Академії наук, просить повідомити у Львові, що рукописей, які в каталогу не зазначені буквами opr. (оправлений) взагалі не висилаються з Академії, а коли до Львова вислано одно число (269 – якого я тут оказав), то тільки через помилку" (*Мицик Ю.* З листів до Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 489). За даними Ю. Мицика, вказаний І. Кревецьким рукопис під № 269 (з колекції Марціна Гожковського) й нині зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки Польської академії наук у Кракові. Вірогідно, в даному випадку М. Грушевський пише про цей рукопис, який надійшов з Кракова до університетської бібліотеки.

…на похорон Огоновської… – мовиться про Емілію Огоновську (1878–1906) – доньку мовознавця та літературознавця, професора Львівського університету, довголітнього голови львівської "Просвіти" Омеляна Огоновського (1833–1894). Померла 10 березня (за н. ст.) 1906 р., похована на Личаківському цвинтарі в одному гробівці з батьком, де пізніше знайшли вічний спочинок мати, брат, сестра, інші родичі.

…аж до Zmartwychwst[ańców]… – мовиться про монастир ордену Згромадження Воскресенців (Zmartwychwstańców), комплекс споруд якого почали розбудовувати з 1881 р. Розташований на Личаківському передмісті Львова, займає ділянки під №№ 55, 57 та 59 на вул. Пекарській.

1 **[(14) березня] [19]06 [р.] [Львів].** Вчора вечером прийшовши, взявся до перегляду інвентарів (рукописних) і знайшов в них чимало цікавого для теми. Зрана робив, потім виходив – лише на газети. Нічого доброго, все лише лихе. Ладжуся до викладів. Вітер, заметіль, от уже щось четвертий день.

2 **[(15) березня 1906 р. Львів].** Вчора прийшли перед вечером Заньков[ецька] і Садов[ський] і просиділи до пізна – балакали дуже приємно, згадували київських знаємих, Садов[ський] взявся оповідати анекдоти. Але через те виклад мусів приладити аж нині. Ввечері були на "Суєті"*. Дуже прикро було від останнього акту.

Ввечері були на "Суєті". – 2 (15) березня 1906 р. трупа театру "Руська бесіда" під керівництвом М. Садовського представила львівським шанувальникам "Суєту" І. Карпенка-Карого, в ролі химерної аристократки Наташі виступила Марія Заньковецька.

3 **[(16) березня 1906 р. Львів].** Штрайки тривають далі, і я все глубше владжу в економіку свою.

4 **[(17) березня 1906 р. Львів].** Закінчив виклади. Потім був в унів[ерситетській] бібліотеці – з Джиджорою й Шпитковским. Робив рахунки.

5 **[(18) березня 1906 р. Львів].** Неділя. Потепліло, й ми відчинили двері на веранду. Галя пише, що хоче приїхать. А з рештою сумно-сумно. Ввечері був Франко й Лукіяновичі. Кареєв прислав свої статі про украін[ську] справу* – відписав я йому; відносини якось були урвалися, але тому не нема причини.

Кареєв прислав свої статі про украін[ську] справу… – супровідного листа М. Кареєва відповідного змісту не виявлено. Подібні відомості містить його лист до М. Грушевського від 11 (24) березня 1906 р., в якому він повідомляв про намір надіслати примірник київської газети "Свобода і право" зі своєю статтею для передачі в редакцію "Діла" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 18).

6 **[(19) березня 1906 р. Львів].** Було дуже тепло, я робив на веранді вже. Прийшли рахунки від Карбаснік[ова] – "Очерк" не йде! "П[ервая] У[чебная] К[нига]" досить добре, се приємно, але з моїми книжками зле. Відіслав решту корект "Очерка".

7 **[(20) березня 1906 р. Львів].** Іще одна прикра новина: нова тарифа унеможливлює торг тутешніми книжками*. Степаненко звертає останній транспорт; прикро!.. Штрайк устав нині, відірвався я от економіки, щоб випустити "Записки" й "Вістник", завтра надіюся се покінчити й вернутися до свого. А рахунок "К[іевской] Стар[ины]" мінімальний, не йде! Сніг талапнув, і весна скінчилася й на дворі, не тільки в політиці. Був в архиві й Т[оварист]ві; балакав з Джиджорою про Ак[адемічний] дім – він висловляв дуже розумні спостереження.

…нова тарифа унеможливлює торг тутешніми книжками. **–** За митним договором між Росією і Австрією з 1 березня (за ст. ст.) 1906 р. усі російські видання, що ввозилися з закордону, обкладалися високим митом. Роз'яснення цього нового митного договору між Росією й Австрією, підписаного терміном на 10 років, подав у статті "Тарифное недоумение" П. Стебницький (*П. С. [Стебницкий П.].* Тарифное недоумение // Украинский вестник. 1906. № 4. 11 июня. С. 257–260). Згідно новими митними тарифами книжки іноземними мовами, як і раніше, пропускалися до Росії без мита, а за ввезені книжки російською мовою мито піднімалося з 3 руб. до 17 руб. за пуд. Українські видання, які завжди при цензурних обмеженнях старанно відділялися від російських, від 1906 р. підвели під категорію видань російською мовою. Запобігаючи поширенню нелегальної російської літератури, високим митом намагалися закрити доступ до Росії книжкам, виданим у Галичині. Сутність хибної інтерпретації договору пояснював П. Стебницький і в листі до М. Грушевського: "Отже, як кажуть в компетентних виділах уряду, – з українських книжок почали брати високу плату на підставі п. 3, як з книжок «на русскомъ языке», – бо, кажуть, в законі ж не сказано, щоб брати тілько за книжки «на великорусском языке», а взагалі «на русском», значить сюди ніби підходить і «малорусский» язык, тим більше, що його самі автори та видавці в Галичині звуть «руський»" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 67–69 зв.).

Детально абсурдність нових митних умов розкрита у статті М. Грушевського "З біжучої хвилі: Новий кордон", написаній 20 квітня (за ст. ст.) 1906 р. (ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. V. С. 380–383; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 344–347). Черговій "битві" з модифікованою цензурою у вигляді параграфів митного договору М. Грушевський не лише присвятив публіцистичні виступи, закликаючи до усунення "нового кордону", але й витратив чимало енергії в перемовинах з українськими послами й російськими урядовцями, громадськими інституціями. Скориставшись порадою П. Стебницького щодо оскарження договору, підготував подання про перегляд митних тарифів щодо галицьких видань, а під час перебування у Петербурзі впродовж 12 травня – 3 червня 1906 р. неодноразово зустрічався з директором Департаменту промисловості та головою комітету з технічних справ Міністерства фінансів Російської імперії, спеціалістом із митних тарифів М. П. Ланговим (*див. записи за 24, 26, 27, 29 травня, 1–2 червня, 15 липня, 3 жовтня 1906 р.*), який прийняв його аргументи та взявся за ведення справи, яку, на прикрість, "програли".

Як свідчить лист М. Грушевського до О. Шахматова від 22 червня (за ст. ст.) 1906 р., Міністерство торгівлі "стало на нашей стороне", а департамент митниці (Міністерство фінансів) – "противится" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 93). 20 червня (за н. ст.) 1906 р. на засіданні Виділу НТШ було заслухано і "прийнято до відома справозданнє М. Грушевського в справі його заходів у Петербурзі над знесенням мита на українські книжки, висилані з Галичини до Росії" (Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 27. С. 2).

Для вирішення справи Виділ НТШ залучав послів австрійського парламенту Ю. Романчука та Т. Окуневського, які у 1907 р. подавали відповідні внесення, що також не дали позитивного результату. Не розв'язало проблеми і звернення петербурзького адвоката М. Дубяги до Сенату у 1908 р. Повідомляючи про свої заходи, М. Дубяга писав до НТШ: "Постановление таможни о взыскании пошлин с украинских книг, идущих из-за границы в Россию, я обжаловал в Особое Присутствие таможни, за сим в Таможенный департамент, Министру финансов и на М[инистра] финансов принес жалобу в Сенат. Но, к сожалению, нигде мои жалобы успеха не имели, и высшая власть в России (Сенат) признала, что украинский язык есть язык русский, и, потому, нет оснований освобождать украинские книги, идущие из-за границы, от взыскания пошлины" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 74–74 зв.).

Про подальші кроки М. Грушевського свідчить і лист-відповідь секретаря Товариства слов'янської культури у Москві від 2 листопада (за ст. ст.) 1909 р., в якому, зокрема, відзначалося: "Честь имею известить Вас, что предложения Ваши по школьному украинскому вопросу и об уменьшении пошлины на украинские книги были разсмотрены в заседании Правления Общества славянской культуры 28 октября с. г. При сем Правление постановило: […] 3. Вопрос об обложении пошлиной желательно поднять в печати и для этого просить А. Е. Крымского в ближайшем заседании Правления ознакомиться с положением вопроса" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 30–30 зв.). Питання про зняття мита порушувалося у 1909 р. на нараді представників НТШ, "Просвіти", Української видавничої спілки, Українського педагогічного товариства, у 1913 р. на міжнародному конгресі книгарів у Будапешті. Як відзначав дослідник історії НТШ В. Гнатюк, "всі ті заходи ні на що не здавалися і мита не знесено. І навіть теперішні большевицькі власті не знесли сього пережитку царських часів" (*Гнатюк В.* Наукове товариство імени Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). Мюнхен; Париж, 1894. С. 98–103). В обхід цих "нових кордонів" М. Грушевський шукав різні шляхи нелегального перевезення української літератури з Галичини, залучаючи до цього учнів, родичів, працівників залізниці.

8 [(21) березня 1906 р. Львів]. Рішив пробувати висилок під опасками до Росиї звідси, вирахував ціни у книгарні й пустив оголошеннє, теж пробуємо через Липськ. Нині був з тими видавничими справами досить в руху – 2 рази в архиві, в Тов[аристві], в книгарні etc. Ранками роблю правильно коло VI [тому] II глави.

9 [(22) березня 1906 р. Львів]. Вчора против заміри й навіть охоти зложилося прийнятє – Садов[ський], Заньков[ецька], Хоткевич, Паньків[ський], Труші, Юзя. Я хотів відложити засіданнє Виділу, але передумав* і прийшов пізнійше. Було одначе не без приємности – сьпівали, Кулюні дуже подобалося зібраннє в пітьмі в скльопику, а потім з Юрком* бігали грати з бандурою. Але Хоткевич, що сидів коло вечера при мині, досить мало мині сподобався.

Я хотів відложити засіданнє Виділу, але передумав… – на засіданні Виділу НТШ 22 (9) березня 1907 р. було взято до відома позицію О. Лотоцького як розпорядника заповіту О. Кониського не йти на поступки його родині; ухвалено постанови про внесення подання на міністерську субвенцію та закупівлю у Л. Іґля документів для бібліотеки вартістю 2 кор. за одиницю (всього на суму 24 кор.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 45зв. – 46).

…з Юрком… – мовиться про сина Миколи Садовського й української акторки Євгенії Базилевської. Опікувалася хлопчиком Марія Заньковецька, яку він називав мамою. Описуючи сценічну роботу в Галичині 1905 р., українська акторка, близька подруга Марії Заньковецької Наталя Богомолець-Лазурська згадувала: "В Галичині Марія Костянтинівна придбала нового члена сім'ї. На вокзалі в Станіславові її зустрів Садовський із хлопчиком років 6-ти. Виявилось, що цей хлопчик – другий син Садовського – Юрко [1899–1909]. Він зараз же поступив під оруду Марії Костянтинівни, й хоча я уявляю собі, як важко їй було, особливо спочатку з цим хлопцем – все ж таки М. К. [Марія Костянтинівна] пожаліла його й полюбила. Спочатку Марія Костянтинівна не дозволяла Юркові називати себе матір'ю, але, одержавши одного разу справедливу відповідь: «Ви про мене піклуєтесь – так Ви мені й мати» – вона надалі перестала протестувати, й закинуте, вихрасте дитя конче оселилося в неї" (*Бабанська Н., Галабутська Г., Шев'якова К.* Літопис життя і творчости Марії Заньковецької. 1854–1934 роки. Короткий варіант // Записки НТШ: Праці Театрознавчої комісії. Львів, 1999. Т. CCXXXVII. С. 434–435).

10 [(23) березня 1906 р. Львів]. П'ятниця. "Вістник" мав вийти вчора, але машиниста запіячив, і все опізнилося ще о день. Се було досить неприємно, і мене розстроїло трохи. Виходив лише до унів[ерситетської] бібліотеки; потепліло трохи, але прийшлося ще палити – від снігу зимно держить.

11 [(24) березня 1906 р. Львів]. Самі прикрости: в "Гром[адській] Думці" появилася відповідь Томашівському і стаття до галичан*; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колєктивну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників. Друге – сконфіскували "Вістник"*. Вправді пополудні вже можна було забрати, витявши картки, але коли я се довідався, було дуже неприємно. З усіх боків – як ота тарифа, а ті землячки! Було дуже тепло, 15° в тіні на веранді, й трохи мині навіть псуло голову.

…в "Гром[адській] Думці" появилася відповідь Томашівському, і стаття до галичан… – сутність цієї "провокації" полягала в наступному: 9 березня (за ст. ст.) 1906 р. в "Громадській думці" (Ч. 55) було надруковано редакційне звернення "До наших галицьких товаришів". Воно носило форму роз'яснення галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти.

У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини, матеріали яких редакція вважала надзвичайно важливими, "писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ […]. Рукописи мусять бути писані дуже читко і не тісно, щоб поміж рядками зоставалося досить місця на виправки". На останній сторінці цього ж числа газети була також подана коротка відповідь безпосередньо С. Томашівському, стаття якого через зазначені у зверненні причини не побачила світ на сторінках "Громадської думки": "Відповіді редакції. Д-ві С. Томашівському. Просимо прочитати нашу відповідь усім галицьким дописувачам: «До наших галицьких товаришів». До того ж селянинові зовсім не інтересний той довгий реєстр заголовків з великої наукової книги, який ви подаєте наприкінці статті. Ширша звістка про описаний у вас факт має бути в «Новій Громаді»".

Відхилений редакцією огляд одного з учнів М. Грушевського інформував читачів з наддніпрянської України про вихід видання: Науковий Збірник, присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. Книжка, до якої увійшло 24 статті, почала друкуватися у 1905 р., вийшла друком на початку 1906 р. До виходу збірника було приурочене й урочисте зібрання на пошанування 10-ліття наукової праці М. Грушевського в Галичині, яке відбулося 25 (12) лютого 1906 р. (*див. запис за 12 лютого 1906 р.*). Слід зауважити, що згадана у відповіді С. Томашівському рецензія на "Науковий збірник" на пошану М. Грушевського дійсно з'явилася у березневій книжці "Нової громади" (С. 141–149; автор В. Доманицький). У попередньому числі "Нової громади" було подано також замітку про урочистості, які відбулися у Львові з нагоди десятилітньої наукової праці М. Грушевського в Галичині (*П. В[артови]й. [Б. Грінченко].* Свято у Львові // Нова громада. К., 1906. № 2. С. 116–119; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. Львів, 2016. С. 15–17).

Відреагував на ці звернення й відповіді "Громадської думки" не лише М. Грушевський, але й С. Томашівський, докладно описавши інцидент з газетою у своєму листі до вчителя від 16 (29) березня 1906 р. Зокрема, він інформував про неодноразове звернення до редакції з приводу публікації статті, відзначав достатньо популярний її виклад та чіткий рукопис. Крім того, наголошував: "Приємно мені довідатися, що безличне інтриганство «Гр[омадської] д[умки]» було відповідно оцінено у Львові. Я, прочитавши відповідь, попав у страшну лють і зараз того самого дня написав довгого листа на адресу самого Леонтовича, а в нім дав я зрозуміти, як кваліфікую се поведеннє редакції (мабуть, самого тілько Грінченка). […] Найліпший доказ, що ред[акція] скрилася за парканом, в тім, що взагалі не помістила статті, не спробувавши поправити, вкоротити і т. ин., а мавши так богато часу. Одним словом виходить, що ред[акція] не хотіла помістити дописи або задля мойого авторства (vide [дивись (*латин.*)] критичні мої замітки до «Ясних зір» Грінченка), або – се, мабуть, певнійше – задля змісту, себто Вашої особи, яку декому, видно, не бажалось би робити популярнішою… Инакше годі пояснити собі ту справу. Я буду дуже вдоволений, якщо буде реаговано на поведеннє «Гр[омадської] д[умки]», бо вона вже має доволі й иньших гріхів – як на таке коротке житє" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 213–214 зв.).

Цей лист ще більше утвердив рішення М. Грушевського щодо підготовки колективної заяви про вихід зі співробітників газети. 17 березня (за ст. ст.) 1906 р. він узгодив це питання з І. Франком та В. Гнатюком (*див. запис за 17 березня 1906 р.*). А вже 20 березня на засіданні Українсько-руської видавничої спілки "дав відчитати концепт листу до «Гром[адської] Думки» й вислати" (*див. запис за 20 березня 1906 р.*). Заява за підписами М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка спрямована видавцеві "Громадської думки" В. Леонтовичу. Зміст заяви подаємо за виявленою чернеткою без підписів, написаною рукою М. Грушевського: "Становище, зайняте редакцією «Громадської думки», зазначене рядом фактів, – спеціально ж – її ексклюзивний партикуляризм супроти національної роботи < >, сотворених на галицькім ґрунті працею поколінь галицьких і українських робітників, і відносини до поодиноких наших товаришів (як епізод з д[окто]ром Томашівським, що недавно став нам звісним в своїх подробицях) змушують нас звернутися до Вас, як видавця й отвічального редактора, з проханням не уважати нас більше співробітниками «Громадської думки» і зняти наші імена з реєстра співробітників і залишити дальшу

безплатну висилку газети нам особисто. Не уважаючи на разі супроти нинішних обставин відповідним виступити против неї публічно, ми, одначе, мусимо зняти з себе всяке підозріння в тім, мов би ми солідаризувалися з становищем редакції" (Там само. Спр. 275. С. 169–169 зв.).

Отримавши заяву, В. Леонтович 12 квітня (за ст. ст.) 1906 р. відповідав Грушевському: "Після дуже довгої подорожи повернувшись у Київ вчора, дістав я Вашого спільно з д.д. Франко та Гнатюком листа. Не можу зразу, не порозумівшись з редакцією та не вияснивши справи, відписати Вам на його. Мушу тільки сказати, що він тяжко засмутив мене. Певен, що в основі є якесь непорозуміння, бо знаю погляди співробітників на ту справу, з-за якої повстало непорозуміння. Ціми днями виясню все і напишу Вам. Хочу сподіватися, що коли справа вияснiться, Ви зміните Ваш суровий рішенець" (цит. за: *Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 391).

Уже тоді по свіжих слідах було встановлено ім'я автора "До наших галицьких товаришів" та редакційної відповіді "Д-ві С. Томашівському" у № 55 "Громадської думки". Ним був Б. Грінченко. Про це свідчать і пізніші відомості, подані Є. Чикаленком у листі до С. Єфремова від 14 липня 1925 р.: "«До наших тов[аришів]-галичан» написав Грінченко, про що я довідався у Львові, коли вертався з Женеви і намагався заспокоїти обурених Грушевського, Франка та инчих галичан і одвести їх від протесту" (Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2010. С. 263).

Цей інцидент викликав тривалу дискусію. Так, невдовзі в газеті "Діло" з'явилася розлога публікація О. Борковського "Нашим київським товаришам низький поклін і гречна відповідь" (1906. Ч. 65, 67, 68). Бажаючи залагодити конфлікт, 30 квітня (за ст. ст.) 1906 р. у "Громадській думці" (№ 98) було опубліковано чергове звернення "До наших галицьких товаришів". Пояснюючи, що в основі попереднього звернення до галицьких кореспондентів були лише національні інтереси, а не бажання образити, редакція газети все ж висловила свої вибачення за нетактовність: "Може в заяві нашій трапився якийсь необережний вираз? Коли так, прохаємо товаришів-галичан вибачити його: тільки ж, коли такий вираз і знайдеться у нашій заяві, просимо товаришів-галичан зрозуміти, що ми зверталися до товаришів, до товаришів працею, духом та любовію до рідного краю, а через те дбали не стільки про гречність, скільки про діло, і сподівалися, що говоримо про справу усім добре відому та що нас зрозуміють з першого слова…".

Обговорювалося це питання і в листуванні М. Коцюбинського з В. Гнатюком 1906 р. М. Коцюбинського стаття вразила браком такту і несправедливістю (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. І / Упоряд. та комент. В. Мазного. К., 2002. С. 260–264). Згадувався конфлікт і у "Спогадах" Є. Х. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 315; 324).

…сконфіскували "Вістник". *– Див. коментар до запису за 14 березня 1906 р.*

12 [(25) березня 1906 р. Львів], неділя. Холоднiє. Виходив, проводячи Мар[инцю] і Кулюню до міста, зрештою був вдома. Роблю правильно, щодня коло VI [тому], гл[ави] 2 – лише 2 до 3 сторони; виростає робота: зпочатку я числив на 6 до 7[-ми] т[омів]; роблячи контракт з Тойбнером, означив на 7 до 8[-ми] [томів]*, і думав в 5[-ому] зробити огляд внутрішн[іх] відносин – ще сеї зими думав втиснути; тепер козачина займе 7[-ий] і 8[-ий], XVIII вік – IX, початки відродження – десятий!* Був вчора Мазон в дорозі з Харкова* – просив я його попитати у Жіара*, чого він хоче властиво.

…роблячи контракт з Тойбнером, означив на 7 до 8[-ми] [томів]… – серед листів М. Грушевського зберігається чернетка його кореспонденції приблизно 1900 р. (без зазначення адресата) про намір видати в перекладі перші три томи "Історії України-Руси",

що побачили світ у 1898–1900 рр. У цьому листі вчений, зокрема, зауважував: "В західно-європейській науковій літературі від часів «Geschichte der Ukraine» Енґля (179[6]) не існує ніякого курса історії українсько-руського народа, тим часом як сей народ був дуже важним політичним і культурним чинником в історії східної Європи, і брак його історії робить велику прогалину в розумінню її еволюції, а з тім – і в європейській історії взагалі. Через се, думаю, історичним студіям міг би принести немало користи переклад моєї «Історії України-Руси», котра, виходячи в мало ще розповсюдженій в наукових колах українсько-руській мові, зістається їм майже незвістною, так що переклад її міг би для них мати новість оригінальну. Історія ся, котрої досі вийшло 3 томи, являється першим систематичним курсом історії українсько-руського народа і, як признала фахова критика, стоїть вповні на висоті сучасних наукових вимог. Вкажу, н[а]пр[иклад], як більше приступну для Вас, критику професора Берлинського університету Брікнера […]. Дотепер видані 3 томи сеї «Історії» (I т[ом] – 1898, II – 1899, III – 1900, разом се 90 аркушів друку), обіймають до р. 1340 і творять заокруглену цілість. Ціле видання, обчислене на 7–8 т[омів], може бути скінчене коло 1910 р. […] При тім, ціла праця зроблена на підставі перших джерел, так що має характер не компіляції, а самостійної праці й містить богато зовсім нових і оригінальних спостережень" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 46–50 зв.). Найвірогідніше, цей лист, на першому аркуші якого подано вказівки для перекладача, є першим зверненням М. Грушевського до лейпцизького видавця Б. Г. Тойбнера (B. G. Teubner). 7 (20) жовтня 1903 р. М. Грушевський повідомив братові Олександру про підписання контракту з Тойбнером (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 200). Проєкт видання першого і єдиного тому "Історії України-Руси" німецькою був реалізований 1906 р.

…XVIII вік – IX, початки відродження – десятий! – В рік написання цієї нотатки, у своїй "Автобіографії" 1906 р. вчений зауважував: "Цілість з початку я надіявся вложити в 5–6 томів, пізнійше, коли на сам давній період пішло три, числив на 7 до 8, аж доки огляд XV–XVI в., розросшися на цілі два томи, не переконав мене, що не меньше 9 томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX в." (*Грушевський М.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець. К., 1992. С. 207). Через 20 років, в "Автобіографії" 1926 р. останню фразу цього абзацу вчений подав у редакції: "не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в." (Там само. С. 230).

Був вчора Мазон в дорозі з Харкова… – мова про французького славіста Андре Мазона (1881–1967), який розпочав свою науково-педагогічну діяльність викладачем французької мови у Харківському університеті (1905–1909). Це була вже не перша зустріч львівського професора з початківцем-славістом, хоча окремі дослідники відзначають, що М. Грушевський встановив дружні взаємини в відомими науковцями Франції, зокрема і А. Мазоном, під час свого перебування на еміграції (*Луняк Є.* Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2013. Вип. 23. С. 104). Однак, вже дана щоденникова нотатка вказує, що М. Грушевський на березень 1906 р. знав А. Мазона, інакше він зауважив би про перше знайомство. Підтверджує цю думку і привітання французького славіста, яке він надіслав М. Грушевському на його 60-літній ювілей у 1926 р. Дякуючи за запрошення прибути на урочистості й висловлюючи найщиріші побажання, А. Мазон зауважував, що має честь особисто знати професора вже 23 роки, з того часу, як був його гостем у Львові в 1903 р. (Ювілей академика М. С. Грушевського: 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. К., 1927. С. 138). Під час наукового відрядження в Україну в 1927 р. А. Мазон зустрічався в Києві з М. Грушевським, про що останній писав до К. Студинського: "Ми приймали Мазона у себе приватно, як давнього знайомого, Академія – офіціяльно; прошу для нього і Ваших взглядів" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 207–208). Отримавши трагічну звістку про смерть видатного українського історика, А. Мазон підготував некролог, уперше опублікований у "Revue des Études Slaves" (передрук: *Мазон А.* Некролог // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. II. Львів, 2016. С. 286–288). Про тривалі взаємини вчених свідчать і збережені листи французького славіста до українського історика: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 619; Спр. 871. арк. 5 (1920–1921; 1927, 1928).

…попитати у Жіара… – імовірно, йдеться про відомого французького зоолога, президента Паризького біологічного товариства (1904–1908), члена Французької академії наук (з 1900) Альфреда Матьє Жіара (1846–1908). Контекст нотатки не дозволяє однозначно визначити згадану особу.

13 [(26) березня 1906 р. Львів]. Понед[ілок]. Відкривали нині цьвіти – досить тепло. Наробили нам пополоху Труші, о год[ині] 5 ½ заповівши генеральну візиту: себе, Шишманова*, Франка. Маринці не було дома, ані нікого з служби. Вранці про се сповістили Труша, але вони все-таки прийшли – ще з Гнатюком. Я зле спав потім, і гірко було подумати, що ми сидимо там же більше менше, де і в часи моєї першої стрічи з Шишм[ановим], а він собі "устрояє" Болгарию і трактує нас von oben [зверхньо (*нім.*)].

…Шишманова… – мовиться про болгарського літературознавця, етнографа, історика, філософа, дипломата, освітньо-політичного діяча, професора Софійського університету, члена Болгарської академії наук, дійсного члена НТШ Івана Шишманова (1862–1928). Вчені були знайомі між собою щонайменше від 1897 р.

14 [(27) березня 1906 р. Львів]. Виходив ревізитуватися Шишманову, був в Т[оварист]ві й архиві. З "Вістником" досі ще не упорались: Гнатюк був зарядив викинути цілу статю Лозіньского задля кількох сконфісков[аних] сторін*, і я мусів наново зарядити складання. Гіркий сьвіт; а на рішучий виступ теж енергії не мають: з заявою до "Гр[омадської] Думки" отягаються. Вийшли мої "Матеріали" нарешті*.

Гнатюк був зарядив викинути цілу статю Лозіньского задля кількох сконфісков[аних] сторін… – березневу книжку "Літературно-наукового вістника" сконфіскували за статтю М. Лозинського "З австрійської України" (ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. III. С. 565–587). Врешті книжка вийшла з купюрами зазначеної статті, а на порожніх місцях чи сторінках з вилученими фрагментами тексту зазначено: "сконфісковано" (с. 569–570) та "с. 569–570 і 582–587 сконфіскувала ц[ісарсько-]к[оролівська] прокураторія" (с. 582). Вилучені були кінець тематичного сюжету "Маніфестація українського селянства у Львові", а також цілі сюжети: "Кровавi жертви за виборче право для українського народу" та "Події на львівськім університеті". Наступний огляд "З австрійської України" у квітневій книжці ЛНВ М. Лозинський відкрив підрозділом "Конфіската", в якому писав: "Тілько-що в січні с[ього] р[оку] наш журнал розширив свою програму, включивши до неї хроніку суспільного житя, а вже в марті ц[ісарсько-]к[оролівські] власти ствердили, що він справді став органом суспільного житя, якого рани такі великі, що сильні сьвіта сього стратили всяку надію вилічити їх і вже лиш про те дбають, аби бодай закрити їх. Конфіската мартової книжки нашого журнала ставить мене в дуже трудне положенє, бо чей-же годі такі прояви нашого суспільного житя, як агітація і контрагітація за виборчою реформою, процес бориславських робітників, розлив хлопської крови в Лядськім, польсько-український конфлікт на львівськім університеті обговорювати тільки для читачів із ц[ісарсько-]к[оролівської] державної прокураторії або обмежитися на хронікарське реєстроване фактів, або на христіянсько-покірне: Бог дав, Бог узяв, нехай буде його імя благословне…" (ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. IV. С. 176).

Вийшли мої "Матеріали" нарешті. *– Див. запис за 31 січня 1906 р. та коментар до нього.*

15 [(28) березня 1906 р. Львів]. Була заморозь (вчора цілий день був дощ), непривітно. Галя пише, що приїде. А я позавчора зробив неприємне відкритє, що по рахункам ще належить їм 800 р[уб.] надто (як я й був обрахував, а потім переочив сей рахунок). Гіркі думки теж посідають про з'ізольованнє моє! А "Гр[омадська] Дум[ка]" пише собі лише те, "що всім уже звістно", і нічого знати не хоче й не потрібує. Але на розум взявши, треба б все се брати байдуже. Род человеч[еский] мусить ідти діагонально!

16 [(29) березня 1906 р. Львів]. Роблю правильно над том[ом] VI, [главою] 2[-ою], і він посувається досить добре й гладко – композиція трафлена добре. Виходив я до архива, де переглядав документи про вивоз попелу, і дуже мині з того запекло в очах.

17 [(30) березня 1906 р. Львів]. Прийшов лист від Томаш[івського] з поясненнєм того інцидента з "Гром[адською] Дум[кою]"*. Я визначив rendez-vous – з Гнат[юком] і Фр[анком], але що по дорозі вступив до унів[ерситету] (відписати рахунки Помор'я в Влоцлавку*), то й спізнився трохи – застав лише Гнатюка, з ним вступили по Фр[анка] до "Віден[ської] кав'ярні", й під нею я прочитав їм лист*, а потім дорогою говорили – Фр[анко] пристав на гадку, а Гнат[юк] хилявся, але вкінці стало на тім, щоб післати заяву.

Прийшов лист від Томаш[івського] з поясненнєм того інцидента з "Гром[адською] Дум[кою]". *– Див. коментар до запису за 11 березня 1906 р.*

...відписати рахунки Помор'я в Влоцлавку... – зафіксовані у рахунках митної комори у Влоцлавку відомості щодо обсягу експортованого до Гданська у 1537, 1560 та 1579 рр. збіжжя (у лаштах) М. Грушевський використав, працюючи у той час над тематичним підрозділом "Експорт збіжа й його впливи" шостого тому "Історії України-Руси" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VI [репринтне вид.]. К., 1995. С. 194). Цифри влоцлавських митних записок історик подає за виданням: Encyklopedia rolnictwa s wiadomości z nim mających / Wyd. J. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański. T. 2. Warszawa, 1874. S. 199–200. *Див. також коментар до запису за 19 березня 1906 р.*

...й під нею я прочитав їм лист... – йдеться про колективну заяву про вихід зі співробітників київської газети "Громадська думка" (*див. коментар до запису за 11 березня 1906 р.*).

18 [(31) березня 1906 р. Львів]. Зрана писав, потім пішов до Ossolin[eum] дістати Commendone*. Прийшов лист од Галі, що приїдуть – може навіть і всі, і щоб вплинути в тім на Сашу. Мар[инця] ходила до театру, я з Кул[юнею] розмовляв ввечері й положив до ліжечка.

...Commendone. – Йдеться про папського нунція Джовані Франческо Комендоне (1523–1584). Працюючи в цей час над 2-ою главою VI тому "Історії України-Руси", М. Грушевський використав описи фільваркового господарства Польщі, зроблені 1564 р. нунцієм Комендоне у виданні: Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta. Ed. J. Albertrandi.

2 vols. Vilnius, 1851. Vol. 1 (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ; Львів. С. 199, 432).

19 **[березня (1 квітня) 1906 р. Львів].** Виходив з Мар[инцею] до міста – вступили до "Monopol-ю", почитали газети; ввечері були Лукіяновичі. Я обчисляв допізна фільваркові гумна на лашти*. Prima aprily [перше квітня (*латин.*)] вальнула сніг такий звечера й через ніч, на 2/IV, що треба було аж промітати стежки.

Я обчисляв допізна фільваркові гумна на лашти. – У цей час М. Грушевський готує другу главу шостого тому "Історії України-Руси" ("Господарство сільське"). Працюючи над тематичним підрозділом "Експорт збіжа й його впливи", він за тогочасними джерелами обчислює вагу зернового хліба, що експортувався у XVI ст. для продажу на заморських ринках із токів (гумн) панських дворів-фільварків. Ці підрахунки вчений виконує в одиницях ваги, що називалися лаштами (вага зерна, що поміщалося на одному возі – приблизно 2107–2124 кг), та наводить відповідну вартість одного гданського лашту в золотих угорських. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VI [репринтне вид.]. К., 1995. С. 194–201.

20 **[березня] (2 [квітня]) [1906 р. Львів].** Понеділок. Виходив до унів[ерситетської] бібліотеки. Пополудні мали засіданнє Спілки. Дав відчитати концепт листу до "Гром[адської] Думки" й вислати*.

Дав відчитати концепт листу до "Гром[адської] Думки" й вислати. *– Див. коментар до запису за 11 березня 1906 р.*

21 **[березня (3 квітня) 1906 р. Львів].** Були ми з Мар[инцею] і Кулюнею на "Чорноморцях"* – пройшло гарно, й приємно було чути себе в якимсь театрі, а не буді, на украї́н[ському] представленню, з тим приємним почутєм заїхали ми й додому.

…на "Чорноморцях"… – йдеться про оперету "Чорноморці" (лібретто М. Старицького за п'єсою Я. Кухаренка "Чорноморський побут в Кубані в 1794–1796 рр.", музика М. Лисенка). Це була вже друга вистава української трупи, яка йшла на сцені Міського (польського) театру. За день, 20 березня (за ст. ст.), тут на виставі "Батькова казка" запримітили намісника Галичини графа А. Потоцького. Про "Чорноморців" львівське "Діло" писало: "Був се другий і послідний виступ нашої артистичної дружини на досках львівського польського театру […]. На перше місце вибилися, як все, п. Садовський і п. Заньковецька […]. Були в більшім числі і поляки, яких, видимо, зацікавила гарна опінія про теперішній руський театр під управою п. Садовського. На представленню був також краєвий маршалок гр[аф] Ст[аніслав] Бадені" (*Бабанська Н., Галабутська Г., Шев'якова К.* Літопис життя і творчости Марії Заньковецької. 1854–1934 роки. Короткий варіант // Записки НТШ: Праці Театрознавчої комісії. Львів, 1999. Т. CCXXXVII. С. 438). Як згадував М. Садовський, вшехпольське "Słowo Polskie" зняло такий галас, що на цій другій виставі "скінчилася спроба грати в Міському театрі" (Там само).

22 **[березня (4 квітня) 1906 р. Львів].** Хоч як не люблю ходити зряду, але з огляду на виступ Хоткевича пішов нині на концерт бандуристів,

з Маринцею. Було досить пусто, присідався Лаврівський до мене*, потім Садовський. Нагло згадав я, що мав бути на секції, й через концерт забув, мусів перепросити Дністрянського й переложити на п'ятницю*.

...присідався Лаврівський до мене... – імовірно, йдеться про одного із засновників Українсько-руського драматичного товариства ім. І. Котляревського у Львові Володимира Лаврівського.

...й переложити на п'ятницю. – Перенесене засідання Історично-філософічної секції відбулося, як і занотовано, у п'ятницю – 24 березня (6 квітня) 1906 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 64).

23 **[березня (5 квітня) 1906 р. Львів].** Четв[ер]. Був в унів[ерситеті] і для підпису у нотаря. Тепло нарешті стало й приємно. Робив цілий час правильно коло VI [тому], [глави] 2[-ої], а пополудні нині взявся до статі до ЛНВ*; довго се я з нею носився, і не лізла вона якось, і шкода було вийти з роботи коло "Історії", але вкінці взявся, але якось тяжко йшло. Перед обідом прийшли Заньк[овецька], а потім Садовский; Заньков[ецька] просиділа аж до ночи, надійшов Франко ще; оповідала свої жалі на Тобилевичів – Карпенка й Саксаганского; провожали ми її на трамвай, а Садовський пішов скорше на спектакль*.

...а пополудні нині взявся до статі до ЛНВ... – *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Польсько-українські мотиви // ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. IV. С. 166–175. Писав статтю і наступного дня, закінчив 25 березня (за ст. ст.) 1906 р. Згодом автор передрукував цю працю у збірнику: *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 62–73. В кінці статті дата: Март 1906 р. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 335–343.

Перед обідом... скорше на спекталь. – Це останнє речення обведене олівцем і перенесене з кінця запису за 24 березня 1906 р.

24 **[березня (6 квітня) 1906 р. Львів].** Писав далі статю – розмахався.

25 **[березня (7 квітня) 1906 р. Львів].** Докінчив статю – вийшла більша ніж думав. Якраз по скінченню прийшов Чикаленко – обідав у нас, по обіді післали ще по Франка; потім він пішов з Фр[анком] – до Садовского, а Фр[анко] на секцію; пізнійше я поступив до Садов[ського] і пішов з Чикал[енком] до театру – "Нещасне кохання"*; в III акті <Качовська> впала в істерику й робила дуже прикре вражіннє.

...до театру – "Нещасне кохання"... – йдеться про виставу за однойменною драмою Леоніда Манька.

26 **[березня (8 квітня) 1906 р. Львів].** Рано зачав робити знову коло [тому] VI, [глави] 2[-ої], але о 9[-ій] прийшов Чикаленко й побалакали

ще на щирість; потім я поїхав до церкви, куди (на вербу) перед тим поїхала Мар[инця] з Кулюнею. Потім пішли до Заньк[овецької] і Садов[ського], де був Чикал[енко], а звідти я з ним на двірець. По обіді зараз прийшли знову Заньк[овецька] з Садов[ським] – Садов[ський] потім пішов на спектакль, а Заньк[овецька] доседіла до ночи – оповідала свої пригоди з Карнауховим і Вирубовим*; говорили про В[овк]-Карачевську*, я довідавсь при тім близше про нещасливу любов М[арії] Вас[илівни] з Карнауховим*.

Вирубовим... – йдеться про Петра Вирубова – сина відомого мецената й друга Марії Заньковецької Олександра Вирубова.

...говорили про В[овк]-Карачевську... – йдеться про доньку відомого діяча Київської старої громади, перекладача й публіциста Василя Никодимовича Вовка-Карачевського. Під час навчанння в Київському університеті Михайло Грушевський був закоханий в Марію Вовк-Карачевську, мав намір посвататися, але вона не відповіла взаємністю. Свої почуття виплескував на сторінки щоденника, часом нотуючи: "Дай Боже, щоб М[арія] мене полюбила й ми були з нею щасливі, а не судив Ти – поможи мині її забути" (див.: *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., коммент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 57, 59, 61, 65, 91, 94, 99, 106, 114, 128, 168, 193, 204, 206–212, 215, 237, 247).

...про нещасливу любов М[арії] Вас[илівни] з Карнауховим. – Йдеться про Марію Василівну Вовк-Карачевську та Володимира Юрійовича Карнаухова (1870–?) – сина рідної сестри Марії Заньковецької, Лідії Костянтинівни Карнаухової, та Юрія Федоровича Карнаухова. Після смерті батьків Володимиру перейшов у спадок будинок у Києві на вулиці Великій Васильківській, 121, у якому М. Заньковецька прожила останні 16 років життя (1918–1934). На початку 1920-х років емігрував за кордон. Як свідчать щоденникові нотатки М. Грушевського університетських часів, Марія Вовк-Карачевська була знайома з Володимиром Карнауховим ще з 1890-х, й вірогідно, її почуття до нього не дозволили поєднати свою долю з Грушевським (*Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 210).

27 **[березня (9 квітня) 1906 р. Львів].** Той близько тиждень такого небуденного житя мене дуже відсьвіжив, і я чую себе дуже добре. Дуже гарне вражіннє зробила на нас Заньковецька – якась течія иньшого повітря повіяла від неї. Нині, одначе, мав і неприємности – перше, що друкарня заявила, що не зможе випустити "Записок" до сьвят, друге – по полудні приходив Щурат з ріжними жалями і претенсіями. Було велике прятаннє і воженнє "Історії". Я, одначе, зробив досить в [томі] VI, [главі] 2[-ій] (більше 3[-х] карток). Не виходив нікуди – була робота на городі.

28 **[березня (10 квітня) 1906 р. Львів].** Надіємося, що наші приїдуть усі; з подвоєною енергією зачалися приготовання до сьвят. Мене вони, одначе, мало займають. Але інцидент з Щуратом і до того, що друкарня мині збунтовалася й заповіла, що не випустить книжки "Записок" на час, якось попсувала мині настрій, от дрібниці!

29 **[березня (11 квітня) 1906 р. Львів].** Приніс Джидж[ора] чутку, що Щурат се так підступом узяв назад статю друкувати осібно.

Обійдеться, але неприємно. Було засіданнє секції – я скаржився на друкарню*. Але вже вчора з полудня зачалася дуже жвава робота коло "Записок" – до сьвята, одначе, не вийдуть мабуть.

Було засіданнє секції – я скаржився на друкарню. – 11 квітня (29 березня) 1906 р. засідання Історично-філософічної секції не було. В той день відбулося засідання Виділу НТШ, проте до його протоколу не занесено згаданої скарги на друкарню (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 76–77).

30 **[березня (12 квітня) 1906 р. Львів].** З Київа картка – що їдуть усі. Я трохи наглядаю роботи в городі й читаю коректи. Т[ом] VII [глава] 2[-га] іде своїм порядком, досить інтензивно. Але сплю не особливо останніми часами; на голову, одначе, добре – ліпше ніж перед тим, і "работоспособность" значна. Погода суха й тепла – аж занадто сухо.

31 **[березня (13 квітня) 1906 р. Львів],** вел[икодна] п'ятниця. Був у церкві, потім на закупної й у Фаєрштайна, той взявся радити їхати на курацію – купелі углевого квасу кудись. Се мині дуже перепсує мої пляни, дуже неприємно. Але може якось відменеться.

1 **[(14) квітня 1906 р. Львів].** З Кулюнею їздили ми до Красного зтрічати наших; подорож, одначе, не дуже удалася – було страшно горячо, маса порохів, тісно, і т. д. Але стріча й перші кроки пройшли без якихось "жорстокостей". Одначе Саша держиться* дуже замкнено в собі; балакали про Несторівське товариство* і теперішнє свинство в Київ[ському] унів[ерситеті].

…держиться… – після цього слова закреслене слово "якось".

…про Несторівське товариство… – йдеться про Історичне товариство Нестора Літописця, що діяло в Києві у 1872–1931 рр. Впродовж 1879–1914 рр. видавало свій друкований орган – "Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца". 31 травня (за ст. ст.) 1891 р. М. Грушевський був обраний членом товариства.

2 **[(15) квітня 1906 р. Львів].** Стріляли звечера й зрана й збудили мене в свинячий голос. Мар[инця] замовила фіакра, але він не приїхав, і вона спізнилася до церкви; я з Мамою і Сашою пішли поперед, під'їхали і були на час; я одначе виходив по утрени трохи на Стрільницю*, а мама з Сашею лишалися цілий час в церкві. З полудня були Садов[ський] з Заньковецьк[ою], Фр[анко] і Гнатюк, потім Лукіяновичі й Хоткевич, ходили разом на прохід, і так пройшов цілий день аж в ніч.

…виходив по утрени трохи на Стрільницю… *– див. коментар до запису за 17 липня 1905 р.*

3 **[(16) квітня 1906 р. Львів].** Вернувся до роботи коло "Історії" VI [тому], 2[-ої глави], огляду промислу; до того взявся до рахунків з Сашею. Пополудні ходили ми в ліс і в поле. Не було нікого, що було дуже добре.

4 **[(17) квітня 1906 р. Львів],** великодн[ий] второк. Ми не ходили ні до кого, і до нас також ніхто. Ходили на прохід. Горячо, сухо, треба дощу. Я зле сплю – зрештою роблю. Діти переважно себе ведуть ґречно; Мама дуже незамітно держуться – тільки занадто замкнена. Приїхав Томаш[івський].

5 **[(18) квітня 1906 р. Львів].** Відбули зрана засід[аннє] секції, в "дуже обмеж[еному] товаристві"*. З полудня прийшли Заньк[овецька] і Садов[ський], читали газети. Мене обсідають якісь гіркі думки – чи то жаль за прикрою ситуацією, чи то жаль, що житє пішло поза мною, і я зістався з'ізольованим.

…зрана засід[аннє] секції, в "дуже обмеж[еному] товаристві". – Згадане засідання Історично-філософічної секції НТШ відбулося 18 (5) квітня 1906 р. за участю М. Грушевського, О. Грушевського, І. Франка, С. Томашівського, В. Гнатюка та І. Крип'якевича. На ньому М. Грушевський виступив з пропозицією реформувати серійне видання секції "Руська історична бібліотека", яке виходило під титулом НТШ у 1894–1904 рр. До першого тому зреформованої серії вирішили прийняти підготовлені матеріали І. Свєнціцького та І. Франка (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 64–64 зв.). Врешті, нове серійне видання Історично-філософічної секції НТШ під назвою "Українсько-руський архів" відкрила запропонована праця І. Свєнцицького: Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича. Ч. 1 / Зладив. І. Свєнціцький // Українсько-руський архів. Львів, 1906. Т. I (Рукописи Львівських збірок. Вип. 1). 239 с.

У передньому слові до цієї праці М. Грушевський подав загальну характеристику "Руської історичної бібліотеки" та обґрунтував необхідність нової серії. Власне, ця передмова є детальним коментарем до даного щоденникового запису: "Справа ця не раз порушувалася підписаним на засіданні секції в р. 1904–1905, порішена була вкінці на початку 1906 р. Рішено було, не замикаючи давньої серії, […] заложити поруч неї нову серію під назвою «Українсько-руський архів» і призначити її на публікацію матеріалів сирих і півоброблених, чи то спеціальних оригінальних розвідок, випускаючи се видання томами по 10 до 15 аркушів, по одному на рік, поки фонди Товариства не позволять помножити, що було б дуже потрібно з огляду на велику масу матеріалу, зголошеного до Товариства в останніх літах його членами й співробітниками" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 531–532). Із заснуванням "Українсько-руського архіву" (впродовж 1906–1921 рр. вийшло 15 томів) серія "Руська історична бібліотека" припинила своє існування.

7 **[(20) квітня 1906 р. Львів].** Прийшов лист від Д[овнар]-Запольского в справі ювилею Антоновича*, й сам не знаю, що його тут робити. Куріозні в кождім разі жалі сих панів, що "истые малороссы" не йдуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індоленції й справити їм ювилей "украї́н[ського] діяча", як пани справляють весілє довголітній слузі.

Прийшов лист від Д[овнар]-Запольского в справі ювилею Антоновича… – згаданий лист пов'язаний з підготовкою до відзначення 45-річчя наукової діяльності В. Антоновича.

До ювілею, відлік якого вели від першої публікації в "Основі" і який випадав на липень 1906 р., передбачалися офіційні урочистості, започаткування стипендії ім. В. Антоновича, виготовлення біломармурового бюсту, організація виставки праць історика. Окрім того, колеги, учні та шанувальники вченого вирішили відзначити цей ювілей ще й збіркою наукових праць під назвою "Сыну Украины" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 456. С. 25–26). Ініціативна група, до якої входили М. Довнар-Запольський, М. Василенко, М. Дашкевич та ін., ще 15 травня (за ст. ст.) 1905 р. відбула перше зібрання, де обговорювалася справа підготовки збірника. Упорядкування доручено М. Дашкевичу, безпосередню участь у формуванні авторського складу брав О. Левицький. Відразу після цього зібрання М. Довнар-Запольський запросив М. Грушевського до участі в ювілейних заходах та підготовці збірника, наголошуючи: "Ведь Вы сочувствуете идее Сборника и чествования" (Там само. Спр. 874. Арк. 14–15; лист від 5 липня (за ст. ст.) 1905 р.).

На завершальному етапі упорядники "Сыну Украины" ще наполегливіше намагалися залучити М. Грушевського та інших вчених з Галичини до участі у виданні, про що свідчать листи М. Довнар-Запольського та О. Левицького до львівського професора, згадані в його щоденникових нотатках за 7 та 24 квітня (за ст. ст.) 1906 р. У недатованому листі, написаному найвірогідніше на початку квітня (за ст. ст.) 1906 р. й отриманому М. Грушевським 7 квітня (за ст. ст.) 1906 р., М. Довнар-Запольський писав: "Мы решили праздновать юбилей В. Б. Антоновича 7 мая. Ждем статей из Галиции. К величайшему сожалению, мы, т[о] е[сть] кружок, ведущий юбилейное празднество, встречает малую поддержку со стороны истых историков. Галичане до сих пор совершенно молчат. Единственная надежда, что Вы что-ниб[удь] сделаете. Мы чествуем Антоновича как ученого и учителя и как малорусского деятеля – без различия партий. Будет ли кто-ниб[удь] из Галиции к 7 мая?". Через виїзд до Петербурга М. Довнар-Запольський радить звернутися до безпосереднього упорядника О. Левицького (Перапіска М. В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893–1908 гг.). Гомель, 2005. С. 71. У даній публікації лист неправильно датовано 1905 роком. Дана кореспонденція зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 42–43).

Скориставшись порадою М. Довнар-Запольського, 11 (24) квітня 1906 р. М. Грушевський подав О. Левицькому інформацію про підготовку до ювілею Наукового товариства імені Шевченка, а при тому наголошував: "И теперь возникает вопрос – будет ли чествование действительно? Тем более, что предполагается чествование Владимира Бонифатиевича как украинского деятеля, а устройством чествования занимаются люди по большей части вовсе далеки от украинского движения – не так давно чествовали Флоринского. Все это возбуждает сильное недоумение, и я, право не знаю, что с этим делать при столь коротком времени, какое остается. Нет ничего определенного также о том, на каком языке будет сборник?" (Там само. Спр. 275. Арк. 70–70 зв.).

Висловлені сумніви підтвердилися відповіддю О. Левицького. Його лист від 21 квітня (за ст. ст.) 1906 р., який М. Грушевський отримав у Львові 23 квітня, засвідчив, що за півмісяця до святкування реальний стан справ був незрозумілий навіть безпосередньому учасникові проєкту. "Хотя кто-то из киевлян и поручил Вам писать ко мне по делу о юбилее Влад[имира] Бон[ифатиеви]ча, но я по совести должен признаться, что решительно не умею ответить на Ваши запросы", – виправдовувався О. Левицький. Він повідомляв, що загалом "дело стоит гораздо хуже, чем было осенью": комітет не збирався майже чотири місяці, ініціатори (М. Довнар-Запольський та М. Дашкевич) виїхали з Києва, самі урочистості відтерміновані до осені 1906 р., ювілейний збірник надрукований у вигляді 2-х чи 3-х статей, а решту праць автори ще не надіслали. Також зауважував, що ті поодинокі статті, що надійшли до збірника, написані російською мовою, але комітет передбачав можливість подання праць і українською. О. Левицький обіцяв М. Грушевському ознайомити зі змістом його листа М. Довнар-Запольського (Там само. Спр. 598. С. 18–21). Так і сталося, і навздогін кореспонденції О. Левицького 24 квітня (за ст. ст.) 1906 р. прийшов лист від М. Довнар-Запольського, в якому він повідомляв, що ювілей відбудеться за визначеною датою (7 травня за ст. ст.) та наголошував, що "речи и статьи не только могут быть на малорус[ском] яз[ыке], но желательны". Разом з тим висловлював сумнів, що збірник вийде друком до ювілею, але просив подати назви статей, щоб вручити зміст ювіляру (Там само. Спр. 456. С. 39–41).

Зважаючи на неналежний рівень організації ювілею та розходження з курсом київських "старогромадівців", М. Грушевський не погодився на участь у збірнику "Сыну Украины". Так само не брав участі і в офіційних урочистостях, які відбулися 13 грудня (за ст. ст.) 1906 р. "по-сімейному", в домашньому робочому кабінеті В. Антоновича. На цей день від імені НТШ, Видавничої спілки та історичного семінару М. Грушевського було надіслано привітальні адреси, а київські шанувальники піднесли ювілярові збірник (незавершений) "Сыну Украины", виготовлений в єдиному примірнику. Детальніше див.: *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Шануючи пам'ять (До історії збірника "Сыну Украины") // Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (фототипне відтворення). К., 1993. С. 114–122; *Гирич І.* М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. К., 1994. С. 133–160.

Відзначити 45-річний ювілей наукової діяльності вчителя М. Грушевський вирішив силами НТШ. Ще у січні–березні 1906 р. з'явилася праця С. Томашівського "Володимир Антонович і його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювилею)" (ЛНВ. 1906. Т. XXXIII. Кн. I. С. 38–56; Кн. II. С. 261–280; Кн. III. С. 458–485). Ця розвідка, замовлена безпосередньо М. Грушевським, стала своєрідною відповіддю запланованим заходам з відзначення ювілею видатного історика вченими проросійської орієнтації та довготривалій підготовці ними збірки "Сыну Украины". Сам М. Грушевський подав також у ЛНВ невелику замітку під заголовком "Ювилей Вол[одимира] Антоновича" (ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. V. С. 402). А на кінець 1906 р. вийшов том "Записок НТШ" (Т. LXXIV. Кн. VI) з посвятою В. Антоновичу. Цей том М. Грушевський вручив своєму вчителеві 31 грудня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за 31 грудня 1906 р.*).

8 **[(21) квітня 1906 р. Львів],** субота. "Записки" нарешті ізлізли. Я взявся до бібліографії економ[ічних] відносин.

9 **[(22) квітня 1906 р. Львів],** нед[іля]. Були на останнім спектаклі Садов[ського] і Заньков[ецької]*. Затруїла однак всяку пріємність "овація"* – промова Костя Лев[ицького] і правника Рубиновича. Зрана був з Мамою й Сашою в церкві.

Були на останнім спектаклі Садов[ського] і Заньков[ецької]. – Виставою "Безталання" І. Карпенка-Карого (Тобілевича) в той день завершилися виступи театру "Руська бесіда" під керівництвом М. Садовського у Львові.

Затруїла однак всяку пріємність "овація"... – як повідомляла газета "Діло", під час вистави відбулося прощання львівської української громади з артистами. Першим виголосив промову К. Левицький, у якій відзначив особливі заслуги трупи для розвитку українського театру та вручив М. Заньковецькій браслет ("бронзолєту"), а М. Садовському – перстень. Від імені галицького жіноцтва промовляла Н. Кобринська, а від Товариства імені І. Котляревського – Рубинович, який презентував М. Заньковецькій китицю, а М. Садовському – лавровий вінець (Діло. 1906. Ч. 69. 10 (23) цьвітня. С. 3).

10 **[(23) квітня 1906 р. Львів],** понед[ілок]. Ще й нині відпльовуюся від вчорашньої овації, так прикро. Роблю зрештою коло доповнень I і II глави.

11 **[(24) квітня 1906 р. Львів].** Нині провожали на двірці Заньков[ецьку] і Садов[ського]*, дуже сердечно; попсув мині лише фіакр з поворотом гумор – став під горою, і я мусів сваритися.

Нині провожали на двірці Заньков[ецьку] і Садов[ського]... – зі Львова трупа М. Садовського виїхала до Тернополя.

13 **[(26) квітня 1906 р. Львів].** Відписувався з листами, далі латаю діри. Ходимо до ліска і в поле, взагалі досить приємно проводимо час, але мене якась мелянхолія гризе сей час – наче я не "оказался на высоте положенія" теперішнього.

14 **[(27) квітня 1906 р. Львів].** Нині вечером розбалакалися з Сашею про можливі сфери діяльности в Київі і пляни роботи, якби я приїхав на осінь і зиму – організацію відчитів, sui generis [своєрідний, єдиний в своєму роді (*латин.*)] украї́н[ський] унів[ерситет] народний*, завязаннє Т[оварист]ва прих[ильників] укр[аїнської] літер[атури], науки і штуки*, народня авдиторія etc.

...украї́н[ський] унів[ерситет] народний... *– див. запис за 16 листопада 1907 р. та коментар до нього.*

*...**завязаннє Т[оварист]ва прих[ильників] укр[аїнської] літер[атури], науки і штуки...** – див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*

15 **[(28) квітня 1906 р. Львів].** Під впливом вчорашньої розмови я дуже добре настроївся і в тім настрою встав, до чого причинилася гарна погода; але відкрилося злодійство (сліди вели під верандою) – покрали пивницю 14/15[-го]; до того настрою причинився ще Гайдач* своїми розговорами на тему небезпечности, злорадства сусідів etc.; в тім настрою провели ми сі дні – 15–17[-те] – і вкінці рішили когось взяти до мешкання. Загальні збори Спілки.

...причинився ще Гайдач... – мова про помічника по господарству на віллі Грушевських у Львові. *Див. також записи за 22 травня 1905 р., 28, 30 вересня, 6 жовтня 1906 р.*

17 **[(30) квітня 1906 р. Львів].** Змовив я Михайла* за робітника і тим заспокоїлися. Прийшли примірники "Очерка"*, я забрався до перероблення останньої глави на брошюру* і написав вступець і конець.

...Михайла... – мовиться про Михайла Хоркавого, кур'єра канцелярії та Бібліотеки НТШ, якого М. Грушевський запросив на посаду домашнього працівника на власній віллі.

Прийшли примірники "Очерка"... *– див. коментарі до записів за 20 грудня 1904 р. та 22 травня 1905 р.*

...забрався до перероблення останньої глави на брошюру... – це рішення М. Грушевський прийняв під впливом О. Лотоцького та В. Доманицького. Так, у листі від 25 березня

(за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький вперше висловив таку думку, а вже наприкінці квітня взявся безпосередньо до справи: "Наклад останньої глави не розібрано. Завтра пришлють мені коректу. За кілька день видрукуємо брошуру. Треба друкувати не меньше 2 тис[яч]. [...] Радився я з Доманицьким, і він тої думки, що видання окремої брошури не завадить книжці, а ще й спопуляризує її" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 306–308). Див.: *Грушевский М.* Украинство в России, его запросы и нужды (глава из "Очерка истории украинского народа"). СПб.: Тип. Т-ва "Общественная польза". 1906. 48 с. Зміст брошури склав останній (XXVI) розділ "Очерка" – "Современное состояние украинства в России". Передмову у брошурі автор датував: "1 мая н. ст. 1906 г."

18 **[квітня (1 травня) 1906 р. Львів].** Перший май – пройшов дуже мляво і тихо. Я докінчував свої латки й доповнення до гл[ав] I і II.

19 **[квітня (2 травня) 1906 р. Львів].** Мали засід[аннє] Виділу* й дирекції Спілки, шкода – був гарний вечер. Але мині попсула зовсім гумор трівога через Маринцю – просто до розпуки.

Мали засід[аннє] Виділу… – на засіданні , яке відбулося 2 травня (19 квітня) 1906 р., було розглянуто низку фінансово-організаційних питань (ЦДІАЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 77–77 зв.).

20 **[квітня (3 травня) 1906 р. Львів].** Докінчив доповнення й написав "З біжучої хвилі"*.

…написав "З біжучої хвилі". – *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Новий кордон // ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. V. С. 380–383. Згодом автор передрукував цю статтю у збірнику: *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 74–78. У кінці зазначено дату: «квітень 1906». Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 344–347.

21 **[квітня (4 травня) 1906 р. Львів].** Трівога вкінці показалася безпідставною, й я відзіхнув спокійнійше. А то відказував на себе за мелянхолії, що показалися такими дурними супроти грізнійшої перспективи. Роздумував над III главою, дещо збирав для неї й рахувався з Сашою.

22 **[квітня (5 травня) 1906 р. Львів].** Перейшов свої довги й показалося, що я з теперішньою хвилею (по рахунку за "Очерк") винен звиш 12 тис[яч] гульд[енів] = 10 тис[яч] рублів! Є що сплачувати. Зачав писати III главу, але голова була кепська. Юзеф Мулер* кінчив поправки й здер [з] мене "як належить", але я старався не брати до серця. Джиджора сповістив мене про статю в "Нов[ом] Времени" – приємно!*

…Юзеф Мулер… – імовірно, йдеться про старшого зецера друкарні НТШ, де готувалася до друку друга частина п'ятого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського.

Джиджора сповістив мене про статю в "Нов[ом] Времени" – приємно! – Контекст даної нотатки не дозволяє однозначно визначити, про яку статтю згадується.

23 [квітня (6 травня) 1906 р. Львів]. Неділя. Вчора була секція фільол[огічна]*, де Павлик виступив з листом на мене в справі змін в його передмові – се було неприємно, але треба бути вище таких дрібниць, і я себе на се настроїв. Вечером всі були разом в Польськ[ім] театрі на "Гарній марсиліянці" – я мав замір вернутися скоро, але п'єса мене заінтріґувала, і я лишився до кінця (дуже дурного).

Вчора була секція фільол[огічна]… – на засіданні Філологічної секції НТШ, яке відбулося 5 травня (22 квітня) 1906 р., було прочитано лист М. Павлика у справі його передмови до третього тому фольклорних праць М. Драгоманова й саму передмову та ухвалено друкувати її з деякими змінами (Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 27. С. 10). Див.: *Павлик М.* Переднє слово // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т. 3. / Зладив М. Павлик. Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1906. С. V–VI / Збірник Філологічної секції НТШ. Т. 7. Передмова М. Павлика датована 2 квітня (за н. ст.) 1906 р.

24 [квітня (7 травня) 1906 р. Львів]. Вчора прийшов лист від Ор[еста] Левицького, а нині від Довнара[-Запольського] в справі юбилею Антоновича*, треба ладити привіти. Вечером були Лукіянович, Фр[анко] і Гнатюк, потім ходили всі ми до парку дивитися на місяць. Вночи знову мене обсіли якісь сумні гадки на тему, що я змарнував час etc. Очевидно, се щось фізіольогічне.

Вчора прийшов лист від Ор[еста] Левицького, а нині від Довнара[-Запольського] в справі юбилею Антоновича… *– див. запис за 7 квітня 1906 р. та коментар до нього.*

25 [квітня (8 травня) 1906 р. Львів]. Зрана роблю коло VI [тому], III [глави], о 9 ½ вийшов до унів[ерситетської] бібл[іотеки], де впроваджував Панкевича*, потім до архива, де робив для VI [тому], III [глави]; а потім по склепах, пополудню ходили до лісу, був потім дощ і дуже миле повітря. Писали листи, читав в "Рід[ному] Краю" замітку Д. Дор[ошенка] про себе*.

…впроваджував Панкевича… – мова про Юліана (Юліяна) Яковича Панькевича (1863–1933) – українського художника, літератора, громадського діяча. Брав участь у Всеукраїнській мистецькій виставці 1905 р. (*див. коментар до запису за 6 січня 1905 р.*).

…читав в "Рід[ному] Краю" замітку Д. Дор[ошенка] про себе. – У зв'язку з виходом збірника на пошану 10-літньої праці М. Грушевського в Галичині Д. Дорошенко писав: "Пр[офесор] Грушевський – зовсім не сухий кабінетний вчений, що замикається в своїй науковій роботі; навпаки – він самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню сього слова. Він бере живу участь в громадських справах, пильно стежить за всіма проявами життя на Україні й відгукується на них, завжди подаючи розумну думку та пораду. Його велике обзнайомлення з минулою долею нашого народу дозволяє йому мати самий широкий погляд на сучасні справи, погляд опертий на глибокому розумінню громадських потреб і відносин, без усякої партійности чи якої однобічности" (*Д. Д-ко [Дорошенко Д.]*.

Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Рідний край. Полтава, 1906. Ч. 16. С. 19–20).

26 [квітня (9 травня) 1906 р. Львів]. Нині святкували мамині іменини* – по стількох літах всі вкупі. Був торт з тої нагоди. Дорошенко Дм[итро] просив від Гнатюка біографічних відомостей, і я засів списати деякі ширші відомости про себе.

Нині святкували мамині іменини… – мати Михайла Грушевського – Глафіра Захаріївна Оппокова – народилася 13 квітня (за ст. ст.) 1847 р. у с. Сестринівці Бердичівського повіту Київської губернії і була п'ятою з дев'ятьох дітей Захарія та Ганни Оппокових (*Панькова С.* "…Я дуже багато одідичив від матері…" (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)) // *Кучеренко М., Панькова С. Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 408–423). На 26 квітня (за ст. ст.) (9 травня за н. ст.) випадають іменини Глафіри.

27 [квітня (10 травня) 1906 р. Львів]. Нині розпочав літній курс в традиційній III салі. Було досить людей*. Потім був в бібл[іотеці] унів[ерситету] з хлопцями – Панькевич копіює печатки.

Було досить людей. – За даними студентських каталогів філософського факультету Львівського університету, опрацьованих і вперше введених до наукового обігу відомим грушевськознавцем В. Тельваком, під час літнього семестру 1905/06 навчального року курси лекцій М. Грушевського прослухали 48 осіб. За час двадцятирічної педагогічної праці професора М. Грушевського студентська аудиторія цього семестру була однією із найчисельніших (*Тельвак В.* Студенти Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету (за деканатським каталогом) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2020. Кн. 3. У друці).

29 [квітня (12 травня) 1906 р. Львів]. Викладав економіку – бібліографію etc. Пишу "Автобіографію"* і VI [том], II [главу].

Пишу "Автобіографію"… – йдеться про першу "Автобіографію" Михайла Грушевського. Закінчив її написання 4 травня (за ст. ст.) 1906 р. Видана накладом 50 примірників. Як писав вчений у листі до Д. Багалія, свою автобіографію він видав для учнів (Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм / Вступ, публікація В. Заруби // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–3/1–4. С. 434). З незначними змінами праця увійшла як перша частина "Автобіографії" вченого 1926 р. Передрук див.: *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 197–213.

30 [квітня (13 травня) 1906 р. Львів]. Їздили в ліс – на Погулянку* – і відти пішки до Грунда*, була дуже мила погода, і було дуже приємно. Се було тим приємнійше, що зрана були мене роздражнили діти, бавлячися й ходячи під вікном. Тільки вертатися було дуже тісно в трамваю.

…Погулянку… – йдеться про відомий з початку XIX ст. лісопарк з численними альтанками, оранжереями, клумбами, криницями, гротами, знаменитою з 1848 р. броварнею (нині – пам'ятка садово-паркового мистецтва в Личаківському районі м. Львова).

…до Грунда… **–** йдеться про знамениту броварню Грунда, засновану в 70-х роках XIX ст. в районі села Гори за Ялівцем (нині на її місці Львівський дріжджевий завод "Ензим" (вул. Личаківська, 232)).

1 **[(14) травня 1906 р. Львів],** понеділок. Викладав і семінар був (читав Кревецький). Потім на хвилю заходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки]. Дуже гарна погода, не горячо й не сухо, богато цьвітів, зелено.

2 **[(15) травня 1906 р. Львів].** Зворохобив лист Лотоцького в зв'язку з "Гром[адською] Думкою"* – про український клюб. Відписав, що приїхав би з Сашею, коли участь пожадана, а ситуація поважна. Говорили з Сашею на тему організ[ації] часописи в Київі etc. Перед полуднем ходив на заг[альні] збори. Дністр[янського] – Шухевича провалили. Прикрий образ нашого галицького житя – porі chłopi [попові хлопи (*пол.*)].

Зворохобив лист Лотоцького, в зв'язку з "Гром[адською] Думкою"… – ймовірно, йдеться про лист О. Лотоцького кінця квітня 1906 р., в якому він повідомляв про задум видавати у Петербурзі друкований орган новопосталої Української парламентської фракції: "Він має бути органом української парламентської партії або принаймній іти поруч з нею, популярізуючи і доводячи серед публіки її національні (краєві) домагання. Склад послів у Думу від України взагалі досить добрий. Находимо співчуття і навіть серьозне пересвідчення там, де й не можна було сподіватися. Організуємо зараз окрему українську фракцію, яка разом з іншими національними фракціями мусить скласти суцільне коло, що обстоюватиме за національні інтереси і головним чином – за краєві автономії" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 308).

Цей лист заохотив М. Грушевського до безпосередньої співпраці з українською парламентською групою, відомості про становлення якої він черпав перед тим із оглядів, вміщених у "Громадській думці", зокрема опублікованої телеграми про створення фракції: "Петербург, 29 апріля. За приводом Максима Ковалевського, Шемета, Шрага, Чижевського і 32-х селян заснувався парламентський український відділ. Послано депутацію (виборних) в комісію, яка виробляє відповідь на тронну промову, і до парламентської спілки недержавних націй, щоб завести з ними зносини. [...] Члени державної думи – українці – одержали силу привітаннів від українців з усих городів. Бажають їм добитись визволення від національного утиску і автономних вольностей" (Громадська думка. 1906. № 98. 30 квітня. С. 3).

3 **[(16) травня 1906 р. Львів].** Присів фалди коло своєї автобіографії. Саша порадив видати її в малім числі примірників як рукопись, і я нині* дав початок. Було засід[ання] секції* – правничі реферати. Забув, що завтра виклади, й мусів ввечері ладити.

…і я нині… – слово написане над закресленим "вчора".

Було засід[ання] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, що відбулася 16 (3) травня 1906 р., було зреферовано розвідки В. Панейка ("Трест") та С. Дністрянського ("Реформа виборчого права в Австрії"). Обидві праці призначалися для "Часописі

правничої і економічної", в 9-му томі якої й були опубліковані (праця С. Дністрянського під псевдонімом "Правник") (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 64 зв.).

4 **[(17) травня 1906 р. Львів].** Читав 2 год[ини] і змучився досить сильно, бо і спав немудро. Дописав свою "Автобіографію". Писав Єфремов – не робить вражіннє щирости*.

Писав Єфремов – не робить вражіннє щирости. – Йдеться про лист Сергія Єфремова від 1 травня (за ст. ст) 1906 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 232, 543). Лист написаний після чотирьохмісячного ув'язнення (кінець грудня 1905 р. – кінець квітня 1906 р.) в Лук'янівській в'язниці за підозрою в належності до української організації РСДРП "Спілка" та селянського союзу (*Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади). К., 2011. С. 620–629). С. Єфремов висловлював своє занепокоєння щодо непорозуміння М. Грушевського та інших галицьких діячів з "Громадською думкою" та їхнього виходу зі складу співробітників газети (*див. коментар до запису за 11 березня 1906 р.*). Ще не вникнувши в сутність конфлікту, він сподівався на найшвидше його розв'язання, що видалося М. Грушевському не зовсім щирим.

5 **[(18) травня 1906 р. Львів].** По кількаденній перерві вернувся до роботи коло VI [тому], II [глави]*, потім писав рецензії. Мусів ходити вчора до нотара, а нині до банку в справі позички Акад[емічному] дому. Дуже мене засмутили. Вчора наскочив замість декана на Твардов[ского], і було дуже нестямно.

По кількаденній перерві вернувся до роботи коло VI [тому], II [глави]… – ця фраза перенесена з попереднього запису за 4 квітня.

6 **[(19) травня 1906 р. Львів].** Зрана читав коректу і справляв автобіографію, трошки написав VI [тому], 2[-ої глави], але помітив, що голова змучена й відложив. Ждав телєграми від Лотоцького, але не було. Читав коректи і відбув засід[аннє] секції*, але не викладав – було поминальне богослужіннє (не ходив, був вдома).

…відбув засід[аннє] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції 19 (6) травня 1906 р. М. Грушевський зреферував працю В. Перетца та огляд З. Кузелі, а І. Джиджора свою рецензійну статтю на збірник праць О. Єфименко "Южная Русь, очерки, исследования и заметки" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 64 зв.– 65).

7 **[(20) травня 1906 р. Львів].** Нині прийшла телєграма від Лот[оцького]* – kommen brifisch – двозначно, але ми зрозуміли її вірно – приїздіть, докладнійше листом, і на фам[ілійній] раді рішили їхати з Сашею.

Нині прийшла телєграма від Лот[оцького]… – Телеграма з відповідним щоденниковій нотатці текстом "KOMMEN BRIFISCH LOTOCKY" зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 238–238 зв.; опублікована: *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та

джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 311). В той же день О. Лотоцький написав розлогого листа, який М. Грушевський одержав 10 травня (за ст. ст.) 1906 р., перед виїздом до Петербурга. На початку листа наголошувалося: "Зараз Вам телеграфую. Задержався на один день через те, що бачився з другими членами редакції, аби моя телеграма не була чимось самим особистим. На редакційній нараді поставлено просити Вас виконати свій замір і бути членом редакції" (Там само. С. 309–311). Даний щоденниковий запис дає змогу датувати і телеграму, і даний лист 7 травня (за ст. ст.) 1906 р.

8 **[(21) травня 1906 р. Львів].** Викладав перед дорогою. Підганяю вихід "Записок", LXXI [том], і автобіографії; визначив засід[аннє] Виділу на завтра*, щоб відбути.

…визначив засід[аннє] Виділу на завтра… – 22 (9) травня 1906 р. на Виділі було розглянуто питання щодо виплат допомог, постановлено призначити на місце працівника бібліотеки І. Созанського І. Джиджору, ухвалено закупити стародрук та рукопис від Ю. Кміта, взято до відома інформацію про закінчення підготовки низки видань та вирішено поточні господарські проблеми (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 77 зв.).

9 **[(22) травня 1906 р. Львів],** второк. Полагодив вчора й нині справу виїзду; трудність робив іспит, до якого зголосився Коцюба* – нині він напише клявзуру, а завтра їдемо.

…зголосився Коцюба… – мовиться про студента філософського факультету Львівського університету Михайла Коцюбу, який упродовж 1899/1903 навчальних років прослухав вибрані курси професора Грушевського ("Історія руської культури XI–XIII в.", "Історія Східної Європи в XVI в.") та брав участь в "Історичних вправах".

10–12 **[(23–25) травня 1906 р. Львів – Петербург].** Їхали добре, в Вильні їздили на Зам[кову] гору. Саша показався товаришем подорожи аж занадто добрим. На виїзднім дістали лист Лот[оцького]*, де оповідав ситуацію і неприхильний настрій Русових. Се навело на досить сумні гадки, але я рішив пробувати наладити. Заїхали в С[анкт]-П[етер]б[урзі] до Лотоцьких*, і того ж дня, 12[-го], було ред[акційне] засід[ання], де Рус[ови] досить прийняли холодно, иньші досить радушно. Ad capt[andam] benev[olentiam] [для здобуття благовоління (*латин.*)]. Я завіз карточку Рус[ову] і Слав[інському] (були у Лаппо-Данил[евського]). Будемо пробувати поставити діло "на рельси"*.

На виїзднім дістали лист Лот[оцького]… – цей розлогий інформативний лист про становлення української парламентської фракції І Державної думи та її друкованого органу О. Лотоцький надіслав слідом за телеграмою, відправленою 7 травня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за 7 травня 1906 р.*). У ньому він просив М. Грушевського прибути до Петербурга, щоб допомогти налагодити випуск "Украинского вестника", детально оповідав про заходи щодо його підготовки, фінансові можливості, видавця, редакційний склад, авторів, перспективи. Закликав М. Грушевського писати до майбутнього журналу та залучати колег з Галичини – І. Франка та В. Гнатюка. Змалював також ситуацію в І Державній думі, організаційні заходи щодо створення української фракції. "Думаю, що з сього боку ми взяли тягар не по своїх силах, – хоч дехто з нас має іншу на те думку, – і для того приїзд Ваш був

би дуже і дуже корисним, бо Ви, крім самої літературної сторони, були б чоловіком того політичного досвіду, що нам бракує", – пояснював О. Лотоцький своє прохання про приїзд до Петербурга М. Грушевського.

Щодо Русових, то О. Лотоцький так змалював ситуацію: "Раз Ви вдалися до мене з листом і бажаєте, щоб я щиро пояснив Вам ситуацію, то не можу потаїти і деяких прикрих сторон. При тому, що у нас на гріш амуніції, у нас набереться на доброго рубля амбіції. Та національна наша хиба буйно пройнялася на петербурзькому ґрунті, особливо з приїздом сюди Русових. Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдоукраїнські елєменти. Але разом з тим вони – особливо вона – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого «преклонения и поклонения», що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилятися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду. Вивертаю все те перед Вами для того, абисьте знали, з якою закулісною стороною доведеться Вам тут зустрінутись. Русова – не знаю через які причини – має до Вас почуття мало не вороже" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 309–311). Даний лист, як майже всі листи О. Лотоцького за 1906 р., є важливим джерелом до історії видання "Украинского вестника".

Заїхали в С[анкт]-П[етер]б[ургі] до Лотоцьких... – Олександр Лотоцький на той час мешкав за адресою: "Екатерингофский проспект, 93, кв. 7". У своїх спогадах він згадував: "Приїздячи до Петербургу, М. С. звичайно спинявся у мене. Се складало нам з дружиною велику втіху у нашому перебуванню на чужині в одірваності од України. Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпаним джерелом ініціятиви й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життьової її сили вистарчило б не на одного чоловіка. Приїзди М. С. до Петербургу завше оживлювали тутешнє українське життя та вносили щось нове в нього. Ніяка більша справа українська в столиці не обходилася без Грушевського. [...] Помимо великої популярности та авторитету, якими оточене було його ім'я (до його популярности в немалій мірі спричинялися і ті несотворені речі, які вигадували про нього чинники російської реакції в пресі, в ріжного роду доносах), він таки справді мав і міг сказати те живе, завше оригінальне слово, що натурально потягає за собою і чин реального діла. З його приїздом телєфон у моїм помешканні не переставав працювати. То М. С. з кимсь чи хтось з ним умовлялися щодо побачень, праці, друків і т. ін. Мав він діло з людьми найріжнороднішими – і світу наукового, і політичного, і з своїми, і з чужими, і з старшими, і з молоддю, з якою він завше спільний ґрунт знаходив, і в справах громадських, і особистих. Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний. [...] Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері [...]. Не одно кільо листів його залишилося в мойому архіві петербурзькому, – а писав він, розуміється, не про погоду у Львові чи в Київі" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 155–156).

Будемо пробувати поставити діло "на рельси". – У своїх спогадах відомий громадсько-політичний діяч, історик і публіцист, на той час секретар редакції "Украинского вестника" Д. Дорошенко писав про цю "спробу": "Місяць із чимось пробув тоді Грушевський у Петербурзі, і за цей час його енергія, його живий проникливий розум, його невичерпна працездатність виявились у всім своїм блиску. Під його проводом праця закипіла. Відбувалися наради членів Думи українців, укладалися пляни виступів з думської трибуни, обмірковувалися зміст і характер промов. Відбувалися засідання редакції «Українського Вістника», що самі обернулися в політичні наради, на які сходилися не тільки члени редакції, співробітники, але й члени Думи та визначні українські громадяни, що перебували в Петербурзі або приїхали на той час до столиці. Грушевський просто дивував усіх ясністю своєї думки, широтою своїх задумів і плянів, дотепністю своєї мови. В постійних ділових сносинах із ним по редакції (редактор М. Славинський жив на дачі поза містом

і приїздив не щодня), зустрічаючись щодня в друкарні, Грушевський сам правив коректу своїх статей і взагалі стежив за складанням кожного числа. Я міг побачити, яка з нього широко освічена людина, який цікавий і дотепний співрозмовник, який невтомний працівник" (*Дорошенко Д.* З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським // Український історик. 1998. Ч. 1–4. С. 120; *Його ж.* З моїх споминів про Михайла Грушевського (до десятих роковин його смерти) // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 320–322). Загалом, за 23 дні, з 12 травня до 3 червня (за ст. ст.) 1906 р., окрім активної участі в редакційних засіданнях та упорядкуванні "Украинского вестника", виступів перед українськими депутатами, численних зустрічей, М. Грушевський підготував 7 статей для 5-ти номерів неофіційного органу української парламентської фракції І Державної думи (всього підготував та опубліковано в журналі 11 статей).

13 [(26) травня 1906 р. Петербург]. Зрана засів за писаннє статі "Нац[иональный] вопрос і автономия". Потім їздили по людях, застали Бодуена* і Гревса*. Ввечері були в зібранню послів, де я витав їх і мав маленький викладець* при тім про Галичину; Шраг витав мене на вступі, і була мал[енька] овація. Інцідент з "мурлом".

...Бодуена... – йдеться про Івана Олександровича Бодуена де Куртене (1845–1929).

...і Гревса. – Мова про російського історика, медієвіста Івана Михайловича Гревса (1860–1941).

Ввечері були в зібранню послів, де я витав їх і мав маленький викладець... – детальна інформація про згадані збори Української парламентської фракції І Державної думи була подана в київській газеті "Громадська думка". Зібрання розпочалося з оголошення численних привітань на адресу фракції, які надійшли з різних куточків України. Опісля, зустрінутий гучними оплесками, виступив М. Грушевський, наголосивши: "Я умисне приїхав сюди з Галичини, [...] щоб від імени товаришів-письменників галицьких і культурних діячів привітати послів і земляків, які працюють тут, щоб здобути кращу будучину України". Далі вчений детально охарактеризував політичне й економічне становище українців у Галичині, діяльність українських послів в австрійському парламенті та їхні здобутки на культурно-освітній ниві. Підсумовуючи слова М. Грушевського, голова Української парламентської фракції І. Шраг наголосив на необхідності здобуття "не паперової тільки, а справжньої конституції". Детально див.: *В. П. [Піснячевський В.]* Збори української парламентської групи. Петербург, 13 травня // Громадська думка. 1906. № 113. 18 травня. С. 2–3.

14 [(27) травня 1906 р. Петербург]. Сплю добре, і рано вставши, роблю. Кінчив "Нац[иональный] вопрос" і "Поз[орной] памяти" зачав*. Їздили з Саш[ею] на острова.

Кінчив "Нац[иональный] вопрос" і "Поз[орной] памяти" зачав. – Йдеться про статті М. Грушевського, які відкрили перше число неофіційного органу української фракції І Державної думи Росії – "Украинского вестника": Национальный вопрос и автономия // Украинский вестник. СПб., 1906. № 1. 21 мая. С. 8–17; Позорной памяти… // Там само. С. 39–41. Згодом ці статті увійшли до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 68–80; 112–114. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 413–420; 441–443.

15 [(28) травня 1906 р. Петербург]. В полудне заїздили купувати дарунки для дітей Лот[оцького] і Пар[аски] Метод[іївни]*, що приїхала теж. Завіз* статю, були у Радлова*, а ввечері у Семевского*.

…і Пар[аски] Метод[іївни]… – йдеться про сестру дружини Олександра Лотоцького – Німфодори Мефодіївни (у дівоцтві – Руденко). У 1890-х роках Параска Мефодіївна Руденко була членом української громади у Києві, згодом навчалася на Московських вищих жіночих курсах.

Завіз… – слово написане над закресленим "відіслав".

…були у Радлова… – йдеться про історика філософії, філолога і перекладача, багатолітнього працівника Імператорської публічної бібліотеки Ернеста Леопольдовича Радлова (1854–1928). Як член наукового комітету при Міністерстві народної освіти і редактор "Журнала Министерства народного просвещения" Е. Радлов сприяв М. Грушевському в отриманні дозволу на видання праці батька, С. Ф. Грушевського, "Первая учебная книга цероковно-славянского языка", про що свідчать листи львівського професора 1902–1915 рр. У цих кореспонденціях обговорюються також питання творчої співпраці вчених (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 412–419).

…ввечері у Семевского. – Російський історик, засновник і редактор журналу "Голос минувшего" Василь Іванович Семевський (1848–1916) мешкав за адресою: Васильєвський острів, 2-га лінія, 11.

16 [(29) травня 1906 р. Петербург]. Завозили з Сашею наші статі до Слав[інського] ("Укр[аинский] Пьемонт"* і "Соц[иал-]демокр[атия]"*), застали його й побалакали. В полудне в музею О[лекса]ндра III*. Ввечері знов в україн[ському] політ[ичному] клюбі – діскусія аграрна*: Свечин*, № 4*, Чижевський*, Арабажін*, Заболотний*, селяне; говорив і я про се (про немож[ливість] піднести культуру без наділення землею – contra Здановского* і Каретн[икова]* погляду), пробували нагінку – нема Вам тут що робити.

…"Укр[аинский] Пьемонт"… – ця стаття М. Грушевського опублікована: Украинский вестник. СПб., 1906. № 2. 28 мая. С. 104–108. Згодом увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907 р. С. 115–120. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 444–447.

…"Соц[иал-]демокр[атия]"… – ця стаття Олександра Грушевського під криптонімом "А. Г." та назвою "Социал-демократия и украинский вопрос" опубліковна: Украинский вестник. СПб., 1906. № 1. 21 мая. С. 42–45. В огляді "Украинского вестника" І. Франко подав низку зауважень до цієї статті й наголосив на необхідності "як слід" висвітлити в журналі цю тему (*Франко І.* Українська трибуна в Росії // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 335–340). Під впливом цих зауважень з'явилася ґрунтовна стаття Д. Дорошенка "Украинская социал-демократия" (Украинский вестник. 1906. № 12. С. 843–851). Під криптонімом "А. Г." Олександр Грушевський опублікував в "Украинском вестнике" статтю "Голоса об автономии" (№ 3. 4 июня. С. 152–157) та бібліографічну замітку: "Др. Стефан Томашівський. Володимир Антонович. Львів, 1906" (Там само. С. 196–197).

…в музею О[лекса]ндра III. – Мовиться про Російський музей Імператора Олександра III – один із найбільших музеїв російського мистецтва у світі. Заснований 1895 р., офіційно відкритий 1898 р. в Михайлівському палаці на Михайлівській площі. Нині – Державний російський музей у Санкт-Петербурзі.

…діскусія аграрна… – згадана дискусія висвітлена в огляді*: В. П. [Піснячевський В.]* Збори українського парламентського клубу. Петербург, 17 травня (Од власного кореспондента) // Громадська думка. 1906. № 117. 24 травня. С. 2–3). Там же коротко передано сутність виступу М. Грушевського: "Професор Грушівський каже, що ніякою грошевою запомогою не поможеш селянинові, коли землі у його обмаль або й зовсям немає".

…Свечин… – йдеться про депутата І Державної думи від Чернігівської губернії, голову губернської земської управи, почесного мирового суддю, великого землевласника, одного з керівників чернігівського осередку Конституційно-демократичної партії Свєчина Олексія Олександровича (1865–1929). Входив до Української парламентської громади І Державної думи.

№ 4… – описуючи початок формування української парламентської фракції І Державної думи, М. Грушевський у статті "У українських послів російської Думи" повідомляв, що цей процес розпочався на перших загальних зборах 1 (14) травня 1906 р. записом послів з усіх українських країв. У цій же статті він наводить "з протоколу, в порядку запису" імена перших 22-х депутатів, записаних до фракції: Чижевський, Присецький, Таран, Свєчин та ін. Якраз депутат від Чернігівської губернії, голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свєчин, про якого йдеться у даній щоденниковій нотатці, вписав себе до української фракції під № 4. Саме цим пояснюється доповнення до прізвища "Свєчин" № 4 (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 349). Про діяльність українських депутатів І Державної думи детально інформував "Украинский вестник" (див., зокрема: *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе // Украинский вестник. 1906. № 10. С. 719–730; № 11. С. 779–796). Із сучасних досліджень див.: *Милько В.* Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917): монографія. К., 2016. 396 с.

…Чижевський… – мова про депутата І Державної думи від Полтавської губернії Павла Івановича Чижевського (1860–1925), земського діяча, члена Української радикально-демократичної партії. Входив до Української парламентської громади І Державної думи.

…Арабажін… – мова про літературознавця, журналіста, письменника, перекладача Костянтина Івановича Арабажина (1866–1929).

…Заболотний… – мова про депутата І Державної думи від селян Подільської губернії, помічника присяжного повіреного у Житомирі Івана Кириловича Заболотного (1868–1912). У Думі входив до складу Трудової групи.

…Здановского… – мова про депутата І Державної думи від Київської губернії, великого землевласника, цукрозаводчика Генріха Івановича Здановського (1861–1929). У Думі входив до фракції кадетів та Союзу автономістів.

…Каретн[икова]… – імовірно йдеться про аматора-краєзнавця, прихильника монархічних поглядів Сергія Матвійовича Каретникова. Він відомий як укладач двох компілятивних історико-географічних описів: Волынская губерния, географическо-исторический очерк (Ковель, 1905. 1-е изд.; Кременец, 1910. 2-е изд.; Почаев, 1912. 3-е изд.); Холмская губерния, географически-исторический очерк (Лубны, 1913). На перше видання опису "Волынская губерния, географическо-исторический очерк" М. Грушевський подав рецензію в "Записках НТШ" (Львів, 1906. Т. LXXIV. Кн. 6. С. 232).

17 [(30) травня 1906 р. Петербург], середа. Редакційне засіданнє – був, м[іж] и[ншим], Синявськ[ий]*, здається, нерівности потроху вигладжуються. Читали вступну статю і зміняли проспект*. Перед полуднем був у Пелехина – дуже неприємні розмови, я просив, аби забрав, потім у Пташіцкого*. Родина Лотоцького поїхала.

…Синявськ[ий]… – мова про українського політичного і громадського діяча, історика, економіста Антона Степановича Синявського (1866–1951).

Читали вступну статю і зміняли проспект. – Йдеться про вступну статтю "Задачи «Украинского Вестника»", яка відкрила № 1 журналу. Номер вийшов 21 травня (за ст. ст.) 1906 р., його редакція закінчена 19 травня 1906 р.

...у Пташіцкого. – На той час польський та російський філолог, історик, приват-доцент Петербурзького університету та професор Римо-католицької духовної семінарії Станіслав Львович Пташицький (1853–1933) мешкав за адресою: вул. Жуковського, 38.

18 [(31) травня 1906 р. Петербург]. Читали коректи і завезли їх. Потім в Ермітажі писав статю до ЛНВ*. Взагалі чую себе досить роботоспособним.

Потім в Ермітажі писав статю до ЛНВ. – *Грушевський М.* У українських послів російської Думи // ЛНВ. 1906. Т. XXXIV. Кн. VI. С. 540–545. Згодом автор вмістив статтю у збірці "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 79–84. Наприкінці зазначено дату: "май 1906". Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 348–352.

19 [травня (1 червня) 1906 р. Петербург]. Були у Мякотіна*; Шахматова не застали*; були у Пірожкова*, брали паспорт (їздили в Госуд[арственний] банк*, аби міняти роздерту сотку, і я замінив 5% білєт). Говорив з Пірож[ковим] про виданнє укр[аїнської] іст[орії] і брошюри* – він не дав відповіди.

Були у Мякотіна... – російський історик, публіцист, політичний діяч Венедикт Олександрович Мякотин (1867–1937) мешкав за адресою: вул. Рождественська, 10.

...Шахматова не застали... – напередодні, 18 травня (за ст. ст.) 1906 р., О. Шахматов повідомив про неможливість через заплановане засідання зустрітися в п'ятницю, тобто 19 травня (за ст. ст.), і запропонував М. Грушевському приїхати разом з братом у понеділок на сніданок, чим вони й скористалися (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 93). *Див. запис за 22 травня 1906 р.*

...були у Пірожкова... – видавництво М. В. Пирожкова містилося на одній з головних магістралей Васильєвського острова за адресою: Большой проспект, 6 (прибутковий дім В. Громова середини XIX ст.). Будинок зберігся (ріг 2-ої лінії Васильєвського острова, 13 та вул. Рєпіна, 14).

...їздили в Госуд[арственний] банк... – банк містився за адресою: Єкатерининський канал, 32 (нині – канал Грибоєдова, 32/2).

...про виданнє укр[аїнської] іст[орії] і брошюри... – першим результатом цих перемовин з видавцем "Украинского вестника" М. В. Пирожковим (1967–1927) стало оголошення, подане вже в № 2 вістника за 28 травня (за ст. ст.) 1906 р.: "В непродолжительном времени будет выходить в свет Библиотека Украинского Вестника, состоящая из брошюр и книг, посвященных украинскому вопросу в России и в Австрии и национальным и общественным вопросам вообще. № 1 Библиотеки составит брошюра проф. М. С. Грушевского «Национальный вопрос и автономия»". Ці оголошення повторювалися і в наступних номерах видання. Фінансові проблеми, які виникли з виданням самого "Украинского вестника", не дали можливості реалізувати цей проєкт. Проте публіцистичні праці М. Грушевського, які вперше побачили світ на сторінках цього неофіційного органу української парламентської фракції І Державної думи Росії, у 1907 р. склали основний зміст збірника "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки", а також були видані окремими брошурами. За їхнє видання взялося петербурзьке Видавниче товариство "Общественная польза".

20 [травня (2 червня) 1906 р. Петербург], субота. Брали паспорт, їздили в Ботанич[ний] город*, потім в Маріин[ской] гостиниці обідали* з Лот[оцьким] і його шваґром – Лот[оцький] приніс 1[-й] № "Укр[аинского] Вестн[ика]"*, і ми пили з сеї нагоди клюкв[ений] квас – по різних моск[овських] снідях. Ввечері був Багалій і Дорошенко, що приїхав на секретарство*.

...їздили в Ботанич[ний] город... – так М. Грушевський називає один із найдавніших ботанічних садів у Росії – Імператорський ботанічний сад на Аптекарському острові, який мав первісну назву Аптекарський горо́д або Аптекарський сад. Заснований 1713 р. указом Петра I.

...потім в Маріин[ской] гостиниці обідали... – готель містився в найбільшому тогочасному торгівельному центрі Санкт-Петербурга, т. зв. Апраксіному дворі, розбудованому у другій половині XIX ст. на місці колишньої заміської садиби генерал-адмірала Ф. М. Апраксіна. Комплекс замикають сучасні вулиці Садова, Ломоносова, Набережна Фонтанки та Апраксін провулок. Відкритий у будинку, зведеному ще у другій половині XVIII ст. для власного проживання та трактиру купцем І. Щукіним, який на початку 1750-х років придбав сусідню з Ф. Апраксіним частину садиби. Саме з цієї садиби, яка отримала назву "Щукін двір", розпочалася історія торговельного комплексу, але згодом "Апраксін двір" своїм "авторитетом" поглинув і цю, і пізніші назви цього давнього торговельного центру. Будинок Щукіна пережив пожежу 1862 р., і в наступні два роки за проєктом архітектора О. І. Кракау відбулася його реконструкція з використанням старих фундаментів та частини стін, а також надбудова 3-го поверху. Після пожежі територію "Щукіного двору" стали називати Маріїнським ринком, в оновленому будинку купця було відкрито "Старощукінський трактир", а з початку XX ст. – Маріїнський готель (провулок Чернишова, нині – вул. Ломоносова, 3).

...Лот[оцький] приніс 1[-й] № "Укр[аинского] Вестн[ика]"... – перший номер "Украинского вестника" вийшов під датою 21 травня 1906 р. На титулі окрім цієї дати зазначено: «Редакция № закончена 19 мая". Реально він побачив світ між цими двома днями.

...Дорошенко, що приїхав на секретарство. – Яскраві спогади про свою участь в редакції "Украинского вестника" та роль М. Грушевського в роботі Української парламентської громади та її неофіційного друкованого органу залишив Д. Дорошенко: "[…] в першій Державній Думі, скликаній весною 1906 р. в Петербурзі, зразу ж сформувалася українська парляментська фракція з 45-х членів. Це був теж для нас усіх нечуваний успіх, що окрилював і підбадьорював тодішнє українське громадянство. Як орган української парляментської громади і як українську трибуну перед усією Росією закладено в Петербурзі тижневик «Український Вістник», і я на перший заклик полетів із свого Глухова до Петербурга, щоб узяти запропоновану мені посаду секретаря редакції. В Петербурзі я застав Михайла Сергієвича Грушевського. Він прибув туди як усіма визнаний провідник українського руху; прибув, щоб неофіційно очолити працю парляментської громади й узяти в свої руки стерно нашого руху, доля якого, як ми тоді вірили, кувалася не тільки в Києві, але й у мурах столиці російської імперії" (*Дорошенко Д.* З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським // Український історик. 1998. Ч. 1–4. С. 120). Ці яскраві спогади деталізуються щоденниковими нотатками М. Грушевського за 12 травня – 3 червня 1906 р.

21 [травня (3 червня) 1906 р. Петербург]. Зрана все роблю правильно. Написав "Вопрос дня"* і взявся до "Біжучої хвилі"*. З нагоди Зел[ених] сьвят були в церкві, потім приходив Пелехин і попсув нам гумори. Імена авторів в № 1 Славинський дав in genetivo* [в родовому відмінку (*латин.*)], і з сього виходив каламбур, який на кілька день попсув мені гумор.

Написав "Вопрос дня"… *– Грушевский М.* Вопрос дня (Аграрные перспективы) // Украинский вестник. СПб., 1906. № 2. 28 мая. С. 75–82. Згодом ця стаття увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 132–140. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 448–452.

… і взявся до "Біжучої хвилі". – Найвірогідніше йдеться про закінчення статті "У українських послів російської Думи", розпочатої 18 травня (за ст. ст.) 1906 р. *Див. коментар до запису за 18 травня 1906 р.*

Імена авторів в № 1 Славинський дав in genetivo… – йдеться про зазначення авторів в родовому відмінку у змісті номера, який у даному виданні подавався на 1-й сторінці обкладинки. У всіх наступних номерах цей "каламбур" був виправлений.

22 **[травня (4 червня) 1906 р. Петербург].** На сніданнє їздили до Шахматова*, на його запросини, але трохи спізнились. Потім мусіли вертатися додому, бо все було замкнено, на обід були прошені до Карєєва*, де був Гревс*. Карєєви дуже посіріли.

На сніданнє їздили до Шахматова… *– див. коментар до запису за 19 травня 1906 р.*

…на обід були прошені до Карєєва… – російський історик та політик, депутат I Державної думи Російської імперії Микола Іванович Кареєв (1850–1931) проживав на 10-ій лінії Васильєвського острова, будинок 9.

…де був Гревс… *– див. коментар до запису за 13 травня 1906 р.*

23 **[травня (5 червня) 1906 р. Петербург].** Зрана були в Думі* – заїхали до Шрага і з ним ходили. Було неінтересно, інтересне було лиш ввечері пізно, чого ми не могли дочекати. Стрічалися й говорили з Ковалевським*, Чижевським, Локтем*, селянами. Ввечері клюб – не інтересно (пропорц[ійні] вибори, язикова комісія), проводив Біляшевський.

Зрана були в Думі… – Державна дума Російської імперії проводила свої засідання в колишній резиденції фаворита імператриці Катерини II князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського – Таврійському палаці, збудованому в стилі класицизму у 1783–1789 рр. за проєктом І. Є. Старова. Нині – штаб-квартира Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць Співдружності незалежних держав (СНД), Центр історії парламентаризму та офіс телерадіокомпанії "Мир" (вул. Шпалерна, 47).

…з Ковалевським… – мова про Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), обраного депутатом I Державної думи від Харківської губернії. Входив до групи Партії демократичних реформ та Української парламентської групи.

…Локтем… – мова про депутата I Державної думи від Чернігівської губернії, міського, повітового і губернського земського гласного, вченого-агронома, селекціонера, публіциста Тимофія Васильвича Локтя (1869–1942). У Думі входив до фракції трудовиків.

24 **[травня (6 червня) 1906 р. Петербург].** Середа. Їздив в тамож[ений] департамент в справі листа візи – дир[ектор] Ґрінвальд* послав до Лангового*, але той не був того дня. Були у Пірожкова. Ввечері редакц[ійне] засід[ання], досить товариcько йшло вже.

…дир[ектор] Ґрінвальд… – мовиться про віце-директора Департамента митних зборів Міністерства фінансів Російської імперії Сергія Олександровича Грінвальда. Департамент працював за адресою: Васильєвський острів, площа Біржова.

…до Лангового… – йдеться про директора Департаменту промисловості та голову комітету з технічних справ Міністерства фінансів Російської імперії Миколу Петровича Лангового (1860–1920), через якого М. Грушевський намагався вирішити справу зі зменшенням митних тарифів на українські книжки, що друкувалися в Галичині та ввозилися до Росії. Департамент промисловості Міністерства фінансів працював за адресою: Двірцева площа, 1. *Див. коментар до запису за 7 березня 1906 р. Див. також записи за 26, 27, 29 травня, 1–2 червня, 15 липня та 3 жовтня 1906 р.*

25 [травня (7 червня) 1906 р. Петербург]. Засід[ання] фракції автономистів* (Массоніус*, Розенбаум*, Грабский*, Лєдницкий*, Гарусевич* – перерва). Ввечері у Багалія.

Засід[ання] фракції автономистів… – йдеться про політичну організацію в Російській імперії – Союз автономістів, який постав під час революції 1905 р. і домагався децентралізації імперії на засадах національної автономії та федералізму. Резолюція про засади Союзу була прийнята на з'їзді представників недержавних народів Росії, що відбувся 19–21 листопада (за ст. ст.) 1905 р. у Петербурзі (*див. запис за 10 червня 1905 р.*). Із скликанням І Державної думи було створено парламентську групу "Союзу автономістів", яка 11 травня (за ст. ст.) ухвалила свою програму. Союз об'єднував 120 членів Державної думи, зокрема 9 депутатів від України; голова фракції – О. Лєдницький (поляк), заступник – І. Шраг (українець). Перестав діяти з ліквідацією І Державної думи. Детально заснування та діяльність Союзу автономістів описано у спогадах О. Лотоцького: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 28–41. Згадані збори, в центрі обговорення яких було земельне питання, висвітлені в огляді: *В. П. [В. Піснячевський]*. В державній думі (від власного кореспондента). Петербург, 25 травня // Громадська думка. 1906. № 122. 30 травня. С. 1–2.

…Массоніус… – мова про депутата І Державної думи Російської імперії від Мінської губернії, члена фракції "Союз автономістів" Петра Петровича Массоніуса (1862–1945).

…Розенбаум… – мова про лідера сіоністського руху в Росії, депутата І Державної думи від Мінської губернії Семена Яковича Розенбаума (1860–1934).

…Грабский… – мова про польського політика, економіста, історика, депутата Державної думи Російської імперії від Варшавської губернії першого, другого та третього скликання Грабського Владислава Феліксовича (1874–1938). У І Думі належав до фракції "Польське коло" та Союзу автономістів.

…Лєдницкий…— мова про польського і російського громадського і політичного діяча, юриста, фінансиста, депутата І Державної думи Російської імперії від Мінської губернії, голову Союзу автономістів І Думи Олександра Робертовича Лєдницького (1866–1934).

…Гарусевич… – мова про польського політика, депутата Державної думи Російської імперії всіх 4-х скликань від Ломжинської губернії, одного з керівників фракції "Польське коло" І Державної думи, члена Союзу автономістів Яна Семеновича Гарусевича (1863–1929).

26 [травня (8 червня) 1906 р. Петербург]. Були в Публичній бібліотеці*, відти їздив до Лангового, і знов його не було. Писав "Единство и распад[ение]"*; ввечері в друкарні – випускали номер*.

Були в Публичній бібліотеці… – йдеться про Імператорську публічну бібліотеку, засновану 1795 р., відкриту 1814 р. На 1906 р. бібліотечний комплекс складався із 4-х корпусів

у стилі класицизму, будівництво яких тривало понад 100 років (1795–1801 рр. – проєкт Є. Т. Соколова; 1828 р. – проєкт К. І. Россі, будівництво А. Ф. Щедріна; 1860–1862 рр. – проєкт В. І. Собольщикова; 1896–1901 рр. – проєкт Є. С. Воротилова). Нині – Російська національна бібліотека, комплекс якої простягнувся від рогу Садової вул. та Невського пр. до рогу пл. Островського і провул. Крилова.

Писав "Единство и распад[ение]"… *– Грушевский М.* Единство или распадение // Украинский вестник. СПб., 1906. № 3. 4 июня. С. 139–151. Працював над статтею і 28 травня 1906 р. Згодом ця праця увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 55–67. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 405–412.

…випускали номер. – Йдеться про випуск № 2 "Украинского вестника", редакція якого була закічена 26 травня, номер вийшов під датою 28 травня 1906 р.

27 **[травня (9 червня) 1906 р. Петербург].** Публ[ічна] бібл[іотека], потім з рази був в міністерст[ві] – Лангового не було; робив закупна. Писав декларацію*.

Писав декларацію. – Йдеться про декларацію про автономію України, яку депутати української фракції мали намір подати на розгляд І Державної думи. Через розпуск Думи цей документ внести до порядку денного не встигли. Щоденникові записи М. Грушевського дають можливість простежити процес створення цього історичного документа. Взявшись за його написання 27 травня (за ст. ст.) 1906 р., вчений підготував текст за один день. 30 травня на спеціальному зібранні за участі М. Грушевського, І. Шрага, В. Шемета, М. Біляшівського, П. Стебницького, С. Русової та А. Синявського текст декларації був розглянутий і схвалений. Після цього впродовж 1, 2, 3 червня вчений переписав його начисто (*див. записи за ці дні*). Як відзначав М. Грушевський у своїй статті "Нова Дума й українці", опублікованій 15 лютого (за ст. ст.) 1907 р. в газеті "Рада", зміст декларації був поданий ним у суспільно-політичній праці "Наши требования" в № 5 "Украинского вестника" (*див. запис за 2 червня 1907 р.*). Важливим коментарем до даного запису є спогади безпосереднього учасника тогочасних подій Д. Дорошенка: "Політичною платформою Української Парляментарної Громади була автономія України. Її треба було офіційно деклярувати, і проф. Грушевський склав текст деклярації, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою Громади. По ухвалі деклярації на зборах Громади Грушевський мав виїхати до Галичини" (*Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег, 1949. С. 84; *Дорошенко Д.* З моїх споминів про Михайла Грушевського (до десятих роковин його смерти) // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 322).

28 **[травня (10 червня) 1906 р. Петербург].** Зрана їздили в Кронштадт, дощ не позволив лишитися в Петергофі. "Единство и распадение"*.

"Единство и распадение". *– Див. коментар до запису за 26 травня 1906 р.*

29 **[травня (11 червня) 1906 р. Петербург].** Написав на борті начисто відразу записку для Лангового, і сим разом застав його – він прийняв мої арґументи, але просив ще записки Академії, за котрою я зараз поїхав* і, не заставши Шахматова і Лаппо*, дістав від Стебн[ицького], що їздив за нею, і заніс Ланговому, де він з Бушем* і обіцяли в четвер справу поставити. Ввечері украї́н[ський] клюб* – проводив Чижевский – "и теперь наоборот". Читали листи (з Підляша, від Лободовського* й ин[ьших]);

діскусія про Холмщину, я говорив про нац[іонально]-тер[иторіальну] і краєву автономію; Арабажін і Заболотний, contra Шраг, ще Личко*.

...але просив ще записки Академії, за котрою я зараз поїхав... – йдеться про меморіал "Об отмене стеснений малорусского печатного слова", підготовлений комісією Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. Документ, перекладений українською мовою І. Франком, було опубліковано в "Літературно-науковому вістнику" (1905. Т. XXX. С. 175–181). Академія містилася на Васильєвському острові (Університетська набережна, 5) у будинку, зведеному за проєктом Дж. Кваренгі у 1783–1789 рр.

...Лаппо... – йдеться про російського історика, археографа О. С. Лаппо-Данилевського (1863–1919).

...з Бушем... – мова про завідувача канцелярії митно-тарифного відділення Департаменту промисловості Міністерства фінансів Російської імперії Адольфа Юліановича Буша, який сприяв М. Грушевському у вирішенні питання про зняття непомірного мита за ввезення українських книжок з Галичини до Росії.

Ввечері украї́н[ський] клюб... – детально інформація про дане засідання, головний зміст якого занотований М. Грушевським, висвітлена в огляді: *В. П. [В. Піснячевський]*. Збори української парламентської групи (від власного кореспондента) // Громадська думка. 1906. № 128. 6 червня. С. 1. Зачитане привітання з Підляшшя викликало дискусію про обласну і територіально-національну автономію. До участі в обговоренні долучився й М. Грушевський, який обґрунтував свою позицію щодо домагань національно-територіальної автономії: "Питання про ту чи иншу автономію – дуже важне. Від такого чи іншого розв'язання його залежить будучність цілих народів. В Австрії, наприклад, се питання неодступно стоїть на черзі вже скільки десятків літ. Шляхта і міщанство домагаються автономії краєвої, а пригноблені верстви – селянство і робітники – територіально-національної. Галичина, де польська шляхта поїдом їсть українське селянство, є і для української фракції приклад того, якої автономії повинно домагатись українське селянство. В Чехії є великі німецькі округи, що намагаються відділитись від Чехії. Але чехи, боячись переваги німців у всій державі, не дозволяють їм сього. У нас штучний поділ на губернії зробив те, що [на] Чернігівщині, Вороніжчині на инших країнах поруч з українськими селами і повітами є повіти московські. Якщо буде краєва автономія, то в справах шкільних, судових та инших може виникнути чимало непорозумінь. Національна більшість буде намагатись завести по школах, наприклад, свою мову, а меншість противитиметься. Для нас такі суперечки можуть мати велику вагу і ми, щоб забезпечити свої інтереси, повинні стояти на ґрунті автономії національно-територіальної".

...від Лободовського... – мовиться про письменника, перекладача, етнографа, члена Харківської української громади Лободовського Михайла Петровича (1841–1919).

...ще Личко... – мова про українського письменника, літературного критика, публіциста Івана Дмитровича Личка (1882—1937).

30 [травня (12 червня) 1906 р. Петербург], второк. Писали і робили коректи зрана і пізно вибралися з дому, я був на закупі, Саша в Публ[ічній] бібл[іотеці]. Ввечері були у нас збори в справі декларації (Шраг, Шемет, Біляш[евський], Стебн[ицький], Русова, Синяв[ський]).

31 [травня (13 червня) 1906 р. Петербург]. Їздили в Думу, де ніби мали засід[ання] автономісти, але не було, були у Шемета*. Ввечері редакц[ійне] засід[ання] дуже дружнє; справа статі Бодуена* (він був).

…були у Шемета… – мова про депутата I Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії, гласного Лубенської міської думи, видавця і редактора газети "Хлібороб", члена Української демократично-радикальної партії Шемета Володимира Михайловича (1873–1933). Входив до Української парламентської громади та Союзу автономістів.

…справа статі Бодуена… – можливо, йдеться про єдину статтю польського мовознавця, професора І. Бодуена де Куртене, опубліковану в «Украинском вестнике»: "По вопросу об автономии и равноправии национальностей» (№ 1. 21 мая. С. 26–33).

1 **[(14) червня 1906 р. Петербург]*.** Скінчив статю "О зрелости и незрелости"* і переписував декларацію; думали їхати на Іматру, але супроти малого часу не поїхали, з того вийшла замотанина: засід[ання] укр[аїнської] фракції з огляду на мене перенесено, а мене не повідомлено. Я був у Лангового (результатів ще не було), потім їздили до друкарні, по обіді їздили на острова і човном на море, звідти в Думу, де посходилась усяка публіка (Грибинюк* росписав), але послів не було; балакали з Забілівною*.

1 [(14) червня 1906 р. Петербург]. – Записи за 1, 2, 3 червня помилково продатовані травнем ("V").

…"О зрелости и незрелости"… – Стаття опублікована: *Грушевский М.* О зрелости и незрелости // Украинский вестник. СПб., 1906. № 4. 11 июня. С. 203–208. Згодом увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 115–120. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 421–424.

…Грибинюк… – йдеться про активного діяча Української громади в Петербурзі, лікаря за фахом Юхима Семеновича Грибинюка (1852–1912). Його портрет яскраво змалював у своїх спогадах О. Лотоцький: "На фоні українського життя в Петербурзі визначалася скромна, проста, з першого враження трохи навіть чудакувата, постать лікаря Юхима Семеновича Грибінюка, – сю постать завше можна було побачити там, де відбувалися якісь українські збори чи взагалі провадилась якась українська справа. Українство його було цільне і просте як уся його натура. Не займали його теоретичні розважання української ідеї, якісь широкі політичні плани. Безмежно відданий українській справі, він приймав її практично як конечність постійної та послідовної праці для добра України, – тої муравлиної праці, малих діл, що дають життьовий ґрунт для української ідеї. [...] Праця його громадська найбільш звязана з видавничим «Благодійним Товариством», – праця чорна, найбільш невдячна: провадження складу видань та продаж їх; він і торгував, і провадив експедицію та бухгалтерію. На українські урочистості й інші збори приходив звичайно з пакунком книг, увесь час простоював з своїм товаром біля порогу залі чи у вестибюлі, а там знову спаковував непроданий товар та двигав до дому. Таким способом поширив він біля 40 тисяч книжок" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 55–56). *Див. також запис за 25 січня 1909 р.*

…балакали з Забілівною. – Йдеться про Марію Іванівну Забілу – дружину українського громадського діяча в Петербурзі, члена місцевої української Громади, заступника голови благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг Якова Платоновича Забіли. Характеризуючи цю староукраїнську родину з Чернігівщини, О. Лотоцький зауважував: "Більшою активністю визначалася його дружина – жвава Марія Іванівна" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 64).

2 **[(15) червня 1906 р. Петербург].** Зрана писав: "Наши требованія"*, о 10[-ій] з Лотоцьким поїхали до друкарні, де мало бути редакц[ійне] зібраня; але Славин[ський] забув про се; я пробув до 12[-ої] год., переглядав

коректи й разом з Слав[инським] уложив книжку; він згадав, що буде піянство з причини мого виїзду*, але не сказав, де і як, лише спитав, чи я дістав запрошеннє – я сказав, що ні. Вернувшися додому, поїхали до Карбаснікова*, відти я до Пірожкова і до міністерства, де не було Лангового, а тільки Буш; відти до Ґрінвальда, і потім знову у Буша. Відти я пішов на обід, а по обіді, вернувшися додому, переписував декларацію. Лотоцького не було, і я висловляв здогад, що учрежденіє відбудеться без нас. Перед 8-ю приїхав Дорошенко і сказав, що так воно й було. Я убрався й поїхав з ним, а Саша пізнійше з Лотоцьким, що якраз поспів, теж не знаючи (учта була призначена на суботу, але перенесли потім на п'ятницю). Сіли десь о 8½, говорили* Русов (що було в Галич[ині] 39 і 25 літ назад, а тепер от там з'явивсь чоловік, не знати наш чи їх, що богато зробив їм і нам), Шраг (послом), Онацький*, Славинський ("Укр[аїнський] вістн[ик]", талмуд), Шемет, Стебницький (Варяг), Лотоцький (10 літ тому), Синявський, Личко (пересунув уліво, соц[іальна] історія – не як у Костомарова, червона короґва), Русов, Піснячевський, Шеметова, я, Грибинюк. Верталися імперіалем з Лотоцьким.

…"Наши требованія"… *– Грушевский М.* Наши требования // Украинский вестник. СПб., 1906. № 5. 18 июня. С. 267–273. У перекладі українською під заголовком "Наші домагання" стаття опублікована в "Раді" (1907. № 43. 21 лютого. С. 2–3). Згодом увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 86–92. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 425–428. Як повідомляв М. Грушевський у статті "Нова Дума й українці", опублікованій вперше 15 лютого (за ст. ст.) 1907 р. в газеті "Рада", в "Наших требованиях" він подав зміст декларації про автономію України, підготовленої ним наприкінці травня – на початку червня 1906 р. для подання українською фракцією на розгляд І Державної думи. З огляду на те, що автентичний текст декларації не виявлено, саме ця стаття є важливим джерелом відтворення її змісту. *Див. також коментар до запису за 27 травня 1906 р.*

…він згадав, що буде піянство з причини мого виїзду… – у своїх спогадах учасник події Д. Дорошенко детально описує всі перипетії, пов'язані зі своєю місією мчати на "лихачі" за М. Грушевським до помешкання О. Лотоцького, вибачатися перед ним та везти до ресторану "Квисисана" на Невському проспекті, 46; уточнює також окремі деталі безпосередього вшановування М. Грушевського: "[…] петербурзька громада вшановувала його урочистим обідом, на якому виголошено безліч промов і тостів. Представник молоді закінчив свою промову побажанням бачити нашого гостя першим ректором українського університету ві Львові. На це Грушевський відповів, що українського університету ми швидше діждемося в Києві, ніж у Львові" (*Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег, 1949. С. 84–86; *Його ж.* З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським // Український історик. 1998. Ч. 1–4. С. 120–121).

…поїхали до Карбаснікова… – книгарні та книжкові склади М. П. Карбасникова у Петербурзі містилися на Літейному проспекті, 46 і 48 (з 1880 р.), а з 1891 р. також і в Гостинному дворі (№ 19) на Невському проспекті. За однією з цих адрес М. Грушевський і мав зустріч з відомим російським книгарем.

…говорили… – далі в тексті, подаючи імена осіб, які були на вечірці, М. Грушевський у дужках лаконічно передає зміст їхніх промов з характеристикою його наукової та громадської діяльності.

…Онацький… – мова про депутата І Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії, одного з провідних членів Української парламентської громади, прихильника автономії України Миколу Степановича Онацького (1867–1907).

3 **[(16) червня 1906 р. Петербург].** Зрана присів фалди, щоб переписати решту декларації, дописати "Наши требования", поробити коректи, що й зробив. О 11[-ій] прийшов Славинський й приніс гроші. Потім поїхали в Думу на збір послів, але довго не могли їх відшукати і упустили початок: розмова пішла вже на аграрні справи, народ знудився, поросходились, і я вже стратив охоту говорити (Гужовський* про автономію). Відти до хорого Біляшевського, на обід, купили цукерки, й додому. В мене росходився живіт і я лежав; до Лотоцького прийшли на нараду учителі, але я не мав можности вести конференцію; потім поїхали; на двірці були: Жилко*, Грибинюк, Стебницький, Забіли*, Білоконський (?)*, Дорошенко, Синявський.

…Гужовський… – мова про депутата I Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії Якова Олександровича Гужовського (1861–1940 (?)). Належав до фракції трудовиків.

…Жилко… – йдеться про діяча українських товариств у Петербурзі, зокрема "Благотворительного общества издания общеполезных и дешевых книг", секретарем якого був певний час, чиновника експедиції заготівель державних паперів Міністерства фінансів Російської імперії Стефана Хомича Жилка.

…Забіли… *– див. коментар до запису за 1 червня 1906 р.*

…Білоконський (?)… – особа не встановлена, імовірно, М. Грушевський неточно вказав прізвище, про що зауважив своїм "?".

4 **[(17) червня 1906 р. Петербург].** Дуже добре переспався, хоч і не міцно, але довго. Докучало з полудня горячю, особливо від обіду.

5 **[(18) червня 1906 р. Петербург – Львів].** Розкашлявся на ніч і всю ніч не давав спати собі й Саші. Однак не чув себе занадто нещасливим. Доїхали благополучно й застали все в порядку – і в тім сензації про атаку польських газет на мене, залицяння нац[іонал-]демократів наших, статю Колеси в "Ділі"* etc.

…статю Колесси в "Ділі"… – мовиться про статтю, опубліковану за час відсутності М. Грушевського у Львові: *Колесса О.* В честь Т. Шевченка (Промова виголошена на концерті в сорок пяті роковини смерті поета у Львові дня 17 мая р. 1906) // Діло. 1906. Ч. 97. 15 (28) мая. С. 1–2; Ч. 98. 16 (29) мая. С. 1–2; Ч. 99. 17 (30) мая). С. 1–2.

6 **[(19) червня 1906 р. Львів],** второк. Ходив в університет – здається, неприємностей за не приїзд не буде; Коцюбу проекзамінували без мене, отже, властиво, не було чого дуже і квапитися мині. Ввечері були Фр[анко], Гнатюк, Лукіянович. Був у Фаєрштайна.

7 **[(20) червня 1906 р. Львів].** Приходив Панейко з прошеннєм мати виклад на вечері матуристів в честь Драгоманова*, я відмовив і пояснив

своє становище против роблення з Драгом[анова] нац[іонального] пророка, особливо тепер. Натомість запроєктував (листом, вечером), що в Громаді поділюся своїми враженнями – сю пропоз[ицію] вони прийняли радо, і я визначив суботу. Був Виділ* і дирекція Спілки. Брався до т[ому] VI.

Приходив Панейко з прошенням мати виклад на вечері матуристів в честь Драгоманова… *– див. записи за 28 червня та 4 липня 1907 р.*

Був Виділ… – на засіданні Виділу 20 (7) червня) 1906 р. булщ насамперед розглянуто питання, пов'язані з перебуванням М. Грушевського в Петербурзі: взято до відома його звіт у справі заходів щодо можливості скасування мита на книжкові видання НТШ, які пересилалися до Росії; заслухано звіт про перемовини з П. Пелехиним щодо організації доброчинної фундації; ухвалено закупити для бібліотеки книжки, замовлені М. Грушевським у Петербурзі. Окрім того, прочитано лист В. Леонтовича і відповідно до його прохання прийнято рішення не відкривати пакунки з книжками з бібліотеки покійного В. Лесевича, аж доки прийде остання посилка (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 78).

8 **[(21) червня 1906 р. Львів].** Відбув виклади зрана; Джиджора казав, що ладили якусь овацію, але він відрадив, щоб унів[ерситет] не робити ареною. Ввечері був на засід[анні] Етногр[афічної] комісії.

9 **[(22) червня 1906 р. Львів].** Роблю коло т[ому] VI, але відривають иньші справи – кореспонденція, і обдумую статі. Саша й Галя хочуть в гори; конференції про те, де їм літувати – рішено до Криму.

10 **[(23) червня 1906 р. Львів].** Виклад і семінар (Бучинський). Писав статейку про грамоту 1324 р.* Вечером, по 6-ій, мав відчит в "Акад[емічній] гром[аді]"* – при величезнім здвигу акад[емічної] молодіжи, гімназистів і сторонніх; перейшло годину викладів (припадков[ий] вибір Думи, її неповноправність, натиск зліва і відпорність правительства; укр[аїнська] фракція і Союз автономістів – їх слаба організація). Потім по перерві годину б[ула] діскусія.

…статейку про грамоту 1324 р. *– Грушевський М.* Лист Володимирської громади з 1324 р. Факсіміле листу й печатки // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LXXII. Кн. IV. С. 5–8.

Вечером, по 6-ій, мав відчит в "Акад[емічній] гром[аді]"… – йдеться про зустріч М. Грушевського зі студентською молоддю, під час якої він поділився своїми враженнями про діяльність української фракції в І Державній думі Російської імперії (Діло. 1906. Ч. 123. 15 (28) червня. С. 1).

11 **[(24) червня 1906 р. Львів],** неділя. Їздили до Лавочного*, ходили до Бескиди* – особливо гарний віадук. Сокольська нарада в Сколім*.

…до Лавочного… – село сучасної Львівської області, пасажирська залізнична станція, розташована між станціями Славське та Бескид.

…до Бескиди… – йдеться про пасажирську залізничну станцію Бескид, розташовану південніше села Опорець Львівської області. Відкрита 1886 р Назву станція отримала від Бескидів – однієї з частин Українських Карпат, якою пролягає залізниця.

…Сколім. – Місто Сколе, розташоване в долині річки Опір в Українських Карпатах, засноване наприкінці XIV ст., один з історичних центрів Бойківщини, сучасний районний центр Львівської області.

12 **[(25) червня 1906 р. Львів].** Викладав і мав семінар; чув себе досить ослабленим. Пополудні засів за статтю “Встревожен[ны]й муравейник”* і писав вівторок і середу, йшла з початку досить трудно, але під кінець розмахався і написав більшу половину зразу.

“Встревожен[ный] муравейник”… – *Грушевский М.* Встревоженный муравейник // Украинский вестник. СПб., 1906. № 6. 25 июня. С. 331–341. Згодом ця стаття увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 265–277. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 528–535.

13 **[(26) червня 1906 р. Львів].** Не виходив нікуди, писав, читав дещо з нового, робив коректи.

14 **[(27) червня 1906 р. Львів].** Було засід[ання] факультету преінтересне – в справі обсади катедри польської історії (хибні цитати, методи і помпа, конфесати, сіонізм – Войцехов[ський]*); втік зараз по сій точці.

…Войцехов[ський]… – йдеться про польського історика, дослідника історії Польщі періоду раннього середньовіччя, професора Львівського університету Тадеуша Войцеховського (1833–1919).

15 **[(28) червня 1906 р. Львів].** Четвер. Зрана написав статю “Конец гетто!”*. Потім мав виклад і палєографію. Пополудню переглянув і відіслав, і пізнійше благодушествував і писав отсе.

…“Конец гетто!”. – *Грушевский М.* Конец гетто! // Украинский вестник. СПб., 1906. № 7. 2 июля. С. 395—398. Згодом ця стаття увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 146–148. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 456–457.

16 **[(29) червня 1906 р. Львів],** п’ятн[иця]. Були збори “Просвіти”, я не ходив, а Джиджора в полудне зателефонував мині про вибір Олесницького*, що дуже нас здивував – я думав уже, що се розбивається львів[ський] штаб, але показалось, що Виділ in corpore [цілком, повним складом (*латин.*)] старий.

…вибір Олесницького… – йдеться про обрання відомого громадського діяча, адвоката Євгена Олесницького головою матірної “Просвіти” у Львові. Щоправда, через чималу зайнятість (зокрема, на той час очолював провід стрийської філії Товариства та мав

адвокатську практику в Стрию) він так і не приступив до виконання обов'язків керівника "Просвіти" у Львові.

17 [(30) червня 1906 р. Львів]. Вчора і предучора чекали на секцію Зубрицького, що заповів приїзд, і я розписав і телефоном казав себе евентуально покликати, але його не було, і я мусів запросити на нині Дністрянського. Він відписав, що вибирався з Кунцевим в делегації*, і се мене занепокоїло, і я казав на секції, але страх був марний: вони пропонували Статист[ичну] комісію*. Неприємна статя Дорош[енка] в "Укр[аинском] Вестн[ике]"*.

...вибирався з Кунцевим в делегації... – згадується адвокат з Рави-Руської, культурно-громадський діяч, член НТШ Іван Кунців.

...вони пропонували Статист[ичну] комісію. – На засіданні Історично-філософічної секції С. Дністрянський презентував проєкт правничої комісії з проведення дискусії щодо статистики національного, промислового та аграрного стану Східної Галичини (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 65).

Неприємна статя Дорош[енка] в "Укр[аинском] Вестн[ике]". – Йдеться про статтю: *Дорошенко Д.* Украинская трибуна в Европе // Украинский вестник. СПб., 1906. № 4. 11 июля. С. 251–256.

18 [червня (1 липня) 1906 р. Львів]. Галя і Мама виїзжають, Саша лишається. Вагаються між Кримом і Кисловодськом. Саша будував пляни на гори тутешні, і на Salzkammergut*, та вкінці заявив, що без мене не вибереться. Я зачав сі дні наново роботи коло VI тому.

...Salzkammergut... – згадується історична область в Австрії на схід від м. Зальцбурга – Зальцкаммерґут. Багатий на озера гірський край в долині річки Траун – традиційне місце туризму.

19 [червня (2 липня) 1906 р. Львів]. Викладав, Крипякевич зачав свій реферат про львів[ських] русинів – незлий*. Похолоділо і зачалися дощі, добре, особливо на дорогу нашим.

...Крипякевич зачав свій реферат про львів[ських] русинів – незлий. – Згадуючи своє навчання у Львівському університеті та знамениті "Історичні вправи" професора М. Грушевського, І. Крип'якевич зафіксував і свій виступ на цих "вправах" саме зі згаданою в даному щоденниковому записі темою: "Тут старші студенти читали свої роботи, і над ними ведено дискусію. […] Я сам читав свою «Львівську Русь в першій половині XVI ст.», може, ще яку роботу. Особливо важне для молодих істориків було те, що Грушевський притягав нас відразу до наукової роботи, назначав книжки до рецензії, примушував багато читати і рецензії та матеріали друкував в Записках НТШ. […] Також посилав нас до архівів копіювати акти і заохочував працювати над архівними матеріалами. Так я спершу переклав Грушевському опис якоїсь подорожі до Туреччини в міському архіві, а далі сам почав студіювати Acta Consularia і на них написав свою роботу «Львівська Русь в першій пол. XVI ст.»" (*Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 89). Згодом цей "незлий реферат", який ще не раз згадує в щоденнику

М. Грушевський, був опублікований в "Записках НТШ" (1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 77–106; Т. LXXVIII. Кн. IV. С. 26–50; Т. LIXXIX. Кн. V. С. 5–51). Запровадивши добру традицію популяризувати імена й здобутки представників своєї наукової школи на сторінках ґранд-наративу, М. Грушевський високо оцінив і дану студію І. Крип'якевича в історіографічному огляді "Література культурно-побутова" VI тому "Історії України-Руси": "На ширші розміри зачеркнена праця одного з молодших моїх слухачів Ів. Крип'якевича про львівських Русинів [...], зроблена в моїм семінарі під час читання отсього курсу і не без впливу його, послужила й мині не в однім своїм фактичним матеріал[ом] при обробленню сього даного тому" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI. Київ; Львів, 1907. С. 623). *Див. також записи за 26 червня та 3 липня 1906 р.*

21 [червня (4 липня) 1906 р. Львів], середа. Нині виїхали наші – провожали ми їх усіх на двірець. Ввечері мав я секцію – нічого особливого (обсада бухгалтера, білянс). Кажуть, вчора була на мене знову статя в "Słowo Polskie".

22 [червня (5 липня) 1906 р. Львів]. Викладав. Дуже тихо по виїзді наших – наче ми самі десь "на дачу" виїхали. Я взагалі все ще по приїзді з С[анкт-]П[етер]б[урга] не налюбуюся життєм тутешнім і "весною" – наче вона доперва тепер зачалася. Нині особливо "по дачному" проживали – збирав малину.

23 [червня (6 липня) 1906 р. Львів]. Сьогодня докінчував перегляд польської кольонізації. Так богато тепер інтересного! Чую дуже зрівноваженим себе, роботоспособним, але не стає часу – навіть, щоб роздуматися, зібрати гадки – особливо прикро, що над "Історією" так мало можу робити: поробив тиждень, а тепер знову набік.

24 [червня (7 липня) 1906 р. Львів]. Писав статю для ЛНВ – "З Держ[авної] Думи"*, переглядав бібліографію. Зрана були збори анкети для Статистич[ної] комісії, потім секція* – приїхав Томашівський, трохи більш оптимістичний, ніж в листах, де був зовсім розкис (я навіть на його прошеннє писав до Романчука – зовсім непотрібно).

…"З Держ[авної] Думи"… – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* З Державної Думи. З вражінь і помічень // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VII. С. 95–102. Писав статтю наступного дня, 25 червня, закінчив 26 червня (*див. записи за ці дні*), що збігається з датою, зазначеною наприкінці першодруку в ЛНВ: "26/VI. с[т]. с[т].". Згодом ця стаття увійшла до збірника: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 85–92. В кінці зазначено дату: "червень 1906". З сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 353–358.

…потім секція… – йдеться про засідання Історично-філософічної секції, яке відбулося 7 липня (24 червня) 1906 р. І. Крип'якевич зреферував свою статтю "Автобіографія священика з Холмщини з першої половини XIX віку", яка ухвалена до друку в "Записках НТШ" (опублікована в томі LXXIII). Окрім того, за пропозицією М. Грушевського ухвалили створити при Історично-філософічній секції Статистичну комісію та обрали 18 її членів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 65 зв.).

25 [червня (8 липня) 1906 р. Львів]. Далі статя. Перед полуднем секція і комісія*. Погода гарна і дощова, богато сплю. Дуже цікавий, чи буде новий кабінет. Дістали нині "Słowo Polskie"— нічого!

Перед полуднем секція і комісія. – 8 липня (25 червня) 1906 р. на засіданні Історично-філософічної секції було зреферовано статтю І. Кревецького "До історії організовання національних гвардій в 1848 р." та зачитано замітку С. Рудницького "Полученнє Сяна з Дністром в ледовій добі". Ухвалено друкувати зазначені праці в "Записках НТШ", де вони й побачили світ відповідно в томах LXXIII та LXXII. Того ж дня на засіданні Археографічної комісії заслухали звіти та намітили подальші плани архівних досліджень для збирання матеріалів до корпусу документів з історії козаччини. Серед учасників проєкту – В. Герасимчук, І. Крип'якевич, І. Кревецький, С. Томашівський, які працювали та мали наміри продовжити студії в архівах та бібліотеках Варшави, Кракова, Петербурга. У зв'язку з подальшими архівними експедиціями прийняли рішення про подання прохання до міністерства щодо виділення кредитів та звернення до Петербурзької академії наук про сприяння в отриманні дозволів на роботу в російських архівах (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 65 зв. – 66 зв.).

26 [червня (9 липня) 1906 р. Львів], понеділок. Докінчив одну статю, зачав другу ("З біжучої хвилі")*. Викладав, і Крипякевич читав – гарно ся частина у нього випала (образки міщан)*. Ввечері збори (перші) Статистичної комісії*: ініціатори й промотори сховалися, й ми з Фр[анком] (що й не прийшов) опинилися в президії, щоправда взяв я лише на interim [тимчасово (*латин.*)] се.

Докінчив одну статю, зачав другу ("З біжучої хвилі"). – Йдеться про дві статті, написані М. Грушевським по свіжих враженнях від перебування в Петербурзі та спілкування з послами І Державної думи Російської імперії у травні – червні 1906 р. Опубліковані в липневому номері ЛНВ: З Державної Думи. З вражінь і помічень // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VII. С. 95–102; З біжучої хвилі: Аграрне питання // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VII. С. 147–151. Статтю "З біжучої хвилі: Аграрне питання" закінчив наступного дня (*див. запис за 27 червня 1906 р.*), що збігається з зазначеною датою при її першодруці в ЛНВ: "27/VI с[т]. с[т].". Згодом М. Грушевський подав праці у збірці: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–[190]6 рр. К., 1906. С. 85–92; 100–105. Обидві статті у збірці продатовані червнем 1906 р. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 353–358; 364–368.

…Крипякевич читав – гарно ся частина у нього випала (образки міщан). *– Див. коментар до запису за 19 червня 1906 р.*

Ввечері збори (перші) Статистичної комісії… – на першому засіданні Статистичної комісії, яке відбулося 9 липня (26 червня) 1906 р., М. Грушевський подав до відома рішення Історично-філософічної секції від 7 липня (24 червня) 1906 р. про заснування при ній Статистичної комісії. Головою комісії обрано М. Грушевського, заступниками – І. Франка та С. Дністрянського (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 66 зв. – 67). Цій події М. Грушевський невдовзі присвятив спеціальну статтю: *Грушевський М.* Зав'язанє Статистичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 308–310; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 496–498.

27 [червня (10 липня) 1906 р. Львів]. Докінчив "З біжучої хвилі" – роз'ївся на монтерів від телефону трохи й закінчив з темпераментом. Хочу mutatis mutandis [з необхідними, відповідними змінами (*латин.*)]

дати про се і для "Укр[аинского] Вест[ника]"*. Не знаю, що там з ним діється: Слав[інський] не відписує. Писали листи, дещо зробив в VI томі.

…дати про се і для "Укр[аинского] Вест[ника]". – Свій задум М. Грушевський реалізував у статті "Национальные моменты в аграрном вопросе", але подав цю статтю не до "Украинского вестника", а до петербурзької газети "Страна", фактичним редактором якої був Максим Ковалевський (*див. запис за 30 червня та 1 липня 1906 р.*).

28 [червня (11 липня) 1906 р. Львів], середа. Виходив і відіслав нині до декана поданнє о урльоп; нині факультет – я не ходив. Був Фр[анко] і оповідав плян свого відчиту про Драгоманова* – представити о скільки він antiquité [надзвичайний (*фр.*)]; згадував його признаннє емансипації жінок, exclusa mea [виключаючи моє (*латин.*)]. Я зрана забрався до писання "Движения укр[аинской] мысли"*, але скоро енергія пропала – писав трохи по полудні, й роздумував про III гл[аву] т[ому] VI (церков і культура). Дуже богато ідей і справ тепер – укладав "Вістник", переглядав коректи, leider [на жаль (*нім.*)] все більше схожу на редактора.

…оповідав плян свого відчиту про Драгоманова… *– див. коментар до запису за 7 червня, 2 та 4 липня 1906 р.*

…забрався до писання "Движения укр[аинской] мысли"… *– Грушевский М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Украинский вестник. СПб., 1906. № 9. 16 июля. С. 633–644. Закінчив цю статтю 30 червня 1906 р. Згодом праця увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 42–54. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 397–404.

29 [червня (12 липня) 1906 р. Львів]. По довгім спокою зачали мині Франкові пси докучати*, просив його зробити порядок. Писав статю.

…зачали мині Франкові пси докучати… *– див. коментарі до записів за 7 жовтня 1906 р. та 16 березня 1907 р. Див. також записи за 29 січня, 28 травня, 29 травня, 6 червня, 31 липня 1905 р.; 10 жовтня 1906 р.*

30 [червня (13 липня) 1906 р. Львів]. Прийшов "Украин[ский] Вестник", ч. 6, і приніс мою статю з такими страшенними помилками*, що до розпуки! Нині докінчив статю про "Движение". Думаю ще маленьку про становище украї́н[ців] і поляків до аграр[ної] справи* – зачав її.

…мою статю з такими страшенними помилками… *– Грушевський М.* Встревоженный муравейник // Украинский вестник. СПб., 1906. № 6. 25 июня. С. 331–341. Згодом ця стаття увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 265–277. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 528–535.

…про становище украї́н[ців] і поляків до аграр[ної] справи… *– Грушевский М.* Национальные моменты в аграрном вопросе // Страна (СПб.). 1906. № 154. Закінчивши цю

статтю 1 липня (за ст. ст.) 1906 р., М. Грушевський вирішив надіслати її до петербурзької газети "Страна", супроводжуючи коротким листом до одного з редакторів М. М. Ковалевського: "Исполняю Ваше желание, а свое обещание, и посылаю статью, одновременно с этим, по вопросу, который Вы мне предлагали (отношение украинцев к аграрному вопросу), хотя в несколько расширенном виде («Национальные моменты в аграрном вопросе»). Будьте любезны исполнить и свое обещание по отношению к нашему «Украинскому Вестнику», дать статью (может быть, об автономии Украины, ее законности и т. п.?)" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 138). Згодом ця праця увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 141–145. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 453–455. Відомості про публікацію статті в "Стране" М. Грушевський отримав лише 9 вересня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за цей день*).

1 **[(14) липня 1906 р. Львів],** субота. По роздумуваннях довгих статю маленьку – "Нац[иональные] элементы в аграр[ном] вопросе"* – рішив післати до "Страны", нині докінчив її. Викладав (палеографія), ввечері статистич[ний] сеанс в Ак[адемічній] громаді, Франко мав мати реферат і не прийшов. Просив його за псів – він годиться відправити.

..."Нац[иональные] элементы в аграр[ном] вопросе"... *– див. коментар до запису за 31 червня 1906 р.*

2 **[(15) липня 1906 р. Львів].** Академ[ічне] віче – був на нім перед полуднем і по полудні, шкода часу; перед полуднем розговорився з студентами на відходнім – про брак темпераменту боротьби.

3 **[(16) липня 1906 р. Львів].** Робив коло т[ому] VI – дописував. Мав годину – Крипякевич докінчив реферат про Львів[ську] Русь*, діскусія була інтересна (Бучинський кореферентом)*, Саші дуже сподобалося. Зле сплю – буджуся etc., хоч псів не чую (при зачинених вікнах). Погода не горяча, богато дощів.

...Крипякевич докінчив реферат про Львів[ську] Русь... *– див. запис за 19 червня 1906 р. та коментар до нього.*

...діскусія була інтересна (Бучинський кореферентом)... – Яскраві спогади про свого студентського товариша Б. Бучинського, з яким пройшов школу "Історичних вправ" ("історичного семінару") М. Грушевского, залишив І. Крип'якевич: "[…] найбільш виникливим аналітиком був Бучинський, що спеціалізувався у середньовіччі, дуже глибоко розумів епоху, і розмови з ним давали незвичайно багато користи" (*Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 90). *Див. також записи за 10 червня, 9, 21, 28, 29 жовтня 1906 р., 25–30 червня, 2 та 10 липня 1907 р.*

4 **[(17) липня 1906 р. Львів].** По 10-и днев[ній] перерві вернувся до спеціальної роботи коло т[ому] VI – з великою приємністю (про релігію й релігійність). Роздумував, чи не ліпше б облишити публіцистику, політику*, до якої властиво не чую охоти, і вернутися виключно до історії,

обмежившися нею. Може б і мині дали спокій мої антаґоністи. По полудні забрався до корект "Записок". Був Фр[анко] – як бути з друком статі про Драгоманова* (своїх критичних плянів він в викладі не додержав переважно).

Роздумував, чи не ліпше б облишити публіцистику, політику… – ці думки з'являлися у М. Грушевського не раз, але швидко минали. *Див. запис за 10 травня 1905 р.*

Був Фр[анко] – як бути з друком статі про Драгоманова… – йдеться про реферат І. Франка, з яким він виступив перед студентською молоддю 15 (2) липня 1906 р., а згодом опублікував окремою статтею: *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 226–240. Виступити з рефератом на студентському вічі було запропоновано М. Грушевському. Після його відмови на доповідь зголосився І. Франко, узгоджуючи її план з М. Грушевським. На думку сучасних дослідників творчості І. Франка, стаття "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова" була його етапним виступом у плані критики ідей соціалізму й М. Драгоманова зокрема. 1906 р. у Львові було опубліковано також передмову письменника до видання "М. Драгоманов. Листи І. Франка і інших" (*Франко І.* Вибрані твори: У 3 т. / Упоряд. та ред. О. Баган. Вид. 2-ге, доповн. Дрогобич, 2005. С. 589–595). Ця передмова, як і реферат, містить кардинальну переоцінку І. Франком своїх взаємин з М. Драгомановим, переосмислення значення та ідей останнього, історичної ситуації кінця XIX ст. Детально див.: *Гирич І.* Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії: Зб. наук. пр. Дрогобич, 2007. Вип. 4. С. 603–613. *Див. також записи за 7 та 28 червня, 2 липня 1906 р.*

5 **[(18) липня 1906 р. Львів].** Відбули купу засідань – секції*, Виділ*, дирекцію Спілки. Дощі – мабуть не поїдемо в гори. Тут зате приємно дуже.

…секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, що відбулося 18 (5) липня 1906 р., І. Франко зреферував матеріали, зібрані Марком Грушевським ("Дитина в народних віруваннях"), які ухвалено друкувати як восьмий том "Матеріялів до українсько-руської етнольогії". Згадані матеріали як монографічне дослідження опубліковані: Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріяли з Полудневої Київщини, зібрав М[а]р[ко] Г[рушевський]. Обробив д[октор] Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. Львів, 1906. Т. VIII. Наступного року дев'ятим томом "Матеріялів до українсько-руської етнольогії" вийшла друга частина праці брата в четвертих Михайла Грушевського – священника, етнографа і краєзнавця Марка Грушевського. *Див. коментар до запису за 7 березня 1907 р.* Праця отримала високу оцінку І. Франка. Детальніше див.: *Левчук Я.* Післямова // *Грушевський Марко.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К., 2006. С. 216–231. На цьому ж засіданні секції професор С. Дністрянський зреферував статтю Я. Ільницького, А. Дольницького та Л. Кульчицького "Із судейської практики ", яку ухвалено друкувати в "Часописі правничій і економічній" (опублікована в 9-му томі часопису 1906 р.). Протокол засідання секції див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 68.

…Виділ… – на засіданні Виділу, що відбувся 18 (5) липня 1906 р., було ухвалено рішення щодо різних виплат і гонорарів та щодо пересилання безоплатно видань Товариства українській громаді у Бразилії (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 80–80 зв).

6 **[(19) липня 1906 р. Львів].** Витранспортовано нині Франкових собак – він хотів лишити одну, я упросив не лишати. Тепер спокій. Закінчив виклади нині. По викладі був в університеті й довідався від Гадачка*, що мого подання не поперли. Дуже се мене обійшло; Мар[инця] аж

заплакала – я просив її не робити тої приємности ворогам. Того, одначе, навіть від них я не надіявся.

...довідався від Гадачка... – мова про найяскравішу постать археологічної школи Галичини, професора Львівського університету, першого керівника кафедри класичної археології та праісторії на початку її існування (1905 р.), керівника археологічних семінарів, організатора "Академічного гуртка любителів археології" Карела Гадачка (1873–1914). Детально див.: *Булик Н.* Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2013. Вип. 17. С. 251–266.

7 **[(20) липня 1906 р. Львів].** Ходив до декана, але не дав мині ніяких вияснень. Задумували ми ріжні річи – лист до міністра, до Коса*, статю в газеті. На вечер просили Фр[анка] і Лукіяновича на нараду – ухвалили листи до міністра й Василька*.

...до Коса... – йдеться про українського громадсько-політичного діяча, адвоката, депутата австрійського парламенту (1900–1907) Андрія Михайловича Коса (1860–1918). М. Грушевський планував заручитися його підтримкою, щоб отримати дозвіл на відпустку.

...й Василька. – Йдеться про заходи М. Грушевського, яких він вживав через Міністерство віровизнань і освіти Австро-Угорщини та послів австрійського парламенту, зокрема Миколу Миколайовича Василька (1868–1925), з метою отримання чергової відпустки ("урльопу") для наукових студій. Як свідчать подальші записи, саме М. Василько допоміг вирішити цю важливу для львівського професора справу. *Див. записи за 8, 16 липня, 14, 22 вересня, 1 жовтня 1906 р.*

8 **[(21) липня 1906 р. Львів].** Вислав поясненє до фасії до уряду податкового, що наробили мині досить злого гумору, й виладив лист до Василька. Був пополудні Яцимірский* тут – зробив досить дивне вражінє – все натискав, аби ми йому дали інструкції, що робити.

Був пополудні Яцимірский... – мовиться про філолога-славіста, археографа, перекладача, приват-доцента Петербурзького університету (1906–1913) Олександра Івановича Яцимірського (1873–1925).

9 **[(22) липня 1906 р. Львів].** Неділя. Виладив лист до міністра*. Се трохи мене заспокоїло, принаймні не треба думати, що́ робити. Але перед полуднем зателефонував мині Джиджора, що розліплено оголошеннє про розв'язаннє Думи*. Се як грім на нас впало.

Виладив лист до міністра. – Чернетка цього листа з проханням надати відпустку зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 174–174 зв.

...оголошення про розв'язаннє Думи. – Перша Державна дума Російської імперії була розпущена 9 (22) липня 1906 р., її діяльність тривала лише 72 дні (з 27 березня до 8 липня 1906 р.). Цей удар для українців М. Грушевський охарактеризував у своїй статті "З біжучої хвилі. Після Думи" (ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 330–334).

10 [(23) липня 1906 р. Львів]. Сей тиждень робив все коло VI тому, й далі роблю. Але ті російські новини не дають спокою – що буде взагалі, що буде з Україною! Прийшов лист від Стебн[ицького] – пише, що кияне від "Гром[адської] Думки" посьміваються, що "Украин[ский] Вестник" пише добре, тільки опізнився о три роки*. Се мене дуже обійшло – так ставляться "свої"! Ходив в унів[ерситет] – задля Яцимірского. Барвін[ський] оповідав дуже неприємні річи. Потім показував йому нашу штуку.

...що кияне від "Гром[адської] Думки" посьміваються, що "Украин[ский] Вестник" пише добре, тільки опізнився о три роки. – Мовиться про лист від 8 липня (за ст. ст.) 1906 р., в якому П. Стебницький нарікав насамперед на фінансові проблеми з виданням "Украинского вестника". Він повідомив рішення видавця М. Пирожкова про можливе закриття журналу, якщо не будуть покриті кошти на видання в сумі 2–3 тис. руб. Окрім того, наголошував: "Гірш усього – се бойкот з боку преси. Хоч би одна собака гавкнула! Виходить так, наче взагалі видання почалось не в свій час… Кияне з «Гр[омадської] Думки» дражнять нас, що, мовляв, «Укра[їнский] Вістник» незвичайно гарно ведеться, так гарно, так гарно – од першого до останнього слова, але шкода, кажуть, що все те треба б три роки назад писати…Чи три роки назад, чи рік уперед, а тепер всеодно не в час – і діло не йде… Літнього перерива, мабуть, не буде, бо тим часом матеріалу, хоч і не з верхом, але й не бракує. Тілько хиба розженуть Думу – ну то се буде кінець і «Вістнику», бо тоді піде така заверюха і врешті так напружена буде увага суспільства на загальних питаннях, що вже запевне ми нікому не будемо потрібні" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 143–144 зв.).

На цю репліку киян принципово зреагували українські депутати І Державної думи, зокрема "батько парламентського українського гуртка" І. Шраг. Його думки передав О. Русов у листі від 18 (31) липня 1906 р. до М. Грушевського: "Неправда! Тепер тільки починають дізнаватися, що ми існуємо, а тільки через 2–3 роки почнуть прислухатися до того, чого ми бажаємо. Зовсім не пізно надумалися видавати цей тижневик, і гріх великий буде на Вас, коли Ви припините його!" (*Катренко А. М., Петрук Б. В.* О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). К., 1998. С. 39).

11 [(24) липня 1906 р. Львів]. Була коректа статі з "Укр[аинского] Вест[-ника]" – "Движение"; зробив і відіслав. Оноди з Сашею обговорював проект видання збірника своїх статей по-росийськи* – але і це, мабуть, безпредметово!

...видання збірника своїх статей по-росийськи... – йдеться про збірник: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. Упорядкований автором з російськомовних статей 1905–1906 рр., переважно з "Украинского вестника", а також "Сына Отечества", "Страны", "Киевских откликов". Зміст доповнений двома статтями з ЛНВ та "Ради" початку 1907 р., а також передмовою, написаною 15 березня (за ст. ст.) 1907 р. Від задуму до реалізації пройшов майже рік. Безпосередньо впорядкуванням збірника М. Грушевський займався в період між 19 січня та 4 лютого (за ст. ст.) 1907 р. Друк збірника розпочався на початку лютого 1907 р., про що свідчать листи з друкарні Товариства "Общественная польза". Дбаючи про прискорення видання, 27 лютого (за ст. ст.) 1907 р. видавці звернулися до автора з проханням: "Нам приятно было бы, если бы Вы прислали оригинал по возможности скорее, так как после открытия Думы у нас будет очень много работы и издание Вашего Сборника может затянуться" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 178). Кореспонденцією від 24 травня (за ст. ст.) 1907 р. повідомлялося, що за тиждень збірник буде випущений, і вже 15 червня М. Грушевський отримав

рахунок за друк "Освобождение России и украинский вопрос" (711 руб. 42 коп.) та друк 7-ми статей зі збірника окремими брошурами (333 руб. 89 коп.) (Там само. Арк. 185). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 383–544. *Див. також записи за 19 січня, 4, 18 лютого, 16, 17, 19 березня 1907 р.*

12 **[(25) липня 1906 р. Львів].** Нині ходили міняти з Сашею гроші – 247.5! Був в університеті etc. Роблю без перерви над VI томом. Бодай се довести до путя.

13 **[(26) липня 1906 р. Львів],** четверг. Нині провели Маринцю до Скали*, були на двірці, потім на газетах. Роблю над тестаментами сер[ед(ини)] XVI віка.

…до Скали… – йдеться про містечко Скала-над-Збручем (нині – Скала-Подільська на Тернопіллі), де мешкала рідна сестра Марії Сильвестрівни Грушевської – Олімпія (з роду Вояковських) та її чоловік, місцевий парох Олександр Левицький. Саме тут, у церкві св. Миколая, 26 травня (за н. ст.) 1896 р. отець Олександр здійснив обряд вінчання Михайла Грушевського з Марією Вояковською. Детальніше див.: *Скочиляс І.* Михайло Грушевський і Борщівщина // Літопис Борщівщини. 1993. № 2. С. 80–82; *Дзюбан Р.* Галицька родина Михайла Грушевського // Пам'ятки України. 2001. Ч. 1–2; *Його ж.* Як одружився Михайло Грушевський // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 416–422; *Його ж.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // Пам'ятки України. 2003. Ч. 3. С. 78–89; *Панькова С.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94.

14 **[(27) липня 1906 р. Львів].** Зрана робив, потім заходив до універс[итету], і звідти поїхали з Сашею до Бруховичів, тільки потягу такого не було, й просиділи на двірці 2 години. З Брухович пішли лісом – і аж до Львова, дуже приємно.

15 **[(28) липня 1906 р. Львів].** Думали поїхати до Янова, таким же чином, але убоялися дощу й пішли на Чортівську Скалу*, дуже приємно було; жалую лише, що випив трохи пива. Був лист від Лангового – подає надію, веде діло.

…на Чортівську Скалу… – мовиться про Чотові скелі (також Чортові або Чатові), розташовані біля південної околиці села Лісиничі (сучасний Пустомитівський район Львівської області), між містами Львовом і Винниками. Від початку XIX ст. ця мальовнича скельна група стала улюбленим місцем відпочинку львів'ян. Назва, очевидно, пов'язана зі словом чоти (чати, чатувати, стояти на чатах) і свідчить про давнє призначення скель як сторожового поста на східних підступах до Львова. На думку археологів, під скелями було найдавніше поселення на території Львова – мисливський табір. Частіше Чотові скелі називають Чортовими (Чортівськими) через численні легенди, пов'язані з їхньою історією.

16 **[(29) липня 1906 р. Львів].** Був експрес від Василька*, що досить мене потішив. Перехожу до питання про книжність і літературу, і якось

тяжко мині "стати на рельси". Перед обідом прийшов Джиджора, я лишив на обід, покликав на чай Франка, і так пробалакали до вечера – пляни на Київ говорив свої (рано з Сашею я обговорював свої гадки про філію книгарні*, кореспондент[ів] etc).

Був експрес від Василька… – згадана кореспонденція зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1–2.

…філію книгарні… – йдеться про філію книгарні НТШ у Києві. 28 лютого (за ст. ст.) 1907 р. київський губернатор видав на ім'я Ф. Красицького свідоцтво на право відкриття книгарні "Літературно-наукового вістника" на вул. Прорізній, 20. Офіційно книгарня відкрилася лише через рік (*див. коментарі до записів за 17 (30) грудня 1906 р. та 18 січня 1908 р.*).

17 [(30) липня 1906 р. Львів]. Зрана робив – над книжністю, виходив до унів[ерситету], Товариства, бібліотеки. Ввечері робив теж над т[омом] VI.

18–19 [(31 липня – 1 серпня) 1906 р. Львів]. Роблю над книжністю й поволі вгризаюся в се. З Сашею живемо в згоді. Але на мої київські проекти Франко висуває ріжні скептичні міркування.

20 [липня (2 серпня) 1906 р. Львів]. Пополудню проблукали ми з Сашею в <нерозбірл.>; зрана робив коло VI тому. Гнобить росийська ситуація.

21 [липня (3 серпня) 1906 р. Львів], п'ятниця. Їздили до Янова й возилися по ставі при чудовім осьвітленню, волочилися по лісі, привезли купу білих лілій. Дуже мило й поетично провели день.

22 [липня (4 серпня) 1906 р. Львів]. Дощ і холодно, се дає гадку поїхати до Скали на весілє. Прийшов лист від Русова в справі "Украї́н[ского] Вестн[ика]"*. Я розмахався на статю, за яку взявся по обіді, й майже цілу написав відразу ("На другой день")*.

Прийшов лист від Русова в справі "Украї́н[ского] Вестн[ика]". – Йдеться про лист від 18 (31) липня 1906 р. У ньому О. Русов наголошував на критичній ситуації з передплатниками "Украинского вестника", кількість яких не наближалася навіть до петербурзької "Основи", яка за півтора роки "придбала" їх лише 180. Ця обставина загрожувала існуванню часопису взагалі, оскільки його видавець М. Пирожков вимагав фінансового забезпечення "Вістника". Саме тому О. Русов звернувся до М. Грушевського як "голови усього нашого предприємства не стільки комерческого, скільки ідейного" допомогти у вирішенні цієї проблеми (*Катренко А. М., Петрук Б. В.* О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). К., 1998. С. 37–39).

У відповідь 24 липня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський відзначав важливість цієї справи, обіцяв допомогти "роздобуть гроші" та повідомляв про заходи та шляхи, якими можна було зібрати необхідні 3000 руб. для подальшого видання "Украинского вестника".

Насамперед, радив звернутися до В. Антоновича, через якого можна було спрямувати вже виділені ще влітку 1905 р. на видавничі справи 1000 руб., а також запропонувати йому "і сього року 1000 для того ж відложити". Найвірогідніше, йшлося про відсотки з капіталів В. Симиренка, якими за його заповітом розпоряджався т. зв. "комітет спадкоємців" на чолі з В. Антоновичем. Запевняв М. Грушевський і про особисту підтримку та виділення коштів з фондів НТШ (разом 400 руб.). Так само радив, аби журнал не був "голосом вопіющего в пустині", подбати про відповідний резонанс в російській пресі (ЦДІАК України. Ф. 1225. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 5). Задуманий план М. Грушевського вдався, і вже 28 серпня (за ст. ст.) 1906 р. він занотував у щоденнику: "Ухвалили 2000 на «Укр[аинский] Вестник»" (*див. запис за цей день*). Наступного дня повідомив О. Русова, що на 1906 р. виділено 1000 руб., а на 1907 р. – 1000–1200 руб. (Там само. Арк. 2).

Про фінансові проблеми "Украинского вестника" та спроби їх вирішення писав 13 серпня (за ст. ст.) 1906 р. до М. Грушевського й О. Лотоцький: "«Укр[аинский] вестник» мало-мало не дав дуба. Причина – безгрошів'я. Пирожков вимагає врешті, щоб йому крім безповоротної ліквідаціонної тисячі рублів (після попередної умови) дано було в кредит (під вексель) ще дві тисячі, тоді він видаватиме «У[краинский] в[естник]» до кінця року. Бігали ми по всіх вулицях, але як тепер тисячі на вулицях не валяються, то довелося прикро. Порішили справу так, що дано зараз Пирожкову 2 тисячі, що склалися так: одну (вже власне другу) дав Петро Януарович, 200 р[ублів] Д[митро] Маркович, 500 р[ублів] Русов і 300 р[ублів] остатку від гонорарів за попередні місяці. Третю тисячу обіцяли ми дати в початку вересня, сподіваючися на обіцяну Вами київську тисячу. З тою тисячою діло не певне. Бачився літом з Чикаленком і він казав, що він цілком пристає, щоб та тисяча пішла на «У[краинский] в[естник]», але після листа Вашого він мав розмову з Науменком, і той висловився в тім напрямі, що ледве чи «Укр[аинский] в[естник]» єсть той орган, який малося на увазі і т[аке] і[нше]. (Очевидно причина тут – особисті непорозуміння між Наум[енком] і Славин[ським]). Але ж справа має рішитися в другій половині сього місяця остаточно. Я таки думаю, що та тисяча буде наша. Русов писав про неї В[олодимиру] Б[оніфатійовичу], Петро Януарович, що поїхав у Київ, теж має старатися. Коли Ви ще раз з натиском напишете, то буде «дело в шляпе»" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 312).

…майже цілу написав відразу ("На другой день"). – Йдеться про останню статтю, видрукувану М. Грушевським в "Украинском вестнике": *Грушевський М.* "На другой день" // Украинский вестник. СПб., 1906. № 11. 2 августа. С. 743–748. Закінчив статтю 23 липня 1906 р. Згодом ця публікація увійшла до збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 6–11. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 393–396.

23 [липня (5 серпня) 1906 р. Львів], неділя. Зрана викінчив статю, переглянув і перечитав з Сашею, і вислав по полудню. Вполудне й пополудню писав листи – написав їх аж десять.

24 [липня (6 серпня) 1906 р. Львів–Скала]. Зрана холодно, потім дощ; рішився їхати до Скали, й поробивши зрана ще коло VI тому, в полудне поїхав, розминувшися з телеграмою, в котрій на мою телеграму просили приїхати й Сашу, але він не поїхав. Їхалося взагалі добре, було зимно.

25 [липня (7 серпня) 1906 р. Скала]. Весілє пройшло добре*, без міщанської паради і при невеликім з'їзді. Я був за "старшину" й вніс тост

на здоров'є молодих. Але Люці мині шкода – я докоряв, що не розстроїли того весіля.

Весілє пройшло добре… – йдеться про весілля небоги Марії Грушевської Людмили Левицької (1879–1953) з отцем-катехитом Йосифом Савицьким (1882–1943). Цей щоденниковий запис збігається з датою вінчання Людмили та Йосифа (7 серпня (за н. ст.) 1906 р.), зазначеною у посвідці, копія якої з архіву їхнього сина, Зиновія Савицького, зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського у Києві. Людмила Левицька (донька Олімпії (з дому Вояковських) та Олександра Левицьких) познайомилася з Йосифом Савицьким у Перемишлі, де після закінчення Інституту сестер василіянок у Львові викладала музику в жіночій гімназії. По закінченні духовної семінарії Йосиф служив катехитом по селах, зокрема у містечку Бібрка коло Львова, де народився їхній єдиний син Зиновій (1912–2006). 1913 р. подружжя перебралося до Стрия. Й. Савицький був активним членом стрийських просвітніх організацій, засновником українського священничого Товариства ім. св. Андрія. Позбавлений служби через активну опозицію до польської влади, 1936 р. переїхав до Львова, де і помер. Навесні 1944 р. Людмила Савицька разом з родиною сина виїхала на Захід (з 1949 р. – у США), зберігаючи вивезені нею сімейні реліквії.

26 **[липня (8 серпня) 1906 р. Скала].** День зійшов з гістьми – завтра їдуть решта. Мав можність більше бути з Мариною й дівчинкою, дуже для мене чулою.

27 **[липня (9 серпня) 1906 р. Скала].** Спиться мині добре, проводжу час в садку, що дуже пригадує Сестренівку*, й рішився ужити сеї ідилі довше. Вислав телеграму до Саші, кличучи приїхати*.

…що дуже пригадує Сестренівку… – яскраві згадки про батьківщину матері (село Сестринівку Бердичівського повіту Київської губернії, нині – Козятинського району Вінницької області) М. Грушевський залишив у своїх мемуарах: *Грушевський М.* Спомини / Публ. та прим. С. І. Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 119–121, 136, 137–139.

Вислав телеграму до Саші, кличучи приїхати. – Згадана телеграма не виявлена.

28 **[липня (10 серпня) 1906 р. Скала].** Читаю белєтристику й лінюхую. Без кінця ходжу по городі, обдумуючи плян дальших глав VI тому і всячину. Саша відповів, що не приїде*. Грали в "кікса" пополудні.

Саша відповів, що не приїде. – Згаданої кореспонденції не виявлено.

29 **[липня (11 серпня) 1906 р. Скала].** Вагаюся, чи їхати, чи ще лишитися в тім ідилічнім настрою, але досить. Оповідали нині, що́ казав про Акад[емічний] дім Гарасим, і се мині трохи попсуло гумору – на хвилю бодай (що молодіж не хоче того Ак[адемічного] дому, бо то записано на Тов[аристві] Шевч[енка], і я застеріг собі й зятю всякі права).

30 **[липня (12 серпня) 1906 р. Скала – Львів],** неділя. Таки поїхав – разом із Савицьким, який в дорозі, в розмові себе виказав мині з

ліпшої сторони, ніж я собі припускав*. Трохи читав. Від Тернополя все стояв коло вікна з Сав[ицьким], бо було дуже тісно.

…в розмові себе виказав мині з ліпшої сторони, ніж я собі припускав. – Майже дослівно ці враження Михайло Грушевський передав у листі до дружини Марії, яка після весілля небоги залишалася ще в Скалі: "До річи – Савицький в дорозі з розмови видався мині далеко інтелігентнійшим і симпатичнійшим, ніж я припускав, се справді симпатичний хлопець" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 59 зв.).

31 [липня (13 серпня)] 1906 [р.] [Львів], понед[ілок]. З почти не застав нічого особливо, і взагалі все в порядку. Зайнявся "Л[ітературно-] Н[ауковим] Вістником". Супроти Саші уважаю певного рода обов'язком поїхати в гори, тому хоч радо б полишився довше, рішив їхати, скоро випогодиться. Томаш[івський] писав, що готов, аби лише дати йому телеграму*. Був у мене Перетц.

Томаш[івський] писав, що готов, аби лише дати йому телеграму. – Вірогідно, обмірковуючи свій похід у гори, М. Грушевський обирав товариство та маршрут. Одним із учасників майбутньої мандрівки мав бути С. Томашівський. У листі, датованому 7 серпня (за н. ст.) (25 липня за ст. ст.) 1906 р., він відгукнувся на запрошення професора та подав свої міркування щодо маршруту: "Дорогий Пане Професор! Міні спеціяльно не залежить на тім, щоб іти на Маняву; я тілько цікавий на нові околиці (як очивидці оповідають – дуже гарні) та манявські розвалини. До того, подорож у сі сторони можна дуже добре розложити і мати добрі приватні (і безплатні) нічліги. […] Зрештою, плян – пусте діло, коби тілько погода була, а доси якось нам не ведеся. Ось і тепер тут ллє дощ і моя така думка, що перед неділею погоди не буде. Кінець кінців зробім так. Того дня, коли будете мати таке переконання, що погода устаткувалася, повідомляєте мене (найкраще телеграмою), що завтра виїздите. Я тоді відтелеграфую, що добре, і чекаю Вас другого дня в Станіславові, а там обговоримо все докладнійше і пустимось у дорогу. Мапу терену маю" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 228–229).

1 [(14) серпня] 1906 [р.] [Львів]. Скликав на нині Виділ* і дир[екцію] Спілки, і пустив зрана телеграму Томаш[івському], бо випогоджується, аби їхати в четвер – бо завтра не встигне вже відповісти.

Скликав на нині Виділ… – окрім поточних питань, на Виділі 14 (1) серпня 1906 р. було відчитано лист Ф. Вовка, в якому він повідомляв про виявлені під час етнографічної експедиції у с. Злоцьке ікони XVII ст. Ці образи ("Страшний суд" та "Розп'яття") погодився передати до НТШ місцевий парох Іван Парилович в обмін на відповідні предмети для церкви. Виділ ухвалив виділити І. Париловичу за згадані ікони 60 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 80 зв. – 81).

2 [(15) серпня] 1906 [р.] [Львів]. Приїхав Джиджора, був нині у нас і заявив охоту їхати з нами; від Том[ашівського] нема відповіди, але шкода утратити час – я рішив їхати завтра з Джиджорою. Написав статю про Статист[ичну] комісію*. Щоб не вийти з теми, трохи писав також т[ом] VI (про поезію й прозу XV–XVI вв.).

Написав статю про Статист[ичну] комісію. – *Грушевський М.* Зав'язанє Статистичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 308–310 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 496–498).

3 **[(16) серпня] 1906 [р.] [Львів – Ворохта – Чорногорський двірець].** Виїхали добре* – я спав, аж мене збудили 5:20, потім приїхав фіакр і яких 10 мін[ут] перед відходом були на двірці, де чекав Джидж[ора]. Їхали досить приємно – трохи надокучив до Ходорова якийсь о[тець] Сосенко своїми розпитуваннями про всякі справи (м[іж] и[ньшим] про малярів, про "Сьвіт", про Володкевича). Але в Ворохті пішли пехово – припадком одержав телєграму від Том[ашівського], що приїде вечером, тим часом вже найняли коня й провідника, потім провідник змикитив, шукали нового, пішли з служащим з Чорногор[ського] дворка, але було вже 4 год[ини] з горою, а провідник був непевний, і вернулися.

Виїхали добре... – це була вже не перша подорож М. Грушевського в Карпати з метою сходження в гори. Перша з них, відомості про яку виявлені на даний час у джерелах, відноситься до кінця липня 1900 р. Приблизно 26 липня (за н. ст.) 1900 р. він відправив дружині з Яремчого поштову картку, повідомивши про виїзд наступного дня на Ворохту, а далі, ймовірно, на Жаб'є (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 873. С. 303–304).

4 **[(17) серпня] [1]906 [р.] [Чорногорський двірець – Говерла],** п'ятн[иця]. Ночували в Чорногор[ському] двірці, досить підло, повставали рано, але не було коня, згодили иньшого, не без клопотів, і вийшли о 6[-ій], о 1[-ій] були в схоронищу, зараз пішли на Говерлю. Оригінально з'їздили відти до джерел Пруту. Вернулися о 7[-ій] і застали величезну й дуже неспокійну компанію – я одначе трохи дрімав в ночи, а трохи ще раз задрімав уже рано, вставши, і чув себе зовсім добре.

5 **[(18) серпня 1906 р. Жаб'є],** субота. Супроти непевної погоди я рішив іти на Жаб'є; провідник два раза змилив, але потім трапили на гуцула, який нас попровадив, і ми вийшли прегарною дорогою, зрубом, на схоронище Марише[в]ски* і потім <нерозбірл.> долиною Бистреця* до села, де нас злив дощ і за 2 год[ини] вимочив зовсім.

...на схоронище Марише[в]ски... – йдеться про район Маришевської полонини неподалік Чорногорського хребта – одного з наймальовничіших місць в Українських Карпатах.

...долиною Бистреця... – йдеться про долину річки Бистрець, що впадає в Чорний Черемош.

6 **[(19) серпня 1906 р. Криворівня].** Ночували в Криворівні, дощ ішов цілий день, ходили <зрана> до церкви, по обіді Хоткевич урядив концерт. Фіри нема – мусимо лишитися на позавтра. Зрештою добре, якби нас не так богато, лишилися б і іще.

7 **[(20) серпня 1906 р. Криворівня].** Ходили на Черемош тручати ковбки. Зрештою балакали. Ішов дощ, аж під вечер стих.

8 **[(21) серпня 1906 р. Криворівня – Львів].** Устали о 5[-ій], виїхали по 6-ій, і їхали дуже добре. В зелізниці трапився жидок сіонист. Вдома лише неприємно було, що Мих[айло] спав на моїм ліжку* чи сидів, як каже, і напустив блох – мусів зачати від прибирання їх.

...Мих[айло] спав на моїм ліжку... – мова про робітника на віллі Грушевських Михайла Хоркавого.

9 **[(22) серпня 1906 р. Львів],** середа. Залагоджував кореспонденцію, пополудні сів писати статю "З біжучої хвилі" для ЛНВ*. Прийшло оповіщенє від консуля в справі Галі, й я ходив вечером; досить се було неприємно*.

...пополудні сів писати статю "З біжучої хвилі" для ЛНВ. – Найвірогідніше, йдеться про статтю "З біжучої хвилі. Після Думи" (ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VIII. С. 330–334). Згодом автор подав її у збірці: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 106–111. У збірці стаття датована липнем 1906 р., але була єдиною публікацією М. Грушевського з даного циклу в серпневій книжці ЛНВ, випуском якої вчений зайнявся 10 серпня (за ст. ст.) 1906 р. по закінченні цієї праці. Із сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 369–372.

Прийшло оповіщенє від консуля в справі Галі, й я ходив вечером; досить се було неприємно. – Йдеться про зустріч М. Грушевського з консулом Російської імперії у Львові Костянтином Павловичем Пустошкіним (1859–1922), яка відбулася на офіційне запрошення консула від [21 (8) серпня 1906 р.] (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 83–83 зв.). Справа була пов'язана з погрозами чоловіка сестри Ганни, Віктора Ілліча Шамраєва, розшукувати її через Міністерство закордонних справ Росії. Після того як Ганна, забравши дітей, влітку 1905 р. разом з матір'ю перебралася з Тифліса до Києва, чоловік вдався до шантажу з метою отримати досить солідну суму зі спадщини С. Ф. Грушевського (*див. коментар до запису за 14 листопада 1905 р.*). Коли ж ці вимоги М. Грушевський залишив поза увагою, він почав шантажувати братів і сестру тим, що хоче забрати дітей. Найвірогідніше, спочатку ці погрози Ганна отримувала через знайомих, шукав В. Шамраєв і реальних шляхів здійснення своїх намірів через консульство Росії у Львові. Про зміст згаданої зустрічі М. Грушевський писав до дружини 11 серпня (за ст. ст.) 1906 р.: "[...] дістав цитацію від консуля і був у нього. В. И. писав до нього, жадаючи , аби він візвав Галю з дітьми до повороту, а як ні, то змусив їх до того. Консуль відпише, що Галі тепер у мене нема і де вона, я не знаю, але якби й була у Львові, то він – консуль – не може змусити її до повороту; консуль у сій справі навіть пропонував певні услуги Галі на випадок потреби. Але з того виходить, що Галя, мабуть, на зиму приїде сюди, аби бути безпечною від В. И." (Там само. Спр. 940. Арк. 4).

Після низки заходів, які через консула Росії у Львові вживав В. І. Шамраєв, листа братів, 8 січня (за ст. ст.) 1907 р. він знову заявив про свої плани: "[...] ввиду моего непременного желания иметь семью при себе, при чем, должен оговориться, если не жену, то детей во всяком случае, я прошу Вас сообщить мне: где моя жена с детьми проживает в настоящее время. При этом предупреждаю, что в случае не ответа на настоящее мне письмо или отказа сообщить мне просимое, я буду отыскивать ее через Министерства иностранных дел и путем объявлений в газетах, с назначением награды за указание их

места жительства" (Там само. Спр. 285. Арк. 92). *Див. також записи за 11 вересня, 16 листопада 1906 р. та коментарі до них.*

10 [(23) серпня 1906 р. Львів]. Докінчив статю й займався випуском ЛНВ. Вечером виходили з Сашею до міста, а рано був в Краєвім банку*, і Паньків[ський] робив на мене атаку в справі вілі Копача*; заходив я потім до Вальдмана – і він оповідав про подібну атаку Копача через Гелєра.

...був в Краєвім банку... – йдеться про Крайовий банк Королівства Галичини та Лодомерії (Bank Krajowy dla Królewstwa Galicii i Lodomerii), що був заснований ухвалою Крайового сейму 1881 р. з капіталом у 2 мільйони корон для здешевлення іпотечного кредиту, прискорення аграрної реформи і кредитування сільського господарства. Протягом 1895–1903 рр. за проєктом архітектора Юліана Цибульського для установи зведено нову будівлю на вулиці Ягеллонській (нині – вул. Костюшка, 11; головний корпус Львівського державного інституту фізичної культури).

...Паньків[ський] робив на мене атаку в справі вілі Копача... – лист М. Грушевського від 11 (24) серпня 1906 р. до дружини проливає певне світло на обставини занотованого сюжету: "Копач і Паньківський з ріжних боків повели на мене штурм, щоб я купив вілю або ґрунт. Досить се неприємно" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 4). Однак всі нюанси цієї справи, яка розпочалася ще наприкінці 1905 р. (*див. коментар до запису за 13 листопада 1905 р.*), вимагають спеціального дослідження.

11 [(24) серпня 1906 р. Львів]. Засів до VI тому – вірші, мова etc. Бракує книжок в руках, і взагалі самі річи заказані. Погода добра досить – шкода трохи, що не послужила для прогульки. Маринця 10/VIII написала*, що хотіла б зістатися до п'ятниці. Написав, що добре, хоч без них стає мині досить нудно*.

...Маринця 10/VIII написала... – лист М. С. Грушевської від 23 серпня (за н. ст.) 1906 р., відправлений зі Скали-над-Збручем із обіцянкою приїхати в п'ятницю, 31 серпня (за н. ст.) 1906 р., зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 36. 37–37 зв., 38, 39.

Написав, що добре, хоч без них стає мині досить нудно. – Даний щоденниковий запис, а також нотатки за попередні два дні, дають змогу встановити число, місяць і рік одного з недатованих листів М. Грушевського до дружини, який розпочинався словами: "Нема що робити, даю Вам урльоп до п'ятниці, хоч уже затужив за Вами" (Там само. Спр. 940. Арк. 4). У цьому ж листі вчений описує свою зустріч з консулом у справі сестри та "атаку в справі вілі Копача", що є важливими аргументами датування (*див. записи за 9, 10 серпня 1906 р.*).

12 [(25) серпня 1906 р. Львів]. Нема ні вітру, ні хвилі; гризу собі ріжну схолястиччину та розважаю белєтристику з "Вестн[ика] иностр[анной] литер[атуры]".

13 [(26) серпня 1906 р. Львів], неділя. Погода зіпсулася, цілий день дощ. Михайло взяв урльоп, ми не виходили і сиділи без газет. Я перейшов до штуки XV–XVI віків (малярство etc.); тяжко мині йде сей розділ взагалі!

14 [(27) серпня 1906 р. Львів]. Не виходили, дощ! Ввечері приходив Франко й сказав про атентат на Столипіна*, й принесли газети. Я роблю далі коло штуки й розмахуюсь (будівництво). Тихо – і трохи аж нудно, і з Росії нічого взагалі й нічого доброго – спеціяльно.

…атентат на Столипіна… – замах був вчинений 12 серпня (за ст. ст.) 1906 р. членами петербурзької організації "Союз соціалістів-революціонерів-максималістів". У результаті вибуху саморобних підривних снарядів, завезених на державну дачу на Аптекарському острові, де П. Столипін проводив прийом, постраждали понад 100 осіб, 27 з них загинули на місці. Сам прем'єр-міністр не постраждав, отримав лише забої.

15 [(28) серпня] [1]906 [р.] [Львів], второк. Вислав Мар[инці] карточку та й забув, що то її іменини*, пригадали листи Сильвуня й Мами та Галя – післав борше телєграму. Занудився я без них!

…то її іменини… – Марія Сильвестрівна Грушевська (з дому Вояковських) народилася 8 листопада (за н. ст.) 1868 р. в селі Підгайчики Зборівського повіту в священницькій родині. Іменини Марини випадають на різні дати, зокрема і 15 (28) серпня.

16 [(29) серпня 1906 р. Львів]. Розмахався коло штуки на добре – роблю богато! Але стратив <нерозбірл.>: прибігла до Фр[анка] назад сучка, і я, мабуть з того, зле спав 15/16[-го] і з 16/[1]7[-го] – ніяк себе не вспокою і не погамую. Прикро мені з такими нервами. Приходили хлопці, Стеслович* і Левинський*, в справі Акад[емічного] дому – закроюється на дуже спокійне налагодження, дай Боже! Ходив до бібл[іотеки] Т[оварист]ва по книжки.

…Стеслович… – мова про студента філософського факультету Львівського університету Олександра Стесловича, який упродовж 1904/05 навчального року прослухав вибрані курси професора М. Грушевського ("З історії Східної Європи X вік", "Вибрані питання з історії Східної Європи", "Суспільні відносини і культурне життя в XIV–XV вв.") та брав участь в "Історичних вправах". *Див. також записи за 26 серпня та 8 вересня 1906 р.*

…Левинський… – мова про студента філософського факультету Львівського університету Володимира Левинського, який упродовж 1903/05 навчальних років слухав лекції М. Грушевського, а у 1943–1944 рр. впорядкував архів вченого.

17 [(30) серпня 1906 р. Львів], четвер. Біду собі купили – поручив жидам поправляти сикмент дошок веранди, й дуже вони мене розстроїли. Крім роботи коло VI т[ому] (штука, далі), зачав статю про Ак[адемічний] дім* і богато зробив. Ввечері ходили з Сашею на прохід "неготовими дорогами".

…зачав статю про Ак[адемічний] дім… – Йдеться про статтю "Академічний дім (Допись)", яка написана у зв'язку з завершенням спорудження Академічного дому. У ній М. Грушевський подав детальний опис дому, висвітлив фінансові проблеми та значення цього осередку для культурного й національного життя українського студентства. Стаття закінчена наступного дня, 18 серпня 1906 р. Автограф праці (рукопис, оригінал)

з первісною назвою "На часі" зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 7–16. Стаття опублікована без підпису, не увійшла до жодного бібліографічного покажчика М. Грушевського, авторство встановлене за даним щоденниковим записом та автографом: *[Грушевський М.].* Академічний дім (Допись) // Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). С. 2.

18 [(31) серпня 1906 р. Львів]. Був лист від Лот[оцького], який закріпив в мені намір їхати до Києва* – пише, що всяка робота упадає. Робив я коло VI т[ому[(доповняв малярство) богато, потім докінчив статю про Ак[адемічний] дім і понаписував листи – отже, роблю сі дні богато. Спав нині ліпше. Їду на двірець стрічати Маринцю з Кулюнею (о год[ині] 10.20, вночи).

Був лист від Лот[оцького], який закріпив в мені намір їхати до Києва… – йдеться про лист від 13 серпня (за ст. ст.) 1906 р. Окрім редакційних проблем "Украинского вестника", О. Лотоцький поділився своїми враженнями від подорожі до Києва, що й закріпило висловлений намір М. Грушевського: "З подорожи до Київа виніс я невідрадні враження. Безлюддя, яке трудно собі уявити. Досі не виробилося співробітників газети. Працює власне двоє людей – Сергій та Матушевсь[кий]. Останній вже звалився, заслаб з перевтомлення і нервів. Тепер все робить Сергій: сидить на двох редакціях, пише не менше як по 3 статті на день, і не знати, чи на довго його стане. […] Боюсь, що «Гром[адська] думка» далій нового року не проживе. «Нова громада» з боку літературного материялу, принаймній, стоїть краще" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 312–314).

19 [серпня (1 вересня) 1906 р. Львів]. Стрілисьмо з Сашею Маринцю, і я потім ще з ними побалакав, спав незле (але все мині сняться ріжні скверні сни) й чув себе ліпше. Дівчинка обгоріла й дуже ґречна. Ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], нині відчиненої, але там злегка розболілася голова й не облишала вже до ночі, хоч я й робив при тім.

20 [серпня (2 вересня) 1906 р. Львів]. Робив бібліографію штуки. Пополудні все були гості: Труші, Лукіяновичі, Фр[анко] і Гнатюк. Але мене якось не веселило, і я був в дуже мелянхолійнім настрою.

21 [серпня (3 вересня) 1906 р. Львів]. Спав не мудро і встав в тій же мелянхолії, ще зрана перемовився з Сашею за кваси, які виходять від львівського мешкання. Але се нас не розстроїло. Прочитали звістку про замкненнє "Гром[адської] Думки", й се навело на сумнів – чи їхати; я написав Чикаленку. А від Галі прийшов лист, що їде якнайскорше до Львова, й се наповнило Мар[инцю] побоюваннями прикростей, особливо через дітей.

22 [серпня (4 вересня) 1906 р. Львів]. Розгром "Гром[адської] Думки" й арешти*. Невважаючи на всі прикрости, які я мав від тої компанії,

дуже мене ся вість пригнітила. Написав* до Чикаленка, аби зателєграфував; чи є пощо їхати*. Зрештою пребиваю в мелянхолії й латаю ріжне упущене в т[омі] VI.

Розгром "Гром[адської] Думки" й арешти. – Ці події детально описав у своїх спогадах тодішній видавець "Громадської думки" Є. Чикаленко: "18 серпня 1906 р., коли я був у Перешорах, в редакції «Громадської Думки» зробили трус, познаходили у декого в столах Виборзьку відозву (розпущеної 1-ої Думи), протоколи московського з'їзду Крестьянского союзу і т. ин. Синицький послав мені телеграму, що газету закрито. […] А тим часом уночі з'явилася поліція і почала трус, який тягся аж до півдня. Поарештовували кількох співробітників, в тім числі С. О. Єфремова, К. Хохлича, Ю. А. Квасницького, а разом з тим забрали і декого, що прийшли до редакції, зовсім нам невідомих»" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 319–325). Усі спроби Є. Чикаленка через губернатора добитися дозволу на відновлення газети не мали успіху. Див. детально: *Старовойтенко І.* Перша щоденна українська газета Наддніпрянщини // Громадська думка: Анотований системний покажчик. 1905–1906 рр. / Упоряд. І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. К., 2011. С. 5–48.

Написав… – написано над закресленим "зателефонував".

Написав до Чикаленка, аби зателєграфував; чи є пощо їхати. – Даний лист М. Грушевського до Є. Чикаленка не зберігся.

23 **[серпня (5 вересня) 1906 р. Львів].** Відбув Виділ* і засід[ання] дирекції на дорогу.

Відбув Виділ… – на засіданні Виділу НТШ окрім вирішення поточних фінансово-господарських питань, ухвалено виплати за 5-й том "Пам'яток українсько-руської мови і літератури", що вийшов; призначено 1500 кор. допомоги Академічному домові: по 500 кор. відповідно на 1906 р., 1907 р. та 1908 р.; нагадано директорові книгарні про роботу у недільні та святкові дні по 2 год.; прийнято постанову виплатити пароху І. Париловичу 30 кор. за образ "Страшний суд", переданий до музею НТШ (*див. коментар до запису за 1 серпня 1906 р.*) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 81–81 зв.).

24 **[серпня (6 вересня)] 1906 [р.] [Львів].** Чекаю телеграми й ладжуся в дорогу. Трохи неспокійно – щоб не вскочити.

25 **[серпня (7 вересня)] 1906 [р.] [Львів].** Чик[аленко] відтелєграфував, щоб приїздити* (добре, 28 серпня ніби з'їзд), їду завтра.

Чик[аленко] відтелєграфував, щоб приїздити… – дана телеграма Є. Чикаленка не виявлена.

26 **[серпня (8 вересня)] 1906 [р.] [Львів – Київ].** Перед виїздом закликав Стесловича, щоб порозумітися дещо про Акад[емічний] дім, приїхав також Джиджора. Був день холодний. В поїзді було претісно; стрілися з Линниченком і балакали до Волочиска; дуже він не смачний, але для Саші се добра нагода*. Боявся, що не буде місця в потягу; в Волочиску маса людей і багажу до ревізії – "столпотвореніє". Одначе на Київ було просторно, купе добре, але я лихо спав – і на дорогу теж зле спав.

…стрілися з Линниченком і балакали до Волочиска; дуже він не смачний, але для Саші се добра нагода. – Ведучи затяжну наукову полеміку з професором Новоросійського університету І. Линниченком, М. Грушевський все ж розраховував на його підтримку кандидатури молодшого брата Олександра на посаду приват-доцента цієї вищої школи. Про взаємини М. Грушевського з І. Линниченком детально див.: *Толочко О.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линиченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1993. Вип. 2. С. 92–103; *Хмарський В., Бєлоусова Л.* М. С. Грушевський та одеські науковці // Архіви України. К., 1996. № 1–3. С. 61–68; *Хмарський В.* Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 538–547; *Музичко О.* Михайло Грушевський та Іван Линниченко: нові штрихи до історії взаємин двох істориків // Пам'ятки: Археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 11. С. 281–291; *Панькова С.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського // Український історичний журнал. 2016. № 3. С. 18–46.

27 [серпня (9 вересня)] 1906 [р.] [Київ]. Наших в Київі не застали, але годину пізнійше приїхали. Я перевіз в полуднє річи до Гладинюка*, замовивши собі на двірці 46[-й] номер – великий і дорогий, але з традиціею, що торік там добре спав. Чикаленка в місті нема, я зайшов до Лисенка* – того трусили! Довідавсь, що з'їзду не буде. Оповідали за Шухевича (Лис[енко] казав, що мабуть руки довгі – се приятелі!). Заходив до Науменка* і Стешенка*, балакали за "Гром[адську] Думку" й ексклюзивність компанії, обідав у наших, заходив до Іконнікова* й Перетца* – лишив карточки. Пустився потім на двірець стрічати маму – не стрів, але по дорозі трапив до Владимірського – на вінчаннє Гулака*; стрівся з В. Щербаковським і Красицьким, і пішли разом на двірець. Якось ріжні молодші теж познайомилися з Гулакової компанії.

Я перевіз в полуднє річи до Гладинюка… – на початку XX ст. М. Грушевський зупинявся в Києві в готелях Гладинюка та "Ермітаж" на вул. Фундуклеївській № 8 та № 26 (нині – вул. Богдана Хмельницького № 8 та № 26). Листи та щоденникові нотатки свідчать, що в готелі Гладинюка вчений мешкав у 1903 р., влітку 1905 р., серпні–вересні та листопаді 1906 р. Одним із улюблених номерів тут був "великий і дорогий" № 46. За 7 діб проживання в цьому номері (з 27 серпня по 3 вересня (за ст. ст.) 1906 р.) М. Грушевський сплатив 24 руб. 50 коп. – 3 руб. 50 коп. за добу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 151). В "Ермітажі", де Грушевські зупинилися на період з 19 грудня (за ст. ст.) 1906 р. по 13 січня (за ст. ст.) 1907 р., доба коштувала від 2 руб. до 2 руб. 50 коп., а за обіди в ресторані цього готелю за 16 днів сплатили 15 руб. 90 коп. (Там само. Спр. 891. Арк. 111–112, 116–117; Спр. 890. Арк. 185–186, 188–191, 194–196). Понад місяць Грушевські мешкали в "Ермітажі" також навесні (31 березня – 8 травня (за ст. ст.)) 1907 р. (Там само. Спр. 891. 18–22, 29, 31, 42–43, 93–94). *Див. також коментарі до записів за 17 грудня 1906 р. та 31 березня 1907 р.*

Після придбання в липні 1908 р. садиби з будинком на Паньківській, 9 та спорудження там у 1909 р. прибуткового фамільного дому, ця адреса М. Грушевського стала головним осередком українського руху в Києві.

…я зайшов до Лисенка… – М. В. Лисенко з родиною у 1894–1912 рр. винаймав другий поверх у будинку за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 95б. Тепер у цьому будинку – Музей Миколи Лисенка (відділ Музею видатних діячів української культури).

Заходив до Науменка… – В. П. Науменко у 1903–1911 рр. мешкав за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 59 (нині – Саксаганського, 59б).

…і Стешенка… – на той час І. М. Стешенко з родиною мешкав за адресою: Караваєвська (нині – вул. Льва Толстого), 43.

…заходив до Іконнікова… – В. С. Іконников на той час мешкав за адресою: вул. Гімназична (нині – Леонтовича), 7.

…й Перетца… – у 1906 р. В. М. Перетц мешкав на вул. Назарівській, 9.

…на вінчаннє Гулака… – імовірно, йдеться про Якова Петровича Гулака-Артемовського (1861–1939) – українського краєзнавця, співака, музиканта, онука поета-байкаря Петра Гулака-Артемовського. Під час роботи діловодом в управлінні Південно-Західної залізниці у Києві та навчання в Київському музичному училищі, яке закінчив 1894 р., був старостою хору М. Лисенка, проводив вечорниці, організовував громадське життя національної інтелігенції. 1901 р. переїхав до Канева і обійняв посаду доглядача могили Тараса Шевченка на Чернечій горі. Переслідувався царською владою. Зокрема, у січні 1907 р. разом з відомими діячами українського руху (М. Лисенком, В. Степаненком, С. Шеметом, М. Синицьким та іншими) був заарештований у Києві, про що М. Грушевському повідомляли співробітники київської редакції "Літературно-наукового вістника" (*див. коментар до запису за 18 січня 1907 р.*).

28 **[серпня (10 вересня)] 1906 [р.] [Київ].** Спав недобре. Зрана пішов до наших, потім до Чикаленка* і дорікнув, що мене витягнув, а з'їзду нема. Казав, що не знав, що то я на з'їзд, а що міркували, що я однаково потрібний. Потім з Галею й Сашею їздили до банку й канцелярії губернатора, по паспорт, я ще і в казначейство. Говорили з Дашкевичом за відтвореннє книгарні*. Звідти я зайшов до Леонтовича* – розбалакалися дуже любез[но]. Обідав я у Чикаленка і з ним потім пішов на конференцію до Леонт[овича] (2000). Пустив брандера* Науменку за науку украї́н[ської] мови в гімназії. Ухвалили 2000 [руб.] на "Укр[аинский] Вестник"*. Вернувсь додому о 1[-ій] і спав зле.

…до Чикаленка… – Євген Чикаленко на той час мешкав у Києві за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 56 (будинок не зберігся).

Говорили з Дашкевичом за відтвореннє книгарні. – Йдеться про Василя Володимировича Дашкевича – управителя канцелярії київського губернатора. У результаті заходів М. Грушевського щодо перенесення до Києва "Літературно-наукового вістника" 28 лютого (за ст. ст.) 1907 р. київський губернатор видав офіційне свідоцтво на ім'я Ф. Красицького на право відкриття книгарні "Літературно-наукового вістника" на вул. Прорізній, 20. *Див. записи за 16 листопада та 17 грудня 1906 р.*

…до Леонтовича… – на той час Володимир Миколайович Леонтович мешкав з родиною за адресою: вул. Анненковська (нині – Лютеранська), 33. У 1908 р. оселився у власному особняку за адресою: вул. Олександрівська, 21а (нині – вул. Грушевського, 16).

Пустив брандера… – тут М. Грушевський використовує фразеологізм "пустити брандера", який означає попередній наступ з метою приголомшення, здивування: натяк на брандер – судно в епоху парусного флоту, навантажене займистими та вибуховими речовинами та призначене для спалення ворожих кораблів. У напрямку противника брандери скеровувались за вітром або за течією, найчастіше вночі або у тумані. Брандер споряджався так, щоб міг швидко спалахнути і при зустрічі з ворожим кораблем підпалити його. Брандери ще називали "судном-бомбою".

Ухвалили 2000 [руб.] на "Укр[аинский] Вестник". – Йдеться про рішення "комітету спадкоємців", які розпоряджалися відсотками з капіталів В. Симиренка (*див. коментар до запису за 14 квітня 1906 р.*). Про це М. Грушевський вже наступного дня повідомив О. Русова, якому обіцяв сприяти у вирішенні питання про фінансове забезпечення "Украинского

вестника": "Ухвалено 1000 на сей рік, і в четвер вона вже буде проведена, а 1000 – до 1200 – на другий, і половину їх можна буде дістати уже на початку року" (ЦДІАК України. Ф. 1225. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2). *Див. коментар до запису за 22 липня 1906 р.*

29 [серпня (11 вересня)] 1906 [р.] [Київ]. Зрана зайшов до наших, потім у Чик[аленка] була конференція компанії, чи робити з'їзд – рішили, що в Київі не можна і щоб Матуш[евський] поїхав до Полтави, чи там не можна. Потім почали говорити про ситуацію: я запитував, вони відповідали: які вигляди між селянством, чи здобувають публіку інтеліґентну – виходило, що нічого не здобули. Перед конференцією Мат[ушевський] порушив справу непорозуміння, і я висловляв свої жалі. Конференція перетяглася, так що я заїхав лише перебратися й пішов до Леонтовичів на обід. Був ще др. Петровский*; балакали дуже сердечно. Я трохи припізнився, і прикро було, що Саша з Щербаковським мене не діждалися. Спав нарешті добре – по чотирох лихих ночах і покріпився "на тілі й на духу".

Був ще др. Петровский… – Йдеться про лікаря-невропатолога, приятеля В. Леонтовича Петра Васильовича Петровського. 14 листопада (за ст. ст.) 1907 р. він був обраний дійсним членом Українського наукового товариства у Києві.

30 [серпня (12 вересня) 1906 р. Київ]. Зрана чекав у себе Сашу, але він не прийшов: потім довідавсь, що пригадавши іменини*, пішов до церкви і вже мене не застав потім. Я пішов по справунках, в канцел[ярію] губ[ернатора] – взяв паспорт і візував, потім був ще в Ореста Левицького*, у Оглоблина* і у Ідзіковского в книгарнях*. В. Антоновича в місті нема. Обідав потім у наших, під вечер пішов до Чик[аленка], де мав бути й Леонтович, але не прийшов; я розбалакався по щирости про пляни ЛНВ і "Записок", але Чик[аленко] відповів, що він мині не помічник і хоче держатися Грінченкової компанії; се зробило на мене дуже прикре вражіннє, відчулася певна нещирість, чи малодушність – в ліпшім разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу піти зі мною, щоб трохи розірватися; довго ми ходили й говорили; я прийшов коло 11[-ої] і зле спав.

…пригадавши іменини… – Олександр Сергійович Грушевський народився 12 серпня (за ст. ст.) 1877 р. у Ставрополі. Іменини Олександра припадають на 30 серпня (12 вересня). Збереглися листи старшого брата Михайла, який традиційно вітав молодшого з іменинами. Серед них – від 26 серпня (за ст. ст.) 1892 р.: "Дорогий брате Олександре! Щиро витаю тебе з днем твого патрона и знову переказую ті самі бажання, які казав з поводу твого рожденія – щоб ти виростав добрим, чесним і розумним, добрим слугою Божим і щирим сином свого народу. Пожадаю тобі й щастя – але се щастя поперед усего лежить в тому, щоб любити правду всім серцем і служити їй з усіх сил; те инче, що звуть часом щастям, часом придаєцця, часом ні; придаєцця все це (як багацтво, слава, удача таке инче) – добре, не придаєцця – нема чого журитися; найвище й найпевніше щастя – згода з своєю совістю. Щоб в теперішніх часах бути не лінивим рабом, а вірним слугою Божим і народнім, тра багато робити; тра не про те міркувати, й не до того готуватись, щоб панувати й пишатись, а щоб терпіти, робити, а може – й бідувати. Робити й робити; хто не робить, не достойний і [жити]. Так і в Писанію сказано. Жадаю тобі, щоб хрест твій був не важкий

в житті і щоб ти єго доніс добре й вірно" (*Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблем взаємин двох братів) // Український історик. 1991–1992. 3–4/1–4. С. 421).

…потім був ще в Ореста Левицького… – на той час О. І. Левицький мешкав за адресою: Крутий узвіз / Університетський крутий узвіз, 3.

…у Оглоблина… – книгарня Миколи Яковича Оглоблина містилася за адресою: Хрещатик, 33 (будинок не зберігся, сучасна нумерація – № 21/23). У зведеному наприкінці 1860-х будинку містилася популярна київська книгарня власника садиби Степана Літова. У ній майже 20 років пропрацював прикажчиком М. Я. Оглоблин, ставши правою рукою власника. За рік до своєї смерті, 1876-го, С. Літов передав справу Оглоблину. Книжкова торгівля М. Оглоблина стала однією з найсолідніших у Росії. Він був постачальником навчальної літератури для Університету св. Володимира та інших навчальних закладів. Сам магазин мав вишуканий вигляд: величезні скляні вітрини, де література для зручності була поділена за жанрами, зі знижками для постійних клієнтів та широким асортиментом. Послугами книгаря М. Оглоблина М. Грушевський користувався ще зі студентських часів, через неї реалізовував свої перші монографічні дослідження – "Очерки истории Киевской земли" та "Барское староство" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 725зв.).

…і у Ідзіковского в книгарнях. – Нотовидавнича фірма "Леон Ідзиковський", заснована наприкінці 1858 р., мала у Києві два власні магазини. Один з них під вивіскою засновника фірми "Леон Ідзиковський" містився в будинку Попових за адресою: вул. Хрещатик, 29 (нині – № 19а, станція метро "Хрещатик"). Другий – під ім'ям сина ("Владислав Ідзиковський"), який успадкував батькову справу та фірму з 1897 р., за адресою: Хрещатик, 33/35 (дім не зберігся, зруйнований у 1941 р., сучасна нумерацією – № 21/23). У цьому останньому будинку мешкав сам Л. Ідзиковський, там же містилася книгарня М. Оглоблина (*див. вище*). В асортименті книгарні були українські видання, великий вибір яких до різдвяних свят рекламувався, зокрема, в "Раді".

31 [серпня (13 вересня) 1906 р. Київ], четвер. Був зрана на справунках, у банку etc., брав паспорт для мами й Галі. В полуднє зайшов до Чик[аленка] довідатися про з'їзд і там застав Стебн[ицького] і Леонтовича, що виходили, але побачивши мене, вернулися – Чик[аленко] казав, що власне говорили про мої пляни; я вернувся й говорили зо 2 години, дуже горячо, про екс[к]люзивність компанії (Чикаленко – що Леонтовичу велика приємність – і об'єктивно беручи, взагалі приємно, а я сказав йому на се про його органичну зв'язь). Відти поїхали обідати до Леонтовича, але вже не говорили на сі теми.

1 [(14) вересня 1906 р. Київ]. Був в книгарні "К[іевской] Стар[ины]"*, потім поїхав до Чикаленка, де мав бути Леонтович і Стебн[ицький], але Леонтович, надіючися там Матушевського, не приїхав, натомість був Матушевський – приїхав ні з чим; приходив і Грінченко, але пішов, і ми в 4-х говорили до полудня на ті ж теми про розбитє України etc., страту перспективи – залишеннє культурної й теорет[ично]-національної сторони, ослабленнє Київа й розпад України. Очевидно, зробило сильне враж[іннє]. Чик[аленко] уже не казав, що не помічник! Потім я пішов по справунках, був в банку, книгарнях, по полудні був у наших, потім пішов до Ікон[никова] і знов не застав, до Красицького* – з ним поїхали оглядати ґрунти, смеркало, пішов дощ, я вернувся – був Саша, і я ліг спати вчасно.

Був в книгарні "К[іевской] Стар[ины]"… – далі закреслено: "Оглоблина, Ідзіковского, Розова, Іванова etc., говорив з Череповським". Книгарня "Киевской старины" з 1897 р. містилася на вул. Безаківській, 14, з 1 липня 1906 р. – Безаківській, 8 (нині – вул. Петлюри, 14 та 8). З березня 1908 р. юридичним власником книгарні став Є. Чикаленко, викупивши її в редактора журналу "Киевская старина" В. Науменка (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 440). З 1 вересня 1907 р. офіційно іменувалася "Українська книгарня". У 1917 р. Є. Чикаленко передав права на книгарню С. Єфремову, від якого у 1919 р. вона перейшла до "Книгоспілки" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 224). Діяльність книгарні та образ її завідувача, В. П. Степаненка, яскраво описав у своїх спогадах відомий книгар Ю. Тищенко (*Тищенко (Сірий) Ю.* У Києві біля "Літературно-наукового вісника" // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей. Спогади. К., 1997. С. 23–31).

…до Красицького… – у 1905–1909 рр. Ф. Красицький мешкав на четвертому поверсі (квартира № 17) легендарного будинку під назвою "Замок Ричарда Левове Серце", що на Андріївському узвозі, 15.

2 [(15) вересня] [1]906 [р.] [Київ], субота. Робив справунки зрана, був в книгарнях Іванова*, Розова*, балакав з Череповским про плян книгарні*, він умовивсь прийти поговорити другого дня. Потім був у Житецького*, заніс картку Стебніцкому, відти до наших, де була Ямпольська*, потім на конференцію в справі того, чи бути газеті чи журналу – до Чикаленка*. Там застав уже Грінченкову компанію, і говорили про проект злуки ЛНВ з "Нов[ою] Громадою"*, я застерігся. Чикаленко вже говорив против сепаратизму від Галичини, Гр[інченко] теж "збирав матеріял"; я висловив побоювання, що при страху перед галицькими впливами буде лише му́ка, але треба концентрації. Потім говорили про газету; я вийшов о 9½, і з Сашою походили трохи.

…був в книгарнях Іванова… – книгарня Степана Івановича Іванова містилася на вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 2 (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 137). Перед відкриттям власної фірми С. Іванов набував досвід у знаменитій книгарні Л. Ідзіковського.

…Розова… – на 1906 р. книгарня Івана Олексійовича Розова містилася на вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 8, на 1907 р. – на вул. Фундуклеївській, 12.

…балакав з Череповским про плян книгарні… **–** йдеться про Євсевія Прокоповича Череповського – одного з засновників українського видавництва у Києві, при якому за адресою Крутий узвіз/Університетський крутий узвіз, 1 у 1907 р. відкрив склад книжок, а в липні 1908 р. —"Малоросійську книгарню" на Фундуклеївській, 4 (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 373, 443; Спр. 62. Арк. 54). Школу книгаря Є. Череповський пройшов у В. Ідзиковського, де завідував українсько-російським відділом. Тому саме його як досвідченого книгаря й видавця української літератури М. Грушевський обрав консультантом у справі відкриття книгарні "Літературно-наукового вістника" у Києві.

Потім був у Житецького… – йдеться про українського філолога, педагога, громадського діяча, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, члена НТШ Павла Гнатовича Житецького (1836–1911). Останні роки життя мешкав у Києві, змінивши декілька адрес: Кудрявський провулок, 23 (1900–1901), Микільсько-Ботанічна, 13; Тарасівська, 15 (1902–1903). З початку 1904 р. і до останніх днів – на Андріївському узвозі, 34, кв. 22, де його і відвідав М. Грушевський.

…відти до наших, де була Ямпольська… – це була перша після літа 1894 р. зустріч Михайла Грушевського зі своєю приятелькою з гімназично-університетських часів Ганною Ямпольською. Розбурхані почуття щирої закоханості, які ніколи не покидали Ганну,

виплеснулися в листі, адресованому нею до Львова після цієї зустрічі. Слушно вибравши нагоду привітати М. Грушевського з днем народження, 20 вересня (за ст. ст.) 1906 р. вона писала: "Не могу не выразить Вам глубокую благодарность за Вашу милую теплую приветливость. Эти часы будут мне памятны и дороги навсегда. Я так жаждала и так боялась этого свидания. Меня пугала мысль, что Вы вдруг отнесетесь ко мне холодно и пренебрежительно. Что было бы со мною тогда, не знаю! Но как только я увидела Вас таким добрым, таким привлекательным, у меня точно гора свалилась с плеч, на душе стало так тепло и светло. Когда мы познакомились с Вами, я жестоко страдала и была измучена, Ваше присутствие и беседа с Вами вливали мне в душу целебный бальзам. Теперь опять у меня нервы истерзаны и Ваш голос, взгляд были для меня целебным бальзамом. А главное, что растаяла та ледяная скала, кот[орая] разделяла нас столько лет. Мне это было так больно, так больно! Вы еще в молодости возбуждали во мне чувство благоговения, а теперь и подавно. Вы особенное существо. Я болтала с Вами так бойко и смело, а самой хотелось преклонить перед Вами колена! Да сохранит Вас Бог! Верьте, что все это не фразы, это все я говорю от чистого сердца" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 673–675). Після цієї зустрічі дружнє спілкування М. Грушевського та Г. Ямпольської відновилося. *Див. також коментар до запису за 2 (15) липня 1905 р., записи 25 жовтня 1908 р., 25 березня, 10 червня, 1 вересня 1909 р., 10 січня, 13, 15, 18, 19, 25 травня, 15 червня 1910 р.*

…потім на конференцію в справі того, чи бути газеті чи журналу – до Чикаленка. – На початок вересня 1906 р. ситуація з українськими виданнями у Києві була напруженою. 18 серпня (за ст. ст.) після жандармського обшуку адміністративно закрито першу українську щоденну газету "Громадська думка". За переховування в конторі газети нелегальних видань разом з іншими членами редакції був заарештований і редактор "Нової громади" С. Єфремов, а вихід журналу призупинено. З ініціативи Є. Чикаленка на 2 вересня було зібрано "компанію", щоб обміркувати, "чи буть щоденній газеті, чи тижневій" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 77). Отримавши лаконічну записку Є. Чикаленка, М. Грушевський за її змістом майже дослівно занотував мету конференції. У результаті наради із запізненням вийшла впорядкована ще С. Єфремовим серпнева книжка "Нової громади", а наслідком подальших "довгих-довгих нарад" постала щоденна газета "Рада", свідоцтво на видання якої ще 26 січня (за ст. ст.) 1906 р. отримав Б. Грінченко (Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2010. С. 63–64; Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 77). Перший номер газети вийшов 15 вересня (за ст. ст.) 1906 р., 19 вересня 1906 р. Б. Грінченко передав редакцію М. Павловському, а 27 листопада 1906 р. право на видання – Є. Чикаленку (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1–6 зв.).

…говорили про проекти злуки ЛНВ з "Нов[ою] Громадою"… – цю думку під час перебування в Києві висловлював і О. Лотоцький, підсумувавши її в листі до М. Грушевського ще 13 серпня (за ст. ст.) 1906 р. "Подавав я думку про з'єднання «Нової Гр[омади]» з «Літ[ературно]-н[ауковим] в[істником]». Але справді то неможливо вже хоча б з причини нашої свободи друку; ні за одно число не можна бути певним, то як же тут зв'язувати долю і «Вістника», і людей з таким хистким виданням. Матеріяльно журнал не видержить людей, коли б вони спеціально для його приїхали; на ту одежу ледве протягає ноги оден Сергій. У «Гром[адській] думці» ледве чи могли б галичане працювати, бо не так близько вони знають текучі обставини російського життя. Все се Ви краще самі побачили б, коли б побували в Київі після 25 сього серпня" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 313).

Принципово думки щодо перенесення "Літературно-наукового вістника" поділяв і П. Стебницький, сподіваючись, що Київ отримає шанс стати центром культурної й політичної роботи, та шкодував, що не може стати до Грушевського "у науку" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 71–71 зв.). Як свідчить один із пізніших листів, до нечисленних прихильників проєкту М. Грушевського належав і "віківець" Ф. Матушевський: "З самого початку, як може пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Киіва, повели розмову про перенесення «ЛНВ» до Росії, я, здається, чи не один тілько й висловився за

таке перенесення, зважаючи як на трудність вести далі «Нову громаду», так і особливо на те, що співати тільки на своєму крилосі своєї, не бажаючи навіть дослухуватися співів на другому крилосі, – річ шкідлива" (Там само. Спр. 634. Арк. 64–70).

Після певних вагань Є. Чикаленко підтримав далекоглядну ідею Грушевського, незважаючи на категоричну позицію Б. Грінченка (*див. запис за 3 вересня 1906 р.*). "Нова громада", яка була певним контрзаходом планам перенесення "Літературно-наукового вістника" до Києва, за свідченнями Є. Чикаленка дала за рік більше 10 тисяч руб. дефіциту, що стало головною причиною закриття видання. І в цьому він не бачив провини ані "Вістника", ані М. Грушевського (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 19). Див. також: *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 324; *Гирич І.* М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // УІЖ. 2016. № 5 (вересень–жовтень). С. 101–138.

3 **[(16) вересня 1906 р. Київ].** Вчора ще було мині прикро виїздити, але прокинувсь я в настрою, що нічого довше сидіти. Трохи спакувавсь, Череп[овський] не прийшов і я насамперед поїхав до наших, забрав пакунок, потім до Леонтовичів, де о 11 [-ій] мав бути й Ч[икаленко]. Чикаленка я не діждався, але з Леон[товичем] сама розмова зайшла на практичний ґрунт – він узяв папір і почав писати цифри. Просили лишитися на сніданнє – я поїхав взяти білєт і вернувся. Пробалакали на тему мого переходу до Київа etc. Потім о 3½ умовилися зійтися ще в Чикаленка. Я вернувся до готелю, спакувавсь і казав винести і відіслати на двірець річи, потім пішов до Чик[аленка]. Там був Стебн[ицький], Юркевич*, потім прийшов Леонтович. Говорили: Чик[аленко] виступав уже за потребою перенесення ЛНВ, попри "Н[ову] Громаду"; я заговорив про злуку з "К[иевской] С[тариной]", (Грінч[енко] вчора вкінці висловивсь против злуки). Говорили про потребу, щоб я приїздив до К[иєва]; як то шкода, що Матуш[евський] не переказав і я не приїхав скорше etc. О год[ині] 7[-ій] пішов до наших і з Сашею поїхали на двірець. Купе було добре, але я спав слабко – сьміхи якісь в сусіднім.

...Юркевич... – мова про Йосипа В'ячеславовича Юркевича.

4 **[(17) вересня 1906 р. Львів].** Доїхав щасливо. Нового нічого; прикро, що щось з Акад[емічним] домом не клеїться.

5 **[(18) вересня 1906 р. Львів].** Зрана обдумував попул[ярну] історію* і сів писати. Було дуже збентежило нас, що десь золотий дзигарок подівся, але потім знайшовся. Ввечері був Труш.

Зрана обдумував попул[ярну] історію... – йдеться про книжку, що вийшла в березні наступного року: *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. СПб., 1907. 175 с. Робота над виданням "смакувала" історикові, тому він написав її за досить короткий час, пишучи щодня по 11–15 сторінок (*див. записи за 6, 7, 11–13, 23, 24 вересня 1907 р.*) Як свідчить щоденниковий запис від 24 вересня 1906 р., в цей день він закінчив "Про старі часи на Україні".

Вся історія видання детально висвітлена у взаємному листуванні М. Грушевського з П. Стебницьким, який взяв на себе відповідальність за вихід книжки у світ, а також з О. Лотоцьким, який від імені "Благадійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг" подав ідею та всіляко підтримував проєкт. Ще наприкінці квітня (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький повідомляв М. Грушевському: "Іще маю до Вас доручення від нашого Видавничого товариства. Воно просить Вас, чи не мали б Ви змоги написати для його українською мовою історію України, коротшу за ту, що видали Ви по-росийські (аркушів 10). В тому єсть велика потреба зараз, а найкраще то могли б зробити ніхто інший, як Ви. От коли б мали час!" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 308).

Розпочавши роботу, 8 (21) вересня 1906 р. М. Грушевський писав до П. Стебницького: "Сим разом я, щоб знов не дати себе відтягнути якійсь иньшій роботі, відразу засів за писаня тої коротенької історії і постановив не братись за ніяку иньшу більшу роботу, доки тої історії не скінчу. І так маю вже п'ять перших глав і через два дни вишлю Вам першу частину (третину, за тиждень вишлю другу, а до кінця сього місяця, коли не трафиться якоїсь пригоди, будете Ви мати в руках уже цілу рукопис. Разом з тим буду висилати взірці та вказівки до ілюстрацій, буде їх коло 30–50, з того кільканацять Ви маєте готових, а кільканацять єсть готових тут, і я хочу Вам їх прислати. Тексту я числив коло 100 сторін, але з образками буде більше, не більше, одначе, думаю, як 150. Прошу ж тільки Вас забратися енергічно до виданя, так, щоб за місяць, по можности, з ним упоратись. В тій надії і я так гаряче до сеї роботи забрався. Другий мій дезідерат, аби ціна на книжку була визначена можливо дешева. Замість гонорару, про котрий Ви згадували, я вдоволив би ся 10, а що найбільше 15 % brutto з обіцяної ціни книжки […]. Друкувати просив би 25 тис., як була мова. Будьте ласкаві взяти способи для луччого розповсюдженя в Росії. В рахунок грошей я візьму 1000 або й більше примірників по ціні производства" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52028).

У відповідь 12 (25) вересня 1906 р. П. Стебницький писав: "Дуже радіємо, що Ви сіли за малу історію і вживаємо всіх заходів, щоб видати її як найскорше – на нашу, російську міру. Щоб упоратись за місяць – за те не ручуся, бо й набрати 10 аркушів то не дрібниця, та ще поки упорядкувати що треба з малюнками, то непомітно і час пробіжить. Певно ж коректуру доведеться Вам посилати регулярно. В кожнім разі зробимо все, чого од нас вимагає значіння Вашого ймення і самої брошюри" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 64). У цьому ж листі П. Стебницький висловив свою думку щодо гонорару, до якого обидві сторони поверталися не раз (*див. записи за 16 та 28 вересня 1906 р. та коментарі до них*).

Впродовж вересня 1906 р. – лютого 1907 р. М. Грушевський та П. Стебницький, який взяв на себе всю координацію відносин з автором, постійно обмінювалися коректами, з'ясовували правописні норми, уточнювали питання з ілюстраціями тощо (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 66; 70–71; 72–73; 86; 74; 75–76; ІР НБУВ. Ф. ІІІ. №№ 52029–52030; 52032–52034; 52066–52068; 52082–52083; 52085–52088). Обидва були незадоволені темпом підготовки видання до друку. Так, 31 (18) жовтня 1906 р. М. Грушевський нарікав: "Дуже прошу Вас прискорити складанє: за сей час я надіявся бачити книжку вже цілу вискладану – принаймні вже тепер нехай вискладають її скорше, я ж з тим тільки і давав Вам її і спішився так з її писанєм" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52029). П. Стебницький сподівався випустити "Коротку історію України" вже на Різдво, але лише 25 січня (за ст. ст.) 1907 р. завершився набір: "Весь набір викінчений – і сими днями, мабуть, вишлю решту. Знаю, що Ви незадоволені темпом роботи – але я незадоволений тим ще більш і щодня лаюсь з друкарнею. Винуватьте перш усього свій почерк, котрий якось, та й погано, розбірають лиш двоє робітників з тої друкарні; значить, як їх нема, то нема кому й дати роботу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 74).

Виникла також проблема з обкладинкою, на чому не раз наголошував П. Стебницький, шукаючи виходу: "Присланий Вами малюнок на віньєтку (кобзарь) – мусимо одхилити. Раз, що він дуже грубо зроблений […]. Друге – той кобзарь, на наше око, в кацапськім убранні – сорочка на випуск і спускні штани – значить різатиме око і викликатиме непорозуміння. Була така думка – поставити малюнок короля Юрія, що з печатки. Як Ви на се? Якби був такий підходящий малюнок, щоб кобзар був трохи стілізований, то

добре б, – але, на жаль, нема" (Там само. Арк. 73; лист від 25 листопада (за ст. ст.) 1906 р.). Підготовка видання добігала кінця, а питання з обкладинкою так і не було вирішено, і 18 лютого (за ст. ст.) 1907 р. П. Стебницький знову повернувся до нього: "Тепер задержка за обкладинкою. Ваше кліше давно одхилили […]. Думали були поставити короля Данила, але знов завагались. Шукав я весь час підходящих малюнків – не заходив. Але останніми днями натрапив на чудовий портрет Остапа Вересая з поводирем і дав його художнику, щоб зробив з нього малюнок обкладки. Коли вийде добре – візьмемо, а ні – то, мабуть, пустимо без малюнка" (Там само. Арк. 75). Терпіння М. Грушевського увірвалося, й на цю інформацію 3 березня (за ст. ст.) 1907 р. він відповів лаконічно: "Таки книжки «Історії» нема й досі. Випустіть її уже, хоч і без всякого образка, аби лиш вийшла, а то місяць за місяцем минає, а її як нема, так нема" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52034).

Не менш важлива проблема виникла з короткою політичною програмою українців, поміщеною автором наприкінці книжки. У передньому слові до другого видання "Короткої історії України" М. Грушевський зазначав, що 1-ше видання вийшло "без закінчення, де була коротка політична українська програма. Видавці вилучили її, з огляду на цензуру, в тих примірниках, які призначалися для продажі в Росії" (*Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). 2-е вид. К., 1917. С. 3). Детально пояснює цю обставину лист М. Грушевського від 23 січня (4 лютого) 1907 р. Відповідаючи на запитання П. Стебницького, що робити з прикінцевою публіцистичною частиною, через яку книжку могли сконфіскувати, історик подав декілька варіантів, які, врешті, й були реалізовані: "Щодо публіцистичного закінчення моєї книжки, то я на всі публіцистичні елементи дав Вам право повного «усмотрения» ще відразу. І коли Ви, справді, думаєте, що воно може погубити книжку, то можна ту політичну програму на кінці с. 174 і на 175 пропустити, хоч вона, на мій погляд, не повинна вражати читача, як щось механічно приліплене. Порадьтесь з Ол[ександром] Ігн[атовичем] щодо цензурности і уместности. Як нецензурно тільки, а уместно, то попрошу надрукувати з 1000 прим[ірників] з сим теперішнім закінченнєм і вислати за границю мині (се друкарня може зробити, скільки знаю, тільки подає заявленіє, що вислала 1000 прим[ірників] за границю, й вони не йдуть під догляд), а як і се не можна – то відбити для мене штук 10 останнього аркуша з тим закінченнєм. В такім разі кінець с. 174 треба змінити так: «…але всі люде, що хочуть правдивого добра для України, повинні доходити того, чого добивалися предки наші ще за козацьких часів: аби всі люде мали рівне право у всім й самі всякими справами порядкували, аби була свобода і права, аби власти були виборні і перед громадою відповідали, аби земля належала до трудящих, що її самі обробляють і не було робучому чоловіку ні в чім кривди, аби на Україні була всяка наука й осьвіта, суд і діловодство на українській мові, і своїми місцевими справами люде тут могли самі порядкувати» (розуміється, і в тім можете робити зміни), а потім те, що на стор. 176). Як же цензурно і уместно те теперішнє закінченнє, то лишіть" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52032).

О. Лотоцький, на думку якого зважав М. Грушевський, порадив випустити останні сторінки, бо "інакше пропаде уся книжка" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 327). Врешті, побажання М. Грушевського були враховані, і, як повідомляв П. Стебницький, "1000 прим. повного змісту будуть зараз послані в Львів" (Там само. Спр. 770. Арк. 75). Для поширення в підросійській Україні видрукували примірники з тим текстом, який подав у листі від 23 січня (4 лютого) 1907 р. М. Грушевський. У Бібліотеці НТШ (нині Відділ україніки ЛННБ ім. В. Стефаника) зберігається один із таких примірників зі штампами та інвентарними номерами (3043) Бібліотеки НТШ. На титульній сторінці примірника (сучасний номер РЛ 26082 у) рукою тогочасного завідувача бібліотеки НТШ І. Кревецького зроблено напис: "[вид. для Російської України, без закінчення]".

Популярний нарис історії України "Про старі часи на Україні", призначений насамперед для селянства, вийшов лише в березні 1907 р.: 24 березня (за ст. ст.) 1907 р. М. Грушевський писав до Петербурга: "Нині дістав перші чотири примірники «Історії», мабуть разом з тим вислали Ви і транспорт її до книгарні тутешної і до українських" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52035). У Львові перші 1000 примірників за місяць вже розійшлася, у Києві книжка поширювалася значно повільніше: за півроку книгарня "Киевской старины" продала лише 700

(ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52036; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 80). Про велику популярність "Короткої історії України" свідчать як рецензії, зокрема І. Копача та В .Доманицького, так і численні передруки фрагментів у шкільних читанках і окремими виданнями. Друге розширене видання (без ілюстрацій) вийшло 1917 р. у Києві, там же 1919 р. побачили світ ще чотири видання, наступне – того ж року у Відні (*Капраль М., Фелонюк А.* Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 23. Львів, 2014. С. VI–XI).

6 **[(19) вересня 1906 р. Львів].** Писав попул[ярну] історію, був Кордуба і Фр[анко] – якийсь не дуже смачний, потім я виходив до міста, по полудні спав, писав попул[ярну] історію і отсю історію подорожі. Холодно, пасмурно, порохи, вітер.

7 **[(20) вересня 1906 р. Львів].** По вітрах дощ, і настала дуже гарна й мила погода. Я завзявся і нічим не займаюся, крім попул[ярної] історії, котра починає мині дуже смакувати, досить принаймні.

8 **[(21) вересня] [1]906 [р.] [Львів],** п'ятниця. Телєфон не функціонує, і комунікації майже нема. Вчора ходив в Т[оварист]во, щоб побачитись з Лукіяновичем; приходив Стеслович в справі Ак[адемічного] дому щодо знижки й кавці[ї], я просив Лукіян[овича] уступити, і він ввечері вчора мав конференцію, на якій прийшли до згоди. Прочитав статю Сумцова про поль[сько]-укр[аїнські] отношенія.

9 **[(22) вересня 1906 р. Львів].** Роблю як попереду. Були Лукіяновичі ввечері, перед тим Франко. Загайкевич* зголошувався в справі приїзду Геча*. Видруковали аж тепер!!! мою статю про нац[іональні] моменти в "Странi"!!!*

…Загайкевич… – мовиться про українського громадсько-політичного діяча, адвоката Володимира Вікторовича Загайкевича (1876–1949).

…в справі приїзду Геча. – мова про німецького історика, журналіста й громадського діяча, співзасновника і редактора першого спеціалізованого німецького журналу зі східноєвропейської історії "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" Отто Геча (Hötzsch) (1876–1946). Про свій намір побувати в Україні та, зокрема, Львові, О. Геч повідомив львівського професора заздалегідь у листах від 29 травня, 23 липня та наприкінці липня – на початку серпня (за н. ст.) 1906 р. Домовляючись про зустріч, він радився щодо свого маршруту, розробленого відповідно до рекомендацій Грушевських, накреслював план питань до обговорення з колегою: переклад німецькою "Очерка истории украинского народа", український рух, наукові проблнеми української історії. Про дату (неділя, [23 вересня (за н. ст.) 1906 р.], час (1:30) приїзду, готель, де мав намір зупинитися у Львові ("Жорж") повідомив напередодні телеграмою. Детально див.: *Тельвак В., Радченко О.* Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського // Архіви України. 2018. № 2–3. С. 212–226. *Див. також записи за 10–11 вересня (за ст. ст.) 1906 р.*

Видруковали аж тепер!!! мою статю про нац[іональні] моменти в "Странi"!!! – *Грушевский М.* Национальные моменты в аграрном вопросе // Страна (СПб.). 1906. № 154. Стаття написана 30 червня – 1 липня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. записи за ці дні*).

10 [(23) вересня 1906 р. Львів], неділя. Зрана не виходив, перед вечером був Геч, потім я його відпровадив. Він зробив не особливе враження і як людина, і своїм офіціальним пруським світоглядом*. Його заінтересованнє Україною робить теж враження чогось не серіозного, а для якогось pro bono externo [для доброго вигляду (*латин.*)].

...і своїм офіціальним пруським світоглядом. – Не змінилося це враження М. Грушевського від знайомства з німецьким вченим Отто Гечем (O. Hötzsch) й пізніше, про що він писав петербурзькому колезі О. Лаппо-Данилевському на початку березня 1909 р.: "Человек он симпатичный, это верно, но уже очень прусский" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 323). "Вы правы: он, судя по слухам, заядлый пруссак", – погоджувався О. Лаппо-Данилевський у своєму листі-відповіді від 12 березня (за ст. ст.) 1909 р. (Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 145).

11 [(24) вересня 1906 р. Львів]. Зладив до висилки Стебницькому ⅓ попул[ярної] історії. Передполудне був в місті – в банках etc., потім в Т[оварист]ві на rendez-vous з Гечом; був Фр[анко], Гнатюк, Лозіньский. Виявилося, що Геч не знав істнования ЛНВ! Перед обідом зробив собі ножну купіль і ходив на спацер. Дістав лист від Пустошкіна й сходив до нього ввечері – в справі Шамраєва і Галі*. Неприємна перспектива, що він може сюди приїхати.

Дістав лист від Пустошкіна й сходив до нього ввечері – в справі Шамраєва і Галі. – Згаданий вже другий за короткий час лист російського консула у Львові К. Пустошкіна від 10 (23) вересня 1906 р. до М. Грушевського зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 34. У ньому він повідомляв, що знову отримав запит від В. І. Шамраєва, і просив зайти для розмови в цій справі, бажано з братом, О. Грушевським. Це було не перше (*див. запис за 9 серпня (за ст. ст.) 1906 р.*) і не останнє запрошення консула, оскільки до з'ясування місця перебування Ганни Шамраєвої підключилася й львівська поліція. За результатами її розслідування 13 (26) листопада 1906 р. М. Грушевський отримав черговe запрошення К. Пустошкіна (Там само. Арк. 35). Незважаючи на відповіді посла про неможливість встановити адресу дружини через її братів, В. І. Шамраєв не заспокоювався. Про це свідчить його черговий лист з погрозами до М. Грушевського від 10 квітня (за ст. ст.) 1908 р.: "Ввиду Вашего ложного показания российскому консулу о неведении, где находится моя жена, а Ваша сестра с детьми моими, я настоящим прошу Вас в последний раз, до принятия против Вас репрессивных мер, указать мне адрес ее" (Там само. Арк. 74–74 зв.). У зв'язку з цими погрозами, під час гостювання Ганни з дітьми у Львові вона зупинялася не у брата на віллі, а на винайнятій квартирі. *Див. коментарі до записів за 14 листопада 1905 р., 9 серпня, 16 листопада 1906 р.*

12 [(25) вересня 1906 р. Львів]. Телефон знову не функціонує, біда! Сидів дома, погода була мерзенна – летів сніг. Роблю далі незмінно коло попул[ярної] історії. Се розриває гадки й відриває від тутешніх; дуже тяжко бачити якийсь брак гадки, енергії – рутинну проторену колію, поза яку ані випхати навіть найліпших з сього Товариства людей!

13 [(26) вересня 1906 р. Львів]. Холодно, сніг і дощ далі. Вночи мороз – поморозив цвіти. Відбув я засідання в Тов[аристві] Шевч[енка]*. Зрештою роблю правильно над популяр[ною] історією й все більше вхожу в смак сеї роботи. Денно пишу 11 до 15[-ти] сторінок.

Відбув я засідання в Тов[аристві] Шевч[енка]. – Йдеться про засідання Виділу НТШ, яке відбулося 26 (13) вересня 1906 р. Окрім розгляду традиційних фінансово-організаційних та господарських питань на засіданні було ухвалено прийняти в члени НТШ Юлію Леонтович (дружину В. М. Леонтовича), увільнивши її від сплати членських внесків на 10 років, враховуючи витрати при передачі Товариству бібліотеки її покійного батька – Володимира Лесевича. Для допомоги в упорядкуванні книгозбірні В. Лесевича постановили взяти О. Іванчука (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 81 зв. – 82).

14 [(27) вересня 1906 р. Львів]. Розвідувалася Мар[инця] через Колесу про мій урльоп – казав, що нема. Прикидували написати Василько ще раз – написали нині. Хоч не знаю, чи доведеться їхати в Київ і з того урльопу користати.

15 [(28) вересня 1906 р. Львів]. Роблю в тім же. Експедіюю "Історію" по книгарнях.

16 [(29) вересня 1906 р. Львів]. Стебницький прислав листа – досить немилого, дідівського тону*, так що я під першим вражінням хотів написати, що сам видам "Історію", але нема що сваритися.

Стебницький прислав листа – досить немилого, дідівського тону… – це була відповідь на лист М. Грушевського від 8 (21) вересня 1906 р. (*див. коментар до запису за 5 вересня 1906 р.*). У згаданій кореспонденції від 12 (25) вересня 1906 р. П. Стебницький розлого описує свої думки щодо видання популярної праці М. Грушевського "Про старі часи на Україні. Коротка історія України". Він тішиться, що "мала історія" знаного вченого побачить світ і запевняє, що "Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг", у якому він на той час виконував обов'язки секретаря, зробить все, "чого од нас вимагає значіння Вашого ймення і самої брошури". Одночасно П. Стебницький висловив сумніви щодо розміру авторського гонорару: "От не знаю, чи зговоримося ми з Вами за гонорар в тій формі, яку Ви тепер висловили. Коли я Вас добре зрозумів, то Ви маєте на меті 10–15 % продажної ціни всієї кількості виданих примірників. Се, як лічити, напр., з ціни 20 коп. на 25 000 прим., то вийде 500 руб., замість звичайних, що ми платимо за такий розмір – 125 руб. Дуже велика ріжниця, і навряд чи вистачить нам на такий гонорар грошей. […] Ми з великою радістю припинемо всі інші намічені видання, щоб випустити Ваш твір, але було б небажано у зв'язку з сим заводити Товариство в довги, що неодмінно буде, коли ми будем змушені ассигнувати 500 рублів на гонорар автору. Так що, будь ласка, ще обміркуйте, може б Ви не примушували Товариство переступати за ті норми, яких воно досі держалось згідно з постановами своїх загальних зборів. Я розумію, що Грушевському треба б зробити виїмку, але се дуже складно і для наших теперішних обставин трудна річ" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 64–65 зв.). Найвірогідніше, саме ці слова М. Грушевський сприйняв як "дідівський тон". І в подальшому листуванні М. Грушевського з П. Стебницьким щодо видання "Короткої історії України" не раз порушувалися питання гонорару (*див. записи за 5, 28 вересня 1906 р. та коментарі до них*).

17 [(30) вересня 1906 р. Львів], неділя. Зрана робив, потім expromt[-ом] вийшовши кинути листи, стрів Мар[инцю] і Кул[юню], що вийшли до церкви, але до Василіянок було запізно, отже поїхали до православної, але там тільки дяк читав утреню. Відти з Кул[юнею] ми купували бросквини й чекали Маринцю в Т[оварист]ві – та пішла до Трушів з нагоди уродин. Писав статю до "Укр[аинского] Вест[ника]"*.

Писав статю до "Укр[аинского] Вест[ника]". – Найвірогідніше, йдеться про статтю "Против течения", яку М. Грушевський готував впродовж 17–18 вересня (за ст. ст.) 1906 р. для № 15 "Украинского вестника", який не вийшов (останній № 14 побачив світ 7 вересня (за ст. ст.) 1906 р.). У листі кінця 1906 р. М. Грушевський звертався до О. Лотоцького з проханням надіслати до Києва статтю "Против течения", яка призначалася для "Украинского вестника" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52086). Цю працю вчений включив до збірника "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907), до якого увійшли його публікації в "Украинском вестнике" та інших російських виданнях ("Сын Отечества", "Страна", "Киевские отклики"). І хоча в примітці до статті "Против течения", яка відкрила збірник "Освобождение России и украинский вопрос", автор зазначав, що вона написна у серпні 1906 р. саме для 15-го номера "Украинского вестника", вважаємо вказану авторську дату помилковою, тим паче, що у щоденних нотатках за серпень 1906 р. відомостей про підготовку жодної статті до цього видання не зафіксовано.

18 [вересня (1 жовтня) 1906 р. Львів]. Знову погода сі дні така, що любо! Як прикро, що мороз попалив цвіти. Я роблю перед обідом Wechselfussbad [контрастні ванни для ніг (*нім.*)] і потім іду на спацер; але по обіді щось не сплю – маю прилив крови до лиця. Рано докінчив і вислав статю до "Укр[аинского] Вест[ника]".

19 [вересня (2 жовтня) 1906 р. Львів]. Був в місті – на купні, обстригся, замовив торт etc., але потім мав біль голови. Не служить мині місто!

20 [вересня (3 жовтня) 1906 р. Львів]. Був день собі як звичайно. По полудні впали мині правила про премії академічні*, й я спостеріг, що се останній термін для "Очерка". Довго роздумував на всі боки – рішеннє останнє відложив до завтра. На вечер просили Фр[анка], Гнат[юка], Труша і Лукіяновичів, але Труша не було.

***…правила про премії академічні…* –** йдеться про Уваровську премію, засновану 1856 р. на честь Президента Петербурзької академії наук графа С. С. Уварова його сином, відомим російським археологом О.С. Уваровим, для відзначення оригінальних праць з російської історії та драматичних творів. 17 січня (за ст. ст.) 1857 р. Олександр ІІ затвердив "Положение о наградах графа Уварова". Щорічно до фонду, відомого під назвою "Награды графа Уварова", О. С. Уваров вносив 3000 руб. сріблом, які розподілялися на одну велику (1500 руб.), дві малі (по 500 руб.) і одну заохочувальну (500 руб.) премії. Оголошення результатів відбувалося щорічно впродовж 1857–1914 рр. на день святого Сергія – 25 вересня (за ст. ст.) (*Хартанович М. Ф.* Награды графа Уварова в Императорской Академии наук // Академия наук в истории культуры России в XVIII– XX вв. СПб., 2010. С. 312–334).

24 вересня (за ст. ст.) 1906 р. неодмінний секретар Імператорської академії наук С.Ф. Ольденбург направив М. Грушевському офіційного листа з повідомленням, що за

умовами конкурсу необхідно надіслати 2 примірники "Очерка истории украинского народа" (СПб., 1906) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 90). Ще не отримавши дану кореспонденцію, 21 вересня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський відіслав "Очерк" (*див. запис за 21 вересня 1906 р.*). Паралельно він звернувся до фактичного голови Комісії з присудження премій графа Уварова, відомого російського вченого О. Лаппо-Данилевського з проханням зняти "Очерк" з конкурсу, якщо видання не відповідає його умовам. У відповідь 30 вересня (за ст. ст.) 1906 р. петербурзький колега запевнив, що праця українського історика вповні підходить під Уваровську премію, однак, якщо у членів комісії виникнуть сумніви, то він врахує побажання автора (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 316; Письма А.С. Лаппо-Данилевского М.С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 140).

Про подальший розвиток подій, вже через рік, свідчить черговий лист С. Ф. Ольденбурга від 18 вересня (за ст. ст.) 1907 р. Неодмінний секретар Імператорської академії наук повідомив, що поданий на здобуття "Наград графа Уварова" "Очерк истории украинского народа" М. Грушевського (2-е вид. СПб., 1906) визнано таким, що заслуговує премії. Однак, додавав адресант, у зв'язку з недостатньою кількістю коштів для грошової винагороди, Академія вважає справедливим, згідно з положенням про "награды", відзначити працю М. Грушевського "почетным отзывом" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 91). Ця інформація зафіксована також у спеціальному звіті: Отчет о сорок девятом присуждении наград графа Уварова, читанный в публичном заседании Императорской академии наук 25 сентября 1907 года непременным секретарем академиком С. Ф. Ольденбургом. СПб., 1907. С. 2. З цього приводу невдовзі відгукнулися львівське "Діло" і київська "Рада", пояснюючи своїм читачам важливість відзначення премією, навіть у вигляді "почетного отзыва", наукового доробку українського вченого (З приводу "почетного отзыва" про працю проф. М. Грушевського // Рада. 1907. № 275. 8 грудня. С. 4).

Академічна Комісія з присудження премій запропонувала підготувати цей відгук В. Ключевському, однак, покликаючись на зайнятість в університеті, він відмовився, тому відгук подав Д. О. Корсаков: Отзыв о сочинении М.С. Грушевского: "Очерк истории Украинского народа", изд. 2-е, дополненное, СПб. 1906 г. (с приложением трех географических карт) / составил Д. Корсаков. Отчет о сорок девятом присуждении наград графа Уварова (Читан в публичном заседании Императорской Академии Наук 25 сентября 1907 г.) // Записки Императорской академии наук по Историко-филологическому отделению. СПб., 1909. Том 10. Вып. 1. С. 471–498). Передрук відгуку див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 230–255; 551–553. У відгуку автор відзначав, що "Очерк истории украинского народа" є найновішим на той час оглядом усього перебігу південноруської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст. і гідний премії графа Уварова.

21 [вересня (4 жовтня) 1906 р. Львів]. Зрана написав лист й вислав "Очерк" до Академії. Quod faustum sit!* А Труш мині зробив завід з рисунками, і я пополудні сам нарисував Юрія Гал[ицького]*.

Quod faustum sit! – Тут М. Грушевський використовує скорочений варіант латинського крилатого вислову "Quod bonum, faustum, felix fortunatumque sit!" ["Нехай це буде для добра, щастя й добробуту!"], лаконічно передаючи ним свій настрій: "Нехай щастить!"

...і я пополудні сам нарисував Юрія Гал[ицького]. – Згаданий рисунок – зображення Юрія Львовича, пов'язаний з підготовкою першого ілюстрованого видання М. Грушевського – популярної книжки під заголовком "Про старі часи на Україні. Коротка історія України", яка він написав за досить короткий термін упродовж 8–24 вересня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за 5 вересня 1906 р. та коментар до нього*). У збереженому автографі (рукопис, оригінал) праці на марґінесах окремих аркушів М. Грушевський позначив ілюстративний ряд (43 позиції) у вигляді прямокутників (синім олівцем) з нумерацію та підтекстівками, який майже повністю відповідає опублікованому (ЦДІАК України. Ф. 1235.

Оп. 1. Спр. 161). У підборі ілюстрацій до видання активну допомогу надавав О. Лотоцький, який, за словами П. Стебницького, "на такі справи, як заходи коло ілюстрованих брошур, [...] митець" (Там само. Спр. 770. Арк. 65). Свого таланту до ілюстування видання доклав і сам автор, підготувавши рисунок із портретом Юрія Галицького (Юрія І Львовича), про який згадує в даній щоденниковій нотатці.

В основу свого твору М. Грушевський поклав опубліковані О. Лаппо-Данилевським фотографії добре збережених вислих печаток на автентичних грамотах Болеслава-Юрія ІІ 1325–1335 рр. та їхні детальні описи (*Лаппо-Данилевский А.* Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. СПб., 1907. С. 211–311 (Табл. V–VII, IX)). Гіпотези тогочасних дослідників, і зокрема М. Грушевського, про використання Болеславом-Юрієм ІІ на своїх грамотах печаток Юрія І Львовича (відповідно з його зображенням) дотримуються й сучасні вчені (*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти. Львів, 2004. С. 146, іл. 3, 10–12; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. К., 2011. С. 49–51). Грамоти з печатками, опубліковані О. Лаппо-Данилевським, зберігалися в Кенігсберзькому державному архіві, на даний час – Таємному державному архіві прусської спадщини в Берліні (GSPK, Berlin). Збірник "Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси", який побачив світ лише 1907 р., О. Лаппо-Данилевський на прохання львівського колеги надіслав у друкарських відбитках ще у квітні 1905 р. ("Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публикация И. Б. Матяш // Исторический архив. М., 2002. № 4. С. 139).

Про подальшу історію згаданого в щоденнику рисунка, який послужив основою виготовленнння кліше для "Короткої історії України", свідчить лист М. Грушевського до П. Стебницького, відправлений в ході верстки видання, в якому він просить надсилати йому третю коректу, аби проконтролювати підписи та відповідність ілюстрацій до тексту (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52029; 52032). 9 грудня (за н. ст.) 1906 р. подає низку уточнень: "На с. 25 я викинув оден образок, бо се монета фальшива. З стор. 27 образок перенесіть на с. 28, а з ст. 33 на 30. Але найбільша біда з образком на с. 41. Я ж умисно долучив свій рисунок, а рисовник таки наробив не знать чого: тюрбан, а на нім роги, а се просто корона. Сей рисунок треба зараз перерисувати й зробити нове кліше". Щоб переконати адресата у невідповідності зображення, М. Грушевського у цьому листі подав схематичний начерк голови князя Юрія Львовича (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52067).

Цей портрет Юрія Галицького (Юрія І Львовича) роботи М. Грушевського виявлено науковцями Історико-меморіального музею Михайла Грушевського під час упорядкування альбому-каталогу іконографії історика у 2016 р. Рисунок (папір, олівець, 29,0 х 23,0) з добре промальованим обличчям не завершений, не має також сигнатури. Виконаний на звороті бланку "Издание С. Ф. Грушевского / Заведует душеприказчик Михаил Сергееевич Грушевский". Він зберігся серед численних матеріалів до ілюстрованих видань вченого, які походять з його львівської вілли та, імовірно, разом з архівом у другій половині 1930-х років надійшли до Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. Нині зберігаються в одній із папок під назвою "Архів Грушевського" у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (колекція перебуває в стадії опрацювання та каталогізації). Детально про історію колекції див.: *Кондаурова Г.* "Архів проф. Михайла Грушевського" у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 353–376.

22 [вересня (5 жовтня) 1906 р. Львів]. Дуже утішив нас лист від Василька в справі урльопу*, ходилисьмо з Кул[юнею] і Мар[инцею] по парку й розмовляли про подоріж до Італії. Пополудні пересаджували рожі й маґонії.

Дуже утішив нас лист від Василька в справі урльопу… – згаданий лист від 3 жовтня (20 вересня) 1906 р. з повідомленням про позитивне вирішення справи відпустки М. Грушевського зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 3. *Див. запис за 7 липня (за ст. ст.) 1906 р. та коментар до нього, а також записи за 8, 16 липня, 14, 22 вересня, 1 жовтня 1906 р.*

23 [вересня (6 жовтня) 1906 р. Львів], субота*. Докінчував нині популярну історію* – завтра допишу кінець сам. Пополудні ходили на виставу купувати дерева. Прегарна погода, ясно, сонце. Іно з газет суне смуток безконечний.

Субота. – Написано над закресленим "П'ятниця".

Докінчував нині популярну історію… – *див. запис за 5 вересня 1906 р. та коментар до нього.*

24 [вересня (7 жовтня) 1906 р. Львів]. Дописав і виекспедіював кінець популярної історії*. День був кислий, з дощем, і Михайло на відходнім зробив неприємність – прийшли переробляти кльомб. Маринця поїхала на двірець і привезла наших, обідали у нас, потім ми їх відпровадили на їх помешканнє, яке застали замкненим і ледво дісталися.

Дописав і виекспедіював кінець популярної історії. – *Див. коментар до запису за 5 вересня 1906 р.*

25 [вересня (8 жовтня) 1906 р. Львів]. Роблю собі вакації по праці над "Історією". Зрана ходив купувати дерева на виставу, "увлекся" й накупив дуже богато. Був дощ, і я під дощем ходив за ними кілька разів, був в місті, прийшло богато грошей від Панафід[іної] і Думнова*. Писав листи.

…і Думнова. – Мовиться про російського книговидавця і книгаря Думнова Володимира Васильовича (1854–1926) У 1886 р. придбав у власність фірму "Наследники братьев Салаевых", яка спеціалізувалася на виданні підручників для середніх і початкових навчальних закладів. Разом з І. Д. Ситіним був головним постачальником шкільних підручників.

26 [вересня (9 жовтня) 1906 р. Львів]. Повізую – поробляю кореспонденцію, коректи etc. Був нині в банках з Галею. Думав садити дерева, але не було робітника. Потроху розмахуюсь до т[ому] VI. Наші обідають сі дні у нас.

27 [вересня (10 жовтня) 1906 р. Львів]. Зачав коло т[ому] VI, був потім в унів[ерситеті], щоб переглянути книги до того, і в банках. Не знати як бути з урльопом, що не приходить. Треба буде зачати курс*, чи написати ще до міністра – не знаю.

Треба буде зачати курс... – на даний семестр курс М. Грушевського був розписаний наступним чином: "Економічне і культурне життя в українсько-руських землях в XVI–XVII ст." (2 год. щотижня); "Галицько-Волинська держава і XII–XIV ст." (1 год. щотижня); "З культурного руху у Східній Європі XVI ст." (1 год. щотижня); "Історичні вправи" (1 год. щотижня).

28 [вересня (11 жовтня) 1906 р. Львів]. Четвер. Привів Гайдач робітника садити дерева, і я з ним цілий день порався, було досить зимно, і я дістав легкий катар горла. Ввечері зателефонував до мене Лукіянович, що є телеграма до мене й Франка, я просив роспечатати, й він прочитав ґратуляцію з причини іменування мене й Фр[анка] докторами*. Признаюсь, що се не зробило мені ніякої приємности, я вже аж потім собі то на розум клав – бути вдоволеним. Від Стебн[ицького] лист в характері торгу за гонорар*, дуже мало мині сподобався – хочу зректися гонорару.

...він прочитав ґратуляцію з причини іменування мене й Фр[анка] докторами. – Йдеться про обрання М. Грушевського разом з І. Франком почесними докторами Харківського університету. Згідно з чинним тоді положенням за період від 1805 р. по 1916 р. в Харківському університеті було обрано приблизно 200 почесних членів, членів-кореспондентів та докторів. Невдовзі після обрання почесним доктором М. Грушевський писав до новообраного ректора університету Д. І. Багалія: "Одержавши повідомленнє, з поворотом до Львова, про честь, вчинену мині Харківським університетом, прошу прийняти від мене глубоку подяку й переказати її раді університету й історично-філологічному факультетові. Високо ціную честь, зроблену мині найстаршим з українських університетів, прославленим стількома визначними діячами на полі науки, котрому віддав я мої сили" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 72). Як свідчить інший лист львівського професора до Д. І. Багалія (від 20 жовтня (за ст. ст.) 1906 р.), саме останній подав пропозицію Раді університету щодо кандидатури М. Грушевського та доповідав у цій справі (Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм / Вступ, публікація В. Заруби) // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 434). Про це йдеться і в листі О. Лотоцького до М. Грушевського середини жовтня 1906 р. Розробляючи подальшу програму "Украинского вестника" та визначаючи коло авторів, О. Лотоцький мав намір залучити до видання й Д. Багалія: "Я йому сими днями послав другу пропозіцію, для його придатнійшу; кажуть він був докладчиком перед універс[итетською] радою про Ваші наукові праці і заслуги – перед Вашим докторуваннєм, то я й просив його, щоб написав про Вас статтю на підставі фактів свого доклада. Коли се напише, то се буде з його «шерсти клок». А мені іменно хочеться, щоб написало про Вас яке «ймення» – ввиду важливости предмета..." (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 320).

Від Стебн[ицького] лист в характері торгу за гонорар... – йдеться про лист від 25 вересня (за ст. ст.) 1906 р. У ньому, як і в попередній кореспонденції від 12 (25) вересня 1906 р., згаданій у щоденниковій нотатці за 16 вересня (за ст. ст.) 1906 р., П. Стебницький повертається до питання про гонорар за видання праці М. Грушевського "Про старі часи на Україні. Коротка історія України". Зокрема, він писав: "Мені здається, що в Київі я говорив Вам про наш звичайний розмір гонорару і що навіть Ви висловили на те свою згоду. Може я помиляюсь, але іменно з того представлення й виникли мої сумніви з приводу нових Ваших умов. Коли ж Ви виходили в своїх обрахунках з других даних і мали на меті загальну цифру 250 карб., – то хоч ця цифра і значно відходить від загальної норми, але Товариство, на мою думку, охоче піде на ці умови, аби видати Вашу книжку. Я – як бачите – виходив з цифри ще вищої і через те й завагався. При такім гонорарі (250 р[уб.]) – справді, можна визначити й 15 коп. за примірник. Врешті трудно сказати точну цифру, в скілько обійдеться нам видання, бо ще не знати, скілько доведеться робити клішів і якого

вони розміру. Товариство згодиться краще виплатити грішми, а втім – се вже подробиця" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 66–66 зв.).

Своє бажання "зректися гонорару" М. Грушевський обґрунтував у відповіді: "Невже Ви думаєте, що весь дальший розговор з моєї сторони про гонорар був би можливий, якби Ви сказали мині розмір його. Ви спитали загально, чи я пристану на звичайний гонорар, і я сказав, що пристану. При сім я мушу й стояти, а як тепер з Ваших слів виходить, що звичайний гонорар винесе 125 руб., то з такої суми грошеві потреби не багато позискають, і я уважаю за ліпше зовсім гонорару зректися і тим сю діскусію закінчити. Пропонуючи взяти книжок, я надіявся тим причинитися до скоршого розповсюдження книги, але як се, Ви предвидете, може стрінутися з трудностями, то й не порушуйте сеї справи. Що до мене належало, я зробив – вислав Вам тиждень тому манускрипт" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52083).

Непорозуміння з гонораром залишалися і після виходу книжки, і це питання не раз порушувалося впродовж наступного року. У листах від 7, 27 серпня та 19 вересня (за ст. ст.) 1907 р. П. Стебницький підтверджує оговорений гонорар в 250 руб., який покрили за рахунок продажу примірників, адресованих на львівську книгарню НТШ (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 79–80, 81–82, 77–78). Ці непорозуміння породили в М. Грушевського необґрунтовану думку, що його особа "петербургській компанії «не ко двору»" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52037). Залагоджуючи конфлікт, П. Стебницький відповідав: "Не можу ще не вернутися до Вашого «не ко двору»… Киньте цю думку, дорогий Михайло Сергієвичу! Вірте мені, що вона зовсім безпідставна! Ви для мене – Грушевський, і цього слова досить, щоб зхарактеризувати, з якою глибокою пошаною я до Вас відношусь" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 78). *Див. також коментарі до запису за 5, 16 вересня 1906 р.*

29 [вересня (12 жовтня) 1906 р. Львів]. Саджено дерева далі, і я при тім брав чинний уділ. Погода поправилася знову, досить гарно, сонце, хоч і нема тепла. Був пополудні Томаш[івський], приходив і Фр[анко]. Я, розмовляючи з Том[ашівським] про українські й иньші справи, розворушив свої "болєщі", і зіпсув собі настрій; Мар[инця] теж розстроїлася й почала наді мною уболівати, а се мене вправило ще в більшу мелянхолію. Причинився до того й лист від Чикаленка*. Кулюнця простудилася теж.

Причинився до того й лист від Чикаленка. – Після закриття "Громадської думки" Є. Чикаленко вживав усіх заходів для видання нової газети. З цією метою він викликав до Києва М. Грушевського, який пробув там з 27 серпня до 3 вересня (за ст. ст.) 1906 р. Лист Є. Чикаленка від 26 вересня (за ст. ст.) 1906 р. містить детальну інформацію про всі події довкола організації щоденної газети після від'їзду львівського професора. Зокрема, він оповідав про плани запросити на редактора О. Русова, що дозволило б в очах суспільства презентувати газету не як справу київського "кружка" під фірмою "Грінченко і К°", а як всеукраїнський орган. Висловив Є. Чикаленко і сподівання на підтримку газети видатним меценатом В. Симиренком (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 77–78).

30 [вересня (13 жовтня) 1906 р. Львів]. Саджу дерева, але нині холодно, і я меньше виходжу – ще мене катар тримає. Перед полуднем відбув засідання секції* й дирекції. Там довідався, що урльоп уже експедіюється, а то я вже непокоївся, що може поляки ще йому переломлять ноги. По полудню прийшов Гайдач, і я до темна садив дерева з ним власноручно.

Перед полуднем відбув засідання секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулося 13 жовтня (30 вересня) 1906 р., на внесення М. Грушевського ухвалили випустити перший том нової серії "Руської історичної бібліотеки" під назвою

"Українсько-руський архів", в якому подати працю І. Свєнцицького "Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича" (*див. записи за 17 січня та 5 квітня 1906 р. та коментарі до них*). Зреферовано також статті І. Франка та З. Кузелі (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 68 зв.).

1 **[(14) жовтня 1906 р. Львів],** неділя. Був прегарний, теплий день. Я робив, як сі дні, коло т[ому] VI, в котрім нарешті починаю розмахуватися – став на шини. Писав листи в украї́н[ських] справах, але якось удержався при гуморі. Прикро за "Украин[ский] Вестник", побоююся і за свій коміс у Пірожкова, а Лотоцький як зарікся – не пише*. Прийшов і від Василька лист про урльоп (з мініст[ерською] справко[ю]), що нас підправило на гуморі. Ввечері були наші і Фр[анко], але він скоро пішов.

..а Лотоцький як зарікся – не пише. – Перерва у листуванні була не така вже й довга: останнього листа перед цією щоденниковою нотаткою О. Лотоцький відправив 13 серпня (за ст. ст.) 1906 р. Ніби передчуваючи нарікання або вже отримавши таку кореспонденцію М. Грушевського, наприкінці вересня (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький свого листа розпочинав словами: "Лаєте Ви мене аж на всі заставки, а я мовчу та жду, що то Вам доброго можна буде написати. Але виходить, що нічого" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 312–316).

2 **[(15) жовтня 1906 р. Львів].** Робітники робили в городі, і тому що все новий приходить, я мусів поучувати, й від сонця чи що розболілася мині вкінці голова. Але робив – і вечером Кулюня сиділа у мене за плечима, й я голосно читав, що пишу: з Рея про шляхецьке житє*.

...з Рея про шляхецьке житє. – Йдеться про твори польського письменника, релігійного полеміста епохи Відродження, політика, музиканта Миколая Рея (1505–1569).

3 **[(16) жовтня 1906 р. Львів].** Нині по вчорашнім болю голови я був обережний, і день пройшов добре. Сі дні прегарна погода. Я роблю все коло т[ому] VI і досить вложився в те. Прийшов лист від Лангового* – що справу ми програли, і дуже мене засмутило.

Прийшов лист від Лангового... – *див. запис за 7 березня 1906 р. та коментар до нього, а також записи за 24, 26, 27, 29 травня, 1–2 червня, 15 липня 1906 р.*

4 **[(17) жовтня 1906 р. Львів].** Зачинається осінній рух – був у мене Джиджора, Голійчук. Було засіданнє Виділу* і Спілки, але дуже невдале: Лук[іянович] спізнився, Фр[анко] сидів як маринований, а прецінь справа була важна – про перенесеннє друку до Росії. І так я оден мусів сам собі давати репліки. Сумний настрій обгорнув мене. Лук[іянович] зі мною пішов до нас і сидів довгенько. Роботи в саду йшли.

Було засіданнє Виділу… **–** за збереженими протоколами засідань Виділу НТШ та "Хронікою НТШ" згадане засідання відбулося 18 (5) жовтня 1906 р. На ньому розглянуто низку питань щодо виплат, зокрема 100 корон львівському товариству "Просвіта", на покриття дефіциту за встановлення пам'ятника на могилі М. Шашкевича. Прийнято постанову звернутися до київського художника Ф. Красицького з проханням прислати декілька своїх творів, які Товариство могло б закупити для галереї творів образотворчого мистецтва Музею НТШ, а також доручити йому написати портрет Б. Хмельницького, виділивши на цю роботу 600 кор. Взято до відома інформацію М. Грушевського, що справа скасування мита на українські книжки, які висилалися до Росії, полагоджена "некористно" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 82–82 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 28. С. 2; *Семчишин-Гузнер О.* Галерея творів образотворчого мистецтва Музею Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 3: Вес–Глин. Львів, С. 369–375).

5 [(18) жовтня 1906 р. Львів], четвер. На нині я просив студентів – оголосити щодо урльопу й порозумітися на будуще. Заходив на унів[ерситет] потім. Прийшов лист від Лотоцького, другий в справі "Укр[аинского] Вестн[ика]"*, і своїм енергічн[им], навіть трохи горячковим настроєм зробив на мене добре вражіння. Але я вложився саме в VI том і хотів би до чогось допровадити з ним – не можу відриватися.

Прийшов лист від Лотоцького, другий в справі "Укр[аинского] Вестн[ика]"… – у корпусі кореспонденцій О. Лотоцького до М. Грушевського збереглося 8 листів, які відтворюють історію неофіційного друкованого органу Української парламентської громади І Державної думи Російської імперії – журналу "Украинский вестник" (кінець квітня (за ст. ст.) – 27 жовтня (за ст. ст.) 1906 р.). Усі згадані кореспонденції висвітлюють участь львівського професора в журналі та сподівання, які покладалися на нього з боку редакції. Опубліковані: *Панькова С.* Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.) // Архіви України. 2016. № 5–6. С. 65–90; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 307–322.

Три з них, які належать до останнього періоду видання, вгорі над текстом пронумеровані римськими цифрами червоним олівцем чи то автором, чи то адресатом. У першому з них (під № I), датованому приблизно кінцем вересня 1906 р., О. Лотоцький описує фінансові проблеми, через які видавець М. Пирожков дав розпорядження друкарні "припинити і навіть розкидати наклад і заявив, що він видавать «У[краинский] в[естник]» далій не буде". Прагнучи зберегти журнал, члени редакції та прихильники зважилися на наступний крок: "Я подав таку думку, що пождати до 1–15 листопаду, зібрати материял, а там випускати до кінця року кілька книжок, вважаючи по грошах; таким чином і помремо без великого скандалу, і скажемо те, що мали сказати, бо до сього часу, кидаючись на всякий материял, аби лиш напхати чим номер, ми сказали дуже мало. […] Але тоді звернули на мене, щоб я взяв всю справу у свої руки. Я опинився в дуже прикрому стані. Справа ся дуже трудна, не по моїх силах; я до такого діла ніколи й не торкався. […] В останній час, бачучи, що інакше нічого не вийде, бо ніхто другий не згодиться, я вже й пристаю на те, щоб з запомогою секретаря взяти на себе редакційну частину, уклавши наперед план видання, основні статті, розписавши про все співробітникам, і роспочати саме видання з падолиста" (Там само. С. 314–316).

Лист, пронумерований римським "II" і згаданий у даній щоденниковій нотатці, має авторське датування: "2. X". У ньому О. Лотоцький, зокрема, наголошував: "Учора все рішилося – постановлено видавати «Укр[аинский[в[естник]» і далій – двохтижневими двойними №№-рами. Єсть 2000 р[ублів]. Стане на 6 чисел. Перше число вийде між 1–15 ноября. Хотіли розпочати зараз, але я запротестував, бо то була б така легковажна авантюра, як і попереду; треба підготовить материял. Мене вибрано фактичним редактором. Се мене

дуже непокоїть, але інакше, видно, не можна. Прийму сей тяжкий хрест, вважаючи, що ненадовго, і що Ви приймете близшу участь в видавництві. На мою думку, треба скористуватись тим[и] 6 числами, щоб вбгати в них основні статті, які почасти мали увійти у пропонований нами збірник (збірник після зможе таки вийти); зайвого мотлоху, який ранійше містився, не повинно бути" (Там само. С. 316–319).

А далі він подав детальну програму видання з розписаною тематикою статей та відповідними авторами. Особливі сподівання О. Лотоцький покладав на М. Грушевського: "Найголовнійша надія на Вас, що Ви так близько візьмете сю справу, як і попереду. Беручи на себе редакторство, я й рахував на те. Сподіваюся і Ваших вказівок щодо програми, техніки і т[аке] і[нше]". Проспект програми, поданий в листі під № II, О. Лотоцький опублікував у своїх спогадах як програму "Украинского вестника", який намагалися відродити у 1909 р. І зміст листів, і зазначена нумерація, і щоденникові нотатки М. Грушевського, в яких згадані ці листи, однозначно вказують на механічну помилку, допущену в "Сторінках минулого": замість "1906" надруковано "1909" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 178–179).

Лист під № III, написаний приблизно 12 жовтня (за ст. ст.) 1906 р., М. Грушевський отримав 15 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. Намагаючись реанімувати "Украинский вестник", О. Лотоцький знову наполегливо закликав М. Грушевського підтримати видання: "Треба знати ту ситуацію, що тут є, щоб розуміти все. Все, що Ви кажете про дальші вигляди журнальної справи, цілком справедливо. Пороху у нас надовго не стане, щоб вести періодичний журнал, а як він зовсім упаде, то тоді трудніще буде розгойдатися і на збірник. Але що ж вдієте? Публіка забагнула таки довести журнал до кінця року, щоб не було так встидно. Мене принеси в жертву тому бажанню; як не одмагався, мусів згодитися. Дуже добре розумію, трудне становище. Від петербуржців поживи мало; на Україні кожен капрал одбуває за трьох генералів; але все ж сподіваюся, що на 4 числа до кінця року материялу таки здобуду, а там, коли видно буде, що справа безнадійна, то й перейдемо на неперіодичні збірники; се останнє, я бачу, неминуче. Що ж до сьогорічних ще чисел, то, власне кажучи, тут з Вашим проектом нема великої ріжниці. Ви радите випустити чисел із 4 тижневих, а ми випустимо стільки ж двохтижневих. Се останнє навіть і краще, – бо легше пектися на вугіллі щодва тижні, ніж щотижня. А пектися треба буде, бо, вибравши мене на редактора, любезні земляки на тому заспокоїлися і навіть не показують носа на редакційні зібрання. Побачимо, що то буде далій. Я все ж не приступлю до друку ранійше, як матиму материял хоч на 2 числа; коли того не буде, то не зможу й вести справу і хай ведуть її meliora potentes [хто може краще (*латин.*)]; а замість того треба буде взятися до видання, як Ви радите, неперіодичних збірників. Все ж таки, кажу, що 4 №№ надіюся забезпечити і тому прошу таки Вашої допомоги. Знаю, дорогий Михайло Сергієвичу, що тяжко Вам одриватися од постійної роботи, яку Ви собі зараз завдали, але ж знаю разом з досвіду, що для Вас дати статтю «что раз плюнуть». А без Вас діло не піде. Усі кажуть (Sic transit stultitia mundi! [Так минає світова дурість! (*латин.*) – перефразований крилатий вислів Sic transit gloria mundi! (Так минає світова слава!)]), що коли приймав у журналі близьку участь Грушевський, то й справа велася добре і інтересно. Як бачите, земляки ладні скласти Вам пам'ятник нерукотворний, не ждучи навіть Вашого блаженного успенія, а Ви не цінуєте такого порушення задля Вас святих українських звичаїв. Так то, дорогий Михайло Сергієвичу, перегляньте мої пропозиції в попередньому листі і потроху пишіть" (Там само. С. 319–321).

Ознайомившись зі змістом цього листа, вчений зауважив, що він "не зогрівае" його до участі, та пошкодував енергії О. Лотоцького, який "буде тягнутися з останнього" (*див. запис за 15 жовтня (за ст. ст.) 1906 р.*). На жаль, передбачення М. Грушевського справдилися, бо вже за 4 дні, 19 жовтня (за ст. ст.) 1906 р., О. Лотоцький з жалем констатував: "Finita la comedia [[Кінець комедії (*італ.*)]. Редакція «Укр]аинского] в[естника]» постановила припинити видання журналу «до відповідних часів»" (Там само. С. 321).

6 [(19) жовтня 1906 р. Львів]. Прегарна погода триває далі. Хожу в парк читати. Роблю коло тому VI. Нині сказав Гайдач, що ґрунт Комарніцких –

напротив нас – проданий*; ся звістка нас дуже зафрапувала – наче щось сталося дуже важного і безповоротного, хоч теоретично беручи – се добрий вихід (вілі), і я не знаю, чи купив би сам. Страшить перспектива будови, гуркоту etc., і якось прикро, що я не спроможен нічого в сім роді довести до кінця. Своїм завірушеним настроєм я заразив і Маринцю.

…що ґрунт Комарніцких… – мова про Йосифа Семеновича Комарницького (1852–1920) – греко-католицького священника Львівської архиєпархії, доктора богослов'я, церковного письменник, викладача, багатолітнього декана богословського факультету і ректора Львівського університету (1896—1897). Від 1892 р. займав кафедру Нового Завіту, єдину з українською мовою викладів на богословському факультеті. Входив до групи викладачів університету, які вимагали організувати вже існуючі українські кафедри в окрему автономну структуру з подальшою розбудовою її в окремий Український університет. Про намір М. Грушевського набути "ґрунт" у Львові і пов'язані з цим проблеми *див. коментар до запису за 13 листопада (за ст. ст.) 1905 р.*

7 [(20) жовтня 1906 р. Львів]. Були у Серьожі на іменинах*. Було тепло, і я ліг спати при відчиненім вікні, але о 12[-ій] збудив мене Франків пес, я встав і під вражіннєм сього написав листа до Фр[анка]*, представляючи се не=приятельство з тими псами (пси цілий день як на те докучали).

Були у Серьожі на іменинах. – Йдеться про Сергія Вікторовича Шамрая (Шамраєва) – сина сестри Михайла Грушевського Ганни. Народився у Владикавказі 17 серпня (за ст. ст.) 1900 р., іменини Сергія випадають на різні дні, зокрема на 7 (20) жовтня. Детально див.: *Панькова С.* "…Назвали Сергієм на честь Дідуся" (Сергій Вікторович Шамрай) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 207–236; *Її ж.* Із когорти києзнавців 1920–1930-х рр.: Сергій Шамрай // Київ у соціокультурному просторі XIX—XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер., 13 квітня 2011 р. К., 2011. С. 24–32.

…я встав і під вражіннєм сього написав листа до Фр[анка]… – у листі, написаному вночі з 20 на 21 жовтня (за н. ст.) 1906 р., М. Грушевський шанобливо ("Високоповажаний Пане Доктор, мій найблизший Товаришу в роботі суспільно-національній і Приятелю!"), в найкоректніших тонах звертається до І. Франка із проханням: "Пишу в ночи, збуджений і вибитий зі сну собачим брехом і воєм, що лунає над моїм ухом – по цілоденних тортурах від тих псячих дуелів, сольо etc., з невральгічними болями від сього всього. Полишаю Вам, як чоловіку, що знає умислову працю, як поету-психологу, зміркувати, які думки про наші відносини все отеє навіває мені. […] Я полишаю в Ваших руках долю сих приятельських чувств і сеї приязні". Наступного дня М. Грушевський відправив листа на адресу НТШ (Листування Михайла Грушевського. Т. 1 /Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 95–96, 305).

27 (14) жовтня 1906 р. І. Франко відповів М. Грушевському. Скаржачись на тяжкий стан, "близький божевілля", він обіцяв вирішити це питання через міського гицеля. Окрім морального стану, І. Франко нарікає на незадовільне матеріальне становище і звертається з проханням допомогти йому у справі продажу будинку та посприяти, аби Виділ НТШ закупив його бібліотеку (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 304–305). Вражений відповіддю, яку отримав 14 жовтня (за ст. ст.), М. Грушевський розшукав І. Франка, щоб заспокоїти (*див. запис за 14 жовтня 1906 р.*). *Див. також записи за 29 січня, 28 травня, 29 травня, 6 червня, 31 липня 1905 р.; 29 червня, 10 жовтня 1906 р., коментар до запису за 16 березня 1907 р.*

8 **[(21) жовтня 1906 р. Львів].** Лист рішив відіслати Франку – почтою до Т[оварист]ва. Робив коло т[ому] VI, був в парку, ввечері у наших.

9 **[(22) жовтня 1906 р. Львів].** Був у мене Бучинський*, потім я був на викладі і в університ[еті]. Прикро було подумати про "розслоєніє" і ворожнечу против мене з ріжних боків, загостреннє з поляками etc. Але що ж – я не робив для того нічого навмисно.

Був у мене Бучинський… – йдеться про учня М. Грушевського Богдана Бучинського. Тогочасні взаємини вчителя і учня відображені в декількох збережених листах Б. Бучинського до М. Грушевського другої половини 1907 р. У цей час вже насувалася підступна хвороба – сухоти, і 2 серпня (за н. ст.) 1906 р. Богдан просить заступити його на семінарі, на якому він мав читати свою працю. 17 грудня (за н. ст.) 1906 р. надсилає свою рецензію "Новійші праці по історії Вел[икого] кн[язівства] Литовського в XV віці", яка невдовзі була опублікована (Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXV. С. 131–166). *Див. записи за 10 червня, 3 липня 1906 р., 25–30 червня, 2 та 10 липня 1907 р. та коментарі до них.*

10 **[(23) жовтня 1906 р. Львів].** Все ще я під вражіннєм листа до Фр[анка]. Пси брешуть собі, хоч і менше. Прийшла "Н[ова] Гром[ада]" з статею Доманицького про Антоновича* – незручно, блідо, анекдотично. Роблю коло реформації. Ввечері приїхала Люця.

Прийшла "Н[ова] Гром[ада]" з статею Доманицького про Антоновича… – *Доманицький В.* Володимир Антонович: З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадянської діяльности // Нова громада. 1906. № 9 (Вересень). С. 26–46. На початку статті посвята: "Присвячує учителеві своєму Учень". Дана стаття написана у формі біографічного нарису з елементами спогадів В. Доманицького про В. Антоновича.

11 **[(24) жовтня 1906 р. Львів].** Були Труші й Лукіянович і досить весело і щиро провели вечір. Похолодало.

12 **[(25) жовтня 1906 р. Львів].** Були у нас наші. Комісія етнографічна була в Т[оварист]ві, але я не ходив. Заспокоїв мене трохи Пірожков – прислав гроші. Зрештою утилізую час і роблю коло VI т[ому]. Пополудні сплю, вечерами роблю, але може через те – слабо сплю вночи. Нині вечером поправляв статю й написав замітку про Онис[ифора] Дівочку*.

…замітку про Онис[ифора] Дівочку. – *Грушевський М.* До біографії митрополита Онисифора Дівочки // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXXIV. Кн. VI. С. 5–9.

13 **[(26) жовтня 1906 р. Львів],** п'ятниця. Якось ми з Мар[инцею] впали в дуже мінорний тон – "як за подушне обступили нас" вороги з усіх боків і перешкоди. З того настрою не годні були вийти цілий день, а тут ще прилучилася неприємність з астраханом*, що я привіз, а Солік розкритикував*.

…прилучилася неприємність з астраханом… – йдеться про хутро каракуля (згадана назва походить від одного з давніх центрів торгівлі каракулем – міста Астрахань). Хутро М. Грушевський привіз з Києва на замовлення дружини, яка на початку вересня 1906 р. писала: "Пишеш про «астрахан» – не знаю, що ти маєш на думці, тут «астраханом» називають не баранок, а иньші футорка, трохи лиш кучеряве і досить погане, ніби песяче, а я хочу баранків, в роді, як шапки наші були, кримських, як їх тут називають. Але я думаю, що поганого не привезеш" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 40–40 зв). Проте історик не був знавцем хутра, а тому фахівець у цій справі Ю. Солік його й розкритикував.

…а Солік розкритикував. – Згадане прізвище, яке також зустрічається в листуванні М. Грушевського з І. Джиджорою, дозволяє припустити, що це одна й та сама особа – власник магазину-майстерні хутра у Львові на вулиці Собеського, 17 Юліан Солік.

14 **[(27) жовтня 1906 р. Львів],** субота. Кинув мині Франко розпучливий лист*, так що я зараз пішов відшукати його в Т[оварист]ві і заспокоїти – він заспокоївся скоро і легко, і ми вернулися разом. Ввечері був Джиджора, і лист від Леонтовича принесли*. Все се трохи поправило мій настрій, а то я зрана чув далі себе мінорно.

Кинув мині Франко розпучливий лист… *– див. запис за 7 жовтня 1906 р. та коментар до нього.*

…і лист від Леонтовича принесли. – Йдеться про лист від 12 жовтня (за ст. ст.) 1906 р., у якому Володимир Леонтович від свого імені та дружини, Юлії Володимирівни, дякує за обрання її членом НТШ, надіслану "Автобіографію", ЛНВ та "Записки НТШ". Повідомляє також про заплановані редакційні засідання "Киевской старины" для вирішення її подальшої долі, небажання як власне, так і В. Ф. Симиренка, підтримувати на 1907 р. газету "Рада" насамперед через її напрямок та склад співробітників. Як уповноважений М. Грушевським підібрати відповідну земельну ділянку у Києві, докладно інформує про можливі варіанти на вулицях Кирилівській і Дорогожицькій та ціни за них (*Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія.. К., 2012. Вип. 16/17. С. 391–392).

15 **[(28) жовтня 1906 р. Львів].** Писав Лотоцький в справі "Укр[аинского] Вест[ника]"*, але не зогріває се мене до участи, і жаль його, що буде тягнутися з останнього. Був Фр[анко] перед вечером, по полудню я відводив Кулюню до наших, і ввечері у них був.

Писав Лотоцький в справі "Укр[аинского] Вест[ника]"… – йдеться про лист О. Лотоцького, написаний приблизно 12 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. Саме дана нотатка дає можливість датувати цю кореспонденцію (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 319–321). *Детально див. запис за 5 жовтня 1906 р. та коментар до нього.*

16 **[(29) жовтня 1906 р. Львів].** Був в місті, міняв гроші, на університеті мав семінар, Кревецький читав, я потім з ним ходив і балакав, ходячи. Над вечір зірвався вітер, так що погода стала зовсім кепська.

17 [(30) жовтня 1906 р. Львів]. Роблю цілий час коло т[ому] VI, тепер заповняю прогалину про школу. Пробував трохи робити в городі, але скоро мучуся – серце зачинає битися. Ввечері був Франко і Калитовський.

18 [(31) жовтня 1906 р. Львів]. Зворохобив мене Гнатюк похвальною рецензією Брікнера в "Kw[artalniku] Hist[orycznym]"*, просив прислати, але рецензія написана в такім некультурнім стилю, що я не мав духу прочитати – занадто се обридливе.

Зворохобив мене Гнатюк похвальною рецензією Брікнера в "Kw[artalniku] Hist[orycznym]" … – рецензія польського історика-славіста та історика культури А. Брікнера була однією з перших на німецькомовний том "Історії України-Руси": *Brückner A.* Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1906. Rocznik XX. S. 664–679. (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 157–170; 523–524). Назагал польський колега відзначив високий рівень праці, універсальність знань, ерудованість та "начитаність" автора, "жвавість і самостійність мислення, відпрацьованість методу". Основний зміст рецензії був спрямований на критику антинормансько концепції М. Грушевського, яку Брікнер назвав "новітньою історичною єресю". На рецензію А. Брікнера М. Грушевський відповів невеликою ремаркою в "Записах НТШ" (Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVII. С. 206). Детально див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 80–82.

19 [жовтня (1 листопада) 1906 р. Львів]. Зрану не мав охоти до роботи (мав заповняти прогалини) і переважно почитував. Пополудні мав засіданнє Статист[ичної] комісії й Істор[ичної] секції*. Якось мене вивели з гумору присутні рутенці, і я потім не міг до нього вернутися. Наші були у нас, і дуже мині прикро, що я мав такий кепський настрій.

…засіданнє Статист[ичної] комісії й Істор[ичної] секції. – На засіданні Статистичної комісії, яке відбулося 1 листопада (19 жовтня) 1906 р., М. Грушевський подав до відома пропозицію С. Дністрянського про внесення до Міністерства внутрішніх справ меморіалу в справі реформування урядової національної статистики. Висловивши сумніви щодо компетенції комісії вносити подібні подання, її члени виступили з пропозицією, аби проф. Дністрянський розмістив в німецькому статистичному видавництві статтю про хиби національної статистики (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 69–69 зв.).

20 [жовтня (2 листопада) 1906 р. Львів]. Вітер, що триває далі, будив мене, і взагалі я спав зле, й голова скоро зіпсувалася, поболювала, аж переспав пополудні. Робив коло т[ому] VI і коректи. Перед вечером був Ом. Терлецький з ріжними недорічними проектами.

21 [жовтня (3 листопада) 1906 р. Львів]. Вітер перестав, і почався дощик. Латаю далі т[ом] VI. Чикаленко прислав лист*, закликаючи до Київа на нараду; є се знак краху Грінченкової компанії, але не весело братися до направи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий – якби Лотоцький пішов*. Екзамінував зрана

Бучинського*, заходив до наших і до книгарні. Ввечері були Лукіяновичі; оповідав, як Фр[анко] казав, що погнівався зі мною й через те Лук[іянович] не дає грошей зі Спілки. Дуже се нам з Мар[инцею] не сподобалося.

Чикаленко прислав лист… – у листі від 20 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. Є. Чикаленко запрошував М. Грушевського до Києва для вирішення подальшої долі газети "Рада", без якої не уявляв розвою українського життя. Він, зокрема, наголошував: "А тим часом хочеться жити, не хочеться губити надії, а через те я умовляю Леонтовича починать з 1907 року газету без того гуртка, який її вів тепер. На сей гурток грошей не дають, то нехай він, т. є. Леонтович, бере на себе ведення газети, покличе кого схоче і дасть їй напрямок який схоче, аби не чорносотенний. Торік не можна було обійтись без Грінченка і К°, а тепер вже народилось стільки дрібних газетних робітників, що газету вже можна вести і без тієї компанії, тим більше, що Коцюбинський втратив місце в Чернігові і охоче переїхав би до Києва. Не вдалась нам газета для народу, то треба попробувать видавать для інтелігенції..." (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 78). Ці ж самі думки Є. Чикаленко висловив і в листі до петербурзького приятеля П. Стебницького, написаному того ж дня (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 47).

...якби Лотоцький пішов. *– Див. коментар до запису за 26 жовтня 1906 р.*

Екзамінував зрана Бучинського… – відгук, вірогідно на цей усний іспит із всесвітньої історії кандидата на звання вчителя середніх шкіл Б. Бучинського, даний професором М. Грушевським (оригінал, рукопис, автограф), зберігається в ЦДІАЛ України (Ф. 174. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 8).

22 [жовтня (4 листопада) 1906 р. Львів], неділя. Зрана робив, пополудню відвів Кулюню до наших і хотів положитися, як прийшов Фр[анко]; поговорили дружелюбно, і я предложив йому грошей з огляду на його потребу. Потім був Дж[иджора], зі сну вже нічого не вийшло, я пішов до наших. Але псів Фр[анко] далі держить собі.

23 [жовтня (5 листопада) 1906 р. Львів]. Зрана робив, був на семінарі в унів[ерситеті]; вернувшися, диктував листи – в тім прийшов консуль просити підпису на вексель; не міг відмовити, з огляду на Галину справу, і дуже був розстроєний цілий день.

24 [жовтня (6 листопада) 1906 р. Львів]. Робив коло т[ому] VI, потім писав статю для ЛНВ*. Прегарна погода стоїть вже 3-ій день. Трохи розстроїла мене вилазка в "Раді" против "Історії"; але потім я "пренебрег". Пригадав собі Діда* і страстні Євангелія. Гірко лише про нинішній погром українства. Роблю коло XVI в. – і все паралелі з сучасним то насуває.

…потім писав статю для ЛНВ. – йдеться про статтю "З біжучої хвилі. Перша річниця росийської революції", яку писав також 26 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. запис за цей день*).

Пригадав собі Діда… – йдеться про діда по матері – Захарія Івановича Оппокова. Детально див.: *Панькова С., Шевчук Г.* "Дід мій…виявляв певний український патріотизм і неохоту

до Великоросії…" (Захарій Іванович Оппоков) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (Рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 371–407.

25 [жовтня (7 листопада) 1906 р. Львів]. Степаненко писав про великий попит на украї̈н[ські] книжки, в тім і на "Історію"*, се мене потішило і скріпило в київських плянах. На засід[анні] вечером вніс в принципі справу книгарні, також друку моєї "Історії" за кордоном*. З засід[ання] на хвилю заходив на "Бесіду", де був виклад на дохід Академ[ічного] дому.

Степаненко писав про великий попит на украї̈н[ські] книжки, в тім і на "Історію"… – збережені листи завідувача книгарні "Киевской старины" В. Степаненка до М. Грушевського висвітлюють взаємини вченого і книгаря. Упродовж багатьох років В. Степаненко виконував замовлення львівського професора щодо придбання для його власної книгозбірні та бібліотеки НТШ наукової літератури. Водночас книгарня активно поширювала праці М. Грушевського, сповіщаючи не раз про великий попит на них, організовувала передплату на періодичні та серійні видання НТШ. У даному випадку йдеться про лист В. Степаненка від 22 жовтня (за ст. ст.) 1906 р., в якому він, зокрема, писав: "Повірите, ще ніколи не помічалось такого страшенного попиту на українські книжки, як тепер. […] Ваших книжок майже немає. Шліть зразу ж" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 771. С. 36–37).

На засід[анні] вечером вніс в принципі справу книгарні, також друку моєї "Історії" за кордоном. – На засіданні Виділу НТШ, яке відбулося 7 листопада (25 жовтня) 1906 р., уповноважили професора М. Грушевського "поробити всякі кроки в справі ширення видань Товариства в Росії та в справі евентуального заложення книгарні в Київі". Також ухвалено друк VI тому "Історії України-Руси" (як X том "Збірника Історично-філософічної секції") в Росії з тим, "що Товариство друкує для себе 600 примірників, а проф. М. Грушевський має право надрукувати собі скільки буде потрібно примірників, платячи лише за машину, папір і брошурование" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 83–83 зв.).

26 [жовтня (8 листопада) 1906 р. Львів]. Виписав лист до Лотоцького, закликаючи його до Київа*; дуже б цінна була мині його згода. Зрештою роблю тягом над т[омом] VI, тим більше, що хотів би з огляду на можливість подорожі докінчити. Написав статейку до ЛНВ*.

Виписав лист до Лотоцького, закликаючи його до Київа… – Співпраця О. Лотоцького з "Літературно-науковим вістником" розпочалася від часу заснування журналу у 1898 р. і поклала початок формуванню публіцистичної школи М. Грушевського. Підтримуючи ідею редактора щодо місії нового видання, писав: "Мені здається, що то думка справедлива, щоб «Вістник» був зв'язком між Галичиною та Україною російською" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 228). О. Лотоцький став першим оглядачем суспільно-політичного життя підросійської України, зі стабільною акуратністю подаючи під псевдо "Spectator" розлогі тематичні дописи "З росийської України". Однак з переїздом у 1900 р. до Петербурга нові клопоти на посаді урядовця державного контролю змусили його відмовитися від ведення рубрики. Поділяв О. Лотоцький і план перенесення ЛНВ до Києва, називаючи його "мрією кількох десятиліть".

У відповідь на згаданий у даній щоденниковій нотатці лист М. Грушевського з пропозицією перебратися до Києва для участі в роботі нової редакції "Вістника", 31 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. О. Лотоцький відповідав: "Щодо мене особисто, то я Вам казав – Ваш переїзд до Київа примусив би мене ужити усіх заходів, щоб також перейти туди. Се не пуста фраза. Ви знаєте, бо бачили, як мені пусто та одиноко живеться в Петербурзі. Усе моє серце і моєї жінки в Київі: там дорогі люде, там дороге діло. До сього часу я рішуче за переїзд до

Києва не брався, бо не був певен, що там піде на щось серйозне; я власне хотів і почасти й старався, але не без вагання в душі, бо бачив лиш дезорганізовану працю кількох людей, яка мала щохвилі перерватися. Для сього руйнувати наново свої обставини, особливо при моїм материяльному стані, було якось непевно. Але я все ж ішов на те.

Тепер, коли переїздите Ви і коли організуєте широку роботу, то у мене єсть певна і ясна ціль. І тепер я візьмуся до справи переходу рішуче. Але се не так хутко, як Ви собі уявляєте. Виїхавши влітку в отпуск, я втратив случай, коли в Київі була вільна посада. Тепер знову треба ждати того случаю, може, кілька місяців. Се прикро для мене і «не устраивает» Вас, коли Ви рахуєте на мою поміч зараз. Кинути ж службу зовсім, Ви розумієте, я не можу, бо боюся за будучину сім'ї" (Там само. С. 322–324). До Києва О. Лотоцький в той час так і не перебрався, подавав лише декілька суспільно-політичних праць та рецензій.

Написав статейку до ЛНВ. – *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Перша річниця росийської революції // ЛНВ. 1906. Т. XXXVI. Кн. XI. С. 327–330. Згодом автор подав статтю у збірці: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 112–116. У збірці зазначено дату: "падолист 1906". З сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 373–375.

27 [жовтня (9 листопада) 1906 р. Львів]. Був Лукіянович і дуже мене розстроїв, виясняючи можливости підпису векселя in bianko [порожнього (не заповненого) бланку (*італ.*)]; дуже нас настрашив обоїх, вже всякі найгірші нам перспективи представлялися. Се ще напасть!

28 [жовтня (10 листопада) 1906 р. Львів]. Дуже зле спав; питав від 9-ої Терешкевичівну* і Яцкевича*, зайшов потім до консуля, потім до Лілієна* і по полудню ще до Вальдмана; вияснення їх трохи мене заспокоїли, і я заснув спокійнійше. Правив коректи. Мав розмову з Бучинським і деканом.

…Терешкевичівну… – мова про слухачку Львівського університету. Детальних відомостей зібрати не вдалося.

…і Яцкевича… – мова про Якова Яцкевича (1870 – ?) – уродженця міста Стрия, студента філософського факультету Львівського університету у 1903–1905 рр. Слухав лекційні курси М. Грушевського, брав участь в його "Історичних вправах". Збереглися відгуки М. Грушевського на усний іспит зі всесвітньої історії кандидата на звання вчителя середніх шкіл Якова Яцкевича, на екзаменаційні праці за темою "Єжи з Подебрад, король чеський" та "Англійська революція" (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 2076. Арк 9, 14–15, 17, 47–48). Після закінчення університету Я. Яцкевич працював у гімназіях Перемишля та Тернополя, реальній школі в Раві-Руській, постійно надсилав М. Грушевському привітання з іменинами та іншими святами з традиційним підписом "Вдячний ученик" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 867).

…потім до Лілієна… – мовиться про львівського банкіра, власника Банкірського дому "Лілієн і Сокаль" Адольфа Лілієна. Банк заснований у Львові 1874 р., у 1911 р. поглинений віденським Unionbank'ом і перетворений на його філію (співвласники Адольф Лілієн і його син Едвард).

29 [жовтня (11 листопада) 1906 р. Львів], неділя. Вітер сі дні, дощ, слякоть. Зрана робив коло свого, потім прийшов з рекомендацією Лаппо-Дани[левського] Вішніцер*, Бучинський теж був, і забрали мині

час до полудня. По обіді відвів Кулюню до наших, і вернувшися робив. Заходив Фр[анко] на хвильку.

…потім прийшов з рекомендацією Лаппо-Дани[левського] Вішніцер… – йдеться про єврейського історика, соціолога й суспільного діяча Марка Вішніцера. У 1908–1913 рр. обіймав посаду редактора відділу історії євреїв Європи в "Еврейской энциклопедии" (видання Брокгауза і Єфрона). Певне світло на цей сюжет проливає лист О. Лаппо-Данилевського до М. Грушевського від 30 вересня (за ст. ст.) 1906 р.: "Был ли у Вас г. Вишницер, которому я посылал карточку для Вас? Ему очень важно было бы воспользоваться Вашими добрыми советами и указаниями" ("Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. Россия и Украина XVI–XX вв. 2002. № 4. С. 140–141). З листування львівського професора з петербурзьким академіком відомо, що М. Вішніцер бував у М. Грушевського й наступного року (Там само. С. 141; лист від 3 серпня 1907 р.; *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 313–334. Збережені декілька кореспонденцій М. Вішніцера до М. Грушевського за 1913 р. та 1919 р. свідчать про тривалі зв'язки істориків.

30 [жовтня (12 листопада) 1906 р. Львів]. Погода паскудна. Зрана робив над VI т[омом], потім був на семінарі; потім оповів мині Джиджора про вчорашні збори "Акад[емічної] помочи"; прикра ся битва русских с кабардинцами!* Потім я був в Ос[с]олінеумі. Сі дні не сплю – читав газети, потім підчитував для т[ому] VI і переглядав матеріал.

…прикра ся битва русских с кабардинцами! – Для характеристики поведінки учасників зібрання товариства "Академічна поміч" М. Грушевський називає один із символів російської лубочної літератури, розкритикованої за примітивний сюжет і штампи – роман Миколи Зряхова "Битва русских с кабардинцами, или Прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего супруга" (1840).

1 [(14) листопада 1906 р. Львів], второк. Дивний збіг подій: дістав лист від Чикаленка*, з якого виходить, що треба їхати, лист від Леонтовича*, де той теж мене кличе приїхати як скорше; і урльоп на письмі…

…дістав лист від Чикаленка… – йдеться про лист Є. Чикаленка від 29 жовтня (за ст. ст.) 1906 р., у якому повідомлялося про наради в справі "Киевской старины" та різні погляди на долю цього видання. В. Науменко, О. Левицький та Є. Трегубов розглядали можливість подальшого видання журналу за умови покриття дефіциту в 6–7 тисяч руб. Є. Чикаленко не бачив для цього жодних можливостей: ні співробітників, ні передплатників, ні меценатів. Реальним виходом із ситуації вважав злиття з "Записками НТШ", а тому намагався переконати окремих прихильників "Киевской старины", зокрема В. Доманицького і В. Леонтовича, припинити підтримку часопису. Особливі надії у вирішенні проблеми Є. Чикаленко покладав на М. Грушевського: "Якби Ви були тут, то у їх і на хвилину не з'явилась думка про піддержку «К[иївської] ст[арини]»". Оповідав Є. Чикаленко і про позицію Б. Грінченка, який втратив лідерство в "Раді" і переймався виключно долею "Нової громади". Сам же Євген Харлампійович всю енергію спрямовував на пошук можливостей для видання щоденної газети "Рада", сподіваючись продати шматок власної землі та заручитися підтримкою В. Симиренка. (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 79–80).

…лист від Леонтовича… – цей лист від 26 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. співзвучний з вищезгаданою кореспонденцією Є. Чикаленка від 29 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. У ньому йдеться про важливі проблеми, вирішення яких вимагало приїзду М. Грушевськького до Києва, насамперед, видавничі: "Двічі вже збіралися в редакції «Київської Старини», але не знати ще, чи зможе вона істнувати, бо передплатників дуже мало, грошей нема та нема до того ще і співробітників. За грішьми хотять звернутися до Вас[иля] Хв[едоровича], але чи буде з того що – не знаю, бо тепер є дуже богато усяких дуже важливих потреб. Тим часом, не вважаючи на все, до злуки з «Записками» чомусь не хотять пристати. Хотять, якби те було можливо, переробити «Київську Старину» в такий місячник, де б перша половина була наукова з двома викладовими мовами – і українською, і російською, а друга – публіцистична, з однією мовою – українською. Хоча таким чином видно, що нахилити ні «К[иївську] Ст[арину]», ні «Н[ову] Гр[омаду]» до злуки з «Записками» і «Літ[ературно]-Н[ауковим] Вістником» не можна, але все-таки, Мих[айле] Сергієвич, якщо маєте хоч маленьку змогу, будь ласка, приїздіть до Кийова скоріше. Присутність Ваша тут дуже потрібна, тут йде такий розгардіаш що, хоч і йде розмова про багацько видань, а боюся, щоб наприкінці не трапилось так, що і одного не буде". Порушено в листі В. Леонтовича і проблему заснування українських кафедр у Київському університеті, а також подані надзвичайно важливі відомості про прихильників та супротивників плану (*Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 393).

2 **[(15) листопада 1906 р. Львів].** Виходив до Т[оварист]ва, де бачився з Джиджорою – той в великім завзятю воєвничім. Роблю коло т[ому] VI тягом, без перерви.

3 **[(16) листопада 1906 р. Львів].** Виходив лише до унів[ерситетської] бібліот[еки] на коротко; бракує мині деяких книжок. Був Сидоряк, що готов їхати за зецера до Росії*. Були наші.

Був Сидоряк, що готов їхати за зецера до Росії. *– Див. запис за 3–30 вересня 1907 р. та коментар до нього.*

4 **[(17) листопада 1906 р. Львів].** Були гості – Фр[анко], потім Гнатюк з Хоткевичом; другого дня, в суботу рано, обсіли мене гіркі гадки на тему, що тутешні приятелі на мині їдуть, за мною сидять, на мене спадають всі прикрости і не уважають ніколи потрібним віддати, що мині належить. Така моральна нечутливість дуже прикра.

5 **[(18) листопада 1906 р. Львів].** Спав зле під суботу, ще гірше з суботи на неділю, але голову мав добру, робив богато. З огляду, що унів[ерситетська] справа теж розгорілася на Україні*, надумав виступити з відчитами, коли б удалося. Погода потепліла, тільки вітер трохи. Ще їм з корчів останки поричок!

З огляду, що унів[ерситетська] справа теж розгорілася на Україні…— йдеться про ініціативи українських студентів у справі заснування українських кафедр. Найбільшого розголосу набрала ця справа у Києві, де на студентському вічі 16 (29) жовтня 1906 р. було заслухано реферат Д. Дорошенка про перші кроки в справі українізації університету –

заснування низки українських кафедр (історії, мови, літератури, права). Прийнявши відповідну резолюцію, студенти розпочали збір підписів. З метою створення студентської виконавчої комісії вирішено провести віче, заборонене радою професорів. 30 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. ректор віддав розпорядження про закриття університету, який відновив свою роботу 4 листопада. Проте ці заборони не зупинили студентів, які впродовж місяця зібрали 1430 підписів і подали своє звернення про заснування чотирьох українських кафедр ректору Університету св. Володимира Миколі Цитовичу. Петиція не знайшла співчуття серед професорської корпорації. Розглянувши подання, Рада університету прийняла негативне рішення (Рада. 1906. № 30. 19 жовтня; № 41. 1 листопада; № 43. 3 листопада; № 64. 28 листопада; № 65. 29 листопада). Під впливом цих подій, за якими М. Грушевський уважно стежив, він підготував статтю "Справа українських катедр і наші наукові потреби"; над цією статтею він працював від 13 грудня (за ст. ст.) 1906 р. до 13 лютого (за ст. ст.) 1907 р. (*див. запис за 13 листопада та 13 грудня 1906 р.*). Про реакцію шовіністичного середовища Києва на вимоги студентів та обґрунтування М. Грушевським справедливості запровадження україномовних дисциплін в університетах підросійської України детально див.: *Половинчак Ю.* Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія. К., 2008. С. 87–96.

6 [(19) листопада 1906 р. Львів], неділя. Робив, зробив чимало. Довідався з "Н[ової] Гром[ади]" про вихід книжки – "Історії України" Єфименкової*, цікаво, як вона там присвоїла нові погляди. Виходив з мамою до церкви і пополудню відводив до наших Кулюню, був чудесний, соняшний день, + 9,5 на повітрі. По обіді трохи положився – попередні дні довго вже не спав по полудні.

(7 – 19 див. на листках)*.

Довідався з "Н[ової] Гром[ади]" про вихід книжки – "Історії України" Єфименкової… – йдеться про видання: *Ефименко А. Я.* История украинского народа. Выпуск первый. СПб.: Изд. Акц. Общ. "Брокгауз и Ефрон", 1906. 9 рис. в тексте и 12 на отдельных таблицах. Про це видання М. Грушевський дізнався з оголошення "Нові книги" бібліографічного розділу "Нової громади" за жовтень 1906 р. (С. 159).

(7 – 19 див. на листках). – Забувши взяти з собою записник зі щоденником, М. Грушевський, не зраджуючи традиції, вів у Києві записи на окремих листках. Здвоєний аркуш з київськими нотатками за 16–19 листопада (за ст. ст.) 1906 р. виявлено у справі листів М. Грушевського до невстановлених кореспондентів (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 194–195 зв.). Записи за 7–15 листопада (за ст. ст.) на даний час не виявлені.

16 [(29) листопада 1906 р.], Київ. Четвер. Зрана написав я подання й заявки до губернатора в справі часописи* й книгарні* та справозданння отсі, потім поїхав до Фотия, що дописав два слова, і забравши його, поїхав до канцелярії. Дашкевич сказав, що все по формі, тільки треба ще заяви Саші, що приймає; я вступив до банку, де ми мали rendez vous з Сашею, і з ним пішов до канцелярії, де він сю заявку написав, і ми з ним її подали Дашк[евичу]; потім пішли явитися Никольскому*, аби побачив Сашу, як фірманта книгарні, але не було – післали нас до канцелярії, і там не було, то ми пішли в номер і там написали лист до Вікт[ора] Іл[ліча]*, потім до Нікольского, що прийняв нас ніби дуже ввічливо. Відти я оден уже пішов до Леонтовичів, де поснідав; балакали про його участь в ЛНВ,

малий Лесевич* дуже розговорився про звірят. Відти я пішов до Стешенка, поступивши по дорозі до Чик[аленка], і запросив Стеш[енка] і його компанію [до] участи в газеті й журналі, він прийняв се дуже охоче. Відти зайшов до Саші, що їхав в Одесу, щоб звідти вернутися на неділю й їхати разом до Львова. Посидівши трохи у нього, зайшов іще до Антоновича*, де собі балакали більш анекдотично про галицькі річи й особи, і о 9 ½ я пішов від нього додому. Лягаючи, прочитав "Врем[енные] правила"* й запримітив, що видавець теж повинен дати "містожительство", а я сього не зробив; постановив другого дня піти до канцелярії в сій справі.

Зрана написав я подання й заявки до губернатора в справі часописи… – на підставі цієї заяви канцелярія київського губернатора 11 грудня (за ст. ст.) 1906 р. видала М. Грушевському свідоцтво № 7581–7582 про право видання в Києві щомісячного журналу "Літературно-науковий вістник". Повідомляючи про це Київський тимчасовий комітет у справах друку, київський губернатор по канцелярії зазначав, що обов'язки відповідального редактора взяв на себе Ф. Красицький, а журнал буде виходити з Друкарні П. Барського (вул. Хрещатик, 40) (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1–2).

…й книгарні… – питання про київську книгарню М. Грушевський порушив ще в серпні 1906 р. Як свідчить даний щоденниковий запис та документи, що зберігаються у фонді Інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі при генерал-губернаторі, 16 листопада (за ст. ст.) 1906 р. він подав прохання про її відкриття. Паралельно таке ж прохання подав Ф. Красицький (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 383, 400). Дозвіл від київського губернатора був виданий на ім'я Ф. Красицького 28 лютого (за ст. ст.) 1907 р. *Див. коментарі до запису за 28 серпня та 17(30) грудня 1906 р.*

…потім пішли явитися Никольскому… – йдеться про інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі Олександра Олександровича Нікольського (1863–?). Закінчив духовну академію у Санкт-Петербурзі. У 1887 р. призначений до канцелярії обер-прокурора Синоду. З 1889 р. – столоначальник канцелярії київського, подільського та волинського генерал-гебернатора. З 12 грудня (за ст. ст.) 1896 р. по липень 1914 р. обіймав посаду інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі у Києві (паралельно – член Київського тимчасового комітету в справах друку (з 12 травня (за ст. ст.) 1906 р.) та старший чиновник з особливих доручень при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі (з 6 липня (за ст. ст.) 1909 р.)). Одночасно з 18 січня (за ст. ст.) 1899 р. призначений виконувачем обов'язків помічника окремого цензора з іноземної цензури у Києві. З 22 липня по 1 серпня (за ст. ст.) 1914 р. – військовий цензор Київського військового цензурного комітету.

…написали лист до Вікт[ора] Ил[ліча]… – йдеться про лист до чоловіка рідної сестри Михайла Грушевського – Віктора Іллича Шамраєва (1862–1922), який в обмін на згоду юридичного розлучення вимагав грошової компенсації. Після низки кореспонденцій, адресованих братам, а також спроб В. Шамраєва вирішити справу через консула Росії у Львові, Михайло та Олександр Грушевські вирішили покласти край відвертому й цинічному шантажу. Збереглася чернетка (рукою Михайла Грушевського) згаданого листа, датована 14 листопада (за ст. ст.) 1906 р., де в категоричній формі брати писали: "Вот уже скоро год, как Вы не оставляете нашу семью, обращаясь то к нам, то к сестре нашей, то непосредственно, то через других лиц [ці два останні слова надписані над закресленими "знакомых в львовском консульстве". – *Упоряд.*] с требованиями денег и различными угрозами, и требованиями, чтобы сестра наша возвращалась к Вам. То обстоятельство, что сестра наша и ее дети носят Ваше имя, до сих пор располагало нас к воздержанию от каких-либо мер, могущих Вас компроментировать, хотя нам достаточно известны и причины, и обстоятельства Вашего ухода из дружины, и последующий образ Вашей жизни, сделавший для нашей сестры жизнь с Вами невозможною. Сестра наша поручила нам сообщить Вам, что ни в каком случае не желает возвращаться к Вам и не согласна

возвратить Вам детей иначе как по решению суда. Если же Вы не оставите ее и нас и теперь в покое, то мы будем обращаться об защите [к] прокурору" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 14 зв.). Через день після укладання тексту цієї чернетки брати переписали її, ймовірно, з внесенням певних змін, про що й занотував М. Грушевський у щоденнику. Проте й після цього В. Шамраєв не заспокоївся й далі шантажував М. Грушевського, погрожуючи звернутися до Міністерства закордонних справ та дати оголошення в газетах з метою повернути дружину або дітей, але, власне, за цим стояло однозначне бажання отримати солідну суму (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 92, 96; Спр. 874. Арк. 74–74 зв.). *Див. також записи за 14 листопада 1905 р., 9 серпня, 11 вересня 1906 р. та коментарі до них.*

…малий Лесевич… – йдеться про Віктора Володимировича Леонтовича (1902–1959) – сина Володимира Миколайовича Леонтовича та Юлії Володимирівни Леонтович (з дому Лесевичів). М. Грушевський, який добре знав діда Віктора – відомого філософа, літературознавця, фольклориста Володимира Вікторовича Лесевича – жартома називав його онука "малим Лесевичем".

…зайшов іще до Антоновича… – В. Антонович мешкав на вул. Кузнечній, 40, що на розі з Жилянською (нині – вул. В. Антоновича, 40, будинок не зберігся).

…прочитав "Врем[енные] правила"… – йдеться про "Временные правила о повременных изданиях", затверджені 24 листопада (за ст. ст.) 1905 р. замість скасованого Цензурного статуту ("Устав о цензуре и печати") (див.: Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. К., 1999. С. 64–68). У даному випадку М. Грушевський звернув увагу на статтю 15 другого розділу правил – "О повременных изданиях в городах", у яких було прописано вимоги до тих, хто мав намір видавати газети чи журнали. Згідно із цими правилами особа, яка подає заяву на видання, повинна вказати, окрім іншого, ім'я, по батькові, прізвище та місце проживання. У отриманому М. Грушевським свідоцтві зазначалося, що він мешкає в місті Києві, на вулиці Фундуклеївській, в готелі Гладинюка. Власне це і є ті дані, заради яких вчений змушений був ще раз відвідати канцелярію губернатора.

17 [(30) листопада 1906 р. Київ]. П'ятниця. Зрана писав справозд[ання] й листи, потім прийшов Дорошенко – прочитав меморіал*. Потім я поїхав до Фотия, й ми умовилися зійтися коло Грецького монастиря* о год. 1[-ій]. Я пішов до ред[акції] "Ради", де хотів побачити Чик[аленка], але не було, довідався лише від Матуш[евського], що Коцюб[инський] відповів негативно*. Побалакав з Петлюрою й Павловським. Пішов до канцел[ярії], де Дашк[евич] сказав, що се не має значіння. Відти замовив собі шашлик, але замість ¼ год., його робили ¾, що мене досить розстроїло, тим більше, що я спізнився через те до Фотия. Показало зрештою, що Фотий сам ґрунтів не знав, мав відшукати чоловіка, що мав то показати, а той чоловік, показалося, поїхав з Київа. Отже, лише походили по Куренівці, побачили кілька ґрунтів; м[іж] ин[ьшим] завод, що хотіли купити під Татову школу*, потім перейшлися Лук'янівкою, Нагорною ул.*, і я відти поїхав додому, бо був утомлений, напився гербати, написав лист Стебн[ицькому]*, потім поїхав до Лисенка, де лишив білет, до Карачевських, к[от]рих застав, потім до Чикаленка. Від нього довідався дещо. Матушев[ський] казав, що тепер відшукав статю Томашівського* і переконався, що Грінч[енко] вчинив свинство: з виїмком тої виписки з передмови статя була зовсім можлива, а то тим більше, що Том[ашівський] дав

дозвіл на всякі зміни. Леонт[ович] казав, що не хоче зривати з "К[іевской] Стар[иной]"; Чикаленко казав теж, що Л[еонтович] боїться мене від часу статі про аграр[не] питаннє*, і коли тепер Ч[икаленко] сказав, що зпочатку газету піднімусь вести я сам, Л[еонтович] не дуже був тим утішений. З другого боку сам Ч[икаленко] поступив нетактовно супроти мене: програмові замітки зробили в редакції до оголошення "Ради" на 1907 [р.] і дали до друку, не показавши мені.

…прийшов Дорошенко – прочитав меморіал. – Йдеться про заяву, укладену на підставі реферату лідера боротьби за відкриття українських кафедр у Київському університеті Д. Дорошенка, зачитаного ним на студентському віче 16 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. Реферат зі сороченнями опубліковано: *Д. Д–ко.* Українські кафедри в київському університеті // Нова громада. 1906. № 11. С. 121–129. Наголошуючи на необхідності українізації освіти в підросійських університетах, автор зауважив про можливості українських викладів, зокрема історії: "Історична наука про Україну досить гарно розроблена, можна показати тут на капітальні праці В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Багалія, Ол. Лазаревського, М. Грушевського й його львівської школи". Заява (меморіал) за підписами 1430 студентів була передана ректорові університету М. Цитовичу 27 листопада (за ст. ст.) 1906 р. з тим, щоб він подав її на розгляд Ради професорів. Наступного дня опублікована в газеті "Рада": Заява студентів-українців, подана ректорові київського університету // Рада. 1906. № 64. 28 листопада. С. 2–3. Перед поданням і публікацією Д. Дорошенко ознайомив з її змістом М. Грушевського. На жаль, університетська Рада не прийняла позитивного рішення щодо обґрунтованих вимог студентів. *Див. запис за 5 листопада 1906 р. та коментар до нього.*

…Грецького монастиря… – йдеться про Церкву Святої Катерини (Грецький монастир), збудовану в 1739–1741 рр. на Подолі в районі Контрактової площі заходами колонії купців-греків, що мешкали в Києві. 1747 р. грецька парафія була перетворена на монастир. Пам'ятка зруйнована 1929 р., від неї залишився лише прибутковий дім та мурована дзвіниця, зведені напередодні Першої світової війни (сучасна адреса – Контрактова площа, 26). На 1906 р. в будинку Грецького монастиря за тодішньою адресою Олександрівська площа, 2 містилася книгарня "Букініст" (власник Ш. М. Ейдерман).

…Коцюб[инський] відповів негативно. – Йдеться про відмову М. Коцюбинського обійняти посаду редактора "Ради". Цю ситуацію описав у спогадах видавець і меценат газети Є. Чикаленко: "Леонтович висловив думку запросити М. М. Коцюбинського. Мені теж сподобався цей вибір. […] Написали ми до Коцюбинського і просили його приїхати на переговори; Коцюбинський приїхав і після довгих розмов сказав, що коли Статистичне бюро в Чернігові скасують, про що йдуть наради в земстві, то він згоджується взяти на себе редакторство на тих умовах, що ми йому пропонували: 100 крб. місячної платні та жінці його посада в конторі на 50 крб., та ще думалося, що він 50 крб. на місяць заробить рядковою платнею, то вийде всього 200 крб. на місяць. Але по приїзді у Чернігів він незабаром написав, що зостається на службі в земстві" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 331). Справа про редакторство М. Коцюбинського в жовтні 1906 р. не раз порушувалася в листах Є. Чикаленка до М. Грушевського (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 78, 80).

…м[іж] ин[ьшим] завод, що хотіли купити під Татову школу… – йдеться про пошуки ділянки для спорудження Народного училища імені С. Ф. Грушевського. У своєму заповіті батько М. Грушевського розпорядився: коли залишений ним капітал зросте до 200 000 руб, половину з них "употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского безплатного училища в ведомстве Министерства народного просвещения моего имени, при чем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку дома под училище или на покупку для него дома, а остальные (из ста тысяч) деньги должны быть положены на вечные времена в Государственный банк с тем, что проценты с капитала должны идти на жалованье законоучителя

и учителя, на библиотеку и учебные пособия и на содержание дома и прочие расходы в размере штата начального Министерства народного просвещения училища, а остатки процентов должны: в размере одной половины приобщаться к капиталу для его увеличения, а другая половина их должна употребляться на снабжение беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлению совета училища" (*Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. Львів, 2012. Праці Філологічної секції. Т. CCLXIII. С. 697–698).

Як духівник заповіту, М. Грушевський за узгодженням з рідними обрав для училища Київ, про що 23 жовтня (за ст. ст.) 1903 р. повідомив міського голову. Невдовзі прийшла відповідь, що лист розглянуто і Київська міська дума на своєму засіданні 30–31 жовтня (за ст. ст.) 1903 р. одноголосно постановила висловити від її імені вдячність спадкоємцям та розпочати обговорення щодо обрання безпосереднього місця для будівництва (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–1 зв.). Про це 1 січня (за ст. ст.) 1904 р. М. Грушевський сповістив сестрі Ганні: "Прийшло під Новий рік письмо київського городського голови в відповідь на повідомленнє про папине завещаніє – дуже миле. Дума постановила «выразить глубокую признательность наследникам покойно[го] д[ействительного] с[татского] с[оветника] С. Ф. Грушевского», що вибрали Київ. Городський голова, повідомляючи про се, дякує «за великодушное решение расширить просветительные учреждения древнего Киева, в котором жива еще память о полезной деятельности на поприще учебном и учебно-литературном отца Вашего, основанием городского народного училища, которое навсегда увековечит дорогое Вам и Киеву имя Вашего отца». Ми добре зробили, що вибрали не Владикавказ, а Київ. Тут дійсно може бути поважаннє й честь для памяти Папи" (Там само. Спр. 1425. Арк. 100–101).

Після низки розглянутих варіантів згодом обрали й ділянку для спорудження школи на Петропавлівській площі на Куренівці (800 саж.), де компактно мешкала незаможна корінна українська людність. Цей вибір М. Грушевський схвалив у листі від 14 квітня (за ст. ст.) 1908 р. до Київського міського голови І. М. Дьякова, детально обґрунтувавши умови фінансування будівництва й утримання народного училища ім. С. Ф. Грушевського (Там само. Спр. 37. Арк. 8–9 зв.; опубліковано: *Гирич І.* Архів М. Грушевського // Київська старовина. 1992. № 1. С. 35). Невдовзі, 16 липня (за ст. ст.) 1908 р., І. М. Дьяков повідомив М. Грушевському, що Міська дума на засіданні 12–19 травня (за ст. ст.) 1908 р. прийняла ці умови в повному обсязі, а київський губернатор 9 червня (за ст. ст.) 1908 р. затвердив рішення Думи (Там само. Арк. 3–3 зв.).

Проєкт будівлі Міська дума доручила головному архітекторові міста Е. Брадтману, фасад на вимогу М. Грушевського оздоблено в стилі українського модерну за проєктом В. Кричевського. Будівництво розпочалося в 1910 р., 26 грудня (за ст. ст.) 1911 р. училище освятили за участю київського, подільського та волинського генерал-губернатора Ф. Трепова. З цієї нагоди в той самий день М. Грушевському надійшли дві вітальні телеграми: від Київського міського голови Іполита Миколайовича Дьякова та "Группы гласных" Київської міської думи (Там само. Арк. 4–4 зв., 12, 10–11). Сучасна адреса пам'ятки: вул. Кирилівська, 164 (Академія муніципального управління).

…Нагорною ул. … – саме на цій вулиці в історичній місцевості Києва під назвою Татарка у 1911 р. М. Грушевський придбав у Т. Т. Донської ділянку землі загальною площею 644 кв. саженів. Вона складалася з 3-х "пустопорожних смежных между собой участков", виходила на червону лінію Нарігної вул. та межувала зі Святославським проїздом. Купчу було укладено 18 травня (за ст. ст.) 1911 р. на ім'я дружини – М. С. Грушевської. Найімовірніше, тут родина планувала звести дачний будинок. Приваблювала екзотика, краєвиди, історичне довкілля, зокрема пам'ять про знамениту Кирилівську стоянку та Йорданівську церкву, де на початку 1890-х збиралися члени Української семінарської громади, «інструктором» якої називав себе у спогадах вчений. Однак, цей задум реалізувати не вдалося. Машинописна копія купчої, видана М. С. Грушевській 9 січня 1942 р. Головним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 33–34. Детально див.: *Панькова С.* Як Михайло Грушевський земельну ділянку на Татарці придбав. URL: http://immh.kiev.ua/yak-mihaylo-grushevskiy-zemelnu-dilyanku-na-tatartsi-pridbav/

…написав лист Стебн[ицькому]… – йдеться про кореспонденцію, в якій М. Грушевський повідомив про загублений останній лист П. Стебницького, який йому переслали зі Львова до Києва, і попросив продублювати його зміст. Також повідомив про головні причини свого приїзду до Києва: реорганізація газети "Рада", внесення подання про дозвіл на видання у Києві ЛНВ та відкриття книгарні (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Од. зб. 52082). На цей лист П. Стебницький відповів 21 листопада (за ст. ст.) 1906 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 70–71).

…Матушев[ський] казав, що тепер відшукав статю Томашівського… – *див. коментар до запису за 11 березня 1906 р.*

…Л[еонтович] боїться мене від часу статі про аграр[не] питаннє… – йдеться про статті: *Грушевский М.* Вопрос дня (Аграрные перспективы) // Украинский вестник. СПб., 1906. № 2. 28 мая. С. 75–82; *Грушевський М.* З біжучої хвилі: Аграрне питання // ЛНВ. 1906. Т. XXXV. Кн. VII. С. 147–151 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 448–452; 364–368). В обох цих статтях М. Грушевський виступає за нагальне вирішення на законодавчому рівні аграрного питання, сподіваючись, що воно знайде підтримку в думських фракціях. Ця головна теза статей, "що всі землі вище певного minimum-у мають підпасти відібранню й сформувати земельні фонди, з яких земля в певній нормі має роздаватися в ужиткування хліборобам", не була позитивно сприйнята В. Леонтовичем.

18 [листопада (1 грудня) 1906 р. Київ], суб[ота]. Зрана писав отсей дневник і листи, о год. 10[-ій] пішов по книгарнях й ин[ьших] склепах, зайшов до Леонтовича, де стрів Чик[аленка], але Леонт[овича], що мав приготовити для мене чек, ще не було; я пішов завізував паспорт, вернувся до Леонтовича, і балакаючи про організацію газети, дочекався приходу Л[еонтовича]. Він просив лишитися на сніданнє, і я потім зайшов із ним в банк узяти гроші; балакали про журнал і газету; він заявив, що Семир[енко] не хоче, аби в редак[ційному] комітеті газети був Грінч[енко], Єфр[емов] або Матушев[ський], сі три. Я зайшов потім до редакції, де попрощався з Матушев[ським] і пішов додому, щоб зладити деякі листи etc. Потім пішов по склепах, зайшов м[іж] ин[ьшим] і до нововітвореної книгарні Череповс[ького]*, що просив мене се зробити на початок, потім був у мене Дорошенко, к[от]рому я подиктував кілька новинок, потім поїхав я до книгарні (Степаненко висловляв дуже енергійні бажання, щоб я перейшов до Київа, а "також і Фр[анко]", і невдоволення з тутешнього українського життя) й відти до Ямпольської, що того дня принесла книжки для Галі й образки для Кулюні. У неї я посидів до 9 ½. Сі дві візити, вчорашня й нинішня, перенесли мене в минувшину і, мабуть в зв'язку з утомленнєм від тутешнього метушливого житя (з лихим спаннєм) наповнили мене бажаннєм спочинку; як я сказав Чик[аленкові] в якійсь розмові: як мині було 20 л[іт] – я не думав про смерть і не боявся її*, як перейшло за 30 – став думати, й вона наповняла мене страхом; тепер, як переступив 40 – я рідко думаю про неї, але сі гадки наповняють мене більше бажаннєм спочинку, ніж страхом. В житю все-таки дуже добре те, що кінець кінцем воно кінчиться і по нім наступає спокій.

…до нововітвореної книгарні Череповс[ького]… – за звітом інспектора друкарень, літографій, книгарень та ін. закладів, поданим до канцелярії київського, подільського та

волинського губернатора, у червні 1907 р. Є. П. Череповський одержав дозвіл на відкриття у Києві складу книжок (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 226. Арк. 5–6; ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 373). Склад містився при Видавництві Є. Череповського на Крутому узвозі/Університетському крутому узвізі, 1. Імовірно, М. Грушевський мав на увазі саме цей ще офіційно не відкритий склад, називаючи його книгарнею.

...як мині було 20 л[іт] – я не думав про смерть і не боявся її... *– див. коментар до запису за 13 (26) травня 1902 р.*

19 [листопада (2 грудня) 1906 р. Київ], неділя. Нині їду, передвчора Саша телеграфував, що приїде*. Але спав я сеї ночи дуже лихо: дуже довго не давали спати слуги в коридорі й я вибився зі сну й заснув сном перериваним, і встав не виспаний; чи готель став неспокійний, чи я стратив сон? Зрана спакувався й написав оповістку для "Ради", упакувався і коло 10[-ї] поїхав до Саші – застав його, й умовившися зійтися у Леонтовичів і зайшовши теж до Чикаленка (у нього я довідався, що "К[іевскую] Старину" рішено видавати – всіми голосами против Чикаленка*), вернувшися, взяв білєти, казав винести річи й потім пішов до Леонтовичів, там лишився снідати, на сніданнє надійшов Саша; коло год. 4[-ої] ми пішли, я зайшов до Чикаленка і там пробалакав до 8 ½**) і затрівожився, що можу спізнитися; він мене хотів провести – ми поїхали трамваєм до готеля і відти для скорости пренаглим фіакром на двірець, де вже ждав Саша; був ще час; випили сельтер[ської] води – я спитав Чик[аленка]: "Чи до мая не посваримося ми?" Він сказав, подумавши: "Не знати, може й ні", чи щось в тім роді. В вагоні ще закусили й положилися – я спав як рідко й прокинувся в Проскурові о год. 8[-ій]. Їхалося і в Галичині досить вигідно, а на двірці стріли нас уся родина соборне.

**) Між ин[ьшим], зробило на мене не дуже приємне вражіннє, коли, забалакавши про кореспон[денцію] Драгом[анова] з Ф[ранком]*, я згадав на надмірну дражливість Драг[оманова], а Чик[аленко] на се – "а от як Ви за статю Томашів[ського] упоминалися"...* Я сказав, що ситуація зовсім инакша, але він, видно, думав инакше.

...передвчора Саша телеграфував, що приїде. – Згаданої кореспонденції не виявлено.

..."К[іевскую] Старину" рішено видавати – всіми голосами против Чикаленка... – ще 6 (19) лютого 1906 р. в листі до петербурзького приятеля П. Стебницького Є. Чикаленко скептично зауважував: "[…] рішили протягнути «К[иевскую] Стар[ину] ще на один рік, до 25 літ[нього] юбілею, і від всякої програми відреклись" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 42–43). Упродовж 1907-го, 25-го року видання журнал "Киевская старина" виходив під назвою "Україна".

...забалакавши про кореспон[денцію] Драгом[анова] з Ф[ранком... – у розмові йшлося про добірку, підготовлену того року самим І. Франком (з передмовою): *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886 / Видав Іван Франко. Львів, 1906. Останнє видання повного епістолярного діалогу цих двох українських діячів див.: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / За ред. І. Вакарчука, Я. Ісаєвича. Львів, 2006.

..."а от як Ви за статю Томашів[ського] упоминалися"... *– див. коментар до запису за 11березня 1906 р.*

20 [листопада (3 грудня) 1906 р. Львів], понед[ілок]. Розбирав по приїзді з Київа кореспонденцію, зробив коректу 1[-го] арк[уша] попул[ярної] історії й кинув, ідучи до наших, де всі ми зібралися й просиділи вечір.

21 [листопада (4 грудня) 1906 р. Львів]. Зараз зрана засів за т[ом] VI, потім відписався дещо з кореспонденції. Робота коло VI т[ому] мала піти "з місця карієром", бо була наладжена досить.

22 [листопада (5 грудня) 1906 р. Львів]. Роблю коло т[ому] VI правильно щодня. Заходив Фр[анко] зрана, якому я оповів усе; подивляв завзятє на Галичину Грінч[енка] і К°, що ж до своєї професури віднісся досить скептично*, питав моєї гадки, – я сказав, що обіцяв переказати, але намовляти не можу; згадав я йому й за кислоту, яка тече відси – сказав він, що нікому не казав подібного. Ввечері закликав я Джиджору, який оповідав про політику в Акад[емічному] домі (пляни Волосєнки і К°*), і неприхильний настрій Гнатюка і Франка, й юбилейні пляни Гнатюкові.

…що ж до своєї професури віднісся досить скептично… *– див. коментар до запису за 28 вересня 1906 р.*

…пляни Волосєнки і К°… – мова про громадського і політичного діяча, редактора періодичних видань, інженера, підприємця Павла Євстахійовича Волосенка (1876–1958). Належав до українського студентського товариства Львівської політехніки "Основа" (двічі був його головою), Української радикальної партії. У 1905–1908 рр. – редактор і видавець газети "Громадський голос" ("Новий громадський голос"). Член Наукового товариства імені Шевченка. *Див. також запис за 28 листопада 1906 р.*

23 [листопада (6 грудня) 1906 р. Львів]. Вчора був в університеті, бібліот[еці], нині пішов до Нар[одного] дому – подивитися на руську юридику львівську, яку показували Франкові. Зміняв гроші й позаносив до банку, а Т[оварист]во передав Лукіяновичу, якого стрів в Нар[одному] домі. Балакали з ним ходячи; я жалував, що він подається на суплентуру. Ввечері були Галя й Саша, балакали приємно.

24 [листопада (7 грудня) 1906 р. Львів]. Кулюнціні іменинки*, і піднесли зрана даруночки, і від Лукіяновича принесли. Я виходив лише пополудні, щоб занести пакети (донські тиражні листи) на почту, зайшов потім до наших. По кількох (двох) морозних днях упав сніг, і се настрашило наших, мама не прийшла зовсім, а Галя й Саша з дітьми спізнилися, я думав, що вже не прийдуть, і се було неприємно і настроїло нас з Мар[инцею] дуже неприємно. Але потім прийшли вони і Лукіянович, і вечір пройшов дуже мило.

…Кулюнціні іменинки… – іменини Катерини за православним календарем випадають на 24 листопада (за ст. ст.) (7 грудня (за н. ст.)).

25 **[листопада (8 грудня) 1906 р. Львів].** Сніг і мороз. Виходив лише кинути коректу, зайшов до наших і прийшов з Сашею, що й зістався до пізнійшого вечера; обрахувалися з ним, балакали і т[аке] ин[ьше], він з Кулюнею бавився; взагалі день пройшов приємно, а я богато зробив.

26 **[листопада (9 грудня)] [1]906 [р.] [Львів],** неділя. Був Дж[иджора] зрана і вдруге пополудні; Сашу я привів по обіді, завівши Кул[юню], а потім пішли всі разом до Мами. Була ще О. Вояковська*. Дж[иджора] говорив на тему потреби організації молодіжи. Я згодився з тим, що се було б потрібно й можливо з приводу гал[ицько]-укр[аїнської] ситуації.

….О. Вояковська. – Йдеться про Ольгу Сильвестрівну Вояковську (Мочульську; 1888–1967) —доньку багатолітнього пароха в с. Богданівці на Тернопіллі Сильвестра Сильвестровича Вояковського (1862–1939), рідного брата Марії Сильвестрівни Грушевської.

27 **[листопада (10 грудня) 1906 р. Львів].** Прислав Коваленко книжечку яко "вдячний ученик"*, а в книжечці нічичирк про "Історію", з котрої користав! Ходили ми з Сашею до міста, по склепах.

Прислав Коваленко книжечку яко "вдячний ученик"… – йдеться про перший в Наддніпрянській Україні підручник з української історії: *Коваленко Г.* Оповідання з історії українського народу од найдавніших до нових часів. Полтава: Тип. Г. І. Маркевича, 1907. Книжка вийшла 1906 р., але в бібліографічних описах, покажчиках і навіть в оголошеннях, поданих в часописах 1906 р., вказано дату за виданням: "1907". Розширене і виправлене видання вийшло 1912 р. під назвою "Українська історія. Оповідання з історії України".

28 **[листопада (11 грудня) 1906 р. Львів].** Дописав я розділ про Острог і узявся до приміток. Виходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки] і до міста. Ввечері зателефонував Лук[іянович], що Волосєнко від Ак[адемічного] дому* дуже грубіянсько виступав против комітету і що Гн[атюк] роздає запросини на суботу на комерс Франка*. Мар[инця] дуже була вражена сим, і я теж настроївся дуже гнівно. Лихо спав, але під ранок заснув сильно і встав в гуморі дуже сьвітлім. Санкувались з Кулюнею.

…що Волосенко від Ак[адемічного] дому… *– див. коментар до запису за 22 листопада 1906 р.*

…Гн[атюк] роздає запросини на суботу на комерс Франка. – Йдеться про заходи з нагоди 50-річного ювілею І. Франка, який припадав ще на 27 серпня (за н. ст.) 1906 р. (Ювілей Івана Франка // Діло. 1906. 29 (16) листопада)).

29 **[листопада (12 грудня) 1906 р. Львів].** Листи від Лот[оцького]*, Стебн[ицького]* і Ґеца*. Робив дрібне коло т[ому] VI. Пополудні

приходив Дж[иджора] на конференцію в справі Ак[адемічного] дома і імматрикуляції. Потім я ліг спати й прокинувсь досить пізно, був Саша, але я з ним майже не бачився, пішов на засід[ання] Виділу* і вернувсь дуже рано. Робив, санкувались.

…від Лот[оцького]… – йдеться про лист, написаний приблизно 25 листопада (за ст. ст.) 1906 р. У ньому О. Лотоцький повідомляв про "деякі поправки в мові й викладу", які він зробив у праці М. Грушевського "Про старі часи на Україні", радив погодитися з П. Стебницьким щодо правописних змін і висловив сподівання, що книжка вийде до Різдва. Заохочував також подати статтю до ювілейного збірника Б. Грінченка, який, на його думку, є "жертвою своєї нещасної вдачи", а також сповіщав, що видання "Кобзаря" "доходить вже до краю" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 324–325).

…Стебн[ицького]… – дана кореспонденція від 25 листопада (за ст. ст.) 1906 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 72–73) була відповіддю на два листи М. Грушевського до П. Стебницького, в яких вчений порушував поточні проблеми видання "Про старі часи на Україні. Коротка історія України". В одному з них він висловлював побажання, щоб назву "Благотворительного общества издания общеполезных и дешевых книг", під фірмою якого виходила книжка, подали українською мовою, а власний титул поправили на "професор української історії в університеті". Окрім того, просив не посилати другої коректи, а лише третю у двох примірниках разом з оригіналом (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52088). У другому листі нарікав, що збігло майже два місяці, як відіслав коректу "Короткої історії України", а також робив деякі зауваження щодо правопису, вимагаючи залишити повернуті ним лексичні форми, наприклад: "житє а не житя, Ігореви а не Ігореві, Словяне а не Славяне". Одночасно висловив побажання "звернути увагу на виклад, на мову, і коли там щось може бути чуже селянському уху, прошу змінити" (Там само. № 52066). Листи недатовані, і саме відповідь П. Стебницького дає змогу встановити приблизний час написання вищезгаданих кореспонденцій М. Грушевського.

У своєму листі П. Стебницький наголошував, що виконати всі вимоги львівського професора неможливо. Насамперед, неможливо змінити "фірму" без рішення зборів і поправок до Статуту. Не погоджується також залишити галицькі правописні форми, оскільки видавництво не могло "задержувати в кожній книжці правописні відміни її автора", до того ж вони "селянському уху будуть чужі". Висловив також рішучу відмову повернути авторові рукописи праці, "бо вони більше потрібні мені для справок при роботі, ніж Вам при читанні корректури. Майте на увазі, що першу корректуру я читаю по Вашому оригіналу, значить третя корректура, за виїмкою дрібних помилок, – буде для Вас все одно, що оригінал" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 72–73 зв.).

… і Ґеца. – Йдеться про німецького історика права, філософа, теолога, славіста, професора Боннського університету, члена УНТ у Києві (з 1913 р.) Леопольда Карла Ґетуа (Goetz). Був одним зі співзасновників першого спеціалізованого журналу зі східноєвропейської історії "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte". Його листи до М. Грушевського зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420; опубліковані: *Тельвак В., Радченко О.* Листи Леопольда Карла Ґетца до Михайла Грушевського // Архіви України. 2018. № 1. С. 244–254. У даній щоденниковій нотатці йдеться про перший збережений лист німецького колеги до М. Грушевського від 9 грудня (за н. ст.) 1906 р. У ньому вчений інформував про свої наукові студії церковної та культурної історії Київської Руси, при підготовці яких він послуговувався студентською працею М. Грушевського. Сприйнявши з величезною радістю вихід німецькомовного першого тому "Історії України-Руси", звертається з проханням надіслати йому для подальших власних досліджень другий том фундаментального видання українського вченого та обіцяє надіслати взамін окремі книги з історії Руси (Там само. С. 249–250).

…пішов на засід[ання] Виділу… – 12 грудня (29 листопада) 1906 р. на засіданні Виділу було розглянуто новий проєкт фундації П. Пелехина та відчитано лист вдови О. Конисського щодо його заповіту. Взято до відома інформацію про внесення М. Грушевським подання

на відкриття книгарні в Києві як філії Книгарні НТШ, а також повідомлення про перерахування Ф. Красицькому 50 руб. за портрет Б. Хмельницького (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 84–84 зв.).

30 [листопада (13 грудня)] [1]906 [р.] [Львів], четвер. Прийшов зрана Гнатюк – що Фр[анко] не хоче акцептувати концерту молодіжи на своє 50-[т]и літє; я з тої нагоди дорікнув Гнатюку за його поведеннє: що він сю справу вів конспіративно; він почасти опирався; я висловив ще деякі иньші свої жалі й болісти. Потім ми мали зійтися з Лук[іяновичем] і піти до Нар[одної] гостиниці, що й зробили; дорогою говорив я з Лук[іяновичем] на тему нещирости приятелів, а Л[укіянович] доводив, що Гн[атюк] щирий, а від Фр[анка] не можна вимагати ані консеквенції, ані міри; оповів, як Фр[анко] оповідав про "суд" над Сушком* – як я йому "моргнув…". По обіді приходив Фр[анко], і ми ще з ним поговорили на тему щирости. Хоч не змінить се сих людей, та я трохи виговорився й мині стало лекше.

…як Фр[анко] оповідав про "суд" над Сушком… *– див. коментар до запису за 1 січня 1905 р.*

1 [(14) грудня 1906 р. Львів], п'ятниця. Телефонував Дж[иджора], що Фр[анко] прийде до мене в справі ім[м]атрик[уляції]; і справді, прийшов в полуднє Фр[анко], страшно розажітований тим, що чув від Дж[иджори], і прочитав лист, виписаний до молодіжи, зовсім неможливий: що унів[ерситет] може здобутися тільки наукою, що діло молодіжи – учитися*. Я пробував його вгамувати, але він ставив діло, що се моральний обов'язок (і мій) спинити молодіж. Вкінці я обіцяв прийти до Т[оварист] ва о год[ині] 5[-ій] і там іще порадитися з Дж[иджорою] і Лук[іяновичем]. Я не хотів мішатися в сю справу і поручив Дж[иджорі] зробити енунціацію від мене в потребі, а Фр[анко], посчеркавши ріжні місця, передав лист. Але Лук[іянович] радив і мині піти, і Дж[иджора] перевів ухвалу запросити мене, і я поїхав (дома був якийсь француз з карткою від Колеси, і я лишив з ним Фр[анка] і поїхав). Жалував, бо й без того не було ані енергії, ані серіозної охоти.

…що унів[ерситет] може здобутися тільки наукою, що діло молодіжи – учитися. **–** Ще 1897 р. М. Грушевський одним з перших кинув клич до боротьби за самостійний український університет у Львові своєю публікацією в "Ділі" "Добиваймося свого університету!" з безкомпромісною домінантою: "Львівський університет належиться русинам!". Поза всяким сумнівом, польська адміністрація університету добре усвідомлювала реальний вплив М. Грушевського на всі студентські акції початку XX ст., що спонукало представників української університетської корпорації вступитися за честь колеги перед австрійським урядом. "Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора […], хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського", – писав 5 грудня (за н. ст.) 1901 р. професор Львівського університету, філолог-славіст К. Студинський до посла австрійського парламенту О. Барвінського (*Расевич В.* Еволюція поглядів Михайла

Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 161).

Займаючи достатньо радикальну позицію у цій боротьбі, вчений за відповідних обставин не раз закликав студентів виборювати свої домагання науковою працею, що збігалося з позицією І. Франка, описаною в даній щоденниковій нотатці. Свідченням цього є нововиявлений лист М. Грушевського до учасників сецесії 1901 р.: "Надіюся, що неудача сецесії не зломила Вас і Ви духом бодрі, як треба бути. […] Не бере демонстрація – здобуде праця […]. Отже, сьміло і витрівало! Іно праці, витрівалости, характерности, – а з нею й солідарности... Поострім серця наші, а руки до праці зосталім!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 60). Про заклики професора Грушевського до наукової праці свідчать і спогади його учнів: "Грушевський з великим співчуванням стежив за цими змаганнями молоді, був вірним її порадником, стримував не раз занадто велику запальність і, передусім, виказував усе, що студенти повинні поглиблювати своє знання і працювати науково, бо це найпевніша основа майбутнього університету" (*Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 241).

2 **[(15) грудня 1906 р. Львів],** суб[ота]. Мав я сильний Katzenjammer [головний біль (*нім.*)] від учорашнього, особливо як довідався, що сенат нічого не уступив, а молодіж не здобулася на ніщо*. Проте роблю інтензивно щодня над т[омом] VI. Зима стоїть незвичайно рівна, без морозів і відлиг. Майже щодня санкую Кулюню.

…сенат нічого не уступив, а молодіж не здобулася на ніщо. – Йдеться про вимоги українських студентів складати присягу українською мовою. Ці вимоги не були задоволені. Ректор університету професор С. Гризецький дав обіцянку делегації українських студентів подати їхні домагання академічному сенатові, а в разі відхилення їх – піти у відставку. Академічний сенат відкинув вимоги студентів та не задовольнив прохання ректора про відставку. Під впливом закликів, що з'явилися в "Ділі", українські студенти відмовилися від акту імматрикуляції, що проводився 17 грудня (за н. ст.) 1906 р. польською мовою. Сенат призначив імматрикуляцію знову польською мовою на 24 січня (за н. ст.) 1907 р., проти якої розпочалася протестна акція, очолена "Академічною громадою" (*див. запис за 13 (26) січня 1907 р. та коментар до нього*).

3 **[(16) грудня 1906 р. Львів],** неділя. Ждав нині телеграми від Дашкевича* в справі ЛНВ – не було.

…телеграми від Дашкевича… *– див. коментар до запису за 8 та 9 грудня 1906 р.*

4 **[(17) грудня 1906 р. Львів],** понед[ілок]. Був у банку за чеком Азов[ського] Дон[ського] б[анку], був неспокійний за нього, бо мусів в банку лишити.

5 **[(18) грудня 1906 р. Львів].** Прийшло від Багалія повідомленнє, що міністерство мене затвердило доктором*. Перед вечером зайшов до наших оповісти про се й посидіти на виїзді з Сашею, але він відложив виїзд.

Прийшло від Багалія повідомленнє, що міністерство мене затвердило доктором. – *Див. коментар до запису за 28 вересня 1906 р.* Про міністерське затвердження професора Львівського університету М. Грушевського доктором російської історії, а письменника і публіциста І. Франка – доктором словесності (без представлення наукових праць) повідомила громадськість і газета "Рада" (1906. № 69. 3 грудня. С. 3).

6 **[(19) грудня 1906 р. Львів],** середа. Заходив до Саші, котрий їде завтра. Працюю ще над VI томом. Перед полуднем* мав конференцію з співробітниками ЛНВ про перенесеннє до Київа* – підтримували Лозинський, Труш; Франко не прийшов.

Перед полуднем… – написано над закресленим "ввечері".

…мав конференцію з співробітниками ЛНВ про перенесеннє до Київа… – результати цієї конференції М. Грушевський оприлюднив у статті "До наших читачів в Галичині", яку він написав 11 (24) грудня 1906 р. (ЛНВ. 1906. Т.XXXIV. Кн. XII. С. V–VII). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 282–283.

7 **[(20) грудня 1906 р. Львів].** Нині провів Сашу, потяг спізнився і я досить змерз на пероні, а потім іще стояв добрих 15 мін[ут], чекаючи кінного трамвая, й не спостеріг, як відморозив 3 пальці більших на правій нозі. Розтерав їх снігом, потім ходив по дворі і насилу відійшли. Мар[инця] дуже сварила мене за се. Але поруч того пишу статю до ЛНВ – стараюся можливо дипльоматично*.

Але поруч того пишу статю до ЛНВ – стараюся можливо дипльоматично. – Ця фраза записана за 6 грудня, але над нею зазначена дата: "7/XII". Мовиться про статтю: *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Галичина і Україна // ЛНВ. 1906. Т. XXXVI. Кн. XII. С. 489–496. У кінці зазначено дату: "У Львові. 5 (18) грудня". Незабаром стаття передрукована в "Ділі" (1906. № 269. 15 (28) грудня. С. 1–2; № 270. 16 (29) грудня). С. 1–2). Згодом автор подав працю у збірці: З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. К., 1907. С. 117–126. З сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 376–382. Про реакцію на цю статтю писав до М. Грушевського на початку 1907 р. С. Томашівський: "В Галичині польська преса займається дуже жваво Вашею статею («Галичина і Україна») та Вашою особою (Ви вже знаєте як!)" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 233-а.)

8 **[(21) грудня 1906 р. Львів].** Прочитав звістку про смерть Молчановського*, дуже вона мене рострівожила, і наче яке зле віщування щодо моїх заходів. Але телеграма від Саші прийшла в полуднє, що ще не доложено*.

Прочитав звістку про смерть Молчановського… – йдеться про історика, громадського діяча, чиновника (з 1902 р. – управителя канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора) Н. В. Молчановського. Користуючись посадою, він вживав усіх можливих заходів щодо захисту українських видань, часто наражаючись на неприємності. У зв'язку з цим відомий історик права, редактор і публіцист М. Василенко згадував: "В Киеве Юзефович вел кампанию против генерал-губернатора Сухомлинова и в особенности против управляющего его канцелярии Никандра Васильевича Молчановского, человека выдающегося ума, прямого, самостоятельного, честного и независимого. Молчановский был убежденный украинец и конституционалист, боролся с черносотенцами" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування /

Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 284). М. Грушевський сподівався на підтримку Н. Молчановським своїх видавничих проєктів у Києві, тому сприйняв його смерть "як зле віщування" щодо цих планів. Присвятив Н. Молчановському некрологічну статтю: *Грушевський М.* Пам'яті Никандра Молчановського // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXV. Кн. І. С. 5–13. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 543–549; 680–684.

Але телеграма від Саші прийшла в полудне, що ще не доложено. – Згадана телеграма не виявлена, проте зберігся лист Олександра Грушевського, відправлений в один день з телеграмою, 8 грудня (за ст. ст.) 1906 р., в якому він повідомляв: "Приїхав нині з опізненєм потягу на 2 ½ години і зараз побіг до Дашкевича: сей сказав, що лист твій отримав, але не міг відповісти, не маючи ще всіх паперів; зараз вже має все і обіцяв нині «доложить», а я завтра зайду – Никольскій казав, що не має ще повідомлень від губернатора і передав спитатись в канцелярії губернатора. [...] Телеграму послав" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 255). Інформація О. Грушевського стосувалася офіційного дозволу на видання у Києві "Літературно-наукового вістника"; дозвіл був виданий київським губернатором на ім'я М. Грушевського 11 грудня (за ст. ст.) 1906 р. (Там само. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1–2). *Див. також запис за 9 грудня 1906 р. та коментар до нього.*

9 **[(22) грудня 1906 р. Львів].** В полудне, як я возив Кулюню, прийшла телеграма від Саші, що дозвіл даний*. Я дуже утішився, зараз засів писати статю до "Ради"*, листи й інструкції, оголошення, etc. Закликав Франка й попросив зладити скрипти.

…телеграма від Саші, що дозвіл даний. – Згадана телеграма про дозвіл на видання у Києві "Літературно-наукового вістника" не виявлена, проте збереглася поштова картка О. Грушевського, відправлена того самого дня, 9 грудня (за ст. ст.) 1906 р., з Києва, на початку якої наголошувалося: "Посилаю телеграму, а откриткою поздравляю" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 66–66 зв.). *Див. також запис за 8 грудня 1906 р. та коментар до нього.*

…зараз засів писати статю до "Ради"… – мовиться про статтю "За український маслак (В справі Холмщини)". Вперше опублікована в газеті "Рада" (1907. № 2–4. 3–5 січня). Того ж року видана окремими брошурами в Києві та Петербурзі відповідно українською та російською мовами. Також автор включив цю працю до збірника "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907. С. 278–291). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 536–544.

10 **[(23) грудня 1906 р. Львів].** Був Томашівський. Фр[анко] на мою статю сказав, що написана тяжко й неясно*, я взяв від нього й перечитав сам і з Том[ашівським] і того не завважив, лише вступний період розбив надвоє. З Том[ашівським] на початку перемовилися, досить навіть сильно, він попросту зробив пропозицію, аби я зробив торг з Студин[ським]: я його підтримав на факультеті, а він виробить То[машівсько]му урльоп; я відтяв досить різко: сказав, що мені прикро, що він може ставити мині такі пропозиції. Мар[инця] вплинула паціфікаційно, й потім ми говорили мирно, обговорювали плян – т[ре]б[а] йому їхати в Київ.

Фр[анко] на мою статю сказав, що написана тяжко й неясно… – йдеться про статтю "За український маслак (В справі Холмщини)". *Див. коментар до запису за 9 грудня 1906 р.*

11 [(24) грудня 1906 р. Львів]. Випускаю ЛНВ, написав вступну статю*. Вечером була секція*, а по ній конференція в справі "галицько-українських літер[атурних] і політ[ичних] відносин". Були: Бачинськ[ий]*, Охримович, Кульчицький*, Заячківський*, Цегельський, Лозинський, Лукіянович, Петрицький*, Ревакович*, Гнатюк, Франко, Джиджора, Цеглинський* (спізнився), Томашівський, Колеса, Фолис*. Я прочитав свою статю, й ідеї мої були прийняті дуже прихильно (говорили особливо Цегельський, Томашівський, Охримович, Колеса, ляпнув Заячківський). Але потім вийшло досить неприємно: ще перед конференцією запитав мене Томаш[івський], чи я б не війшов до Ширшого комітету*; я відіслав до Фр[анка] і Лук[іяновича] – Том[ашівський] прийшов і сказав, що вони годяться; я спитав Фр[анка], він сказав – як Ви вступите, то й я. Колеса теж на сю тему заводив – щоб якийсь контакт зробити. По конференції підійшов Цегел[ьський] і зробив формальну пропозицію. Я заявив, що з тим хиба, аби се мене не підтягало під партийну солідарність. Кол[еса] і Цег[ельський] говорили, що певне вязаннє мусить бути; в тім в[м]ішався Лоз[инський] і став дуже сильно говорити contra, а Фр[анко] його підтримувати, Том[ашівський] і Джиджора pro, Лук[іянович], як я з нього видусив слово – теж contra. З тим розійшлися; я йшов із Фр[анком] і Лоз[инським] і говорив про ізольованість, а ті всіли на прінціпіального коника й опонували. Шкода, що говорив.

…написав вступну статю. – *Грушевський М.* До наших читачів в Галичині // ЛНВ. 1906. Т. XXXVI. Кн. XII. С. V–VII. У ній автор обґрунтовує необхідність видання ЛНВ у двох, львівській і київській, редакціях, а власне – перетворення його на всеукраїнський орган. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 282–283. Цю статтю М. Грушевський зачитав того ж дня на згаданій конференції, де було прийнято її головні тези.

Вечером була секція… – на засіданні Історично-філософічної секції 24 (11) грудня 1906 р. М. Грушевський виступив з пропозицією присвятити книгу VI (том LXXIV) "Записок НТШ" В. Антоновичу з нагоди 45-річчя його наукової діяльності і подати в томі портрет ученого (*див. коментар до запису за 7 квітня та 31 грудня 1906 р.*). Також М. Грушевський зреферував статтю О. Грушевського "З наукового і культурного українського життя другої половини XIX ст." (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 70).

…Бачинськ[ий]… – мова про Володимира Миколайовича Бачинського.

…Кульчицький… – йдеться про Леся (Олександра) Кульчицького.

…Заячківський… – мова про Миколу Остафійовича Заячківського.

…Петрицький… – мовиться про українського редактора, видавця, громадського діяча Михайла Костянтиновича Петрицького (1865–1921). У 1902–1906 рр. був засновником, видавцем і редактором тижневика "Гайдамаки" у Львові.

…Ревакович… – йдеться про Тита Реваковича.

…Цеглинський… – згадується Григорій Іванович Цеглинський.

…Фолис. – Мова про Йосифа Фолиса.

…чи я б не війшов до Ширшого комітету… – хоча ще 1900 р. М. Грушевський і вийшов з членів УНДП, але до Ширшого комітету час від часу він входив. Зокрема, у 1907 р. брав участь не лише в роботі комітету, а й у річному з'їзді партії (*див. записи за 24 травня та 12 грудня 1907 р.*). Остаточний розрив відбувся наприкінці 1909 р., коли М. Грушевський перейшов у публічну опозицію, подавши прохання довести до відома з'їзду інформацію про його категоричну незгоду з вибором своєї кандидатури до Тіснішого і Ширшого комітетів

Української національно-демократичної партії через різницю у поглядах на національну політику та тактику політичної репрезентації партії (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 50). *Див. запис за 17 грудня 1909 р.*

12 [(25) грудня 1906 р. Львів], второк, польське різдво. Рано, йно я сів робити – доповняти цехи, прийшли Том[ашівський] і Бач[инський], потім Дж[иджора], а я закликав Франка ще. Намовляли до вступлення, особливо Том[ашівський]. Я контрував і виставив як точки стичности – війти в спілку "Діла", прийняти запрошеннє на засід[ання] Тіснійшого комітету як гостя. Том[ашівський] особливо наприкрявся – очевидно, се його гадка про потребу протекції, попертя для нього не дає йому спокою. Потім поїхали на заг[альні] збори; дорогою Бачин[ський] признався, що й він против нашого вступлення. На зборах я був коротко, говорив з Здерк[овським]*, Цегель[ським] і Бачин[ським] в справах контракту. Потім пішов до Т[оварист]ва, де була секція і Археогр[афічна] ком[ісія]*. Прийшов Студ[инський] і дуже нам офірувався з своєю помочию; просив його і за Томашівського.

...говорив з Здерк[овським]... – мовиться про правознавця, громадсько-політичного діяча Мирослава Климентійовича Здерковського (1872–1929). Вивчав право у Львівському та Віденському університетах. Від 1906 р. працював адвокатом у Львові. Брав участь в українському громадсько-політичному житті, був членом Народного комітету і секретарем (до 1912) Української національно-демократичної партії. Член Наукового товариства імені Шевченка.

...де була секція і Археогр[афічна] ком[ісія]. – На засіданні Історично-філософічної секції 25 (12) грудня 1906 р. І. Франко відчитав свою вступну розвідку до збірки актів про галицькі шпихліри, яка готувалася до друку як 2-й том "Українсько-руського архіву". Проф. Грушевський повідомив, що передмова І. Свєнціцького до опису рукописів А. Петрушевича була запропонована до розгляду на Філологічній секції помилково (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 70). Того ж дня на засіданні Археографічної комісії взято до відома інформацію про вихід IV тому "Пам'яток українсько-руської мови і літератури" за редакцією І. Франка. Ухвалено звернутися до Петербурзької академії наук з проханням посприяти в отриманні дозволу для роботи в російських архівах членам Археографічної комісії, насамперед І. Джиджорі та І. Кревецькому, у зв'язку з чим асигнувати кредит І. Джиджорі для подальшої роботи в архівах (Там само).

13 [(26) грудня 1906 р. Львів], середа. Взявся до писання статі про катедри*, але треба випускати "Записки", і се забирає богато часу. Було засід[ання] Спілки й Виділу*, потім мав я розмову з Гнатюком, заохочуючи до більшої активности на уряді секретаря. Лист від Чикаленка, досить якийсь зимний і скептичний*.

Взявся до писання статі про катедри... – *Грушевський М.* Справа українських катедр і інші наукові потреби // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. I–III. С. 42–57; 213–220; 408–418. Продовжував працювати над статею 13 (26) січня, 10–12 та 16 лютого (за ст. ст.) 1907 р. (*див. записи за ці дні*). Завершив роботу 16 лютого (1 березня) 1907 р., про що свідчить дата наприкінці останньої, третьої подачі. Того ж року стаття вийшла окремими брошурами українською мовою у Києві та російською у Петербурзі, а також включена автором до збірника "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки " (СПб., 1907. С. 149–194). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 458–484.

Було засід[ання]… Виділу… – на цьому засіданні (26 (13) грудня 1906 р.) "Проф. Грушевський повідомив, що в Київі не дозволено отворити книгарні на фірму Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка, одначе заявлено, що иньшій тамошній фірмі не ставлено би перешкод. Супроти того уповажнено проф. Грушевського постаратися про иньшу фірму" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 84 зв. – 85 зв.).

Лист від Чикаленка, досить якийсь зимний і скептичний. – Йдеться про лист від 10 грудня (за ст. ст.) 1906 р., у якому Є. Чикаленко висловив свої міркування щодо редактора "Ради", нової назви часопису, сумніви щодо подальшого фінансового забезпечення газети та її перспектив загалом. Також повідомив про підшукану квартиру для редакції ЛНВ, яка викликала в нього "найгірше враження" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 83).

14 **[(27) грудня 1906 р. Львів].** Працюю над "Записками" й статею, ладжуся в дорогу. Були наші й Лукіяновичі.

15 **[(28) грудня 1906 р. Львів].** Прочитав в "Раді", що Катеринослав[ська] комісія іменувала мене почестним членом разом з Антоновичом*. Бодай принаймні мене пам'ятають. Якась дражливість на сім пункті розвилася в мині, завдяки тим інтригам в "Гром[адській] Думці" – "Раді" головно, яку я стараюся всіма силами поборювати в собі.

Прочитав в "Раді", що Катеринослав[ська] комісія іменувала мене почестним членом разом з Антоновичом. – Цю інформацію було подано в замітці "В Катеринославській архівній комісії" (рубрика: "З українського життя") (Рада. 1906. № 77. 13 грудня. С. 1–2).

16 **[(29) грудня 1906 р. Львів].** Від учорашнього полудня повалив сніг страшений, перестали ходити трамваї etc. Але мусів вийти: в "Ділі" прочитав свою статю з ЛНВ, без всякого коментаря*, й се мене обурило, бо думав, що то весь результат конференції; пішов до "Діла", де балакав з Охрим[овичем] і Цег[ельським], і вони запевняли, що се лише початок, що вони піддержать etc. (М. Лоз[инський] вже говорив на тему, що "Діло" тепер инакше etc.! Цег[ельський] потвердив, що "Діло" вело против мене війну). Потім був в Т[оварист]ві, де говорив з Лук[іяновичем], Цег[ельським], Гнатюком – я сьому докоряв, що з Фр[анком] підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевожу на грошеві їх відносини. Гн[атюк] заперечував, аби він або Фр[анко] щось подібне казали, і взагалі запевняв в щирости. Пополудні були у нас Фр[анко], Гн[атюк] і Мочул[ьський], що було досить не à propos [доречно (*фр.*)], бо я не мав часу, а ще потім треба було піти до наших, і так мині вечер зійшов, хоч я більше сидів у себе в кабінеті, як з гостями, бо докінчував всякі коректурні справи з "Записками".

…в "Ділі" прочитав свою статю з ЛНВ, без всякого коментаря… – *Грушевський М.* Нова фаза розвитку "Літературно-наукового вістника" // Діло. 1906. Ч. 270. 16 (29) грудня. С. 2–3. Під таким заголовком "Діло" передрукувало статтю М. Грушевського "До наших читачів в Галичині" (ЛНВ. 1906. Т. XXXVI. Кн. XII. С. V–VII), взявши за назву початкову й ключову фразу цієї праці.

[17] (30 грудня н. с[т.]) 1906 [р.]*– [21 грудня 1906 р. (3 січня 1907 р.) Львів – Київ]. *Неділя. Виїхали ми значно пізнійше, ніж звичайно, по дорозі до Підволочиск потяг ще спізнився, і їхати заграницю було безнадійно: потяг російський вже давно від'їхав. Зі Львова була дана Сильвуньови на всякий випадок телєграма, аби виїхав в Богданівці на двірець*. В Богд[анівці] ми висіли з вагона, коней від Сильв[уня] нема – і взагалі нічого нема крім одної фіри, яка по довгих намовах годиться, відвізши річи до двора до Камінок, вернутись на ста[н]цію і відвезти нас, бідних, до Сильвуня. Чекаючи її, ми, одначе, тратимо надію – Кулюнця жалує, що не поїхали до Підволочиск в спальнім вагоні; я думаю про нічліг: в почекальни єсть два столи і одна канапка, в крайности… Аж тут над'їздить фіра. Щасливі сідаємо, їдем, приїзджаєм, в хаті все спить, пукаємо до всіх вікон – нарешті відчиняють, здивованє, радість загальна, і незабаром ми засипляємо у вигідних ліжках в теплій хаті. На другий день, пообідавши, їдемо далі і, переждавши у Волочиску 4 години, сіли нарешті в вагон і через ніч доїхали до Київа.*

Тут перша справа була наєм і урядженє льокалю для "Л[ітературно-] Н[аукового] вістника". Заїхали до "Ермітажу"*. Пішов насамперед до Саші*, потім до Чикаленка* і з ним подивитися на редакцію ЛНВ. Зайшов до друкарні й заніс скрипти, був у Леонтовича* і в редакції "Ради*". *Далі почалися історії з "Радою". Давні співробітники пробують бойкотувати нових видавців і нових редакторів*: Федор Павлович каже, що не може вступити до нової редакції*, коли не будуть запрошені і давні робітники "Ради", а передовсім Марія Грінченко. Давна редакція раз-у-раз сходиться на нараду; з другої Леонт[ович], Чикаленко і Місьо радяться також, і то тратять енергію і попадають в знеохоченє, то знов набирають надії. Се першого дня, вівторок – 19/XII. Другого дня, 20/XII рано, приходив Лисенко в своїй приватній справі.* Я був в канцелярії губернатора з Сашею – про книгарню*, зайшов і запросив до себе Красицького. *Вечером були: Питлюра, Чикаленко. Се була нарада в справі газети. Питлюра* й иньші хотіли знати, які будуть відносини – чи можуть робити. Красицький згодився дати свою фірму на книгарню*, і другого дня, 21/XII, умовилися поїхати з ними до канц[елярії] губерн[атора], що й зробили; були потім у Нікольського*. Пополудні я положився полежати, але прийшов Чикаленко з Кривецьким* і з депутацією від редакц[ійного] персоналю – Дорош[енко] і Ярош[евський], що прийшли з наради. Чик[аленко] насамперед попросив сконферувати, що́ казав Матушев[ський] (що він не хоче бути ані редакт[ором], ані місячним), потім делєгати спитали про наші заміри. Я заявив, що нас здержували поголоски про бойкот, ті заперечили таких замірів, але вислов[или] бажаннє, щоб не зіставити без заробітків декого з незаможніх і щоб перевести сю справу за гром[адським] порозуміннєм і обсудити, що потрібує направи, і чи потрібує. Я обставав, аби нам дали вільну руку, а гром[адського] порозуміння давно нема, а робота скритикована Грінченком самим. Обіцяли другого дня дати рішучо відповідь – без того не можемо приступити до організ[ації]. Ввечері у Черняхівських.

[17] (30 грудня н. с[т.]) 1906 [р.]. **–** Записи за 17 (30) грудня 1906 р. – 9 січня (за ст. ст.) 1907 р. зроблені рукою Марії Сильвестрівни Грушевської, з правками і дописками Михайла Сергійовича. Курсивом виділено почерк М. С. Грушевської. Ці щоденникові нотатки зберігаються в окремій справі під назвою "Грушевська М. С. Щоденники" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 1–16 зв.).

Зі Львова була дана Сильвуньови на всякий випадок телєграма, аби виїхав в Богданівці на двірець. **–** Йдеться про рідного брата дружини Михайла Грушевського – Сильвестра Сильвестровича Вояковського (19 вересня 1862 р. – 2 червня 1939 р.), довголітнього пароха в селі Богданівці Скалатського повіту на Тернопіллі, члена і організатора місцевих українських установ. Рано овдовів, виховував чотирьох дітей: Ольгу (в заміжжі Мочульську), Галину (в заміжжі Тишовницьку), Володимиру (незаміжня) і сина Миколу. По дорозі до Києва Грушевські досить часто зупинялися в Богданівці.

Тут перша справа була наєм і уряджене льокалю для "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника". **–** Отримавши 11 грудня (за ст. ст.) 1906 р. від київського губернатора офіційний дозвіл на видання ЛНВ у Києві, М. Грушевський подбав і про приміщення для редакції. Довірена особа – архітектор Андрій Миронович Литвиненко – 12 грудня (за ст. ст.) 1906 р. сповіщав: "Помешкання для «Вістника» я знайшов, але ж не знаю, чи воно Вам подобається: дуже невеличке, три кімнатки і кухня; зате не далеко від редакції «Ради» і трохи ще ближче до Хрещатика (Прорізна, 20). Ціна не велика – 400 карб. на рік. Наняв его до августа міс[яця] і дав задатку 40 карб., але ж договора ще не робив з властником будинка. Вам за для цего треба прибути до Київа до 20-го сего міс[яця], бо властник дому не хоче дальше чекать без договору. Другого же помешкання нигде немає і ми, щоб не зостатись зовсім без него, мусим на се соглашаться" (Там само. Спр. 308. Арк. 40–40 зв.).

Власником будинку була родина Добриніних, зокрема М. С. Добринін, якого завідувач контори ЛНВ у 1907–1913 рр. Ю. Тищенко (Сірий) називав "заїлим чорносотенцем". Будинок, розміщений по центру кварталу між сучасними вулицями Пушкінською і Паторжинського, не зберігся, знищений у вересні 1941 р. в результаті пожежі, спричиненої вибухами висаджених у повітря наріжних будинків з боку Хрещатика.

Є. Чикаленко у своєму листі до М. Грушевського від 10 грудня (за ст. ст.) 1906 р. подав власні враження від приміщення майбутньої київської редакції ЛНВ: "Оглядав кватирю, що підшукав для Вас Литвиненко. Вулиця (Прорізна) гарна, хід хороший, але квартира (3 кімнати) дуже темна, тісна і робить саме найгірше враження, а через те я без Вас не рішаюсь її наймать, хоч платня на такій ул[иці] не дорога – 39 руб. в місяць" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 83).

За адресою Прорізна, 20, кв. 3 редакція ЛНВ працювала до серпня 1908 р., відколи після довгих пошуків співробітникам київської контори ЛНВ вдалося підібрати нове приміщення на Володимирській, 28. Саме тут, на Володимирській, 28 (будинок зберігся за тією ж адресою) редакція і контора ЛНВ працювала 4 роки (до кінця серпня 1912 р.), а з 1 вересня (за ст. ст.) 1912 р. разом з Українським науковим товариством перебралися на Велику Підвальну, 14, кв. 30 (нині – вул. Ярославів Вал, 14, будинок зберігся). Тут контора і редакція ЛНВ містилися майже рік. А вже на початку серпня 1913 р. знову разом з Українським науковим товариством отримали нову адресу (Велика Підвальна, 36, кв. 8; будинок зберігся, сучасна адреса – вул. Ярославів Вал, 36), за якою перебували до грудня 1919 р. (з перервою: січень 1915 р. – липень 1917 р.). Детально див.: *Панькова С.* Адреси київської редакції, контори та книгарні "Літературно-наукового вістника" (1907–1919 рр.) // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конфер. (Музей історії міста Києва). К., 2007. Вип. 7. С. 118–136).

Заїхали до "Ермітажу". – Йдеться про готель на вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 26. Тут Грушевські мешкали з 9-ої ранку 19 грудня (за ст. ст.) 1906 р. до вечора 13 січня (за ст. ст.) 1907 р., користуючись також послугами ресторану готелю (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 185–186, 188–191, 194–196; Спр. 891. Арк. 111–112, 115–117). В "Ермітажі" вони зупинялися також з 31 березня по 8 травня (за ст. ст.) 1907 р. (Там само. Спр. 891. Арк. 18–22, 31, 42–43). *Див. також коментарі до записів за 27 серпня 1906 р. та 31 березня 1907 р.*

Пішов насамперед до Саші… – Олександр Грушевський на той час мешкав на вул. Назарівській, 21. У 1896 р. у цьому будинку винаймав помешкання Михайло Старицький та родина Косачів. До наших часів споруда не збереглася, на її місці у 1910–1911 рр. зведено чотириповерховий будинок у стилі модерн.

…потім до Чикаленка… – Євген Чикаленко від 1904 р. мешкав у Києві у власному будинку за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 56 (будинок не зберігся). Його оселя набула особливої популярності серед української громади Києва: тут відбувалися нелегальні партійні з'їзди, літературні журфікси (так звані "панські понеділки"), тут час від часу мешкали або зупинялися В. Винниченко, А. Ніковський, М. Павловський, І. Франко та ін.

…був у Леонтовича… – на той час В. М. Леонтович мешкав за адресою: вул. Анненковська (нині – Лютеранська), 33.

…і в редакції "Ради". – Редакція газети впродовж 1906–1914 р. містилась за адресою: вулиця Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 6.

Давні співробітники пробують бойкотувати нових видавців і нових редакторів… – ще 19 вересня (за ст. ст.) 1906 р. редактор-видавець газети "Рада" Б. Грінченко передав права редактора М. Павловському, а права видавця 27 листопада (за ст. ст.) 1906 р. – Є. Чикаленкові (офіційно ім'я Є. Чикаленка як видавця з'являється з 30 листопада (за ст. ст.) 1906 р. у випуску газети за № 66) (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 4–5, 6–6 зв.). *Див. також запис за 22 грудня 1906 р. та коментар до нього.*

…Федор Павлович каже, що не може вступити до нової редакції… – Йдеться про Ф. П. Матушевського, який у 1906 р. доклав чимало зусиль до організації та редагування "Громадської думки", а згодом "Ради". Як редактора його високо цінував Є. Чикаленко, а тому про його знеохочення до "Ради" неодноразово зауважував у листах до М. Грушевського в листопаді – грудні 1906 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 82–83). У своїх спогадах видавець "Ради", докладно описуючи наради щодо складу редакції та, зокрема, перемовини з Ф. Матушевським, підсумовував: "Тим часом ми з Грушевським все не тратили надії на те, що Матушевський зостанеться. Особливо напосідався на ньому я, бо боявся, що коли Грушевський виїде, то нікому буде керувати газетою. […] Коли ми звернулися з проханням до Матушевського, щоб заступав редактора, коли виїде Грушевський, то він рішуче відмовився, кажучи, що він зовсім затомився, але я ясно бачив, що є ще якась причина. Між Матушевським і мною в той час установилися якісь холодні відносини: хоч він ясно бачив, що я клопочуся тільки про те, щоб урятувати газету, але йому прикро було, що всі наші обміркування йдуть без нього, хоч я йому одверто оповідав про весь хід наших нарад, про нові умови, при яких має виходити газета. Ця холодність в наших відносинах боляче відзивалась в мені, а в ньому, певне, ще гірше, але я певен був, що згодом відносини між нами, як воно дійсно сталося, знов налагодяться" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 332–333). Так воно й сталося: Є. Чикаленко був запрошений хрещеним батьком сина Ф. Матушевського – Бориса, народженого 23 травня (за ст. ст.) 1907 р. *Див. також коментар до запису за 8–9 лютого 1907 р.*

Я був в канцелярії губернатора з Сашею – про книгарню… – від 1870-х років канцелярія київського цивільного губернатора орендувала для своїх потреб приміщення у житловому будинку Н. А. Афанасьєвої на розі вул. Єлизаветинської та Виноградної (нині – Пилипа Орлика та Богомольця; будинок не зберігся). На початку XX ст. київський цивільний губернатор неодноразово звертався до геннерал-губернатора з проханням підтримати проєкт будівництва окремого приміщення для канцелярії, однак така пропозиція не знайшла підтримки (*Ніколайчук Д. О.* Канцелярія київського цивільного губернатора (1797–1917): склад, структура, повноваження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2017. Вип. 27. С. 160). Відомості довідкового видання "Весь Киев" дають змогу встановити, що наприкінці 1906 р. – на початку 1907 р. канцелярія київського цивільного губернатора розпочала свою роботу за адресою: вул. Інститутська, 22 (будинок не зберігся), де й побував М. Грушевський у справі відкриття книгарні. Управителем канцелярії на той час був Василь Володимирович Дашкевич. Резиденція губернатора містилася на розі сучасних

вулиць Липської та Інститутської за адресою: вул. Катеринінська, 10 (нині – Липська, 8; будинок не зберігся). З 18 грудня (за ст. ст.) 1906 р. тимчасовим губернатором був генерал-лейтенант П. Г. Курлов, якого в лютому 1907 р. змінив граф. П. М. Ігнатьєв.

Красицький згодився дати свою фірму на книгарню… – оскільки відкрити в Києві книгарню під титулом НТШ не вдалося, М. Грушевський отримав доручення від Виділу Товариства шукати нові можливості *(див. запис за 13 грудня 1906 р.)* У результаті офіційне свідоцтво від київського губернатора (№ 152) на право відкриття у Києві книгарні за адресою вулиця Прорізна, 20, кв. 3 отримав 28 лютого (за ст. ст.) 1907 р. Фотій Красицький (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 226. Арк. 4, 10 зв.). 10 березня (за ст. ст.) 1907 р. Ф. С. Красицький повідомив М. С. Грушевському: "7 сього березня поліція уручила мені «Свидетельство на открытие книжного и художественного магазина», о времени открытия такового должно быть заявлено инспектора типографий и т. д. З приводу сього прошу зробить Ваш роспорядок. Бажаю найкращого успіху в сій справі" (Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 565. С. 6). Для офіційного рішення про відкриття у Києві філії книгарні НТШ знадобився ще цілий рік. Полагодження цієї справи Виділ товариства на своєму засіданні 20 (7) березня 1907 р. доручив М. Грушевському (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 4). Офіційно українська книгарня "Літературно-наукового вістника" була відкрита 8 січня (за ст. ст.) 1908 р. За час існування вона змінила декілька адрес: вул. Прорізна, 20, пом. 3; вул. Володимирська, 28; вул. Фундуклеївська, 12. Детально див: *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. // Науковий збірник (Українська Вільна Академія Наук). Нью-Йорк, 1953. Ч. II. С. 115–126; *Панькова С.* Адреси київської редакції, контори та книгарні "Літературно-наукового вістника" (1907—1919 рр.) // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конфер. (Музей історії міста Києва). К., 2007. Вип. 7. С. 118–136.

…були потім у Нікольського. *– Див. коментар до запису за 16 листопада 1906 р.*

…Чикаленко з Кривецьким… **–** з перенесенням до Києва "Літературно-наукового вістника" для роботи в його редакції та конторі М. Грушевський направив своїх учнів І. Кревецького та І. Джиджору. І. Кревецький прибув до Києва 20 грудня (за ст. ст.) 1906 р., повернувся до Львова 7 лютого (за ст. ст.) 1907 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 82 зв.).

22 [грудня 1906 р. (4 січня 1907 р.) Київ], п'ятн[иця]. Зрана був в унів[ерситеті]. Дали відповідь коло 3-ої: що ні в чім не в'яжуть, уважаючи справу за ідейну. Потім, о год. 6[-ій], зібралися ми з Чик[аленком] у Леонт[овича] і приступили до укладання редакц[ійного] складу*: Павлов[ський], Дорош[енко], Кривецьк[ий], Тимченко, Петлюра (?Коваленко*, Квасницький), Ярошевський, Лозинський. На Коваленка Леонтович не хотів згодитися. Прийшов Присецький* і перервав нараду – я пішов. Думали вечеряти у Бабунідзе*, але було дуже паскудно – повечеряли у Гладинюка*. Сі дні я зрана писав статю про катедри й дописав в четвер*, зачав писати статю від редакції*.

…приступили до укладання редакц[ійного] складу… **–** для остаточного вирішення питання про склад редакції видавець "Ради" Є. Чикаленко чекав на приїзд М. Грушевського, про що писав йому ще 29 листопада (за ст. ст.) 1906 р.: "Почуваю, що Вам треба приїздить швидче, бо без Вас я не рішусь визначить склад постійних робітників в редакції, а вони сього вимагають зарання" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 82–83). Під час перебування М. Грушевського в Києві з 19 грудня 1906 р. по 13 січня (за ст. ст.) 1907 р. за його участі проходили майже щоденні зібрання в "Раді", а в ході гострих дискусій було визначено склад редакції: редактор (власне "шеф-редактор") – М. Грушевський, помічник редактора – М. Павловський, секретар – С. Петлюра, завідувачі відділів: "З газет і журналів" – О. Хотовицький, "По Україні" – Д. Дорошенко, "По Росії" – Л. Старицька-Черняхівська,

закордонний – М. Лозинський, польський – Б. Ярошевський, завідувач контори – М. Синицький (*Чикаленко Є.* Щоденник. К., 2003. Т. 1 (1907–1917). С. 6–9). Упродовж всього періоду видання газети склад редакції неодноразово змінювався.

...?Коваленко... – за щоденником Є. Чикаленка встановлено, що серед тогочасних співробітників "Ради", а отже, й претендентів до редакційного складу газети, був Олекса Кузьмович Коваленко (Там само. С. 9).

Прийшов Присецький... – мова про повітового і губернського земського гласного, землевласника, депутата І Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії, представника Української парламентської громади та фракції кадетів у Думі Івана Миколайовича Присецького (1858–1911).

Думали вечеряти у Бабунідзе… – йдеться про грузинський винний льох І. Бабунідзе та І. Долаберідзе на Хрещатику, 40. Будинок належав П. О. Барському, тут містилася його власна друкарня під фірмою "Петро Барський", яку М. Грушевський з 1907 р. обрав для друку "Історії України-Руси" та "Літературно-наукового вістника". Будинок не зберігся, на його місці та місці сусідніх під № 38 та № 42 у 1950-х роках зведено будівлю сучасної Київської міської адміністрації (сучасна нумерація № 36). Див.: *Третьяков А. П.* Старий Хрещатик і його домовласники. К., 2019. С. 120–136.

Тут, у грузинському льосі натуральних кахетинських вин, у 1906–1907 рр. М. Грушевський зустрічався з київськими працівниками редакції ЛНВ та своїми приятелями. Про ці зустрічі, які називали "редакційними балами", залишив яскраві спогади публіцист і редактор М. Гехтер: "Та найкращими, найсердечнішими, навіки незабутніми залишились у моїй памяти вечори й ночі, проведені в товаристві М. С. Грушевського в грузинськім виннім льоху Бабунідзе й Долаберідзе на Хрещатику 42. Коли бувало Сірий переказував од Михайла Сергієвича, що сьогодні ввечері там зійдемось, то це для мене була наче вістка з раю. Льох був звичайнісінький: тісний, низький, голі столи, бочки замісць стільців, наївні мальовила на стінах. Але приходив Грушевський – і кавказький «погребок» ставав казковою печерою. На столі з'являлось кахетинське вино, від якого червоніють уста й зуби, хоч воно нефарбоване, незабаром перед кожним шкварчав шашлик з молодого баранця, зав'язувалась щира товариська розмова, зникали ріжниці, кожен міг одверто висловитись і бути певний, що його слово буде вислухано так само уважно, як слово самого Грушевського. […] Коли бувало в наших вечорах у Бабунідзе і Долаберідзе брав участь Чикаленко […], то й він виходив із своєї звичайної резерви, ставав говірким, жартовливим, природним. А що вже до инших участників цих на жаль не дуже численних вечорів – здебільшого це були Сірий, Олесь та я, часом Королів, иноді Павловський, – то вони себе мусіли почувати мов у самім небі. Принаймі я себе так почував" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упоряд., вступ та прим. І. Ткаченка. К., 2005. С. 29). У даних спогадах допущено помилку щодо адреси: за даними довідкових видань льох містився за адресою: Хрещатик, 40.

…повечеряли у Гладинюка. – Йдеться про один із чотирьох найкращих готелів на зламі XIX–XX ст. на вул. Фундуклеївській (нині – вул. Богдана Хмельницького), 8. Збудований за проєктом архітектора В. М. Ніколаєва. Власник – Григорій Пантелеймонович Гладинюк (1833–1911). При готелі був ресторан, в якому подавалися страви української і російської кухонь, київські солодощі.

Сі дні я зрана писав статю про катедри й дописав в четвер... – йдеться про статтю "Справа українських катедр і наші наукові потреби", яку М. Грушевський розпочав писати 13 грудня (за ст. ст.) 1906 р. Як свідчать записи у щоденнику за 13 січня та 10–12 лютого (за ст. ст.) 1907 р., у ці дні М. Грушевський продовжував писати згадану працю. *Див. коментар до запису за 13 грудня 1906 р.*

…зачав писати статю від редакції. – *Грушевський М.* До наших читачів в Росії // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. І. С. 1–6. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 327–331. У статті автор подав коротку історію ЛНВ та обґрунтував мотиви й головну мету його перенесення до Києва задля перетворення на всеукраїнський орган.

23 [грудня 1906 р. (5 січня 1907 р.) Київ], субота. Писав, потім пішов до канц[елярії] губерн[атора]* за своїм паспортом і до цензора – з візитом*. Відти до Леонтовича, де конферували далі, а потім поїхали втрох до редакції об'явити результати (в самій ред[акції] я зробив зміну – поміняв Петлюру з Дорошенком*). Я об'являв. Прийняли мовчки – згодою, Павлов[ський] трохи мнявся до одвіч[ального] редакторства*. Потім Дорош[енко] і Петлюра стали просити за Пахарев[ського]* – було то досить неприємно, бо Пахарев[ський] був дуже розстроєний. По повороті обідали в готелю* – приїхав Чик[аленко] і став говорити, що члени редакц[ії] дуже против Тимченка, і рішили ми запросити Черняхів[ську]* – з тим і поїхали. Звідти я до книг[арні] Іванова* і потім до театру на "Ромео"*, страшно нудне.

…пішов до канц[елярії] губерн[атора]… *– див. коментар до запису за 17 грудня 1906 р.*

…і до цензора – з визитом. – Йдеться про голову Київського тимчасового комітету у справах друку Олексія Олексійовича Сидорова (1864–1931). З 21 квітня (за ст. ст.) 1904 р. обіймав посаду київського окремого цензора іноземної літератури. З 12 травня (за ст. ст.) 1906 р. до початку лютого 1909 р. очолював новостворений на підставі розпорядження Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Київський тимчасовий комітет у справах друку. Один з ідеологів Всеросійського національного союзу. У квітні 1908 р. був обраний головою Київського клубу російських націоналістів. Про цензорську діяльність О. Сидорова у Києві М. Василенко писав М. Грушевському: "[…] поки сидить у нас Сидорова коза, нічого яркого писати не можна" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 346). Про київський період своєї діяльності О.О. Сидоров залишив спомини "В Киеве, 1904–1909: Воспоминания бывшего цензора" (Голос Минувшего. 1918. № 4/6. С. 221–229; № 7/9. С. 133–145). 3 лютого (за ст. ст.) 1909 р. призначений головою Московського комітету у справах друку.

…поміняв Петлюру з Дорошенком. – Йдеться про зміну редакційних обов'язків зазначених осіб (*див. коментар до запису за 22 грудня 1906 р.*).

…Павлов[ський] трохи мнявся до одвіч[ального] редакторства. – Після невдалих заходів переконати Ф. Матушевського продовжити редагування "Ради", на цю посаду було запрошено М. Павловського, який обіймав її з 19 вересня (за ст. ст.) 1906 р. до 1913 р. Видавець і меценат газети Є. Чикаленко згадував: "Фактичним редактором газети став М. І. Павловський, людина урівноважена, спокійна вдачею, надзвичайно працьовита і не менший знавець української народної мови, як Ф. П. Матушевський, але, на жаль, менше освічений за нього, бо по скінченні Київської духовної семінарії пробув тільки два роки в Харківському ветеринарному інституті" (*Чикаленко Є.* Щоденник. К., 2004. Т. I (1907–1917). С. 6).

Потім Дорош[енко] і Петлюра стали просити за Пахарев[ського]… – *див. запис за 21 лютого 1907 р. та коментар до нього.*

По повороті обідали в готелю… – за 2 обіди з 4-х страв в готелі "Ермітаж" Грушевські сплатили 1 руб. 70 коп. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 186).

…рішили ми запросити Черняхів[ську]… – *див. коментар до запису за 22 грудня 1906 р.*

…Звідти я до книг[арні] Іванова… – книгарня С. І. Іванова містилася на вул. Фундукліївській (нині – Богдана Хмельницького), 2.

…потім до театру на "Ромео"… – в ту суботу, 23 грудня (за ст. ст.) 1906 р., на сцені Міського театру оперою "Ромео і Джульєтта" (музика Шарля Гуно) завершив свої двотижневі гастролі відомий італійський оперний співак (тенор) Джузеппе Ансельмі.

24–25 [грудня 1906 р. (6–7 січня 1907 р.) Київ]. Сі три ночі спав ліпше і набрав тому анімушу, і нині чув себе бодро. *Місьо говорив з Пахаревським про театральну хроніку в "Раді", заходив до редакції і опісля їздив з Литвиненком купувати меблі до редакції*. Взагалі урядженє сеї ред[акції] коштувало богато клопотів, дивно, що тільки оден Литв[иненко] помагав в сім, а всі иньші, мабуть, уважають ред[акцію] "Вістника" приватним підприємством Грушевського, і ніхто ні пальцем не кивне. І так приходиться Місьови то бігати за покупками, то писати скоренько статю, то читати коректу. Вечером на св[ятий] вечер були ми всі і Кревецький у Чикаленків. Вернули вчасно додому і почували себе дуже приємно. Нині, 25/XII, також. Рано ходила я з Кулюнцею до Софії, але було тісно і горячо, так, що й не бачила навіть "Нерушимої", і тільки постоявши трохи коло дверей, вернули ми до готелю. По дорозі вступали на Прорізну, 20* – там ще все чекає на порядок: меблі є, але ще не уставлені, і світла ще нема. Обідали дома. Приходив Стешенко – зразу почав від виговорів: чому віддалили Грінченка? Хоч каже, що йому се байдуже, але, все ж таки, говорив досить різко і не дуже до річи – взагалі неприємний і тупий чоловік. Приїхав з Петербурга Доманицький, був у нас, приніс "Кобзаря"*.* По полудні ходив і убирав редакцію "Ради"*, а потім пішли туди ми всі, подивитися на неї, перейшлися Хрещатиком, але у Мар[инці] заболів зуб і нога, і прогулька здалася не дуже.

…їздив з Литвиненком купувати меблі до редакції*. – Див. коментар до запису за 17 грудня 1906 р.*

По дорозі вступали на Прорізну, 20… *– див коментар до запису за 17 грудня 1906 р.*

Приїхав з Петербурга Доманицький, був у нас, приніс "Кобзаря". **–** У 1906 р. В. Доманицький підготував наукову студію "Критичний розслід над текстом «Кобзаря»" – перше і найповніше на той час текстологічне дослідження поезій Т. Шевченка. Праця спочатку друкувалася в "Киевской старине" (1906. Т. 94. Кн. 9. С. 21–82; Кн. 10. С. 198–268; Кн. 11–12. С. 331–564), а наступного року вийшла окремим виданням. У процесі роботи В. Доманицький переглянув та дослідив 270 автографів, 18 копій з них, усі прижиттєві та посмертні видання поета. Це дослідження стало передумовою для видання першого повного тексту "Кобзаря" у 1907 р., яке включало 215 творів, з них неперевіреними за рукописами залишалося лише вісім. Видання 1907 р. вийшло накладом 10 тис. примірників, друге, доповнене (1908 р.), – 25 тис. Третє видання вийшло 1910 р. після смерті В. Доманицького (див.: *Возняк М.* З приводу двадцятиліття "Кобзаря" в редакції В. Доманицького // За сто літ. К., 1930. Кн. 5. С. 272–304; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 129–143). Оголошення про друк "Кобзаря" подавала впродовж 2-ої половини 1906 р. газета "Рада", повідомляючи також про затримку видання. У даному випадку, найвірогідніше, йдеться про сигнальний примірник "Кобзаря".

…убирав редакцію "Ради"… – редакція "Ради" містилася за адресою: Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 6.

26 [грудня 1906 р. (8 січня 1907 р.) Київ]. *Рано Місьо заходив до Перетца*, а ми з Кулюнею ходили до Красіцкого, М[ісьо] зайшов за нами, і ми разом їздили до Леонтовичів, де просиділи досить довго. Кулюні сподобалась дуже їх дівчинка*. Вернувшись о 6[-ій], обідали, і я скоро лягла, бо зуб ще трохи болів, а Місьо ходив ще до Чикаленка і до Карачевської*.*

***…Місьо заходив до Перетца…* –** на 1906 р. В. Перетц мешкав на вул. Назарівській, 9, у 1907–1914 рр. – на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині – Саксаганського), 74, кв. 1. Окрім інших питань, які обговорювалися при зустрічі, в центрі уваги двох вчених була перспектива Українського наукового товариства у Києві, Статут якого був підготовлений В. Антоновичем, І. Лучицьким, П. Житецьким, В. Науменком та затверджений 9 грудня (за ст. ст.) 1906 р. Про зміст розмов свідчить і лист В. Перетца до П. Житецького від 24 грудня (за ст. ст.) 1906 р.: "Жду М. С. Грушевского. Сам бы пошел его разыскивать, да боюсь выходить, не долечившись. Меня очень интересует идея основания в Киеве Наукового Товарищества – это будет поживее «Нестора!». Боюсь только, что местные ученые будут лениться или – страдать абсентеизмом. Я вообще как-то изверился в возможность живого научного общения в Киеве" (ІР НБУВ. Ф. І. № 48734). Цей лист зайвий раз підтверджує далекоглядність київських вчених щодо вибору М. Грушевського головою УНТ у Києві (*див. запис за 29 квітня 1907 р.*).

Кулюні сподобалась дуже їх дівчинка. – В родині Володимира Миколайовича та Юлії Володимирівни Леонтовичів було двоє дітей: донька Ольга (1898 р. нар.) та син Віктор (1902 р. нар.).

***…до Карачевської.* –** Йдеться про родину українського громадсько-культурного діяча, публіциста і перекладача Василя Никодимовича Вовка-Карачевського (1834–1893), з якою М. Грушевський ще з університетських часів підтримував дружні взаємини. Незважаючи на те, що донька Василя Никодимовича та Марії Єрофеївни Вовк-Карачевських не відповіла взаємністю Михайлові Грушевському, який мав намір посвататися, батьки завжди ставилась до молодого чоловіка з симпатією. У 1890-х роках Карачевські мешкали на вулиці Мало-Володимирській (нині – вул. О. Гончара; точна адреса не встановлена). Невідомо також, де мешкала родина після смерті Василя Никодимовича. У даній щоденниковій нотатці йдеться про візит саме до Марії Єрофеївни Вовк-Карачевської. *Див. також запис за 13 листопада 1909 р. та коментар до нього.*

27 [грудня 1906 р. (9 січня 1907 р.) Київ]. *Рано, себто о 12[-ій], я пішла з Кулюнцею знов до Красіцкого, а Місьо мав зійтися з Чикаленком у Леонтовича на редакційну нараду.* Обговорювали те, що внесемо на завтрашню редакц[ійну] раду, м[іж] и[ньшим] про зміну назви, про знесеннє телеграм. Сі ночи я сплю досить добре. Передвчора і вчора писав вступну статю*. Вчора зачав "На українські теми"*, писав богато нині зрана і пополудні, трохи задрімавши. *Вернули ми додому коло 4 год[ини]. Рано приходила пані Перетцова просити Кулюнцю на ялинку на завтра, а пополуд[ні] були обоє Черняхівські з такими ж запросинами на той же самий день. Рішили ми до Перетців поїхати о 6 год[ині], а до Чернях[івських] о 7½*. Вечер нині йдем до театру на "Черевички"*, і Кревецький з нами.*

Передвчора і вчора писав вступну статю. – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* Наша газета // Рада. 1907. 1 січня . № 1. С. 1–2. Даний запис свідчить, що цю статтю вчений написав 25–26 грудня (за ст. ст.) 1906 р. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 3–5. Ця публіцистична праця вченого, замовлена видавцем газети "Рада" Є. Чикаленком, визаначала програму єдиної тогочасної щоденної української газети Наддіпрянщини, У листі від 29 листопада (за ст. ст.) 1906 р. Є. Чикаленко писав М. Грушевському: "Програма чи проект газети буде надруковано по Вашій редакції, але ми з Фед[ором] Пав[ловичем] її трохи українізуємо" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 82).

Публікація М. Грушевського викликала неоднозначну реакцію читачів, сутність якої передає у своєму листі від 3 (16) січня 1907 р. до Є. Чикаленка відомий громадсько-політичний діяч, прихильник і перший аналітик газети Л. Жебуньов: "Так от, кажу, як перечитав я 1-е число «Ради» та послухав, що гомонять читачи її (я завжди пильно прислухаюся

до того гомону), так у мене й серце упало… Се число дуже не подобалося (а инших вразило змістом статті «Наша газета»), не подобалося як мовою, так і иншим складом матеріалу. З мови дехто сміється, а більше обурені і сумують, що нашу гарну, «музикальну» мову навмисно псують, а я сумую через те, що газета пропаде, коли Ви не повернете «Раду» до торішнього ладу і мови" (Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. К., 2005. С. 33).

Вчора зачав "На українські теми"... – *Грушевський М.* На українські теми: При кінці року // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. І. С. 145–154. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 3–9.

...а до Чернях[івських] о 7 ½. – До 1907 р. квартиру на другому поверсі в будинку на Маріїнсько-Благовіщенській, 93, де останні чотири роки (1901–1904) прожив М. П. Старицький, винаймала його донька Людмила Старицька-Черняхівська з чоловіком Олександром Черняхівським та донькою Веронікою. У 1907 р. вони переїхали на вул. Стрітенську, 12 (будинок не зберігся).

Вечер нині йдем до театру на "Черевички"... – на той час у Міському театрі презентувався різдвяний святковий репертуар російської опери М. М. Бородая. Саме в той вечір, 27 грудня, йшла опера "Черевички" на музику П. Чайковського.

28 **[грудня 1906 р. (10 січня 1907 р.) Київ].** *Рано я з Кулюнею була у Красіцкого, він зняв з нас фотографії, групу і мене осібно. Вернувши додому, пообідали, і передягнувшись, поїхали до Пере[т]ців на ялинку. Було весело і приємно, ціле товариство, зібране там, робило миле вражінє. Місьо, посидівши трохи, поїхав на редакційне засіданє до "Ради", а я коло 8[-ої] поїхала до Черняхівських на ялинку, яку уряджено в школі Лисенка*. Тут цілком інакше, "демократичнійше", але на свій лад також приємно. Місьо вернув з засідання по 10[-ій] – і ми, посидівши ще до 11[-ої], поїхали додому.*

...яку уряджено в школі Лисенка. – Музично-драматична школа Миколи Лисенка містилася за адресою: вул. Велика Підвальна, 15 (сучасний Ярославів Вал, 15; будинок не зберігся).

29 **[грудня 1906 р. (11 січня 1907 р.) Київ].** *Кулюня спала до 11[-ої]; ми зібрались і [о] 12½ пішли до театру на "Снігурочку"*. Дитині дуже сподобалося. Вернувши, пообідали, і тепер сидимо собі дома, а Місюньо пішов до ред[акції] "Вістника".*

...пішли до театру на "Снігурочку". – Того дня ранковий репертуар Міського театру відкрила опера "Снегурочка" (музика М. Римського-Корсакова).

30 **[грудня 1906 р. (12 січня 1907 р.) Київ].** *Рано були в театрі (я і дівчинка) на "Івані царевичу" і на "Puppenfee"*; вечером Місьо ходив на відчит Стешенка*, а потім вступив за нами, і разом поїхали до Стешенків на "ялинку". Товариство було майже те саме, що у Черняхівських, і було приємно; дітей було досить. Кулюня дуже вдоволена. Вернулись ми досить пізно.*

Рано були в театрі (я і дівчинка) на "Івані царевичу" і на "Puppenfee"... – того дня вранці в Міському театрі йшли феєрія "Іван Царевич" і феєрія-балет Йосифа Байєра"Фея кукол".

***…вечером Місьо ходив на відчит Стешенка…* –** 29, 30, і 31 грудня (за ст. ст.) 1906 р. в лекційній залі Народного дому Київського товариства грамотності (Троїцька площа – нині приміщення Київського національного академічного театру оперети, вул. Велика Васильківська, 53/3) І. М. Стешенко прочитав українською мовою чотири лекції із циклу "Еволюція соціальних ідей в українській літературі". Перші дві лекції були призначені на 29 грудня, останні дві – на 30 і 31 грудня. Лекції розпочиналися о 18 годині вечора, попередній запис відбувався в редакції "Киевской старины" (вул. Безаківська, 8, нині – вул. Петлюри, 8). 30 грудня (за ст. ст.) 1906 р. слухачам, серед яких був і М. Грушевський, було запропоновано лекцію на тему "Розвиток націоналістичних ідей і їх відносини до народолюбства".

31 [грудня 1906 р. (13 січня 1907 р.) Київ]. *Рано знов в театрі, на "Русалці"*. Перший акт просиділи самі, на другий надійшов Місюньо. Коли вернули додому, прийшла була п[ані] Леонтовичева* з візитою і просила прийти 2 січня на ялинку до них.*

Опісля ми обідали, і Місьо поїхав до Чик[аленка], а звідти до Антоновича вручати йому разом з Лозинським і Кревецьким присвячений йому том "Записок".*

***Рано знов в театрі на "Русалці".* –** Вранці того дня в Міському театрі йшла опера "Русалка" на музику О. Даргомижського.

…п[ані] Леонтовичева… – мовиться про Юлію Леонтович, доньку відомого філософа, літературознавця, фольклориста Володимира Вікторовича Лесевича (1837–1905). Ухвалою Виділу НТШ від 26 (13) вересня 1906 р. вона була обрана звичайним членом Товариства. Певно за меценатську діяльність родини у 1906–1916 рр. була звільнена від сплати членських вкладок (*Дядюк М.* Участь жінок у діяльности Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Хронікально-біо-бібліографічний аспект) // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1998. С. 110).

…а звідти до Антоновича вручати йому разом з Лозинським і Кревецьким присвячений йому том "Записок". – Йдеться про акорд заходів НТШ з вшанування 45-річчя наукової діяльності В. Антоновича, які відзначалися в Києві у грудні 1906 р. (*див. коментар до запису за 7 квітня 1906 р.*). Ним став випущений том "Записок НТШ" (T. LXXIV. Кн. VI) з посвятою "Несторови української історіографії Проф[есорови] Володимирови Антоновичу з нагоди його ювилею, в признанню його високих наукових заслуг на полі української історії, археографії й археольогії, присьвячують сей том редактор і співробітники" та репродукцією портрета ювіляра пензля Івана Труша 1900 р. з галереї українських діячів НТШ. Саме цей том і вручив своєму вчителеві М. Грушевський, зафіксувавши цю подію у щоденнику. Після повернення до Львова на першому засіданні Виділу НТШ 20 (7) січня 1907 р. було взято до відома, що "проф. М. Грушевський в товаристві дд. Ів. Кревецького та Мих. Лозинського зложив дня 28 грудня професорови Волод[имирові] Антоновичу присьвячену йому книжку «Записок» та привитав його з ювилеєм від Наукового товариства ім. Шевченка у Львові" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 85 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 1–2). Вірогідно, на Виділі дата була вказана з пам'яті, хоча правдивим слід вважати зафіксований у щоденнику день 31 грудня (за ст. ст.) 1906 р. Репродукція портрета В. Антоновича у цьому ювілейному виданні та світлина зали засідань НТШ з потретною галереєю діячів і засновників Товариства на сьогодні залишаються єдиними зображеннями цього твору І. Труша, виконаного у Києві 1900 р. Доля портрета невідома. Див.: *Панькова С.* З музейних практик Михайла Грушевського: виставка пам'яті Володимира Антоновича. URL: http://immh.kiev.ua/z-muzeynih-praktik-mihayla-grushevskogo-br-vistavka-pam-yati-volodimira-antonovicha/; *її ж.* Цей день в житті Михайла Грушевського. URL: http://immh.kiev.ua/tsey-den-v-zhitti-mihayla-grushevskogo/

1907 РІК

1 **[(14) січня] 1907 [р.] [Київ].** *Рано приходив Лисенко просити на вечер до себе на ялинку. Місьо пішов до Пере[т]ців перепросити, що Кулюня через кашель не прийде. Вечером поїхали ми до Лис[енка] і повезли дівчинку; вона, бідненька, кашляла дуже, і рішили ми на другий день затримати її в ліжку. У Лисенка було дуже приємно, якось так, як межи своїми, і взагалі цілий час нашого побуту в Києві якось "не чужо" – ніби тут і наше місце, і дивно, що додому не хочеться. Зле тільки, що Місюневи забогато роботи і біганини, і ніхто майже не помагає, наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає.*

2 **[(15) січня 1907 р. Київ].** *От і нині: загрожено "Раду"* – треба їхати до ген[ерал]-губернатора, і Леонтович вимовився – їдьте Ви самі. Сього дня, с[т.] с[т.] 2/I, мали ми з Кулюнею бути на ялинці у Леонт[овича]: Місьо поїхав сам, а я з дівчинкою лишилась дома: дівчинка ще дуже сильно кашляє.*

От і нині: загрожено "Раду"… – за спогадами Є. Чикаленка, перше число газети "Рада" за 1907 р., як і перше число за 1906 р., було сконфісковано. Голова Київського тимчасового комітету у справах друку О. О. Сидоров пояснював, що це було зроблено з наказу губернатора, але для полагодження справи радив не їхати до нього "желчному господину издателю" Є. Чикаленку. Тому місія боронити газету випала М. Грушевському (*див. запис за 3 та 9 січня 1907 р.*), де йому сказали, що "коли «Рада» не понизить тону, то її зовсім закриють, бо вона зайняла вже дуже ворожу позицію супроти уряду" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 334). Але й після залагодження цієї справи впродовж лише 1907 р. газета "Рада" була оштрафована за різні публікації 8 разів (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 11–11 зв.; 12–12 зв.; 14–14 зв.; 16–16 зв.; 17–17 зв.; 20–20 зв.; 22–22 зв.; 26–26 зв.).

3 **[(16) січня 1907 р. Київ].** *Рано приходив Чикаленко, і оба з М[ісьом] пішли до "Ради", опісля Місьо їздив до генерал-губерн[атора]* і говорив з ним про газету. Ген[ерал]-губ[ернатор] здержав ще замкненє "Ради" і поручив Нєвєрову* з цензорами переговорити з Місьом в сій справі: розмову назначено на 3 год[ини] з пол[овиною]. О 2½ [годині] вернув М[ісьо] додому і застав тут якогось Розова*, що займив трохи часу, і пообідавши на скоро, М[ісьо] поїхав говорити з Нєвєровим. В сій розмові М[ісьо] представив, що газета не має на цілі писати в істеричнім тоні, а в поважнім, і ред[акція] зверне більше уваги на культурну сторону газети – і наслідком сеї розмови, головно через особу редактора Грушевського "як*

визначного ученого і діяча" Нєвєров сказав, що, мабуть, ген[ерал-губ[ернатор] здержить замкненє газети.

Вечером приходив Красіцкий, аби я завтра не приходила.

Місьо їздив до генерал-губерн[атора]... – на той час київським, подільським та волинським генерал-губернатором (з 19 жовтня (за ст. ст.) 1905 р. до 2 грудня (за ст. ст.) 1908 р.) був Володимир Олександрович Сухомлинов (1848–1926). Офіційна резиденція генерал-губернатора містилася на розі вулиці Інститутської та Левашовської (нині – Шовковичної) між сучасними будинками № 18–20/8. Візит М. Грушевського та його наслідки зафіксовані також в офіційних документах, зокрема секретній записці Голови Київського тимчасового комітету у справах друку О. Сидорова генерал-губернатору В. О. Сухомлинову від 20 січня (за ст. ст.) 1907 р. У ній наголошувалося: "О направлении газеты «Рада» я докладывал Господину Начальнику Края 2 января, ходатайствуя о закрытии ее на время военного положения, но ввиду заявления проф. Грушевского, что направление будет изменено, газета не была закрыта, и в течении последнего времени в газете ничего предосудительного замечено не было" (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 43. Арк. 5–5 зв.).

...поручив Нєвєрову... – йдеться про управителя канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора Олександра Миколайовича Нєвєрова. Цю посаду він зайняв після смерті Н. Молчановського. Перед цим О. М. Нєвєров був чиновником з особливих доручень Київського генерал-губернатора та діловодом канцелярії. У 1910–1915 рр. обіймав посаду цивільного губернатора Акмолинської області.

...якогось Розова... – йдеться про філолога, історика мови, дослідника історичної фонетики, грамот XIV–XV ст., професора Київського університету Володимира Олексійовича Розова (1876–1940). Зустріч відбулася з нагоди праці В. Розова, яка невдовзі була опублікована: *Розов В.* До старо-руської діялєктольоґії. Іще до питання про галицько-волинське наріче. Переклад рукопису І. Кревецького // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 5–34. *Див. також записи за 19 квітня та 18–24 червня 1907 р.*

4 [(17) січня 1907 р. Київ]. *Рано приїхав Саша. Я до Красіцкого не ходила і пішла з дівчинкою трохи перейтися. Була в магазині Ильяша*, купила дуже гарної коронки і ще дечого. Пополудни приходив Матушевский і Чикаленко. Говорили про процес Леонтовича*. Матушевського просили поїхати до Камінця. Поки що він пішов до Леонтов[ича] переговорити в сій справі і вернув дуже огірчений: Леонтов[ич], і ще більше його жінка, виступили з претенсіями до Матушевського і взагалі до цілої газетної "компанії", що підвели його, Леонтовича, а тепер не хотять його "охотно" боронить, і богато в сім роді, так що Ф[едір] Пав[лович], якби не те, що обіцяв Місьови і Чикаленку поїхати до Камінця – відмовився б від сеї подорожи, головно через тон розмови обоїх Леонтовичів.*

Була в магазині Ильяша... – йдеться про магазин білизни, власником якого був купець 2-ї гільдії Андрій Федорович Ільяш. Магазин містився в будинку на розі Хрещатика і Лютеранської (будинок не зберігся; за старою нумерацією – Хрещатик, 29, тепер – Хрещатик, 19). А. Ф. Ільяш активно використовував зовнішню рекламу, розмістивши великі банери вгорі на бічному фасаді будівлі. А в рекламних оголошеннях повідомляв про широкий асортимент товарів: білизна, мережива, вишивки, панчохи, краватки, хустки, запонки, штори, ковдри та ін.

Говорили про процес Леонтовича. – Ця довготривала історія пов'язана з публікацією в "Громадській думці", видавцем і відповідальним редактором якої на той час був В. Леонтович, допису з Кам'янця-Подільського про чорносотенний гурток молоді та недобру славу, аморальну поведінку його лідера. У дописі в яскравих фарбах подано розповідь про

влаштовані цим гуртком вистави, а також організовані перешкоди у святкуванні українським громадянством роковин Шевченка (*Єв. Х.* Камінець-Подільський // Громадська думка. 1906. 7 березня. № 53. С. 4). Відомості про наслідки цієї публікації для редакції газети подає у своєму щоденнику Є. Чикаленко: "В перший рік, коли ще видавцем-редактором нашої газети значився В. Леонтович, студент Широцький (як пізніше виявилось) написав у допису з Кам'янця-Подільського про авантюри одного студента на амуретному ґрунті. Той образився і подав у суд за наклеп (клевету). Леонтович, натурально, страшенно обурився, що має відповідати, а може, й сидіти за наклеп, в якому він зовсім не винний. Я цілком поділяв його обурення і ми обидва вимагали оголосити ім'я дописувача, нехай він сам відповідає на суді за свій вчинок. Але секретар редакції В. Козловський та завідуючий конторою М. Синицький, обидва кам'янчани, бажаючи, мабуть, покрити свого земляка, сказали, що не знають автора допису, бо він, як виявилось, підписаний особою, якої в Кам'янці нема; що підпис, очевидно, вигаданий. Довелось Леонтовичу їхати до Кам'янця, брати адвоката, витрачатись і взагалі перетерпіти силу неприємностей за чужу вину" (*Чикаленко Є.* Щоденник. К., 2004. Т. 1 (1907–1917). С. 97–98). Згадані неприємності В. Леонтовича тягнулися до кінця 1907 р.

5 **[(18) січня 1907 р. Київ].** *Рано я була у Красіцкого, пополудни ходили з дівчинкою купити бобонців . Бідна дівчинка все ще кашляє.*

…купити бобонців. – У листах маленької Катерини до батька не раз висловлюється прохання купити "білої чоколяди" і "бобонців". Про такі покупки для доньки згадує і Марія Грушевська в листах до чоловіка. Імовірно, з цими смаколиками дівчинки пов'язане і одне з пестливих "імен", яким її називали – "Бобка" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 166–166 зв., 234).

6 **[(19) січня 1907 р. Київ].** *Температ[ура] 20°–. Я встала зі страшним болем голови, невважаючи на те, поїхали ми обоє до Перетців*, я з поворотом заїздила до Анни Львовни*; не заставши її, скоро вернула і майже непритомна пролежала до вечера. Вечер[ом] приніс Місюньо порошки – і зараз стало лекше. Приходили Дджеджора і Кошовий. Був Саша і Питлюра.*

…до Перетців… – професор Університету св. Володимира В. М. Перету з 1907 р. мешкав на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині – Саксаганського), 74, кв. 1.

…заїздила до Анни Львовни… – йдеться про Ганну Львівну Берло (1859–1942) – філолога, історика, педагога, перекладачку, громадську діячку. Викладач Міністерської гімназії св. княгині Ольги (1876–1919), жіночих гімназій В. Ващенко-Захарченко та О. Дучинської (1881–1904). Автор популярного підручника російської мови (1903). У 1900–х роках – відома громадська діячка: член Київської "Просвіти", гуртка по складанню біографій українських діячів під керівництвом В. Антоновича, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Історичної секції Українського наукового товариства у Києві. У 1920-х роках – науковий співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України, член Постійної комісії для складання словника живої української мови, нештатний співробітник Комісії районного дослідження Лівобережної України Історичної секції ВУАН під керівництвом М. Грушевського. Співпрацювала, підтримувала товариські зв'язки з багатьма відомими діячами українського руху. Друкувала переклади з класичної англійської та французької літератури у "Літературно-науковому вістнику". Автор дослідження "Біографічний нарис Арсенія Берло, єпископа переяславського і бориспільського" (1903–04). У спогадах "З київського життя 1880–1900 рр." та "Мої знайомства з деякими українськими діячами", видрукуваних у 1927–1929 рр. в журналі "Україна", змалювала картину громадсько-політичного життя Києва та подала характеристики відомих діячів українського

руху кінця XIX – початку XX ст. Надзвичайно важливу інформацію про взаємини наддніпрянських та наддністрянських українців містять її листи до родини Барвінських (Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських / Упоряд. О. Дзьобан. Львів, 2011). На той час мешкала за адресою: вул. Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 5.

7 **[(20) січня 1907 р. Київ].** *Темп[ература]: 17°–. В полудне їздили до Леонтовичів, там снідали і просиділи досить довго. Вечером приходив Кревецький; на "Вістник" єсть вже 140 предплатників*.*

…на "Вістник" єсть вже 140 предплатників. – Ці відомості збігаються з тими, які подає у листі до В. Гнатюка працівник київської редакції ЛНВ І. Кревецький: на 8 січня (за ст. ст.) 1907 р. передплатників було "вже коло 150" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 84). *Див. також запис за 1 березня 1907 р. та коментар до нього.*

8 **[(21) січня 1907 р. Київ].** *–20°. Вечером приходив Красицький і Джиджора. Вдень, т. є. пополудни, я ходила до міста на справунки; було страшно зимно і трохи вітер. На вулицях горять огні. Все те має при своїх прикрих сторонах і певний урок. Діло взагалі йде добре. Тільки аби книжка "Вістника" вже раз вийшла.*

Статі Міся в "Раді" викликають загальне признанє.*

Статі Міся в "Раді" викликають загальне признанє. – Від початку 1907 р. в "Раді" було опубліковано три статті М. Грушевського: "Наша газета" (№ 1. 1 січня); "За український маслак (в справі Холмщини)" (№ 2–4. 3–5 січня) та "Маленьке бажання" (№ 5. 6 січня).

9 **[(22) січня 1907 р. Київ].** *Темп[ература] –19°. В полудне о 1[-ій] я їздила до музею до Біляшевського*, і Місюньо мав туди приїхати з канцелярії генерал-губерн[атора]. Там вже все наладилось і, мабуть, "Рада" буде виходити без перешкод. М[ісьо] показував Невєрову (?) некрольог Молчановського, написаний Доманицьким*, – рішили дещо змінити з огляду на пенсію вдові. В сій самій справі був Доманицький у нас, але не бачив нікого, тільки Кулюню.*

Місьо дійсно приїхав до музею, ми оглянули продажу "Кустарного общества" і купили дуже гарну вишивану з мережками серветку за 22 р[уб.] 80 коп., альбомчик для Кулюні і маленьку вишивану й мережану краваточку для неї. Чернявський (що в музею)* показав мені ще три портрети роботи Шевченка! Дивне чутє се викликало, наче бачилось живого чоловіка, Т[араса] Г[ригоровича]! Се, каже Черн[явський], оригінали роботи Т[араса] Г[ригоровича]! Так якось і жалко, і мило! Особливо портрет кн[язя] Репніна!* Вони всі приватна власність. Вернули ми додому (кожде осібно, бо М[ісьо] ще їздив до цензора). Коло 3 год[ини] прийшов Саша, ми пообідали разом, і о 6[-ій] вони оба пішли до ред[акції] "Вість[ника]", де було засіданє редакційне "Ради" (з причини пожару, що був в "Раді", часть редакції перенеслася до "Вістника", поки там у них зроблять порядок).*

…до музею до Біляшевського… – йдеться про Київський міський художньо-промисловий і науковий музей імені імператора Миколи Олександровича, директором якого у 1902–1923 рр. був М. Ф. Біляшівський. Музей відкрито 1899 р. у спеціально зведеній за

проєктом В. Городецького будівлі (вул. Олександрівська, 29; нині – вул. Михайла Грушевського, 6). Музей мав також декілька неофіційних назв: "Музей старожитностей і мистецтва", "Київський міський музей".

М[ісьо] показував Невєрову (?) некрольог Молчановського, написаний Доманицьким… – не зустрівшись з М. Грушевським у справі змісту некрологічної замітки, В. Доманицький того ж дня висловив своє прохання в коротенькій записці: "Заходили до Вас з Євгеном Харламп[ієвичем]. Я – в справі з статтею про Молчановського. Боюся, чи немає там чого такого, що може попсувати справу з пенсією, яку має дістати жінка. Якщо не пізно – чи не могли б Ви бути такі ласкаві – погладити трохи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 357). Як свідчить даний щоденниковий запис, М. Грушевський зреагував на прохання, внісши зміни після консультації в цензурі. Некролог опубліковано: *Доманицький В.* Никандр Молчановський. Посмертна згадка // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. І. С. 114–116.

…ми оглянули продажу "Кустарного общества"… – упродовж 19 лютого – 1 травня (за ст. ст.) 1906 р. в Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї функціонувала Перша південноросійська кустарна виставка, головним організатором якої був М. Біляшівський; активну участь у зборі творів народного мистецтва відіграли взяли Данило та Вадим Щербаківські. На виставці було представлено понад 6 тис. експонатів з майже всієї етнографічної території України, її відвідало за різними даними від 12 до 20 тисяч осіб (Отчет Выставки Прикладного Искусства и Кустарных Изделий. 19 февраля – 1 мая 1906 р. К., 1907). Вхідний квиток коштував 15 коп. Успіх та популярність виставки спонукали М. Біляшівського, Д. Щербаківського, Г. Павлуцького та багатьох інших діячів культури організувати Київське кустарне товариство, яке було засноване 8 (21) серпня 1906 р. Головою товариства обрали Н. М. Давидову, пізніше цю посаду обіймав М. Ф. Суковкін. На початку 1910 р. нараховувалося приблизно 100 членів товариства, головною метою якого стало "содействие развитию кустарных промыслов в губерниях: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской, Полтавской и прилегающих к ним местностях, населенных малорусским племенем". Воно продовжувало розпочату роботу з формування в українській столиці унікальної колекції творів народного мистецтва, сприяло його популяризації й розвитку, облаштувало спеціальні склади, час від часу організовувало виставки-продажі ярмаркового характеру, де можна було придбати найрізноманітніші вироби українських майстрів. Одну з таких виставок відвідали й Грушевські.

Чернявський (що в музею)… – йдеться про співробітника Київського міського художньо-промислового і наукового музею Юхима Родіоновича Чорнявського, одного з організаторів Київського кустарного товариства. Його листи до М. Біляшівського містять важливі відомості про життя музею, зокрема формування його колекції, підготовку Другої південноруської кустарної виставки (ІР НБУВ. Ф. XXXI. № 2073–2078). За аналогією з ім'ям відомого поета і перекладача Миколи Федотовича Чернявського, який друкувався в "Літературно-науковому вістнику", Марія Сильвестрівна Грушевська зазначила так само і прізвище працівника музею, яке сприйняла, вірогідно, лише на слух.

Особливо портрет кн[язя] Репніна! – На замовлення Г. Тарновського та О. Капніста в період між 16 жовтня 1843 р. – 9 січня 1844 р. Т. Шевченко створив дві копії з портрета князя Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського (1778–1845) роботи швейцарського художника Йозефа Горнунга (1792–1870), який зберігався в родинному маєтку в Яготині. Портрет, який належав О. Капністу, нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, друга копія – в Ермітажі. Дана згадка надзвичайно важлива для дослідження історії згаданих творів Т. Шевченка.

13 (26) [січня] 1907 [р.] [Київ]. Виїхали з Київа. Зрана докінчував статю про катедри*, писав листи, робив коректи, потім був в редакції й доглядав експедиції ЛНВ за границю – не робили, аж сказав, і потім зробили не так як казав, аж мусіли на станції зашивати. Потім їздив ще до

Чик[аленка]. На виїзднім прийшов Лоз[инський] і сказав про галабурду у Львові*.

Зрана докінчував статю про катедри… *– див. записи за 13 грудня 1906 р., 10–12 та 16 лютого 1907 р.*

…про галабурду у Львові. – Йдеться про заворушення українських студентів, які 23 (10) січня 1907 р. зібралися на академічне віче щодо прав української мови в університеті. Цей виступ був акцією протесту проти призначеної на 24 (11) січня студентської присяги польською мовою. Отримавши відмову на проведення віча, 23 (10) січня студенти побили секретаря університету Алоїза Віняжа, який за поголосками посприяв цій забороні, зайняли весь перший поверх, знищили канцелярію, портрети ректорів, вибудували барикади, підняли синьо-жовтий прапор над університетським будинком. Ректор закликав поліцію, яка оточила споруду з усіх боків. Щоб уникнути пролиття крові, студенти заявили, що покинуть добровільно стіни університету. Але поліція заарештувала спочатку окремих, а незабаром і всіх учасників заворушень (116 осіб). У супроводі поліції вони пройшли центральними вулицями Львова, співаючи "Ще не вмерла Україна", "Не пора" та інші українські пісні. Уклавши протокол та поіменний список учасників, студентів звільнили. Проте під шаленим тиском шовіністичної польської преси, яка вимагала розправи ("саджати на палі"), в ніч з 31 січня на 1 лютого (з 18 на 19 січня) розпочалися масові повторні арешти студентів у Львові, зокрема всіх, хто мешкав в Академічному домі. Віддано наказ заарештовувати тих студенів, які виїхали до рідних: арешти у провінції тягнулися майже місяць. Всього було заарештовано понад 150 учасників демонстрації.

Польські шовіністичні газети закликали "провчити" і професора М. Грушевського, як тільки він повернеться з Києва, адже його лекції, на переконання оглядачів, "гострили гайдамацькі ножі на поляків". Згадали і його промови на засіданнях ради професорів філософського факультету українською, і ігнорування зауважень університетського керівництва щодо використання польської мови. На захист студентів піднялися українські політики, правники, громадськість. У своєму поданні до Галицького сойму українські посли вимагали вирішення справи заснування самостійного українського університету у Львові та термінового закінчення карної справи щодо заарештованих студентів згідно з законом. Зволікання цієї справи, безпідставність арешту підштовхнуло студентів до голодування. Чотириденний голодний страйк 21–24 (8–11) лютого закінчився перемогою – переважна більшість студентів була звільнена. 2 вересня (за н. ст.) 1907 р. у Відні розпочався процес над 17-ма українськими студентами, які 23 січня (за н. ст.) 1907 р. брали участь у заворушеннях у Львівському університеті. Суд звів покарання студентів до грошового відшкодування завданих збитків. Усі події детально висвітлювалися на сторінках газети "Діло" та "Рада". 7 вересня (за н. ст.) 1907 р. "Діло" (Ч. 191) помістило фотографію 17-ти студентів – учасників віденського процесу, їхніх адвокатів та посла Миколи Василька, який обстоював інтереси молоді. Детально див.: *Качмар В.* За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. С. 66–70; *Лозинський М.* З австрійської України. З боротьби за український університет у Львові // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. III. С. 527–536. *Див. також запис за 15 та 19 січня 1907 р.*

14 (27) [січня 1907 р. Київ – Львів]. Вночи майже не міг спати. Страшно горячо було в вагоні. В Бродах дуже гречно обійшлися на цлі й комісар поліційний щодо ЛНВ. У Львові застали хату зовсім холодную, і я ще з Київа бувши перестуженим, очевидно, ще гірше перестудився. З вечера підчитав для VI т[ому], щоб завтра рано робити.

15 (28) [січня 1907 р. Львів]. Пішов до міста – до банку й до Т[оварист]ва. Телефоном зголошувався до мене Колеса, а Лук[іянович] визначив по дорозі rendez-vous. Показалося, що то загальний перестрах наслідком унів[ерситетської] історії* – мині радили виїздити з Льв[ова], не показуватися на унів[ерситеті], навіть не виходити – Колеса і Студ[инський], а другого дня з тими ж порадами прийшли студенти. Дуже прикро се мене вразило. Колеса і Студ[инський] оповідали про своє геройське поведеннє на вчораш[ній] раді професорів, ладили енунціацію, до к[от]рої одначе я не захотів пристати і взагалі вимовився від участи в їх акції. Рано зачав робити коло VI т[ому].

Показалося, що то загальний перестрах наслідком унів[ерситетської] історії… – *див. запис за 13 (26) січня 1907 р. та коментар до нього.*

16 (29) [січня 1907 р. Львів]. Були ті студенти. Робив коло VI т[ому] – роблю в спальні, бо в кабінеті дуже зимно (без нас було –7°, а напаливши по приїзді я дійшов тільки до +2,5°).

17 [(30) січня 1907 р. Львів]. Поставили зелізну піч вчора у слуг, а нині – з огляду на добрий результат – також у мене, і в кабінеті стало тепло, перехожу завтра туди. Було засід[аннія] Виділу* й дирекції Спілки; туди їхав, назад ішов пішки.

Було засід[аннія] Виділу… – йдеться про перше засідання Виділу НТШ у 1907 р., яке відбулося 30 (17) січня. На ньому розглянули низку питань, зокрема: працівникам бібліотеки І. Кревецькому та І. Джиджорі призначено відпустки на час їхньої роботи в Києві та ухвалено прийняти для впорядкування бібліотеки В. Лесевича ще одного студента; заслухано повідомлення М. Грушевського щодо подання нового прохання про дозвіл на відкриття філії книгарні НТШ у Києві на ім'я Ф. Красицького; взято до відома, що голова Товариства М. Грушевський під час свого перебування у Києві в товаристві І. Кревецького та М. Лозинського вручив В. Б. Антоновичу присвячений йому том "Записок" та привітав з ювілеєм від імені НТШ; ухвалено висловити подяку комітету спорудження Академічного дому (І. Левинському, Ю. Мудракові, С. Федакові, К. Бандрівському та Г. Пежанському); вибрано комісію для завідування Академічним домом (К. Бандрівський, Д. Лукіянович, І. Франко) та адміністратора (Д. Лукіянович); взято до відома інформацію про виплату міністерської допомоги НТШ за 1906 р. в сумі 6000 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 85 зв. – 86 зв.).

18 [(31) січня 1907 р. Львів]. Прийшла телеграма від Кривецького про труси*. Неприємно. Ввечері були у наших. Роблю все коло т[ому] VI.

Прийшла телеграма від Кривецького про труси. – Йдеться про телеграму І. Кревецького, який за дорученням М. Грушевського разом з І. Джиджорою прибув до Києва для організації роботи київської редакції та контори ЛНВ, відправлену 18 січня (за ст. ст.) 1907 р. У ній сповіщалося про нічні труси в "Раді", ЛНВ, у М. Павловського, Є. Чикаленка, Б. Грінченка, Л. Драгоманової, Косачів, Б. Ярошевського, М. Синицького, арешти всіх названих осіб, окрім Павловського, арешти рукописів "Ради" і "Вістника" (ЦДІАК України.

Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 85; опублікована: *Мицик Ю.* З листів Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 490). Того ж дня І. Кревецький дав і другу лаконічну телеграму "Чикаленка випустили" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 86). Паралельно І. Кревецький докладно описав згадані в телеграмі події у двох листах за 18 січня (за ст. ст.) 1907 р.

У першому з них йшлося: "Доношу не конче приємну звістку: нині 18 (четвер) між год. 1 ¼ – 5 рано відбулася поліційна ревізія рівночасно в конторі «Ради» на Підвальній ул., в редакції «Ради» і конторі «Літ[ературно]-н[аукового] вістника» у нас на Прорізній, в ред[акції] д. М. Павловського, д. Синицького (якого заарештовано) й може ще у кого иньшого (пишу сей лист рано перед приходом усіх співробітників – тому всього ще не знаю). У нас перешукали всі комнати, забрали рукописи й коресп[онденції] «Ради» й «Літ[ературно]-н[аукового] вістника» (старі коректи, вискладані скрипти, а також всі статі й рецензії, що лишилися до 2-ої книжки), 21 книжку з Видавн[ичої] спілки, «Історію Укр[аїни]-Руси» і «Науковий збірник». Також перекинули наші ліжка. Взагалі переводили ревізію у всіх трьох комнатах мимо того, що я кілька разів заявляв, що дві останні комнати належать до «Літ[ературно]-н[аукового] вістника». Відповідю на се було: «Это ничего! Все равно!». По списаню протоколу, в якім зазначили, що не знайшли ні в ред[акції] «Ради», ні «Літ[ературно]-н[аукового] вістника» – нічого нелєгального – відійшли о год. 5 рано. Як справа піде дальше – якнайскорше напишу" (Там само. С. 16–17). У другому листі адресант подавав наступну інформацію: "В доповненє до телеґрами додаю, що зроблено ревізії й арештовано ще: М. Лисенка, В. Степаненка (з книгарні), Гр. Коваленка (Сьогобічного), Пахаревського, К. Стеценка. Крім того трушено ще сеї ночи у Гулака, Федорченка, О. Шликевич, Сергія Шемета. Завтра–позавтра піду на поліцію за нашими рукописями, – чи видру їх, не знаю. Тут загальна констернація, сподіємося закритя «Ради» нині-завтра. Коби хоч ЛНВістник вийшов ціло. Про цілу аферу подаємо допись до «Діла»" (Там само. С. 15). 18–19 січня всі заарештовані були випущені з поліцейських відділків (Рада. 1907. № 15. 19 січня. С. 3; № 16. 20 січня. С. 3; № 17. 21 січня. С. 3).

19 [січня (1 лютого) 1907 р. Львів]. Арештування студентів у Львові й на провінції*. Я перестуджений і сиджу дома. Голова, м[а]б[уть] від катара, горяча і поболює. Став обдумувати збірник росийських статей* – їх порядок etc.

Арештування студентів у Львові й на провінції. *– Див. коментар до запису за 13 (26) січня 1907 р.*

Став обдумувати збірник росийських статей… – йдеться про збірник: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб.: Тип-я т-ва "Общественная польза", 1907. Ідея цього видання виникла ще в липні 1906 р. (*див. записи за 11 липня 1906 р., 4 та 18 лютого, 16, 17, 19 березня 1907 р.*). Збірник вийшов друком на початку червня 1907 р. Рецензія: *Джиджора І.* Українська справа на тлі сучасного визвольного руху. Рец. на публ.: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. 291 с. // Рада. 1907. № 209. 16 вересня. С. 2–3. Детально про підготовку збірника, а також передрук текстів у перекладі українською див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 383–544; 559–566.

20 [січня (2 лютого) 1907 р. Львів]. Приїхав Томаш[івський] і досить роздражнив своєю манєрою говорити – властиво тим його індеферентизмом, який він показує de facto останніми часами, не можу з ним спокійно говорити. Потім я розійшовся, і ми говорили благодушно, поїхали разом, взявши ще Фр[анка], і зробили секцію*. Були в бібліотеці. Ввечері зачав писати некрольоґ Молчановского*.

…зробили секцію. – Згадане засідання Історично-філософічної секції відбулося 2 лютого (20 січня) за участю трьох осіб: М. Грушевського, І. Франка та С. Томашівського. На ньому М. Грушевський подав некролог на Н. Молчановського та зреферував статтю В. Щурата "Увільнення злочинця дівчиною в Бродах 1727 р.". Обидві праці були опубліковані в "Записках НТШ" (1907. Т. LXXV. Кн. І. С. 5–13; 96–103) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 70 зв.). Писати некролог М. Грушевський розпочав ввечері після секції, отже, на засіданні йшлося не про готовий текст, а лише про намір.

Ввечері зачав писати некрольоґ Молчановского. – *Грушевський М.* Пам'яті Никандра Молчановського // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXV. Кн. І. С. 5–13. Продовжував писати некролог впродовж двох наступних днів, 21–22 січня. *Див. також запис за 8 грудня 1906 р. та коментар до нього.*

21 **[січня (3 лютого) 1907 р. Львів].** Неділя. Писав некрольоґ. Ввечері були наші й Юзя, я виходив хвилями й сидів з мамою в Мар[инчиним] покою. Зачав диктувати Мар[инці] переклад статі своєї з "Rutten über Russland"*.

Зачав диктувати Мар[инці] переклад статі своєї з "Rutten über Russland". – Первісний варіант статті, написаний українською мовою влітку 1905 р. (*див. коментар до запису за 18 червня 1905 р.*), став основою для німецькомовної праці М. Грушевського, що побачила світ під назвою "Die Kleinrussen" у 1906 р. у Франкфурті в збірнику "Russen über Russland" за редакцією Йозефа Мельніка. Зі значними змінами переклад з цього видання опубліковано під заголовком "Украинский вопрос" у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907). У зв'язку з підготовкою цього збірника М. Грушевський і розпочав згаданий переклад, а диктував дружині, яка добре знала німецьку, саме тому, щоб відразу вносити зміни й доповнення. Сучасний передрук статті див: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. ІІ. Львів, 2013. С. 359–374.

22 **[січня (4 лютого) 1907 р. Львів],** понед[ілок]. Докінчив статю про Молчан[овського], але не мав енергії братися до т[ому] VI. Писав листи. Прийшла коректа 7, 10 і 11 арк[ушів] "Короткої історії" (кінець)*, і я зараз її зробив. Завтра має бути термін консулевого векселя, я радився про нього з Вальдманом.

Прийшла коректа 7, 10 і 11 арк[ушів] короткої "Історії" (кінець)… – йдеться про видання: *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. СПб., 1907. 175 с. Праця написана за короткий час упродовж 5–24 вересня (за ст. ст.) 1906 р. (*див. записи за ці дні*). Вийшла друком у березні 1907 р.

23–24 **[січня (5–6 лютого) 1907 р. Львів].** Прийшов лист від Кревецького, який віщує неприємні річи ЛНВ – строжайшее наблюденіе* etc. Се мене дуже розстроїло. Зрештою роблю коло VI т[ому]. Досить прикрости зробив мині пересланий з редакції лист, де закидається щодо мови.

Прийшов лист від Кревецького, який віщує неприємні річи ЛНВ – строжайшее наблюденіе… – у згаданому листі, відправленому з Києва 22 січня (за ст. ст.) 1907 р. І. Кревецьким та І. Джиджорою, детально описано наслідки київських арештів 18 січня: "В ході дальшої розмови Сидоров сказав, що одно з українських видань повинно бути закрите; на питаннє

д. Синицького, чи не грозить се «Раді» – Сидоров відповів, що «Рада» не має сепаратистичного характеру, а більше культурно-просвітній, отже, сі слова не відносяться до неї. Супроти того – видаваннє «Вістника» у Київі висить вже на волоску, і була б дуже потрібною присутність тут Пана Професора" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 22–24).

25 **[січня (7 лютого) 1907 р. Львів],** четвер. Прийшло від консуля запрошеннє* – я пішов, се в справі паспорта, але при тій нагоді він мині показав вексель викуплений і тим зняв камінь мині з душі.

Прийшло від консуля запрошеннє… – йдеться про консула Російської імперії у Львові Костянтина Павловича Пустошкіна, який обіймав цю посаду впродовж 1893–1909 рр.

26 **[січня (8 лютого) 1907 р. Львів].** Але зате в п'ятницю пополудні прийшла телеграма про заборону ЛНВ* і наче затроїла мене! Три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Мар[инцею] себе підбадьоруємо, щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає.

…в п'ятницю пополудні прийшла телеграма про заборону ЛНВ… – ще 11 січня (за ст. ст.) 1907 р. з Міністерства внутрішніх справ Російської імперії на ім'я київського, подільського та волинського генерал-губернатора В. О. Сухомлинова було спрямовано лист, в якому, зокрема, наголошувалося: "В Министерстве внутренних дел получены сведения, что малороссийский литератор Грушевский перенес издание редактируемого журнала из Львова в Киев с целью поднять агитацию против единства малороссов с русским народом". З огляду на зміст листа та резолюцію генерал-губернатора, 17 січня (за ст. ст.) 1907 р. з його канцелярії до Тимчасового комітету в справах друку надійшло розпорядження вести "самое тщательное наблюдение" за ЛНВ. У відповідь голова комітету О. Сидоров 20 січня (за ст. ст.) 1907 р. повідомив про вихід першого числа видання, яке "должно быть отнесено к числу весьма тенденциозных". На підставі цієї записки 24 січня (за ст. ст.) 1907 р. генерал-губернатор видав постанову про призупинення "Вістника" на час воєнного стану в Києві та губернії, зміст якої того ж дня було доведено до відома друкарні П. Барського (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 43. Арк. 3–8; Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 5–8; 107). Довідавшись про це, 26 січня (за ст. ст.) 1907 р. І. Кревецький надіслав до Львова телеграму: "WISTNYK ZAKRYTYJ ZA WREDNOJE NAPRAWLENJE KNYZKA NE SKONFISKOWANA. KREWESKYJ" (Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 84). "Самое тщательное наблюдение" за "Вістником" велося упродовж усього 1907 р.: щомісяця управителем друкарні Петра Барського доповідав про дату виходу чергової книжки, наклад та кількість примірників, які відправлялися до Львова (ДАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 100, 110, 113, 117, 121, 127, 129, 130, 141).

27 **[січня (9 лютого) 1907 р. Львів].** Нарешті вислав лист до Чик[аленка], теж і до Леонтовича*, щоб пустив на запас "Нову Гром[аду]" і розвідався, чи мині можна приїхати. Просив телеграфувати. Рукописи і коректи ЛНВ здержав. Роблю над т[омом] VI і над збірником статей. Висланнє листів трохи мене урівноважило – щось зробив.

…вислав лист до Чикаленка, теж і до Леонтовича… – згадані листи не виявлено. Про свій лист до Є. Чикаленка М. Грушевський згадує в кореспонденції до І. Кревецького та І. Джиджори від 29 січня (11 лютого) 1907 р.: "Я писав до Чик[аленка], просячи висондувати справу" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та

Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. С. 66–67). Лист пов'язаний з відомостями про закриття ЛНВ. *Див. коментарі до записів за 26, 31 січня, 1 лютого 1907 р.*

31 [січня (13 лютого) 1907 р. Львів]. Від Чикаленка нема ніякої вісти, послав йому телеграму*. Кревецький пише, що Сидоров питає за мною* – мовби моя присутність може щось помогти. Ладжуся їхати, але не знати, чи не чекає там арешт.

Від Чикаленка нема ніякої вісти, послав йому телеграму. – Стурбований отриманими від своїх помічників відомостями про закриття ЛНВ, М. Грушевський звернувся за докладними інформаціями до більш утаємниченого у справи Є. Чикаленка. Не дочекавшись відповіді на всі свої запитання – відправив телеграму. Згадана телеграма не збереглася, проте збереглася телеграфічна відповідь Є. Чикаленка від 31 січня (за ст. ст.): "Poslaw try lysta" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 86). Збереглися і всі три листи: два від 29 січня та один не пізніше 31 січня (за ст. ст.), про які телеграфує Є. Чикаленко (Там само. С. 84–86) і які М. Грушевський отримав 1 лютого (за ст. ст.) 1907 р. (*див. запис за 1 лютого 1907 р. та коментар до нього*).

Кревецький пише, що Сидоров питає за мною... – слідом за телеграмою від 26 січня (за ст. ст.) 1907 р. (*див. коментар до запису за 26 січня*), 28 січня (за ст. ст.) І. Кревецький відправив листа, про який М. Грушевський і занотував у щоденнику. У листі докладно описано причини заборони ЛНВ: "Як В[исоко]п[оважаний] П. Професор вже знають певно з нашої телєґрами, «ЛНВістник» закритий з поручення канцелярії генерал-губерн[атора] на час воєнного стану; найпершу звістку про се закритє подав «Киевлянин» зі своїм коментарем (який посилаю), з якого й ми довідалися. Зараз, отже, пішов в цензуру д. Синицький, і тут Сидоров потвердив сю звістку (закрито за вредное направление), додаючи заразом: «одно з двох українських видань у Київі мусіло вмерти; та Ви маєте дозвіл на видаваннє «Нової громади», який ще не вигас, – видавайте від лютого «Нову громаду»». Зрештою ще бажав він бачитися з В[исоко]п[оважаним] П. Професором і зазначив се кілька разів зараз тоді, а також знов вчора […]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 28–31, 55). Лист подібного змісту І. Кревецький надіслав також В. Гнатюку (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 87–88 зв.).

1 [(14) лютого 1907 р. Львів]. Чикаленко трохи потішив мене листами, що "Н[ову] Гром[аду]" пускає на запас*; радить, одначе, приїздити не скорше 6[-го].

Чикаленко трохи потішив мене листами, що "Нову Громаду" пускає на запас... – після звістки про заборону ЛНВ М. Грушевський та його приятелі почали клопотатися про подальші перспективи видання. У листі до І. Джиджори та І. Кревецького від 29 січня (11 лютого) 1907 р. М. Грушевський писав: "По телеграмі п. Кревецького про заборону я ждав листа з близшими поясненями (н[а]пр., не знаю, чи заборона прийшла формально на письмі). Я писав до Чик[аленка], просячи висондувати справу. З того буде видно, чи замість «Вістника» можна буде видавати журнал під иньшим іменем, чи переносити його до Петербурга, чи вернути до Львова" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 66).

Є. Чикаленко, вболіваючи за долю ЛНВ, ідею перенесення якого до Києва він підтримував, на прохання М. Грушевського "висондував справу" і описав результати своїх заходів у трьох листах від 29–31 січня (за ст. ст.) 1907 р. У одному з них, зокрема, писав: "За «Н[ову] громаду» у мене самого прийшло на думку, бо ми з Вами якось мали про се

розмову, але нігде не найдуть концесії: або згоріла, або загубилась в редакції". А вже в наступному доповідав: "Тим часом я сегодня подав заяву, що замість «Н[ової] громади» з февраля буду видавать і редактірувать «Новий вістник»". Щодо приїзду М. Грушевського до Києва, то Є. Чикаленко декілька разів наголошував, що це слід зробити після 6 лютого (за ст. ст.) 1907 р., тобто після місцевих виборів. Згадані листи опубліковано: Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 84–86.

Паралельно про "запасний" варіант сповіщав до Львова й І. Кревецький у листі від 29 січня (за ст. ст.) 1907 р.: "Нині приїхав д. Чикаленко і заявив охоту відступити нам на якийсь час фірму «Нової Громади»" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 32–33). Наступного дня, 30 січня (за ст. ст.), інформував докладніше: "Д[обродій] Чикаленко вніс вже заяву на видаваннє нового журнала п[ід] з[аголовком] «Новий Вістник» – і підписав себе видавцем і редактором (Матушевський не міг підписати себе редактором, бо має три судові справи). Справа з закритєм «Літ[ературно]-Н[аукового] Вістника» все ще неясна; донині нема про се офіціяльного повідомлення ні в нас, ні в друкарні. Д. Чикаленко певний, що можна б ще все направити, коли б Вп. Пан Професор прибули зараз до Київа. Він сам коло сеї справи не може походити, бо зближаються вибори, і, коли не хоче бути арештований, мусить виїхати з Київа" (Там само. С. 34–35).

2 **[(15) лютого 1907 р. Львів].** Приходив Фр[анко] і казав, що була телеграма в "Часі", що воєнн[ий] стан знесено. Дуже се нас утішило, але боїмося ще вірити.

3 **[(16) лютого 1907 р. Львів].** Лист від Кревецького – воєнного стану нема*. Величезна утіха. Ладимося їхати. Маринця до Скали – але потяги не ходять.

Лист від Кревецького – воєнного стану нема. – Воєнний стан у Києві було оголошено ще 20 листопада (за ст. ст.) 1905 р. після збройного повстання саперів 18 листопада 1905 р. У згаданому в щоденнику листі від 1 (14) лютого 1907 р. І. Кревецький писав: "Воєнний стан в Київі й Київ[ській] губ. від вчора вечера знесений – отже «Літ[ературно]-Н[ауковий] Вістник» буде міг виходити й дальше під своїм правдивим іменем. Д[обродій] Чикаленко оповідав, що наказ закритя «ЛНВістника» вийшов не з Київа, а з Петербурга на підставі якогось доносу на В[исоко]п[оважаного] Пана Професора про ширення «сепаратизму» й т. ин." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. С. 36–38). Ця інформація Є. Чикаленка підтверджується виявленими документами з фонду київського генерал-губернатора (*див. запис за 26 січня 1907 р.*). 2 (15) лютого 1907 р. І. Джиджора продублював відомості, подані І. Кревецьким: "Знесеннє воєнного стану в Київі прийшло до нас дуже впору. ЛНВістник може виходити дальше" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 67). Власне ці звістки утвердили рішення М. Грушевського про виїзд до Києва, що він і нотує в щоденнику.

4 **[(17) лютого 1907 р. Львів].** Викінчую статі до збірника статей*. "Історію" довів до розділу – скінчив огляд полемічної літерату[ри] 1596–1605 [рр.] і досить наразі. Їдемо завтра. Непокоїть мене Маринчина дорога.

Викінчую статі до збірника статей. – Йдеться про збірник: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. За збереженими листами видавничого товариства "Общественная польза" відомо, що не пізніше 5 (18) лютого 1907 р. видавництво вже отримало першу частину статей і подало їх у набір (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 559–560). *Див. також записи та коментарі до них 11 липня 1906 р., 19 січня 1907 р., 18 лютого, 16, 17, 19 березня 1907 р.*

5–6 **[(18–19) лютого 1907 р. Львів – Київ].** Я заїхав до Київа добре, заїхав до Саші*, тайнообразующе, на випадок, якби був наказ арешту. Приїхавши (6[-го]) з річами до контори, тут, на куфрі сидючи, написав статю про мову*, обдуману в вагоні. Приходили мене витати Петлюра, Павловський, Чикаленко. З статею пішов до редакції, де мене теж як бажаного витали. Був у цензора і Неверова.

…заїхав до Саші… – Олександр Грушевський на той час мешкав на вул. Назарівській, 21. У 1896 р. у цьому будинку винаймали помешкання Михайло Старицький та родина Косачів. До наших часів дім не зберігся, на його місці нині чотириповерховий будинок, зведений у 1910–1911 рр. в стилі модерн.

…написав статю про мову… – йдеться про третю статтю з циклу публікацій під назвою "Про мову", які вперше побачили світ у січні–квітні 1907 р. в газеті "Рада": № 6 (9 січня); № 8 (11 січня); № 31 (7 лютого); № 51 (2 березня); № 59 (11 березня); № 83 (8 квітня); № 89 (15 квітня). У червні 1907 р. всі статті з невеличкою передмовою автора вийшли в Києві окремою збіркою "Про українську мову й українську справу: статті й замітки". Передрук див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 211–230; 615–617. *Див. також запис за 24 лютого 1907 р. про роботу над 4-ою і 5-ою статтями, за 6–7 квітня 1907 р. про роботу над 6-ю частиною та за 8 квітня 1907 р. про роботу над останньою, 7-ю частиною.*

7 **[(20) лютого 1907 р. Київ].** Почував досить добре. Узявся до писання статі до ЛНВ – "На украї́н[ські] теми"*. Був у Єфремова – не зовсім він, видко, без задньої гадки, але стоїть на тім, що тепер треба підперти ЛНВ – "що сталося – те сталося". Матуш[евський], бідний, в арешті*. Кревецького виправляємо до Львова. Був Марко*.

Узявся до писання статі до ЛНВ – "На украї́н[ські] теми". – *Грушевський М.* На українські теми. Крячуть ворони… // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. II. С. 318–329. Дописував статтю 8–9 лютого (за ст. ст.) 1907 р., про що свідчить щоденниковий запис за ці дні та дата в кінці публікації ("9 (22) II"). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 10–19; 500–501.

Матушевський, бідний, в арешті. – Як повідомляла газета "Рада", Ф. Матушевський був заарештований 5 лютого (за ст. ст.) 1907 р. на зібранні виборців у помешканні Биховського разом із членом редакції "Киевской старины" О. Саліковським, колишніми депутатами Державної думи Росії А. В'язловим, Є. Шольпом та ін. 7 лютого заарештовані були випущені з поліцейських відділків (Рада. 1907. № 33. 9 лютого. С. 3).

Був Марко. – Йдеться про брата в третіх Михайла Грушевського – священника, етнографа, краєзнавця Марка Федоровича Грушевського (1865–1938). Детально див.: *Кучеренко М.* "Не тут і не в сі часи" (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 124–194; Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: Зб. наук. пр. К., 2016.

8–9 **[(21–22) лютого 1907 р. Київ].** Статю до ЛНВ дописав ("На украї́н[ські] теми"). 9-го написав іще статю "Вороги рус[ского] народа"* – в конторі, по скінченню вже ранішньої порції, з утомленою головою, бо просили. Редакц[ійне] засіданнє пройшло без нічого особливого. Між Петлюрою й Павловським невдоволеннє; здається, есдеки хотіли б взяти газету зовсім в свої руки. До ЛНВ взяв Квасницького* – се мене

виводить з потреби брати когось до редакц[ійного] комітету. З паничами нашими ходив на шашлик – фундував. Матушев[ського] випустили* – я дав телеграму, щоб статю писав. Був у Сидорова – за небезпечні статі.

9-го написав іще статю "Вороги рус[ского] народа"… – *Грушевський М.* Вороги "русского народа" // Рада. 1907. № 34. 10 лютого. С. 1. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 8; 533–535.

До ЛНВ взяв Квасницького… – переносячи ЛНВ до Києва, М. Грушевський направив для роботи в редакції та конторі журналу своїх учнів І. Джиджору та І. Кревецького, які не мали достатнього редакційного та організаційного досвіду, вже не кажучи про нове середовище спілкування. Тому він прагнув залучити до редакційної роботи місцевих та більш досвідчених фахівців. Першим, до кого звернувся М. Грушевський (через Є. Чикаленка) з пропозицією обійняти посаду фактичного редактора ЛНВ, був Ф. Матушевський. Відповідаючи на пропозицію безпосередньо М. Грушевському, 6 (19) грудня 1906 р. Ф. Матушевський писав: "Щодо моєї близчої участи в «Літерат[урно]-Науковому Вістнику», то не знаю, що Вам і сказать, не через те, що я вагаюся і рахуюся з вимогами товариського життя й праці, а більше з инших, незалежних від мене причин. До сього часу справи з редактором «Ради» на 1907 р. не вияснились, і я вельми боюся, що поки знайдеться редактор, мене через «безриб'я» примусять бути «рибою» […]. За цей рік скаженої праці я до того виснажився, що мушу відпочити на місяць. Жінка, як лікарь, а не тільки як жінка, каже, що моєму здоровлю загрожує велика небезпека. Та я й сам почуваю добре і бачу. Через те я ніяким чином не можу обіцяти статі до І-ої книжки «Л[ітературно]-Н]аукового] Вістника», бо не матиму фізичної можливости постачити Вам її на певний термін; так само не маю фізичної змоги заходитися коло читання й виправлення статей до І-ої книжки. Дать же Вам слово і не додержати його як слід, – я не можу, бо матиму, якби трапилося що, джерело великих моральних мук від того. Так стоять справи з моєю близькою участю у «Вістникові» зараз, що ж до будучого часу, то я гадаю, що перешкод особливих на тому я не зустріну" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. С. 46–48). І дійсно, впродовж 1907–1908 рр. Ф. Матушевський був провідним оглядачем рубрик ЛНВ "З росийського життя" та "З українського життя". Співпраця між редактором М. Грушевським і публіцистом Ф. Матушевським перервалася через конфлікт у зв'язку з різними поглядами на видання "Історії України-Русі" М. Аркаса, редаговане другом Ф. Матушевського В. Доманицьким (*див. записи за 27 жовтня, 24 листопада, 11 грудня 1908 р. та коментарі до них*).

У своїх подальших пошуках М. Грушевський зупинився на кандидатурі Ю. Квасницького, який після від'їзду І. Кревецького (10 (23) лютого) разом з І. Джиджорою займався підготовкою ЛНВ, про що звітувався у своїх кореспонденціях (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 522). У листах до М. Грушевського І. Джиджора не раз нарікав на Ю. Квасницького. У червні 1907 р. той перейшов до редакції "Ради". *Див. також коментар до запису за 4 червня 1907 р.*

Матушевського випустили… *– див. коментар до запису за 7 лютого 1907 р.*

10–12 [(23–25) лютого 1907 р. Київ]. Кревецький поїхав. В неділю ходив з Дж[иджорою] до Житецького* – перемовився з ним трохи з поводу правописної реформи й його статі про се*. Написав статю "Pro domo" (10/II)* і взявся до статі про кафедри*. Заходив до Леонтовичів, але його нема – се я й знав, а вона була "не готова" і в розстройстві.

…ходив з Дж[иджорою] до Житецького… – на той час П. Житецький мешкав у Києві за адресою: Андріївський узвіз, 34.

…перемовився з ним трохи з поводу правописної реформи й його статі про се. – Проєкт правописної реформи був розроблений комісією Петербурзької Академії наук у зв'язку з підготовкою до видання "Словника української мови" Б. Грінченка. Через те, що в тогочасних українських виданнях були значні правописні розбіжності, відповідальний за "Словник" В. Доманицький наприкінці 1906 р. за посередництвом О. Шахматова звернувся до Відділу російської мови та словесності Петербурзької Академії наук з приводу унормування цього спірного питання. У відповідь на звернення створили академічну комісію у складі Ф. Корша, О. Лотоцького, О. Русова, П. Саладилова, П. Стебницького, Ф. Фортунатова, О. Шахматова. На нараді комісії 6 (19) січня 1907 р. було заслухано доповідь П. Стебницького "К вопросу об украинском правописании" та прийнято ухвалу, що єдиною орфографічною системою слід вважати правопис Куліша–Желехівського, який з 1892 р. був запроваджений в Галичині як офіційний. Окремі поправки до правопису, прийняті в Петербурзі, розіслали для обговорення відомим українським вченим, зокрема й М. Грушевському, редакціям та інституціям, зокрема й НТШ. Проєкт реформи був розглянутий на другому засіданні Язикової комісії НТШ 4 (17) червня 1907 р. Детально див.: *Гузар О.* Роль Наукового товариства ім. Шевченка у формуванні єдиного українського правопису. 1900–1929 роки // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Зб. доповідей і повідомлень наук. сесій і конфер. НТШ у Львові. Львів, 1998. С. 44–68. *Див. також коментар до запису за 4 червня 1907 р.*

Написав статю про "Pro domo" (10/II)… – *Грушевський М.* Pro domo // Рада. 1907. № 35. 11 лютого. С. 1–2. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 9–10; 535–537.

…взявся до статі про кафедри. – *Див. записи за 5 листопада, 13 грудня 1906 р., 13 (26) січня та 16 лютого 1907 р.*

13–14 [(26–27) лютого 1907 р. Київ]. Редакц[ійне] засіданнє замітне було хиба діскусією про тактику Думи й становище наше – я підтримував критику всякого опортунізму, тим часом як Чик[аленко] був за опортуністичною політикою. Дав статю про українців у Думі до ЛНВ – в справі деклярації*. Шраг намовив дати також статю до російских газет – я згодився написати до "Товарища" й вислати з колективним листом.

Дав статю про українців у Думі до ЛНВ – в справі деклярації. – Згадану статтю під заголовком "Нова Дума й українці" М. Грушевський опублікував в "Раді" (1907. № 38. 15 лютого. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 11–12; 537–539. У даній суспільно-політичній праці автор наголошував на тяглості новоствореного в II Державній думі українського клубу з Українською парламентсько. громадою I Державної думи. Це стосувалося насамперед завершення справи з декларацією про автономію України, яку М. Грушевський підготував ще в травні 1906 р.: "Повинні вони зазначити своє преємство, тяглість з Українським клубом першої Думи, тісні моральні зв'язі з ним. А першою познакою сього буде, коли вони переймуть й сповнять те, що не встиг зробити перший Український клуб через нагле розпущення Думи. Говорю про декларацію українського національного становища. Декларація ся містила програму minimum українського народу і була прийнята депутатами першого клубу у зовсім виробленій формі. Її мали вони предложити Думі, коли вона перейде до реформи місцевого самоурядування, так близько зв'язаної з справою української автономії. Дума була розпущена нагло, перше ніж перейшла до питання про реформу самоуправи й декларація, на превеликий жаль, зісталася не предложеною" (Там само. С. 12). *Див. також коментар до запису за 27 травня 1907 р.*

15 [(28) лютого 1907 р. Київ]. Написав статю до "Товарища" й вислав*. За статю "Вороги рус[ького] народа" цензура висловила невдоволеннє. Ну-ну!

Написав статю до "Товарища" й вислав. – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* Украинцы в новой Думе // Товарищ (СПб.). 1907. № 201. 25 февраля (10 марта). С. 1–2. Про публікацію статті сповіщала газета "Рада": "Проф. М. Грушевський в «Товарище» (ч. 201) в статі «Украинцы въ новой Думе» дає оцінку тих результатів, які принесла для українського заступництва в Думі столипінська виборча «реформа» і зазначає ті домагання національного характеру, які українські посли, що прийшли до Думи, невважаючи на всякі «ухищренія» і утиски адміністрації, повинні поставити перед народним заступництвом" (Рада. 1907. № 50. 1 березня. С. 2).

"Товарищ" – політична, літературна та економічна газета, виходила в Петербурзі з 1 квітня 1906 р. до 30 грудня (за ст. ст.) 1907 р. Заснована професором Л. В. Ходським. Редактор – В. В. Португалов, видавець – Н. Н. Русанова. Газета виходила з друкарні "Общественная польза", де у 1907 р. друкувалися брошури та збірки М. Грушевського.

16 [лютого (1 березня) 1907 р. Київ]. Докінчив статю про катедру* і в редакції експромтом зробив "Вражіння Оптимиста"*, які сподобалися. Джиджорі подиктував статейку про "Записки"*.

Докінчив статю про катедру… – 16 лютого (за ст. ст.) 1906 р., як дата закінчення статті "Справа українських катедр і інші наукові потреби", проставлена наприкінці її третьої, останньої подачі в ЛНВ (1907. Т. XXXVII. Кн. III. С. 408–418). *Див. записи за 13 грудня 1906 р., 13 (26) січня та 10–12 лютого 1907 р.*

…в редакції експромтом зробив "Вражіння Оптимиста"… – *Оптиміст [Грушевський М.].* Вражіння оптиміста // Рада. 1907. № 40. 17 лютого. С. 1. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 13; 539.

Джиджорі подиктував статейку про "Записки". – *Джиджора Ів.* Ще пригадка // Рада. 1907. № 49. 28 лютого. С. 3. У статті автор словами свого вчителя підносить вагу єдиного українського наукового часопису на всіх українських землях – "Записок НТШ", який став знаним виданням у світі завдяки обміну з численними інституціями, та закликає поширювати його серед шкіл та публічних бібліотек. Дана щоденникова нотатка вказує на справжнього автора статті.

17 [лютого (2 березня) 1907 р. Київ]. Думав нині випустити ЛНВ – де там! Матушевський тільки вчора дав кінець статі*. Здибався з Василенком на улиці й поперечився з ним за старе досить сильно, а потім пожалував, написав, пропонуючи зійтися й побалакати*, й провели вечер разом. <Найдужеться> на другу "союзну державу".

Матушевський тільки вчора дав кінець статі. – Йдеться про огляд Ф. Матушевського "З росийського життя" (ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. II. С. 345–355).

Здибався з Василенком на улиці й поперечився з ним за старе досить сильно, а потім пожалував, написав, пропонуючи зійтися й побалакати… – згадується суперечка, що розгорілася 1905 р. у зв'язку з публікацією в газеті "Киевские отклики", фактичним редактором якої був М. Василенко, статті М. Грушевського "К польсько-украинским отношениям в Галиции" (Киевские отклики. 1905. №№ 141, 148, 161, 189). М. Василенко не погоджувався з засадничими поглядами автора стосовно проблеми взаємин українців

і поляків, вважав, що він занадто критично оцінює польські політичні кола, просив змінити кінцівку, затримавши останню подачу. У відповідь М. Грушевський написав тоді гнівного листа, в результаті якого М. Василенко змушений був видрукувати всю статтю з несуттєвими авторськими виправленнями, додавши до неї замітку від редакції про незгоду з "крайніми" висловлюваннями львівського професора. Щоб вичерпати інцидент і розійтися коректно, Грушевський вимагав надрукувати примітку й від себе. І хоча М. Василенко прийняв ці вимоги, неприємний присмак залишився в обох надовго, а спілкування вкрай обмежилось (*див. записи за 22, 24 червня 1905 р. та коментарі до них*).

Зустрівшись у Києві 17 лютого (за ст. ст.) 1907 р., М. Грушевський пригадав старе, а охоловши, написав колезі листа, що й занотовував у щоденнику. На це запрошення М. Василенко відповів: "Не знаю, сумею ли зайти сегодня к Вам. Если сумею, то забегу на минутку в Эрмитаж" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 349). І як свідчить дана щоденникова нотатка, таки "забіг", і колеги провели вечір разом. Детально див.: *Гирич І.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3–4. С. 344–355.

18 [лютого (3 березня) 1907 р. Київ]. Взявся я до збірника статей – прислали коректу до 96 стор[інки]*; я став переглядати переклад катедр* і "К польс[ко]-украинс[ким] отнош[ениям]"*. Обідав у Леонтовича.

Взявся я до збірника статей – прислали коректу до 96 стор[інки]… – йдеться про збірник "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907) (*див. записи за 11 липня 1906 р., 19 січня, 4 лютого, 16, 17 березня 1907 р. та коментарі до них*). Із листів видавничого товариства "Общественная польза" відомо, що частину коректи друкарня надсилала М. Грушевському (лист від 7 березня (за ст. ст.) 1907 р.), а частину вичитував на місці у Петербурзі О. Лотоцький, на якого видавці постійно нарікали за затримку роботи (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 559–560; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 329). 19 березня (за ст. ст.) М. Грушевський відіслав останні коректи. Про роботу над коректою збірника, підготовкою передмови *див. записи за 22 лютого, 5 березня, 6 березня, 7 березня, 16 березня, 17 березня, 19 березня 1907 р.*

…переклад катедр… – йдеться про переклад статті: *Грушевський М.* Справа українських катедр і інші наукові потреби // ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. I–III. С. 42–57; 213–220; 408–418. Передрукована у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907. С. 149–194).

…"К польс[ко]-украинс[ким] отнош[ениям]". – Про історію написання статті *див. коментар до запису за 10 (23) травня 1905 р.* Передрукована російською у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки" (СПб., 1907. С. 195–264).

19–20 [лютого (4–5 березня) 1907 р. Київ]. Загубили кінець статі Матуш[евського]*, властиво не вискладали; і я в великій тривозі перед сею компромітацією шукав її й знайшов – в зецерні, поїхавши 20[-го] рано. Приїхала 19[-го] Галя, й я обідав з ними у Опокових*. 20[-го] прийшла Галя, й ми разом поїхали до контори, і тут десь пропав мій бумажник і в нім коло 350 руб. (20[-го]).

Загубили кінець статі Матушевського… – *див. коментар до запису за 17 лютого 1907 р.*

…обідав з ними у Опокових. – Йдеться про родину рідного брата матері Михайла Грушевського – Захарія Захарійовича Оппокова (1845 – після 1918). Закінчив Київське духовне училище та Київську духовну семінарію. У вересні 1866 р. вступив на історично-філологічний факультет Університету св. Володимира. 1 червня (за ст. ст.) 1870 р. Захарій вислухав повний курс університетських наук, 15 січня (за ст. ст.) 1871 р. отримав звання дійсного студента. Після підготовки та захисту кандидатської роботи у 1872 р. отримав ступінь кандидата. Кандидатська робота З. З. Оппокова "Князь А. М. Курбский" видрукувана того ж року в "Университетских известиях", згодом окремою книжкою. З серпня 1872 р. розпочав роботу вихователя (1872–1888) Володимирської київської військової гімназії (таку назву певний час мав Володимирський київський кадетський корпус). Із 1878 р. атестований на посаду викладача російської мови гімназії, яку обіймав до виходу на пенсію в листопаді 1897 р. У його квартирі на території корпусу в перші півтора року навчання в Університеті св. Володимира мешкав М. Грушевський. Перебравшись на інші квартири, він продовжував спілкуватися з Захарієм Захарійовичем, а після переїзду до Львова – листувався з ним. Зокрема, у своєму університетському щоденнику записав: "31.X. було зібранє у Захара – 16 внучат зібралося" (*Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894) / Підготовка до вид., передн. сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 219–229; запис за 2 листопада (за ст. ст.) 1893 р.). Після 1897 р. З. З. Оппоков оселився на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 74 (будинок зберігся), де часто збиралася вся родина матері М. Грушевського. З дружиною, Замотовою (Оппоковою) Олімпіадою Іванівною, мав двох доньок (Ганну та Софію) та трьох синів (Сергія, Віктора та Євгена). Останні відомості про З. З. Оппокова датуються квітнем 1918 р. Після 1918 р. доля невідома.

21 [лютого (6 березня) 1907 р. Київ]. Пропажа була мене дуже розстроїла, але я настроїв себе на ноту "Geld verloren – nichts verloren"*, а рано пригадав собі, скільки я стратив на упадку курса – й повеселів!.. Нині випускав книжку, і на 2-[г]у годину дійсно вона вийшла нарешті*. Вечером була редакц[ійна] нарада, і Петлюра виступив з "загальним жаданнєм колеґії співробітників" в справі Пахаревського* й викликав квас, а Лозинський додав до того свого* (і попросив слідом прибавки).

…настроїв себе на ноту "Geld verloren – nichts verloren"… – тут М. Грушевський налаштував себе "на ноту" німецького прислів'я: "Geld verloren – nichts verloren. Mut verloren – alles verloren" ("Загубиш гроші – нічого не загубиш. Загубиш мужність – все загубиш").

Нині випустив книжку, і на 2-[г]у годину, дійсно, вона вийшла нарешті. – За офіційними відомостями київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі 2-га книжка ЛНВ вийшла 22 лютого (за ст. ст.) 1907 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 110).

…Петлюра виступив з "загальним жаданнєм колеґії співробітників" в справі Пахаревського… – цей запис свідчить про непростий процес формування редакційного складу "Ради" на початку 1907 р. Про це не раз згадує у своїх спогадах, щоденниках та листах видавець газети Є. Чикаленко. Зокрема, проблему з Л. Пахаревським він детально описав у листі до М. Грушевського ще 2 (15) лютого 1907 р.: "В редакції кваси нейтралізувалися. Довідавшись від Леонтовича, що він власне проти Пахаревського нічого не має тепер, бо йому вся редакція не до вподоби, після виходу Лозінського я запропонував Пахаревському вести рос[ійський] отділ. Всі повеселіли і, хоч неохоче, але без особливих відмов, пересіли: Людмила Мих[айлівна] – на "По Україні", Дорошенко – на "З газет і журналів". Найбільше не хотіла Л[юдмила] М[ихайлівна] – не переходити з свого отділа, і для другого вона сього не зробила б, а для Пахаревського вже мусіла, бо я поставив умову: або посадить його на рос[ійський] отділ, або зовсім не садити, а шукать инчого чоловіка. Нікого замість Пахаревського я не знайшов. Есдека не хотілось" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 87). Проте на момент приїзду до Києва М. Грушевського редакційні суперечки відновилися й завершились тим, що Л. Пахаревського не запросили на завідувача

відділу, запропонувавши писати в газеті "від рядка" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 332–334; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 6–9; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 рр. / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2010. С. 66–67).

…а Лозинський додав до того свого… – за спогадами Є. Чикаленка, запросити на редактора закордонного відділу М. Лозинського запропонував М. Грушевський: "Закордонний відділ вів Михайло Лозинський, дуже здібний галицький публіцист, анархіст за світоглядом, а тому й стояв у Галичині одиноко, поза всякими галицькими угрупованнями, а через те охоче, на заклик Грушевського, переїхав до Києва" (*Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 7; *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 332, 334).

22 **[лютого (7 березня) 1907 р. Київ].** Я заходив лише на хвильку до "Ради" і займався "Поль[ско]-укр[аинскими] отнош[ениями]"* – скінчив і вислав 23-го* (було досить роботи). Ввечері приходив до ЛНВ Павловський й просив статі до Шевченкового номера. Львівські галабурди ввели мене в "размышленіе".

…23-го… – ця дата надписана М. Грушевським над рядком після слова "вислав" наступного дня.

…займався "Поль[ско]-укр[аинскими] отнош[ениями]"… – йдеться про статтю "Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная", яку на замовлення С. Єфремова М. Грушевський написав 1905 р. для "Киевских откликов", а тепер готував до збірника "Освобождение России и украинский вопрос".

23 **[лютого (8 березня) 1907 р. Київ].** Написав статеєчку про Кобзар[я]*, робив коректи. Вагався, чи їхати, вкінці рішив зістатися ще до завтра.

Написав статеєчку про Кобзар[я]… – *Грушевський М.* Шевченків день // Рада. 1907. № 47. 25 лютого. С. 1. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 16.

24 **[лютого (9 березня) 1907 р. Київ].** Рано дописав IV статю про мову і цілу п'яту*. Був в "Раді", де змовили Матушевського. Ввечері були у мене Чик[аленко], Джиджора, і Галя прийшла – на проводи.

Рано дописав IV статю про мову і цілу п'яту. – *Див. запис за 5–6 лютого 1907 р. та коментар до нього.*

25 **[лютого (10 березня) 1907 р. Львів].** Доїхав досить добре, тільки тюки пороли і візу взяли. Дома застав усе добре. Закликав Франка, але він для ЛНВ нічого не зробив.

26 **[лютого (11 березня)] [1]907 [р.] [Львів],** понеділок. "По принципу" нині зараз же засів за продовженнє т[ому] VI. Треба кінчити.

27 [лютого (12 березня) 1907 р. Львів]. Сходився з Лук[іяновичем], щоб порадитися з ним – чи давати статю про унів[ерситет] в газету і чи ви[л]адити якусь записку від Товариства в сій справі*. Більш нема мині з ким порадитися. Він оповідав, як Підручний* прибігав до друкарні, аби остерегти мене, щоб не приїздив, або зараз виїхав – від поляків. Сим разом уже й сам Лукіянович не надавав сьому ніякого значіння. Зачав курацію свого зуба.

Сходився з Лук[іяновичем], щоб порадитися з ним – чи давати статю про унів[ерситет] в газету і чи ви[л]адити якусь записку від Товариства в сій справі. – Результатом цієї наради стала низка заходів: відозва українських професорів Львівського університету від 13 березня (28 лютого) 1907 р. про виділення існуючих українських кафедр в окрему автономну структуру для організації самостійного університету; стаття М. Грушевського в "Ділі" "Утраквізація чи розділ університету?" (14 (1) березня); анкета з цього питання, проведена 17 (4) березня, та укладений 20 (7) березня М. Грушевським і опублікований "Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові". *Див. записи за 28 лютого, 4 березня, 7 березня 1907 р. та коментарі до них.*

...Підручний... – імовірно, мовиться про працівника друкарні НТШ, звичайного члена Товариства Стефана Підручного. У 1907 р. не раз згадувався в листах І. Джиджори до М. Грушевського як кандидат на помічника у веденні редакційно-видавничих справ у Києві (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 140, 145, 149, 154).

28 [лютого (13 березня) 1907 р. Львів]. Зрана написав статю до "Діла"*, перед тим як іти до Мошковича. Пополудні приходили в депутації Назарук* і Витвицький* – радитися, що зробити. Як мині було до певної міри приємно, що Назарук прийшов з сим до мене, так знов немило було як довідався я, що то він теж відказував щось на мене перед Різдвом. Був теж Маційович*. Був Виділ*, і дирекція Спілки, і збір професорів в справі видання відозви. До депутації я не схотів – мене й не намовляли.

Зрана написав статю до "Діла"... – йдеться про статтю "Утраквізація чи розділ університету?" (Діло. 1907. 14 (1) березня. Ч. 48. С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 17–19). Саме ця згадка в щоденнику про написання статті стала ключем до виявлення даного публіцистичного виступу М. Грушевського, не зафіксованого в жодному бібліографічному покажчику праць вченого.

Стаття написана після прийняття 2 березня (13 лютого) 1907 р. академічним сенатом безпрецедентної ухвали про суто польський, а не утраквістичний характер Львівського університету. У відповідь на це рішення 3–4 березня (14–15 лютого) націоналістично налаштовані польські студенти провели самочинну акцію "чистки" університету з метою не допустити в його приміщення студентів-українців. 13 березня (28 лютого) 1907 р. українські професори уклали заяву, в якій домагалися виділення існуючих українських кафедр в окрему автономну структуру для організації самостійного університету. 14 (1) березня вийшла згадана стаття М. Грушевського в "Ділі". З огляду на позицію керівництва університету М. Грушевський закликав відмовитися від утраквізації університету і повести рішучу боротьбу за самостійний університет. Гасло утраквізації вже не відповідало національним потребам українства. 20 (7) березня 1907 р. НТШ заслухало укладений М. Грушевським відповідний меморіал для передачі Міністерству віровизнань і освіти (*див. коментар до запису за 7 березня 1907 р.*). 4 квітня (22 березня) 1907 р. депутація українських професорів та послів відбула зустріч у президента міністрів барона М. Бека й міністра віровизнань

і освіти Г. Мархета. Однак переговори української парламентської репрезентації з урядом у 1907–1909 р. стосовно заснування окремого університету у Львові виявилися безуспішними. Боротьба тривала і в наступні роки (див.: *Качмар В.* За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. С. 70–80).

...Назарук... – мова про українського громадського і політичного діяча, письменника, публіциста, голову "Академічної громади" у Львові у 1906–1907 рр. Осипа Тадейовича Назарука (1883–1940).

...Витвицький... – мовиться про українського політичного діяча, правника, журналіста, члена УНДП, активного учасника боротьби за самостійний український університет у Львові, члена "Академічної громади" Степана Порфировича Витвицького (1884–1965). Під час навчання у Львівському університеті слухав лекції професора М. Грушевського.

...Мацієвич. – Це вже був другий зафіксований у щоденнику візит Левка Мацієвича на віллу Грушевського у Львові (*див. запис за 9 липня 1905 р.*).

Був Виділ... – на черговому, третьому засіданні Виділу НТШ 13 березня (28 лютого) було взято до відома, що на час виїзду до санаторію В. Гнатюка функції секретаря перебрав на себе М. Мочульський, для допомоги якому призначили В. Козловського. Ухвалено подяки жертводавцям, які надіслали до Музею НТШ різноманітні автентичні предмети археології та етнографії. Прийнято постанову скликати на 17 березня (за н. ст.) анкету в справі заснування самостійного українського університету у Львові та розглянуто інші поточні питання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 87 зв. – 88).

1 **[(14) березня 1907 р. Львів].** Працюю далі коло т[ому] VI, але муляє мене, що треба статю написати до ЛНВ. Приємно було довідатися, що ЛНВ має понад 1200 передплатників*. Навіть Фр[анко] показав якусь тінь заінтересування на се, а то все казав про свою апатію.

Приємно було довідатися, що ЛНВ має понад 1200 передплатників. – Облік передплатників у львівській та київській редакціях вівся окремо. За відомостями працівників київської контори ЛНВ, впродовж січня 1907 р. кількість передплатників зростала досить активно: 150 – на 8 січня, 250 – на 15 січня, 344 – на 28 січня (за ст. ст.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 84–88 зв.; листи І. Кревецького до В. Гнатюка). На березень 1907 р. в підросійській Україні журнал передплачувало 536 осіб. Отже, решту складали передплатники з підавстрійської України. На кінець 1907 р. у київській конторі було зафіксовано 811 передплатників, а у Східній та Західній Галичині й Буковині – 791. Ці показники засвідчують фактично рівну кількість передплатників як у Галичині, так і Наддніпрянській Україні (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 535–537).

2 **[(15) березня 1907 р. Львів],** п'ятниця. Зрана ходжу до Мошк[овича] – латаю зуб. Зрештою відписуюсь і роблю коло т[ому] VI. Зима. Мороз.

3 **[(16) березня 1907 р. Львів].** Завернули були мині голову – помилково скликали анкету на нині замість завтра.

4 **[(17) березня 1907 р. Львів].** Була анкета* – говорили без кінця, до одури. Потім цілий день чув себе, наче мила наївся. Зачав писати надвечір статю до ЛНВ*, але голова була несвіжа, кинув. Були Труші, але коротко.

Була анкета… – обговорення справи заснування самостійного українського університету у Львові відбулася в цей день згідно з постановою Виділу НТШ від 13 березня (28 лютого) 1907 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 87 зв.–88). *Див коментар до записів за 27, 28 лютого, 7 березня 1907 р.*

Зачав писати надвечір статю до ЛНВ… – йдеться про статтю "На українські теми. «О любви к Отечеству и народной гордости»", над першою частиною якої вчений працював також 5, 6, 7 березня, над другою – 31 березня – 5 квітня (за ст. ст.) 1907 р. У двох подачах праця опублікована в ЛНВ (1907. Т. XXXVII. Кн. III. С. 497–505; Т. XXXVIII. Кн. IV. С. 111–124). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 20–37.

5 **[(18) березня 1907 р. Львів],** понеділок. Писав статю, потім правив коректи й переклад до збірника статей. Виходив зрана з зубом. Дуже мене замотали й засіпали на всі боки. А ще лист Джиджори нагнав суму, що якось Квасницький відтягається від роботи*.

А ще лист Джиджори нагнав суму, що якось Квасницький відтягається від роботи. – Йдеться про лист від 1(14) березня 1907 р., у якому І. Джиджора нарікав: "Але мені біда з Квасницьким; експедицію то він з тяжкою бідою скінчив, але коректи не хоче робити […]. Так само зачинає він на чимраз коротший час приходити до контори і виходити собі, коли хоче, і то в часі від 2–5 год., навіть коли мене нема в хаті і коли я звичайно зайнятий в «Раді». Від якогось часу зачинає він заходити до Грінченка і ще кудись по тій компанії і зачинається придирати до дечого – з чого повстають суперечки. Так нині мало до сварки не прийшло – за «Нову громаду». Чому, мовляв, такий гарний журнал галичане навмисне іґнорували – так наче б його навмисне хотіли вбити. Се очевидно визвало з моєї сторони відповідь – так що просто неприємно зачинає бути. Та головне, щоби робив коректи, а то мені дуже трудно буде" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 68).

6 **[(19) березня 1907 р. Львів],** второк. Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Фр[анка] до ЛНВ. З'явилася звістка про його кандидатуру до Ак[адемії] Наук*, і може Мар[инця] й має рацію, що се бу[ло] [б] добре розв'язаннє теперішніх відносин. Докінчив правленнє статі до збірника, писав далі "На украін[ські] теми".

З'явилася звістка про його кандидатуру до Ак[адемії] Наук… – у 1907 р. в середовищі членів Петербурзької Академії наук викристалізувалась думка затвердити вченого з Галичини, доктора Івана Франка членом-кореспондентом академії. Безпосередньо про подання О. Шахматова, Ф. Корша і Ф. Фортунатова 18 лютого (3 березня) 1907 р. І. Франка сповістив Ф. Вовк. У відповідь 15 (2) березня 1907 р. письменник писав: "Розуміється, я не маю нічого проти того, щоб перенестися до Петербурга, особливо коли се може мати зв'язок з організацією і оживленням наукової праці України. Щоправда, я дійшов тут уже до повного отупіння й апатії, з чим у парі йде почуття упадку і вичерпання моїх духовних сил, та, може, се минеться" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 587, 320). Однак цей задум рішуче опротестував Ватрослав Ягич, який 2 березня (за н. ст.) 1907 р. в доповідній записці Олексію Шахматову висловився про передчасність такого обрання через неприйнятну, на його погляд, національну позицію претендента.

7 **[(20) березня 1907 р. Львів].** Дуже я був сі дні засипаний і тільки нині вийшов – відіслав статю до збірника, дописав І част[ину] "На укр[аїнські] теми" й післав, поробив коректи. А в перерві між візитою у

Мошковича і засіданнєм Виділу* написав цілий меморіал до міністерства від Т[оварист]ва*. Зате по сім чую себе увільненим.

…і засіданнєм Виділу… – йдеться про засідання Виділу, що відбулося 20 (7) березня 1907 р. На ньому було зачитано меморіал НТШ у справі заснування самостійного українського університету у Львові, підготовлений того ж дня М. Грушевським (*див. наступний коментар*). Виділ ухвалив вибрати відповідну делегацію для вручення меморіалу міністрам. Окрім, того було прийнято постанову про скликання Загальних зборів Товариства на 30 травня (за н. ст.) 1907 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 88).

…написав цілий меморіал до міністерства від Т[оварист]ва. – Йдеться про "Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові". Вперше опублікований у виданні: Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 31. С. 20–22 (без підпису). Передруки: Рада. 1907. № 82. 7 квітня. С. 1; *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 20–22. Саме ця згадка у щоденникудала змогу встановити авторство "Меморіалу", що підтверджується і протоколом засідання Виділу НТШ від 20 (7) березня 1907 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 88; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 3).

8 **[(21) березня 1907 р. Львів].** Вернувся нарешті до роботи коло VI тому, і нарешті по безконечних проволоках друкарні вийшли "Записки". Майстрував я коло шаф, а пополудні ходив до Мошковича з зубом, а потім з Мар[инцею], Кулюнею і Лукіяновичом були у Томасіка.

9 **[(22) березня 1907 р. Львів].** Масу часу і ще більше уваги забирає ЛНВ, і дражнить іще повна пасивність і апатія до нього Фр[анка] – по кілька разів приходиться пригадувати про одну річ*, посилати, нагадувати etc. – і все, розуміється, в найгречнійшій формі.

…дражнить іще повна пасивність і апатія до нього Фр[анка] – по кілька разів приходиться пригадувати про одну річ… – ці пригадування зафіксовані в листах М. Грушевського до І. Франка за 4 січня, 1 березня, 5 березня (за н. ст.) 1907 р. з проханням надіслати поезії, рецензії, статті та ін. рукописи (Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 96–97).

10 **[(23) березня] 1907 [р.] [Львів],** субота. Нині зрана робив вдома, потім вийшов до унів[ерситетської] бібл[іотеки] і Ос[с]олінеум. В унів[ерситетській] бібл[іотеці], здається, польська молодіж дуже мене "їла очима" – "nie dajmy się sprowokować!". Пополудні були ми у Паращука, що почав робити з мене бюст*, а завтра з Кулюні статуетку.

Пополудні були ми у Паращука, що почав робити з мене бюст… – цей запис засвідчує початок роботи над створенням українським скульптором Михайлом Паращуком (1878–1963) погруддя Михайла Грушевського, яке нині зберігається в Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького (гіпс, 62×52×29 см; інв. №: НМ–34713/Сн–60; надійшов з колекції Музею НТШ) (*Сидор О.* Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського Львів, 1994. С. 288). Під час упорядкування каталогу іконографії М. Грушевського в травні 2016 р. співробітники Історико-меморіального музею Михайла Грушевського виявили світлину з цього погруддя,

зроблену львівським фотографом Л. Янушевичем у 1920-х–1930-х рр. (Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 128 (№ 2)).

Важливі відомості про цей твір подає хроніка засідань Виділу НТШ. Так, 5 червня (23 травня) 1907 р. на черговому зібранні на пропозицію Д. Лукіяновича ухвалено закупити у "різьбаря М. Паращука бюст голови [НТШ] проф. М. Грушевського, виляти в бронзі і поставити в салі засідань аби причинитися тим до звеличеня 10-літної наукової діяльности голови в Галичині, обходженої минулого року" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 91 зв.). За дорученням Виділу М. Мочульський звернувся за консультацією щодо мистецької вартості твору до художника М. Сосенка, який 7 липня (24 червня) 1907 р. відповів: "Дякуючи за тую честь, яка мені припала зі сторони Виділу Тов[ариства] ім. Шевченка – щоб я видав свій осуд про праці д. Паращука – заявляю, що я яко маляр не зовсім компетентний розбирати та судити праці різбяра. Однак, коли так рішено – то я застерігаю се, що осуд мій, хотя й цілком безсторонній, не конче може бути добрим. Заходить тут та єще обставина, що приходиться мені судити бюст особи Вп. Проф. Грушевського, котрого я не мав сим нагоди бачити з причини, що я у Львові недавно осів. Беручи на увагу, приміром, бюст д. Пачовського, Люткевича та Карманського, то скажу, що суть добрі, бо много в них житя, характеру, а передовсім суть подібні; так сподіюсь по тих працях, що і бюст незнаної мені особи Проф. Грушевського мусить бути подібним. […] Знаю, що Паращук зле стоїть материально – тож закупленє бюста велику би єму поміч принесло і заохоту до дальшої праці" (Там само. Спр. 23. Арк. 23–24).

На підставі цього листа та інших консультацій М. Мочульський повідомив секретаря НТШ В. Гнатюка: "Бюст проф. Грушевського, призначений для Н[аукового] тов[ариства] ім. Шевченка, оглядав я, Сосенко і Хоткевич. Ми признали, що той бюст може Товариство купувати" (Там само. Спр. 2278. Арк. 11). За рішенням Виділу НТШ М. Паращук отримав за бюст М. Грушевського 300 кор. (Там само. Спр. 34. Арк. 92 зв.). Відомостей про відлиття з гіпсового погруддя бронзового скульптурного портрета М. Грушевського не виявлено. Відомо, що "величаве, широко стилізоване погруддя Грушевського" експонувалося на персональній виставці М. Паращука в залі Товариства прихильників мистецтва Львівського промислового музею, яка відкрилася 19 жовтня (за н. ст.) 1907 р. Там же були представлені погруддя В. Стефаника, С. Людкевича, М. Яцківа, П. Карманського та ін. (Діло. 1907. Ч. 231. 26 (за н. ст.) жовтня. С. 3). Збереглася також світлина зали засідань НТШ в Академічному домі, де поруч з портретами діячів української науки та культури (т. зв. галерея образів), виконаних І. Трушем, представлено і погруддя голови НТШ роботи М. Паращука (*Панькова С.* Цей день в житті Михайла Грушевського. URL: http://immh.kiev.ua/tsey-den-v-zhitti-mihayla-grushevskogo/) *Див. також запис за 4 (17) липня 1907 р.*

11 [(24) березня 1907 р. Львів]. Були у мене Чайківський* з Хлопецьким* в справі парцеляційного союзу; ввечері Труші. Колеса намовляв їхати до Відня, але я, розуміється, не можу.

…Чайківський… – імовірно, йдеться про одного зі студентів філософського факультету Львівського університету, які відвідували лекції М. Грушевського. Серед його слухачів у 1905/1906 рр. були Антоній та Юліан Чайківські. Однак контекст нотатки не дозволяє однозначно встановити згадану особу.

…з Хлопецьким… – особа не встановлена. Можливо, йдеться про студента Львівського університету.

12 [(25) березня 1907 р. Львів]. Нині рано скінчив мині нарешті зуб Мошкович. Сі дні роблю інтензивно коло VI тому – надіюся на сім тижні скінчити. Від Саші дістали картку*, з котрої видко – intra <pavertesim> –

що він читає нарешті. Се мене дуже утішило. А кореспонденція Піснячевського про перше засід[аннє] украї́н[ського] клюбу піддала жаль* – треба було з Київа поїхати туди. Але годі роскидатися на всі боки!

Від Саші дістали картку... – згаданої кореспонденції не виявлено. *Див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

А кореспонденція Піснячевського про перше засід[аннє] украї́н[ського] клюбу піддала жаль... – згадана кореспонденція у корпусі листів В. Піснячевського до М. Грушевського не збереглася (див.: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697).

13 **[(26) березня 1907 р. Львів].** Паращук зачав Кулюні бюстик для взору до фіґурки*; я ходив з нею кілька разів.

Паращук зачав Кулюні бюстик для взору до фігурки... – відомостей про збережений скульптурний портрет Катерини Грушевської роботи М. Паращука не виявлено.

14 **[(27) березня 1907 р. Львів].** Нині скінчив нарешті т[ом] VI*. Я зачав його з поворотом з Риму, в часи найгіршої майже депресії. В 1904 р. зробив тоді, літом, і з поворотом, під осінь, перші 4½ аркуші. Потім перейшов до т[ому] V, і вернувся до VI тому при самім кінці 1905 р. й інтензивно зачав робити, упоравшися коло т[ому] V – написав з початку 1906 р. цехи, під весну гл[аву] II (сільське господарство). По повороті з С[анкт-] П[етер]б[урга] робив над освітою й культурою. В сумі я зробив його за рік, коли випустити мої подорожі 1906 р. і роботу публіцистичну. Деякі партиї треба було б поглубити, але я боявся застрянути й переходив подекуди на лекших мостах, сподіваючися вернутися пізнійше. Коли б удалося!

Нині скінчив нарешті т[ом] VI. – Цей запис є важливим джерелом до історії підготовки шостого тому "Історії України-Руси". Зафіксована в даній нотатці хронологія написання даного тому деталізується щоденниковими записами за наступні дні: 7, 10–11, 15, 18, 28 грудня (за ст. ст.) 1905 р.; 8, 25, 26, 27 лютого, 8, 12, 16, 23, 26, 27 березня, 3, 25, 29 квітня, 5, 6 травня, 7, 9, 18, 27, 28 червня, 3, 4, 10, 12, 17, 20, 24, 28 липня, 2, 11, 13, 17, 18, 22 серпня, 26, 27 вересня, 1, 3, 5, 6, 8, 12, 17, 20, 21, 24, 26, 30 жовтня, 2, 21, 22, 29 листопада, 2, 6 грудня (за ст. ст.) 1906 р.; 26 лютого та 14 березня (за ст. ст.) 1907 р. (*див. записи за ці дні*).

М. Грушевський уточнює цю хронологію і на полях збереженого рукопису (автограф, оригінал) тому: 16(29)/VII, 23/IX(6/X) 1904 р.; 10([23])/XII 1905 р., 28/XII[[10/I]), 31/XII ([13/I]) 1905/1906 р.; 25/II(10/III), 26/II([11/III]), 27/II([12/III]), 4(17)/III, 7(20)/III, 10(23)/III, [1]9/III(1/IV), 24–26/III([6–8/IV]); 22/IV(5/V), 21/VII (3/VIII), 11(24)/VIII, 28/IX([11/X]), 7(20)/XI, 29/XI([12/XII]) 1906 р.; 26/II([11/III]), 14([27])/III 1907 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 3, 71, 141 зв., 186, 202 зв., 436 зв., 225, 228, 229 зв., 246, 251 зв., 257 зв., 285 зв., 295 зв., 328, 467 зв., 482 зв., 515, 631, 654, 737, 785 зв.). Так само збігається і останній день праці, про що наприкінці автографу під датою 14([27])/ березня 1907 р. вчений зафіксував: «Кінець т. VI» (Там само. Арк. 785 зв.). Збережений автограф тому засвідчує психологічний стан вченого 1904 р., про який він записав у щоденнику, так і автобіографії (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 210–211).

Власне, саме через незадовільну якість рукопису (нерозбірливим почерком і з численними виправленнями) київські складальники набирали шостий том майже впродовж всього 1907 р., що значно порушило видавничі плани М. Грушевського і затримало ви-

хід тому. Від самого початку роботи над томом на цих головних проблемах наголошував у листі до М. Грушевського управитель друкарні П. Барського П. Михайловський: "Для наших наборщиков рукопись Ваша трудно читается, а потому типография Барского покорнейше просит Вас писать рукопись возможно разборчивее" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 161 зв.). Підсумовуючи, у завершальному "Слівці на вихід тому" вчений писав: "При друкованню його таким чином прийшлося мині проломлювати перші леди – боротися з ріжними технічними трудностями. Се дуже затягло друкованнє, що тривало більше як рік, від грудня 1906 р. почавши, і в дечім иньшім відбилося некористно, не кажучи, що вже саме таке друкованнє за очима було звязане з ріжними невигодами. Особливо прикро мині бачити таке значне число помилок, невважаючи на велике число корект, переведених над сим томом" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VI [репринтне вид.]. К., 1995. С. [670]). Шостий том побачив світ у Києві на початку січня 1908 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. С. 62).

15 **[(28) березня 1907 р. Львів].** Дописував примітку до т[ому] VI. Заладжував кореспонденцію. Для розривки пересував полиці.

16 **[(29) березня 1907 р. Львів].** Докучав мині пес Франків. Скаржився йому в листі*. Чик[аленко] пише дуже сумно про "Раду" – про ліквідацію*. Се мене засмутило. Писав передмову до збірника статей*.

Скаржився йому в листі. – Це був не перший лист з приводу докучання псів львівського сусіди. Перший, написаний в ніч з 7 (20) на 8 (21) жовтня 1906 р., згадується в щоденниковому записі за 7 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. (опублікований: Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 95). Другий, згаданий 16 (29) березня 1907 р., виявлений під час підготовки коментарів до щоденника серед листів М. Грушевського до невстановлених кореспондентів і друкується вперше. Виплеснувши своє обурення на папері, вчений заспокоївся: "Високоповажаний Пане Доктор! Дуже мині прикро, але знову мушу гіркі жалі свої занести на пса Вашого, що по ночах літанії справляє, бреше собі від фантазії, а мині спання нема, і ходжу потім як сновида. Давнійше сього не було, а тепер весна чи що на нього ділає, і майже ніч в ніч бреше, і біда мені з того велика. Дуже мині се прикро писати – та що зроблю. Щиро прихильний [Останні два речення закреслені. – Упоряд.] Ваш М. Груш[евський] (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 71). Кореспонденція залишилася невідправленою найімовірніше через пригадку М. Грушевським реакції І. Франка на його попередній лист 1906 р. щодо клопотів з псами, зафіксованої в "розпучливій" відповіді письменника від 14 (27) жовтня 1906 р. М. Грушевський краще за інших відчував стан І. Франка і не бажав загострення недуги, яка на той час вже підступала до письменника. *Див. записи від 7 та 14 жовтня 1906 р.*

Чик[аленко] пише дуже сумно про "Раду" – про ліквідацію. – Йдеться про лист від 11 березня (за ст. ст.) 1907 р. У ньому видавець "Ради", аналізуючи непомірні видатки та скромні прибутки газети, з жалем підсумовував: "Покинуть справу, закрить «лавочку» – рука не підніметься, це ж для нас буде гірше Берестечка! Тоді історія буде розбірать, хто в йому винен: чи Богдан, чи жінка зрадниця, чи татари, чи болота і проч., а факт зостанеться фактом. Не придумаю, що робить. На одному стою – треба тягнуть, скільки буде сили, але треба обмислити, як би довше протягнути" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 88–89). Такий же настрій і ті ж історичні паралелі звучать і в листах Є. Чикаленка до близького приятеля П. Стебницького від 15 березня та 16 травня (за ст. ст.) 1907 р.: "В мене душа болить, як згадаю, що не стане снаги дотягнуть «Раду» до кінця року і доведеться припинить. Се ж буде для нас гірше Берестечка!" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький.

Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 50–52).

Писав передмову до збірника статей. – Йдеться про передмову до збірника "Освобождение России и украинский вопрос". *Див. записи за 11 липня 1906 р., 19 січня, 4, 18 лютого, 17, 19 березня 1907 р. та коментарі до них.*

17 [(30) березня 1907 р. Львів]. Експромтом зробив сьогодня секцію*; був Охримович, Фр[анко], бачився з Лозинским – той як "ніч". Охр[имович] зробив дуже сіре вражіннє. Була Юзя, ми її потім провожали. Докінчив і вислав решту до збірника статей*.

Експромтом зробив сьогодня секцію… – на черговому засіданні Історично-філософічної секції І. Франко подав другу частину збірки етнологічних матеріалів Марка Грушевського (у протоколі засідання та "Хроніці НТШ", як і у виданні матеріалів, ім'я автора було подано лише під криптонімом "Мр. Г.") "Дитина в звичаях і віруваннях українського народа", яку ухвалено випустити як дев'ятий том "Матеріялів до українсько-руської етнольогії". Дослідження опубліковано: Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив Зенон Кузеля. Львів, 1907 / Матеріяли до українсько-руської етнольогії. Т. IX. Перша частина праці Марка Грушевського – брата в третіх Михайла Грушевського – вийшла у 1906 р. як восьмий том "Матеріялів до українсько-руської етнольогії".

3. Кузеля впорядкував і наступний том, про що декілька разів згадував у листах до М. Грушевського. Так, 27 січня (за н. ст.) 1908 р. він писав: "Крім того ладжу 3 том Дитини, де буде докладна студія про игри і забави". Через 3 роки, 3 липня (за ст. ст.) 1911 р. знову інформував: "Матеріяли про дитину (гри й забави лежать у мене готові до друку) і я чекаю лише нагоди, щоб поїхати до Львова по літературу для вступу" (Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упоряд. В. Наулко, В. Старков // Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2005. Вип. 11. С. 41; С. 58). Однак цей том не побачив світ, і дослідникам творчої спадщини Марка Грушевського на сьогодні не вдалося виявити підготовлені матеріали. *Див. також коментар до запису за 5 липня 1906 р.*

Окрім того, на засіданні секції М. Грушевський зреферував другу частину шостого тому "Історії України-Руси" і вніс пропозицію розділити даний том та випустити його як десятий і одинадцятий томи "Збірника Історично-фільософічної секції". Паралельно, як і попередні томи "Історії України-Руси", шостий том вийшов окремим виданням накладом автора (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 70 зв.–71; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 6).

Докінчив і вислав решту до збірника статей. – Йдеться про збірник "Освобождение России и украинский вопрос". *Див. записи за 11 липня 1906 р., 19 січня, 4, 18 лютого, 16, 19 березня 1907 р. та коментарі до них.*

18 [(31) березня 1907 р. Львів], неділя. Латинський великдень. Дістали приємну новину, що Саша викладає по-українськи*. Се мене приємно настроїло. Вісти з украін[ського] клюбу, досить утішні (Піснячевського)*, знову викликали гадки – чому не поїхав. Але Богу дякувати, що щось і без мене робиться. Зачав переглядати IV том до друку*. Був кілька разів Франко – amicobile [доброзичливий (*італ.*)].

Дістали приємну новину, що Саша викладає по-українськи. – Ще в жовтні 1905 р. студенти-українці Новоросійського університету прийняли резолюцію з вимогами запровадження в університеті курсів з викладанням української історії, мови, літератури та права

рідною мовою. Із проханням прийняти посаду викладача українознавчих дисциплін студенти звернулися до М. Грушевського. Він запропонував кандидатуру свого молодшого брата Олександра, який 2 (15) листопада 1906 р. був зарахований приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету університету, чому посприяли також В. Іконников та І. Линниченко. 20 січня (за ст. ст.) 1907 р. його обрання затвердив попечитель Одеського навчального округу, з чого й розпочався офіційний відлік його педагогічної діяльності. 29 лютого (за ст. ст.) 1907 р. у присутності професорів Новоросійського університету О. Грушевський прочитав вступну лекцію до курсу історії Київської Русі "Зміна основних течій у розробці української історії в XIX ст.", яку аудиторія зустріла аплодисментами. У березні 1907 р. він розпочав читати необов'язковий курс "Внутрішній лад Великого князівства Литовського" українською мовою, про що швидко дійшли приємні звістки й до Львова. Окрім лекцій, за прикладом старшого брата, О. Грушевський вів семінари та приватні заняття ("privatissima"), які користувалися великою популярністю серед українського студентства, а також місцевої "Просвіти".

Продовжував читати окремі курси українською восени 1907 р. та взимку 1908 р., що викликало "похід проти української мови": зневажливу реакцію більшості колег по кафедрі, доноси. 20 лютого (за ст. ст.) 1908 р. попечитель Одеського навчального округу зажадав від ректора пояснення щодо читання О. Грушевським лекцій українською мовою, що завершилося для останнього міністерською доганою, попередженням про звільнення та пропозицію перейти на "единый общегосударственный язык". Цей перебіг подій висвітлено і в листах О. Грушевського до старшого брата. Так, вже 26 лютого (за ст. ст.) 1908 р. він повідомляв: "Дорогий Мишенька. Нарешті виясняється справа з укр[аїнською] мовою і, на жаль, не на користь. В 1906 р. була розмова в Совіті про укр[аїнську] мову і була зроблена певна резолюція, про се казали мині в 1906 р. всі по сьвіжій пам'яті. Я і сподівався, що питаннє стане таким чином на ґрунт прінціпіальний, резолюція Совіта піде в основу розглядання. Замісць того виявилося, що офіціяльної записи тої резолюції в журналах Совіта зовсім нема, а мій виступ – се моя власна ініціатива і тільки всього. Так що прінціпіальна справа цілком усунена, і я сими днями буду мати бумагу з округа з роз'ясненнєм, що викладова мова має бути лише рос[ійська] по уст[аву] рос[ійських] унів[ерситетів] 1864 р. Сумно і гадко! На рос[ійську] мову переходить я, розуміється, не буду: закінчу по укр[аїнськи] до кінця окремого відділу і буду далі замісць курса вести читаннє джерел, а в осені – addio!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 79–79 зв.). А вже 9 березня (за ст. ст.) 1908 р. Олександр з прикрістю підсумував: "З округа я вже маю роз'ясненнє, що лекції можно читати лише по рос[ійськи]. [...] Чую, що округ віднісся до мін[істерства], чи не кваліфікувати сю укр[аїнську] мову як «служебное преступление»" (Там само. Арк. 81). З вересня 1908 р. О. Грушевський відмовився від читання курсів у Новоросійському університеті.

Пізніше про свою викладацьку діяльність в Одесі О. Грушевський згадував: "[...] студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволеннєм. Нема де поставити стільців, казав смотрітель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон-Штерн висловлював поки-що задоволеннє, що студенти так зацікавилися історією [...]. Восени обставини почали змінятися: в повітрі потягнуло чорносотенством. У часописи «Русская речь» почалися доноси, caveant consules ["Пильнуйте!" (*латин.*)], а весною приват-доцентови висловлено догану за українську мову і пропоновано негайно перейти на «единый общегосударственный язык». Прийшлося пакувати книжки та посилати портьє готелю «Пассаж» за білєтом на городську станцію" (*Грушевський О.* Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. LXVIII. Кн. V–VI. С. 321–322). Детально див.: В чому ж провина? // Рада. 1908. № 74. 29 марта (11 квітня). С. 1; *Матяш І.* Олександр Грушевський як діяч архівної справи // *Її ж.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. К., 2001. С. 14–31; *Приходько Л.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореферат дис. … канд. іст. н. К., 2005; *Музичко О.* Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). Одеса, 2015. С. 138–154. *Див. також запис за 12 березня 1907 р.*

Вісти з україн[ського] клюбу, досить утішні (Піснячевського)… – серед кореспонденцій В. Піснячевського до М. Грушевського згаданий лист не зберігся (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697).

Зачав переглядати IV том до друку. – За збереженим автографом встановлено, що четвертий том "Історії України-Руси" був написаний у період між 5 (18) січня – 31 жовтня (13 листопада) 1901 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2, 704). Не пізніше кінця серпня 1903 р. том вийшов у спарених VI–VII томах "Збірника Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка", а невдовзі окремим відбитком як наклад автора. Підготовку перевидання М. Грушевський розпочав 18 березня (за ст. ст.) 1907 р. 11–13 травня вчений знову взявся за працю над томом, продовжував її 18–19, 22 травня, 18–24 червня, 2 липня (за ст. ст.) 1907 р. (*див. записи за ці дні*). Детально див.: *Панькова С.* Четвертий том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського: між двома українськими крилами в могутнім національнім леті // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 59–100.

Ще не завершивши повністю нову редакцію розширеного четвертого тому, М. Грушевський розгорнув справу з підготовкою праці до друку. Паралельно з досить повільним набором шостого тому, з початком червня 1907 р. у Києві взялися до четвертого, плануючи видати його вже в серпні. Проте перша спроба "друкування поза очима" спричинила цілу низку проблем, які вчений намагався упередити. Він усвідомлював, що київські друкарі не мали досвіду складати українською, тому для налагодження видавничого процесу намовив поїхати до Києва вправного львівського зецера Юрія Сидоряка, який набув двадцятилітнього досвіду друкарської майстерності в часописі "Діло". Окрім того, до команди, яка працювала над підготовкою до видання розширеного четвертого тому, влився й львівський коректор Василь Скрипчук.

Як "Літературно-науковий вістник", так і четвертий та шостий томи "Історії України-Руси" друкувались в друкарні Петра Барського, яка містилася на Хрещатику, 40 (будинок не зберігся). На той час власником друкарні був Костянтин Петрович Григорович-Барський – молодший син Петра Олександровича Григоровича-Барського (1822–1907). На голови зецерів цієї друкарні, які допускалися численних помилок, "скандальних пропусків" щодо вставок, використовували "чужі літери", ігнорували всі виправлення в першій коректі, вимагали доплат за набір українською як за іноземну мову, нарікали на якість рукописів, сипалось найбільше нарікань у листах Ю. Сидоряка та В. Скрипчука до М. Грушевського. Ю. Сидоряку доводилось після них "ламати" набори, вносячи коректурні правки та пропуски. Імена цих "горе-складачів" – Зайцева, Забіяки й Запорожця – зафіксовані на марґінесах примірника 1-го видання четвертого тому з доповненнями автора до 2-го видання (Там само. Спр. 136. Арк. 15, 15 зв., 19, 25, 43, 90, 119, 125, 131 зв., 139, 146, 155, 158, 161, 167 зв., 175, 188, 249, 253).

Вдавалися київські друкарі й до інших "непорядків" – друк понад визначений наклад зайвих примірників четвертого, а згодом і шостого томів "Історії України-Руси" для реалізації без відома автора. Про це повідомляв у своїх листах Ю. Сидоряк, який займався складанням томів і мав точні відомості про реальний наклад (надрукували 2075 примірників четвертого тому замість 2000, 2060 примірників шостого – замість 2000) (Там само. Спр. 741. Арк. 73). Ця інформація має і позитивний аспект, адже подає важливі відомості про наклад томів, чого не зазначали в тогочасних виданнях.

Долаючи всі ці перешкоди та набуваючи досвіду, помічники М. Грушевського намагалися "якмога найбільш посунути наперед" справу набору, коректи та друку тому. Набрані й видрукувані аркуші після першої коректи разом з авторським оригіналом тому посилалися до Львова чи Криворівні. Особливо активізувалася робота на початку липня і в серпні 1907 р. На 10 (23) серпня вже дійшли до приміток, які вчений розпочав доповнювати та редагувати приблизно 14 (27) серпня 1907 р. А тим часом, поки професор працював над головним науковим апаратом, його учень І. Джиджора отримав розпорядження до 25 вересня (8 жовтня) якнайшвидше завершити роботу з підготовки покажчика. Вересень став вирішальним у виході 2-го видання четвертого тому. М. Грушевський усвідомлював необхідність своєї присутності в Києві на його фініші. 27 серпня (9 вересня) 1907 р. він надіслав чергову вказівку: на час його приїзду форсувати складання тому і випустити

за 3 тижні, які він мав намір пробути в Києві. Надії, що за місяць перебування в Києві (з 4 вересня до 4 жовтня (за ст. ст.) 1907 р.) четвертий том у другому виданні побачить світ, не справдилися. Історик повернувся до Львова, а невдовзі, не пізніше 16 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., вийшов друком том "Історії України-Руси", на титулі якого вперше було зазначено місце видання: "Київ–Львів". До Львова примірники четвертого тому надійшли 30 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., розвіявши занепокоєння вченого (*див. запис за 30 жовтня 1907 р.*). Детально вся видавнича робота над томом висвітлена у листуванні М. Грушевського з І. Джиджорою (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 63–153).

19 [березня (1 квітня) 1907 р. Львів], неділя. Нарешті останні коректи*. Листонош спізнився, і щоб відіслати – я їздив на Голов[ну] почту, але й там через сьвято не було нічого. Робив коло т[ому] VI. Був у Паращука. Якось приємно настроєний.

Див. на листках*.

Нарешті останні коректи. – Йдеться про збірник "Освобождение России и украинский вопрос". *Див. записи за 11 липня 1906 р., 19 січня, 4, 18 лютого, 16, 17 березня 1907 р.*

Див. на листках. – На окремих аркушах виявлено записи за 30 березня – 21 квітня (за ст. ст.) 1907 р., зроблені в Києві (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 12–13 зв.). З 21–23 квітня (за ст. ст.) 1907 р. продовжено нотатки в блокноті.

30 [березня] (12 [квітня]) [1]907 [р.] [Львів – Київ], п'ятн[иця]. Виїхали зі Львова до Київа. Зібралися завчасу, неприємно було, що з городом не було нічого заряджено. Їхали порожнім потягом, бо поспішний мав карамболь в Прерові*. На двірці стріли мама й Галя.

...в Прерові. – Згадується чеське місто Пршеров (Přerov).

31 [березня (13 квітня) 1907 р. Київ]. Заїхали до "Ермітажу"*, але що № 12 був зайнятий, я рішив ночувати у Саші. Зайшов зараз до ЛНВ, де зачав писати "На укр[аїнські] теми"*, але чув себе втомленим: кинув, зайшов до "Ради", де стрілися з Чик[аленком] і Павл[овським] тепло досить, з иньшими формально. Ввечері були у наших.

Заїхали до "Ермітажу"... – йдеться про готель на вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 26, в якому Грушевські мешкали весь час свого тривалого перебування в Києві: з 31 березня по 8 травня (за ст. ст.) 1907 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 18–22, 29, 31, 42–43, 93–94). *Див. також записи за 27 серпня, 17 грудня 1906 р. та коментарі до них.*

...зачав писати "На укр[аїнські] теми"... – йдеться про другу частину статті "На українські теми. «О любви к Отечеству и народной гордости»" (*див. коментар до запису за 4 березня 1907 р.*).

1 [(14) квітня 1907 р. Київ], неділя. Довго не давали спати, й не виспався добре. Писання йшло тяжкенько; потім поїхав до "Ермітажу". Обідали

в "Европейськім"*, потім їздили до Заньков[ецької]*, я зайшов до Чикаленка, ввечері у наших.

Обідали в "Европейськім"… – готель "Європейський" збудований на замовлення А. М. Гудим-Левковича у 1857–1858 рр. за проєктом О. Беретті на місці знесеного "за ветхостью" будинку першого Міського театру (сучасна адреса – Хрещатик, 2; будинок не зберігся, на його місці – Український дім). Відкриття "Hotel de l'Europe" ("Європейський", "Європа") відбулося між груднем 1858 р. та січнем 1859 р. Для управління готелем і рестораном власник запросив француза Жермена Бретона, під керівництвом якого "Європейський" став готелем високого класу, а ресторан аж до початку XX ст. вважався кращим у місті. Детально див.: *Ширяєв Т.* Перший Європейський // Пам'ятки України: історія та культура. 2012. № 7. С. 14–29.

…потім їздили до Заньков[ецької]… – до 1917 р. М. Заньковецька не мала в Києві постійного помешкання. На час даної щоденникової нотатки актриса зупинялася в Києві або в готелях, або в сестри, Лідії Костянтинівни Карнаухової, на вул. Великій Васильківській, 121, або в М. Садовського, який мешкав у новозаснованому театрі (Троїцький народний дім).

2 **[(15) квітня 1907 р. Київ].** Писав "На укр[аїнські] теми"* – розмахався. Спорожнився номер в "Ермітажі", і я перейшов туди. Погода досить гарна. Був у Лисенка.

Писав "На укр[аїнські] теми"… *– див. коментар до запису за 4 березня 1907 р.*

3 **[(16) квітня 1907 р. Київ].** Були в театрі – "Жит[ейське] море"*. Страшно пізно вернулися. Рішив узяти покої місячно на горі. Конферували з Дорошенком – не хоче бути секретарем*.

Були в театрі – Жит[ейське] море. – Того дня в Театрі Товариства грамотності йшла вистава "Житейське море" (комедія на 4 дії Івана Карпенка-Карого) у постановці трупи українських артистів під орудою М. Садовського за участю М. Заньковецької, М. Садовського, І. Мар'яненка, С. Паньківського та ін.

Конферували з Дорошенком – не хоче бути секретарем. – Як згадує Д. Дорошенко у своїх спогадах, весною 1907 р. його обрали секретарем київської "Просвіти" (*Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє–минуле (1901–1914 роки). Винніпег, 1949. С. 97). Імовірно, М. Грушевський намагався вмовити його на секретаря "Ради".

4 **[(17) квітня 1907 р. Київ].** Конференція в "Раді", пройшла досить гладко й приємно. Атмосфера потепліла, а то дуже було неприємно в редакції.

5 **[(18) квітня 1907 р. Київ].** Перенеслися нагору. Приємно, але занадто ясно; я сплю недобре, властиво мало – буджуся дуже часто. Часом сплю по обіді. В ЛНВ уже всі статі, але нема корект зі Львова. З Скрипчука я вдоволений*. "На украї́н[ські] теми" сьогодня докінчив*. Павловський все просить статі до "Ради" – дам, м[а]б[уть], на суботу.

З Скрипчука я вдоволений. – Йдеться про Василя Скрипчука, який разом з Іваном Джиджорою та Іваном Кревецьким на початку 1907 р. був направлений зі Львова для роботи в київській редакції ЛНВ. Збережені листи В. Скрипчука до М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 751; березень–серпень 1907 р.) засвідчують, що він виконував обов'язки скарбника редакції (укладав докладні фінансові звіти), займався експедицією, коректою ЛНВ та другого розширеного видання четвертого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського, що готувалося до друку в Києві. Але, вочевидь, покладені на нього обов'язки виявилися достатньо складними, тому у листах від 14, 26 липня та 3 серпня (за ст. ст.) 1907 р. В. Скрипчук наполегливо порушує питання про повернення до Львова. 3 (16) серпня 1907 р. він повідомив про те, що 18 (31) серпня виїжджає з Києва, щоб скористатися можливістю вчасно "записатися" в університет (Там само. С. 9–12). Восени 1907 р. повертається до улюблених архівних студій і І. Джиджора. Для виконання їхніх обов'язків у вересні 1907 р. М. Грушевський направив до Києва Ю. Тищенка з фальшивим паспортом на ім'я Павла Пилиповича Лаврова. Він завідував конторою ЛНВ, книгарнею та всіма видавничими справами М. Грушевського до кінця 1913 р., коли загроза викриття та арешту змусила його залишити Київ (див.: *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997; *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник УВАН у США. Нью-Йорк, 1953. Ч. II. С. 115–126; Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012.

"На україн[ські] теми" сьогодня докінчив. *– Див. коментар до запису за 4 березня 1907 р.*

6 **[(19) квітня 1907 р. Київ],** п'ятниця. Перечитав статі про мову й зачав писати VI*. Зайшов в редакцію – там треба було статі про Костомарова, я вернувся й написав*. Маринця загризлась і мене "угризла".

Перечитав статі про мову й зачав писати VI. *– Див. запис за 5–6 лютого 1907 р. та коментар до нього, а також записи за 24 лютого та 7–8 квітня 1907 р.*

…треба було статі про Костомарова, я вернувся й написав. *– Грушевський М.* На спомин Миколи Костомарова († 7 цвітня 1885 р.) // Рада. 1907. № 82. 7 квітня. С. 1–2. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 23–24.

7 **[(20) квітня 1907 р. Київ],** суб[ота]. Написав статю VI про мову* й поніс. В "Раді" Павловський показав бомбу – статю в "Законі й Правді"*; я б може не надав такого значіння, але всі почали ахати, Чик[аленко] казав, що се б йому богато крови спортило, і мене розбурили. Пішов до Ізвєкова, той теж за процесом. Сказав я, що скажу завтра. По реакції досить мене розстроїли. Пішов на Шевчен[ківський] вечер і там – може непотрібно – питав гадки у людей, чи тягнути до суду.

Написав статю VI про мову… *– див. записи за 5–6 лютого 1906 р. та коментарі до них, а також записи за 24 лютого, 6 та 8 квітня 1907 р.*

…Павловський показав бомбу – статю в "Законі й Правді"… – ця історія пов'язана з заміщенням кафедри російської історії Університету св. Володимира після смерті професора Петра Голубовського (18 (31) березня 1907 р.). Звісно, українське студентство і нечисленна українська професура бачили професором вакантної кафедри М. Грушевського. Ще не встигли оголосити конкурс, а М. Грушевський обміркувати ймовірні перспективи, як підняла голову шовіністично налаштована більшість університету та україно фобське середовище Києва. Першим озвався "Киевлянин" з невтомним майстром інсинуацій та давнім опонентом львівського професора Т. Флоринським *(Половинчак Ю.*

Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія. К., 2008; *Тельвак В.* "Ересиарх украинского движения" (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX століття // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2010. Вип. 20. С. 131–154). У березні 1907 р. розпочався похід проти вченого також і в газеті "Закон і правда" за редакцією Б. Юзефовича. Інформуючи читачів про вакантну кафедру та ймовірного претендента М. Грушевського, кореспондент не шкодував в'їдливих слів проти професора й українства загалом та з безапеляційною категоричністю підсумовував: "Для г[осподина] Михаила Грушевского в Киевском университете места нет и быть не должно. Киев – колыбель России и центром украинской автономии никогда не был и не будет" (К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. К., 1908. С. 7).

Честь колеги взявся публічно захищати історик права М. Василенко, наголосивши: "Заступивши цю кафедру, Мих. Грушевський дуже прислужився б для університету й для історичної науки. […] Крім того, Мих. Грушевський звернув би, натурально, свою особливу увагу на українську історію, на те, щоб підготовити працьовників, що взялись би її розроблювати, як це він зробив у Львові". Статтю М. Василенка "К замещению кафедры русской истории в Киевском университете" опублікував "Киевский голос" (1907. № 81. 24 березня) та передрукувала без підпису газета "Рада" (1907. № 71. 25 березня. С. 2). Якраз особливої уваги до української історії найбільше й боялася професорська корпорація поборників "единой и неделимой", яка у відповідь М. Василенку устами анонімного "Киевлянина" ще завзятіше взялася розпинати львівського професора, закидаючи йому незнання російської мови, "нагороджуючи" титулом "президента будущей «украинской» республики" та "врага России". Саме цей черговий пасквіль під заголовком "По поводу признания г. Василенка" (Закон и правда. 1907. № 158. 7 апреля) М. Грушевський називає "бомбою". Найобразливіша фраза "ученый лгун" переповнила чашу терпіння, і М. Грушевський подав судовий позов за образу честі та гідності на редактора Б. Юзефовича, який у результаті отримав вирок: 10 руб. штрафу та триденний домашній арешт. 16 (29) січня 1908 р. навіть такий "суворий" вирок Київського окружного суду від 9 (22) жовтня 1907 р. був скасований. Інтереси М. Грушевського представляв київський адвокат, присяжний повірений при Київському окружному суді Матвій Матвійович Ізвеков. *Див. також запис за 12–13 жовтня 1907 р., 24 лютого 1908 р. та коментар до них.*

8 **[(21) квітня 1907 р. Київ],** неділя. Написав VII статю про мову – кінець*. Ходили до Софії, потім я поїхав до Пер[ет]ця (Мельничка* казала, що Павл[овський] приходив по язика), й обговорили ситуацію. Відти зайшов до Галі, де застав хору Олюсю*. Потім поїхали до Леонтовичів, а звідти я додому, положився, потім був у адвоката, потім був Доманицький. Мар[инця] ще до театру й приїхала пізно, я положився, не діждавшися їх.

Написав VII статю про мову – кінець. *– Див. записи за 5–6 лютого 1906 р. та коментар до них, а також записи за 24 лютого та 6–7 квітня 1907 р.*

…Мельничка… – мова про дружину В. Б. Антоновича К. М. Мельник-Антонович (1859–1942).

…Олюсю. – Йдеться про доньку Г. С. Шамраєвої (Грушевської) – Ольгу Вікторівну Шамраєву (1898–1955).

9 **[(22) квітня 1907 р. Київ].** Став переглядати статі "З біжуч[ої] хвилі"*, потім зробив справу з паспортами. До ЛНВ приходила Берло (з Маринцею) й трохи розстроїла мене; обідали в "Европейській", відти я пішов

додому; робив коректи; їздив на конституюв[аннє] “Обществ[енного] собранія”*.

Став переглядати статі “З біжуч[ої] хвилі”... – йдеться про цикл статей, опублікованих впродовж 1905–1906 рр. в “Літературно-науковому вістнику” та об’єднаних у збірнику: *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905–6 р. К.: З Друкарні С. В. Кульженка, 1907 (на титулі – 1906). Передмова до збірника датована автором серпнем 1907 р. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 289–382.

...їздив на конституюв[аннє] “Обществ[енного] собранія”. – Йдеться про популярний клуб київської ліберальної інтелігенції “Киевское общественное собрание”. Статут клубу, засновниками якого були М. Ф. Страдомський, Д. Б. Орлов та С. Г. Крупнов, затверджений Київським губернським у справах товариств присутствієм 2 квітня (за ст. ст.) 1907 р. Установчі збори, на які був запрошений і М. С. Грушевський, відбулися в Народному домі о 20:00 9 квітня (за ст. ст.) 1907 р. Серед керівників клубу й постійних відвідувачів були: видавець газети “Киевская мысль” Р. Лубковський, аграрний діяч, майбутній міністр гетьманського уряду Української Держави А. Ржепецький, відомий київський лікар Й. Дейч та ін. Клуб, де регулярно відбувалися концерти, лекції, літературні вечори, працював за адресою: вул. Володимирська, 45 (нині – вул. Володимирська, 45а, Будинок учених НАН України). Запрошення М. Грушевського на установчі збори та інші зібрання (зокрема, “на чай”, “на млинці”) зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 75–75 зв., 79, 80, 81.

10 [(23) квітня 1907 р. Київ], втор[ок]. Зрана забавився з коректами; потім в “Раді” соборне читали рец[ензію] Франка на “Україну”*. Потім поїхали до Садовських*, де застряли до вечера – я вернувся до контори, потім пробував положитись, але нічого не заснув.

...соборне читали рец[ензії] Франка на “Україну”. – У січні–березні 1907 р. у першому томі журналу “Україна” було опубліковано працю І. Нечуя-Левицького “Сьогочасна часописна мова на Україні” (Україна. 1907. Т. І. Кн. 1. Ч. 1. С. 1–49; Кн. 2. Ч. 1. С. 183–237; Кн. 3. Ч. 1. С. 280–331). У ній письменник виступав непримиренним противником галицького варіанта української літературної мови та, зокрема, правопису, офіційно прийнятого в Галичині 1893 р. (т. зв. желехівки). Про цю публікацію М. Грушевському повідомляв учень, співробітник київської редакції та контори ЛНВ І. Джиджора у листі від 2 (15) лютого 1907 р.: “«Україна” (журн[ал]) підняла хрестовий похід на Галичину, а власне на галицьку мову в виданнях Н[аукового] т[оваристваа] ім. Ш[евченка] і Вид[авничої] спілки. В тій справі власне Іван Семенович пише величезну статю в «Україні», не знаю чи П[ан] проф. вже мають «Укр[аїну]» в себе. Щось конечно треба робити, аби тому зарадити, бо він готов дуже богато публики відсторонити від наших видань. Стаття дуже нетактовно писана” (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 68).

На статтю І. Нечуя-Левицького звернув увагу й І. Франко, про що свідчить його лист, написаний у лютому 1907 р.: “Статтю Нечуя в «Україні» прочитав, та вона зовсім глупа, без елементарних понять про історію, яка навіть по-штубацьки не розрізняє язика від правопису. Що з тим чоловіком говорити? […] Гнатюк узявся писати щось про сю статтю, та я думаю, що найліпше було би промовчати її зовсім. Маємо серйозніші речі до обговорення” (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 306). Проте, вірогідно, під час зустрічей М. Грушевський переконав І. Франка висловити свою думку в ЛНВ, бо вже у квітні письменник сповістив у листі, що посилає рецензію (Там само. С. 307). У відповідь М. Грушевський майже дослівно повторив свою щоденникову нотатку: “Читав сьогодні Вашу рецензію на «Україну» – «соборне» (Чик[аленко], Єфр[емов], Мат[ушевський] й ин.) і більшість висловилося, що зробила б вона сильніше враження, якби Ви були ласкаві [в] війти трохи в деталі, згадати ще про інші статті” (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 97). Власне, цей запис у щоденнику є незаперечною підставою точного датування даної

кореспонденції М. Грушевського до І. Франка: 10 (23) квітня 1907 р. І. Франко погодився, про що сповістив у листі від 13 (за н. ст.) травня 1907 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 307). Доопрацьована рецензія І. Франка під назвою "Новини нашої літератури" опублікована в "Літературно-науковому вістнику" (1907. Т. XXXVIII. Кн. VI. С. 506–512).

Відгукнувся на статтю І. Нечуя-Левицького і С. Єфремов ("Відгуки з життя і письменства (Ще про філологію І. Левицького)" // ЛНВ. 1907. Т. XXXVIII. Кн. V. С. 333). Свої критичні міркування з приводу "писання" авторитетного письменника висловив у розлогому листі від 7 квітня (за н. ст.) 1907 р. до М. Коцюбинського письменник А. Чайковський (*Чайковський Андрій.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. Якимович за участю З. Грень, О. Седляра. Т. 2. Львів, 2002. С. 181–183). На виступ І. Нечуя-Левицького зреагував і сам М. Грушевський, продовживши в "Раді" розпочатий цикл своїх статей "Про мову" (1907 р., № 6 (9 січня), № 8 (11 січня), № 31 (7 лютого), № 51 (2 березня), № 59 (11 березня), № 83 (8 квітня), № 89 (15 квітня)) та видавши їх окремою брошурою під назвою "Про українську мову й українську справу: Статті й замітки" (К., 1907). Хоча історик в них і не полемізує безпосередньо з І. Нечуєм-Левицьким, однак статті безперечно були реакцією на публікацію знаного письменника.

Потім поїхали до Садовських… *– див. коментарі до записів за 1 та 15 квітня 1907 р.*

11 [(24) квітня 1907 р. Київ]. Зрана отак собі пережурився – писав отсе; трохи коректи, некрольоґ Голубовського*. Робив коректи. З контори ходили з Красицьким дивитися на Дніпро. Під вечер був у адвоката*, потім їздили до Антоновичів.

…некрольоґ Голубовського. *– Грушевський М.* Петро Голубовський. Некролог // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 159–162. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 550–552.

Під вечер був у адвоката… *– див. коментар до запису за 7 квітня 1907 р.*

12 [(25) квітня 1907 р. Київ]. Коректи, некрольоґ etc. Сплю зле, легко і мало, а вдень теж не завсіди, і настрій прикрий. Вчора Петлюра Павловскому: Гр[ушевсько]го можна хвалити, а Гр[інчен]ка не можна. Паскудний народ. Зрана зробив повновласть для адвоката, ввечері вислухав скаргу. Мар[инця] була в театрі, я лишився з Кулюнею, і вона не хотіла сама спати, плакала.

13 [(26) квітня 1907 р. Київ]. Полагоджую дрібну роботу. Ввечері ми з Кул[юнею] ходили до Старицьких*, а Мар[инця] була в театрі. ЛНВ спізнився через ріжні друкарські непорядки й не вийде в суботу*.

…до Старицьких… – після смерті М. П. Старицького квартиру на другому поверсі будинку на Маріїнсько-Благовіщенській (нині – Саксаганського), 93, де він проживав останні чотири роки (1901–1904), винаймала його донька Людмила Старицька-Черняхівська з чоловіком Олександром Черняхівським та донькою Веронікою. На листопад 1904 р. Л. Старицька-Черняхівська вказує свою адресу: Караваївська, 35 (нині – вулиця Л. Толстого) (*Заруба В.* Листування Людмили Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2013. Т. CCLXV. С. 491). У 1907 р. вони переїхали на вул. Стрітенську, 12 (ІР НБУВ. Ф. Х. № 35224). Оскільки дослідники родини Старицьких не встановили точний час їхнього переїзду на вул. Стрітенську, не видається можливим також з'ясувати, за якою адресою Михайло та Катерина Грушевські

відвідали 13 квітня 1907 р. Людмилу, Олександра та Вероніку, з якими їх єднали не лише приятельські, але й родинні зв'язки (див.: *Панькова С. М.* До витоків роду Олександра Григоровича Черняхівського // III—IV наукові семінари «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», приурочені до дня народження Михайла Петровича Старицького: Матеріали. К., 2011. С. 75–92).

ЛНВ спізнився через ріжні друкарські непорядки й не вийде в суботу. *– Див. коментар до запису за 17 квітня 1907 р.*

14 **[(27) квітня 1907 р. Київ],** субота. Рішили їхати до Заньков[ецької] і до Садовськ[ого]. Клопочуся коло вихода ЛНВ. Зимно і пасмурно, і для partie de plaisir [розваги (*фр.*)] не дуже відповідно. У Галі Олюся хора, і ми не буваємо там.

15 **[(28) квітня 1907 р. Київ],** неділя. По дорозі заходив до наших і там застав Сашу. Зійшлися у Чик[аленка] і поїхали трамваєм, потім направили на "Зелений клин"*. Дощик накрапав дорогою добре, і мої калоші й парасоль стали в пригоді. Потім перестав. Ловили карасів і ходили по лісу, читали "Дізгармонію"* допізна; я довго не міг заснути (о 3-ій, спинивши дзигарок); зате надолужив зрана.

...потім направили на "Зелений клин". – Маючи у Києві лише маленьку квартиру на третьому поверсі під дахом театру у Троїцькому народному домі, М. Садовський з М. Заньковецькою та гостями часто наїздили на хутір "Зелений клин" (маєток Садовського).

...читали "Дізгармонію"... – йдеться про п'єсу В. Винниченка "Дисгармонія. Драматичні картини на 4 дії" (К., 1907). І. Франко оцінив твір як "річ дуже слабу" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 309). Пізніше в ЛНВ були опубліковані рецензійні статті: *Крушельницький Антін.* Життєва дізгармонія й гармонія // ЛНВ. 1907. Т. XL Кн. X. С. 109–115; *С-ко Ів. [І.Стешенко].* Художня дізгармонія (З приводу п'єси д. Винниченка) // Там само. С. 116–121.

16 **[(29) квітня 1907 р. Київ].** Знову ловили карасів і вешталися по хутору, о 3-ій поїхали, уже без дощу. По дорозі я знову зайшов до наших, потім він, [Саша], прийшов до мене. Маринця зісталася ще в Ніжині*.

Маринця зісталася ще в Ніжині. **–** Марія Сильвестрівна Грушевська гостювала в Ніжині у матері Марії Заньковецької – Марії Василівни Адасовської. Будинок у Сучковому провулку (на околичній Мигалівці; нині – вул. Марії Заньковецької, 11) у 1902 р. придбала актриса, мешкала там з перервами до 1924 р. *Див. також коментар до запису за 21–23 квітня 1907 р.*

17 **[(30) квітня 1907 р. Київ].** Випускав ЛНВ*; нагнівали мене, затративши коректу. О 4-ій приїхала Маринця, потім поїхали ми до Перетців, а з поворотом вступили ще до Саші. В "Раді" не був – не стало часу.

Випускав ЛНВ… **–** за даними київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі IV книжка ЛНВ вийшла 18 квітня (за ст. ст.) 1907 р. накладом 2000 примірників, з яких 1000 відправлялася до Львова (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 117).

18 [квітня (1 травня) 1907 р. Київ]. В "Раді" оповів мині Чикаленко, що Винниченко і Єфремов постановили бойкотувати ЛНВ, бо мало платить; се обурило мене, питав Квасн[ицького], чи Сергій говорив – той казав, що м[а]б[уть] Винниченко, бо той і на "Вік" відказував, що заплатили тільки 300 р[уб.] – експлуатують. Робив коректи etc. для "Записок".

19 [квітня (2 травня) 1907 р. Київ]. Їздили на Шулявку до Галі. Саші не застали, мама в городі у Златоверховникових*. Зрана був Біляшевський, пополудні Леонтович і Розов. З Леонтов[ичем] поспорився за кадетів, потім говорили мирно.

…мама в городі у Златоверховникових. – Йдеться про родину молодшої сестри матері Михайла Грушевського – Оппокової Павлини Захаріївни (1852–1939), яка була заміжня за Златоверховниковим Михайлом Даниловичем (1842–1929). М. Златоверховников здобував освіту у Тульській духовній семінарії, згодом – Київській духовній академії, курс якої закінчив у 1869 р. Службу розпочав 1869 р. у Чернігівській чоловічій гімназії. 26 жовтня (за ст. ст.) 1869 р. обвінчався з Павлиною Захаріївною Оппоковою, після чого 22 лютого (за ст. ст.) 1870 р. висвячений священником, затверджений магістром богослов'я та законовчителем Чернігівської чоловічої гімназії. 15 липня (за ст. ст.) 1878 р. переведений на посаду законовчителя 1-ої Київської чоловічої гімназії. Впродовж 1878–1908 рр. був настоятелем гімназичної Миколаївської церкви. У 1890–1896 р. обирався членом київського духовного цензурного комітету, а з 1890 р. по 1908 р. – членом-екзаменатором по Закону Божому у випробувальному комітеті при Київському навчальному округу. Член правління товариства допомоги учням 1-ї Київської чоловічої гімназії. 18 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. Митрополит Флавіан призначенив його кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору, 30 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. – членом Київської духовної консисторії. Підготував низку творів релігійного, історичного, просвітнього характеру. Його праці постійно друкувалися на сторінках "Трудов Киевской Духовной Академии", "Церковного вестника", "Киевских епархиальных ведомостей", "Воскресных чтений" та інших видань. Підтримував добрі стосунки зріднею дружини. Останні два роки навчання в університеті (1888–1890) в гімназичній квартирі М. Д. Златоверховникова мешкав Михайло Грушевський, про що згадує у своїх споминах, подаючи цікаві характеристики господаря (*Грушевський М.* Спомини // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 150–152). Подружжя Златоверховникових мало трьох синів та двох доньок. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі неподалік від церкви. Пізніше там же була похована дружина Павлина й молодші діти – Борис та Людмила. Детально див.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 390–393. На 1907 р. подружжя Златоверховникових мешкало в службовій квартирі на території Першої київської чоловічої гімназії на Бібіковському бульварі (нині – бульвар Тараса Шевченка), 14.

20 [квітня (3 травня) 1907 р. Київ]. Написав статю "Польський законопроєкт автономії й українці"*. Приходив Стешенко. Пополудні їздили дивитися на Дніпро і на плащаницях були. Приходив Чикаленко. Ввечері був Фотій Красицький. Зачав писати "Крашаночку"* "на загальне жаданнє" Чик[аленка] і Пав[ловсько]го.

Написав статю "Польський законопроєкт автономії й українці". **–** Стаття опублікована в газеті "Рада" (1907. № 94. 21 квітня. С. 1). Передрук: *Грушевський М. С. Т*вори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 25–26.

Зачав писати "Крашаночку"... – дописав статтю наступного дня, 21 квітня, опублікував у газеті "Рада" (1907. № 95. 22 квітня. С. 1). Передрук: *Грушевський М. С. Т*вори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 27–28.

21–23 **[квітня (4–6 травня) 1907 р. Київ – Ніжин].** Дописав "Крашаночку", хоч і не певний, чи варто мині з такою лірикою виступати*. На Великодню суботу вибралися ми до Ніжина*. Разом їхали Дорошенки. Приїхали надвечір. Умістили мене гарно, я добре спав і приємно провів час. Дні були сонячні і горячі. Ми вернулися другого дня. Неприємно було, що на оден поїзд ми спізнилися, а другий спізнився, ми приїхали на ніч, а Садовський страшно непокоївся, що не поспіємо на спектакль. Їхали назад III-ою клясою, в дуже обскурнім вагоні.

Дописав "Крашаночку", хоч і не певний, чи варто мині з такою лірикою виступати. – Цей текст є останнім, зробленим на окремих аркушах, які містять нотатки за 30 березня – 21 квітня (за ст. ст.) 1907 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 12–13 зв.). *Див. запис за 19 березня 1907 р.* Відповідно об'єднуємо його із записом за 21–23 квітня (за ст. ст.) 1907 р., яким М. Грушевський відновлює нотатки у блокноті. Однак залишається відкритим питання про те, чому частину записів про перебування в Києві вчений зробив на окремих аркушах, а наступну (з 21–23 квітня по 6–8 травня (за ст. ст.)) традиційно вів у блокноті.

На Великодню суботу вибралися ми до Ніжина. – Великодня субота у 1907 р. випадала на 21 квітня за юліанським календарем. У Ніжині Грушевські зупинилися в будинку Марії Костянтинівни Заньковецької, де вона мешкала з перервами у 1902–1924 рр. (сучасна вул. М. Заньковецької, 11). *Див. коментар до запису за 16 квітня 1907 р.* Пам'ять про цю поїздку й зустріч двох видатних українських діячів увічнена у двох меморіальних дошках, відкритих на стіні збереженого дому актриси 29 вересня 2016 р. (скульптор – Олексій Стефанюк). Перша (оновлена) присвячена самій Марії Костянтинівні Заньковецькій. Друга приурочена до 150-річчя з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського, який відвідав Ніжин у 1907 р. і кілька днів гостював у Марії Костянтинівни.

24–26 **[квітня (7–9 травня) 1907 р. Київ].** З'їзд демократ[ично]-радик[альної] партії. Перші два дні я брав досить діяльну участь. 1-го дня в справі преси, другого – в справі програми (федерація). Але неприємно мене досить вразило, коли в справі заведення партійної групи в Думі збори пішли всі против моєї гадки. Піснячевський привіз листа* й дуже розбурив мою душу – потягло мене в С[анкт-]П[етер]б[ург], в думський вир. Але баталія його з Чижевським і неприємне вражіннє від неї (Чикаленко висловив) трохи прохолодили мій запал. Я почув перспективу боротьби з Чижевським–Русовим і К°.

Піснячевський привіз листа...— йдеться про лист О. Лотоцького від 23 квітня (за ст. ст.) 1907 р., в якому він давав прихильну характеристику В. Піснячевському як єдиному чоловікові в Петербурзі, який знайшов спільну мову з українським депутатами II Державної думи. Також повідомляв, що В. Піснячевський детально розповість про українське життя

в Петербурзі та буде вмовляти М. Грушевського приїхати туди. Цю ідею підтримував і сам О. Лотоцький, сподіваючись на особисте порозуміння вченого з послами до Думи, що, на його думку, мало б велике значення. Після прочитання листа О. Лотоцького та розмови з В. Піснячевським, М. Грушевського потягло "в думський вир" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 329).

26–28 [квітня (9–11 травня) 1907 р. Київ]. Зчаста їздили на Шулявку*, де було дуже гарно – солов'ї, цвіли дерева, etc. Були у Антоновича, разом з Чик[аленком]*, і Ант[онович] нас потішив рішеннєм Вас[иля] Фед[оровича] – ½ грошей видати на друкарню*. Мали маленьку альтерацію про розділ грошей за сей рік, я – за відновленнє давнійшої субсидії на галицькі ціли. Робота в друкарні дуже поволі по сьвятах розпочиналась. Фр[анко] смутив мою душу, попросивши, щоб не друковати його повісти* – коли вона вже перейшла його коректу. 28/IV Мар[инця] скінчила портрет*.

Зчаста їздили на Шулявку… – на Шулявці (за адресою вул. Борщагівська, 130) була дача Ганни Платонівни Ямпольської, де часто гостювали мати і сестра М. Грушевського, а часом і він сам з родиною.

…разом з Чик[аленком]… – далі закреслено: "а я з семейством".

…Антонович нас потішив рішеннєм Вас[иля] Фед[оровича] – ½ грошей видати на друкарню. – Ще за життя В. Ф. Симиренко склав заповіт, за яким усе майно, що оцінювалося у 10 млн руб., після смерті його дружини переходило на потреби української культури. Спадкоємцями та виконавцями заповіту В. Симиренко призначив В. Антоновича, М. Лисенка, М. Комарова, В. Науменка, В. Леонтовича, М. Грушевського, І. Шрага, П. Стебницького, С. Єфремова, Є. Чикаленка (невдовзі В. Науменка виключив сам В. Симиренко). Цей гурт українських діячів, який звався "комітетом спадкоємців", за погодженням з меценатом та його довіреною особою, небожем дружини Володимиром Леонтовичем, розпоряджався відсотками з капіталу, прагнув закласти низку національних інституцій. Нагальною потребою після 1906 р. була власна українська друкарня. Це добре розуміли видавці українських газет, а особливо М. Грушевський, який переніс до Києва ЛНВ, друк окремих видань Українсько-руської видавничої спілки, власних праць. Справа закладання друкарні обговорювалася у листах до М. Грушевського Є. Чикаленка (від 2 та 7 червня, 14 та 23 липня, 17 серпня (за ст. ст.) 1907 р.) (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 89–90, 91, 91–92, 92–93, 94–95) та І. Джиджори (15–17 та 21 червня, 16 серпня (за ст. ст.) 1907 р.) (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 79–80, 82–83, 138). І М. Грушевський, і Є. Чикаленко покладалися на вплив В. Антоновича на В. Симиренка, намагалися вмовити В. Леонтовича прискорити вирішення проблеми друкарні. І хоча влітку 1907 р. справа була "на деревляній дорозі", а головний меценат навіть визначив фінансові умови для створення друкарні, проєкт реалізований так і не був. Задум вдалося здійснити лише у квітні 1917 р., коли заходами Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві було придбано книгарню Петра Барського вартістю 150 тисяч карбованців.

Фр[анко] смутив мою душу, попросивши, щоб не друковати його повісти… – йдеться про останню повість І. Франка "Великий шум". Про згадане рішення І. Франко сповістив М. Грушевського листом: "На жаль, прочитавши перший розділ своєї повісті, я переконався, що вона зовсім глупа і без ніякої артистичної вартості, і для того прошу Вас не друкувати її і не компромітувати нею «Вісника»" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 307). М. Грушевський з Києва намагався відрадити письменника від такого рішення (зі змісту наступних кореспонденцій І. Франка зрозуміло, що такий лист був, але серед збереженого епістолярію не виявлений). Перед виїздом з Києва, 5 (18) травня 1907 р., Михайло

Сергійович отримав вже менш категоричне побажання: "Будьте ласкаві, прочитайте першу главу повісти і, коли знайдете, що її можна друкувати без скандалу, то про мене, нехай іде. Мені вона страшенно не подобалася, та, може, в мене занадто роздразнені нерви" (Там само. С. 308). Пізніше, вже під час відпочинку у Криворівні, М. Грушевський просить закінчити "Великий шум", й І. Франко береться за працю, завершивши її в жовтні 1907 р. Вперше повість друкувалася в ЛНВ у 1907 р. (Т. XXXVIII. Кн. V. С. 193–205; Кн. VI. С. 385–402; Т. XL. Кн. X. С. 4–23; Кн. XI. С. 189–212; Кн. XII. С. 382–401), наступного року вийшла окремим виданням (на титулі – 1907). Детальніше про обставини підготовки та публікації повісті див.: *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006. С. 366–374.

28/IV Мар[инця] скінчила портрет. **–** Йдеться про портрет Марії Грушевської пензля Фотія Красицького. Задум написати його виник ще під час перебування Грушевських у Києві наприкінці грудня 1906 р. – на початку січня 1907 р. Тоді ж розпочалися перші сеанси, а для продовження роботи після від'їзду Марії Грушевської до Львова художник зробив світлину (*див. записи за 26, 27, 28 грудня 1906 р., 5 січня 1907 р.*). Оригінал портрета зберігається в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові.

29 [квітня (12 травня) 1907 р. Київ]. Юбилей Садовського*, підносили, Скрипчук дуже погано читав адресу. Я пішов серед "Зимового вечера" додому* з Кулюнею. Рано були збори Наук[ового] тов[ариства]. Дуже несподіваний вибір зробив на мене дуже приємне враженнє*. Я почув грунт в Київі і позицію для роботи.

Юбилей Садовського. – Святкування 25-літнього ювілею артистичної творчості М. К. Садовського відбулося 29 квітня (за ст. ст.) в театрі "Товариства грамотності". Урочистості, які розпочалися о 20 год. 30 хв., збіглися з закриттям сезону Товариства українських артистів під орудою М. Садовського. Театральну програму склали 4-й акт "Богдана Хмельницького", драматичний етюд "Зимовий вечір" та водевіль "По ревізії". У всіх трьох виставах виступав ювіляр. Після "Богдана Хмельницького" розпочалися привітання (від трупи М. Садовського, трупи П. Саксаганського, українського громадянства Києва, НТШ, Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, редакцій ЛНВ, "Ради", "України", Музично-драматичної школи М. Лисенка, студентської української громади Київського університету, української громади Київської духовної семінарії та ін.). Були зачитані також адреси, надіслані з інших міст України. Адресу від імені НТШ зачитав В. Скрипчук, її текст опубліковано в детальному описі ювілейного вечора (Святкування ювилею Миколи Садовського // Рада. 1907. № 100. 1 травня. С. 2–3). Про участь М. Грушевського в урочистостях було повідомлено на засіданні Виділу НТШ 27 (14) травня 1907 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 90 зв.).

Я пішов серед "Зимового вечера" додому… – Після привітань та оголошення адрес за програмою продовжилися вистави, які затягнулися аж до 1-ої години ночі.

Дуже несподіваний вибір зробив на мене дуже приємне враженнє. – Йдеться про вибори М. Грушевського (таємним голосуванням) головою Ради Українського наукового товариства в Києві на його перших загальних зборах, що відбулися 29 квітня (за ст. ст.) 1907 р. за участю 21 члена цієї новоствореної інституції. Ініціаторами утворення УНТ була група членів Київської Громади, яка гуртувалася навколо журналу "Киевская старина": В. Антонович, І. Лучицький, П. Житецький та В. Науменко. За підписами фундаторів було подано і Статут, затверджений 9 грудня (за ст. ст.) 1906 р., а також розіслано запрошення майбутнім членам Товариства на перші загальні збори (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 5). Участь у зборах взяла 21 особа: В. Антонович, К. Мельник-Антонович, В. Щербина, С. Щербина, І. Лучицький, В. Лучицька, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський, В. Перетц, В. Науменко, І. Личко, М. Василенко, Ф. Вовк, В. Дурдуківський, А. Яковлів, І. Стешенко, М. Лисенко, Я. Шульгин, І. Каманін, Г. Квятковський, М. Грушевський (Там само. Арк. 1).

Збори відбулися в Народному домі на Троїцькій площі (приміщення сучасного Київського національного академічного театру оперети, вул. Велика Васильківська, 53). Як зафіксовано в протоколі зібрання, офіційних повідомленнях та статті М. Грушевського "Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво", після дискусії збори прийняли резолюцію, що "у всіх засіданнях і виступах Тов[арист]ва вживається мова українська і тільки яко виняток допускається мова інша; теж саме і при публікації видань Тов[арист]ва" (Там само. Арк. 1–2). Для організації роботи створено тимчасову Раду УНТ. За підсумками голосування її головою обрано М. Грушевського, що отримав 14 голосів із 19-ти. Інші претенденти на голову набрали відповідно: І. Лучицький – 2 голоси, В. Науменко – 2, Ф. Вовк – 1. Заступниками голови Ради обрали О. Левицького (16 голосів) та В. Науменка (10 голосів) (Там само. Арк. 1, 7). Протокол перших загальних зборів УНТ, список учасників, підсумки голосування та інші документи, пов'язані з цією подією, опубліковано: *Панькова С.* "Я почув ґрунт у Києві і позицію для роботи": До 110-ої річниці обрання Михайла Грушевського головою Українського наукового товариства у Києві. URL. http://immh.kiev.ua/ya-pochuv-grunt-v-kiyivi-i-pozitsiyu-dlya-roboti-do-110-oyi-richnitsi-obrannya-mihayla-grushevskogo-golovoyu-ukrayinskogo-naukovogo-tovaristva-u-kiyevi/

Вірогідно, вибір М. Грушевського головою Ради, а власне головою УНТ, був несподіваним для історика насамперед тим, що старогромадівці, які обстоювали лінію застарілого українофільства, не віддали перевагу В. Науменку, від якого виходила ідея заснування Товариства. У статті "Велике діло", написаній у 1929 р., історик згадував і оцінював цей день: "На сих пам'ятних зборах 29 квітня 1907 року, що мали ввести в життя се «Наукове товариство», більшість становили не українознавці, а українці, і пок[ійний] Мик. Віт. Лисенко, що репрезентував на сих зборах старше покоління «Старої громади», виразно пішов з ними против В. П. Науменка й Ів. В. Лучицького, що обстоювали лінію «Київської старини»" (*Грушевський М.* Велике діло // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. І. Львів, 2015. С. 361). Таку ж оцінку знакової події для розвитку української науки в Наддніпрянській Україні дав історик і в статті "Три академії" (Там само. С. 401, 403).

У коротких промовах М. Грушевський привітав зібрання від імені НТШ та подякував за честь бути обраним головою першого на підросійській Україні наукового товариства, в якому бачив "символ будучого тісніщого єднання обох частин єдиної України на ґрунті науки і культури". Від часу обрання М. Грушевського головою УНТ у Києві, за образним висловлюванням Я. Дашкевича, Київ і Львів, як центри української науки, діяли на основі персональної унії (*Дашкевич Я.* Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник Академії наук УРСР. К., 1991. № 9. С. 56). Детально див.: Перші збори Українського наукового товариства у Київі // Рада. 1907. № 100. 1 травня (мая). С. 2–3; Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 150, 152; *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Там само. С. 3–15; *Його ж.* Велике діло // Україна. 1929. Січень–лютий. С. 3–9 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. І. Львів, 2015. С. 356–364).

1–3 [(14–16) травня 1907 р. Київ]. На відчиненню сезона були в Купеческім, потім Садовські і К° затягли на "Суєту"*, але не докінчивши, поїхали додому. Був величезний стиск. Гадка перейти в Київ все більше нас опановує. Піснячевський був з поворотом, умовились щодо моєї помочи. Мав дати знати, як бути – чи приїздити*.

На відчиненню сезона були в Купеческім, потім Садовський і К° затягли на "Суєту"… – 1 травня (за ст. ст.) 1907 р. в театрі Купецького саду розпочався літній сезон Товариства українських артистів під орудою П. Саксаганського, який змінив трупу М. Садовського. Сезон відкрився виставою за п'єсою "Суєта" І. Карпенка-Карого (*Павловський М.* Театр Купецького саду. Труппа Саксаганського // Рада. 1907. № 101. 3 травня. С. 4 (Рубрика "Театр і музика").

Мав дати знати, як бути – чи приїздити. *– Див. запис за 26 травня 1907 р. та коментар до нього.*

4–5 **[(17–18) травня 1907 р. Київ].** “Вістник”, очевидно, не скінчиться при мині*, ergo [тому (*латин.*)] – дуже спізниться. Я написав статю “На укр[аїнські] теми”*, читав в ред[акції], дуже зробила вражіннє. Чик[аленко] все повторяє, щоб переходив – хоч на прив[ат-]доцента!.. Їздили в Пущу Водицю з Красицьким.

“Вістник”, очевидно, не скінчиться при мині… – За даними київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі V книжка ЛНВ вийшла 24 травня (за ст. ст.) 1907 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 121).

Я написав статю “На укр[аїнські] теми”… *– Грушевський М.* На українські теми. Гріхи наші // ЛНВ. 1907. Т. XXXVIII. Кн. V. С. 324–330. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 38–43.

6–8 **[(19–21) травня 1907 р. Київ].** Останні дні страшно мав завернену голову (окрім “Вістника” – справи друкарні, адвокат, цензура etc.). На виїзднім був Чик[аленко], наші. В неділю мав засіданнє Ради Наук[ового] тов[ариства]*. Чик[аленко] все бідкається, як то буде без мене.

В неділю мав засіданнє Ради Наук[ового] тов[ариства]. – 6 (19) травня 1907 р., в неділю, відбулося друге засідання Ради Українського наукового товариства у Києві, на якому, згідно з опублікованими відомостями (протоколи засідань Ради УНТ збереглися лише з 26 вересня (за ст. ст.) 1907 р.), було заслухано проєкт М. Грушевського щодо діяльності Товариства та пропозиція щодо організації наукового з’їзду (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. I. С. 152).

9 **[(22) травня 1907 р. Львів].** Як до тихої пристани – хоч якраз Галичина хвилювалася виборами*. Але до наших сфер лише далекі відгомони. Але город запущений!

Галичина хвилювалася виборами. – 27 січня (за н. ст.) 1907 р. цісар Австро-Угорщини санкціонував закон про запровадження загального виборчого права при виборах до австрійського парламенту. На виборах до парламенту в травні 1907 р. українці Галичини і Буковини обрали 32 посли. За українських кандидатів було віддано 72 % голосів, за москвофілів – 28 %. Детально див.: *Лозинський М., Охримович В.* З виборчої статистики Галичини //Студії з поля суспільних наук і статистики. Т. 2. Львів, 1910. С. 75–104.

10 **[(23) травня 1907 р. Львів].** Викладав. Було небогато. Богато ще на аґітації. Дуже прикре вражіннє робить Франко – майже не почитального. Тяжко було побороти прикре почутє в собі.

11–13 [(24–26) травня 1907 р. Львів]. Взявся до т[ому] IV*. Дещо листів полагодив. Зробив реформу з шафами – повставлено полиці й наново поскладав всі книги.

Взявся до т[ому] IV. *– Див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

14 [(27) травня 1907 р. Львів]. Засіданнє Виділу*, перед тим засіданнє факультету (небезінтересно – обсадженнє катедри славистики).

Засіданнє Виділу… – на засіданні Виділу НТШ, яке відбулося 27 (14) травня, було, зокрема, взято до відома, що М. Біляшівському виплачено 100 руб. в рахунок розкопок, археологічні матеріали з яких він передав Товариству; що доктор Львович із Новограда-Волинського передав до Музею НТШ свою збірку монет і писанок; що М. Грушевський під час перебування у Києві наприкінці квітня привітав від імені НТШ Українське наукове товариство у Києві на його перших зборах та вручив адрес від імені Товариства М. Садовському на його ювілеї (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 90 зв. – 91).

15–16 [(28–29) травня 1907 р. Львів]. Нема нічого з Петерб[урга]. Тут все абсорбовано виборами. А наші душі в Київі.

17 [(30) травня 1907 р. Львів]. Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства] Шевченка* – небувано скоро, гладко. Прихід Романчука з <аклявзом>. Внесеннє на портрет. Чи полагодженнє, погода – чи тільки брак заінтересования до культурної роботи. На 4-у год[ину] скликав був Істор[ичну] секцію*. Потім з Гнат[юком], Зубр[ицьким], Джидж[орою] (котрий приїхав доперва кілька день) і Підручним пішли до "Монополю".

Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства] Шевченка… – йдеться про Загальні збори НТШ, які відбулися 30 (17) травня за участю 39-ти членів. "Хроніка НТШ" (Ч. 31 за 1907 р.) повторила помилку за оригінальним протоколом, вказавши дату зборів "30 квітня". Пізніше неправильна дата у протоколі була виправлена, а в "Хроніці" так і залишилася. Відкрив збори М. Грушевський своєю промовою з оглядом діяльності Товариства за 1905–1906 рр. (передрук промови див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 350–351; при передруку упорядники також скористалися неправильною датою загальних зборів, поданою у "Хроніці"). Головним питанням порядку денного стали вибори голови Товариства та Виділу. Почесний член НТШ, дійсний член філологічної секції посол Ю. Романчук запропонував вибрати головою М. Грушевського через акламацію [прийняття чи відхилення зборами певної пропозиції без підрахунку голосів, а лише за реакцією учасників зборів вигуками, репліками і т. ін. (*латин.*)], але В. Шухевич опротестував цю пропозицію і наполіг на голосуванні картками. За результатами голосування, в якому брало участь 43 члени, головою Товариства було обрано М. Грушевського (за – 40, 3 картки порожні). До Виділу обрали К. Бандрівського (41 голос), В. Гнатюка (42 голоси), Д. Лукіяновича (38 голосів), М. Мочульського (43 голоси), К. Паньківського (42 голоси), С. Томашівського (43 голоси), І. Ясеницького (43 голоси).

Серед інших питань заслухали пропозицію В. Білецького щодо розширення реклами книгарні й музею Товариства. Щодо роботи музею загалом свою позицію висловив М. Грушевський. Член НТШ М. Зубрицький "поставив внесеннє, щоби загальні збори ухвалили поручити новому Виділови, з огляду на десятилітну, повну пожертвованя працю для Товариства його дотеперішного голови, проф. Мих[айла] Грушевського, пошанувати її

тим, що Виділ замовить у котрогось артиста портрет голови і примістить його в сали засідань. Внесенє принято одноголосно без дискусії". М. Грушевський подякував за честь, яку виявило зібрання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 34 зв. – 37).

За наступними щоденниковими записами відомо, що портрет був замовлений Ф. Красицькому, твори якого вже були у збірці НТШ. Окрім того, у квітні 1907 р. художник закінчив портрет Марії Грушевської (*див запис за 28 квітня 1907 р.*), підтримував видавничі проєкти М. Грушевського у Києві: був офіційним редактором ЛНВ та завідувачем книгарні ЛНВ у Києві. Художник прибув до Львова 30 травня (12 червня), а 2 (15) червня розпочав писати портрет, між 11–17 червня (за ст. ст.) закінчив його **(***див. записи за 30 травня, 3, 4 червня, 8 червня, 11–17 червня 1907 р.*). 31 (18) грудня 1907 р. на засіданні Виділу НТШ було прийнято рішення виплатити Ф. Красицькому 200 руб. за портрет М. Грушевського (Там само. Спр. 34. Арк. 98). Про це йшлося і у Справозданні Виділу за 1907 р. (Хроніка НТШ. Львіві, 1908. Ч. 33. С. 4).

За даними сучасних мистецтвознавців після ліквідації НТШ та його установ портрет поповнив колекцію Національного музею у Львові (збережений запис в інвентарній книзі зафіксував його опис, автора, рік та місце створення, розмір: 78×62,5 см). Втрачений під час сумнозвісної акції "Спецфонд" 1952 р., коли з музею було вилучено величезну кількість мистецьких творів (*Сидор О.* Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 287; Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові / Авт.-упор. В. Арофікін, Д. Посацька. К.; Львів, 1996). Репродукцію портрета було декілька разів видано листівкою (кольоровою та чорно-білою). Збереглася також чорно-біла фоторепродукція з оригіналу, яка на сьогодні є найдостовірнішим відтворенням портрета. Див.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 129 (№ 3, 3а, 3б).

На 4-у год[ину] скликав був Істор[ичну] секцію. – На 5-му засіданні Історично-філософічної секції 30 (17) травня ухвалено запропоновану збірку М. Тершаковця "Матеріали і замітки до історії українського національного відродження в Галичині" друкувати як третій том "Українсько-руського архіву", а статтю І. Кревецького "Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830–1831 рр." прийняти до друку в "Записках НТШ" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 71 зв.). Презентовані праці опубліковано: *Тершаковець М.* Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. // Українсько-руський архів. Т. 3. Львів, 1907. 304 с.; *Кревецький І.* Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830–1831 рр. Причинок до характеристики галицько-руського духовенства першої половини XIX ст. // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 107–113.

18–19 **[(31 травня – 1 червня) 1907 р. Львів].** Вийшов я з рівноваги, приїхавши з Київа в сю тиху пристань, і все вагаюсь між двома настроями – то надзвич[айна] вражливість на свою репутацію словну: щось не упустити, не зістатися позаду; і з другого боку – гадки, що се все марниця, що все паде в "ніщо", що немає ніякого значіня не тільки слава, популярність etc., а навіть якась робота для суспільности, культури, поступу etc. І з тим гадки про белетристичне обробленнє таких фільос[офсько]-мораліст[ичних] тем, тихе житє procul negotiis [вдалині від справ (*латин.*)]. Тим часом, одначе, робота коло IV тому*, ладженнє "Записок", XXVII [тому], ріжні записки etc. Був Петров із П[етер]б[ур]га*.

…робота коло IV тому… *– див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

Був Петров із П[етер]б[ур]га. – Йдеться про російського вченого-славіста, педагога, учня В. Ламанського, професора Петербурзького університету (1890–1922), дійсного

члена НТШ, дослідника Угорської Руси Олексія Леонідовича Петрова (1859–1932). Упродовж 1905–1932 рр. видав 9 випусків "Материалов для истории Угорской Руси". Зібрані та репрезентовані у перших шести випусках матеріали рецензувалися у 1908–1909 рр. на сторінках "Записок НТШ" С. Томашівським, який так само студіював історію Угорської Руси. Декілька збережених листів О. Петрова до М. Грушевського засвідчують творчі взаємини двох вчених, плани петербурзького дослідника щодо опрацювання відповідних тематичних матеріалів в Бібліотеці НТШ тощо (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 690). Перша кореспонденція відправлена після занотованої зустрічі на віллі Грушевських, перед від'їздом О. Петрова зі Львова 23 травня (за ст. ст.) 1907 р. (*див. запис за 23 травня 1907 р.*).

20 [травня (2 червня) 1907 р. Львів]. Перед полуднем Лукіян[ович] і Пежанський у нас, пополудні заг[альні] збори спілки, приїхали й Мар[инця] з Кулюнею. Під час зборів страшний хмаролом. Пересидівши, пішли компанією до "Монополю".

21 [травня (3 червня) 1907 р. Львів]. Робив Язикову комісію* – Фр[анко] робив опозицію, що все непотрібно, кождий сам учиться etc., потім згодився і в справі правописи Шевченка, перед тим задумавши якусь "можливо-близьку" до Шевченка, потім уступив. З П[етер]б[ур]га нічого.

Робив Язикову комісію… – дискусії щодо українського правопису, які загострилися у 1907 р. у зв'язку з введенням у практику українського друку в підросійській Україні елементів галицького правопису, публікація в "Україні" праці І. Нечуя-Левицького "Сьогочасна часописна мова на Україні" та публічні відгуки на неї І. Франка, С. Єфремова та ін., вихід у "Раді" в січні–квітні 1907 р. циклу статей М. Грушевського "Про мову" (*див. коментар до запису за 10 квітня 1907 р.*) засвідчили необхідність уніфікації правопису. З метою розв'язання цієї проблеми М. Грушевський береться за реанімацію Язикової комісії НТШ, заснованої ще 1900 р. З цього приводу 18 (31) травня 1907 р. він писав професору кафедри української мови і літератури Львівського університету К. Студинському: "Комісія язикова не функціонувала вже кілька літ. Тим часом тепер є актуальна проблема в ній. В таких обставинах обовязок падає на мене: попробувати її привести до житя. В тій цілі я хочу скликати її – надіюсь, що Ви не будете мати нічого против того й візьмете діяльну участь в її реорганізації" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 7). Скликавши після тривалої перерви 3 червня (21 травня) 1907 р. засідання, М. Грушевський наголосив на необхідності реорганізації комісії, оскільки за два останні роки вона не провадила належної діяльності. Вирішено поповнити її новими членами (С. Томашівський, І. Джиджора, І. Кревецький) та затвердити повний склад на 1907 р. Питання про вибори керівництва відтермінували на пізніше. На цьому ж засіданні член комісії І. Франко повідомив, що розпочинає друк нового видання творів Т. Шевченка, які мають вийти в "Українсько-руській бібліотеці". Він також порушив питання про правопис видання. Після дискусії було ухвалено дотримуватися правопису ЛНВ, а всякі відмінності автора, які мають значення для історії мови, зазначати у примітках (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 31. С. 18–19). Видання побачило світ як VI–VII томи "Українсько-руської бібліотеки": Твори Тараса Шевченка: В 2 т. / За ред. І. Франка. Львів, 1908. Т. I (1838–1847); Т. II (1847–1860).

22 [травня (4 червня) 1907 р. Львів]. Роблю коло IV тому*. Погода прохолодна. Спровадив собі рукописи з Кракова. Роблять на городі, а то дуже був упущений.

Роблю коло IV тому. *– Див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

23 [травня (5 червня) 1907 р. Львів]. Засід[аннє] Виділу*, уконституованнє, нарада професорів русинів (Колеса не хотів з Студинським). Петров хотів попрощатись, але ми не зійшлись*.

Засід[аннє] Виділу… – засідання Виділу, яке відбулося 5 червня (23 травня), було присвячене, насамперед, розподілу обов'язків між обраними на загальних зборах НТШ 30 (17) травня його членами: М. Грушевський – голова і референт наукових видань (вибір заступника голови відкладено на пізніше); В. Гнатюк – секретар; І. Ясеницький – касир; К. Паньківський – контролер та референт рахунків видавництв; К. Бандрівський – референт кам'яниці; В. Козловський – адміністратор кам'яниці, книгарні, Академічного дому; Д. Лукіянович – референт Академічного дому й друкарні; М. Мочульський – референт книгарні. Вибрано адміністративні комісії управління кам'яницею НТШ, Академічним домом, друкарнею та книгарнею. Взято також до відома, що вдова О. Потебні надіслала до бібліотеки НТШ деякі книжки свого чоловіка, а міністерство виділило окрім звичайної ще й одноразову допомогу на "Українсько-руську бібліотеку" в сумі 2000 корон, а сейм – субвенцію в сумі 12 000 корон. Окрім того, прийнято постанову про закупівлю у Л. Гарматія збірки етнографічних матеріалів для музею за 300 корон. За поданням Д. Лукіяновича на відзначення 10-літньої наукової дільності в Галичині М. Грушевського постановили закупити у М. Паращука бюст голови НТШ, відлити його у бронзі та встановити в залі засідань (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 91 зв. – 92).

Петров хотів попрощатись, але ми не зійшлись. *– Див. коментар до запису за 18–19 травня 1907 р.*

24 [травня (6 червня) 1907 р. Львів]. Збори Ширшого комітету. Справа спільного клюбу з москвофілами*, я записався, але пересунули промови, і я говорив уже по обіді. Дуже сильне вражіннє. Від: що відобрав арґументи Статеркову і голосованнє Дністрянського. Потім був на спілці "Діла".

Справа спільного клюбу з москвофілами… *– див. запис за 8 червня 1907 р. та коментар до нього.*

25 [травня (7 червня) 1907 р. Львів]. Прийшов лист від Лотоцького, кличе в С[анкт-]П[етер]б[ург]*. Але я на другий тиждень маю іспити, післав лист – як бути: чи зараз, чи на Зелені сьвята. По обіді – збори Спілки, я ставив внесок на вибір Охримовича – підтримували Шух[евич], Паньків[ський] і Стефанович*.

Прийшов лист від Лотоцького, кличе в С[анкт-]П[етер]б[ург]. – Йдеться про лист, написаний О. Лотоцьким приблизно 23 травня (за ст. ст.) 1907 р., в якому, як і в одночасній кореспонденції В. Піснячевського (*див. коментар до запису за 26 травня 1907 р.*), йдеться про створення самостійної української фракції II Державної думи Російської імперії.

У зв'язку з цим О. Лотоцький, як і В. Піснячевський, закликає М. Грушевського приїхати до Петербурга для налагодження парламентської роботи новоствореної фракції, яка так і не розгорнула своєї діяльності через розгін Думи 3 червня (за ст. ст.) 1907 р.: "Не писав я Вам нічого про Думські справи, бо нічого й писать було. Становище було дуже не ясне. Не можна було сказати, чи єсть яка надія на що добре в українській фракції. Здебільшого, коли не цілком, то зовсім темна та інертна масса, що не підлягає жодному впливу. Багато про се казати, але більш нікчемної компанії, як теперішня селянська «ліва», трудно собі й уявити. Лиш останнім часом починає прокидатися свідомість і то з такої причини. Поодинокі виступи українських послів викликали до себе вороже відношення з боку інших фракцій. Не кажучи про кадетів, і селянський союз, і трудова група вбачили в тому небезпечні хахлацькі замахи і, користуючись, де треба, українськими голосами, рішуче провалювали українців при виборах в усі відповідальні комісії. Се робилося так отверто, що обурило навіть малосвідомих селян і довело їх до думки з'єднатися в окремий гурт, зв'язаний територіальними інтересами, вийшовши з других фракцій. [...] Справу поки що порішено лиш принціпіально. Сими днями (може й завтра) фракція має констітуватися. Коли на те піде серьозно, то фракція має повести широку органічну роботу, яка ще більше згуртує поки що досить роз'єднані сили. На черзі внесення фракційних законопроєктів і висновних поправок до чужих законопроєктів. Законопроєкти про сільських робочих, освіту, заснування українських кафедр, автономію. Поправки – про місцеве самоврядування, місцевий суд, польську автономію, амністію, волю віри, аграрну справу. Українська фракція бажає в тім широкої сторонньої допомоги, а її, як знаєте, нема. Момент зараз дуже рішучий. Коли пропустити його, можна втратити дуже багато. Коли можете, то добре було б, якби приїхали, бо здалеку допомагати трудно: хоч на безпосередній вплив багато надіятися не можна, але зате важно було б безпосередно порозумоватися. Становище остаточно виясниться сими днями, і я сповіщу Вас. Вимагати конче Вашого приїзду не можу, знаючи, що се для Вас трудно і дорого. Але моє переконання, – що Ваш приїзд був би дуже користний, як тільки фракція організується" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 330).

…Стефанович. – Мова про Олександра Стефановича (1847–1933) – українського громадсько-політичного, церковного, педагогічного діяча, публіциста, священника УГКЦ, члена УНДП, одного зі співзасновників Українського педагогічного товариства та газети "Діло", постійним співробітником якої він був.

26 **[травня (8 червня) 1907 р. Львів].** Від Піснячевського телеграма*. Рішили їхати зараз в Криворівню і по іспитах до Петербургу.

Від Піснячевського телеграма. – Згадана телеграма надійшла до Львова 7 червня (за н. ст.) 1907 р. і містила повідомлення про організацію самостійної української громади в II Державній думі та прохання негайно приїхати (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 37). Її зміст В. Піснячевський детально розкриває у своєму листі до М. Грушевського, написаному відразу після розгону II Державної думи, який відбувся 3 червня (за ст. ст.) 1907 р.: "Тому, що розгон близько, не вірили тілько одні селяне. Вони ж і настояли на тому, щоб була організована окрема Громада. Вони самі не хотіли далі волочитись по другім партіям і фракціям і демонстративно з них повиходили. Зпочатку вийшло 20 з трудової групи, а за ними потягнулось іще десятків 2 ½–3 навіть з правих. Коли поголос про це пішов по газетах, я мусів принять «меры». Послав телеграму Вам, роздав в Думі Ваші брошюри, щоб підготовить до Вашого приїзду як своїх, так і чужих. […] Наші чекали Вас, як жиди мессію. Коли Ви читали в той час росийські газети, а в них інтерв'ю журналістів з нашими послами, то, мабуть, не раз здибали фразу – «ось чекайте, приїде до нас скоро проф. Грушевський та виробить нам законопроєкт про автономію…». […] А я телеграму послав і боявсь, що Ви і справді приїдете. З одного боку хтілось вмерти славно. З другого бачив, що хвилини думського життя вже підраховані. Ніколи і вмерать. Після звістки про

розгон я перш усього запитав по телефону – чи не приїхали Ви, боронь Боже. І ще днів три після того місця собі не знаходив при одні[й] думці про телеграму в Львів" (Там само. Арк. 20–23; 32–34).

27–29 [травня (9–11 червня) 1907 р. Криворівня]. Подоріж до Криворівні*. Виїхали о 9[-ій] і дуже спізнилися: особливо прикро, бо боялися, що будуть чекати. Зато верталися в спокою і з усякою приємністю.

Подоріж до Криворівні. – Ця "подоріж" була здійснена для оглядин та узгодження вартості маєтності, яку М. Грушевський придбав у молодшого сина криворівнянського дідича Станіслава Пшибиловського – Владислава. Весь перебіг справ щодо набуття цієї маєтності у Криворівні відтворено у листах місцевого пароха Олекси Волянського до Михайла Грушевського (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 555–618). Як свідчить лист О. Волянського від 4 квітня (22 березня) 1907 р., він з охотою відгукнувся на прохання М. Грушевського підшукати для нього ґрунт або дім. 25 (12) квітня 1907 р. парох переслав до Львова листа Владислава Пшибиловського, який мав намір продати свою садибу на Бережниці – присілку Криворівні з боку Жабйого, названого за однойменною гірською річкою, що впадає в Чорний Черемош. Водночас він запросив львівського професора приїхати до Криворівні оглянути маєтність. Цією пропозицією О. Волянського М. Грушевський скористатися відразу не міг: від 31 березня (13 квітня) до 8 (21) травня 1907 р. він перебував у Києві. Повернувшись 9 (22) травня 1907 р. до Львова, через невідкладні справи так само не мав можливості виїхати на Гуцульщину. Залагодити справу купівлі та ціни зміг під час занотованого у щоденнику приїзду до Криворівні 27–29 травня (9–11 червня) 1907 р.

За повідомленням О. Волянського та власноручно укладеним В. Пшибиловським рахунком маєтність коштувала 12 000 корон (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 35–35 зв.). Вірогідно, під час його зустрічі з Михайлом та Марією Грушевськими було досягнуто домовленості про зменшення ціни до 10 500 корон. Контракт був підписаний в день від'їзду Грушевських з Криворівні – 29 травня (11 червня) 1907 р. – вже О. Волянським. Набута маєтність складалася з житлового будинку (з п'яти покоїв і кухні), стайні, возовні, пивниці, подвір'я, городу, близько 5 моргів сіножаті (Там само. Спр. 882. С. 1–4; Спр. 880. С. 65; Спр. 18. С. 11). Все майно нові власники застрахували в товаристві "Дністер" на суму 9520 корон (Там само. Спр. 880. С. 65). План (від руки) та опис "хуторця" М. Грушевський подав у своєму листі до матері від 6 (19) липня 1907 р. (Там само. Спр. 18. С. 11). Мріючи про багатолітній відпочинок, Марія Грушевська писала: "Хочемо тут у Крив[орівні] насадити смеречок, за 50 літ буде ліс!" (Там само. Спр. 1425. Арк. 137). Садиба Грушевського, на якій він проводив свої літні вакації впродовж 1907–1914 рр., спалена влітку 1917 р. російським військом. "Тепер її нема і сліду, зрівняли з землею москалі під час війни, ще й фотографію зняли як «знищили Грушевського»", – писав вчений у березні 1920 р. у своєму автобіографічному листі під назвою "З життя проф. М. Грушевського". У листопаді 1911 р. та вересні 1912 р. М. Грушевський набув у Криворівні ще одну садибу у Х. Бендер та М. Ґотича, розташовану "через гостинець" від попередньої (Там само. Спр. 873. Арк. 410). Плани обох маєтностей накреслив у листі до К. Студинського від 11 лютого 1924 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 4–9). Садиба, придбана у 1911–1912 рр., також не збереглася, знищена після Другої світової війни.

Пізніше, повертаючись з еміграції та передаючи право управління своїми маєтностями у Львові та Криворівні К. Студинському, М. Грушевський у кореспонденції від 11 лютого 1924 р. подав детальний опис всіх своїх володінь у Криворівні: "В Криворівні (округ судовий і податковий Жабє) володіємо – я і жінка моя спільно, 3 невеликими реальностями, котрі становлять понад 5 морґи ґрунту. Привести їх до порядку піднявсь др. Петро Рондяк, адвокат в Косові, член і співробітник Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка],

мій колишній слухач. Ви йому уділите повновласть як одержите від мене. У мене на руках нема ніяких документів – власне сей N конскріпційний я головно просив добути з "Дністра", де колись був асекурований будинок (спалений рос[ійським] військом в р. 1917 до землі). Поки що уділяю Вам такі заг[альні] відомости:

1. Ґрунт при гостинці з Криворівні до Жабя, при устю Бережниці до Черемоша, куплений від Володислава Пшибиловского. Була хата і приналежність, але спалено, здається все чисто в р. 1917.

2. Ґрунтець через гостинець, під горою Безводник, що належить до двірського обшару Криворівня (що належить Станіславови Пшибиловскому, братови Володислава). Була старенька жидівська хата, думаю, що її нема, куплена від Йося vulgo Майорчука, а як його правне імя не памятаю.

3. Другий ґрунтець, куплений від Миколи і Єлени Ґотичів (Ґотич), з хатою – з правом доживотного володіння для них, теж при дорозі, і при двірськім ґрунті. От схема. N 1 і 2 був випущений в державу Іллькови Дячуку, господарю в Криворівні (за ужиткованнє мав пильнувати і давати дрова, а не платив, здається, нічого). На N 3 сиділи Ґотичі, бездітні старі люде. N 1 був асекурований в "Дністрі", і там мусять бути конскріпц[ійні] нумери. Довгів не було, але мабуть податки не оплачені весь час. Отсей листок з інформаціями про наші криворівські "маєтки" прошу ласкаво сховати собі для памяти, поки матимете докладнійші інформації" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів, 1998. С. 142–143).

30 [травня (12 червня) 1907 р. Львів]. Летів на зломану голову на екзамен, а застав звістку, що паничі приходили сказати, що вже здали. Було засід[аннє] факультета, і я за се дорікав Кручкевичу*. Було ще засіданнє професорів, секції* і спілки "Діла" (справа Будз[иновського] і Лозинського). Дуже наелектризували мене звістки по газетах про пляни автономії Україн[ської] громади і закликаннє мене. Джиджора приніс трівожну статю "Słowa"* і лайливу "Narodow"-ої*. Якби Мар[инця] вернулася, можна б їхати в понеділок до С[анкт-]П[етер]б[ур]га. Нині приїхав Фотий*; не знає, як бути з портретом.

...дорікав Кручкевичу. – Мова про польського вченого в галузі класичної філології, латиніста, доктора філософії, професора Львівського університету та його ректора у 1900–1901 рр. Броніслава-Ігнація Кручкевича (1849–1919).

...засіданнє... секції... – збережені протоколи засідань Історично-філософічної секції та відповідно "Хроніка НТШ" не містять відомостей, що 12 червня (30 травня) 1907 р. відбулося згадане у щоденнику засідання секції. Того дня відбулося лише засідання Статистичної комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 72; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 31. С. 11).

..."Słowa"... – йдеться про польську газету "Słowo Polskie", що виходила у Львові у 1895–1934 рр.

"Narodow"-ої. – Йдеться про польський часопис, що виходив у Львові у 1862–1915 рр.

Нині приїхав Фотий... – йдеться про Фотія Красицького, який прибув до Львова для написання портрета Михайла Грушевського. *Див. коментар до запису за 17 травня та записи за 3–4, 8, 11–17 червня 1907 р.*

31 [травня (13 червня) 1907 р. Львів]. Спішуся підкінчити коректи, що поприходили, й иньше на дорогу до С[анкт-]П[етер]б[ур]га.

1 **[(14) червня 1907 р. Львів].** Трівожні вісти про Думу*. Страшно прикро, якби тепер розігнали. Дуже се мене непокоїть.

Трівожні вісти про Думу. – Друга Державна дума Російської імперії працювала з 20 лютого по 2 червня (за ст. ст.) 1907 р. Розпущена указом Миколи II 3 червня (за ст. ст.) 1907 р. *Див. також записи за 2 та 3 червня 1907 р.*

2 **[(15) червня 1907 р. Львів].** Приїхали наші з Заліщик*. Думу готові розігнать! Ах! Якби якось пронесло. Викладав і екзамінував Головку*. Вислав гроші до Криворівні*. Страшно день був напханий.

Приїхали наші з Заліщик. – Йдеться про родину Стефанії Калитовської (з дому Левицьких) – небоги Марії Грушевської. 19 лютого (за н. ст.) 1907 р. в м. Борщів на Тернопіллі Стефанія (1877–1917) вінчалася з адвокатом і письменником Ієронімом Калитовським (1866–1926), який на той час працював у Заліщиках.

Викладав і екзамінував Головку. *– Див. коментар до запису за 16 лютого 1906 р.*

Вислав гроші до Криворівні. – 2 (15) червня 1907 р. криворівнянський парох О. Волянський писав до Львова: "Вчера телєґрафовавєм до Вас по гроші, бо Прибиловскому конче потреба, він сам приїздив до мене і просив, щоби гроші єму дати, бо мусить виїжджати на тиждень з хати" **(***Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 569). Отримавши телеграму, наступного дня, 2 (15) червня 1907 р., М. Грушевський переслав гроші до Криворівні для оплати придбаної маєтності, про що записав у щоденнику. 6 (19) червня О. Волянський повідомив, що гроші В. Пшибиловському вже виплачені (Там само. С. 569–570). *Див. також коментар до запису за 27–29 травня 1907 р.*

3 **[(16) червня 1907 р. Львів].** Неділя. Вчора Фотий зачав портрет*. Труш прийшов пополудні й сказав, що бачив плякати про розгон Думи. Як гірко, ах як гірко. Не можу тішитися й Криворівнею.

Вчора Фотий зачав портрет. *– Див коментар до запису за 17 травня 1907 р.*

4 **[(17) червня 1907 р. Львів].** Викладав. Роблю коло "Записок". Фотий забирає богато часу з портретом*. II Засід[аннє] Язик[ової] ком[ісії]* (Кревецький <поспрощував> усі антики). Чик[аленко) пише, що забирає Квасн[ицького] до "Ради"*. Се мені не сподобалося дуже.

Фотий забирає богато часу з портретом. *– Див коментар до запису за 17 травня 1907 р.*

II Засід[аннє] Язик[ової] ком[ісії]… – на другому засіданні Язикової комісії 17 (4) червня 1907 р. член комісії І. Джиджора відчитав проєкт реформи українського правопису, укладений мовознавцями Петербурзької академії наук (*див. коментар до запису за 10–12 лютого 1907 р.*). Після виступу І. Джиджори член комісії М. Пачовський подав свої поправки до цього проєкту. З приводу обох доповідей відбулася дискусія за участю всіх членів комісії. Через пізній час її продовження перенесли на наступне засідання (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 31. С. 19). Продовжилась дискусія на третьому засіданні 29 (16) червня 1907 р., під час якої було вироблено погляди на суперечливі питання українського правопису та прийнято постанову передати їх Петербурзькій академії наук (Там само).

Цій же дискусії були присвячені засідання комісії 7 та 9 лютого (за н. ст.) 1908 р. (Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 15).

Чик[аленко] пише, що забирає Квасн[ицького] до "Ради". – Згаданий лист Є. Чикаленка від 2 (15) червня 1907 р. опубліковано: Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 89–90. У ньому, зокрема, йшлося про "тренія" з секретарем редакції "Ради" С. Петлюрою, через які його місце Є. Чикаленко запропонував Ю. Квасницькому, що на той час працював у київській конторі та редакції ЛНВ. 6 (19) червня 1907 р. М. Грушевський отримав також листа і від Ю. Квасницького, в якому він обґрунтовував своє рішення відмовитися від посад у ЛНВ втомою та значним обсягом роботи в ЛНВ, а запрошення до "Ради" сприйняв з охотою, оскільки праця там "не одніматиме у мене цілого дня і части ночи" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 522. С. 7–10). З цього приводу М. Грушевський висловив своє незадоволення Є. Чикаленкові в листі від 6 (19) червня 1907 р.: "Сьогодня одержав я лист від Квасницького, що чує себе утомленим і хотів виїхати на село, але що Ви запропонували йому роботу від 1 липня в «Раді», то він переходить туди і скидається роботи в ЛНВ від 1/VII. Не в гнів і не в образу Вам кажучи, досить се мене здивувало, раз, що контора остається без чоловіка в такий глухий час, коли я не можу до Київа приїхати, а по-друге, щодо переходу Квасн[ицького] до «Ради». Може, собі пригадуєте, я від самого початку мав сумніви щодо принятя Квасн[ицького] до «Ради», як чоловіка хоч і хорошого, але сильно кружкового. Тепер же, коли в редакції опинився його брат і його приятель Зелізняк, мої сумніви могли б тільки збільшитися" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 90–91). У зв'язку з ситуацією, що склалася, М. Грушевський відправив до Києва І. Джиджору та доручив йому переговорити з Є. Чикаленком. 11(24) червня 1907 р. І. Джиджора сповістив професору, що бачився з видавцем "Ради", але той в справі Квасницького "твердо стоїть при своїм" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 78). *Див. також запис за 5 червня 1907 р.*

5 [(18) червня 1907 р. Львів]. Квасн[ицький] пише про теж*. Кажу Джиджорі їхати. Скрипчука все ще нема, і не знати, чи поїде. Виладив до Чик[аленка] лист против передачі секретарства Квасн[ицько]му*: занадто тісно сконсолідована група збереться в "Раді". А в віден[ському] парлям[енті] свинство – зробили спільний клюб*.

Квасн[ицький] пише про теж. *– Див. коментар до запису за 4 червня 1907 р.*

Виладив до Чик[аленка] лист против передачі секретарства Квасн[ицько]му… *– див. коментар до запису за 4 червня 1907 р.*

А в віден[ському] парлям[енті] свинство – зробили спільний клюб. – "Свинством" М. Грушевський називає створення спільного клубу українських і москвофільських послів новообраного австрійського парламенту. Свою думку щодо цієї проблеми вчений оприлюднив у публіцистичних працях "Геть з рутенством!" та "Кінець рутенства!" (*див. коментар до запису за 8 червня 1907 р.*).

6 [(19) червня 1907 р. Львів]. Квасницького арештовано!* Хотів зараз змобілізувати Дж[иджору], але не могли знайти. В Київі очевидний терор; обязат[ельные] постановленія нагнали страху*. Як тут з ЛНВ? Франко вже прорицає, що прийдеться вертатися до Львова.

Квасницького арештовано! – Про причини цього арешту М. Грушевському 7 (20) червня 1907 р. писав Є. Чикаленко: "Квасницького арештовано без звязку з «Вістником»; там навіть не робили трусу. Прийшли арештувать Залізняка, а вони жили вдвох, то обох і забрали" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 91). М. Грушевського цей арешт стурбував ще й тим, що завідувач контори та редакції ЛНВ І. Джиджора від 15 (28) травня 1907 р.

перебував у Львові, а на час його відсутності редакційні справи ЛНВ у Києві вів Ю. Кваснцький. Отримавши 6 (19) червня відомості про його арешт, М. Грушевський наступного дня, 7 (20) червня, відрядив І. Джиджору до Києва, який вже 8 (21) червня інформував про редакційні справи (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 76–77).

В Київі очевидний терор; обязат[ельные] постановленія нагнали страху. – Йдеться про обов'язкові постанови київського губернатора П. М. Ігнатьєва від 2 червня (за ст. ст.) 1907 р. (Рада. 1907. № 131. 9 червня. С. 1) та київського, подільського і волинського генерал-губернатора В. О. Сухомлинова від 5 червня (за ст. ст.) 1907 р. (Киевлянин. 1907. № 158. 9 июня. С. 1). Постановами заборонялося поширення в пресі відомостей, творів, оповіщень, що "підбурюватимуть проти правительства", та визначалося покарання у вигляді адміністративних штрафів до 500 руб. та арештів до 3-х місяців.

7 **[(20) червня 1907 р. Львів].** Викладав, потім був в "Ділі" в справі клюбу, просили статі, і Мар[инця] робить. А я – щоб потім не жалувати від свіжого накладу лайки? От і передрук "Narodow"-ої мині попсував гумор. Вирядив Джиджору до Київа.

8 **[(21) червня 1907 р. Львів].** Портретоване тягнеться далі й забирає богато часу, і докучує*. Писав статю до "Діла"*.

Портретоване тягнеться далі й забирає богато часу, і докучує. *– Див коментар до запису за 17 травня 1907 р.*

Писав статю до "Діла". *– Грушевський М.* Геть з рутенством! // Діло. 1907. № 129. 22 (9) червня. С. 1–2. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 29–32. Приводом до написання цієї публіцистичної праці послужили підсумки виборчої кампанії до віденського парламенту 1907 р. на підставі нового виборчого закону та створення єдиного клубу українських і москвофільських послів. До Русько-українського клубу увійшло 30 послів, з них 17 галицьких націонал-демократів, 3 галицьких радикали, 5 буковинських націоналів та 5 галицьких москвофілів (*Сухий О.* Галичина: Між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів, 1999. С. 128–130). Категорично заперечуючи будь-які компроміси з москвофілами, М. Грушевський обґрунтовує необхідність формування самостійного українського парламентського клубу. Цей сюжет вчений розвинув незабаром у статті "Кінець рутенства!", видрукуваній у виданні: ЛНВ. 1907. Т. XL. Кн. X. С. 135–147. *Див. також записи за 9–17 червня 1907 р.*

9 **[(22) червня 1907 р. Львів].** Зрана відіслав статю до "Діла". Пополудні був Труш, чекали числа з статею, але Іван не приніс.

10 **[(23) червня 1907 р. Львів].** Зелені сьвята; їздили до церкви, але приїхали вже на молитви; Красицький приніс з міста число "Діла", й так читали. З Київа ще нічого.

11–17 **[(24–30) червня 1907 р. Львів].** Портретоване нарешті скінчено, портрет нічого, але доїв мині дуже. Красицький виїхав нині*. З Київа Дж[иджора] дає вісти досить спокійні*. Але занадто самовільно собі поступає. "Кіевлянин" розпочав на мене атаки*, але вони мене

досить слабо діймають. Статя в "Ділі" не викликала ніяких особливих неприємностей. Займаюся зрештою VI томом і коректами. Погода не гаряча, навіть призимна і дуже приємна. Панафідіна забрала решту ПУК*, і треба підганяти нове виданнє. Приїздив Ізвєков, і прийшлося бути з його помічником у конзуля.

Красицький виїхав нині. *– Див коментар до запису за 17 травня 1907 р.*

З Київа Дж[иджора] дає вісти досить спокійні. – Після приїзду до Києва 8 (21) червня І. Джиджора писав майже через день: 8 (21), 11 (24), 14 (27), приблизно 15–17 червня (за ст. ст.), інформуючи про всі редакційні та видавничі справи (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 76–80).

"Київлянин" розпочав на мене атаки… – власне, цей запис М. Грушевський зробив після одержаного листа від І. Джиджори, який 11 (24) червня 1907 р. писав: "«Киевл[янин]» зачав містити статті грубшого калібру" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 78). Йшлося про публікації Т. Ф. Флоринського: *Т. Ф. [Флоринський Т].* "Украинцы" и кровавые выборы в Галиции // Киевлянин. 1907. № 149. 31 мая. С. 1; *Його ж.* Толки об "автономии Украины" // Там само. № 159. 10 июня. С. 2. Разом із листом І. Джиджора надіслав і "Киевлянина" за 10 червня (за ст. ст.) 1907 р. У своїй статті "Толки об «автономии Украины»" Т. Флоринський називав М. Грушевського провідником ідеї української автономії, "верховным вождем" українства, "так много поработавшего в пользу «украинского» сепаратизма в Галиции и теперь перенесший свою деятельность в пределы нашей Малороссии. Он громче и настойчивее многих своих товарищей требует автономии для Украины". Далі автор, ("Т. Ф."), "докладно" проаналізувавши публіцистичні виступи М. Грушевського ("Наши требования", "Украинство в России, его запросы и нужды", "Гріхи наші"), дозволив собі підсумувати, що українська автономія не потрібна ні українському народові, ні українській інтелігенції, а залишається лише "толками". Т. Флоринський розлого цитував також статтю "Гріхи наші", в якій М. Грушевський висловлював щире бажання пробудити та активізувати українську інтелігенцію.

На цю публікацію "Киевлянина", як і на попередні, відгукнулася "Рада". У своїй статті "Історія повторюється" М. Пилипович [М. П. Левицький] зауважував: "Нема потреби обороняти професора Грушевського від лайки «Киевлянина»: обороняти треба було б хіба тоді, коли б ця газета, не дай Боже, почала хвалити його" (Рада. 1907. № 135. 15 червня. С. 1). Відізвався на ці "вибрики київлянінського «публіциста»" і С. Єфремов своєю статтею "О киевлянинской «гречке»" (Киевские вести. 1907. № 8. 19 июня. С. 1–2). Однак Т. Флоринський і далі продовжував свій "цикл" (*Т. Ф. [Флоринський Т.]* Нужны ли "украинские кафедры" // Киевлянин. 1907. № 165. 17 июня. С. 2; № 170. 22 июня. С. 1–2), реагуючи й на інші актуальні публіцистичні виступи М. Грушевського. Ці випади Т. Флоринського "Рада" так само не оминула (3 газет та журналів // Рада. 1907. № 138. 19 червня. С. 1–2; № 142. 23 червня. С. 2; *Пилипович М. [М. П. Левицький].* Може таки Бог не попустить! // Рада. 1907. № 145. 27 червня. С. 1). Чергова (липнева) "порція" публікацій Т. Флоринського, спрямованих проти М. Грушевського та українства (№ 193, № 203, № 206), поклала край терпінню вченого й послужила поштовхом до написання статті "На українські теми. Грім – та не з тучі..." (ЛНВ. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 385–391). Відповідаючи багатолітньому опоненту українства, М. Грушевський розпочинав свою статтю словами: "На мертвого собаки не брешуть. Видко, чується в українстві сила, рух, життя, коли страшаться ним", а закінчував знаменитою фразою: "Ukraina fara da se! Україна своє осягне…". Детально див.: *Половинчак Ю.* Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія. К., 2008. С. 132–135.

Панафідіна забрала решту ПУК… *– див. коментар до запису за 28 серпня (10 вересня) 1902 р. та 2 лютого 1906 р.*

18–24 [червня (1–7 липня) 1907 р. [Львів]. Був Сінявский, своїм звичаєм упередивши, а приїхавши перед часом. З'явився Розов і порядно надокучив своїми грамотами*. Потім, 22[-го], з'явився Перетц з київськими новинами. До річи, Сіняв[ский] оповідав, що Ант[онович] тепер "весьма благоволит" до мене – а проводить Данилевича*. Пере[т]ц знайшовся досить приємно і не докучав – тільки забирав мині трохи часу зрана, при сніданню. Був на викладі моїм – про шляхецький побут. Summa summarum [остаточний підсумок (*латин.*)] про Київ виглядає досить невтішно. Трохи непокоюся про Криворівню теж – чи уступиться старий властитель, чи не зробить якого фіґля. Далі роблю коло т[ому] IV*.

З'явився Розов і порядно надокучив своїми грамотами. – В "Записках НТШ" за липень-серпень 1907 р. (Т. LXXVIII. Кн. IV. С. 206–207) опубліковано рецензію М. Грушевського на публ.: *Розов В.* Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка. К., 1907 (Відбиток з "Университетских известий"). Ймовірно, саме про цю працю дослідника йшлося під час згаданої зустрічі.

Сіняв[ский] оповідав, що Ант[онович] тепер "весьма благоволит" до мене – а проводить Данилевича. – Йдеться про конкурс на заміщення вакантної після смерті П. Голубовського кафедри російської історії Університету св. Володимира. Як свідчать збережені епістолярні джерела, активну підтримку учневі В. Антоновича, приват-доценту Харківського університету Василеві Юхимовичу Данилевичу надавав не його вчитель, а М. В. Довнар-Запольський. 30 березня (за ст. ст.) 1907 р. під час попереднього розгляду на засіданні факультету питання про заміщення кафедри Довнар-Запольський наголосив, що кафедрі "необходим проф[ессор], могущий читать историю древней Руси до монголов", а серед кандидатів, окрім М. Грушевського, І. Линниченка та В. Ляскоронського, запропонував В. Данилевича (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 29–30 зв.).

В. Ю. Данилевич під час навчання в Університеті св. Володимира (1891–1896) під орудою В. Б. Антоновича підготував наукове дослідження "Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.", удостоєне у 1894 р. золотої медалі. Після закінчення університету викладав у гімназіях Баку, Юр'єва (Тарту), Ревеля (Таллінна), Харкова. З 1903 р. – приват-доцент Харківського університету. Брав активну участь в археологічних дослідженнях у Харківській, Таврійській, Курській губерніях, археологічних з'їздах. У 1902 р. розпочав підготовку до магістерськиїх іспитів, проте на 1907 р. так і не здобув ступінь магістра, отже, участі у конкурсі на заміщення посади професора кафедри російської історії Київського університету брати не міг. Розуміючи це й не чекаючи результатів конкурсу, М. Довнар-Запольський 3 березня (за ст. ст.) 1907 р. звернувся до В. Данилевича з пропозицією "занять кафедру древне-русской истории в нашем универстете – пока до представления Вами диссертации – в качестве приват-доцента [...]. В ответном письме я просил бы Вас указать, что Вы готовы, как ученик Антоновича, поддержать нашу традицию даже в таком случае, если бы факультет, не имея преподавателя и ища преподавателя с ученой степенью, оставил бы на некоторое время кафедру вакантною" (ІР НБУВ. Ф. XXIX. № 1052).

Повідомляючи в наступних листах, що конкурс відбудеться, а одним із кандидатів, вірогідно, стане М. Грушевський, М. Довнар-Запольський і надалі підштовхував В. Данилевича прийняти його пропозицію, яку він наполегливо лобіював через декана факультету (Там само. № 1054–1055). У свою чергу декан історично-філологічного факультету М. Бубнов у офіційному листі від 28 червня (за ст. ст.) 1907 р. до В. Данилевича повідомляв, що історично-філологічний факультет на своєму засіданні 30 травня (за ст. ст.) 1907 р. прийняв постанову (11-ма голосами проти 1-го) окрім двох професорських кафедр російської історії запровадити також штатну посаду приват-доцента з окладом 1200 руб. Доповненням до цієї постанови стало прийняте більшістю голосів рішення запросити на цю посаду саме В. Данилевича. Безперечно, що серед цієї більшості був і В. Антонович, який, звісно, підтримував свого учня на цій посаді.

Повідомляючи про прийняте рішення, декан наголошував: "Доцент по русской истории должен, по мысли факультета, преподавать главным образом русские древности в том смысле, как их преподавал В. Б. Антонович, и быть специалистом по древнерусской истории. К этому я должен присоединить, что на вторую кафедру по русской истории, сделавшейся вакантной после смерти П. В. Голубовского, факультет объявил конкурс, но это нисколько не мешает вполне самостоятельному существованию учреждаемой факультетом доцентуры, и еще неизвестно, к каким результатам приведет конкурс". Декан просив В. Данилевича повідомити про свою згоду "перейти в Киев покаместь на должность с окладом в 1200 руб., пока магистерская степень не откроет перед Вами другие перспективы" (Там само. № 383). Наступним листом М. Бубнов повідомив, що 19 вересня (за ст. ст.) 1907 р. попечитель Київського навчального округу затвердив В. Ю. Данилевича приват-доцентом Університету св. Володимира (Там само. № 382). Прибувши до Києва, В. Ю. Данилевич став членом факультетської конкурсної комісії, готував один із відгуків на праці М. Грушевського під час його спроби зайняти кафедру в Київському університеті. Саме цей відгук В. Перетц назвав "хорошим" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 8–8 зв.). *Див. коментарі до записів за 10 серпня, 11 листопада 1907 р., 19 квітня 1908 р.*

Далі роблю коло т[ому] IV. *– Див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

25–30 **[червня (8–13 липня) 1907 р. Львів].** Рострівожився я Київом, смутили мою душу – тягне туди й прикро, що з того, м[а]буть, нічого не буде*. А тут сумно: у Кревецького показалася кров, і він страшенно стрівожився. Герасимчук з Стан[іславова] написав, що Бучинський догорає на сухоти; я написав йому і дістав відповідь оптимистичну, але тільки подиктовану*. А Джиджора щось глубочайше замовчав*, і нічого не знаю, що там діється; необчислима людина! А на засіданню в середу!* перемовився з Лукіяновичом, зовсім не хотячи!

...тягне туди й прикро, що з того, м[а]буть, нічого не буде. – Невдовзі в листі до О. Лаппо-Данилевського М. Грушевський писав: "Вакантная кафедра, оказавшаяся в это время в Киеве, подала повод к разным планам и пожеланиям моего перехода в местных прогрессивных кругах и к большому переполоху в сферах «истиннорусских». Переполох, вероятно, совершенно напрасный ввиду известного характера Киевской университетской корпорации" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 321–322).

...дістав відповідь оптимістичну, але тільки подиктовану. – Серед листів Б. Бучинського до М. Грушевського згаданої кореспонденції не виявлено (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 370). Останній лист датується 8 квітня (за н. ст.) 1907 р.

...Джиджора щось глибочайше замовчав... – у зазначений період І. Джиджора досить регулярно писав до М. Грушевського. Збереглися його кореспонденції від 15–17 (28–30) червня, 18 червня (1 липня), 21 червня (4 липня), 24 червня (7 липня), 25 червня (8 липня), 26 червня (9 липня). Після цього наступний лист відправив лише 5 (18) липня (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 80–89). Вірогідно, саме ця "мовчанка" терміном у 9 днів і викликала незадоволення М. Грушевського. *Див. також записи за 3 та 7 липня 1907 р.* з тими ж наріканнями щодо мовчанки І. Джиджори.

...на засіданню в середу! – Йдеться про засідання Виділу НТШ 12 липня (29 червня) 1907 р., на якому зачитано лист Московського археологічного товариства з запрошенням взяти участь в археологічному з'їзді в Чернігові у 1908 р. та ухвалено передати запрошення Історично-філософічній та Філологічній секціям; призначено допомогу І. Джиджорі в сумі 500 корон для наукових студій за кордоном; ухвалено виплатити гонорари авторам, чиї праці опубліковані в LXXVIII томі "Записок НТШ"; прийнято постанову вислати до

"Руського клубу" австрійського парламенту петицію у справі підвищення субвенції НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 93–93 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 31. С. 10). Текст звернення під заголовком "Меморіял послам в справі забезпечення Наукового Товариства імени Шевченка у Львові" був видрукуваний 1907 р. окремою брошурою (паралельно українською та німецькою мовами).

1 [(14)] липня [1907 р. Львів], неділя. Вчора вечер на засід[анні] факультета зробив мині Колеса несподіваний афронт: запропонував до комісії в справі Студ[инського]*, а факультет того не прийняв, і Колеса згодився на переданнє до комісії для гуманістич[них] катедр, і потім біг і просив, щоб я почекав, може мене кооптують до комісії, а перед Пере[т]цом, стрівши його (Студинський повів до "Колізею"*), скаржився, що я кудись утік і тому не було мене в комісії.

…запропонував до комісії в справі Студ[инського]… – йдеться про низку заходів, пов'язаних з наданням К. Студинському звання звичайного професора руської мови та літератури з особливою увагою до церковнослов'янської мови Львівського університету. Про наради в цій справі свідчить лист від 9 червня (за н. ст.) 1907 р. довголітнього завідувача кафедри української словесності О. Колесси до К. Студинського: "В справі конкретних жадань університетських мали ми вже приватну розмову. Засідання всіх професорів-Русинів скликає Грушевський на середу. Година ще не означена. Прошу приняти до відомости, що я наміряю внести пропозицію в справі Вашої ординатури ще перед літніми фериями, застерігаючи собі день і спосіб пропозиції і не порушуючи тепер справи семінара" (У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. К., 1993. С. 196–197). Відповідне рішення про звання професора було прийняте 23 грудня (н. ст.) 1907 р., а 24 серпня (за н. ст.) 1908 р. міністр віровизнань і освіти видав розпорядження про створення від 1908/09 навчального року при семінарі руської філології під керівництвом О. Колесси рівноправного відділу, завідування яким доручено К. Студинському (*Єдлінська У.* Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2006. С. 24).

…до "Колізею"… – йдеться про єврейський театр "Колізей" (Colosseum), будівля якого замикала пасаж Германів між будинками № 23 і № 25 по вул. Сонячній (нині – вул. П. Куліша, 23/25). В основі театральної споруди – реконструйований у 1898–1900 р. за проєктом М. Фехтера "Павільйон Яна Матейка" з Галицької крайової виставки 1894 р. На початку XX ст. став другим після Великого міського театру за вмістимістю (понад 1000 осіб) та популярністю. Зруйнований у роки Другої світової війни.

2 [(15) липня 1907 р. Львів]. Викладав. Вмер Бучинський – телеграфували мині*. Докінчую IV том*; роблю в унів[ерситетській] бібліотеці для історії унії й справляю мапи. Гнатюк сповістив, що властитель зачав випроваджуватися з Криворівні. Прийшла статя Єфремо[ва] напр[авлена] contra "Вістника": виглядає на зачіпку до розриву*. І від Галі дуже прикрі вісти про Олюсю.

Вмер Бучинський – телеграфували мині. – Згадана телеграма зберігається серед кореспонденцій Б. Бучинського до М. Грушевського: "Nyni pomer Bohdan Buczynskyj Jaroslaw" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 6). Звістку про смерть свого учня М. Грушевський отримав в день, коли завершував перегляд та доповнення другого видання четвертого тому "Історії України-Руси". Своєрідною шаною пам'яті й нерозкритого таланту молодого адепта історичної науки стали згадки на сторінках національного

ґранд-наративу тематично споріднених з розширеним четвертим томом праць 24-річного Богдана Бучинського: "Новійші праці по історії Вел[икого] кн[язівства] Литовського в XV віці" та "Кілька причинків до часів вел[икого] князя Свитригайла (1430–1433)" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. IV [репринт 2-го вид.]. К., 1993. С. 477, 481). Названі праці Б. Бучинського опубліковані: Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXV. С. 131–166; Там само. Т. LXXVI. С. 117–142.

Докінчую IV том… *– див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*

Прийшла статя Єфремо[ва] contra "Вістника": виглядає на зачіпку до розриву. – У 1906 р. С. Єфремов у редагованій ним "Новій громаді" подав серію публіцистичних оглядів під заголовком "Відгуки з життя та письменства" (№№ 1, 3, 5, 6). З кінцем року, коли журнал перестав виходити, М. Грушевський запросив літературознавця продовжити "Відгуки" як постійну рубрику в ЛНВ. Надрукувавши два "Відгуки з життя і письменства" в ЛНВ (1907. Т. XXXVIII. Кн. IV. С. 142–154; Кн. V. С. 331–339), С. Єфремов надіслав черговий, у якому висловив різкі критичні зауваження щодо редакторської політики ЛНВ (саме про це й занотував М. Грушевський). Без відома М. Грушевського статтю не наважилися друкувати й відправили її до Львова. Редактор і автор обмінялися листами з цього приводу. М. Грушевський пропонував "упустити" першу частину статті з критикою ЛНВ і "галичан", а розвинути другу. Він також зауважував: "Се Флоринському і К° може й було б приємно, але для української справи в теперішніх обставинах – ледве чи потрібно" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 168). У розлогій відповіді автор не погодився "викинути" першу половину "Відгуків" і забрав статтю, завершивши тим свою багатолітню співпрацю з ЛНВ: "Думаю, що мені остається тільки одно, щоб не плодити надалі непорозумінь – подякувати редакції за дотеперішній притулок і надалі зректися взятих на себе щодо «Вістника» обов'язків" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 235–236; лист від 9 (22) липня 1907 р.).

С. Єфремов спробував розмістити цю статтю в "Раді", з приводу чого звернувся до видавця газети: "Діло в тім, що я одібрав од М[ихайла] С[ергійовича] свою статтю з пропозицією половину (про Франка) викинути, а половину (про Флоринського) переробити. Але я ні викидати, ні переробляти не хочу, а через те до «Вістника» більш не писатиму. Чи не схоче скористуватися з цієї статі «Рада»?" (Евген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2010. С. 70; лист від 19 липня (за ст. ст.) 1907 р.). Євген Харлампійович відразу відповів молодому колезі: "Боюсь я, аби через оті «Відгуки» не попрощались Ви і з «Радою». Не можна, Сергію Олександровичу, із-за дрібниць прощатись з ділом, якому ми всі служимо і думали служить все життя. Не переходьте Ви на тих «гетманів Сьогобічної, Тогобічної України, Галичини і Буковини», що держаться прінціпу: «як не по моєму, то я й хатку розвалю!»" (Там само. С. 72; лист від 23 липня (за ст. ст.) 1907 р.). Збереглася і "розгнівана" відповідь С. Єфремова Є. Чикаленку. У недатованому листі (чернетці) автор обґрунтовує свою позицію, різко висловлюючи жалі щодо М. Грушевського, ЛНВ, галицької політики (ІР НБУВ. Ф. 317. № 121). Після невдалої спроби розмістити "Відгуки" в "Раді" С. Єфремов таки виплеснув роздратування на "Вістник" і М. Грушевського у статті "Украинская жизнь и литература в 1907 г." (Киевские вести. 1908. № 1. 1 января. С. 5). На ці закиди М. Грушевський відповів статтею "На українські теми. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. I. С. 188–193). Детально див.: *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – початку XX ст. // Український історик. 1996. № 1–4. С. 142–187. *Див. також записи за 11 липня, 30–31 грудня 1907 р., 2, 7–8 січня 1908 р.*

3 **[(16) липня 1907 р. Львів].** Полагоджую кореспонденцію. Джиджора мовчить і доводить мене до пасії*.

Джиджора мовчить і доводить мене до пасії. *– Див. коментар до запису за 25–30 червня 1907 р.*

4 **[(17) липня 1907 р. Львів],** середа. Ладилися в дорогу, робив справунки; надвечір понастягалося купа інтересантів: приніс Паращук бюст*, панна Лучаківська до кольоквіуму*, Козловський до роспоряджень, і т. д. До того пана прийшло до міністріальної крізи в кухні, й прийшлося все зміняти*. Дощ.

Приніс Паращук бюст… *– див. коментар до запису за 10 березня 1907 р.*

…панна Лучаківська до кольоквіуму…. – мова про студентку Львівського університету Марію Лучаківську (1887–?). Народилася у м. Золочеві в родині викладача гімназії Костянтина Лучаківського. У 1905–1910 рр. навчалася на філософському факультеті Львівського університету, де прослухала всі лекційні курси М. Грушевського та брала участь в його "Історичних вправах". 2 жовтня (за н. ст.) 1909 р. вона подала заяву до дирекції Екзаменаційної комісії університету з проханням допустити її до іспитів на звання вчителя середніх шкіл. 14 лютого (за н. ст.) 1910 р. та 7 березня (за н. ст.) 1911 р. склала усні іспити з всесвітньої історії та географії, а 14 лютого (за н. ст.) 1912 р. – письмовий за темою "Реформація в Англії". Членом екзаменаційних комісій на іспитах був М. Грушевський (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 182–183; Спр. 1021. Арк. 3, 9, 17–18).

До того пана прийшло до міністріальної крізи в кухні, й прийшлося все зміняти. – Йдеться про проблеми з печами на львівській віллі, про які не раз згадується в родинному листуванні.

5 **[(18) липня 1907 р. Львів – Криворівня],** четвер, дорога до Криворівні. Повставали в свинячий голос. Попереду погода була дощова, але помочило нас тільки трохи за Косовим. Неприємности з фірманами – річи прийшли аж рано. Ночувати мусіли у Волянських.

6 **[(19) липня 1907 р. Криворівня].** Ночліг яко тако, перенеслися до себе пополудні*, й зараз прийшов Пшибиловский умовитися про траву. Погода поправляється. Дуже гарно і приємно.

Ночліг яко тако, перенеслися до себе пополудні… – прибувши до Криворівні, М. Грушевський написав листа матері з детальним описом придбаного "хуторця" та його планом: "Лист сей посилаємо вже з Криворівні, куди приїхали в четвер і переночували у тутешнього сьвященика, нашого знайомого, в пятницю по обіді перейшли вже до своєї хати, і тепер тішимося нашим новим «хутором». Він лежить над самим Черемошем, при потоку Бережниця (тому і місце називається Бережниця), над дорогою з Криворівні до Жабя, при кінці Криворівні. Дуже гарний вид на всі чотири сторони, бо се коліно Черемоша, відкрите на всі сторони, з видом на верхи «Чорної гори», де й тепер місцями лежить сніг. Є пять покоїв і кухня, пивниця, стайня, возовня. Тільки одно – якби блище до зелізниці. А то доброї їзди 7 годин" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 18. С. 11–11 зв.). *Див. також коментар до запису за 27–29 травня 1907 р.*

7 **[(20) липня 1907 р. Криворівня].** Порядкувалисьмося. Я дістав звечера коректи й справив на полудне. Тішимося з своєї хати. Писав до Джиджори – він досі мовчить і вводить мене в пасію*.

…він досі мовчить і вводить мене в пасію. – Згаданий лист М. Грушевського не зберігся, але І. Джиджора зреагував на нього: від 5 (18) липня по 1 (14) вересня він досить

акуратно писав до свого вчителя. За згаданий період виявлено 46 листів, окремі з них він писав день за днем (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 86–154).

8 **[(21) липня 1907 р. Криворівня],** неділя, празник. Зрана коректи, потім у Волянських до вечера – досить приємно. Відвезли нас. Гарна погода нарешті настає.

9 **[(22) липня 1907 р. Криворівня].** Ходили на Жаб'є. Ввечері нарешті аж два листи від Джидж[ори]*, з виправданнями з того, чого не закидав, але чого не писав – про те не каже. М[іж] и[ньшим] – що Чик[аленко] щось холодний і гнівний на мене, бо не пишу. Біда, страшно народ став гнівний; денервованнє з причини нашої неможливої ситуації проявляється от у такій гризні в середині. "Самі себе їмо і тим ситі буваємо". Косовиця.

Ввечері аж два листи від Джидж[ори]… – за згаданим змістом про "холодність" Є. Чикаленка можна однозначно говорити лише про один лист І. Джиджори – від 5 (18) липня 1907 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 86–89). Наступний збережений лист від 6 (19) липня 1907 р., який міг прийти разом з попереднім, згадується М. Грушевським у щоденниковій нотатці за 11 липня 1907 р. (Там само. С. 89–91).

10 **[(23) липня 1907 р. Криворівня].** Ходив по полудні по почту, перед тим викупався вперше. Коректи, некрольоґ Бучинського*.

…некрольоґ Бучинського. – *Грушевський М.* Богдан Бачинський. Посмертна згадка // Записки НТШ. 1907. Т. LXXVIII. Кн. II. С. 176–178. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 541–542. Восени 1901 р. громадський діяч, фольклорист і етнограф Мелітон Бучинський поручив свого сина як майбутнього слухача-історика Львівського університету опіці Михайла Грушевського. Запальна вдача кинула студента у вир боротьби за самостійний український університет у Львові та не дозволила довести до кінця розпочаті студії. Згадуючи про перше знайомство та все швидкоплинне життя студента, у некрологічній замітці вчений наголошував: "[…] покійник просив одного з товаришів зайнятися його працями в разі смерти й приладити до друку. Се поручення покійника буде правдоподібно сповнене і наукова спадщина, підготовлена на стільки, що може появитися в друку, буде опублікована як пам'ятка по предчасно страченім молодім адепті історичної науки". І вчитель сповнив цю обіцянку, опублікувавши в "Записках НТШ" та "Записках Українського наукового товариства в Київі" всі його праці.

11 **[(24) липня 1907 р. Криворівня].** Лист від Єфремова* – <verpraszczat>. Від Джиджори – про готовість Леонтовича на субсидію*. Відпишу, що се чув, але не дуже похочую. Прегарна погода; Кулюня купалася щось аж трічи.

Лист від Єфремова… – згадується кореспонденція С. Єфремова від 9 (22) липня 1907 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 235–236), яка є відповіддю на лист М. Грушевського початку липня 1907 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 168). У ній він обґрунтовував зміст своїх чергових "Відгуків з життя і письменства", поданих до ЛНВ з

критикою останнього, та не погоджувався з думкою М. Грушевського "викинути першу половину" тексту. У зв'язку з цим повідомляв, що ведення надалі постійного відділу "Відгуків" в ЛНВ вважає неможливим з принципових міркувань. *Див. також коментар до запису за 2 липня 1907 р.*

Від Джиджори – про готовість Леонтовича на субсидію. – Згадується лист від 6 (19) липня 1907 р. У ньому І. Джиджора інформував про свої приятельські стосунки з В. Леонтовичем, який обіцяв, що "ЛНВістнику з матеріяльного боку можна зараз прийти в поміч" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 89–91).

12 [(25)] липня 1907 [р.] [Криворівня], четвер. Забрався до писання статі до збірника "Обществ[енной] Пользы"*. Зрана був дощ, потім випогодилося. Неприємно, що стали заганяти до нас на пашу корови – випрошую собі то.

Забрався до писання статі до збірника "Обществ[енной] Пользы". – Йдеться про статтю до видання: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под. ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. тов-ва "Общественная польза", 1910. Під спільною назвою "Украинцы" два нариси М. Грушевського були опубліковані у двох частинах збірника: С. 152–177 (Ч. I: Австро-Венгрия); С. 307–333 (Ч. II: Россия. Финляндия). Сучасний передрук українською див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 86–129. До участі у збірнику М. Грушевського запросив М. Славинський у листі від 5 (18) червня 1907 р., повідомивши про його вихід у ширшому проєкті під заголовком "Проблемы политической культуры" у видавництві "Общественная польза" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 24–27). Саме тому М. Грушевський і називає це видання збірником "Общественной Пользы". *Див. також запис за 14–16 грудня 1907 р. та коментар до нього.*

Як повідомляв у передмові редактор А. Кастелянський, збірник задуманий у 1907 р. і частина статей до розділів "Австро-Венгрия" і "Россия" були написані ще 1908 р. Збережені листи А. Кастелянського до М. Грушевського висвітлюють концепцію самого збірника, відтворюють співпрацю редактора і автора, дають змогу встановити дати написання цих двох історико-публіцистичних оглядів.

Нарис до розділу "Россия" під заголовком "Украинство и социально-политические проблемы момента" М. Грушевський надіслав ще на початку вересня 1907 р. Працював над ним у Криворівні впродовж липня 1907 р. (*див. записи за 13, 17, 20, 22, 23 липня 1907 р.).* У відповідь 4 вересня (за ст. ст.) 1907 р. А. Кастелянський дякував за акуратність щодо термінів подачі статті (Там само. Спр. 520. С. 1–2).

Стаття була зредагована та скорочена, що викликало незадоволення автора та відповідне пояснення упорядника. Так, 8 (21) жовтня 1907 р., ознайомившись з розділом про українців у Росії, А. Кастелянський наголошував, що зміст статті М. Грушевського не вповні відповідав меті видання, що передбачало висвітлити "полную картину национального движения в современных государствах (со смешанным национальным составом)", а "центром исследования является именно проявления политической воли каждой национальности для своего национального освобождения: как современные нации (понятно, ее руководящие группы) борятся за свои национальные права (в самом широком значении этого понятия), как они стремятся регулировать свои отношения между собою и к государству. […] Исходя из сказанного, Вы согласитесь, что вся постановка темы в Вашей статье и ее дальнейшая разработка, как она ни интересна сама по себе, к сожалению, не совсем подходит к содержанию сборника. Тут речь должна быть не об "украинстви", как отвлеченной национальной идее, абстрактном социологическом явлении в его историческом развитии, а должны выдвинуться прежде всего те конкретные факторы и реальные внутренние силы, которые императивно вызывают это движение. […] Принимая во внимание все вышесказанное, придется в Вашей статье кое-что изменить, кое-что выпустить" (Там само. С. 3–8). Він запропонував Грушевському доповнити статтю

відповідно до концепції збірника, чим історик і скористався. Зокрема, діставши 16 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. статтю "з варварськими купюрами", вчений наступного дня зробив певні доповнення (*див. записи за 16, 17 жовтня 1908 р.*). Про роботу над нарисом до частини "Австро-Венгрия" *див. коментар до запису за 24 січня 1908 р.*

13 **[(26) липня 1907 р. Криворівня].** Дощить. Пишу статю* і листи відписую на всі боки. По полудню сплю, але вночи сон псується.

Пишу статю… *– див. коментар до запису за 12 липня 1907 р.*

14 **[(27) липня 1907 р. Криворівня].** Розстроїли мене з київ[ської] друкарні проволоками VI тому*, ледве здобувся на гумор.

Розстроїли мене з київ[ської] друкарні проволоками VI тому… – разом з ЛНВ на початку 1907 р. М. Грушевський переносить до Києва і друк "Історії України-Руси". Набір шостого тому, як і всіх праць вченого, здійснювали з рукопису автора. Вивчення цього рукопису (автографа, оригіналу), що зберігається в Центральному державному історичному архіві у Києві (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 138), засвідчує, що на ньому відбився той психологічний стан вченого, про який він нотує при завершенні роботи над томом (*див. запис за 14 березня 1907 р.*): численні закреслення, виправлення, нерозбірливий у порівнянні з автографами інших томів почерк, покрайні дописки тощо. Звісно, що такий стан рукопису вплинув на швидкість і якість його набору. Про згадану "проволоку", як і подальші, писав 12 (25) липня І. Джиджора. На цей день було вискладано 13 аркушів тому. Набором займався виключно Ю. Сидоряк, оскільки ніхто інший по умовленій ціні не хотів виконувати цю роботу. У подальшому проблеми загострилися ще більше, для розв'язання яких у складальника Ю. Сидоряка та коректора В. Скрипчука виникла навіть думка переписати рукопис, яку переказував І. Джиджора: "Щодо «Історії» П. Проф., то просто-таки говорять, що на цілім сьвіті тільки вони потрафлять дати собі раду з рукопису, якого всякий инший зецер чи коректор не втне. Скрипчук таки збирається виїхати на 15 с[ього] м[ісяця] (за ст. ст.), а Сидоряк знова говорить, що «Історії» не можна посунути, бо VI тома ніхто не годен складати. Значить виходило б, що треба переписувати, причім треба плати, на їх думку, бодай чи не по 5 руб. від аркуша, бо ніхто не прочитає". Із цією думкою щодо переписування рукопису у Львові під наглядом автора погоджувався і сам І. Джиджора, усвідомлюючи, що такий повільний набір затримає видання надовго (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 94, 120, 124). М. Грушевський не прийняв цю пропозицію, і том продовжували набирати аж до кінця 1907 р.

15 **[(28 липня 1907 р. Криворівня],** неділя. Зрана був сильний дощ, по-полудні з Кулюнею ходив до Волянських, де був іменинник Гнатюк* і Хоткевич; лишив там Кулюню і вернувся сам. Читав драму Личка* – з інтересом, але не можна друкувати.

…іменинник Гнатюк… – іменини Володимира припадають на 28 (15) липня.

Читав драму Личка… – майже кожний твір, поданий авторами до ЛНВ, надсилався на розгляд М. Грушевському. Так було і з драмою І. Личка "В руїнах", враження від якої історик занотував у щоденнику. Пізніше, 28 липня (10 серпня) 1907 р., І. Джиджора писав до М. Грушевського: "Личко попросив у мене адреси П. Проф., видно, щось хоче написати" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 112). Не знаючи про враження редактора ЛНВ, І. Личко дійсно направив листа, в якому просив висловити думку про його твір, а в разі, якщо драма до друку в ЛНВ не надається, повернути її в редакцію, бо мав намір

"її пристосувати до вистав" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 607. С. 4). Автор був стурбований своїм рукописом ще й тому, що драма писалася у в'язниці і до редакції, а згодом до М. Грушевського, було надіслано "і чорновик, і біловик вкупі". Відповіді М. Грушевського не виявлено, але в ЛНВ п'єсу надруковано не було. Як повідомляв М. Грушевському І. Джиджора, Личко дійсно пропонував до постановки свою драму П. Саксаганському та М. Садовському (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 113; лист від 28 липня (10 серпня) 1907 р.). Однак, за повідомленням "Ради", п'єсу І. Личка "В руїнах" драматична цензура не дозволила до вистави (Рада. 1907. 18 декабря. № 283. С. 4).

16 **[(29) липня 1907 р. Криворівня].** Коров ганяють далі, і я замкнув браму, переказавши наперед кілька разів. Неприємно. Ввечері прийшла велика кореспонденція – Піснячевського, Чикаленка, Джиджори*, яка вправила мене в добрий гумор.

Ввечері прийшла велика кореспонденція – Піснячевського, Чикаленка, Джиджори… – Найвірогідніше, йдеться про листи Є. Чикаленка та І. Джиджори від 14 липня (за ст. ст.) (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 91–92; Там само. Т. 4. С. 95–96). Згаданий лист В. Піснячевського у корпусі його кореспонденцій до М. Грушевського не зберігся (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697).

17 **[(30) липня 1907 р. Криворівня],** второк. Встав дуже рано й ходив над річку – на плавачку. Писав статю, як усі сі дні*. Потім ходили в Береж[н]ицю, досить глубоко, але Кулюня дуже скоро втомилася, а і в мене від сонця – властиво від хиляння за суницями – голова отяжіла; потім купалися. Неприємно – далі історія з коровами: Пшибиловский казав відбити собі плотву і загнати до нас.

Писав статю, як усі сі дні. *– Див. коментар до запису за 12 липня 1907 р.*

18 **[(31) липня 1907 р. Криворівня].** Прийшли два аркуші коректи, і майже цілий день робив їх. Зрана дощ був добрий, пополудні вияснилося. Корови спацерують далі, й мене часом ірітують, з рештою все добре. Але сплю не мудро – умисно перестав спати пополудні.

19 **[липня (1 серпня)] 1907 р. Криворівня].** Були у нас Волянські і забрали Кулюню – там маса дітей тепер. Потім о ½ 8 ми пішли по неї, й вернулися десь по 10-ій. Купався пополудні, було 14°; зимнувато і пасмурно.

20 **[липня (2 серпня) 1907 р. Криворівня].** День ясний, не горячий. Докінчував статю* – забрала вона дев'ять день, рахуючи два дні, де переважно робив коректи. Волянський їздив конем на Жаб'є на чолі дитячого походу, і з поворотом ми прилучили до нього й Кулюню. В справі коров відбув він конференцію з Пшибиловским. Ввечері ходив по Кулюню і вернувся з нею.

Докінчував статю… *– див. коментар до запису за 12 липня 1907 р.*

21 [липня (3 серпня) 1907 р. Криворівня], субота. Коров'ячий інцідент est clos [закрито (*фр.*)], і я дуже тішуся. Вчора і нині робив рецензії, коректи "Записок", etc. Були у нас гості – Волянський з Галущинським-senior-ом* і Хоткевичі. Відпроводжували їх до крамниці.

…з Галущинським–senior-ом… – мова про греко-католицького священника Миколу Теодоровича Галущинського, який служив парохом у різних містах і селах Тернопілля, з 1882 р. й до смерті в 1923 р. – в селі Звиняч Чортківського повіту. Був високоосвіченим священником, кілька разів кандидував на посла до Галицького сейму. Батько відомих українських діячів Михайла, Тита (Теодозія) та Івана Галущинських. Дружина, Станіслава Галущинська, походила з роду Волянських.

22 [липня (4 серпня) 1907 р. Криворівня]. Робив коректи, звечера зачав справляти статю для збірника*. Приїхав Красицький ввечері*. Стрівожили нас рибалки з лучницею – Мар[инця] мене збудила.

…звечера зачав справляти статю для збірника. *– Див. коментар до запису за 12 липня 1907 р.*

Приїхав Красицький ввечері… – окрім відпочинку, Ф. Красицький намагався змалювати красу Гуцульщини у своїх роботах. Про одну з них під назвою "Криворівня" відомо зі збереженого списку предметів, переданих М. Грушевським зі своєї приватної збірки на Виставку домашнього промислу в Коломиї, що проходила у вересні–жовтні 1912 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 4).

23 [липня (5 серпня) 1907 р. Криворівня]. Докінчив статю й відіслав*; робив коректи. Був дощ і досить холодно; пополудню випогодилось, і Кул[юня] з Красицьким ходила до Волянських.

Докінчив статю й відіслав… *– див. коментар до запису за 12 липня 1907 р.*

24 [липня (6 серпня) 1907 р. Криворівня]. Коректи "Записок" і кореспонденція. Був теплий дуже день, і я купався двічи. Були Крушельницькі*, Гнатюк, Гарматій*, потім я Мар[инцю] проводив до крамниці. Неприємно, що ЛНВ дуже спізнюється*. Від Фр[анка] ніяких вістей. Зате Джиджора пише навіть щодня*.

Були Крушельницькі… – Мова про родину Антона Крушельницького, який відпочивав у Криворівні з дружиною Марією та дітьми (Володимирою, Іваном, Богданом).

…Гарматій… – мова про Луку Васильовича Гарматія (1866–1924). *Див. коментар до запису за 31 серпня 1907 р.*

Неприємно, що ЛНВ дуже спізнюється. – Ці відомості М. Грушевський отримав з Києва від І. Джиджори, який 20 липня (2 серпня) 1907 р. писав: "Через статю Піснячевського «Вістник» значно спізниться" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 104). Згадана стаття В. Піснячневського "На думські теми" була подана до VII книжки ЛНВ, але через цензурні затримки опублікована у спареній книжці за серпень–вересень (*див. запис за*

5 серпня 1907 р.). За даними київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі, VII книжка ЛНВ вийшла 4 серпня (за ст. ст.) 1907 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 129).

Зате Джиджора пише навіть щодня. *– Див. коментар до запису за 7 липня 1907 р.*

25 [липня (7 серпня) 1907 р. Криворівня]. Тепло; купались; з полудня пішов дощ, потім перестав, і ми пішли до Хоткевичів, потім до Волянських, були на почті; по дорозі я купався, а з поворотом мав нещастє з спорами – зпочатку з Хоткевичом, що доводив, що в Галичині повинна бути революція, тільки – виходить – галичане народ дрантивий; потім з Красицьким, що доводив, що ми народ пропащий, бо нема у нас історичних аксесуарів, як у німців.

26 [липня (8 серпня) 1907 р. Криворівня]. Робив рецензію на Папе* – давно вже ся книжка вже залягає, потім коректи "Історії".

Робив рецензію на Папе… *– Грушевський М.* [Рец. на:] Dr. Fryderyk Papée. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich, tom I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. Краків, 1903, ст. 423+мапа // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 218–220. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 110–112; 207–208.

До написання даної рецензії М. Грушевського спонукали щонайменше дві обставини. Перша була пов'язана з передчасною смертю учня, молодого історика Богдана Бучинського (*див. запис за 2 та 10 липня 1907 р.*). У рецензійній статті "Нові праці до історії Великого князівства Литовського в XV віці", опублікованій на початку 1907 р., Б. Бучинський звертався до аналізу книги польського історика Фридерика Папе. Своєю рецензією М. Грушевський не лише оцінював працю Ф. Папе, а й розвивав думки учня. А тому зауважував: "Книжка ця була піддана докладній аналізі, в ряді інших новинок до історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XV в. нашим, так передчасно страченим співробітником Б. Бучинським (див. т. LXXV "Записок НТШ". Але, сповняючи обіцянку, дану мною авторові – подати оцінку його праці, я хочу сповнити її, хоч і з деяким опізненням, тим більше, що попередній рецензент і не мав заміру дати загальну оцінку, а тільки аналіз".

Друга обставина була пов'язана з виходом 2-го видання четвертого тому "Історії України-Руси", тематично спорідненого зі змістом праці Ф. Папе. Оскільки книга польського колеги побачила світ після виходу 1-го видання даного тому, М. Грушевський за традицією при перевиданні звертав увагу на всі нові праці. Саме в цей час вчений працював над історіографічними оглядами розширеного четвертого тому, в яких, зокрема, піддав критиці окремі позиції праці Папе, а деякі загальні оцінки підсумував у даній рецензії.

27 [липня (9 серпня) 1907 р. Криворівня]. Вчора прийшли журнали з Київа, і я, обробившися з роботою (коректи "Історії" і "Економіч[ні] студії"*, ЛНВ), читав богато. Був гарний, погідний день, і прикро подумати, що вже половина нашого тутешнього побуту – vorbei! [мимо (*нім.*)].

"Економіч[ні] студії"… – йдеться про дослідження М. Грушевського "Студії з економічної історії України", яке друкувалося в ЛНВ впродовж травня–жовтня 1907 р. (Т. XXXVIII. Кн. V. С. 225–237; Кн. VI. С. 414–428; Т. XXXIX. Кн. VII. С. 43–61; Кн. VIII/IX. С. 265–283; Т. XL. Кн. X. С. 24–38). Ця велика праця історика про стан розвитку економіки на українських землях у XV–XVI ст. була скороченою редакцією окремих параграфів шостого тому "Історії України-Руси", який саме тоді готувався до друку в Києві. У даному випадку згадується частина

праці, опублікована у спареній книжці ЛНВ за серпень–вересень 1907 р. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 13–75. Того року у Криворівні (7–8 серпня) вчений закінчив і останню частину статті, яка побачила світ у жовтневій книжці ЛНВ і була датована 8 (21) серпня [1907 р.] (*див. записи за 7 і 8 серпня 1907 р.*).

28 [липня (10 серпня) 1907 р. Криворівня]. Тепло, аж горячо, вода пополудні дійшла до 17°. Переробляв реєстр протестантських громад – ціле пополуднє. Ввечері досить попсув мині гумор "прощальний" лист Лукіяновича* – якийсь дивний. Чекали Калитовських*, але їх не було.

Ввечері досить попсув мині гумор "прощальний" лист Лукіяновича… – він кінця 1904 р. ім'я Д. Лукіяновича не сходило зі сторінок щоденника М. Грушевського: він був членом Виділу НТШ та мав низку адміністративних посад в Товаристві, користувався особливою довірою його голови. У згаданій кореспонденції, пов'язаній з від'їздом Д. Лукіяновича зі Львова, адресант пише про бажання залишитися у Ленківцях на Буковині, не полишаючи надії отримати відповідну посаду у Львові. Найвірогідніше, "гумор" М. Грушевському попсував як сам від'їзд, так і останні слова листа: "Як не ціню високо Вашу культурну роботу, яку Ви зачали перед лицем цілої нації, хоч думаю, що хто при Вас робить чорну роботу, той служить добрій справі, але я ще перше поробив собі якісь фантастичні пляни. Вам треба стрітись із чоловіком, який би Вас почитав і любив так щиро, як я, але при тім не мав ніяких аспірацій перед собою, а навіть… за собою, так, як я" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 95 зв., 94, 94 зв., 95). Від літа 1907 р. до початку 1913 р. Д. Лукіянович працював на Буковині, зокрема у Ленківцях та Вижниці. Продовжував співпрацювати з НТШ, листувався з М. Грушевським, писав про бажання повернутися в Галичину.

Чекали Калитовських… – йдеться про родину доньки пароха зі Скали-над-Збручем Олександра Левицького та старшої сестри Марії Грушевської Олімпії (уродженої Вояковської) – Стефанії. Після вінчання 19 лютого (за н. ст.) 1907 р. Стефанії Левицької з Ієронімом Калитовським подружжя мешкало в Заліщиках, а з 1908 р. – у Стрию. У стрийському будинку Калитовських була його адвокатська контора, у 1914 р. – штаб Січових Стрільців. У 1919 р. перед виїздом на еміграцію там зупинялися Михайло Грушевський та Олександр Жуковський, залишивши, за спогадами нащадків, валізи з документами. 1985 р. будинок розібраний. Подружжя Калитовських мало троє дітей: Павла, Тетяну і Марту. Як свідчать збережені листи І. Калитовського до М. Грушевського, вони були знайомі щонайменше від початку 1896 р., коли молодий адвокат опікувався читальнею "Просвіти" у Борщеві. Після одруження зі Стефанією Левицькою був постійним консультантом М. Грушевського у його майнових справах, насамперед у придбанні маєтностей у Криворівні та полагодженні спірних питань з місцевими панами Пшибиловськими (Там само. Спр. 511). Разом із родиною майже кожного сезону у 1907–1913 рр. відпочивав у Криворівні, де 16 серпня (за н. ст.) 1912 р. було зроблено декілька світлин. На них поруч з Михайлом, Марією та Катериною Грушевськими бачимо Ієроніма й Стефанію Калитовських з дітьми Павлом та Тетяною (опубліковано: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 110 (№ 33–34)). Зберігся щоденник І. Калитовського про події Першої світової війни зі згадками про останні місяці перебування М. Грушевського у Криворівні (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1399, 1400). *Див. також запис за 1 серпня 1907 р.*

29 [липня (11 серпня) 1907 р. Криворівня]. Зрана був Гарматій з ріжними музеаліями, і Федорова Шкриблякова (сам Федір був вчора)* з річами – хоч се мині вже не дуже по нутру й задосить тих річей Шкриблякових*. Горячо. Вже рано о 10[-ій] було 15° в воді, а в полудне понад 17.

…(сам Федір був вчора)… – йдеться про наймолодшого сина родоначальника гуцульської різьби Юрія Івановича Шкрібляка (1822–1884) – Федора Юрійовича Шкрібляка (1859–1942).

…задосить тих річей Шкриблякових. – Зачарування М. Грушевського Криворівнею, де він вперше провів літні вакації у 1902 р., переросло в захоплення гуцульським народним мистецтвом. "Обсервація гуцульського життя, яке ми знали досі лише з далеких оповідань, і нарешті – збирання виробів гуцульської штуки," – все це "отрішало" того року вченого від львівських турбот (*див. запис за 28 серпня (10 вересня) 1902 р.*). У збережених листах, написаних у 1903–1910 рр. від імені Миколи Шкрібляка, майстер гуцульської різьби пропонував М. Грушевському виконати найрізноманітніші вироби як для виставок, так і домашнього вжитку. Заохочував до співпраці з львівським професором також і братів – старшого Василя та молодшого Федора. Надсилав речі, виготовлені ще батьком, Юрієм Шкрібляком (*детально див. запис від 20 січня 1905 р. та коментар до нього*). І хоча з часом вчений нарікав, що "задосить тих річей Шкриблякових", але не завжди міг втриматися від зваби набути ще один твір знаменитих майстрів. Так, в листі до брата Олександра 19 липня (1 серпня) 1908 р. писав: "Я купив сьогодні гарну коробочку у Федя Шкрібляка, хоч не маю грошей. Але що робити – краса сильнійша" (*Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 427).

За короткий час зібрав унікальну збірку виробів гуцульського сницарства. Вона існувала у двох контекстах – індивідуальному та публічному, але естетичний підхід до її формування однозначно переважав над ужитковим. Зокрема, "цвяшком" виставки народних майстрів у Косові в червні 1904 р. став багато інкрустований і різьблений стіл у гуцульському стилі, замовлений за рік перед тим М. Грушевським у Миколи Шкрібляка. Так само на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові, яка проходила з 11 (24) січня до 17 лютого (1 березня) 1905 р., гуцульське різьбярство було представлено насамперед творами Шкріблякiв і переважно з приватної збірки М. Грушевського, а всі три брати удостоєні вищих відзнак (*див. коментарі до записів за 6, 7, 20 січня 1905 р.*). Розмаїття гуцульської колекції львівського професора значно доповнило і масштабну експозицію Виставки домашнього промислу в Коломиї, що проходила з 21 вересня по 6 жовтня (за н. ст.) 1912 р. (*Молинь В.* Виставка домашнього промислу в Коломиї // Народознавчі зошити. 2014. № 1 (115). С. 130–136). За збереженим комплексом документів про участь М. Грушевського у цій важливій події в суспільному та культурному житті Галичини, відомо, що він передав 46 предметів, насамперед вироби Василя, Миколи та Федора Шкріблякiв, таріль Івана Семенюка, мистецькі твори Ф. Красицького та І. Труша (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 1–4 зв.). Оглядачі виставки відзначали, що три тарелі М. Шкрібляка, передані М. Грушевським, "підтримали Николаєву славу сентиментального кольориста на коронковій різьбі" (*Молинь В.* Виставка домашнього промислу в Коломиї. С. 132).

Майстрів Шкріблякiв Михайло Грушевський популяризував не лише на виставках, а й у своїх публіцистичних працях, присвятивши їм спеціальну замітку "Селяни-митці" в київському тижневику "Село" та проілюструвавши її портретом Миколи *(Грушевський М.* Селяни-митці // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 305). З постанням Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, одним із засновників і головою якого був М. Грушевський, Василя та Миколу Шкріблякiв обирають його членами (*Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 401).

Про особливе захоплення в родині Грушевських саме "артистичними" виробами братів Шкріблякiв свідчить також лист Марії Грушевської до Марії Деркач від 27 серпня 1944 р. Перебуваючи в досить скрутному становищі – "без рідні, без приятелів і без ніякої енергії" – вдова академіка Грушевського роздумувала над пропозицією львівської дослідниці щодо можливостей фінансової підтримки від продажу речей та колекцій з колишньої вілли: "Може тов. ім. Шевченка, чи як тепер кажуть Академія наук у Львові, купили б дещо: я думаю, що вона могла б може купити гуцульську збірку (але не вироби Шкрибляка) для етнографічного відділу свого Музею; сих річей було досить багато" (Листування

Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь, наук. консульт. Л. Винар. Львів, 2008. Кн. 1. С. 61).

Детальніше див.: *Труш І.* Вистава українських артистів // Артистичний вісник. 1905. Зошит II–III. С. 24–28; Зошит IV. С. 43; Зошит V. С. 58–62; *Сидор О.* До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові // Записки НТШ. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. Львів, 1998. Т. CCXXXVI. С. 601–607; *Шелудякова Н.* Львівська колекція Гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219.

30 [липня (12 серпня) 1907 р. Криворівня]. Красицький вчора вернувся з Жаб'є, а нині поїхав собі. Роспрощались дуже ґречно, а post festum [заднім числом (*латин.*)] я пожалував, що не поручив намалювати гуцулів для себе, більше. Написав статейку про Богданові роковини* – з запалом, за одну добу, навіть трохи меньше: вечером зачав, рано скінчив і зараз відослав. Дуже мене взяв образ титана під землею, що стрясає землею.

Написав статейку про Богданові роковини… – *Грушевський М.* Богданові роковини // ЛНВ. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 207–212. Авторське датування в кінці статті: Криворівня, 30/VII. 1907. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 205. С. 332–336. Стаття присвячена 250-м роковинам смерті Богдана Хмельницького.

31 [липня (13 серпня) 1907 р. Криворівня]. Писав листи, робив коректи. Пополудні ходили до Волянських. На повороті трапили під дощ, перечікували, але все-таки змокли порядно, але зараз перебралися й нічого.

1 [(14) серпня 1907 р. Криворівня]. Приїхали Калитовські*. Написав статейку "На украї́н[ські] теми"* – теж з смаком і дуже скоро, за день оден. Погода дуже приємна. Тільки сумні вісти від Галі все ще.

Приїхали Калитовські. – Напередодні, 31 липня (за ст. ст.) 1907 р., Марія Грушевська писала з Криворівні до сестри чоловіка Ганни Шамраєвої: "[…] нині чекаєм гостей, Стефцю з чоловіком і літерата Стефаника, а вчора від'їхав Красицький, який пробув тут в Крив[орівні] у нас 10 днів. Я боялась, щоб не з'їхались разом всі гості, але якось ні; добре, що Ст[ефця] спізнилась, бо мала приїхати два дни тому" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. С. 120–123). *Див. також запис за 28 липня 1907 р. та коментар до нього.*

Написав статейку "На украї́н[ські] теми"… – *Грушевський М.* На українські теми. Грім – та не з тучі… // ЛНВ. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 385–391. Авторське датування у першодруці: 2/VIII. 1907. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 44–49. Мотивом до написання праці послужив черговий похід на українство – хвиля публікацій в російських газетах "Новое время" та "Киевлянин" (*див. коментар до запису за 11–17 червня 1907 р.*).

2–3 [(15–16) серпня 1907 р. Криворівня]. Коректи і всячина. Ходили разом до Волянських. Засмутив нас барометр.

4 **[(17) серпня 1907 р. Криворівня].** Прогулька на Писаний Камінь*: їхали на Буковець самі, за ним здибали Арсеничів*, і слідом обпала мрака і дощ, перечекали у гуцулки, потім без дощу, лише серед туману зайшли на Писан[ий] Камінь. Лежали коло ватри як троґльодити, й було приємно. Вертати по камени було меньше приємно, ще й Круш[ельницька] ногу потягнула*.

Прогулька на Писаний Камінь… – геологічна пам'ятка природи, група мальовничих скель з великих брил пісковика, розташована за кілька кілометрів на південний схід від села Буковець (тепер Верховинського району Івано-Франківської області). В межах села розташований Буковецький перевал заввишки 810 м, неподалік від якого знаходиться Писаний Камінь.

…здибали Арсеничів… – йдеться про вчителя С. Арсенича та його сина А. Арсенича (1872–1930) – священника, культурно-громадського діяча. З 1885 р. навчався у Коломийській гімназії. Служив священником у Ясенові Горішнім Косівського повіту, а з 1907 р. – в с. Пістинь (того ж повіту), де 1910 р. заснував приватну українську школу. Під час служби в Ясенові Горішнім часто бував у сусідньому селі Криворівні в місцевого пароха Олекси Волянського та підтримував дружні стосунки з І. Франком. Син письменника Петро Франко згадував: "Батько ходив на прогульки… Раз чи два був на Писанім Камені враз із пп. Арсеничами" (*Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ, 2000. С. 61).

…Круш[ельницька] ногу потягнула. – Мова про дружину Антона Крушельницького Марію (з роду Слободів; 1876–1935) – письменницю, акторку, громадську діячку, члена товариства "Просвіта" у Львові, матір Володимири, Івана, Богдана, Тараса й Остапа Крушельницьких.

5 **[(18) серпня 1907 р. Криворівня].** Неділя. Відпочивали. Була погода; робив коректи, писав листи. Джиджора пише, що цензура з'їла статю Пісняч[евського]* і ЛНВ спізнився, неприємно.

Джиджора пише, що цензура з'їла статю Пісняч[евського]… – проблеми зі статтею В. Піснячевського "На думські теми", яку наприкінці червня 1907 р. М. Грушевський переслав до київської контори ЛНВ, упродовж липня–серпня 1907 р. стали предметом обговорення у листуванні вченого з І. Джиджорою та Ф. Матушевським. 27 червня (за ст. ст.) 1907 р. М. Грушевський звернувся до досвідченого журналіста Ф. Матушевського з проханням переглянути цю статтю разом з І. Джиджорою та визначити, чи допустить цензура її до друку, адже після розпуску II Державної думи подібні теми перебували під особливим наглядом (лист зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя). Вже 2 липня (за ст. ст.) 1907 р. Федір Матушевський повідомляв: "Статю Піснячевського я перечитав. На мою думку, її можна пускати і треба пустить, покоротивши трохи і полагодивши з цензурного боку" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. С. 53). 2 серпня (за ст. ст.) 1907 р. І. Джиджора детально описав враження секретаря Київського тимчасового комітету у справах друку М. Опатовського від цієї статті та його "вирок": "Эта статья не пройдет" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 116–118). Коректу статті з виправленнями цензора відправляють М. Грушевському, який повернув її з проханням: "попробуйте провести", що й вдалося зробити (Там само. С. 124). Опублікована: *Піснячевський В.* На думські теми // ЛНВ. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 414–424.

6 **[(19) серпня 1907 р. Криворівня].** В Жаб'ю визначене було grand віче, але не вдалося. Ми були в церкві, recte [насправді (*латин.*)] під

церквою, був зрана дощ, а потім дуже горячо. З поворотом з Калитов[ським] заходили до Владзя*.

…до Владзя. – Мовиться про Владислава Пшибиловського (Прибиловського, Пржибиловського) – молодшого сина польського пана Станіслава Пшибиловського (Прибиловського). Короткі відомості про Владислава подала у своїх спогадах довгожителька с. Криворівні Євдокія Павлюк (1901–2000): "На Грушівці поза повітовою дорогов стоєв великий двір панича Владислава Прибиловского. Він був молодший син польського пана Станіслава Прибиловского. В нашому селі його називали «пан-молодий». Навколо хати пана-молодого були широкі ганки. Коло хати була пивниця, дриворуб і великі городи. Перша жінка пана-молодого була полька. Він з нею розийшовся і узєв собі нашу гуцулку. За це поляки на него дуже ни злюбили. Але жили они нидовго разом, бо його друга жинка умерла при родах. Після цєго пан-молодий виїхав у Ворохту, а хату тай маєток продав нашому панови Грушевскому" (Спогади сучасниці М. Грушевського / Публікація І. Зеленчука // Гуцульський калєндар. 2002 рік. Верховина, 2002. С. 36). *Див. також коментар до запису за 27–29 травня 1907 р.*

7 **[(20) серпня 1907 р. Криворівня].** Взявся кінчити "Економічні студії", й над ними сими днями роблю. Ходили на Жаб'є дивитися на табулю й мапи, Гертнер видвіз* нас назад. Пополудні були у нас гості – Фр[анко], Гнатюк, Волян[ський], Крушельницький.

…Гертнер видвіз… – мова про мешканця містечка Жаб'є (нині – Верховина Івано-Франківської області) Ісаака Гертнера (Isak Gärtner), транспортними послугами якого (фірами) на шляху з Ворохти до Криворівні користувався Михайло Грушевський у 1907–1913 рр. Радив це зробити і М. Коцюбинському, який у 1910 р. мав намір погостювати в мальовничому карпатському селі. Прокладаючи його маршрут, М. Грушевський писав: "Наперед пошліть телеграму: Zabie, Izaak Gartner […], щоб вислав Вам коней до Ворохти" (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. та комент. В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 104). За збереженим листуванням І. Гертнера з М. Грушевським відомо, що, окрім цього заняття, він мав фах дроворуба та тримав склад горілчаних напоїв (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 408).

8 **[(21) серпня 1907 р. Криворівня].** Докінчив "Економ[ічні] студії". Від "Общ[ественной] Пользы" прийшли нові векселі. Роздумував над пляном видання Франкової літератури* і заразом – перенесення його на поаркушеву плату. Зачався дощ. Ходили до уряду гром[адського].

Роздумував над пляном видання Франкової літератури… – ці роздуми набули реального змісту після засідання Філологічної секції НТШ, яка 18 (31) жовтня 1907 р. ухвалила друкувати "Історію української літератури" (Ч. I) І. Франка (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 10). Незважаючи на поголоски про небажання М. Грушевського видавати цю працю, про що детально пише І. Франко у своїх листах до Ф. Вовка та Є. Трегубова (*див. запис за 19 листопада 1907 р. та коментар до нього*), комплекс інших джерел засвідчує протилежне. Вже на початку 1908 р. голова НТШ та Видавничої спілки інформував автора про перспективи видання: "Спішу повідомити Вас, що сьогодні справа видання 1 т. Вашої «Іст[орії] літератури» можна сказати вирішилася, то значить я дістав 1000 р. на гонорар Вам, і при сій умові, як казав Вам, Спілка може видати сю книжку. Отже можна ладити до друку" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 100). Однак ще напередодні, 22 грудня (за ст. ст.) 1907 р., секретаріат Петербурзького товариства імені Шевченка офіційно підтвердив свою пропозицію щодо видання "Історії української літератури" І. Франка.

Приймаючи цей план, І. Франко відповідав М. Грушевському: "Спасибі за Ваш листок. Я кілька день по Вашім виїзді одержав лист із Петербурга з відомою Вам офертою і по досить довгім ваганю написав їм, що згоджуюсь на їх пропозицію. Та що моя історія літератури вимагає ще основної перерібки і до друкованя її не можна буде приступити так швидко, тим більше, що я іноді дуже мучуся головними болями та нервовим роздразненням і роблюся цілими тижнями нездібним до ніякої умової праці, крім хіба чисто механічної. А видання історії літератури не спішне для мене; поки не оброблю добре, не дам її з рук, то й петербуржцям можна буде відмовити" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 311–312).

Задум видати дослідження в Петербурзі реалізований так і не був. Не вийшла "Історія української літератури" за життя вченого й під титулом НТШ чи Української видавничої спілки. Через хворобу І. Франко так і не завершив редакцію своєї праці. Важливі відомості щодо обставин підготовки цієї "тимчасової" історії літератури І. Франка подав В. Дорошенко: "Як відомо, перед своєю недугою д-р Франко займався обробленнєм ширшого курсу історії українського письменства, який довів до кінця XVIII в., з нього надрукував він в 1909 р. вступний розділ в Записках Наук(ового] Тов[ариства] Шевченка (т. 89), а дальше публікованнє відложив до часу, коли буде себе почувати краще на здоровю. Для забезпечення від якого-небудь нещасливого випадку опечатана копія його рукописи переховується в Товаристві Шевченка" (*Дорошенко В.* Іван Франко. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Писання Івана Франка, IV. Накладом укр.-р. вид. Спілки, Львів, 1910 // ЛНВ. 1911. Т. LIII. Кн. І. С. 227). Ця копія, зроблена в НТШ 1907 р., як і автограф, зберігаються у Відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ (Ф. 3. Од. зб. 570, 571).

Вперше "Історія української літератури. Часть 1: Від початків українського письменства до Івана Котляревського" І. Франка за збереженим автографом побачила світ у виданні: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 40. К., 1983. Виняток становить згаданий В. Дорошенком перший розділ дослідження, який під заголовком "Теорія і розвій історії літератури" вперше опублікований окремою статтею в "Записках НТШ" (1909. Т. LXXXIX. Кн. III. С. 5–19; 20–45). *Див. також записи за 18 жовтня, 19, 21 листопада, 2–4 грудня 1907 р.*

9 [(22) серпня 1907 р. Криворівня]. Дощ. Я сиджу коло Литовських літописей (т[ом] XVII)* – якраз дощова справа. Ходив до уряду громадського – розвідатися про геометра, й узяв собі маштаб до пляну. Заходив Франко на хвилю.

Я сиджу коло Литовських літописей (т[ом] XVII)… – працюючи над розширеним виданням четвертого тому "Історії України-Руси", М. Грушевський нетерпляче очікував виходу повного зводу «русько-литовських» літописів за всіма відомими кодексами, версіями та редакціями, який по довгих п'ятдесятилітніх заходах готувався до друку Петербурзькою археографічною комісією в корпусі "Полного собрания русских летописей» (*Улащик Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII "Полного собрания русских летописей" // Летописи и хроники. 1973. М., 1974. С. 360–368). Користуючись приятельськими взаєминами, львівський професор звернувся до одного з упорядників літописів О. Шахматова. 26 (12) травня 1907 р. він писав до Петербурга: "В настоящее время я приготовляю новое издание IV тома своей «Истории Украины», где речь идет между прочим и о литовских событиях XIV–XV вв. Необходимо нужно бы мне просмотреть Ваш сборник литовских летописей, по слухам, давно напечатанный. Не могли ли бы Вы ссудить меня корректурным экземпляром, хотя бы заимообразно: я возвратил бы его в случае в самоскорейшем времени. Не откажите, пожалуйста, в этой научной услуге: том мой должен выйти в августе, так что мне желательно бы просмотреть Ваш сборник немедля, хотя бы в самое короткое время" *(Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 94). Перебуваючи на той час на відпочинку, О. Шахматов все ж не відмовив колезі у науковій послузі. Він обіцяв замовити свій примірник

і переслати його до Львова, зауваживши, що не вповні задоволений збіркою, основна робота з упорядкування якої належала С. Пташицькому.

Певно, через усі пересилання М. Грушевський отримав відбиток видання (Полное собрание русских летописей. СПб., 1907. Т. XVII: Западнорусские летописи) уже на час літніх вакацій у Криворівні, де й опрацьовував його. Дотримуючись правил наукової етики, у примітках до 2-го видання четвертого тому "Історії України-Руси" вчений зауважував, що мав нагоду познайомитись з цим томом "русько-литовських" літописів, ще не випущеним у світ. Упорядковані тексти вчений використав для обґрунтування чи спростування окремих сюжетів та версій (*Грушевський М.* Історія України-Руси. У 11 т., 12 кн. Т. IV [репринт 2-го вид.]. К., 1993. С. 425, 430, 432, 457). У шостому томі М. Грушевський також наголошував, що ознайомився з підготовленим корпусом "русько-литовських" літописів тоді, коли том уже друкувався (*Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VI [репринте вид.]. К., 1995. С. 356). У цьому ж шостому томі він подав загальну характеристику джерела та наголосив, що брак публікацій текстів "русько-литовських" літописів гальмував подальші студії над ними (Там само. С. 356–361).

10 [(23) серпня 1907 р. Криворівня], п'ятниця. Було холодно, і в ночи на Чорну гору* впали сніги. Міряли ґрунт з Калитовським і Маринцею. Робив коло Литов[ських] літоп[исів]. Наполошив нас Джиджора про перенесеннє конкурсу на 10/XI*. А я рано якраз видумував ріжні пляни акції в справі украї́н[ських] катедр через міністерство. Палили в печах.

…на Чорну гору… – Чорна Гора або Піп Іван – третя за за висотою вершина Українських Карпат (2026 м). З вілли Грушевських на Бережниці відкривалася панорама на Чорногору. Детально див.: *Ватаманюк Д.* Піп Іван: Релігійні мотиви у назвах Чорногірських вершин // Гуцульський калєндар. 2006 рік. Верховина, 2006. С. 60–62.

Наполошив нас Джиджора про перенесеннє конкурсу на 10/XI. – Інформація, подана І. Джиджорою в листі від 7 (20) серпня 1907 р., була пов'язана з продовженням конкурсу на заміщення другої кафедри російської історії, який був оголошений в Університеті св. Володимира після смерті професора П. Голубовського: "Конкурс на тутешну катедру по історії росписано на 3-місячний термін, починаючи з 10/VIII. По найновійшій постанові, як знають П. Проф., вибирає факультет, а Совет затверджує. Перетц хвалиться, що має 8 голосів pro, а 7 contra на факультеті" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 126).

Збережені листи професора В. Перетца дають можливість простежити перебіг конкурсу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687). Він постійно інформував М. Грушевського про можливі кандидатури, відзначаючи: "Конечно, при конкурсе – если бы Вы пожелали принять в нем участие – солиднее Вас не было бы никого" (Там само. Арк. 29–30 зв.; лист від 30 березня (за ст. ст.) 1907 р.). На початку серпня з'ясувалося, що весняне подання факультету про оголошення конкурсу ректор "положил под сукно", а з дозволу міністра освіти конкурс був оголошений з 10 серпня до 10 листопада (за ст. ст.) 1907 р. Докладне роз'яснення з цього питання В. Перетц подав у листі до М. Грушевського від 11 серпня (за ст. ст.) 1907 р. (Там само. Арк. 50–51 зв.), про який згадує М. Грушевський у щоденнику 16 серпня (*див. запис за цей день*).

Передбачаючи можливість кількох претендентів, В. Перетц був упевнений, що Грушевський залишиться єдиним солідним кандидатом. Далі, з одного боку, він запевняв львівського професора у підтримці його кандидатури деканом факультету М. Бубновим, з другого – висловлював побоювання, що чорносотенці "будут стараться никого не пропустить, дабы с заднего крыльца прошел «союзник» их". Під час вересневого перебування у Києві М. Грушевський відбув низку візитів до професорів університету та декана М. Бубнова. Документи на конкурс подав лише 9 листопада (за ст. ст.) 1907 р. (*див. запис за 11 листопада 1907 р.*). Окрім згаданого листа В. Перетца від 11 серпня (за ст. ст.) 1907 р., збереглося ще декілька його кореспонденцій, в яких він докладно інформував про результати роботи комісії, засідання факультету, відгуки про конкурсантів (у конкурсі взяли участь

Михайло Грушевський та професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Володимир Савва). Повідомив він і про підсумки голосування на засіданні факультету, яке відбулося 24 квітня (за ст. ст.) 1908 р., в результаті якого жодний з претендентів не отримав достатньої кількості голосів. *Див. записи за 18–24 червня, 16 серпня, 11 листопада 1907 р., 8–10 лютого, 29 квітня 1908 р. та коментарі до них.*

11 [(24) серпня 1907 р. Криворівня], суб[ота]. Взявся до писання статі про українську недержавність*. Дощ надстав, і ходили ми під Синицею на гору* – тільки не далеко зайшли. Заходив Крушельницький.

Взявся до писання статі про українську недержавність. – Відомостей про згадану статтю, її завершення й друк не виявлено.

…під Синицею на гору… – гора Синиці (1186 м) – одна з вершин Покутсько-Буковинських Карпат, розташована в межах села Криворівня. Окрасою цього гірського масиву є кам'яний каньйон.

12 [(25) серпня 1907 р. Криворівня], нед[іля]. Погода сіровата. Наганяє охоту до Львова. Не даємо за вигране. Пополудні положилисьмо собі ватру на березі, пекли кукурудзу й бараболю. На Жаб'ю було віче, але не дуже удалося. Дністрян[ський] компліментував Трільовского і вносив vivat радикальній партії. Писали листи. З Київа прийшла карікатура на мене*.

З Київа прийшла карікатура на мене. – Цей радше шарж, а не карикатуру, 10 (23) серпня 1907 р. послав І. Джиджора разом зі своїм листом, у якому відзначав: "Сегодня послано П. Проф. між иншим і «Киевскую искру» – прошу звернути увагу на ілюстрацію «Проф. Грушевский и киевлянинские охранители»" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 131). Шарж на М. Грушевського опубліковано в рубриці "Киевская жизнь в шаржах и карикатурах" в газеті: Киевская искра. 1907. № 18. 9 августа. С. 137. На ньому ліворуч зображено чоловіка в капелюсі з люлькою та книжкою під назвою "Історія України-Руси", праворуч – собачу буду з написом "Киевлянин" та трьома псами з кістками, кожна з яких мала свої "імена": "крамола", "польский вопрос", "еврейский вопрос". Внизу підпис: "«Быть маленьким и нападать на большого – это имеет свою приятность» (Из Виктора Гюго)". Вміщення шаржу в ліберальній газеті "Киевская искра" стало своєрідною відповіддю на злостиві нападки "Киевлянина" на М. Грушевського та український рух, про які І. Джиджора постійно інформував свого професора. Передрук шаржу див.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 132 (№ 2).

13 [(26) серпня 1907 р. Криворівня]. Прогулька grande на Церкви – від 10 год[ини] рано до 7¼ вечера. Удалася дуже, тільки я збив палець, а Кулюня згубила черевичок в болоті, й ми йшли пішо.

14 [(27) серпня 1907 р. Криворівня]. Перервав статю про недержавність з браку статі Стефановича* і зачав статю про москвофільске пронунсіаменто*. Пополудні ходили ми до Крушельницьких – вони їдуть завтра, а ми в них не були. По дорозі вступали з Калитовським запитати "Стася"* за вільшину. Досить підбилися, і було дуже à propos [доречно (*фр.*)], що відіслали нас конями Арсеничі.

…Стефановича… *– див. коментар до запису за 25 травня 1907 р.*

…зачав статю про москофільське пронунсіаменто. *– Грушевський М.* На українські теми. "Кінець рутенства!" // ЛНВ. 1907. Т. XL. Кн. X. С. 135–147. Продовжував працювати над статтею 16, 17, закінчив 19 серпня 1907 р. (*див. записи за ці дні*). Ці дати збігаються з датуванням збереженого автографа статті, в кінці якого зазначено: "14–19 VIII с. с." (закреслено). Нижче подано дату за новим стилем: "вересень 1907" та місце написання "Криворівня" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 167–179 зв.). Мотивом до написання статті послужили підсумки виборчої кампанії до австрійського парламенту і, зокрема, створення єдиного з москвофілами руського (українського) клубу (*див. також запис за 8 червня 1907 р.*). Підсумовуючи діяльність галицьких москвофілів, в кінці статті автор зауважував: "Українство взагалі не має вірніших і корисніших союзників і помічників, як вороги українства. В сім прошу мені повірити". Передрук статті: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 50–60.

…запитати "Стася"… – йдеться про польського дідича Станіслава Пшибиловського – брата Владислава Пшибиловського, у якого М. Грушевський придбав маєтність у Криворівні в 1907 р.

15 [(28) серпня 1907 р. Криворівня]. Погода від неділі знову дуже гарна, і не хочеться вертатися до Львова. Маринціні іменини* справляли en famille [у родинному колі (*фр.*)], але пополудні були Волянські з Гнатюком і Франком.

…Маринціні іменини… *– див. запис за 15 серпня 1906 р. та коментар до нього.*

16 [(29) серпня 1907 р. Криворівня], четв[ер]. Прийшло від Перетца пояснення в справі конкурсового терміну*, отже можна трохи відложити від'їзд, на який тиждень. Мар[инця] не дуже похочує відкладати, але го́диться. Коректи, статя якось не дуже пишеться. Обдумував плян наукових засідань на осінь в Київі.

Прийшло від Перетца пояснення в справі конкурсового терміну… – Йдеться про лист від 11 серпня (за ст. ст.) 1907 р. *Див. запис за 10 серпня та коментар до нього.*

17 [(30) серпня 1907 р. Криворівня]. Щось знов не мудро спав і не маю енергії до роботи. Писав трохи статю, коректи робив. Перед полуднем ходили в Бережницю, потім трохи перележав під сіном, скупався й прийшов до ясної голови.

18 [(31) серпня 1907 р. Криворівня]. По полудню пішли до Волянських, де Волянського не було, і було досить кисло (Фр[анко] був теж якийсь кислий), і я ходив на почту по гроші Тойбнера*.

…гроші Тойбнера. – Йдеться про Видавництво "Teubner B. G." (Лейпциг), де 1906 р. вийшов перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського німецькою мовою.

19 [серпня (1 вересня)] 1907 [р.] [Криворівня], неділя. Чудова погода. Дописав зрана статю про москвофилів – "На украї[нські] теми". Потім був Владзьо – впрошувався на мешканнє, досить се було неприємно. По обіді добре переспався і взявся за коректу. Зачав писати статю до "Товарища"*. Джиджора писав про видавничі плян[и] Грінченка і К°*.

Зачав писати статю до "Товарища". – Відомо, що 1907 р. М. Грушевський опублікував у цій газеті статтю "Украинцы в новой Думе" (Товарищ (СПб.). 1907. №. 201. 10 марта (25 февраля). С. 1–2). *Див. запис за 15 лютого 1907 р.* Власне, ця стаття залишається єдиною відомою на сьогодні публікацією історика в "Товарище", хоча даний запис та нотатки за 20 і 25 вересня (за ст. ст.) 1907 р. свідчать про його намір і надалі співпрацювати з виданням. Під час відпочинку в Криворівні вчений впродовж 19–20 серпня (за ст. ст.) 1907 р. підготував нову статтю для газети. Отримавши її, редактор В. Водовозов повідомляв: "К величайшему сожалению статьи такого объема мы решит[ельно] не в состоянии поместить. Если бы Вы написали ее газетным обр[азом], т. е. строк в 200, можно в 250, то мы были бы очень рады ей, но уделить на Галицию 800–900 стр[ок] мы не можем. Возвращаем статью зак[азной бандеролью]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 303. С. 282). У відповідь М. Грушевський писав: "Дорожа помещением на страницах Вашей газеты статьи по вопросу о настоящей национальной борьбе в Галиции, я сократил ее до указанного Вами размера (мне кажется, вполне точно, но если бы вышло еще много – то можете сами ее еще сократить (несущественное)) и прошу поместить как можно скорее; и так жаль потерянного времени – хотя отношения не изменились" (Там само. Спр. 87. С. 26).

Друком статті опікувався відомий діяч українського руху в Петербурзі В. Піснячевський. 28 вересня (за ст. ст.) 1907 р. він писав: "З Вашою статьею трапилась пригода, за яку редакція дуже просить вибачить її. Як Ви і самі згадували, вона не газетна, а більше журнальна. А в «Товарище» завсігди місця буває обмаль. Через те редакція і відкладала її до більш слушного часу. Але після Вашого листа вона пообіцяла мині надрукувати її не сьогодні-завтра, викинувши дещо з неї. Може Ви і будете за це трохи сердитись. Але нічого не вдієте…" (Там само. Спр. 697. С. 16). Проте вже лист від 2 листопада (за ст. ст.) 1907 р. був не таким оптимістичним: "Через що Ваша статья в «Товарище» ще й досі не надрукована, невважаючи на те, що я її всіма способами многократно і многообразно штувхав – Ви, я певен, і самі догадуєтесь. Там на ролі генерала господарює тепер Водовозов, сімпатії котрого, що Ви бачили і з його статьї, не на стороні українців. Українці йому, як лідерові трудовиків, ще під час перших двох Дум спати не давали" (Там само. С. 35). 5 грудня (за ст. ст.) 1907 р. редакція надіслала коректу з обіцянкою опублікувати статтю впродовж двох тижнів (Там само. Спр. 303. С. 280). Цю звістку М. Грушевський зустрів з приємністю, але вже 13 січня (за ст. ст.) 1908 р. історик відзначав, що стаття не друкується, напевно ще не маючи відомостей, що з 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. газета перестала виходити (*див. записи за 14–16 грудня 1907 р. та 13 січня 1908 р.*). З'ясувати, чи видрукував автор підготовлену для "Товарища" статтю в іншому виданні, на сьогодні не вдалося.

Джиджора писав про видавничі плян[и] Грінченка і К°. – У листі від 15 (28) серпня 1907 р. І. Джиджора писав про задум С. Єфремова, Б. Грінченка, В. Дурдуківського, Ю. Квасницького та ін. заснувати збірник "Вік", що через відсутність стабільного фінансового забезпечення не було реалізовано (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 136–137). Про цей проєкт І. Джиджора докладно інформував і в наступних кореспонденціях. Про свої агітаційні заходи проти "Віку" писав до М. Грушевського і Є. Чикаленко: "Сими днями мав по щирості розмову з Єфремовим та Матушевським. Я доказував їм, що бажанно, аби українці брали якнайтіснішу участь в ЛНВістнику, єдиному журналі на Україні. Я казав їм, що Ви раз у раз бажали, аби вони обидва стали близче до журнала, але, на жаль, не так вийшло, і тепер «Вік» намагається стати конкуренційним журналом. Що я бачу в сьому потайні заходи Грінченка, який, поборовши гегемонію українофіла Науменка, думав стать на чолі укр[аїнського] руху, але несподівано вернувся на Україну Грушевський і збив всі його сподіванки. Матушевський згодився зо мною навіть в найдрібніщих деталях,

а С[ергій] А[лександрович] почав доводити, що «Вік» і не думає стати журналом, що Грінченко ніякої боротьби проти Грушевського не веде. Ф[едір] Павлович на се зауважив, що С[ергій] А[лександрович] зовсім засліплений впливом Г[рінчен]ка і не бачить сього. С[ергій] А[лександрович] доводив, що він зовсім не під впливом Г[рінчен]ка, а сам Грушевський одштовхнув його од ЛНВ, бо не дав йому висловлюватись вільно і проч." (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 97–98).

20 **[серпня (2 вересня) 1907 р. Криворівня].** Зрана було тепло, з полудня дощ. Рішили їхати. Писав статю до "Тов[арища]" і рецензії. Був Франко перед полуднем – більш приємний, ніж передучора.

21 **[серпня (3 вересня) 1907 р. Криворівня].** Прегарна погода; наші ходили на Жаб'є – замовити фіри, я лишився дома. Ввечері ходив прощатися до Волянських, бо він їде завтра.

22 **[серпня (4 вересня) 1907 р. Криворівня].** Пакувався. Погода прегарна, але я вже впав в Stimmung [настрій (*нім.*)] дороги – все попаковано, нічого нема. Прийшла коректа, але тільки пів-аркуш – уже зі Львова пошлю.

23 **[серпня (5 вересня) 1907 р. Криворівня],** четвер. Збудився рано і зачув дощ, що ся називає – як з відра. Рішилися не їхати. Калитовські поїхали по полудні – дощ надстав. Маринця теж мала досить охоти, але я не згодився, а вона не наставала. День пройшов досить приємно – я лінюхував, зрана читав Калитовський якусь новельку п[р]о <Пьотруся і Мєчуся>, а ввечері – <Ріштку>.

24 **[серпня (6 вересня) 1907 р. Криворівня – Львів].** П'ятниця. Поїхали, невважаючи на дощовий день, і заїхали на 9½ до Косова (їхали 3¼ год.), перебралися й під'їли, завчасу приїхали до Заболотова (перед Заболотовим знову дощ), але потяг наслідком катастрофи віз обходом і приїхали поїздом північним.

25 **[серпня (7 вересня) 1907 р. Львів].** Дощово. Відпочиваємо. Хочу мати сатисфакцію, що зачав VII том, і зачав його нині ж*. За 7 тижнів у Криворівні я зробив теж досить: 2 [статті] "На укр[аїнські] теми", статя для "Товарища", "Богданові роковини", початок про недержавність, "Студії з економ[ічної історії]", коректи сі 20 арк[ушів], статя для "Проблем"*, вставки в VI том, некрольог Бучинського, рецензії для "Зап[исок]" і ЛНВ. Дуже нам сього року Криворівня удалась.

Хочу мати сатисфакцію, що зачав VII том, і зачав його нині ж. – Цей запис надзвичайно важливий для хронології написання сьомого тому "Історії України-Руси", який вийшов

друком 1909 р. у Києві в друкарні П. Барського. Робота над цим томом та вимушені перерви детально зафіксовані в щоденникових нотатках: 25, 28 серпня, 2 вересня, 5–10, 12–13, 16–17, 19, 23–24, 29, 31 жовтня, 2–4, 20–21, 26, 30 листопада, 1, 2–4, 17 грудня 1907 р.; 19, 21, 31 січня, 5, 7, 9, 10, 28–29, лютого, 4 березня, 5–6, 10–11, 22, 24–25, 27, 30 травня, 11 червня, 12–14, 16, 18, 20, 23, 31 липня, 3, 5, 11, 13, 18, 21 серпня, 10, 16, 18, 28–29 жовтня, 1, 2, 4–6, 8, 10–11, 13, 14–16, 18–21, 24, 26–30 листопада, 1–2, 8–9, 11 грудня 1908 р.; 27 лютого (розпочато підготовку до друку), 1, 3, 5, 7, 9–10, 13 березня, 16, 17–20 квітня 1909 р.

Починаючи з 28 травня (за ст. ст.) 1909 р. весь час вченого займала підготовка випуску тому, який він безпосередньо контролював, перебуваючи в Києві аж до завершення друку. 5 та 12 червня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський нарікав: "«Історія» ніяк не вийде, як не підганяю її"; "«Історія» все тягнеться, і се починає мене нервувати". 15 червня "справляв останні коректи", ще не сподіваючись побачити книжку. Радісна звістка занотована 16 червня: "[...] чекав нас Павло Фил[ипович] уже з томом «Історії» [...]. З нагоди виходa «Історії» Саша частував нас тортом в неділю, а тепер у мене випили могорич і побалакали любенько".

Уточнити й доповнити хронологію написання даного тому дають можливість марґінальні нотатки на його рукописі, від якого збереглися кінець III та IV–VIII глави. На берегах охайного з незначними виправленнями тексту, написаного чорним чорнилом (переважно на лицевій стороні аркушів), проставлено такі дати та примітки до них: глава IV: "15 (28) II [1]908"; "29/II [1]908 с[т.] с[т.]"; глава V: "Криворівня, 11 (24)/VI [1]908"; глава VI: "13 (26)/VII [1908] під час великої повени пополудни"; "14 (27)/VII [1908] рано, під час великої повени"; "29/VII с[т.] с[т.] [1908] (другий день малої повени)"; глава VII: "1 (14)/VIII [1908]", "15 (28)/VIII [1]908"; "18 (31)/X [1]908"; "28/X [ст.ст.] [1]908"; "2 (15)/XI [1]908"; "5 (18)/XI [1]908"; "6 (19)/XI [1]908"; глава VIII: "8 (21)/XI; 9 (22)/XI; 10 (23)/XI; 11 (24)/XI; 12 (25)/XI; 13 (26)/XI; 14 (27)/XI; 15 (28)/XI; 16 (29)/XI; 17 (30)/XI; 19/XI (2/XII); 20/XI (3/XII); 21/XI (4/XII); 22/XI ([5/XII]); 24/XI (7/XII); 25/XI (8/XII); 30/XI (13/[XII]); 1 (14)/XII; 11 (24)/XII [1]908" (всі дати цієї глави проставлені червоним чорнилом: цей факт та кількість дат можуть свідчити про особливо напружений темп, в якому працював вчений, та власний контроль за визначеним наперед завданням) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 134, 135, 348, 464, 467, 553, 594, 596, 763, 764, 765, 798, 808, 822, 834, 835, 836, 846, 853, 863, 864, 873, 874, 878, 883, 894, 905, 918, 931, 943, 948, 959, 960, 961, 969, 995, 1003, 1021).

…статя для "Проблем"… – збірник "Формы национального движения в современных государствах" за редакцією А. Кастелянського, до якого впродовж липня 1907 р. М. Грушевський підготував перший нарис "Украинство и социально-политические проблемы момента" (розділ "Россия"), за задумом видавців мав бути першим томом великого видання під назвою "Проблемы политической культуры". Про це повідомляв М. Грушевського у листі від 5 (18) червня 1907 р. М. Славинський, і тому вчений використовує тут цю назву (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 753. С. 24–27). *Див. також записи за 12 липня та 14–16 грудня 1907 р. й коментарі до них.*

26 [серпня (8 вересня) 1907 р. Львів], неділя. Клопіт з Пелехінською історією*, особливо та можливість першого процеса за Scheinkontrakt [фіктивний контракт (*нім.*)], за який згадували в уряді належностей.

Клопіт з Пелехінською історією… – питання з правовим статусом Фонду П. Пелехина, коштом якого було придбано будинок НТШ на Чарнецького, 26, неодноразово розглядалося на засіданнях Виділу Товариства (*див. записи за 27 серпня та 1 вересня 1907 р. та коментарі до них*)**.** Незважаючи на втручання адвоката, справа не була вирішена до кінця року. У звіті НТШ за 1907 р. зазначалося: "До остаточного порозуміння між основателем фонду і Виділом щодо способу його адміністрованя ще не прийшло, а на підставі односторонної поради основателя фонду дійшло до того, що податкові власти вимірили високу переносну таксу на «фундацію», якої в дійсности не було й нема доси, проти чого внесено в своїм часі рекурс. Доси справа ще не полагоджена" (Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 33.

С. 5). Див. також: *Гнатюк В.* Наукове товариство імени Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). 2-ге вид. Мюнхен; Париж, 1984. С. 108–114.

27 [серпня (9 вересня) 1907 р. Львів]. Виходив до гіпот[ечного] банку, "Діла", Союза*, книгарні. Ввечері засід[аннє] Виділу*.

...Союза... – мова про головну фінансову інституцію для всієї кооперації Галичини першої половини XX ст. з осідком у Львові – Крайовий союз кредитовий. Заснований 1898 р. з ініціативи К. Левицького. У 1913 р. союз нараховував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів, його майно сягало 1,1 млн австрійських корон, а фінансові обороти перевищували 100 млн корон.

Ввечері засід[аннє] Виділу. – На засіданні Виділу НТШ 9 вересня (27 серпня) 1907 р. насамперед розглянули чергову проблему, пов'язану з Фондом ім. П. Пелехина: "Відчитано письмо уряду виміру належностей, яким він наложив на «Фундацію П. П. Пелехина» переносну таксу в сумі бл. 20 000 кор[он], і сконстатовано, що такої фундації нема, бо Виділ не приймав фундаційного акту". У цій справі Виділ постановив звернутися до адвоката з метою підготовки та подання позовної заяви до податкових органів проти такого рішення (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 94; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 1–2). *Див. також запис за 1 вересня 1907 р. та коментар до нього.*

Напередодні, 2 вересня (за н. ст.) 1907 р., секретар НТШ В. Гнатюк повідомив М. Грушевському: "Нині прийшло від уряду податкового візваня до Товариства, що до 30 день має заплатити 19 846,40 кор. переносної такси від дарунку Пелехіна на унів[ерситетську] фондацію. В візваню сказано, що проти виміру можна внести рекурс, але гроші без огляду на рекурс мусять бути заплачені, інакше уряд стягне їх примусово. Я роблю копію з документу і посилаю Дутчакови, другу Пелехінови. Саму справу треба відати адвокатови, але котрому?" (Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упоряд., авт. вст., комент. та покажчиків Н. В. Руденко // Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2006. Вип. 16. С. 41). Ця інформація та отримані документи з податкових органів змусили терміново зібратися Виділу НТШ для прийняття рішення у цій справі.

28 [серпня (10 вересня) 1907 р. Львів]. Працюю над VII томом – досить розмахався, і йде добре. Коректа ходила на Криворівню, і тому її не мав якийсь час.

29 [серпня (11 вересня) 1907 р. Львів]. Смутив мою душу Гнатюк, сказавши з слів Сушка – то вже на хвості носить – про "огидну" рецензію Мільковича на I т[ом] "Історії"*. Дуже се мене обійшло. Пополудні прислав і "Руслана" з заповідею*.

...про "огидну" рецензію Мільковича на I т[ом] "Історії". – Йдеться про початок полеміки, розв'язаної професором Чернівецького університету, прихильником москвофільського політичного табору В. Мільковичем у зв'язку з виходом німецькомовного першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського (Лейпциг, 1906). Уже в перших відгуках, зокрема в "Киевской старине", відзначалося, що в цьому виданні "Європа вперше познайомиться так як треба з історією українського народу". Про надзвичайне зацікавлення прадавньою історією Східної Європи загалом та ґенезою українського народу зокрема свідчать численні рецензії та огляди на видання, які подали українські (Іван Франко, Степан Томашівський, Володимир Мількович), польські (Александр Брікнер, Францішек Равіта-Ґавронський та ін.), чеські (Карел Кадлєц, Ян Славік), німецькі (Рудольф Штібе, Отто Гетч, Леопольд Карл Ґетц), румунські (Ніколає Йорґа) вчені. Найнеприхильнішу рецензію

подав дослідник історії Східної Європи українець Володимир Мількович, розмістивши її в авторитетному німецькому часописі: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung / Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1907. Band XXVIII. S. 527–535.

Як відзначає сучасний дослідник полеміки В. Тельвак, у згаданій рецензії впадає у вічі недоречна в академічній дискусії різкість виразів, відчувається роздратування автора. На цю обставину звернув увагу ще в 1912 р. І. Франко у своїх "Причинках до Історії України-Руси": "Відома мені німецька рецензія д-ра Мільковича на перший том «Історії» проф. Грушевського в німецькім перекладі була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкомисно, не то злобно та сторонничо" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 290).

Гостро-критичний виступ В. Мільковича підхопили ідейні опоненти М. Грушевського в Галичині. Особливо активно популяризували критичні оцінки рецензента газети "Руслан" та "Галичанин". На захист праці М. Грушевського виступили С. Томашівський та І. Франко, яким відповідав В. Мількович. Наприкінці жовтня і сам М. Грушевський підготував відповідь німецькою мовою під назвою "Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?", яка була опублікована у тому ж німецькому виданні, що й рецензія Мільковича (1908. Band XXIX. S. 201–215). До ґрунтовної відповіді М. Грушевського його опонент додав свою репліку, надруковану відразу після тексту львівського професора. Підсумовуючи пізніше цю історію, М. Грушевський сприйняв її по-філософськи, про що свідчить його лист до петербурзького колеги О. Лаппо-Данилевського: "[...] эти недружелюбные отзывы, пожалуй, следовало бы ценить даже выше, чем дружелюбные, особенно – голословные комплименты" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 319). Детально див.: *Тельвак В.* Михайло Грушевський *CONTRA* Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX ст.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. пр. К., 2005. С. 255–269; *Його ж.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 681–687; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 75 –100. *Див. також записи за 30–31 серпня, 1–2 вересня, 5–10, 24, 26, 31 жовтня та 1 листопада 1907 р.*

Пополудні прислав і "Руслана" з заповідею. – Особливо активно до поширення відгуків на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського долучився "Руслан", закликаючи до дискусії на своїх шпальтах як критиків, так і самого автора. Цей друкоаваний орган розпочав газетну полеміку передруками перекладів рецензій А. Брікнера, В. Мільковича та Р. Штібе (Руслан. 1907. Ч. 188–195. 22 серпня (4 вересня) – 30 серпня (12 вересня); Ч. 196–201. 31 серпня (13 вересня) – 5 (18) вересня; Ч. 201–203. 6 (19) вересня – 8 (21) вересня). Завершуючи публікацію рецензії А. Брікнера, редакція "Руслана" обіцяла найближчим часом ознайомити своїх читачів також і з критичними судженнями професора Черновецького університету В. Мільковича. Усвідомлюючи дискусійний характер цих публікацій, зауважувала: "Сподіємося побачити відповідь на сю критику, яка вже пішла «в Европу», обох інтересованих осіб, проф. Грушевського і д-ра Франка". Про розвиток цієї полеміки *див. коментарі до записів за 5–10 жовтня, 24, 26, 31 жовтня та 1 листопада 1907 р.*

30 [серпня (12 вересня) 1907 р. Львів]. Попсула мині гумор ся історія з рецензією – може справді яка vernichtend [знищувальна (*нім.*)]. Заходив в унів[ерситетську] бібл[іотеку], але того зошиту нема. Погода поправилася, тепло знову. Емігранти тягом задають клопоти.

31 [серпня (13 вересня) 1907 р. Львів]. Сумні гадки обсідають – як дальше враження від тої песьої рецензії, котрої не можу побачити. Приладив відчит про чільце – діадему*.

Приладив відчит про чільце – діадему. – Даний "відчит" М. Грушевський підготував на основі автентичних предметів ("чілець") зі своєї приватної колекції гуцульщини, зібраної для нього вчителем з села Голови (сучасний Верховинський район Івано-Франківської області) Лукою Гарматієм, який був головним постачальником рідкісних речей гуцульського побуту для львівського професора. Збережене взаємне листування Грушевського та Гарматія – унікальне джерело, яке відкриває перед нами інтереси замовника та фіксує в подробицях результати цих інтересів: детальні списки усіх предметів, зібраних і відправлених на львівську віллу вченого (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2259. Арк. 8–19 (листи М. Грушевського); ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 406 (листи Л. Гарматія). Листи Л. Гарматія опубліковано: *Старков В.* Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 229–260). Цей своєрідний мінікаталог не лише відображає естетичні вподобання Грушевського-колекціонера, а й досить виразно підкреслює професійні зацікавлення вченого. На перший план виходить Грушевський-історик, дослідник народної культури й національних традицій. Так, у кореспонденціях від 18 лютого 1905 р., 5 червня 1905 р. та 26 травня (за н. ст.) 1906 р. Лука Гарматій подав "списи етнографічних предметів Гуцульщини", які він відправив посилками для збірки М. Грушевського. Цей список включав 71-ну позицію (разом з окремими, призначеними для Ф. Вовка) (*Старков В.* Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910). С. 239–242, 246–248). Досить ретельно сільський вчитель пояснював обставини виявлення та можливості придбання тих чи інших речей, місця їх походження, датування тощо.

Не раз Л. Гарматію доводилось виконувати спеціальні замовлення, як-от прохання зібрати колекцію "чілець", які час від часу вже й раніше він надсилав до Львова (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2259. Арк. 12 (лист від 24 серпня (за н. ст.) 1907 р.)). Притому щоразу він зауважував, наскільки важко збирати старі, а тому змушений був виготовляти сам або замовляти нові для обміну: "Дуже тяжко приходить купити «чільце» (чоло – начільник – діядем – вінець з мосяжної бляхи для дівчат на чоло)" (9 січня (за н. ст.) 1904 р.); "Чільця суть з тої причини дорогі, бо треба давати робити нові, а міняти за старі. Робота нових дорога, бо рідко вже хто робить. При тім до чільця прив'язується еще вплив на долю тої, котра в нім вінчатися буде. Чільця держать матери, свої дівочі, для своїх дітий і вонук" (26 травня (за н. ст.) 1906 р.); "Надто посилаю одно дуже старе «чільце» —«gratis». Чільце це украшувало чоло кількадесяти княгинь, кількох родів, в Головах" (1 березня (за н. ст.) 1908 р.) (*Старков В.* Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910). С. 238, 247, 252).

Не маємо відомостей про якусь цілісну колекцію "чілець", зібрану на замовлення Грушевського на 1907 р. Проте ця щоденникова нотатка свідчить, що, скориставшись щонайменше тими, які вже були, а також всіма історичними відомостями, поданими вчителем із Голов, М. Грушевський підготував спеціальний "відчит про чільце – діадему". Цей реферат вчений прочитав на науковому засіданні УНТ у Києві 6 січня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*), хоча, ймовірно, мав намір зробити це ще під час візиту до Києва у листопаді 1907 р. Про це може свідчити тогочасний лист дружини, Марії Грушевської: "Ти забув чільця, вони, мабуть, дуже тобі потрібні, я шукаю оказії до Київа, як не буде скорійшої, то передам через Юр[ія] Лисенка" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 56). Популяризував ці предмети вчений і у своїй "Ілюстрованій історії України", подаючи зображення "чілець гуцульських молодиць" з власної збірки та порівнюючи їх з коронами княгинь XI–XII вв. з Київщини (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911, ілюстр. 103–104 (с. 113)).

1 **[(14 вересня) 1907 р. Львів],** субота. Зрана виходив до бібліотеки – в справі контракту Конецпольского*, який приготовив до відчиту зрана. Але архив замкнений. Пополуд[ні] секція*, Виділ* і Спілка. Вертались, говорили про рецензію, розпочату передруком в "Руслані"*. Показується, що пуста.

…в справі контракту Конецпольского… – йдеться про підготовку доповіді "Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною", яка була прочитана М. Грушевським на першому науковому засіданні Українського наукового товариства у Києві, що відбулося 16 вересня (за ст. ст.) 1907 р. На підставі контракту краківського кашеляна Конецпольського з приводу передачі у 1643 р. в оренду шляхтичеві Длускому Галицької волості, доповідач дав характеристику господарствам заможних дідичів в Україні (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 153). *Див. коментар до запису за 3–30 вересня 1907 р.*

Пополуд[ні] секція… – на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 14 (1) вересня на оприлюднений лист М. Павлика з пропозицією видати акти політичних процесів було прийнято постанову підготувати відповідь адресанту, що історія процесів може друкуватися в "Українсько-руському архіві" з поданням тільки особливо цікавих документів (згадані матеріали у цьому серійному виданні НТШ опубліковані не були). В. Гнатюк запропонував опис бойківського весілля в с. Мшанци Старосамбірського повіту, який ухвалили друкувати в "Матеріалах до українсько-руської етнольогії" (опубліковано в десятому томі (друга частина) у 1908 р.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 73).

…Виділ… – на засіданні Виділу НТШ, що відбулося 14 (1) вересня 1907 р., було прийнято до відома пояснення секретаря Товариства щодо позовної заяви в справі фінансових проблем з Фундацією П. Пелехина, яка не "ввійшла в житє"; зачитано текст петиції до Сейму в справі субвенцій та розглянуто інші поточні питання щодо виплат окремим особам коштів за копіювання документів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 94 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 2). *Див. також запис за 27 серпня 1907 р. та коментар до нього.*

…говорили про рецензію, розпочату передруком в "Руслані". – Виконуючи свою обіцянку, 31 серпня (13 вересня) 1907 р. редакція "Руслана" розпочала публікацію перекладу розлогої рецензії В. Мільковича на німецькомовний том "Історії України-Руси" М. Грушевського. Повний текст побачив світ у числах 196–201 за 31 серпня (13 вересня) – 5 (18) вересня.

2 **[(15 вересня) 1907 р. Львів].** "Мабуть, я щось іззів", і сильна нестравність докучала мині цілий день. Переспався трохи. Прочитав рецензію в "Mitteilüngen"*. Полагоджував ріжні справи, а VII том перервав. Був Лисенко* з Салтичинським*.

Прочитав рецензію в "Mitteilüngen". *– Див. запис за 29 серпня 1907 р. та коментар до нього.*

Був Лисенко… – мова про молодшого брата Миколи Віталійовича Лисенка – Лисенка Андрія Віталійовича (1851–1910). Лікар за фахом. Добровольцем брав участь у російсько-турецькій війні (з 1876 р.) та кругосвітньому морському поході (1881–1882). З 1884 р. завідував лікарнею на Знам'янському залізничному вузлі. Член РУП. 1905 р. за участь в революційному русі заарештований, висланий у Вятку. Завдяки зв'язкам М. В. Лисенка був звільнений, емігрував у Галичину, у 1907–1909 рр. мешкав у Львові, працював у лікарні, в "Літературно-науковому вістнику" опублікував свої мемуари "Між добровольцями 1876 року (Спомини лікаря)" (1909. Т. XLV. Кн. І. С. 106–114). Неодноразово відвідував М. Грушевського, про що свідчать щоденникові нотатки історика за 14, 21 жовтня 1907 р.,

30 травня, 6 грудня 1908 р., 22 лютого, 14 березня, 3 травня, 19 червня (за ст. ст.) 1909 р. 1910 р. нелегально повернувся до Києва, де помер у Святошинській туберкульозній лікарні.

...з Салтичинським. – Під таким прізвищем працював у Львові у страховому товаристві "Дністер" Юрій Тищенко. Після втечі із зали суду над учасниками революційного руху, що проходив у Катеринославі, його нелегально переправили до Галичини. Правдоподібно, це вже була друга зустріч М. Грушевського з Ю. Тищенком, який вже наступного дня прийняв пропозицію обійняти посаду співробітника київської редакції ЛНВ, про що сповістив коротким листом (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 20, 49). Пізніше описав знайомство з львівським професором у спогадах "Михайло Грушевський" (*Тищенко (Сірий) Юрій*. З моїх зустрічей. Спогади. К., 1997. 58–62). У Києві він працював як австрійський підданий з паспортом на ім'я зецера Павла Пилиповича Лаврова, тому і в листах, і в щоденнику згадується М. Грушевським переважно як "Павло Пилипович" або "Лаврів". Із часом "Юр. Салтичинський" стало одним із псевдонімів Ю. Тищенка (за назвою села Салтичія Бердичівського повіту Таврійської губернії, де народився).

3–30 [(16 вересня – 13 жовтня) 1907 р. Київ]. Полишивши на господарстві Івана з Мільцею*, ми виїхали 4/IX і без пригод доїхали. В Богданівці всів до нас Сильвуньо з Ользею*. Розбалакалась до нас якась полтавка, а в Підволочиску признавсь до мене Железнов*, з яким я потім довго балакав в росийському вагоні. В "Ермітажі" не було хат, заїхали до Гладинюка, де нам по "Ермітажі" здалося страшенно брудно, і того ж дня переїхали до Галі* – хоч вона, здається, не дуже радо прийняла сей проєкт. Першу ніч я спав не особливо, потім дуже добре, але Мар[инці] з Кул[юнею] було досить тісно, і невигідно було з прийманнєм сторонніх.

Я зайнявсь Наук[овим] Тов[ариством], зараз же спросив Виділ – на неділю*, розв'язали запитання з членами, внесене Шульгиним – він трохи м[а]б[уть] образився на мене; 14/IX відбули заг[альні] збори, де я без опозиції провів свій плян організ[ації] секцій*, а 16/IX – перше наукове засід[аннє]* яке пройшло досить добре. Неприємно було, що богато людей не вспіло дістатись, а околодочного присутність смутила не одного мабуть.

Вихід ЛНВ затягнувся, бо коректи пішли в цензуру, і Джиджора ледво витягнув їх. Випустили доперва за тиждень*, і тоді зачали форсувати IV том* та застрягли за браком корпусу. Відносини з друкарнею Барского взагалі скисли* й так і не вийшли з тої кислоти аж до самого мого виїзду: управляющій намовляв лишитись, потім скисли тому, що я з иньшими друкарнями переговорював. Барский в неділю, 30/IX, був у мене з управ[ляющім]*, і ми ніби договорились, але відкрилось, що управ[ляющій] в переддень пискував, і се знову окислило. В Сидоряку я рішучо розчарувався* й рішив його вернути. Переговорював з Кульженком* і ин[ьшими].

З Перетцом балакали про катедру* – нічого нового. Він радив побувати у Бубнова і Іконн[икова]. Я зайшов до Іконн[икова]*, заставши його несподівано. Він балакав про всячину, але й словом не згадав про катедру. Се знеохотило мене. Зайшов натомість до Павлуцького*, з к[от]рим

побалакали досить приємно (десь 15-го я був м[а]б[уть] у нього); Перетц на своїм журфіксі познайомив мене з Лободою. Заходив іще до Лявденбаха*, але його не застав, тільки Марію Івановну. До Бубнова не хотілось іти, і Саша не радив. Але зробивши кілька тих візит, розмахався і 25[-го] пішов до нього* – не застав і післав Дмитра з білетом і був 26[-го] – запитатись про формальности конкурса. Розбалакались, познайомив з жінкою; під той час у Гирича трапилась пожежа*, потім 28[-го] я у нього обідав з Леціусом* і Данилевичом*; Леціус з сього поводу пустив між курсистками поголоску, що мої шанси незмірно поправились, а потім навіть розбалакався перед ними, що я, очевидно, давно був знайомим з п[ані] Бубновою. Бубнов 30[-го] віддав мині візиту, потрапив якраз на депутацію від курсисток* – на обопільне здивованнє.

За мою статю про Холмську Русь губернатор наложив кару*, і тому на пораду Синицького пішов до нього 18/IX; досить неприємно було, що Барський не хотів мині дати rendez vous з ним (я хотів уже йти), але потім дав; розбалакались, губернатор просив зайти вечером, і я був 20[-го] – балакали кінець кінцем на тему, чи для українства треба помочи, чи досить толєрования (4 ступені: запрещеніе, благожелательное допущеніе, поощреніе и принужденіе).

Були на отворенню сезона у Садовского*, їздили на Подол купувати всячину. З Джиджорою заходили до Купеческого. Він випросився на 2 тижні додому, по виїзднім я запросив усіх перед обідом на шашлики, що й удалося досить – тільки Саша не прийшов. Дж[иджора] поїхав 15[-го] і нурка дав, і не приїхав, як обіцяв, перед 1/X, а мині без [нього] було досить тяжко з самими непризвичаєними (ще й Лаврова не було досить довго*, а Котика я мусів відставити до показчика*).

…Мільцею… – йдеться про домашню робітницю на віллі Грушевських у Львові Емілію Домбровську. Від 1907 р. вона разом з Грушевськими виїздила на літні вакації до Криворівні (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 882. С. 1–4, 15а).

Сильвуньо з Ользею. – Йдеться про рідного брата Марії Грушевської (Вояковської), багатолітнього пароха в с. Богданівці на Тернопіллі – Сильвестра Сильвестровича Вояковського (1862–1938) та його доньку Ольгу Вояковську (Мочульську; 1888–1967).

…признавсь до мене Железнов… – йдеться про Володимира Яковича Железнова (1869–1933) – економіста, редактора, громадського діяча. Випускник, згодом професор Київського університету (до початку 1907 р.) та низки вищих шкіл у Москві, член редакції "Энциклопедического словаря Гранат". У 1905 р. разом з О. Саліковським був відповідальним редактором газети "Киевские отклики", де друкувалася стаття М. Грушевського "К польсько-украинским отношениям в Галиции".

…того ж дня переїхали до Галі… – від весни 1907 р. до липня 1908 р. мати Михайла Сергійовича Грушевського, Глафіра Захаріївна, та його сестра, Ганна Сергіївна Шамраєва, з дітьми мешкали у будинку № 111 по вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині – вул. Саксаганського, 111). Під час своїх візитів до Києва вчений гостював та епізодично проживав у матері та сестри (ЦДІАК України. Ф. 1253. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 14, 36; Спр. 284. Арк. 9, 10, 11; Спр. 287. Арк. 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 222; Спр. 1426. Арк. 55, 58, 60; Спр. 1432. Арк. 39, 41, 42). Як пам'ятка історії будинок значиться у виданні: Звід пам'яток історії та культури

України (Том "Київ". Кн. І, ч. 3). К., 2011. С. 1124. У 2013 р., не зважаючи на протести громадськості, будинок знесений.

Я зайнявсь Наук[овим] Тов[ариством], зараз же спросив Виділ – на неділю… – засідання Ради УНТ відбулося 9 (22) вересня 1907 р. У зв'язку з відмовою Я. Шульгина виконувати обов'язки секретаря Товариства для їх виконання обрано І. Стешенка (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 152). Інших відомостей про це засідання не виявлено, оскільки протоколи Ради УНТ почали вести пізніше, з 26 вересня (за ст. ст.) 1907 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 2).

14/IX відбули загальні збори, де я без опозиції провів свій плян організ[ації – секцій… – треті загальні збори УНТ відбулися 14 (27) вересня 1907 р. у приміщенні Музично-драматичної школи М. В. Лисенка (вул. Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 15; будинок не зберігся) за участю 14-ти членів. Першим питанням порядку денного був вибір закритим голосуванням 10-ти нових дійсних членів Товариства. Ними стали: Г. Берло, В. Доманицький, О. Колесса, М. Комаров, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, О. Русов, С. Смаль-Стоцький, М. Сумцов, С. Томашівський. Далі розглянуто питання про заснування бібліотеки, комплектування якої за відсутності коштів запропоновано залагодити шляхом передачі до книгозбірні власних праць членів Товариства та пожертв. Обов'язки бібліотекаря за згодою покладено на М. Біляшівського. Далі секретар УНТ І. Стешенко зачитав протокол першого зібрання (29 квітня (за ст. ст.) 1907 р.), а О. Грушевський – другого (25 травня (за ст. ст.) 1907 р.), на якому присутні ознайомилися з надісланою зі Львова доповіддю голови М. Грушевського про організацію наукової діяльності Товариства та створення секцій (доповідь видрукувана в газеті "Рада" (1907. № 121. 27 травня. С. 1). Оскільки на другому засіданні дискусія пройшла без доповідача, прийняття рішень перенесли на наступне зібрання. Саме тому 14 вересня (за ст. ст.) 1907 р. М. Грушевський ще раз зачитав свою доповідь та подав пояснення щодо тих позицій, які викликали дискусію на попередніх загальних зборах. Після обговорення було прийнято план заснування секцій: історичної, філологічної та природничої (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 14–17; Третє загальне зібрання Українського наукового товариства // Рада. 1907. № 209. 16 вересня. С. 3; Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 150–151; *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Там само. С. 3–15).

…а 16/IX перше наукове засід[аннє]… – наукову діяльність УНТ Рада товариства вирішила реалізувати, насамперед, у наукових засіданнях, які планувалося проводити двічі на місяць. На першому науковому засіданні, що відбулося 16 (29) вересня о 18 год. в приміщенні Музично-драматичної школи М. В. Лисенка, було прочитано реферати М. Грушевського ("Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною") та І. Стешенка ("Марко Вовчок і його українські твори"). У своїй доповіді І. Стешенко висловив думку, що художній український колорит творів письменниці належить її чоловікові – О. Маркевичу. Це викликало жваву дискусію, в якій взяли участь Б. Грінченко, М. Грушевський та ін. (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 152–153). Загалом у 1907 р. відбулося 6 наукових засідань, на яких заслухано 12 рефератів (*Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 11).

Випустили доперва за тиждень… – за даними київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі спарена VIII–IX книжка ЛНВ вийшла 17 вересня (за ст. ст.) 1907 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 130).

…тоді зачали форсувати IV том… – готуючись до приїзду до Києва, М. Грушевський 27 серпня (9 вересня) 1907 р. давав настанови І. Джиджорі: " На 5–6/IX, себто на мій приїзд, Сидоряк має приготовати багато зецерів, багато корпусу (приміток etc. буде аркушів на 5), і тоді форсовно буде складатися IV том, поки я буду в Київі яких три тижні, щоб його скінчити й випустити" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 151). Проте історик

повернувся до Львова, так і не дочекавшись виходу тому, який побачив світ невдовзі, не пізніше 16 жовтня (за ст. ст.) 1907 р.

Завершальні акорди виходу розширеного видання четвертого тому випали вже Юрію Тищенку, а Іван Джиджора повернувся до улюбленої справи – наукових студій Гетьманщини. "В середу по обіді «Історія» вийде з друку", – писав до Львова 9 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. Ю. Тищенко (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 50). Наступною середою після 9-го було 16 жовтня, яке можемо вважати днем виходу у світ доповненого й розширеного четвертого тому "Історії України-Руси". У той самий день, 9 жовтня, Ю. Сидоряк писав М. Грушевському, що 10 жовтня буде надруковано останні 8 сторінок тому (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 73). Повідомлення, що "за кілька день" вийде четвертий том "Історії України-Руси" в розширеному другому виданні, ще 5 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. на першій сторінці вмістила газета "Рада". Ймовірно, забігаючи наперед, 12 жовтня вона повідомила про вихід з друку даного тому, а вже від 16 жовтня аж до середини листопада майже щотижня в газеті повторювалася ця новина (19, 27, 30 жовтня; 3, 4, 7, 9, 16 листопада). До Львова примірники нового видання надійшли 30 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., розвіявши занепокоєння вченого (*див. запис за цей день*). *Див. також запис за 18 березня 1907 р. та коментар до нього.*

Відносини з друкарнею Барского взагалі скисли... – після перенесення "Літературно-наукового вістника" до Києва на початку 1907 р. його книжки, а також видання Українсько-руської видавничої спілки, "Історія України-Руси" та інші праці М. Грушевського друкувались у "Друкарні Петра Барського" (за бланком: "Петр Барский в Киеве. Главная контора. Типография, литография. Фабрика конторских книг. Словолитня. Фирма существует с 1723 года"), що було зазначено у свідоцтві про видання журналу (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–2). Друкарня містилася за адресою: Хрещатик, 40 (будинок не зберігся). Після самогубства улюбленого старшого сина Олександра його батько, Петро Олександрович Григорович-Барський (1822–1907), "впал в помешательство", відійшов від справ і їх успадкував молодший син Костянтин Петрович Григорович-Барський. Окрім друкарні, йому належав також найбільший паперовий магазин у Києві. "То була звичайна собі московська друкарня, досі нічого українського не друкувала. Складачі по-українськи складали поволі, бо не вміли читати рукописів і робили безліч помилок", – згадував пізніше багатолітній завідувач видавничими справами Михайла Грушевського у Києві Юрій Тищенко (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997. С. 33).

У своїх листах до М. Грушевського працівники київської контори та редакції ЛНВ неодноразово нарікали на непорозуміння з друкарнею. Ці непорозуміння стосувалися неякісного складання та зволікання з друком. Київські складальники причисляли українську до іноземних мов і вимагали значного підвищення оплати у порівнянні з російськими текстами, на що скаржився у листі до М. Грушевського направлений зі Львова складач Ю. Сидоряк (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 18; лист від 9 березня (за ст. ст.) 1907 р.). На занадто високі рахунки нарікав пізніше Ю. Тищенко.

Вдавалалася друкарня і до зловживань – друку понад визначений наклад зайвих примірників, зокрема четвертого та шостого томів "Історії України-Руси", для реалізації їх без відома замовника (*див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*). Власник друкарні К. Барський, зі свого боку, нарікав на несвоєчасну сплату рахунків. Так, повідомляючи про завершення друку VI книжки ЛНВ, 20 червня (3 липня) 1907 р. складач Ю. Сидоряк писав до М. Грушевського, що управитель друкарні довірчо передав йому незадоволення власника друкарні К. Григоровича-Барського затримкою оплати. В разі непогашення заборгованості впродовж 3-х днів він наказав призупинити складання наступної книжки ЛНВ, тому Ю. Сидоряк передавав прохання управителя прислати хоча б 200 руб., бо "Барський любить додержати слова" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. С. 42). 5 (18) липня 1907 р. вже сам власник друкарні К. Григорович-Барський звернувся з листом у цій справі до М. Грушевського. Він просив прислати 300 руб. в рахунок видрукуваних 17-ти аркушів четвертого та шостого томів "Історії України-Руси" та 173 руб. 17 коп., недоплачених за XXXVIII том (Кн. VI) ЛНВ. Наприкінці листа нагадував, що всі роботи друкарня виконує виключно за готівку, про що було попереджено при розміщенні замовлення (Там само. Спр. 97. Арк. 11). У відповідь М. Грушевський повідомив про свої розпорядження

щодо згаданих виплат, але водночас висловив здивування вимогами власника друкарні (Там само. Арк. 21).

Всі ці непорозуміння спричинилися до розірвання угоди, про що К. Григорович-Барський повідомив М. Грушевського: "В силу нашего условия, настоящим предупреждаю Вас, что издаваемый «Литературно-Науковый Вестник» я печатать больше не буду, поэтому эту работу, с 1 января 1908 года, прошу передать другой типографии" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 12; лист від 23 листопада (за ст. ст.) 1907 р.). Наприкінці січня 1908 р. М. Грушевський подав до київського губернатора заяву про перенесення друку ЛНВ до друкарні Першої київської артілі друкарської справи (Там само. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9–10; ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 142), але "Історія України-Руси" й надалі виходила з друкарні П. Барського.

Барский в неділю, 30/IX, був у мене з управ[ляющім]. – Управителем друкарні на той час був П. Михайловський.

В Сидоряку я рішучо розчарувався… – йдеться про складача Юрія Сидоряка, направленого на початку 1907 р. зі Львова для складання четвертого та шостого томів "Історії України-Руси" М. Грушевського та організації цієї роботи спільно з київськими друкарями. Як відзначав Ю. Сидоряк у своїх листах до М. Грушевського, він мав двадцятилітній досвід у друкарстві, перед виїздом до Києва працював зецером у львівській газеті "Діло" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. С. 80**).** У листопаді 1906 р. відвідав М. Грушевського і зголосився поїхати до Києва (*див. запис за 3 листопада 1906 р.*). У своїх листах детально інформував про підготовку томів до друку, подавав фінансові звіти, описував умови праці, зокрема незадовільну роботу київських зецерів, помилки яких доводилося виправляти львівському майстрові. Окрім "Історії України-Руси" він складав книжки ЛНВ та займався коректою часопису. Розлогі листи Ю. Сидоряка відтворюють непростий процес підготовки до друку четвертого та шостого томів "Історії України-Руси". З часом під впливом відомостей про його роботу у Києві, які подавав у своїх листах І. Джиджора, у щоденнику М. Грушевського починає звучати незадоволення роботою Ю. Сидоряка (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 81, 87, 93–94, 110–112, 118–120, 122, 124, 132–133, 139, 144). У середині грудня 1907 р. Ю. Сидоряк передав справу київським складачам та повернувся до Львова. З від'їздом досвідченого друкаря проблем з підготовкою до видання шостого тому "Історії України-Руси" та ЛНВ стало ще більше, і М. Грушевський пошкодував, що відкликав досвідченого працівника (*див. запис за 8–11 грудня 1907 р.*). Після повернення до Львова Ю. Сидоряк намагався отримати попереднє місце в газеті "Діло", в чому просив підтримки у М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 74, 77, 82).

Переговорював з Кульженком… – йдеться про перемовини М. Грушевськогго з відомою київською "Друкарнею і фотолітографією «С. В. Кульженко»" про можливість співпраці: друк ЛНВ та праць самого історика. Після смерті Степана Кульженка з листопада 1906 р. друкарня перейшла до синів – Василя, Михайла та Олексія. Фактичним управителем став старший син Василь, якому батько ще з 1904 р. передав справу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 474–534; Спр. 97. Арк. 4).

З Перетцом балакали про катедру… – *див. запис за 10 серпня 1907 р. та коментар до нього, а також записи за 16 серпня, 11 листопада 1907 р., 29 квітня 1908 р.*

…зайшов до Іконн[икова]… – на той час В. Іконников мешкав за адресою: вул. Гімназична (нині – Леонтовича), 7.

Зайшов натомість до Павлуцького… – йдеться про мистецтвознавця, ординарного професора кафедри теорії та історії мистецтв Університету св. Володимира Павлуцького Григорія Григоровича (1861–1924). На той час він мешкав за адресою: вул. Микільсько-Ботанічна, 7 (будинок не зберігся).

Заходив іще до Лявденбаха… – йдеться про фізіолога й фармаколога, ординарного професора кафедри фармакології медичного факультету Університету св. Володимира Юлія Петровича Лауденбаха (1863–1908), який мешкав на вул. Кузнечній (нині – вул. В. Антоновича), 14.

…пішов до нього… – декан історично-філологічного факультету Університтету св. Володимира Микола Михайлович Бубнов мешкав на той час на вул. Караваєвській (нині – Льва Толстого), 17.

…у Гирича трапилась пожежа… – йдеться про друкарню "Товариства М.О. Гирич" (вул. Трьохсвятительська, 14; нині – вул. Десятинна, 4), де 1907 р. друкувалася газета "Рада".

…обідав з Лецiусом… – Лецiус Йосиф-Ернест Андрійович (1860–1931) – професор класичної філології Університету св. Володимира (1885–1911), директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1913–1914). Один з небагатьох професорів історично-філологічного факультету Київського університету, який підтримав як ідею заснування українських кафедр в університеті, так і кандидатуру М. Грушевського під час конкурсу на заміщення вакантної посади професора кафедри російської історії.

…Данилевичом… – йдеться про українського історика, археолога, нумізмата, музеолога Василя Юхимовича Данилевича (*див. коментар до запису за 18–24 червня 1907 р.*).

…на депутацію від курсисток… – йдеться про депутацію слухачок Вищих жіночих курсів, які солідаризувалися з українськими студентами Університету св. Володимира та звернулися до М. Грушевського з проханням подати свою кандидатуру на конкурс по заміщенню кафедри російської історії Університету св. Володимира, зібравши під своєю заявою 387 підписів. Цю заяву депутація передала М. Грушевському 30 вересня (13 жовтня) 1907 р.

За мою статю про Холмську Русь губернатор наложив кару… – йдеться про статтю "Повернення Холмщини" (Рада. 1907. № 204. 8 вересня. С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 33–34). Документи Київського тимчасового комітету в справах друку підтверджують, що 12 вересня (за ст. ст.) 1907 р. за цю публікацію редактор "Ради" М. Павловський був оштрафований на суму 100 руб. (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 14).

Були на отворенню сезона у Садовского… – 15 вересня (за ст. ст.) 1907 р. українська трупа М. Садовського відкрила сезон в Театрі товариства грамотності виставою "Суєта" за п'єсою І. Карпенка-Карого.

…ще й Лаврова не було досить довго… – у вересні 1907 р. М. Грушевський направляє до Києва Ю. Тищенка з паспортом на ім'я Павла Пилиповича Лаврова, який завідував конторою та книгарнею ЛНВ, а також всіма видавничими проєктами історика до кінця 1913 р. 3 (16) вересня 1907 р., прийнявши пропозицію М. Грушевського, він писав: "З великою подякою прийму посаду в ЛНВ. Всі сили приложу, щоб справити Ваше довірє". А вже 6 (19) жовтня 1907 р. з головою поринув у видавничі проблеми, завершуючи друк четвертого тому "Історії України-Руси", прискорюючи вихід у світ шостого тому та чергових книжок ЛНВ (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 49–50). Детально див.: *Тищенко (Сірий) Ю.* У Києві біля "Літературно-наукового вісника" // *Його ж.* З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997. С. 11–48; *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. // Науковий збірник Української Вільної Академії Наук у США. Нью-Йорк, 1953. С. 115–126; Листування Михайла Грушевського. Т. 6.

…а Котика я мусів відставити до показчика. – Йдеться про Котика Михайла (справжнє ім'я Леопольд Лукич Будай), який нелегально перебував у межах Російської імперії. 31 травня (за ст. ст.) 1907 р. звернувся до М. Грушевського: "Даруйте і простіть, що осміляюсь писати Вам цього листа. Прошу яку роботу в конторі «Л.Н.В.», пр[іміром]: коректу, експедицію або що за маленьку плату. До цього часу був я в книгарні «Україна», а що зараз літо, книжки не так багато ідуть на провінцію – нема роботи. Надіюсь, що будете ласкаві і добрі відписать" (*Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) //Український археографічний збірник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 593–630). Заручившись рекомендацією І. Джиджори, М. Грушевський погодився на його кандидатуру. З червня 1907 р. М. Котик почав освоювати фах коректора та виконував інші обов'язки в редакції ЛНВ. Саме з ініціативи І. Джиджори він отримав завдання готувати покажчик до четвертого тому "Історії України-Руси". 27 серпня (9 вересня) 1907 р. М. Грушевський писав до

Києва: "Показчик до IV т[ому] треба скоро – до 25/IX с[т.] с[т.] найдальше, тому я подав той спосіб яко скорший. Як Котик має енергії, то нехай зробить Вашим рецептом. Але щоб поспів на час" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 151). Проте у недосвідченого працівника не вистачило не лише енергії, а насамперед досвіду, тому М. Грушевський і відсторонив його від цієї роботи.

1–4 [(14–17) жовтня 1907 р. Київ]. Я хотів виїхати 2/X, щоб викладати в четвер, але се не удалось, бо дуже богато було до полагодження, та й надія була – може IV том вийде при мині*. Але надія ся не збулась. 1/X відбули друге засіданнє Наук[ового] тов[ариства]*, на яке приїздив Саша і відібрав свій реферат у Нестора. Перед тим були у нас Лявденбахи і задержали нас трохи. Засіданнє удалось. На заг[альних] зборах, що були потім*, було досить замішано, і вийшов спір з Стешенком про публичні лєкції – він настоював, аби скорше*. Неприємний був візит Бородая* 2/X – зберав гроші на "Слово". 3/X була у мене "депутація студентів" – Винниченко і Залізняк*. Щодня заходив до Перетца, що лежав хорий. Холера стала збільшатись*, і нас трівожила поголоска про карантин. На виїзднім двічи приходив Чик[аленко] і розстроїв песимістичними прогнозами для ЛНВ та хаяннєм статі Джиджори про "Освобожденіє"*. А Леонтович, що мав мині уладити rendez vous з Семиренком, нагло втік, і я, видавши свої гроші на покритє рахунків ЛНВ й ин[ьших] в надії на субсидії, про які він сам стільки разів знімав розмову, зістався без покритя.

…може IV том вийде при мині. – Насправді том вийшов лише 16 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. *Див. коментар до запису за 3–30 вересня 1907 р.*

1/X відбули друге засіданнє Наук[ового] тов[ариства]… – на засіданні було зачитано витяги зі споминів Ганни Барвінок про Марка Вовчка, а також доповідь В. Доманицького "Нові матеріали про Марка Вовчка". На підставі отриманого після смерті письменниці листування та окремих її українських творів дослідник доводив, що автором цих творів була Марко Вовчок, а не її чоловік. Це обґрунтовування викликало дискусію, зокрема Б. Грінченко та І. Стешенко заперечували аргументи та висновки В. Доманицького. У дискусії взяв участь і М. Грушевський (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 153; *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Там само. С. 11).

На заг[альних] зборах, що були потім… – на четвертих загальних зборах УНТ, що відбулися 1 (14) жовтня за участю 14-ти членів, обрали п'ятого члена Ради – О. Грушевського, дійсних членів Товариства – А. Качаловського, А. Лободу та М. Страдомського. Даний щоденниковий запис дає додаткові відомості про хід зборів, які відсутні у протоколах та скупих хронікальних звітах (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 18; Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 151).

…спір з Стешенком про публичні лєкції – він настоював, аби скорше. – Йдеться про публічні лекції, які паралельно з науковими засіданнями були організовані УНТ. Підсумовуючи перший рік діяльності Товариства, М. Грушевський писав: "В осени 1907 р. уряджено дві серії таких лекцій. М. С. Грушевський прочитав дня 10, 12 і 15 падолиста серію лекцій про «Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI в.», і вони зібрали дуже показну і уважну авдиторію. І. М. Стешенко прочитав д. 25/XI, 30/XI і 4/XII лєкції про «Українських шестидесятників». Третя серія, оголошена О. С. Грушевським, за недостачею часу була ним відложена на пізнійше – відбулася по новім році"

(*Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 11–12). *Див. записи за 8–10, 12, 15 листопада 1907 р.*

…візит Бородая… – мова про громадського діяча, бандуриста, знавця кобзарської справи, інженера за фахом Бородая Олександра Івановича (1844–1919). У 1870-х роках емігрував до США. Після повернення в Україну брав участь у громадському житті, викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка.

…3/X була у мене "депутація студентів" – Винниченко і Залізняк. – 2 (15) жовтня 1907 р. відбулися збори українського студенства Університету св. Володимира, на якому заслухали звіт про діяльність української громади за минулий академічний рік, зачитали та ухвалили статут для подальшого затвердження радою професорів. Також прийняли рішення направити депутацію до М. Грушевського з проханням подати заяву до Київського університету про участь у конкурсі на зайняття посади професора кафедри російської історії. Саме про цю депутацію й занотував М. Грушевський та повідомила "Рада" (Рада. 1907. № 224. 5 жовтня. С. 3).

Холера стала збільшатись… – у цей час київські часописи подавали щоденні повідомлення про епідемію в Україні холери, кількість жертв, запобіжні заходи.

…хаяннєм статі Джиджори про "Освобожденіє". – Йдеться про статтю: *Джиджора І.* Українська справа на тлі сучасного визвольного руху. Рец. на публ.: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. 291 с. // Рада. 1907. № 209. 16 вересня. С. 2–3.

5–10 [(18–23) жовтня 1907 р. Львів]. Доїхали добре, ще і з протекцією Теслі*. Тут застали подібну суху погоду, як у Київі, дома ж все в порядку. Прийшов зараз Том[ашівський] і оповів про свою полеміку з Мільков[ичем]* і досить розстроїв мене, пригадавши мині сей поганий епізод. В суботу, 6[-го], я викладав; поробив і повідсилав коректи, поробив коректи ЛНВ, полагодив листи. Спішив приступити до "Історії", т[ому] VII, але дуже тяжко було розмахатись серед сих усяких дрібних клопотів і справ, і міг се зробити тільки 10/X, в середу. В понеділок вийшов у мене піві[м]провізований конвентикель – був Фр[анко], Гнат[юк], Том[ашівський] і Цегельский, укладали лист до "Mitteil[ungen]"*, потім говорили про "Діло", політику etc. В середу було засід[аннє] Виділу*, але Фр[анка] не було, і не можна було порушити справу перенесення до Ак[адемічного] дому*, яку я хотів, а Том[ашівський] хотів порушити справу виключення Барв[інського] і забув*. Джиджору я вирядив ві второк до Волочиска*, по довгих міркованнях.

…з протекцією Теслі. – Імовірно, йдеться про громадсько-політичного діяча, депутата І Державної думи Російської імперії, публіциста Андрія Юхимовича Теслю.

Прийшов зараз Том[ашівський] і оповів про свою полеміку з Мільков[ичем]… – С. Томашівський першим відгукнувся на рецензію В. Мільковича на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського. У відповідь на публікацію в газеті "Руслан" перекладів рецензії самого В. Мільковича, а також А. Брікнера та Р. Штібе, С. Томашівський став на захист свого вчителя і подав обширну статтю "Злість і Зависть («Руслан» і проф. Мильковичъ)" (Діло. 1907. Ч. 205, 206, 208). Категоричність С. Томашівського викликала черговий виступ В. Мільковича, який продовжив газетну полеміку гострою "Відповіддю напасникам" (Руслан. 1907. Ч. 214. 23 вересня (6 жовтня). С. 1–3). Власне, про цю відповідь і оповідав С. Томашівський. Насправді ж полеміка не закінчилась, її продовжив

І. Франко статтею "Ще в справі одної рецензії та рецензентів" (Діло. 1907. Ч. 253. С. 1). Останнє слово волів залишити за собою В. Мількович, подавши "Ще одну відповідь моїм напасникам" (Руслан. 1908. Ч. 1. С. 4–5). Детально див. *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 91–95. *Див. також наступний коментар та записи за 29–31 серпня, 1–2 вересня, 24, 26, 31 жовтня та 1 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

…укладали лист до "Mitteil[ungen]"… – дізнавшись 29–31 серпня (за ст. ст.) 1907 р. про "огидну" рецензію В. Мількoвича на німецькомовний том "Історії України-Руси" та прочитавши її 2 вересня, М. Грушевський повернувся до цієї неприємної справи вже після місячного перебування у Києві. Його першою реакцією став згаданий лист до Освальда Редліха – редактора наукового часопису "Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", де було опубліковано критику В. Мількoвича (*див. запис за 29 серпня 1907 р. та коментар до нього*). Зміст листа на сьогодні невідомий. Проте відповідь редактора "Mitteilungen" не забарилася, бо вже 20 жовтня (за ст. ст.) М. Грушевський запросив І. Франка і С. Томашівського ознайомитись з листом О. Редліха (*див. запис за 20 жовтня 1907 р.*). Листи О. Редліха до М. Грушевського за 1907–1908 рр. зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 713. Наступним кроком М. Грушевського стала його відповідь В. Мількoвичу: *Hruschewskyj M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck, 1907. 1908. Band XXIX. S. 201–215 (*див. записи за 24, 26, 31 жовтня, 1 листопада 1907 р.).*

В середу було засід[аннє] Виділу… – ***з***гадане засідання Виділу НТШ відбулося 23 (10) жовтня. Присутні на ньому члени взяли до відома, що адвокат вніс три подання у справі стягнення з Товариства переносної такси від фонду П. Пелехина. Постановлено просити адвоката укласти для П. Пелехина проєкт відклику фондаційного акта та надіслати його до Петербурга. Також заслухано повідомленння про вихід друком "Українсько-руського архіву", "Етнографічного збірника", "Хроніки" та ухвалено відповідні виплати. Референтом музею вибрано Ф. Колессу. Прийнято постанову про оголошення конкурсу на допомогу з фонду А. Бончевського. Ухвалено вислати подяку Р. Заклинському за подаровані Музею НТШ бронзовий серп, шолом, шаблю та спис (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 94 зв. – 95 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 2).

…не можна було порушити справу перенесення до Ак[адемічного] дому… *– див. запис за 14 і 21 жовтня 1907 р. та коментарі до них.*

...Том[ашівський] хотів порушити справу виключення Барв[інського] і забув. *– Див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1907 р.*

Джиджору я вирядив ві второк до Волочиска… – йдеться про спробу М. Грушевського організувати транспортування українських книжок з Києва через Збруч без сплати мита та про відкриття складів і книгарень. Для з'ясування таких можливостей і налагодження контактів він направив І. Джиджору. У своїх листах (17 (30) жовтня 1907 р. зі Скали-над-Збручем, 18 (31) жовтня 1907 р. з Богданівки) І. Джиджора подавав докладний звіт про свою подорож: "Здаю справу з моєї дотеперішної експедиції. В Чернівцях я мусів задержатися аж до вторка, звідки просто поїхав сюда. На лихо не можу досі похвалитися особливими результатами моїх заходів в справі перевозу книжок. Діло в тім, що за останні 2 роки контрабанда книжок підупала, а то навіть зовсім устала, і через те пірвалися всякі зносини і розв'язалися зорганізовані постійні підприємства перевозу книжок. Друге те, що наша справа має зовсім инший характер, а власне що вона коммерційна, так що надзвичайно важко так діло наладити, аби перевіз книжок контрабандою оплачувався. Ані Модест Левицький, ані тим менше Лукіянович мені нічого не помогли. Лукіянович мене в додатку ще старався відмовити від сеї справи, твердячи, що жиди, які поки що для мене ultimum refugium [останній прихисток (*латин.*)], напевно мене видадуть в руки властий, хоч я тому не зовсім вірю. […] Зате в Скалі пішло фатально, ані думати не можна, щоб сюди перевозити книжки; т. є. перевезти можна, але се обійшлось би далеко дорожше, ніж цло виносить. Тепер їду в Підволочиска і буду там пробувати, а в Київі буду ждати, що зроблять Чернівці […]. Дуже прикро, що не вигоріло" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 155, 156). Побував І. Джиджора і в інших прикордонних пунктах, з'ясовуючи

обставини та місця, через які можна було б переправляти книжки. Налагодити непросту справу – "перепачковувати легальні книжки, щоб на них ще заробити" – без відповідного досвіду та належної підтримки І. Джиджорі не вдалося.

11 [(24) жовтня 1907 р. Львів]. Виклади – від них мині знов б'є кров до лиця, тим більше що я читаю plena voce [на повний голос [*латин.*)]. Ввечері факультет (Каленбах* про "молодіж польську" університета), потім спілка "Діла" – безплідне й неінтересне засіданнє.

…Каленбах… – Калленбах Юзеф (Kallenbach Józef; 1861–1929) – історик літератури, видавець джерел. Докторат (1884) та габілітацію (1887) здобув в Ягеллонському університеті. Професор університету у Фрайбурзі (1889–1901), професор польської мови та літератури у Львівському (1904–1915) та Варшавському університетах (1915–1916), Університеті імені Стефана Баторія у Вільні (1919–1920), Ягеллонському університеті (від 1920, у 1928–1929 – ректор). Директор Бібліотеки Ординації Красінських у Варшаві (1901–1904) і Музею Чарторийських у Кракові (від 1921). Член-кореспондент (1893), дійсний член (1906) Академії знань у Кракові. Голова Літературного товариства ім. А. Міцкевича (1908–1918).

12–13 [(25–26) жовтня 1907 р. Львів]. Не було звістки про київський процес, непокоївсь – може програли*, але вже є. Джиджора вернувся ні з чим, і я висилаю його вдруге* – вже в tournée, починаючи від Черновець. Роблю коло т[ому] VII, але все ще страшенно перешкоджають ріжні иньші дрібниці. Відбули засід[аннє] секції*, і по ній була розмова – висловив я свої жалі Фр[анкові] і Гнат[юкові] (зачав рано перед Франком); Гнатюк відгризався, Том[ашівський] взяв ролю примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлась наша фамілія, Фр[анко] водиться собі з Сушком*, к[от]рий далі веде свою фронду – випросився у комісії, аби не екзамінуватися у мене.

Не було звістки про київський процес, непокоївсь – може програли. – 9 (22) жовтня 1907 р. Київський окружний суд без участі присяжних засідателів розглянув скаргу М. С. Грушевського на редактора-видавця газети "Закон і правда" Б. М. Юзефовича, кваліфікувавши висловлювання в опублікованому 7 квітня (за ст. ст.) 1907 р. "Письме в редакцию. По поводу признания г. Василенка" як "злословие и брань"(*див. запис за 7 квітня 1907 р. та коментар до нього*). Інтереси львівського професора представляв відомий київський адвокат М. М. Ізвєков. Присутній на судовому засіданні Б. М. Юзефович не визнав себе винним, відмовився від примирення та не погодився назвати ім'я анонімного автора "Письма в редакцию". Адвокат М. Грушевського заявив, що він залишає поза увагою ту частину статті, яка по суті є політичним доносом, а наголошує лише на образливому висловлюванні на адресу його підзахисного: "ученый лгун, с нахальной смелостью, не моргнув бровью, извращающий прямой смысл памятников". Захисник Юзефовича доводив, що даний вираз має розцінюватися в аспекті свободи критики, а не кримінальної відповідальності. Однак суд кваліфікував опубліковані вислови як "злословие и брань", визнав Б. Юзефовича винним та виніс вирок: 10 руб. штрафу та 3 доби арешту. 16 (29) січня 1908 р. Київська судова палата розглянула апеляцію редактора-видавця газети "Закон і правда", який обґрунтовував клопотання про скасування присуду тим, що звинувачення проти нього могло бути порушено лише за фактом наклепу. Судова палата скасувала присуд окружного суду та виправдала Б. Юзефовича (ЦДІАК України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1758; К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. К., 1908. С. 20–35). Про хід

справи М. Грушевського інформував у листах адвокат М. М. Ізвеков (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 503). *Див. також запис за 24 лютого 1908 р. та коментар до нього.*

Джиджора вернувся ні з чим, і я висилаю його вдруге… – відомості про першу невдалу поїздку І. Джиджори в справі налагодження нелегального перевезення книжок через кордон містять його листи від (17 (30) та 18 (31) жовтня 1907 р. (*див. коментар до запису за 5–10 жовтня 1907 р.*). Листів зі звітами про згадану наступну поїздку не виявлено. Можливо, це було зроблено в усній формі при зустрічі у Львові.

Відбули засід[ання секції]… – засідання Історично-філософічної секції відбулося 26 (13) жовтня за участю М. Грушевського, С. Томашівського та І. Франка. На ньому М. Грушевський запропонував до друку "Оповіданє очевидця про смерть І. Гонти" як четверту частину матеріалів до Коліївщини та зреферував статтю Олександра Грушевського "Маловідома стаття М. Костомарова з р. 1846", яку ухвалено друкувати в "Записках НТШ" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 73 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 6). Запропоновані праці опубліковані в "Записках НТШ" (1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 94–96; С. 161–164).

Фр[анко] водиться собі з Сушком... *– див. коментар до запису за 1 січня 1905 р.*

14 [(27) жовтня 1907 р. Львів], неділя. Цілий час сей гостювали Оліня з Людкою*, нині поїхали; був вчора й Мілько*. Я заходив вчора до Ак[адемічного] д[о]м[у] і оглядав з Пежан[ським] і Козлов[ським], нині з Гнатюком, Том[ашівським] й Іванчуком, і обговорили перенесеннє*. Ввечері був Андрій Лисенко*. Я взявся до редакційної статі для ЛНВ*.

Цілий час сей гостювали Оліня з Людкою… – Йдеться про старшу сестру Марії Грушевської Олімпію Левицьку та її доньку Людмилу (у шлюбі Савицьку). *Див. також запис за 25 липня 1906 р. та коментар до нього.*

…був вчора й Мілько. – Йдеться про рідного брата Марії Сильвестрівни Грушевської (Вояковської) – Еміля Сильвестровича Вояковського (бл. 1858–1909). Закінчив Військову академію у Відні. На 1896 р. служив у Кракові капітаном 100-го легіону піхоти. Був свідком на вінчанні сестри Марії з Михайлом Грушевським. Помер 25 грудня (за н. ст.) 1909 р. комендантом полку залоги Перемишльської фортеці. *Див. записи за 12–14 грудня 1909 р.*

…обговорили перенесеннє. – Йдеться про перенесення бібліотеки, музею та канцелярії НТШ до Академічного дому. З огляду на те, що Академічний дім не приносив прибутків, необхідних для оплати податків та утримання адміністрації, ще 10 квітня (28 березня) 1907 р. Виділ НТШ прийняв рішення про перенесення туди бібліотеки, зали засідань, канцелярії та музею Товариства (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 30. С. 4). У звіті про діяльність Виділу НТШ за 1907 р., наголошуючи на цьому рішенні, відзначалося, що восени 1907 р. бібліотека була перенесена й облаштована у великій залі в цокольному приміщенні Академічного дому. Так само у звіті йшлося про розміщення в нижньому поверсі дому канцелярії Товариства й зали засідань Виділу, де було представлено всю портретну галерею, а також повідомлялося про перспективи розширення бібліотеки та музею (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 33. С. 3–4). Ці відомості уточнює щоденниковий запис за 21 жовтня (за ст. ст.) 1907 р.: в цей день розпочалося перенесення бібліотеки (*див. запис за цей день*). Після того, як 1912 р. НТШ придбало у власність ще один будинок на вул. Чарнецького, 24, у ньому у 1912–1913 рр. було облаштовано музей та канцелярію, у 1914 р. – бібліотеку.

Ввечері був Андрій Лисенко. *– Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р.*

Я взявся до редакційної статі для ЛНВ. *– Грушевський М.* До наших читачів // ЛНВ. 1907. Т. XL. Кн. XI. С. 177–188. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 337–346. Закінчив цю розлогу редакційну статтю наступного дня – 15 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., присвятивши її підсумкам першого року видання "Літературно-наукового вістника" у Києві та його перспективам.

15 [(28) жовтня 1907 р. Львів], понед[ілок]. Викладав, перед тим писав статю й листи; знов мені вдарила кров в лице, і по тім до вечера була біль в очах. Ввечері робив те се і ове – так розкидана робота. З Київа розстроїли мене, що Сидоряк захорував, з суєти від ЛНВ в браку роботи розходяться etc.

16–17 [(29–30) жовтня 1907 р. Львів]. Вернувся до роботи коло VII т[ому], тільки страшно не дають часу і скуплення всякі клопоти, і ні звідки помочи.

18 [(31) жовтня 1907 р. Львів]. Телефонічно скликано секцію*, бо над'їхав Зуб[рицький] і хотів читати, потім б[ула] Фільольог[ічна] секція, де Франко реферував свою "Історію літератури"*. Потім я вертався з Томаш[івським] і балакав на тему браку помочи etc., він висловляв уваги щодо недостач ЛНВ.

Телефонічно скликано секцію… – на засіданні Історично-філософічної секції НТШ, яке відбулося 31 (18) жовтня 1907 р., заслухали статтю М. Зубрицького "Урядові заходи против холєри 1830 р." (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. І. С. 127–133) та ухвалили друкувати представлений В. Гнатюком опис весілля бачванських русинів в "Матеріялах до українсько-руської етнольогії" (опубліковано: *Гнатюк Володимир.* Весілє в Керестурі (бач-бодроґській столиці, в полудневій Угорщині) // Матеріяли до українсько-руської етнольоґії. Львів, 1908. Т. X. Ч. 2. С. 30–81) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 73 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 6–7).

…де Франко реферував свою "Історію літератури". – На засіданні Філологічної секції НТШ 31 (18) жовтня ухвалили друкувати дві запропоновані праці: "Історію української літератури" (Ч. І: Від найдавніших часів до Ів. Котляревського) І. Франка та "Переписку М. Драгоманова з М. Бучинським", упорядковану М. Павликом (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 10). У справі видання "Історії української літератури" І. Франка *див. також запис за 8 серпня 1907 р. та коментар до нього, а також записи за 21 листопада та 2–4 грудня 1907 р.*

19 [жовтня (1 листопада) 1907 р. Львів]. Заг[альні] збори Спілки "Діла" – справа Жука, друкарні, потім виборів голови (кандидатура Борковского). Цегельський знову нічого не приготовив і сховався за корч. Роблю коло VII тому.

20 [жовтня (2 листопада) 1907 р. Львів], субота. Працював рано в унів[ерситетській] бібл[іотеці] до полудня. На вечер скликав Фр[анка] і Том[ашівського] в справі відповіди Редліха*. Були Труші. Сиділи Фр[анко] і Том[ашівський] довго.

…скликав Фр[анка] і Том[ашівського] в справі відповіди Редліха. *– Див. запис за 5–10 жовтня 1907 р. та коментар до нього.*

21 **[жовтня (3 листопада) 1907 р. Львів].** Зрана приходив Лисенко*. Бібліотека нарешті таки рушилася*. Від учора дуже позимніло.

Зрана приходив Лисенко. *– Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р.*

Бібліотека нарешті таки рушилася. – Йдеться про перенесення Бібліотеки НТШ до Академічного дому. *Див. запис за 14 жовтня 1907 р. та коментар до нього.*

22 **[жовтня (4 листопада) 1907 р. Львів].** Викладав.

23 **[жовтня (5 листопада) 1907 р. Львів].** Пополудні були ми у Томашівських. Досить неприємне вражіннє зробило на мене його нарікання, що йому у Львові дорого, зле etc. – по стількох заходах коло його перенесення*. Роблю коло т[ому] VII.

…по стількох заходах коло його перенесення. – Після закінчення університету С. Томашівський вимушений був виїхати зі Львова, викладаючи в гімназіях Перемишля та Бережан. Проте він продовжував співпрацювати з НТШ та завжди відчував підтримку М. Грушевського. У грудні 1904 р. С. Томашівський здобув ступінь доктора філософії у Львівському університеті за наукову роботу "Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.", про яку у своїй лаконічній рецензії М. Грушевський писав: "[...] більш ніж відповідає вимогам, будучи широкою науковою, вповні самостійною монографією". Наприкінці 1906 р. С. Томашівський з великими труднощами, за сприяння насамперед К. Студинського, переводиться до Львова на посаду викладача гімназії. Утаємничений у всі ці заходи, у даній щоденниковій нотатці М. Грушевський висловив здивування з приводу нарікань свого учня, які пізніше йому доводилося вислуховувати не раз як в усній, так і письмовій формі (*див. записи 1, 4, 11–12, 15 березня, 24 квітня, 1, 3, 7 липня 1909 р.*). Однак на висловлене нарікання про "дорого" М. Грушевський зважив, виділивши С. Томашівському помешкання в будинку НТШ на Чарнецького, 26 з місячною знижкою 30 корон (*див. запис за 31 жовтня 1907 р. та коментар до нього*). Про взаємини вчителя і учня див. детально: *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій. Львів, 1999. С. 186–192; *Тельвак В.* "Історичні вправи" Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2016. Вип. 19/20. С. 313–322; *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 108–142, 383.

24 **[жовтня (6 листопада) 1907 р. Львів].** Відложив VII т[ом] і взявся до Мільковича*. Перечитав і взявся до писання, уже без прикрости, але як науково-літерат[урну] проблєму, тільки гидко дуже.

…взявся до Мільковича. – йдеться про відповідь М. Грушевського "Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?" на рецензію В. Мільковича на німецькомовний том "Історії України-Руси": *Hruschewskyj M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung / Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1908. Band XXIX. S. 201–215. Наприкінці тексту М. Грушевського подав свою репліку В. Мількович. З огляду на таку завзятість чернівецького професора М. Грушевський звернувся до О. Редліха з проханням дозволити подати свою реакцію на прикінцеву репліку В. Мільковича, проте редактор часопису вирішив завершити цю полеміку. 22–23 січня (за ст. ст.) 1908 р. вчений занотував у щоденнику:

"від Редліха неприємна відповідь – що репліки мині не дасть; хотів сваритись, але відрадили" (*див. запис за цей день*). Передруки відповіді М. Грушевського "Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?" та репліки В. Мільковича див.: *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 681–687; *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 173–182. *Див. також записи за 26, 31 жовтня, 1, 19 листопада 1907 р.*

25 [жовтня (7 листопада) 1907 р. Львів]. Воло[с]єнко з К°* готовили якусь кампанію против Акад[емічного] дома і Т[оварист]ва; поки щось нема.

Воло[с]єнко з К°... *– див. також запис за 22 листопада 1906 р.*

26 [жовтня (8 листопада) 1907 р. Львів], п'ятниця, сьвято. На вечір запросив Фр[анка], Том[ашівського] і Гнат[юка] прослухати відповідь Мільковичу* – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважаня до свого І тому. Тільки що антаґоніст дрантивий.

...прослухати відповідь Мільковичу... *– див. записи за 24, 31 жовтня, 1, 19 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

27 [жовтня (9 листопада) 1907 р. Львів]. Викладав з револьвером в кешені, а авдиторія була велика – як довідавсь, умисно посходились. Серед викладу запукав якийсь теольог – остеріг, що поляки йдуть. Се все наслідком поголоски про мобіліз[ацію] поляків, про що дало осторогу й "Діло".

28 [жовтня (10 листопада) 1907 р. Львів], неділя. Лист від Лаппо, що Єфрон береться видати*, дуже мині се б[уло] приємно. Але прийшлось би, м[а]б[уть], сильно скоротити, і се виданнє в однім томі могло б сильну конкуренцію робити з украін[ським] вид[аннєм].

Лист від Лаппо – що Єфрон береться видати... – питання про перевидання "Історії України-Руси" М. Грушевського російською мовою стало однією з головних тем у листуванні М. Грушевського з О. Лаппо-Данилевським з літа 1907 р. до початку 1908 р. Справа була порушена самим М. Грушевським, який нарікав, що його "Історія України-Руси" ще довго буде залишатися "книгой за семью печатями" з огляду на українську мову: "А знакомиться ближе с этой речью благодаря предубеждению к ней и к украинству вообще, которое к сожалению приходится констатировать даже среди просвещенных и прогрессивных людей, – мало охоты и мало на это надежды в более близком будущем. Как вы знаете, я предпринял было немецкое издание, но оно обходится мне так дорого, что вовсе не по карману. Ввиду этого все чаще приходит мне мысль об издании великорусского перевода. Это, конечно, не так дорого и громоздко как немецкий. Но средства, которыми я располагал для изданий, сильно истощились, и времена такие скверные для подобных предприятий, что трудно думать об издании на свой счет. И вот у меня мысль: нельзя ли сделать что-нибудь в этом смысле в Академии?" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського

до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 321).

Російський академік підтримав цей задум, але у відповіді від 3 серпня (за ст. ст.) 1907 р. наголосив на можливих проблемах через завантаження друкарні Петербурзької Академії наук. Водночас, він повідомив про започатковану відомим акціонерним видавничим товариством Брокгауза та Єфрона серію історичних праць і запропонував свої послуги щодо переговорів із видавцями. Ці перемовини він вів палельно зі з'ясуванням думки своїх академічних колег щодо запропонованого перевидання. У згаданому в щоденнику листі від 25 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. російський вчений зокрема повідомляв: "На днях был я у Ефрона; он не отказывается издать первую часть Вашего труда (I–III) в серии под общим названием «Общая история европейской культуры» […]. К сожалению, для остальных сведений мне надобно будет еще переговорить с главными редакторами изданий, что, пожалуй, удастся сделать завтра. [...] Ефрону я, между прочим сообщил, что Вы предполагали бы издать Вашу историю в несколько сокращенном виде" ("Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 142).

14 листопада (за ст. ст.) 1907 р. О. Лаппо-Данилевський писав про свою зустріч з завідувачем історичного відділу редакції "Брокгауза и Ефрона энциклопедического словаря" М. І. Кареєвим, який особисто обіцяв написати про умови перевидання. 27 листопада (за ст. ст.) 1907 р. М. І. Кареєв написав розлогого листа, якого М. Грушевський отримав у Львові 1 грудня (за ст. ст.) 1907 р. У цій кореспонденції російський вчений повторив інформацію, вже подану О. Лаппо-Данилевським, про можливість видати переклад "Історії України-Руси" в багатотомному проєкті І. Єфрона "История европейской культуры". Виходячи з обсягу проєкту, на російську історію випадало 2 томи, отже, три томи національного наративу М. Грушевського слід було подати в одному з них у скороченому та переробленому вигляді (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 1–2 зв.).

Отримавши листа М. І. Кареєва, М. С. Грушевський того ж дня відповів (*див. запис за 1 грудня 1907 р.*). З наступної кореспонденції М. Кареєва від 26 грудня (за ст. ст.) 1907 р. стає зрозуміло, що задум львівського професора видати "Історію України-Руси" в російському перекладі підтримки не мав: "По-видимому, предлагаемая мною комбинация не удастся. Ефрон больше двух томов на русскую историю не дает, а при двух томах, конечно, Ваша работа была бы слишком велика. Не взялись ли бы Вы самостоятельно написать о Киевской Руси? Предлагал я Ефрону издать отдельно полный перевод Вашей книги, но он отказался" (Там само. Арк. 3–3 зв.). Те ж саме він повторив і в кореспонденції від 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. (Там само. Арк. 16–16 зв.).

Після цього 13 січня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський з жалем підсумував: "з Ефроном нічого не вийшло" (*див запис за цей день*). Не вирішилося позитивно це питання і з Петербурзькою Академією наук за сприяння О. Лаппо-Данилевського, який на початку 1908 р. повідомив низку причин, які унеможливлювали реалізацію цього проєкту ("Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. С. 144). Свій задум М. Грушевський здійснив лише у 1911–1914 рр., коли вийшли видання: *Грушевский М.* Киевская Русь. Т. I. Введение: Территория и население в эпоху образования государства. Извлеч. из 2-го укр. изд. СПб., 1911. 487 с.; *Грушевский М.* История украинского казачества: До соединения с Московским государством (Извлеч. из VII т. "Історії України-Руси"). Т. I: До начала XV в. К., 1913. 408 с.; Т. II: Первые десятилетия XVII в. К., 1914. 476 с.

29 [жовтня (11 листопада) 1907 р. Львів]. Нині не викладав (упередив в суботу), робив том VII. Потепліло знову, прегарна погода, ми з Кулюнею збирали кротовиння.

30 [жовтня (12 листопада) 1907 р. Львів]. Виходили з Мар[инцею] до міста – купували дзигарка etc. Прийшов нарешті IV том сюди*, а то я непокоївся за нього. З приводу пропоз[иції] Лаппо* і рец[ензії] Штібе*, що закидає епізодичність, брак суцільности, перетяженнє детайлями, роздумую над "Історією", чи не дати б нового видання цілком "облекшеного", і жалую, що дійсно не далося німецького такого. Був в редакції "Діла" і пополудні засів за статю.

Прийшов нарешті IV том сюди… *– див. записи за 18 березня й 3–30 вересня 1907 р. та коментарі до них.*

З приводу пропоз[иції] Лаппо... *– див. коментар до запису за 28 жовтня 1907 р.*

…і рец[ензії] Штібе… – йдеться про рецензію на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського, яку подав у мюнхенському часописі німецький історик Рудольф Генріх Карл Штібе (1870–?): Stübe R. Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševśkyj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. 1. Bd. Leipzig, Teubner, 1906) // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1907. Band III. S. 617–623. Переклад рецензії опублікував "Руслан" (1907. Ч. 201–203. 6 (19) вересня – 8 (21) вересня). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 183–187. Щодо згаданих зауважень, то Рудольф Штібе відзначав, що подекуди бажання автора скрупульозно, з найменшими деталями описати предмет дослідження виглядає як негативне явище, оскільки часом за масою подробиць губиться провідна ідея пошуку, зміст книжки втомлює і читач залишається незадоволеним. Детальніше див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. С. 85–86.

31 [жовтня (13 листопада) 1907 р. Львів], середа. Засід[аннє] Виділу* – м[іж] и[ньшим], в справі помешкань (Том[ашівський] тих[ий]), "Діла"; справу Барвін[ського] відложено* – Том[ашівський] якось стратив відвагу чи що. З Фр[анком] переглядали переклад і фільольог[ічну] частину укладали (фінал)*. Скінчив рано статю до "Діла"* й ще досить зробив до VII тому.

Засід[аннє] Виділу… – на засіданні Виділу НТШ 13 листопада (31 жовтня) 1907 р. М. Грушевський повідомив про "резиґнацію" за станом здоров'я члена Виділу К. Паньківського. Ухвалено вислати йому подяку за довголітню діяльність в НТШ, а на його місце призначити В. Козловського. Ухвалено також прийняти студента Б. Януша для тимчасової допомоги з упорядкування музею, здати в оренду приміщення канцелярії, а також виділити з кімнати колишнього приміщення бібліотеки С. Томашівському зі щомісячною знижкою 30 корон як референту друкарні й палітурні. Вислухано також думки щодо перенесення друку газети "Діло" до друкарні НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 95 зв. – 96 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 2–3).

…справу Барвін[ського] відложено… *– див. коментар до запису за 18 (31) грудня 1907 р.*

З Фр[анком] переглядали переклад і фільольог[ічну] частину укладали (фінал). *– Див. записи за 29–31 серпня, 1–2 вересня, 5–10, 24, 26 жовтня, 1, 19 листопада 1907 р.*

Скінчив рано статю до "Діла"… *– Грушевський М.* Злобна напасть // Діло. 1907. Ч. 246. 14 (1) листопада. С. 1. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 39–43. "Злобною напастю" історик назвав необґрунтовані закиди польської преси щодо наукового рівня українського студентства у своєму публіцистичному виступі. Конфлікт виник після оголошення восени 1907 р. конкурсу на стипендію для наукових студій українських

студентів, призначену польським землевласником, українофілом Константином Володковичем (Журавлі повертаються… З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., приміт. і комент. В. Качкан. Львів, 2001. С. 48, 50, 52–53, 55–56, 65, 78, 80–81). Проведення конкурсу меценат доручив Українському педагогічному товариству, кураторами фонду було призначено Олександра Барвінського, Богдана Лепкого та Кирила Студинського. Примірник з детально прописаними умовами конкурсу зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 39, 40. "Оцінити" майбутніх претендентів взявся краківський часопис "Świat Słowiański", де з'явилася упереджена стаття "Połska Fundacya dla Rusinów". Як професор університету й голова Наукового товариства імені Шевченка, під крилом якого ґуртувалися молоді наукові сили, М. Грушевський назвав імена студентів, які від університетської сецесії 1901 р. заявили про себе самостійною працею: Богдан Барвінський, Богдан Бучинський, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Джиджора, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Зенон Кузеля, Іван Созанський, Федір Срібний, Олександр Сушко та інші.

1 **[(14) листопада 1907 р. Львів],** четв[ер]. Викладав. Пополудні ціле пішло на перегляд нім[ецького] перекладу*. "Работоспособен", але страшно мене задавлює сі 1001 справа.

Пополудні ціле пішло на перегляд нім[ецького] перекладу. *– Див. записи за 29 серпня, 5–10, 24, 26, 31 жовтня, 19 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

2 **[(15) листопада 1907 р. Львів].** Працюю знов коло VII тому – до якогось часу; писали листи, прийшла телеграма, що виклади дозволено, і мій 10/XI*. Се мене заспокоїло, і я на ту інтенцію досить довго пополудні прокачався.

…виклади дозволено, і мій 10/XI. – Йдеться про дозвіл на публічні лекції членів Українського наукового товариства у Києві. *Див. запис за 5 листопада 1907 р. та коментар до нього.*

3 **[(16) листопада 1907 р. Львів].** Далі т[ом] VII – докінчую I гл[аву]. По викладі бачив новий Акад[емічний] польський дім – з заткнутою фаною, і заболіло мене: поляки десь гучно сьвяткують, а в нашім – зараз трохи не побилися і мині наробили прикростей і деспекту по уха.

4 **[(17) листопада] 1907 [р.] [Львів],** неділя. Взяв вчора урльоп у декана й ладжуся в дорогу. Виклади сподіваюся обробити в Київі – шкода часу на них тут. Старався використати час для VII тому, але так мало міг зробити.

5 **[(18) листопада 1907 р. Львів].** Прийшов лист і потім "Рада", де сказано, що я викладаю 8/XI*; дуже се мене спантеличило, і якби вчаснійше, був би нині поїхав. Непокоюсь, що Стешенко не зробить нічого як слід.

Прийшов лист і потім "Рада", де сказано, що я викладаю 8/XI… – у замітці "З життя Київського українського товариства" (Рада. 1907. № 247. 3 ноября. С. 3) повідомлялось, що УНТ звернулося до київського губернатора з проханням дозволити дійсним членам товариства прочитати впродовж листопада–грудня 1907 р. лекції з українознавства, і першим з 8 по 10 листопада з публічними лекціями виступить М. Грушевський. Саме про це число "Ради" і занотував вчений, а "спантеличила" його дата першої лекції, адже перед тим прийшла телеграма, що вона відбудеться не 8, а 10 листопада. Цикл лекції на тему "Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI в." М. Грушевський прочитав 10, 12 і 15 листопада (за ст. ст.) 1907 р. в залі Товариства грамотності (Троїцька площа, приміщення сучасного Київського національного академічного театру оперети, вул. Велика Васильківська, 53). Продаж квитків був організований в конторі ЛНВ на Прорізній, 20 за ціною від 1 руб. до 20 коп. за кожну лекцію. За ухвалою Ради УНТ від 14 листопада (за ст. ст.) 1907 р., половина прибутків з публічних лекцій передавалася Товариству, а половина – лекторам (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. I. С. 152; ІР НБУВ. Ф. X. № 32919. Арк. 4–4 зв.). Згідно із цією ухвалою на 10-му засіданні Ради М. Грушевський подав звіт про прибуток з його лекцій та передав до каси УНТ половину – 68 руб. (ІР НБУВ. № 32919. Арк. 6). *Див. також записи за 6–7, 8–10, 12, 15 листопада 1907 р. та коментар до них.*

6 **[(19) листопада 1907 р. Львів – Київ].** Виїхав, доїхав добре до границі, робив конспект 1-ої лекції*; на границі анахтемський ротмістр знов не пустив мині "Історії". Спав досить добре.

…робив конспект 1-ої лекції… *– див. записи за 5, 8–10 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

7 **[(20) листопада 1907 р. Київ].** Приїхав до Київа, заїхав до "нашого" покою, там нічого не знали докладного, але з газети виходило, що виклад 10/XI; поїхав до контори, потім до Стешенка*, казав зробити додаткові афіші; мав розмову з Стеш[енком], де докоряв йому за поведеннє в Наук[овому] тов[аристві]*; він зпочатку баґателізував, потім, коли я заявив, що хочу скинутись всього в Наук[овому] тов[аристві], змінив тон і почав звинятись та доводити, що я ще можу обернути як хочу, хоч я й казав, що власне се мині й неприємне. Вернувшись, працював над лекцією*. Заходив на хвилю до Чикаленка. В "Раді" посварив за "бойкот Наук[ового] тов[арист]ва" (Саша особливо їх підозрівав в неприязн[енім] настрою).

…потім до Стешенка… – на той час І. Стешенко мешкав за адресою: вул. Львівська, 43 (нині – вул. Січових стрільців, будинок не зберігся).

…де докоряв йому за поведеннє в Наук[овому] тов[аристві]… *– див. коментар до запису за 11 листопада 1907 р.*

…працював над лекцією. *– Див. записи за 5, 8–10 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

8–10 **[(21–23) листопада 1907 р. Київ].** Зрана працював над лекціями, приладив 1[-шу] і майже цілу другу; старався випробувати час; білєти продані в головнім ще 2 дні наперед, лишилися тільки дорогі;

потім стали пускати стоячі. Стріли тепло*; спішився трохи; неприємно стукали двері за стіною. Лисенко й Тимченко зробили уваги з приводу "акценту галицького". Були інтеліг[ентні] робітники і кілька селян з Полтавщини – допитувалися кілька разів. В конторі заклопотані підвишкою на "Вістник" і "Історії"; Сидоряк конспірує*; Джиджора якийсь як заяць на барабані, я дуже його сварив, що марнує час.

Стріли тепло… – 10 листопада (за ст. ст.) 1907 р. відбулася перша публічна лекція М. Грушевського "Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI в." Опублікована: Перша лекція проф. М. С. Грушевського // Рада. № 225. 13 листопада. С. 2–3. Підпис: Z [М. Павловський] (встановлено за архівним примірником газети). Вступ до змісту лекції співзвучний настрою у щоденнику: "Давно вже нам не доводилося бачити такого великого натовпу народа, який зійшовся минулої суботи (10 ноября) на першу лекцію голови Київського наукового українського товариства проф. М. С. Грушевського. Слухачі заповнили всі крісла, стояли цілою стіною поза стільцями та обсіли сходи біля кафедри. Чути розмови не тільки українською, а й російською та польською мовами. При дружних оплесках лектор вийшов на естраду. Вважаючи на той інтерес, який викликала лекція, ми щитаєм потрібним хоч коротко подати широкому громадянству її зміст". Наступні дві лекції відбулися 12 та 15 листопада (за ст. ст.) 1907 р. (*див. записи за ці дні*).

…Сидоряк конспірує… **–** *див. коментар до запису від 3–30 вересня 1907 р.*

11 [(24) листопада 1907 р. Київ], неділя. Було засід[аннє] Філ[ьольогічної] секції – конституованнє, потім Ради*. Орест вийшов з себе на моїй промові, бо вважав, очевидно, діло цілком рішеним і з тріумфом оголосив, що вже "приятель" В[олодимира] Б[оніфатієви]ча благословляє. Передвчора перед вечером завіз я заяву до у[ніверсите]та* і положив в факульт[етському] покої (зрана посилав до Бубнова), вчора заїздив до нього сказати, що поклав там. Нині вийшла моя статя, написана в п'ятницю й суботу*.

…потім Ради. – Йдеться про 6-те засідання Ради УНТ, яке відбулося 11 листопада (за ст. ст.) 1907 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 3–3 зв.; в опублікованих звідомленнях неправильно вказано не лише дату (14 листопада), але й предмет обговорення: Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 152).

На цьому засіданні голова Товариства оголосив про утворення філологічної секції (голова – В. Перетц, секретар – Є. Тимченко). Секретар Товариства І. Стешенко довів до зібрання міркування екстрених загальних зборів від 27 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. про перехід до УНТ журналу "Україна".

Нововиявлені протоколи загальних зборів УНТ та епістолярні джерела допомагають реконструювати в деталях перебіг подій, пов'язаний з долею "України" та майбутнім титульним друкованим органом УНТ. Як свідчить лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 23 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., питання про закриття журналу було вирішено його редактором 20 жовтня (за ст. ст.) 1907 р.: "В суботу Науменко зібрав громаду, яка мала рішити долю «України». Після довгих дебатів рішено «Україну» з нового року закрить. Протестував найбільше Стешенко, але Науменко і К° очевидно заранння рішили, що вже годі, бо дуже були задоволені, що велика більшість згодилась закрити «Україну». Рішено всю енергію вжити на видання словаря, щоб швидче його скінчить". Як повідомляв далі Є. Чикаленко, на тому ж зібранні О. Левицький виступив з ініціативою звернутися до

видавця "України" з пропозицією передати видання Українському науковому товариству у Києві (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 97).

Отримавши кореспонденцію Є. Чикаленка, М. Грушевський висловив свою позицію щодо "України" як титульного органу УНТ у Києві в листі від 25 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. до І. Стешенка: "Справа переходу «України» до Наукового Товариства занадто складна і важна, аби її можна було обговорити в кількох словах і я прошу Раду Наук[ового] товариства почекати з рішенєм тої справи до мого приїзду: я можу приїхати 7, а навіть 6-го рано, якби треба. Я дуже боюсь, щоб ми не взяли на наші плечі тягару понад сили як з матеріяльного, так і з наукового боку. Коли се буде орган Наук[ового] тов[ариства], то він мусить мати характер чисто науковий, а я боюсь, що ми стільки чисто наукового, не популярного матеріялу не зберем. А на покритє дефіцитів з відомого жерела торік було тільки 1000 руб. Передплата держалась тільки «Словарем» і з реформою може упасти зовсім низко. В розмові з Вами я тоді висловлявся теж досить скептично, але не входив в справу близше, уважаючи її теоритичною вповні. Отже, дуже прошу не спішитися з рішенєм і, будь ласка, почекати мене – се ж так недовго. […] Оресту Івановичу яко заступнику осібно напишу, а Вас, як секретаря, прошу офіціяльно доложити мої гадки й мою просьбу відложення" (ІР НБУВ. Ф. 207. № 12).

Цей лист М. Грушевського надійшов до Києва на 27 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., коли були скликані екстрені загальні збори УНТ, які відбулися в кімнаті ради Товариства грамотності в Народному домі на Троїцькій площі. Заслухавши повідомлення В. Науменка про фінансову сторону справи та обговоривши формат і періодичність видання, збори ухвалили: "1) Українському науковому товариству потрібно мати свій періодичний орган, що виходив би minimum 6 раз на рік, але треба ужити всіх заходів до того, щоб можна було видавати цей орган у 12 книжках, зробити його місячником. 2) Орган цей буде продовженням попередніх виданнів: «Киевская старина» і «Україна». 3) Доручити Раді Т[оварист]ва увійти в згоду, на підставі вияснених рахунків, з людьми, які можуть допомогти Т[оварист]ву видавати свій орган. 4) Доручити Раді виконати якнайскоріще усі формальності і одібрати дозвіл на переміну видавців і редактора міс[ячника] «Україна». 5) Доручити Раді скласти проєкт організації видання наукового органа" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 25–26). Наприкінці протоколу іншим почерком дописаний ще один пункт, який був очевидною реакцією на лист М. Грушевського до І. Стешенка: "З огляду на лист голови Тов[арист]ва, де він прохав одложити остаточне розв'язання питання до його приїзду, постанови щодо видання наукового органа присудили вважати не остаточними" (Там само. Арк. 26).

Оскільки М. Грушевського на час цих зборів у Києві не було, остаточне вирішення питання про друкований орган УНТ було передано на розгляд Ради. Але і на 6-му засіданні Ради 11 листопада (за ст. ст.) 1907 р. вже за участю голови Товариства перетворення "України" – спадкоємиці "Киевской старины" – на титульне видання УНТ не відбулося. Постанова з цього питання була прийнята в редакції: "Науковий орган можливий тільки в смислі вузшому, себто в смислі відсутності в органі популяризації, щодо питання про періодичність органу, голоси розложилися так: за неперіодичний – 2, за періодичний по 6 книг на рік – 3, по 4 книги – 3" (Там само. Ф. Х. № 32919. Арк. 3–3 зв.). М. Грушевський ухилився від голосування. Він відстоював академічну концепцію видавничої діяльності новоствореної інституції, проєкт "чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракує в Росії зовсім" (*Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі та його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 12–13). Сучасна дослідниця українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. З. Зайцева солідаризується з М. Грушевським і наголошує, що потенційний академічний формат новоутвореного товариства у Києві вимагав від його керівництва орієнтації на академічну періодику, зразки якої на той час вже були засвоєні на українському ґрунті Науковим товариством ім. Шевченка у Львові (*Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.).: Монографія. К., 2006. С. 242).

Свою позицію М. Грушевському вдалося відстояти на загальних зборах УНТ 14 листопада (за ст. ст.) 1907 р., які прийняли рішення: "видавати строго науковий орган, не періодичний; обміркування деталій видавництва доручити Раді" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 28; Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового

товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 151). Того ж дня на засіданні Ради ухвалили просити голову вжити можливих заходів для здобуття відповідної суми коштів на видання (Там само. С. 152; ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 4–4 зв.). Проте щоденниковий запис М. Грушевського за 14 (27) листопада 1907 р. допомагає доповнити протоколи та короткі офіційні звідомлення про загальні збори й засвідчує про гостру дискусію з цього приводу, розв'язану знову О. Левицьким та підтриману О. Косач і К. Мельник-Антонович (*див. запис за 14 листопада 1907 р.*).

З 1908 р. титульним органом УНТ стали "Записки Українського наукового товариства у Київі". Цю назву прийняли на засіданні Ради 30 грудня (за ст. ст.) 1907 р. та загальних зборах Товариства 12 березня (за ст. ст.) 1908 р., хоча дискусія з цього приводу виникала не раз (Там само. Арк. 6 зв.; Ф. І. № 3847. Арк. 42). Так, на загальних зборах УНТ 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. О. П. Косач запропонувала повернутися до назви "Україна" (Там само. Арк. 38–39). 6 січня 1908 р. на засіданні Ради пропозицію О. Косач було відхилено й прийнято постанову залишити назву "Записки" з огляду на те, що тематика їх не обмежується тільки Україною (Там само. Ф. Х. № 32919. Арк. 7).

Передвчора перед вечером завіз я заяву до у[ніверсите]та… – термін конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської історії Університету св. Володимира, який був перенесений і визначений з 10 серпня по 10 листопада (за ст. ст.) 1907 р., добігав кінця, і М. Грушевський зважився в передостанній день подати свої документи. Детальну інформацію про необхідний пакет (прохання, біографія, список праць) повідомив у листі від 9 листопада (за ст. ст.) 1907 р. декан історично-філологічного факультету М. Бубнов, пропонуючи або залишити документи в університеті, або занести йому особисто (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 11–11зв.). *Див. також записи за 18–24 червня, 10 серпня 1907 р., 8–10 лютого, 29 квітня 1908 р. та коментарі до них.*

Нині вийшла моя статя, написана в п'ятницю й суботу. – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* Праве українство // Рада. 1907. № 254. 11 листопада. С. 1. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 44–45.

12 [(25) листопада 1907 р. Київ]. Друга лекція мині удалась далеко ліпше*, я читав голоснійше й рівнійше. Але народу було меньше, хоч і повнісенько. Я був вповні вдоволений.

Друга лекція мині удалась далеко ліпше... – текст лекції опубліковано: Друга лекція проф. М. С. Грушевського // Рада. № 258. 16 листопада. С. 2–3.

13 [(26) листопада 1907 р. Київ]. Ладив лекцію; в полудне були ріжні інтересанти, м[іж] и[ньшим] Кониська про тестамент*; ввечері приводив Сидоряк машиніста в справі надвишки книжок*.

…Кониська про тестамент… – йдеться про дружину відомого українського громадського діяча і письменника Олександра Яковича Конисього, яка впродовж багатьох років вела затяжну судову справу щодо заповіту чоловіка, який головним спадкоємцем визначив НТШ. Розписуючи 26 травня (за ст. ст.) 1899 р. свої статки у сумі 25 тис. руб. на українські справи, О. Я. Кониський прагнув, насамперед, прискорити набуття Науковим товариством імені Шевченка титулу Академії. Саме тому першим пунктом свого заповіту він призначив найбільшу суму в 10 000 руб. на Українську академію наук, якщо вона постане за 10 років по його смерті. Затвердження заповіту затяглося майже на 15 років. Родина Конисього в особі вдови, Марії Олександрівни, не згоджувалися з його змістом і не бажала уступати "без бою".

У березні 1901 р. заповіт був поданий на затвердження до Київського окружного суду. Проте вже в квітні М. О. Кониська розпочала справу щодо його спростування.

У зв'язку з цим головний спадкоємець, НТШ, надав повноваження боронити в суді його інтереси спочатку київському адвокату Л. В. Храновському, а після його смерті – чернігівському адвокату І. Л. Шрагу. Не раз і сам М. С. Грушевський намагався в цій справі порозумітися з М. Конискою, яка пропонувала "мировую сделку" – виділити їй третину коштів, призначених для Товариства. Подолавши численні процесуальні колізії, лише 23 лютого (за ст. ст.) 1910 р. суд розглянув справу зі спадщиною. На суді з блискучою промовою виступив І. Шраг. За декілька днів він повідомив НТШ, що позов М. Конискої було відхилено, але в разі оскарження нею постанови суду справа перейде до Судової палати; коли ж скарги не буде, то заповіт буде затверджений. Невдовзі, 19 березня (за ст. ст.) 1910 р., І. Шраг написав вже менш оптимістичного листа голові НТШ: "Коли Палата задовольнить вимоги Кон[иської] і питатиме свідків, тоді справа затягнеться, коли ж ні – то єсть надія, що її буде розв'язано на протязі року. Коли Товариство не перетвориться на академію, то 10 000 р[уб.] одержить Чернігівське губ[ернське] земство" (*Катренко А. М., Катренко Я. А.* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). К., 2009. С. 42).

З цим же застереженням звертався до М. Грушевського і О. Лотоцький ще на початку 1901 р.: "До речі: чи єсть яка надія, що за 10 літ Товариство обернеться в Академію? Невже Товариство втратить право на 10.000 р[уб.]?" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 246). М. О. Конська оскаржила постанову суду, і справа, що перейшла до Судової палати, майже на чотири роки відтягнула остаточне затвердження заповіту. Коли нарешті 1914 р. духівниця Конського отримала правовий статус, то найбільша сума в 10 000 руб., призначена НТШ лише в титулі Української академії наук, таки перейшла відповідно до волі небіжчика Чернігівському губернському земству.

Згаданий візит М. Конської був пов'язаний із її черговою спробою знайти порозуміння з головою НТШ. Детально див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. І. С. 175–180; *Панькова С.* Заповіти Олександра Конського // Вісник НТШ. Львів, 2011. Ч. 46; С. 26–30; Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських / Упоряд. О. Дзьобан. Львів, 2011. С. 77–80.

…в справі надвишки книжок. – Йдеться про друк понад визначений наклад зайвих примірників видань, зокрема четвертого та шостого томів "Історії України-Руси", для реалізації їх без відома представників замовника. Про це Ю. Сидоряк повідомляв М. Грушевському ще до Львова у листі від 9 (22) жовтня 1907 р.: друкувалося 2075 примірників четвертого тому замість 2000 та 2060 примірників шостого тому замість 2000 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 73). Ця інформація має і позитивний аспект, адже подає важливі відомості про наклад томів, чого не зазначали в тогочасних виданнях. Пізніше, відповідаючи на пасквіль С. Томашівського, що вийшов у 1913 р. анонімно під назвою "Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка", М. Грушевський писав: "Тому VI-го друковалося всього 2.000 (recte 2.034), з того Т-во дістало 600 – а проф. Груш. 1.434 прим." (Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 208). Вірогідно, друк зайвих 60 примірників шостого тому "Історії України-Руси" був призупинений на цифрі 34, а самі "надвишки" книжок передані автору. Ще після виходу четвертого тому завідувач видавничими справами М. Грушевського у Києві Ю. Тищенко мав розмову з управителем друкарні П. Барського, і той "обіцяв повернути все, що зістанеться, і не одмовлявся, що надруковано більше". З цього приводу Ю. Тищенко намірявся навіть провести розслідування, чим ділився з Грушевським: "У всякім разі я не попущу того, щоб яким би то побитом книги пішли поза нашою конторою. На се у мене є свій спосіб. Я піду по книгарням і яко купець дізнаюся про все, бо крім «К[иевской] Ст[арины]» ніхто з книг[арень] не може давати «Історію»" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 52).

14 [(27) листопада 1907 р. Київ]. Наукове засіданнє – реферат Грінченка і дебати*, потім конституов[аннє] Істор[ичної] секції* і заг[альні]

збори в справі наук[ового] органу*. На наук[овому] засід[анні] з'явився Волод[имир] Никол[аєвич] Леонтович – щоб побачитись, зійтись. Перед тим Чикал[енко] ледви не змалодушествував – піти до нього, але я його стримав. Я поручив йому вмовитися з Чикал[енком], де зійтися й як. Секція уконституова[на]. Орест Ів[анович] хотів був бути головою, але я відсадив ("генеральський чин"). На заг[альних] збор[ах] гостра й неприємна баталія, Ор[ест] Лев[ицький] підняв наново мову про "Кіев[скую] Стар[ину]" – невже не жаль, вкінці відсун[улись] від голос[ування] – він, Косачка і Мельничка*. Потім приводив Сидор[як] переплетн[ика]*, потім був "шашлик"*.

...реферат Грінченка і дебати... – на 4-му науковому засіданні УНТ, яке відбулося 14 (27) листопада 1907 р. в Музично-драматичній школі М. Лисенка, реферати виголосили О. Грушевський ("Нові матеріали для біографії Костомарова") та Б. Грінченко ("Пісня про Дорошенка й Сагайдачного"). Останній викликав жваву дискусію, оскільки доповідач доводив, що пісня ця "ненародня" і належить до кінця XVIII ст. Опоненти – В. Перетц, О. Грушевський, М. Лисенко, О. Левицький, О. Косач, О. Мишуга –– доводили, що пісня народна, і вказували на факти її поширення на селі. У дискусії взяв участь і М. Грушевський, вказавши на умовність поняття "народний" і "ненародний" та подавши своє визначення "народних" творів як витворів індивідуальних, але поширених у народних колах і від того часто вишліфованих, змінених, спрощених (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 154).

...потім конституов[аннє] істор[ичної] секції... – того ж дня на засіданні Ради голова Товариства М. С. Грушевський доповів про створення Історичної секції, головою якої обрали Г. Г. Павлуцького, заступником – В. І. Щербину (ІР НБУВ. Ф. Х. №. 32919. Арк. 4–4 зв.). Щодо виборів керівництва секції цей щоденниковий запис дає важливу інформацію про претензії на посаду її голову О. І. Левицького, якої немає в інших офіційних джерелах.

...і заг[альні] збори в справі наук[ового] органу. – В результаті дискусії щодо формату наукового органу УНТ загальні збори одноголосно постановили: "Видавати строго науковий орган, не періодичний; обміркування деталій видавництва доручити Раді" (Там само. Ф. І. № 3847. Арк. 28). *Детально див. коментар до запису за 11 листопада 1907 р.*

...Косачка і Мельничка... – йдеться про Ольгу Петрівну Косач та Катерину Миколаївну Мельник-Антонович, які складали потужну опозицію в УНТ у Києві щодо заснування нового друкованого видання Товариства, наполягаючи, щоб титульним органом залишалася "Україна" (колишня "Киевская старина"). *Див. коментар до запису за 11 листопада 1907 р.*

Потім приводив Сидоряк переплетн[ика]... *– див. запис за 13 листопада 1907 р. та коментар до нього.*

...потім був "шашлик". – Традиційно на "редакційні бали" з шашликом і кахетинським вином М. Грушевський збирав співробітників київської редакції та контори ЛНВ у грузинському винному льосі Бабунідзе й Долаберідзе на Хрещатику, 40. *Детально див. запис за 22 грудня 1906 р. та коментар до нього.*

15 [(28) листопада 1907 р. Київ]. 3-я лєкція пройшла слабше*: урвався мині голос в кінці першої части – я дуже богато захопив матеріалу, читав 2 год. З перерви богато пішло на засід[аннє] видавн[ичого] ком[ітету] "Просвіти" в справі календаря. Але закінчилося тепло і добре.

3-я лєкція пройшла слабше… – текст лекції опубліковано: Третя лекція проф. М. С. Грушевського // Рада. 1907. № 261. 20 ноября. С. 2–3. Підпис: Z [М. Павловський] (встановлено за архівним примірником газети).

16 [(29) листопада 1907 р. Київ]. Їздив до банку, по паспорт etc., правив коректу "Історії" – пильно. Вполудне були ми у Леонтовича; він почав "da copo" [спочатку (*італ.*)], наче не було й мови. Я заговорив про Науков[ий] інститут*. Він страшно понудився й почав балакати про "вооруж[енное] возстаніе". Мусіли обідати, як не прикро було. Ввечері був я у Чикал[енка] з Шрагом. Думали до Антоновича, але я передумав; Мельничка, очевидно, розгнівалась за Ор[еста] Ів[ановича] – нехай перекипить у власнім соку.

Я заговорив про Науков[ий] інститут. – Переносячи все активніше свою діяльність до Києва та обмірковуючи шляхи розвою національної науки та вищої школи, у 1907 р. Михайло Грушевський розробив проєкт приватного Інституту українознавства, який наприкінці 1907 р. оприлюднив у статті "Чи не спроможемось?". Вперше стаття опублікова в ЛНВ (1907. Т. XL. Кн. XII. С. 418–425; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 347–352). Тісно пов'язуючи цей проєкт із проблемами українських університетських кафедр, автор переконував суспільство у винятковій ролі майбутнього інституту: "Я не фантаст, а чоловік з досить холодною головою, але я не можу знайти досить сильних виразів на те, щоб відповідно оцінити культурне й національне значення такої інституції для України в теперішнім часі" (Там само. С. 352). Проєкт вимагав фінансового забезпечення від 35 до 40 тисяч рублів на рік. На той час це була позахмарна сума, хоча вчений розраховував на меценатську підтримку Василя Симиренка. Ідея припала до душі багатьом прихильникам М. Грушевського. Так, публіцист і громадський діяч Леонід Жебуньов вірив, що видатний вчений може навернути до справи "якогось одного богатиря", а сам був готовий "пропогандіровати цю ідею, скільки стане моїх сил" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 473. Арк.12–12 зв.). Заохочував не відмовлятися від актуального проєкту і учень Михайла Грушевського Іван Джиджора, сподіваючись, що гроші можна добути, а Київ у цій справі "повинен бути головним центром уваги" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 167). Певним кроком на шляху створення Інституту українознавства стало заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, яке легалізувало справу організації та фінансування Інституту українознавства. Проте через фінансові проблеми проєкт реалізувати не вдалося. Василь Симиренко називав ідею заснування Інституту українознавства "ділом дуже гарним", проте коштів безпосередньо для цієї мети не виділив (*див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*).

17 [(30) листопада 1907 р. Київ], субота. Визначив сей день на виїзд, бо й дав знати до Львова, що буду читати в понеділок. Правив ще коректи, а на 6[-ту] визначив засід[аннє] Ради*. Їздили разом з Перетцом, а Саша відбився і помилкою поїхав до школи Лисенка. Уложили об'явку. Потім з Сашою на двірець; провожав Чикаленко*. Спав я лихо дуже.

…засід[аннє] Ради. – На засіданні Ради УНТ визнали за необхідність розіслати оголошення про титульне видання Товариства (друкований бланк з текстом оголошення міститься у справі протоколів Ради). У зв'язку з виданням наукового органу постановили призначити різну платню за оригінальні праці та публікацію матеріалів. Питання про назву журналу відложили до іншого засідання. Ухвалили скликати загальні збори Товариства для

обрання постійної Ради (ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 32919. Арк. 5). *Див. також запис за 11 листопада 1907 р. та коментар до нього.*

...провожав Чикаленко. – Про від'їзд М. Грушевського до Львова повідомила газета "Рада " (1907. № 259. 17 ноября. С. 3).

18 [листопада (1 грудня) 1907 р. Київ–Львів], неділя. На границі дезінфек[ціювали] білизну. Їхав з молдованами й поляком.

19 [листопада (2 грудня) 1907 р. Львів]. Викладав. Запросив на вечір Томаш[івського] і Франка в справі відповіди Мільковичу*. Том[ашівський] оповів про поголоски про розрив з Фр[анком]; уложили текст заяви*.

...в справі відповіди Мільковичу. *– Див. записи за 29 серпня, 5–10, 24, 26, 31 жовтня, 1 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

...уложили текст заяви. – Приводом до написання даної заяви стали поголоски про конфлікт двох учених, який виник у зв'язку з друком "Історії української літератури" І. Франка та його співпрацею з "Літературно-науковим вістником". Заява була опублікована в "Ділі" (Ч. 262) та "Раді" (№ 265): "З огляду на поголоски, які розширюють в нашій суспільності деякі наші «приклонники», мовби в редакції «Літературно-наукового Вісника» заповідають якісь корінні зміни, заявляємо рішучо, що поголоски ці вповні безпідставні. Оба ми будемо брати ближчу участь в сім виданню, а д-р Франко, звільнившись від деяких механічних робіт по редакції, буде мати спромогу вкладати навіть ще більше праці літературно-наукової. Між іншим, зараз по викінченню свого нарису історії української літератури, над яким тепер працює, зачне її друкувати в тім же журналі. Прибуде також цілий ряд нових постійних співробітників і журнал буде значно побільшений. У Львові, 2 н. с[т]. грудня. М. Грушевський, Іван Франко" (Рада. 1907. № 265. 25 ноября [за ст. ст.]. С. 4).

За два тижні, 16 грудня (за н. ст.) 1907 р., І. Франко в листі до Ф. Вовка прокоментував зі своєї точки зору і "поголоски", і "заяву". Він повідомив, що М. Грушевський, дізнавшись про бажання петербурзького товариства імені Шевченка видати "Історію української літератури", зажадав друкувати працю в ЛНВ, про що було оголошено, а сам він "взявся до сеї роботи на усильне запевнення видавничої Спілки, що вона візьме на себе наклад. Тепер же, коли праця готова, раптом показується, що Спілка, себто проф. Груш[евський], не має грошей на такий наклад. Я зрезигнував із Спілки і вніс у філологічній секції свою літературу до видання в збірнику секції, та й тут проф. Груш. не побоявся скандалу, прийшовши на секцію, і заявив, що против секційної ухвали не має нічого, але збірник секції завалений уже іншими матеріалами на кілька літ, а моя історія мусить підождати. Оце й була причина, що по Галичині пішли чутки, що проф. Груш. витискає мене з товариства. З не зовсім зрозумілим поспіхом проф. [Грушевський], вернувши з Києва і прочувши про се, поспішився оголосити в «Ділі» кумедну заяву (яку і я мусів по своїй слабості підписати), що між нами нема ніякого розладдя і що я згодився друкувати свій нарис, коли він буде (!) викінчений, у ЛН «Віснику». Отсе Вам історія, яку прошу дуже не пускати між люди, щоб не було ще більше сплетень" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 342).

Цю ж саму історію І. Франко за декілька днів до укладання заяви, 30 листопада (за н. ст.) 1907 р., оповів у листі до Є. Трегубова: "Проф. Грушевський належав до тих, що найбільше заохочували мене взятися до праці над представленням повної картини нашої літератури. [...] Признаюся Вам, що я покладав деякі надії на свою «Історію укр[аїнської] літератури», та тут стрінуло мене щось таке, чого я зовсім не надіявся: проф. Грушевський нараз із великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом" (Там само. С. 337–338). Безперечно, на обставини цього конфлікту та його поширення у вигляді пліток вплинуло також загострення недуги І. Франка, ознаки якого проявлялися

і в його згаданих кореспонденціях до Ф. Вовка та Є. Трегубова. *Див. також коментар до запису за 8 серпня 1907 р.*

20 [листопада (3 грудня) 1907 р. Львів]. Взявся знову до VII тому. Цитували мене до магістрату – на оглядини. Заходив до ред[акції] "Діла".

21 [листопада (4 грудня) 1907 р. Львів]. Приємно настроїв мене лист від Peisker-а в справі нім[ецької] "Історії"*. Зате Дж[иджора] довідавсь, що всі поголоски про розрив, що я відібрав редакцію від Франка, не хочу друкув[ати] "Іст[орію] літератури"* і показав явну неувагу при її референов[анні]: він, [?], казав се Щурату і в ред[акції] "Діла"*. Приємно попрацював над VII томом без перешкод. Ввечері зводив рахунки свої, занедбані ще від літа.

...лист від Peisker-а в справі нім[ецької] "Історії". – Йдеться про лист чеського славіста, приват-доцента, співробітника бібліотеки Ґрацького університету Яна Пайскера (J. Peisker) до Михайла Грушевського від 2 грудня (20 листопада) 1907 р. У ньому він, насамперед, висловив вдячність адресату за надісланий німецькомовний перший том "Історії України-Руси": "Яка влучна думка видати працю німецькою мовою! Увесь науковий світ буде вдячний Вам, адже лише на панславістичній мові вона стане дорогоцінним надбанням і загального слов'янознавства". Разом із тим подав низку зауважень щодо форми, зокрема перекладу, та відсутності у виданні переліку літератури: "Лише так Ваша книга вповні відповідатиме своїй меті – бути незамінним і невичерпним довідником для кожного славіста, яким зручно послуговуватись, в якому легко орієнтуватися і який наставлятиме й заохочуватиме не одне покоління дослідників. Інакше я побоююсь, що якийсь дослідник, розгнівавшись і заплутавшись у невдалих перекладах назв, ненароком забуде, наскільки він має бути Вам вдячним". Ініціювавши обмін виданнями та отримавши від М. Грушевського томи "Історії України-Руси", Я. Пайскер захоплено називав цю фундаментальну працю "моєю Біблією" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 676; *Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського // Вісник Черкаського університету. 2020. № 2. У друці).

...не хочу друкув[ати] "Іст[орію] літератури"... *– див. записи за 8 серпня, 18 жовтня, 2–4 грудня 1907 р. та коментарі до них.*

...казав се Щурату і в ред[акції] "Діла". – У даній нотатці пропущено ім'я особи, яка поширювала поголоски про розрив І. Франка і М. Грушевського, тому її ім'я означаємо [?].

22 [листопада (5 грудня) 1907 р. Львів]. Було засід[аннє] Виділу* в Акад[емічному] домі. Зрана там викладав. По засід[анні] були в "Монополю" – з Фр[анком], Том[ашівським], Моч[ульським] і Джидж[орою]. Балакали приязно.

Було засід[аннє] Виділу... – на засіданні Виділу НТШ 5 грудня (22 листопада) 1907 р. розглянули такі питання: призначення допомоги з різних фондів, зокрема із фондів Товариства 200 корон Ф. Срібному для наукових студій. Ухвалено вислати подяки послам до віденського парламенту С. Дністрянському й Т. Окуневському за сприяння у вирішенні справ Товариства. Прийнята також постанова сплачувати за помешкання НТШ в Академічному домі 3000 корон щорічно. І. Кревецький був звільнений від обов'язків бібліотекаря НТШ на час його військової служби, а на його місце тимчасово запрошено І. Джиджору (ЦДІАЛ України. Ф.309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 96 зв. – 97; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 3).

24 [листопада (7 грудня) 1907 р. Львів]. Викладав; думали зійтися в "Централці"* з Цег[ельським] і Бач[инським]*, але була неприємна погода. Прийшли коректи й мене заабсорбували ("Іст[орія]", [том] VI, і ЛНВ). Неприємне враж[іннє] від статі Єфремова в "Вістях" против моєї статі*.

…думали зійтися в "Централці"… – кав'ярня "Центральна" містилася на перехресті площ Галицької та Бернардинської (тепер площі Соборної) в будівлі кінця XIX ст. На початку XX ст. її власником був Вільгельм Бехтльоф. "Центральна" вважалася другою з найдавніших кав'ярень Львова (після "Віденської"), звичайно була відкрита до 3-ої години ночі. Окрім кави відвідувачам пропонувався великий вибір часописів різними мовами. Тут полюбляв бувати І. Франко, сюди вчащали працівники редакції "Діла", влаштовували дискусії поети літературного угруповання "Молода муза" (1906–1909).

…і Бач[инським]… – мова про Володимира Миколайовича Бачинського.

…від статі Єфремова в "Вістях" проти моєї статі. – Йдеться про статтю С. Єфремова "Возможна ли украинская фракция в третьей думе" (Киевские вести. 1907. № 157. 19 ноября. С. 2). Аналізуючи діяльність українських фракцій I та II Державних дум Російської імперії, С. Єфремов категорично висловлювався проти створення такої фракції у III Думі з огляду на склад українських депутатів. Разом із тим він наголошував, що професор М. Грушевський допускає можливість такої української фракції "на правых ее скамьях", "вполне справедливо при этом оговорившись, что такую правую фракцию представители украинской идеи ни в коем случае не могут считать своей". С. Єфремов мав на увазі статтю М. Грушевського "Праве українство" (Рада. 1907. № 254. 11 листопада. С. 1), де вчений обґрунтовував неможливість створення такої української фракції у III Думі, яка б відстоювала національні інтереси. Таке неоднозначне трактування головної думки цієї статті київським публіцистом і здивувало М. Грушевського та викликало неприємні почуття.

25 [листопада (8 грудня) 1907 р. Львів], неділя. Коректи, листи etc. з'їли цілий день. Ввечері був Томаш[івський]. Говорили про Франка. Том[ашівський] пацифікував – треба, мовляв, пробачити.

26 [листопада (9 грудня) 1907 р. Львів]. Забрався нарешті до VII т[ому] і трохи не пропустив викладу, забувши. По викладах був в Акад[емічному] домі. Докінчив VI т[ом] викладати й відіслав до друкарні зараз же. Ввечері були хлопці в справі праць. Робив над т[омом] VII і відписувавсь, і записував отсе все, за 3 тижні.

27 [листопада (10 грудня) 1907 р. Львів]. Була секція* й Язик[ова] комісія*, Фр[анко] і Гнатюк не прийшли, натомість Студинський, що розбалакавсь про всякі свої й не свої сплетні. По засід[анню] я з Мар[инцею], з Дж[иджорою] і Томаш[івським] були в "Монополю". Перед засід[аннєм] ходив з Мар[инцею] дивитися на брілянти.

Була секція… – на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 10 грудня (27 листопада) 1907 р. М. Грушевський представив продовження праці О. Грушевського "По катастрофі 1708 р." та замітку Б. Януша "Камінь з загадковим знаком в селі Заздрости Теребовлянського

повіту". Їх ухвалено друкувати в розділі "Miscellanea" "Записок НТШ" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 74; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 7–8).

…й Язик[ова] комісія… – на засіданні Язикової комісії 10 грудня (27 листопада) 1907 р. М. Грушевський повідомив, що УНТ у Києві постановило з 1908 р. видавати науковий часопис, у зв'язку з чим його члени порушили питання про вироблення спільних правописних норм. У цій справі ухвалили скликати нове засідання на 20 (7) грудня 1907 р. Членами комісії обрали З. Кузелю та Ф. Колессу (Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 15).

28 [листопада (11 грудня)] [1]907 [р.] [Львів], середа. Відписав Peisker-y* й иньшу кореспонд[енцію] позалагоджував. Кулюнця дуже ґречно вчиться – незвичайно пильно. Погода прегарна – тепло й приємно сі дні.

Відписав Peisker-y… – чернетка цього листа М. Грушевського зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 166.

29 [листопада (12 грудня) 1907 р. Львів]. Викладав; потім заходив в ред[акцію] "Діла" – аби статю про мито написали, й умовитись, щоб зійтись. По дорозі стрівся з Дембіньским* і розбалакались. По полудні факультет (голосував solo contra [єдиний проти (*латин.*)] в справі Вєльовейского*). Потім в Ак[адемічному] домі – на засід[анні] Істор[ичної] секції* й Археогр[афічної] комісії*, вертав з Франком.

По дорозі стрівся з Дембіньским… – йдеться про польського історика, ректора Львівського університету у 1907–1908 рр. Броніслава Дембінського (1858–1939).

…в справі Вєльовейского. – Мова про біолога, доктора філософії, у 1884–1908 рр. доцента кафедри зоології і порівняльної анатомії та кафедри зоології Львівського університету Вєловєйського (Wielowieyski) Генрика Йоганна (1860–1924).

…на засід[анні] Істор[ичної] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції 12 грудня (29 листопада) 1907 р. постановили друкувати в "Записках НТШ" подану С. Томашівським "Замітку до пісні про Штефана воєводу" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXX. Кн. VI. С. 128–135). Заслухавши запрошення Московського археологічного товариства щодо участі у Чернігівському археологічному з'їзді, ухвалили принципову згоду взяти участь у ньому. З цього приводу звернулися з проханням до І. Франка довести це рішення до Філологічної секції НТШ, а М. Грушевському – до УНТ у Києві для вироблення спільної позиції у цій справі (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 74; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 8–9).

…й Археогр[афічної] комісії… – на засіданні Археографічної комісії М. Грушевський інформував, що І. Крип'якевич підготував том матеріалів до історії козаччини перед 1648 р. Висловлено думку, щоб М. Грушевський зреферував том на засіданні Історично-філософічної секції. Узято також до відома звіт І. Шпитковського про стан виявлення матеріалів до історії Коліївщини та призначено йому кредит на поїздку до Кракова для студій за темою (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 74–74 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 13).

30 [листопада (13 грудня) 1907 р. Львів]. Засів до статі "Чи не спроможемось"*, бо не було книги до VII т[ому] (взяв Крипякевич і десь поїхав), а статі треба. Написав до вечера майже цілу (окрім кінця самого). Ввечері були у мене Томаш[івський], Бачин[ський], Цегельський – вчора

умовились; говорили про сучасну політику, про Народ[ний] з'їзд і вибори до Народного комітету. Том[ашівський] держався з резервою, Цегельський особливо експанзівно.

Засів до статі "Чи не спроможемось"… *– Грушевський М.* Чи не спроможемось? // ЛНВ. 1907. Т. XL. Кн. XII. С. 418–425. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 347–352. Закінчив статтю наступного дня – 1 грудня 1907 р. У статті вчений подав розроблений ним ґрунтовний проєкт організації Інституту українознавства. *Див. також запис за 16 листопада 1907 р. та коментар до нього.*

1 **[(14) грудня 1907 р. Львів],** суб[ота]. Зрана робив коло т[ому] VII, докінчивши статю, потім прийшлось узятися до кореспонд[енції] і коректи. Лист від Карєєва* дуже завернув мині голову, але відписав зараз же по обіді. Не викладав, бо вже іматрикуляція – і бійка на унів[ерситеті]. Прикро – без виходу.

Лист від Карєєва… *– див. запис за 28 жовтня 1907 р. та коментар до нього.*

2–4 **[(15–17) грудня 1907 р. Львів].** Працюю далі коло VII тому, Франку роблять пропоз[иції] з С[анкт-]П[етер]б[урга] – щодо "Іст[орії] літ[ератури]"*, і Том[ашівський] зараз став на тім становищу, що "се для Фр[анка] користнійше". Неприємне таке становище "ніс для особки" і в нім. В польській пресі обуреннє за авантуру. "Галичанин" передрук[ував] статю Енгельгард[та]*, "Діло" має відповідати, і Панейко приходив порозумітись щодо сього.

…щодо "Іст[орії] літ[ератури]"… *– див. записи за 8 серпня, 18 жовтня, 19, 21 листопада 1907 р. та коментарі до них.*

"Галичанин" передрук[ував] статю Енгельгард[та]… – йдеться про передрук статті: *Энгельгардт Н.* Официальное упразднение русского языка // Новое время (СПб.). 1907. № 11359. 26 октября (8 ноября). С. 3. У статті автор неприховано саркастично висловив своє обурення з приводу записки Петербурзької Академії наук "Об отмене стеснений малорусского печатного слова". Ця записка, як і резолюції Харківського та Київського університетів щодо цензурних обмежень українського слова, були підготовлені у відповідь на звернення міністра освіти від 30 січня (за ст. ст.) 1905 р. Однак автор взяв на себе право оцінювати цей документ як нібито прояв антинародної, антидержавної позиції академії, обурюючись його головними постулатами про трактування рівноправності "языка великорусского" и "языка малорусского". Лідер російського монархічного руху, один із засновників "Русского собрания", публіцист "Нового времени" Микола Олександрович Енгельгардт (1867–1942) не стримував своїх негативних емоцій як щодо лідера українського руху М. Грушевського, який у своїх публіцистичних працях взорується на висновки академічної записки, так і щодо самої академії: "Таким образом Академия своим ученым авторитетом официально, на запрос правительства, подтвердила положения фантастической теории украинофильского федерализма. [...] Должно бы Академии пересмотреть свое официальное постановление 1905 года о разжаловании общерусского языка в «великорусский литературный», после чего в Российской империи совсем не оказывается русского языка, а появляются равноправные – «украинский» и «великорусский»...".

Не дочекавшись від академії спростування, М. Енгельгардт видрукував в "Новом времени" наступну статтю під заголовком "Во славу «самостійности Украйны»" (1907.

№ 11388. 21 ноября (7 декабря). С. 3–4), яку так само передрукував "Галичанин" (1907. № 267. 29 ноября (12 декабря). С. 2). *Див. запис за 14–16 грудня 1907 р.* У ній автор категорично виступив проти трактування М. Грушевським в його статтях в "Сыне Отечества" та збірці "Освобождение России и украинский вопрос" записок Харківського та Київського університетів, а також Петербурзької Академії наук щодо усунення обмежень української мови як офіційних наукових джерел: "Мы понимаем, что г. Грушевский движим украинским патриотизмом, что фальсификацию он совершает во славу и в укрепление «самостійности» Украины и 25 миллионов украинцев, но все-таки и Академия наук и университеты харьковский и св. Владимира должны выяснить дело и положить пределы злоупотреблению их высоких научных авторитетов".

5 **[(18) грудня 1907 р. Львів].** Засід[аннє] Виділу*; йдучи, ніс рукопись Ша[?]* і десь лишив чи загубив, се мене досить розстроїло. Захожу до Акад[емічного] дому, де Януш порядкує археол[огічні] колєкції*, і неприємне почутє до сього дому починає в мені зникати.

Засід[аннє] Виділу… – на засіданні Виділу 18 (5) грудня 1907 р. призначено допомогу в рахунок праць В. Доманицькому в сумі 100 руб., а в разі потреби постановлено виплатити йому ще 100 корон. За роботу з укладання бібліографії призначено завдаток І.О. Левицькому в сумі 300 корон. Затверджено вибір дійсними членами Історично-філософічної секції О. Грушевського та І. Кревецького. Повідомлено про отриману міністерську допомогу НТШ за 1907 р. в сумі 6000 корон. Підвищено місячну платню завідувачу книгарні НТШ А. Дермалю до 280 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Спр. 34. Арк. 97 зв. – 98; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 3).

…ніс рукопись Ша[?]… – прізвище повністю не прочитано.

…Януш порядкує археол[огічні] колєкції… – на засіданні Виділу НТШ 13 листопада (31 жовтня) 1907 р. студент Богдан Януш був прийнятий до Музею НТШ для тимчасової допомоги з упорядкування його колекцій (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 95 зв. – 96 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1907. Ч. 32. С. 2–3).

6 **[(19) грудня 1907 р. Львів].** Миколая – всі дістали дарунки, і я в тім. Мар[инця] дуже зайнята була сі тижні справою бріліянтів – по довгих ваганнях я рішив купити – як льокацію. Теж втішило мене, що "Історія" пройшла без мита в бандеролях.

7 **[(20) грудня 1907 р. Львів].** Ходив в унів[ерситет] і знайшов рукопись – лишив був її на столі, а то досить був розстроєний сим інцидентом.

8–11 **[(21–24) грудня 1907 р. Львів].** Дуже розстроїли нині аркуші XI кн[ижки] з паскудною коректою, просто аж до хороби розстроївся: здавалося мині, що репутація ЛНВ убита etc. Жалую теж, що відкликав Сидоряка до скінчення тому VI* – готов затягнутися in infinitum [до безкінечності (*латин.*)].

…що відкликав Сидоряка до скінчення тому VI… – нарікання, які отримував М. Грушевський щодо ставлення Ю. Сидоряка до своїх обов'язків, змусили вченого відсторонити його від підготовки до друку шостого тому "Історії України-Руси". Отримавши від

працівників київської контори це розпорядження, в листі від 28 листопада (за ст. ст.) 1907 р. Ю. Сидоряк попередив М. Грушевського, що роботи над шостим томом можуть бути закінчені не раніше 20 грудня (за ст. ст.) 1907 р. А вже 7 грудня повідомив, що за тиждень виїздить з Києва, залишаючи завершення тому на досвідченого київського зецера Постоя. Водночас висловлював жаль, що на той час М. Грушевського не буде в Києві, щоб уладнати всі непорозуміння (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 741. С. 74, 76, 77). *Див. запис за 3–30 вересня та коментар до нього.*

12 [(25) грудня 1907 р. Львів]. Збори річні Народної партії. Я був першого дня майже цілий день*, в голоті й тісноті; мав замір говорити, але Городиський своєю пустою балачкою відбив охоту; але по промові Окуневського рішив говорити; Олесницький відповідав. Обідав я з Олесницьким, вечеряв в "Народн[ій] гост[инниці]"* з Дністр[янським], Кол[есою] і Олесн[ицьким]. За обідом я виясняв ситуацію йому з друкарнею і Товариством. Вечером мали ми близше порадитися щодо акцій з друком книжок шкільних; мав бути ще Цеглинський, але не прийшов. Цегельський і К° все боялись атаки й мене мобілізували.

Я був першого дня майже цілий день… – йдеться про з'їзд Української національно-демократичної партії (Народний з'їзд), наради якого відбулися у Львові 25 і 26 грудня (за н. ст.) 1907 р. в залі товариства "Сокіл" за участю приблизно 1000 осіб, з них понад 600 делегатів. Як відзначали оглядачі, всі бажаючі ледве поміщалися в залі, значна частина мусила стояти, "збита в густу масу". З'їзд відкрив голова керівного органу партії, Народного комітету, К. Левицький. Із доповідями виступили голова українського клубу Галицького сейму Є. Олесницький та голова українського клубу австрійського парламенту Ю. Романчук. В обговоренні взяли участь понад 50 осіб, серед них згаданий М. Грушевським Іван Городиський з села Горошова на Тернопіллі. Детально перебіг з'їзду висвітлений у газеті: Діло. 1907. ЧЧ. 279–280; ЧЧ. 282–283. 26, 27, 30, 31 (за н. ст.) грудня. Склавши з себе ще у березні 1900 р. обов'язки члена партії, М. Грушевський входив до Ширшого комітету (список членів Тіснішого і Ширшого комітетів на кінець 1907 р. опубліковано: Діло. 1907. Ч. 281. 28 (за н. ст.) грудня. С. 2), брав участь в роботі з'їздів партії. 1 (14) лютого 1910 р. опублікував в "Ділі" заяву зі спростуванням приналежності до Ширшого комітету і участі в партійних конференціях, тим самим остаточно розірвавши свою співпрацю з УНДП (Діло. 1910. Ч. 33. 14 (1) лютого. С. 6).

Як повідомляла газета "Діло", в перший день роботи з'їзду, 25 грудня, М. Грушевський виступив у дискусії щодо діяльності парламентських послів та назви клубу ("Треба вже раз сказати перед світом, хто ми є, треба назватись Українцями"), питання заснування українського університету ("Д-р Окуневський сказав, що нема відповідних сил до катедр. Виборіть, панове, університет, а вже наша голова в тім, щоби постаратись о сили") (Діло. 1907. Ч. 283. 31 (за н. ст.) грудня. С. 1). Роботу з'їзду та свою участь у ньому М. Грушевський описав у статті "Святий вечір", опублікованій в газеті "Рада" (1907. № 289. 25 грудня. С. 2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 46–47).

Окремі положення виступів М. Грушевського сприйняли далеко не всі, про що свідчать досить категоричні відгуки, які надійшли до вченого. Один з них зберігся серед листів невстановлених кореспондентів: "В[исоко]поважаний Пане Професор! Хотяй Ви є і учений чоловік та літерат, але політиком зовсім не уважаєтесь добрим! Тим більше, що Ви не наш, не галицький, то й дивне було Ваше виступленє против тактики наших послів (д[ня] 25/12 на Народнім з'їзді). Вам здається, що Ви «здалека» добре видите, а то Ви такой добре не довиджуєте. Щодо назви клюбу, як взагалі і нашого народу, то назва руський єсть найвідповіднійша, бо чим же ми є, як не Русинами, Руссю?! [...] Назва український межи народом руським зовсім непопулярна, а навіть зненавиджена. Се назва провінції, а не краю руського. Який нарід, така і інтелігенция має бути. Не нарід для інтелігенції,

тільки інтел[ігентні] одиниці для народу. А нарід руський був, є і буде!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 322–323).

…в Народн[ій] гост[инниці]… – згадується єдиний за цісарських часів український готель у Львові, з яким пов'язаний розвиток національного руху в Галичині першої третини XX ст. "Народна гостинниця" заснована видатним діячем культури В. Нагірним з метою надати можливість тодішній молоді набути навичок "до ведення готельного промислу, каварняного і шинкарського" та поширення "замилування" ним. Споруджений (на розі сучасних вулиць Костюшка, 1 та Дорошенка, 20) в стилі сецесії за проєктом Т. Обмінського, інтер'єр виконаний у народному стилі. Готель, кав'ярню та ресторан відкрили 1906 р. "Народна гостинниця" стала одним із небагатьох місць, де гуртувалася українська інтелігенція, у кав'ярні та ресторані декламувалися твори молодих українських письменників. Ціни проживання були помірними, кав'ярня і ресторан вважалися дорогими, розраховувалися на заможніших відвідувачів, зокрема послів Галицького сейму. З ними, зокрема, зустрічався в ресторані "Народної гостинниці" і М. Грушевський, про що свідчить даний щоденниковий запис.

13 **[(26) грудня 1907 р. Львів].** Я приходив перед полуднем, але не було інтересно. Тішився вибором Джиджори*, розстроїв мене був Калитовський, оповівши, як репрезентанти молодіжи виступили, але показалось, що трівога фальшива. Пополудні був Тіснійший комітет – нарада про пресу мала бути, і я сидів до кінця, щоб не було якоїсь міни під Цегельсько[го].

Тішився вибором Джиджори… – йдеться про обрання І. Джиджори членом Тіснійшого народного комітету Української національно-демократичної партії, з'їзд якої відбувся 25–26 грудня (за н. ст.) 1907 р. (Діло. 1907. Ч. 280. 27 (за н. ст.) грудня. С. 3).

14–16 **[(27–29) грудня 1907 р. Львів].** Мої <нерозбірл.> контенті моїм виступом і її ефектом – що відчули впливи й силу. Приємно се й мині, але від свого партнера Цегельського не можу добитись навіть, щоб умістив у "Ділі" статю про ЛНВ і з приводу атаків "Нового Времени", що дало вже другу статю Енгельгардта* з запит[аннєм] щодо общерусскої мови. "Товарищ" прислав мою статю*, ще з Криворівні, до коректи – се було трохи приємно, бо я вже стратив надію; теж і Славінський відізвався про статю в "Націон[альному] збірнику"*.

…що дало вже другу статю Енгельгардта... *– див. коментар до запису за 2–4 грудня 1907 р.*

"Товарищ" прислав мою статю… *– див. запис за 19 серпня 1907 р. та коментар до нього.*

…Славінський відізвався про статю в "Націон[альному] збірнику". – З листів М. Славинського відомо, що саме він запросив М. Грушевського до участі у збірнику "Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия", який мав стати першим томом корпусного видання "Проблемы политической культуры". Так, у листі від 5 (18) червня 1907 р. це запрошення супроводжувалося такими словами: "На Вас ми всі дуже сподіваємось як на автора статьі для збірника під заголовком «Политические моменты украинского национального движения». […] Згоджуйтесь, шановний Михайло Сергійовичу! Про це ніхто так не напише, як Ви, і друге якесь, а не Ваше імя, не буде мати такого авторітету, який потрібен для такої статьі" (ЦДІАК України. Ф. 1235.

Оп. 1. Спр. 753. С. 24–26). Спочатку йшлося про нарис для частини "Россия", але згодом, через відмову І. Франка, М. Славинський та редактор А. Кастелянський запропонували написати і нарис про Галичину для частини "Австро-Венгрия". У щоденнику згадується лист М. Славинського від 6 (19) грудня 1907 р., в якому він висловив саме це прохання, а також подав відомості про попередню статтю: "Статья Ваша здана до набору в тіпографію і чекають ще Ваших добавок, що про них Вам писав Кастелянський на київську адресу" (Там само. Арк. 30–32).

Отримавши згоду та враховуючи непорозуміння, які склалися з першим нарисом про українців в Росії (*див. запис за 12 липня 1907 р. та коментар до нього*), М. Славинський 16 (29) грудня 1907 р. писав М. Грушевському: "Спасибі велике за скору одповідь і за те, що не дуже гніваєтесь. Ми справді дуже винні перед Вами й щиро признаємо свою вину; треба було одразу прислати план статей і тоді усе було б гаразд. З Вашою статьею так і буде зроблено, як Ви писали: вона здана до набору і буде одіслана Вам в коректурі зараз же, як буде скінчений набор. Другої статті Вашої про Галичину дуже чекаємо од Вас, бо без неї збірник не може обійтись. В редакції збірника нема ані тіні ворожнечі або чогось подібного до українства" (Там само. С. 34–36). Обидва нариси під спільною назвою "Украинцы" вперше опубліковані у виданні: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия (Ред. А. И. Кастелянский). СПб.: Изд. Тов-ва "Общественная польза", 1910. С. 152–177 (Ч. I: Австро-Венгрия); С. 307–333 (Ч. II: Россия. Финляндия). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 86–129.

17 [(30) грудня 1907 р. Львів]. Збираємось до Київа, перервав я і роботу коло VII т[ому], що писав увесь сей час і розмахався – mit Schwung [з імпульсом (*нім.*)] описав епізод Вишневецького*, що мині самому допервa тепер вирисувався.

…описав епізод Вишневецького… – див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625 [репринтне вид.]. К., 1995. С. 114–127. Епізод присвячений діяльності козацького гетьмана Вишневецького (Байди) Дмитра.

18 (31) [грудня 1907 р. Львів], второк. Засід[ання] Виділу. Гнатюк з Фр[анком] предложив виключеніє Барвінського* (близший привід – статі Верхратського в "Руслані") і прийняли всіми голосами (лише Пежанський не голосував).

Гнатюк з Фр[анком] предложив виключеніє Барвінського… – Питання про публікації в "Руслані", які врешті дали привід порушити справу про виключення колишнього голови НТШ О. Барвінського з Товариства, розглянули на Виділі ще 22 (9) грудня 1905 р. у зв'язку зі статтею "Чи має молодіж заниматися політикою?" (*див. запис за 9 грудня 1905 р.*). Але і в подальшому О. Барвінський використовував трибуну "Руслана" у своїй перманентній боротьбі з М. Грушевським, виступаючи з критикою радикального характеру боротьби за самостійний український університет у Львові, передруковуючи неприхильні рецензії В. Мільковича на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" тощо (*див. записи за 29 серпня, 5–10 жовтня 1907 р.*). Відклавши на засіданні Виділу 13 листопада (31 жовтня) 1907 р. розгляд справи О. Барвінського (*див. запис за цей день*), повернулися до неї 31 (18) грудня 1907 р. Як відзначає у даній нотатці М. Грушевський, "близшим приводом" стали статті І. Верхратського, які під заголовком "Злобні видумки д-ра Івана Франка" впродовж 4 (17) грудня 1907 р. – 30 грудня 1907 р. (12 січня 1908 р.) друкувалися щодня на сторінках "Руслана" (№№ 272–291) з не завжди й не досить коректними випадами на адресу І. Франка, "Записок НТШ", ЛНВ.

Лаконічний запис у протоколі не подає відомостей ні про осіб, які внесли відповідне подання, ні про результати голосування: "Піднесено постійну шкідливу діяльність д. Ол. Барвінського для Товариства, якого він є дійсним членом, і ухвалено викреслити його з членів на підставі § 19 статута" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 98 зв.). Вже 1 січня (за н. ст.) 1908 р. лапідарний витяг з цього протоколу спрямували О. Барвінському за підписом секретаря НТШ В. Гнатюка, що змусило досвідченого в юридичних тонкощах колишнього голову Товариства звернутися до М. Грушевського з вимогою надіслати йому ухвалу Виділу, якщо така мала місце, відповідно до вимог статуту (Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк; ред. І. Гирич, А. Атаманенко. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2019. С. 118–119).

Імовірно, саме ці тонкощі вплинули на рішення не оприлюднювати у "Хроніці НТШ" ухвалу про виключення О. Барвінського, тому дана щоденникова нотатка та запис у протоколі Виділу від 31 (18) грудня 1907 р. додають важливі штрихи до реконструкції цього засідання, яке викликало неоднозначну реакцію. Так, у кореспонденції від 2 лютого (за н. ст.) 1908 р. свою позицію щодо цієї справи висловив О. Маковей, наголошуючи: "Ухвалою самого Виділу, без згоди секций, без слідства, яке і в сім випадку було би на місци, не можна викидати з товариства дійсних членів, бо якби такий звичай настав у товаристві, то така сама доля може стрінути небавом і дд. Грушевського, Франка і Гнатюка мимо всіх їх заслуг. І як у сім випадку я протестував би, так само протестую і в справі виключення д. Барвінського, бо я маю те пересвідченє, що він богато доброго зробив для товариства, а часописні перепалки, в яких, правду сказати, обі сторони однаково не жалують одна одну, можна не памятати і не згадувати при річевих, наукових нарадах секций. Прошу Хв[альний] Виділ добре розважити, чи не забогато особистих образ замішалося у сю справу, нехай би не впав на заслуженого Голову й його Товаришів закид, що без потреби обнизили і свою повагу і товариства, взявши собі занадто до серця статі, які не повинні їх виводити з рівноваги" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 23–24).

Не міг залишитися осторонь цієї справи й видатний вчений, багатолітній член НТШ І. Горбачевський, подавши мудрі поради голові НТШ в листі від 2 червня (за н. ст.) 1908 р.: "Ще в зимі с[ього] р[оку] чув я, що п. Барвінський був виключений з Товариства ім. Шевченка. Після одної версиї сталося се на підставі ухвали Виділу Товариства, після другої – такої ухвали Виділу не мало бути, а п. Б[арвінсь]кий дістав повідомленє від п. Гнатюка листом, який не мав ані Вашого підпису, яко голови Товариства. Причиною виключення з Товариства мало бути се, що п. Б[арвінсь]кий, яко властитель «Руслана», прийняв до друку в сій часописи довшу розвідку п. Верхратського, котра є звернена особисто против п. Д[окто]ра Франка. Ся подія не знайшла одобрення у всіх членів Товариства, і они задумали подати против виключення протест, до котрого має прилучитися богато членів. Довідавшися о сій аффері, звернувся до інтересованих з зазивом, щоби не видвигали сеї справи публічно і старалися єї полагодити мирно з виключеннєм публічности. Особливо в нинішнім часі, коли всі нам ворожі сили лучатся для поборювання українства і роблять-ся всякі можливі заходи, щоби розбити наші організації, було би видвигненє сеї справи перед форум публічно дуже не бажаною, а навіть просто шкідливою річчю, котра може причинитися до розстрою Товариства і зашкодити єму, коли загалом не унеможливити працю наукову. […] Остаточно я переконаний, що Ви, яко голова Товариства, зробите всьо, щоби не було розладу в Товаристві, котре потерпіло би велику шкоду, коли би мала повторитися напр[иклад] така аффера, як перед кількома роками" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 45–46 зв.).

Певні заходи в справі, на його думку, "нічим неоправданого і неумотивованого виключення" вживав і О. Барвінський. 18 жовтня (за н. ст.) 1908 р. у приміщенні "Народної Гостинниці" він скликав нараду дійсних членів і членів-засновників НТШ, на яку прибули 22 особи. Запрошення на це зібрання він надіслав і М. Грушевському (Листування Михайла Грушевського. Т. 7. С. 119). На нараді ухвалили звернення до Виділу про перегляд попереднього рішення від 31 грудня (за н. ст.) 1907 р. та вибрали поміж себе 4-х представників (Є. Олесницький, І. Кокорудз, П. Огоновський, О. Стефанович) для представлення справи особисто голові НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 88–88 зв.). Отримавши

відповідне "представлення", 16 листопада (за н. ст.) 1908 р. Виділ зажадав від О. Барвінського пояснень у справах, які спонукали виключити його з членів НТШ. 21 листопада (за н. ст.) 1908 р. на двосторонній зустрічі представників Виділу та делегатів наради дійсних членів і членів-засновників НТШ, скликаної 18 жовтня (за н. ст.) О. Барвінським, було сформульовано основні позиції, на які 10 грудня (за н. ст.) 1908 р. О. Барвінський відповів у листі на ім'я І. Кокорудза (Там само. Арк. 96*; Купчинський О.* До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали) // Олександр Барвінський. 1847–1927: Матеріали конфер., присвяч. 150 річниці від дня народж. Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. Львів, 2001. С. 154–157).

До справи з виключенням з НТШ О. Барвінського не раз поверталися впродовж всього 1908 р. І лише 24 (11) березня 1909 р., розглянувши звернення членів депутації до М. Грушевського та відповідь О. Барвінського, Виділ констатував, що надані пояснення не задовольняють його, але, взявши до уваги позицію й прохання багатьох дійсних членів та засновників НТШ, одноголосно постановив не виконувати своєї попередньої ухвали про виключення О. Барвінського з членів Товариства (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 106 зв., 108 зв., 112 зв.; *Аркуша О.* Барвінський Олександр // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 1: А—Бібл. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. С. 442–449). *Див. також записи за 15–16 січня, 11–13, 29 лютого, 9 липня, 5, 8, 18 жовтня, 3 листопада 1908 р., 11 березня 1909 р.*

19 **[грудня 1907 р. (1 січня 1908 р.) Львів],** середа. Збори, кореспонденція всяка, а вечером Спілка "Діла", на к[от]ру пішов, бо Цегельський сподівавсь атаків – довга й безтолкова, пішов щось по 10-ій.

20 **[грудня 1907 р. (2 січня 1908 р.) Львів–Київ].** Насилу зібрались в дорогу – я особливо. Їхали досить щасливо, тільки з книжками "Історії" був трохи клопіт – але пішли. Маринця бідна перестудилася на дорогу дуже сильно і кашляла. Кулюня теж була трохи застудилася, але відійшла.

21 **[грудня 1907 р. (3 січня 1908 р.) Київ].** Ми в Київі. Стріли нас привітно дома і в "Раді". В ЛНВ мусів побештати за коректу і загальну оспалість. Заходив до Чикаленка.

22 **[грудня 1907 р. (4 січня 1908 р.) Київ].** До Леонтовича послав записку в справі грошей, був у Перетца etc.

23 **[грудня 1907 р. (5 січня 1908 р.) Київ].** Засіданнє Наук[ового] тов[ариства]*(Черняхівський і дебата над Сагайдачним). Читаю аркуші "Історії". На різдвяний номер просять ліричної статейки. ЛНВ захряс глубоко й "Історія", VI [том], не скінчена*. Був у Павлуцкого – просив на другий день до себе. "Артель"* не має письма і не зачинала складати!

Засіданнє Наук[ового] тов[ариства]… – йдеться про шосте наукове засідання УНТ у Києві. На ньому спочатку заслухали доповідь О. Черняхівського "Нові теорії про походження людини", в якій він подав характеристику сучасного стану наукових уявлень про зазначену проблему. Дві інші доповіді – "Ще про пісню про П. Конашевича-Сагайдачного" (І. Каманіна) та "Нові дані про пісню про Сагайдачного" (Б. Грінченка) – викликали жваву

дискусію: чи дійсно в пісні згадуються гетьмани Петро Дорошенко і Петро Сагайдачний. М. Грушевський, який взяв участь у обговоренні, зауважив, що вважає неможливим зі змісту цього козацького маршу у відомих його варіантах виводити конкретні історичні імена та історичні моменти (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 155).

…й "Історія", VI [том], не скінчена. *– Див. записи за 14 березня та 14 липня 1907 р. й коментарі до них.*

"Артель"... – йдеться про Першу київську артіль друкарської справи (вул. Трьохсвятительська, 5; будинок зберігся за тією ж адресою), куди з січня 1908 р. через непорозуміння з друкарнею П. Барського М. Грушевський переніс друк "Літературно-наукового вістника" (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 142). Занепокоєння М. Грушевського викликане набором першої книжки ЛНВ за 1908 р.

24 **[грудня 1907 р. (6 січня 1908 р.) Київ].** Зрана написав ліричну статейку для "Ради"*. Паничів з ЛНВ він, [?], запросив до себе на кутю*, і я теж туди заходив, а потім ми всі їли кутю дома. Маринця дуже кашляє. Заходив до церкви ввечері.

Зрана написав ліричну статейку для "Ради". *– Грушевський М.* Святий вечір // Рада. 1907. № 289. 25 грудня. С. 2. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 46–47.

Паничів з ЛНВ він, [?], запросив до себе на кутю... – у даному реченні М. Грушевський помилково не вказав особу, яка запросила співробітників ЛНВ на кутю. Оскільки контекст нотатки не дозволяє однозначно встановити її, позначаємо пропуск [?].

25 **[грудня 1907 р. (7 січня 1908 р.) Київ].** Заходив до Благовіщен[ської] церкви*. Потім був у Садовських, у Чикаленка. Вечером були ми у Черняхівських*. Намічаємо вибори в Наук[овому] тов[аристві]*.

Заходив до Благовіщен[ської] церкви. – Благовіщенський храм збудований за проєктом В. Ніколаєва у 1885–1887 рр. і дав назву Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Михайло Грушевський, його мати та брат були парафіянами Благовіщенської церкви. У метричній книзі за січень 1918 р. зберігся запис про смерть (30 січня 1918 р.) та похорон (31 січня 1918 р.) Глафіри Захаріївни Грушевської, яка померла за декілька днів після обстрілу фамільного прибуткового дому Грушевських на Паньківській, 9 більшовицьким військом (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1080. Спр. 481. Арк. 117 зв.). Храм знищений 1935 р., на його місці житловий будинок та ліцей № 21 (вул. Саксаганського, 62 та 64).

Вечером були ми у Черняхівських. – На цей час родина Олександра Черняхівського та Людмили Старицької-Черняхівської мешкала за адресою: вул. Стрітенська, 12.

Намічаємо вибори в Наук[овому] тов[аристві]. *– Див. запис за 30 грудня 1907 р. та коментар до нього.*

26 **[грудня 1907 р. (8 січня 1908 р.) Київ].** Зайшов до мене Леонтович з Чик[аленком], і рішили піти всі, забравши ще й Лисенка, до Антоновича, до к[от]рого я не хотів був іти з огляду на ситуацію з Ор[естом] Ів[ановичем] і катедрою. Візита у Ант[оновича] була досить офіціальна. Умовляли Ант[онови]ча диктувати мемуари*. Ухвалили зібратися 4/I спадкоємцям*. Вечером був у Павлуцкого. Був там Косоногов*.

Умовляли Ант[онови]ча диктувати мемуари. – Свої спогади, які охоплюють період від кінця 1859 р. до початку 1860 р., В. Антонович надиктував Д. Дорошенку. Публікації надиктованих перед смертю спогадів В. Антоновича передував друк його автобіографічних нотаток, написаних власноручно в 1897 р. та 1900 р. (ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VII. С. 1–17; Кн. VIII. С. 193–204). Як надиктовані, так і власноруч написані мемуари об'єднані спільною назвою "Автобіографічні записки Володимира Антоновича". Записи Д. Дорошенка вперше опубліковані після смерті вченого: Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. IX. С. 387–407. У редакційній примітці наголошувалося, що ці мемуари не мали авторських заголовків до розділів, окрім останнього ("Початок української громади"). Тому перші три розділи, як свідчить збережений рукопис, названі при підготовці до друку М. Грушевським: "Польське суспільство України", "Подорожи по Україні", "Суд" (ІР НБУВ. Ф. І. № 7923).

У 1924 р. в журналі "Україна" В. Міяковський опублікував нововиявлені фрагменти "Автобіографічних записок Володимира Антоновича", які дали змогу уточнити структуру та зміст надиктованих спогадів. Так, третій розділ "Суд" складався з двох частин і відповідно був поданий з авторськими назвами: "Дворянський суд над хлопоманами" та "Політичні процеси й догляд поліції" (Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича / Публ. В. Міяковського // Україна. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160). Передрук мемуарів зі статтями до історії написання та змісту див.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1. К., 1997. С. 157–200. *Див. також запис за 14 травня 1907 р.*

Ухвалили зібратися 4/I спадкоємцям. – За порадою Володимира Антоновича, свого приятеля та довіреної особи, Василь Симиренко склав заповіт, за яким усе майно після смерті його дружини мало перейти на потреби української культури. Для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Симиренка ще за його життя було створено "комітет спадкоємців" (в різний час до нього входили В. Антонович, Т. Рильський, І. Шраг, В. Науменко, М. Лисенко, М. Комаров, Д. Багалій, В. Леонтович, М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін.). 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. було затверджено статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, який надавав юридичного статусу "комітету спадкоємців". Товариство підтримувало газети, видання Українського наукового товариства у Києві, окремих письменників та діячів культури. Реально почало діяти після зборів, які відбулися 5 (18) січня 1910 р.

Був там Косоногов. – Йдеться про українського фізика, географа, метеоролога, професора Університету св. Володимира Йосипа Йосиповича Косоногова (1866–1922).

27 **[грудня 1907 р. (9 січня 1908 р.) Київ].** Читаю аркуші "Історії" всі сі дні. Вечером були у Стешенків*. Перед вечером були ми всі в театрі, на "Піснях в лицях"*.

Вечером були у Стешенків. – На цей час І. Стешенко з родиною мешкав за адресою: вул. Львівська (нині – вул. Січових стрільців), 43 (будинок не зберігся).

...на "Піснях в лицях". – 27 грудня (за ст. ст.) 1907 р. ранковий різдвяний репертуар Трупи українських артистів під орудою М. Садовського був представлений виставою за музичною комедією М. Л. Кропивницького "Зальоти соцького Мусія: (пісні в лицях)". Театр М. Садовського на той час працював у Троїцькому народному домі (сучасний Київський національний академічний театр оперети, вул. Велика Васильківська, 53).

28 **[грудня 1907 р. (10 січня 1908 р.) Київ].** Були на "Вертепі"*, всі семейственно. Перед тим було засіданнє Істор[ичної] секції, були Мельничка, Павлуцкий, Яковлєв etc., говорили про участь в археолог[ічному] з'їзді*. З Кулюнею їздив до Леонтовичів.

Були на "Вертепі"... – 28 грудня (за ст. ст.) 1907 р. в Народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській вулиці, 26 було представлено виставу старовинного українського вертепу у двох частинах (релігійна містерія та побутова частина). Вступне слово перед виставою виголосив І. Стешенко, заходами якого ще на початку 1907 р. відбулося відродження найпопулярнішої форми українського театру.

...говорили про участь в археолог[ічному] з'їзді. – Підставою для цього обговорення став лист Московського археологічного товариства від 19 грудня (за ст. ст.) 1907 р., в якому висловлювалися сумніви щодо досвіду археологічних студій членів УНТ у Києві. Справа участі в XIV археологічному з'їзді в Чернігові розглядалася також 30 грудня (за ст. ст.) 1907 р. на загальних зборах УНТ, 14 травня (за ст. ст.) 1908 р. – на засіданні Історичної секції, 18 травня (за ст. ст.) 1908 р. – знову на загальних зборах. На останніх остаточно прийняли рішення відмовитися від участі у форумі. Ця проблема знайшла своє відображення в публіцистичній статті М. Грушевського "Не пора" (ЛНВ. 1908. Т.XLIII. Кн.VII. С. 130–140; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 73–81). *Див. записи за 25–30 червня, 30 грудня 1907 р., 14, 18 травня 1908 р.*

29 **[грудня 1907 р. (11 січня 1908 р.) Київ],** субота. Письма все нема в "Артелі"* – ждуть украї[нських] букв і не починають складати; я сказав доробити у Києві, щоб роспочати. У Барского відносини неможливі*, тягне, а виберає гроші і заповідає, що не випустить книжки*, поки не заплатимо всього. Ввечері були ми у Павлуцького знову – я і Саша, і Біляшевський; був у нього Покровский*; розбалакались досить приємно. По дню були у Лявденбахів.

Письма все нема в "Артелі"... *– див. коментар до запису за 23 грудня 1907 р.*

У Барского відносини неможливі... *– Див. запис за 3–30 вересня 1907 р. та коментар до нього.*

...і заповідає, що не випустить книжки... – XII книжка "Літературно-наукового вістника" за 1907 р. вийшла з друкарні Петра Барського лише 11 січня (за ст. ст.) 1908 р. (ДАК. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 141).

...був у нього Покровский... – йдеться про професора кафедри загальної історії Університету св. Володимира, фахівця з античної історії Покровського Олексія Івановича (1868–1928), який на той час мешкав за адресою: вул. Жилянська, 48.

30 **[грудня 1907 р. (12 січня 1908 р.) Київ],** неділя. Загальні збори Наук[ового] тов[ариства]* з полудня. Я промовив зпочатку. Павлуцький вніс на вибір через акклямацію мене, потім голосували пробно на заступників, і Щербина дістав відразу більше голосів, ніж Ор[ест] Левицький. Взагалі вибори пройшли концертово, і тільки голоси на заступника розбились – важилось між Тимченком і Грінченком. Потім розвелася широченна діскусія про археол[огічний] з'їзд. Біляшевський був против участи, Павлуцький против украї[ської] мови. Перетц прийшов і оповів, що читав статю Єфремова на ЛНВ, щойно написану в редакції "Вістей"*.

Загальні збори Наук[ового] тов[ариства]... – На восьмих загальних зборах УНТ за участю 16-ти членів під головуванням М. Василенка голова Товариства М. Грушевський подав звіт про діяльність Ради за 1907 р. Наступним питанням стали вибори постійної Ради товариства. Головою Ради одноголосно обрали М. Грушевського, заступниками

("товаришами голови") – В. Щербину (14 голосів) та О. Левицького (10 голосів), членами – М. Біляшівського, О. Грушевського, М. Лисенка, І. Стешенка, Я. Шульгина. Кандидатами на заступників (з правом дорадчого голосу, а за відсутності когось із членів Ради – з правом вирішального голосу) обрали Є. Тимченка, О. Черняхівського, А. Яковлєва. Щодо Археологічного з'їзду в Чернігові постановили взяти участь лише за умови, якщо буде дозволено читати реферати українською мовою. Якщо ця умова не буде прийнята – не брати участі, "не зв'язуючи цим поодиноких членів" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 32; Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. І. С. 151).

…читав статю Єфремова на ЛНВ, щойно написану в редакції "Вістей". – Йдеться про статтю С. Єфремова "Украинская жизнь и литература в 1907 г." (Киевские вести. 1908. № 1). *Див. запис за 2 липня 1907 р. та коментар до нього.*

31 [грудня 1907 р. (13 січня 1908 р.) Київ]. Був Бородай з Лозинським* у мене, потім Лаврів з Котиком. Заповіли прихід колядники, але дуже спізнились – прийшли о 10½. Потім я поїхав до Синицького*, де редакція "Ради" стрічала Новий рік. Верталися з Чикаленком; він оповідав, що Васил[енко] казав Матуш[евсько]му, що йому давали читати статю Єфремова, а він не спустився на компетентність Є[фремо]ва. Перед полуднем був я у Сидорова – питати язика; казав, що на українство нема нагінки, а ЛНВ гонорував "академічним журналом".

… з Лозинським – мовиться про Володимира Устимовича Лозинського (1855–1914) – українського видавця і громадського діяча. *Див. також запис за 11–12 січня 1908 р.*

Потім я поїхав до Синицького… – на цей час відомий громадський і культурно-освітній діяч, адвокат, видавець Максим Стратонович Синицький мешкав за адресою: вул. Бульварно-Кудрявська, 7 (будинок не зберігся). 10 січня (за ст. ст.) 1907 р. М. Грушевський передав йому право провадження справ київської контори ЛНВ, насамперед вирішення питань з офіційними установами, зокрема й цензурою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 39).

СЛОВНИК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ ДІАЛЕКТНОГО ТА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Абсентеїст – той, хто ухиляється від участі у виборах, виконання обов'язків; прогульник

Абсорбовати – поглинати, вбирати

Абсорбувати/з'абсорбувати/заабсорбувати – поглинати, захоплювати цілком і повністю

Авкція – аукціон

Ажітація – збудження, супутнє явище при багатьох психічних захворюваннях

Акламація – прийняття або відхилення зборами якоїсь пропозиції без підрахунку голосів – лише за реакцією учасників зборів, вираженою вигуками, репліками тощо; одностайне схвалення

Акцептувати – приймати пропозицію, визнавати щось, схвалювати, затверджувати

Альтерація – тут: зміна

Алярмувати – здіймати тривогу, бити на сполох

Анахтемський – клятий, жахливий

Ангажуватися – бути втягнутим до якоїсь справи, бути залученим до активної участі в чому-небудь

Анімуш – дух

Ароґантський – зарозумілий, пихатий, зухвалий

Асекурація – забезпечення, страхування

Астрахан – вид каракулевого хутра

Атентат – замах на вбивство

Афронт – несподівана неприємність, публічна образа, зневага

Багателізувати – легковажити, недооцінювати, нехтувати

Безчельна – нахабна, безсовісна

Борше – швидше, скоріше

Бросквини – персики

Брух – шлунок

Вакації – канікули

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити визначену суму грошей власнику векселя після настання строку

Виділ – управа, правління, президія, комітет

Виклад – лекція

Вимірені – спрямовані

Випсанена – жахлива

Вистава – тут: виставка

Віадук – транспортна споруда мостового типу аркової конструкції на високих опорах, споруджена через глибокий яр або ущелину

Галабурда – бешкет

Геометер – спеціаліст із вимірювання та межування земельних наділів

Гербата – чай

Ґрасувати – витоптувати

Ґратуляція – привітання

Двірець – вокзал

Депрімувати – гнітити, пригнічувати

Деревце – тут: ялинка

Деспект – образа, кривда, зневага

Дзигарок – годинник

Дірімувати – тут за змістом: утриматися

Драптивий – поганий, негідний

Дусери – компліменти

Евентуально – можливо

Енунціація – публічна, офіційна заява, декларація

Заафірувати – поглинути, занурити у справи, клопоти тощо

Завід – початок

Загуменок – місце за током; тут – другорядне місце

Закапарити – знівечити, занедбати

Заколодити – зав'язнути, втягнутися, зосередитися, зациклитися

Заповідати – оголошувати, віщувати, обіцяти що-небуть

Запусти – останні дні напередодні великого посту, Масляниця

Зарінок – рівне місце біля річки, поросле травою

Зафрапувати – заінтригувати, вразити

Звиватися – крутитися, метушитися, колотитися, пристосовуватися до обставин

Зворохобити – підбурити, розхвилювати, збурити

Зганити – винести на суд, виразити незадоволення, докоряти

Здепрімований – збентежений, знервований

Здецидуватися – вирішити, зважитися на щось, прийняти рішення

Зецер – складач у друкарні

Змикитити – вдатися до хитрощів; обдурити; не виконати обіцянку

Змилити – ввести в оману

Зряду – один за одним

Імматрикуляція – урочисте прийняття в студенти

Імперіал – різновид міського транспорту, багатомісний (15–20 осіб) екіпаж на кінській тязі, в якому пасажири розміщувалися не тільки всередині, а й на даху

Інгеренція – втручання до якоїсь справи, ведення контролю над чужою справою, вплив

Індиферентизм – байдужість

Індоленція – нездарність, недолугість, нездібність, бездіяльність, інертність

Іно – тільки, лише

Інсинуація – наклеп

Інтенція – прагнення, мета, намір, задум, бажання

Інтерпеляція – депутатський запит

Ірітуватися/зірітуватися – роздратуватися, злоститися, гніватися

Кавція – грошова застава, гарантійна сума

Карамболь – зіткнення

Квадра – декада; фаза (місяця)

Квадранс – чверть години

Кльомби – клумби, квітники

Клявзура –іспит, екзаменаційна робота

Кляклі – хлопавки

Ковбик – невеликий відрізок дерева або бруса

Ковнір – комір

Колюмни – друкарські колонки, стовпці

Комеражі – плітки

Комерс – товариський вечір; вечірка; банкет після якоїсь урочистості

Коміс – торгівля, бізнес

Комоція – метушня; тут: рух, фізичні вправи, прогулянки

Комплота – змова

Конвентікель – таємні збори

Кондоленція – співчуття, співпереживання

Конзулят – консульство

Консеквенція – висновок, результат, наслідок, послідовність

Контенті – тут: задоволені

Контрувати – тут: сперечатися

Конферувати – радитись, обговорювати, підсумовувати

Конфесати – зізнання, признання, безперечні свідчення

Кореферат – співреферат, виголошений на ту саму тему

Корпус – різновид друкарського шрифту

Корреферент – співдоповідач

Коц – вовняна ковдра

Купно – купівля

Курація – лікування, оздоровлення

Лучниця – тут: смолоскип

Льоди – морозиво

Льокація – тут: вкладення капіталу

Матура – атестат про закінчення середнього навчального закладу

Набрати анімушу – набрати піднесення, запалу, натхнення

Наклад – тираж

Наприкрятися – набридати, надокучати

Непотизм – заміщення посад за протекцією, влаштування родичів на прибуткові посади, кумівство

Несесер – футляр для дрібних предметів, дорожня косметичка

Нурка́ дати – впірнути, зникнути; сховатися куди-небудь; тут: як у воду пірнути

Обляти – дослівні записи

Обсервація – спостереження, обстеження

Обскурний – непоказний, бридкий

Оноди – днями, на днях

Опаска – бандероль

Опінія – думка (громадська, політична, публічна); переконання; припущення; точка зору

Ординація – тут: положення про вибори

Орудки – дрібні справи

Оферент – особа, підприємство, що пропонує послуги, приватну оборудку, укладання договору

Оферта – пропозиція про укладання угоди з детально зазначеними її умовами

Офіруватися – бути готовим свідомо йти на які-небудь труднощі, жертви; наважуватися на щось

Пасія – тут: гнів

Паціфікаційно – примирливо

Пех – невдача, невезіння

Пехово – невдало

Пивниця – льох, підвал, погріб

Пиняво – мляво, повільно, неквапливо, слабо

Пискувати, відписковуватися – огризатися, агресивно відповідати на докори, бути зухвалим

Плавачка – сплавлювання дерева

Плотва – тут: пліт (огорожа), паркан

Побештати – піддати лайці, докорам

Позискати – добитися, домогтися чого-небудь

Поквітування – квитанція, рахунок

Попереченитися – посперечатися

Поперти – підтримати, сприяти, протегувати

Порохи – пилюка

Пресія – натиск, примус

Прецінь – адже, тим часом, проте, однак

Принаглити – квапити, підганяти

Присісти фалди – засісти за роботу

Промотор – науковий керівник; натхненник, ініціатор

Промоція – присудження вищого (порівняно з попереднім) вченого ступеня, почесного звання

Пронунсіаменто – державний військовий переворот, а також заклик до державного військового перевороту

Пукати – стукати

Регулямін – статут, розпорядок, регламент

Реґест – реєстр, каталог

Резерва – стриманість, обережність, холодність, поміркованість

Резиґнація – відмова від чогось, відречення, відставка, зречення,

Реляція – донесення, детальне повідомлення, звіт, опис, скарга

Ремонструвати – представляти особливу думку, заперечувати, протестувати, тлумачити

Ремунерація – винагорода, авторський гонорар, відшкодування

Реставрація – тут: ресторан

Рестація – відновлення

Речинець – строк, термін, час

Ріґороз/регороз – державний іспит у вищій школі; основні екзамени у вищій школі для досягнення вченого ступеня (докторату)

Розажітований – емоційно збуджений

Розпука – безнадія, відчай, розпач

Розривка – розвага, відпочинок

Сатисфакція – приємність, задоволення, відшкодування

Сикмент – сегмент

Склеп – магазин, лавка, крамниця

Скрипт – рукопис, текст

Сніді – наїдки

Спацер – прогулянка

Спацерувати – прогулюватися

Справунки – закупи, справи

Стрих – горище

Субскрипція – передплата, збір коштів

Суплентура – праця в середніх навчальних закладах на посаді помічника вчителя (викладача)

Табуля – книга для запису земельної власності

Тапіцер – оббивач меблів

Тестамент – заповіт

Трафити/потрафляти – зуміти, бути спроможним, здобути намічене

Трафлена – зроблена як належить

Тручати – штовхати, спихати, тут – сплавляти

Тягом – постійно, далі, так само

Уконституватися/уконституюватися – заснуватися, сформуватися, визначити свій склад, розподілити функції

Урльоп – відпустка, канікули

Утрапіона – лиха, нестерпна, незносна

Учта – багатолюдний банкет; урочистий обід, вечеря, що влаштовується на честь кого-небудь або на відзначення якоїсь події

Фана – прапор, хоругва

Ферія – канікули, свято, відпустка

Фіакр – легкий найманий екіпаж

Фіглі – жарти, пустощі

Фірмант – людина, що дає своє ім'я фірмі

Форсовно – прискорено, напружено, з надривом

Фронда – непринципова опозиція, невдоволення, обурення

Фузія – злиття, об'єднання

Фундувати – жертвувати гроші; засновувати; пригощати власним коштом

Футро – одяг з хутра, хутряна шуба; шуба

Хандричення – перебування у пригніченому, похмурому настрої, нудьгування

Хосен – вигода, користь, зиск

Цитувати – тут: пропонувати, веліти, наказувати

Цло – мито, податок

Штука – мистецтво

Щадниця – ощадна каса

Язикова – мовна

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ДАК – Державниний архів міста Києва

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗНТШ – Записки Наукового товпариства імені Шевченка

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

ЛНВ – Літературно-науковий вістник

ЛННБ України ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника

МІК – Музей історії міста Києва

НАН України – Національна академія наук України

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ПУК – Первая учебная книга церковно-славянского языка

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія

США – Сполучені Штати Америки

УВАН – Українська вільна академія наук

УІЖ – Український історичний журнал

УНДП – Українська національно-демократична партія

УНТ – Українське наукове товариство в Києві

УРП – Українська радикальна партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК[1]

А

А. Г., див. Грушевський Олександр Сергійович

А. Т., див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна

Абрагам Владислав (Абрагам, Abraham Władysław) *165*

Абрагам, див. Абрагам Владислав

Адосовська Марія Василівна *412*

Александр, див. Грушевський Олександр Сергійович

Анна Львовна, див. Берло Ганна Львівна

Ансельмі Джузеппе *372*

Антон *194*

Антоній (Олександр Винницький) (Винницький) *101*

Антонович В. Б., див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович В., див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович Володимир Боніфатієвич (Антонович В. Б., Антонович В., Антонович Володимир, Антонович, Владимир Бонифатиевич, Володимир Боніфатійович, Володимир Боніфатієвич) *81*, *108*, *132*, *133*, *136*, *142*, *208*, *222*, *223*, *233*, *234*, *240*, *276–278*, *281*, *288*, *311*, *322*, *342*, *352*, *353*, *364*, *366*, *376*, *379*, *383*, *409*, *415*, *416*, *430*, *431*, *475*, *480*, *492*, *493*

Антонович Володимир, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович Д. *197*

Антонович, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антоновичі *411*

Аппель, див. Аппель Мартин

Аппель Мартин (Аппель) *33*, *123*

Апраксін Ф. М. *291*

Арабажин Костянтин Іванович (Арабажін) *288*, *289*, *295*

Арабажін, див. Арабажин Костянтин Іванович

Аріадна, див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна

Аріадна, див. Труш (Слоневська) Аріадна Іванівна

Аркас М. М. (Аркас М.) *78*, *390*

Аркас М., див. Аркас М. М.

Аркуша О. *125*, *491*

Арофікін В. *420*

Арсенич А. *444*

Арсенич П. *444*

Арсенич С. *444*

Арсеничі *444*, *448*

Атаманенко А. *14*, *73*, *490*

Афанасьєва Н. А. *369*

Б

Бабанська Н. *266*, *272*

Бабин М., див. Бабин Микола

Бабин Микола (Бабин М., Бабин) *230*, *248*

Бабин, див. Бабин Микола

Бабунідзе І. (Бабунідзе) *370*, *371*, *479*

Бабунідзе, див. Бабунідзе І.

Багалій Д. І., див. Багалій Дмитро Іванович

Багалій Д., див. Багалій Дмитро Іванович

Багалій Дмитро Іванович (Багалій Д. І., Багалій Д., Багалій) *282*, *291*, *320*, *336*, *353*, *361*, *362*, *493*

Багалій, див. Багалій Дмитро Іванович

Баган О. *306*

Бадені Станіслав *272*

Базилевська Євгенія *266*

Байєр Йосиф *375*

Балицький Ю. *172*

Бандрівський К., див. Бандрівський Карло

Бандрівський Карло (Бандрівський К., Бандрівський) *181*, *223*, *252*, *383*, *419*, *422*

Бандрівський, див. Бандрівський Карло

Барвінок Ганна *463*

Барвінський Б., див. Барвінський Богдан Олександрович

Барвінський Богдан Олександрович (Барвінський Б., Барвінський Богдан) *195*, *196*, *205*, *206*, *208*, *239*, *360*, *380*, *473*, *478*

Барвінський Богдан, див. Барвінський Богдан Олександрович

[1] Покажчик охоплює власні імена осіб, що згадуються в щоденикових нотатках (у всіх формах, розширених переважно до прізвища, імені та по батькові в головній позиції, виділеній півжирним шрифтом), а також у коментарях. Не вносимо імені М. Грушевського, яке зустрічається майже на кожній сторінці.

Барвінський О., див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінський Ол., див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінський Олександр Григорович (Барвінський О., Барвінський Ол., Барвінський Олександр, Барвінський) *14*, *31*, *32*, *58*, *73*, *79*, *103*, *113*, *189*, *196*, *205*, *238*, *239*, *246*, *249*, *308*, *380*, *464*, *465*, *472*, *473*, *478*, *489–491*
Барвінський Олександр, див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінський, див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінські *380*
Барский Петр, див. Григорович-Барський Петро Олександрович
Барский, див. Григорович-Барський Костянтин Петрович
Барський К., див. Григорович-Барський Костянтин Петрович
Барський П. О., див. Григорович-Барський Петро Олександрович
Барський П., див. Григорович-Барський Петро Олександрович
Барський Петро, див. Григорович-Барський Петро Олександрович
Барський, див. Григорович-Барський Костянтин Петрович
Бартошевич Адам *237*
Баторій Стефан (Баторій) *195*
Баторій, див. Баторій Стефан
Бачинський Володимир Миколайович (Бачинський) *364*, *365*, *483*, *484*
Бачинський Юліан Олександрович (Бачинський Юліан, Бачинський) *162*, *171–172*
Бачинський Юліан, див. Бачинський Юліан Олександрович
Бачинський, див. Бачинський Володимир Миколайович
Бачинський, див. див. Бачинський Юліан Олександрович
Беднарський Карло (Кароль) (Беднарський) *180*
Беднарський, див. Беднарський Карло (Кароль)
Бек М. *396*
Бендер Йося (Йося, Майорчук) *425*
Бендер Х. *424*
Бенеке Ф. *152*
Беранже *154*
Беретті О. *407*
Берло Арсеній *379*
Берло Г., див. Берло Ганна Львівна
Берло Ганна Львівна (Анна Львовна, Берло Г., Берло Ганна, Берло) *206*, *379*, *380*, *409*, *459*, *478*
Берло Ганна, див. Берло Ганна Львівна
Берло, див. Берло Ганна Львівна
Берті *154*
Бехтльоф Вільгельм *483*
Бєлоусова Л. *320*
Биховський *389*
Біла О. *147*
Білецька Марія Іларіонівна (Білецька) *154*
Білецька, див. Білецька Марія Іларіонівна
Білецький В., див. Білецький Василь
Білецький Василь (Білецький) *231*, *419*
Білецький, див. Білецький Василь
Білецькі *206*, *232*
Білик Л. *52*
Білокінь С. І. (Білокінь С.) *22–25*, *52*, *83*, *225*, *230*, *235*, *249*, *251*, *312*, *444*
Білокінь С., див. Білокінь С. І.
Білоконський *298*
Біляшевський, див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський М. Ф., див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський М., див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський Микола Федотович (Біляшевський, Біляшівський М. Ф., Біляшівський М., Біляшівський Микола) *218*, *236*, *292*, *294*, *295*, *298*, *380*, *381*, *419*, *459*, *494*, *495*
Біляшівський Микола, див. Біляшівський Микола Федотович
Бобка, див. Грушевська Катерина Михайлівна
Богдан Йоан (Богдан) *102*
Богдан, див. Богдан Йоан
Богдан, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович
Богдан, див. Крушельницький Богдан Антонович
Богдан, див. Хмельницький Богдан
Богомолець-Лазурська Наталя *266*
Бодуен де Куртене І., див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Бодуен де Куртене Іван Олександрович (Бодуен де Куртене І., Бодуен) *199*, *287*, *295*, *296*
Бодуен, див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Боїм *152*
Бойчук М., див. Бойчук Михайло Львович
Бойчук Михайло Львович (Бойчук М., Бойчук Михайло, Бойчук) *144*, *147*, *150*, *151*, *156–158*
Бойчук Михайло, див. Бойчук Михайло Львович
Бойчук, див. Бойчук Михайло Львович
Болеслав-Юрій II *334*
Бондарук Т. І. *190*, *203*, *363*, *372*, *393*
Бончевський А. *465*
Борис, див. Златоверховников Борис Михайлович
Борис, див. Матушевський Борис Федорович
Борковский, див. Борковський Олександр Михайлович
Борковський О., див. Борковський Олександр Михайлович

Борковський Олександр Михайлович (Борковский, Борковський О., Борковський Олександр, Борковський) *120*, *150*, *151*, *157*, *268*, *468*

Борковський Олександр, див. Борковський Олександр Михайлович

Борковський, див. Борковський Олександр Михайлович

Бородай М. М. *375*

Бородай О., див. Бородай Олександр Іванович

Бородай Олександр Іванович (Бородай О., Бородай) *213*, *463*, *464*, *495*

Бородай, див. Бородай Олександр Іванович

Бортняк Н. *469*

Брадтман Е. *354*

Братковський Р. *144–146*, *154*, *155*

Бретон Жермен *407*

Брик І. *114*

Брікнер А., див. Брікнер Александр

Брікнер Александр (Брікнер А., Брікнер, Брюкнер Александер, Brückner A.) *256*, *269*, *344*, *453*, *454*, *464*

Брікнер, див. Брікнер Александр

Брокгауз Фрідріх Арнольд (Брокгауз) *106*, *348*, *350*, *471*

Брокгауз, див. Брокгауз Фрідріх Арнольд

Брюкнер Александер, див. Брікнер Александр

Бубнов М., див. Бубнов Микола Михайлович

Бубнов Микола Михайлович (Бубнов М., Бубнов) *430*, *431*, *447*, *457*, *458*, *461*, *477*

Бубнов, див. Бубнов Микола Михайлович

Бубнова *458*, *475*

Будай Леопольд Лукич (Будай Леопольд, Котик М., Котик Михайло, Котик) *458*, *462*, *463*, *495*

Будай Леопольд, див. Будай Леопольд Лукич

Буданов, див. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович

Будзиновський В'ячеслав Титович (Будзиновський) *208*, *425*

Будзиновський, див. Будзиновський В'ячеслав Титович

Булигін О. Г. (Булигін О.) *136*, *217*

Булигін О., див. Булигін О. Г.

Булик Н. *307*

Бурачинський Є., див. Бурачинський Тит-Євген Йосипович

Бурачинський Тит-Євген Йосипович (Бурачинський Є., Бурачинський) *252*, *341*, *381*, *399*

Бурачинський, див. Бурачинський Тит-Євген Йосипович

Бурлака Г. *14*, *30*, *39*, *52*, *55*, *56*, *80*, *101*, *119*, *142*, *146*, *152*, *178*, *179*, *181*, *284*, *341*, *381*, *399*

Бурячок І., див. Бурячок Іван

Бурячок Іван (Бурячок І., Бурячок) *144*, *155*, *156*

Бурячок, див. Бурячок Іван

Бучинський Б., див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович

Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович (Богдан, Бучинський Б., Бучинський Богдан, Бучинський, Buczynskyj Bohdan) *120*, *125–127*, *167*, *199*, *204*, *299*, *305*, *342*, *345*, *347*, *431–433*, *435*, *440*, *451*, *473*

Бучинський Богдан, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович

Бучинський М., див. Бучинський Мелітон

Бучинський Мелітон (Бучинський М.) *126*, *435*, *468*

Бучинський Ярослав (Jaroslaw) *432*

Бучинський, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович

Буш Адольф Юліанович (Буш) *294*, *295*, *297*

Буш, див. Буш Адольф Юліанович

В

В. И., див. Шамраєв Віктор Ілліч

В. Л., див. Лесевич Володимир Вікторович

В. П., див. Піснячевський Віктор Онуфрійович

В., див. Гнатюк Володимир Михайлович

В'язлов А. *389*

Вакарчук І. *356*

Вальдман Саул (Вальдман, Waldmann Saul) *67*, *70*, *94*, *235*, *238*, *239*, *241*, *316*, *347*, *385*

Вальдман, див. Вальдман Саул

Вартовий П., див. Грінченко Борис Дмитрович

Василенки *222*

Василенко М. П., див. Василенко Микола Прокопович

Василенко М., див. Василенко Микола Прокопович

Василенко Микола Прокопович (Василенко М. П., Василенко М., Василенко) *30*, *106*, *190*, *203*, *204*, *222*, *277*, *362*, *372*, *392*, *393*, *409*, *416*, *466*, *494*, *495*

Василенко, див. Василенко Микола Прокопович

Василь Никодимович, див. Вовк-Карачевський Василь Никодимович

Василь Федорович, див. Симиренко Василь Федорович

Василь Хведорович, див. Симиренко Василь Федорович

Василь, див. Шкрібляк Василь Юрійович

Василько М., див. Василько Микола Миколайович

Василько Микола Миколайович (Василько М., Василько) *307*, *309*, *310*, *331*, *338*, *382*

Василько, див. Василько Микола Миколайович

Ватаманюк Д. *447*

Вахнянин А. *126*

Вахтель Антоній (Вахтель, Wachtel Antoni) *194*, *216*

Вахтель, див. Вахтель Антоній

Ващенко-Захарченко В. *379*

Вересай Остап *328*

Вероніка, див. Черняхівська Вероніка Олександрівна

Верхратский, див. Верхратський Іван Григорович

Верхратський І., див. Верхратський Іван Григорович

Верхратський Іван Григорович (Верхратский, Верхратський І., Верхратський) *53*, *57*, *79*, *98*, *99*, *104*, *175*, *176*, *489*, *490*

Верхратський, див. Верхратський Іван Григорович

Вестермарк Едуард Олександр (Вестермарк) *92*, *93*

Вестермарк, див. Вестермарк Едуард Олександр

Вєловєйський Генрик Йоганн (Вєльовейский, Wielowieyski) *484*

Вєльовейский, див. Вєловєйський Генрик Йоганн

Виговський *97*

Винар Л. *14*, *21*, *31*, *55*, *56*, *58*, *60*, *80*, *86*, *101*, *119*, *146*, *152*, *171*, *172*, *176*, *229*, *246*, *284*, *341*, *381*, *387*, *399*, *402*, *408*, *443*, *478*

Винницький, див. Антоній (Олександр Винницький)

Винниченко В., див. Винниченко Володимир Кирилович

Винниченко Володимир Кирилович (Винниченко В., Винниченко) *12*, *369*, *412*, *413*, *463*, *464*

Винниченко, див. Винниченко Володимир Кирилович

Вирубов Олександр *274*

Вирубов Петро Олександрович (Вирубов Петро, Вирубов) *274*

Вирубов Петро, див. Вирубов Петро Олександрович

Вирубов, див. Вирубов Петро Олександрович

Висоцький В. *224*

Витвицький Степан Порфирович (Витвицький) *396*, *397*

Витвицький, див. Витвицький Степан Порфирович

Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович (Вишневецький) *489*

Вишневецький, див. Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович

Вишницер, див. Вішніцер Марко Львович

Віктор Ілліч, див. Шамраєв Віктор Ілліч

Віктор, див. Леонтович Віктор Володимирович

Віктор, див. Оппоков Віктор Захарійович

Віняж Алоїз *250*, *382*

Віте, див. Вітте Сергій Юлійович

Вітте С. Ю., див. Вітте Сергій Юлійович

Вітте С., див. Вітте Сергій Юлійович

Вітте Сергій Юлійович (Віте, Вітте С. Ю., Вітте С.) *226*, *233*

Віттманн Е. *211*

Вішніцер М., див. Вішніцер Марко Львович

Вішніцер Марко Львович (Вишницер, Вішніцер М., Вішніцер Марко, Вішніцер) *347*, *348*

Вішніцер Марко, див. Вішніцер Марко Львович

Вішніцер, див. Вішніцер Марко Львович

Владзьо, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Владимир Бонифатиевич, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Владимир Мономах *218*

Владимирский-Буданов М. Ф., див. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович

Владимирский-Буданов М., див. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович

Владимирський-Буданов М. Ф., див. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (Буданов, Владимирский-Буданов М. Ф., Владимирский-Буданов М., Владимирський-Буданов М. Ф.) *61*, *62*, *117*, *218*

Владислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Вовк Ф., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Федір Кіндратович (Вовк Ф, Вовк Хв., Вовк) *55*, *56*, *58*, *68*, *72*, *75*, *76*, *114*, *119*, *122*, *127*, *139*, *196*, *205*, *225*, *247*, *262*, *313*, *298*, *416*, *417*, *445*, *455*, *481*, *482*

Вовк Хв., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк, див. Вовк Федір Кіндратович

Вовки *195*

Вовк-Карачевська Марія Василівна (Вовк-Карачевська Марія, Вовк-Карачевська, Марія Василівна) *274*

Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна (Карачевська) *373*, *374*

Вовк-Карачевська Марія, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна

Вовк-Карачевська, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна

Вовк-Карачевський Василь Никодимович (Василь Никодимович) *274*, *374*

Вовк-Карачевські (Карачевські) *352*, *374*

Вовчок Марко *459*, *463*

Водовозов В. (Водовозов) *450*

Водовозов, див. Водовозов В.

Возняк І., див. Возняк Іван Степанович

Возняк Іван Степанович (Возняк І., Возняк) *88*, *174*

Возняк М. *373*

Возняк, див. Возняк Іван Степанович

Войцеховський Тадеуш (Войцеховський) *300*

Войцеховський, див. Войцеховський Тадеуш

Володимир Боніфатієвич, див. Антонович Володимир Боніфатієвич

Володимир Боніфатійович, див. Антонович Володимир Боніфатієвич

Володимир Великий (Володимир) *92*, *93*

Володимир, див. Володимир Великий

Володимир, див. Карнаухов Володимир Юрійович

Володимир, див. Пустошкін В. К.

Володимира, див. Вояковська Володимира Сильвестрівна

Володимира, див. Крушельницька Володимира Антонівна
Володкевич, див. Володкович (Володкевич) Костянтин
Володкович (Володкевич) Костянтин (Володкевич, Володкович К., Володкович Константин, Володкович) *189*, *238*, *239*, *314*, *473*
Володкович К., див. Володкович (Володкевич) Костянтин
Володкович Константин, див. Володкович (Володкевич) Костянтин
Володкович, див. Володкович (Володкевич) Костянтин
Волосенко Павло Євстахійович (Волосєнко) *357*, *358*, *470*
Волосєнки *357*,
Волосєнко, див. Волосенко Павло Євстахійович
Волянський О., див. Волянський Олекса Миколайович
Волянський Олекса Миколайович (Волянський О., Волянський Олекса, Волянський Олексій, Волянський) *33*, *65*, *67*, *68*, *424*, *426*, *438*, *439*, *444*, *445*, *449*
Волянський Олекса, див. Волянський Олекса Миколайович
Волянський Олексій, див. Волянський Олекса Миколайович
Волянський, див. Волянський Олекса Миколайович
Волянські *32*, *67*, *434*, *435*, *437–440*, *443*, *449*, *451*
Воробйов В. В. (Воробьев) *243*
Воробкевич Еммануїл-Євгеній *63*
Воробьев, див. Воробйов В. В.
Воротилов Є. С. *294*
Вояківська, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Вояковська (Левицька) Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна (Вояковська (Мочульська) Ольга, Вояковська О., Ольга, Ользя) *85*, *95*, *127*, *156*, *171*, *358*, *368*, *457*, *458*
Вояковська (Мочульська) Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Вояковська (Тишовницька) Галина Сильвестрівна (Галина) *85*, *95*, *368*
Вояковська Володимира Сильвестрівна (Володимира) *85*, *95*, *368*
Вояковська Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Вояковська О., див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Вояковська Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Вояковський Еміль Сильвестрович (Мілько) *467*
Вояковський Микола Сильвестрович (Микола) *85*, *368*
Вояковський Сильвестр Сильвестрович (Сильвуньо) *84*, *95*, *358*, *367*, *368*, *457*, *458*
Вояковські *84*, *317*

Г

Гадачек Карел (Кароль) (Гадачек Кароль, Гадачек) *33*, *306*, *307*
Гадачек, див. Гадачек Кароль
Гайдач *192*, *231*, *279*, *336*, *337*, *340*
Гайдер М. *152*
Гайова О. *175*, *183*, *432*
Галабутська Г. *266*, *272*
Галина, див. Вояковська (Тишовницька) Галина Сильвестрівна
Галущинська Станіслава *439*
Галущинський І., див. Галущинський Іван Миколайович
Галущинський Іван Миколайович (Галущинський І.) *185*, *439*
Галущинський Микола Теодорович (Галущинський) *439*
Галущинський Михайло Миколайович *439*
Галущинський Тит (Теодозій) *439*
Галущинський, див. Галущинський Микола Теодорович
Гальвич І. *144*
Галя, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна
Гаморак Ольга *85*
Гандзя, див. Франко (Ключко) Анна Іванівна
Ганейзер Є., див. Ганейзер Євген Адольфович
Ганейзер Євген Адольфович (Ганейзер Є., Ганейзер) *191*, *200*, *206*
Ганейзер, див. Ганейзер Євген Адольфович
Ганкевич М. *114*
Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна
Ганна, див. Левицька Ганна Олександрівна
Ганна, див. Оппокова Ганна Захаріївна
Ганна, див. Франко (Ключко) Анна Іванівна
Ганна, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Гарасевич І. *172*
Гарасим *312*
Гарасимчук В., див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович
Гарматій Г., див. Гарматій Григорій Васильович
Гарматій Григорій Васильович (Гарматій Г., Гарматій) *57*, *116*, *156*, *166*, *181*
Гарматій Л., див. Гарматій Лука Васильович
Гарматій Лука Васильович (Гарматій Л., Гарматій Лука, Гарматій) *68*, *115*, *422*, *439*, *441*, *455*
Гарматій Лука, див. Гарматій Лука Васильович
Гарматій, див. Гарматій Григорій Васильович
Гарматій, див. Гарматій Лука Васильович
Гарусевич Ян Семенович (Гарусевич) *293*
Гарусевич, див. Гарусевич Ян Семенович

Гексель Ф. *149*

Гелєр *316*

Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович (Гарасимчук В., Герасимчук В., Герасимчук Василь, Герасимчук) *84*, *97*, *120*, *225*, *226*, *257*, *303*, *431*, *473*

Герасимчук В., див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Герасимчук Василь, див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Герасимчук, див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Гертнер І., див. Гертнер Ісаак

Гертнер Ісаак (Гертнер І., Гертнер, Gartner Izaak, Gärtner Isak) *445*

Гертнер, див. Гертнер Ісаак

Гессен Й. *106*, *198*

Гетч Отто (Геч О., Геч Отто, Геч, Hötzsch O., Hötzsch) *256*, *329*, *330*, *453*

Гехтер М. *371*

Геч О., див. Гетч Отто

Геч Отто, див. Гетч Отто

Геч, див. Гетч Отто

Гирич В. *212*, *254*, *323*

Гирич І. Б. (Гирич І., Гирич Ігор) *11–14*, *16*, *20*, *22*, *26*, *29–31*, *39*, *43*, *51*, *54*, *55*, *65*, *73*, *86*, *119*, *133*, *142*, *176*, *191*, *203*, *204*, *212*, *246*, *254*, *255*, *278*, *306*, *323*, *326*, *354*, *387*, *393*, *433*, *442*, *490*

Гирич І., див. Гирич І. Б.

Гирич Ігор, див. Гирич І. Б.

Гирич М. О. (Гирич) *458*, *462*

Гирич, див. Гирич М. О.

Гісцова Л. З. *17*

Гладинюк Григорій Пантелеймонович (Гладинюк) *50*, *320*, *352*, *370*, *371*, *457*

Гладинюк, див. Гладинюк Григорій Пантелеймонович

Глафира Захарьевна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Глафіра Захаріївна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Гнатюк В., див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюк Володимир Михайлович (В., Гнатюк В., Гнатюк Володимир, Гнатюк, М. Р.) *55–58*, *84*, *92–94*, *96*, *98*, *113–116*, , *119*, *127*, *132*, *142*, *151*, *161*, *162*, *164*, *168–170*, *172*, *173*, *179*, *181*, *182*, *185*, *190*, *193*, *196–198*, *200*, *220*, *221*, *223*, *227*, *236*, *238*, *241*, *247–249*, *252*, *258*, *260*, *261*, *265*, *267*, *268*, *270*, *271*, *275*, *276*, *281*, *282*, *285*, *298*, *318*, *330*, *332*, *344*, *349*, *357*, *358*, *360*, *364–366*, *380*, *387*, *397*, *400*, *410*, *419*, *422*, *432*, *437*, *439*, *445*, *449*, *453*, *456*, *464*, *466–468*, *470*, *483*, *489*, *490*

Гнатюк Володимир, див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюк, див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюки *32*, *67*

Гоголь Микола *111*, *2333*

Гожковский, див. Гожковський Марцін

Гожковський Марцін (Гожковский) *262*, *263*

Голейко Михайло (Голейко) *216*

Голейко, див. Голейко Михайло

Голійчук Ф., див. Голійчук Федір Якович

Голійчук Федір Якович (Голійчук Ф., Голійчук Федір, Голійчук) *87*, *169*, *185*, *247*, *338*

Голійчук Федір, див. Голійчук Федір Якович

Голійчук, див. Голійчук Федір Якович

Головацький Я. *239*

Головка Г., див. Головка Григорій (Гриць)

Головка Григорій (Гриць) (Головка Г., Головка) *259*

Головка Данило *259*

Головка, див. Головка Григорій (Гриць)

Голубинський Є. *218*

Голубовский П. В., див. Голубовський Петро Васильович

Голубовский, див. Голубовський Петро Васильович

Голубовський П., див. Голубовський Петро Васильович

Голубовський Петро Васильович (Голубовский П. В., Голубовский, Голубовський П., Голубовський Петро, Голубовський) *106*, *136*, *408*, *411*, *430*, *431*, *447*

Голубовський Петро, див. Голубовський Петро Васильович

Голубовський, див. Голубовський Петро Васильович

Гонта І. *467*

Гончарова В. (Гончарова) *76*, *114*, *117*, *118*

Гончарова, див. Гончарова В.

Горак Я. *65*

Горбач Ю. *227*, *319*

Горбачевский, див. Горбачевський Іван Якович

Горбачевський І., див. Горбачевський Іван Якович

Горбачевський Іван Якович (Горбачевский, Горбачевський І., Горбачевський Іван, Горбачевський) *56*, *65*, *71*, *117–119*, *126*, *137*, *179*, *244*, *490*

Горбачевський Іван, див. Горбачевський Іван Якович

Горбачевський, див. Горбачевський Іван Якович

Гордієнко Б. *145*

Горинь В. *66*

Горнунг Йозеф *381*

Городецький В. *381*

Городиський Іван (Городиський) *487*

Городиський, див. Городиський Іван

Грабский, див. Грабський Владислав Феліксович

Грабський Владислав Феліксович (Грабский) *293*

Гранат *458*

Гревс Іван Михайлович (Гревс) *287*, *292*

Гревс, див. Гревс Іван Михайлович

Грень З. *411*

Грибинюк Юхим Семенович (Грибинюк, Грибінюк Юхим Семенович) *296–298*

Грибинюк, див. Грибинюк Юхим Семенович

Грибінюк Юхим Семенович, див. Грибинюк Юхим Семенович

Григорєв Олександр Дмитрович (Грігорєв) *255*

Григорович-Барський К., див. Григорович-Барський Костянтин Петрович

Григорович-Барський Костянтин Петрович (Барский, Барський К., Барський, Григорович-Барський К.) *37*, *405*, *457*, *458*, *460*, *461*, *494*

Григорович-Барський Олександр Петрович (Олександр) *460*

Григорович-Барський Петро Олександрович (Барский Петр, Барський П. О., Барський П., Барський Петро) *351*, *371*, *386*, *402*, *405*, *415*, *460*, *461*, *478*, *492*, *494*

Гризецький С. *361*

Грігорєв, див. Григорєв Олександр Дмитрович

Грінвальд Сергій Олександрович (Ґрінвальд) *i92*, *293*, *297*

Грінченко Б., див. Грінченко Борис Дмитрович

Грінченко Борис Дмитрович (Вартовий П., Грінченко Б., Грінченко) *54*, *56*, *57*, *108*, *158*, *197*, *198*, *220*, *223*, *228*, *236*, *237*, *254*, *255*, *258*, *267*, *268*, *322–326*, *337*, *344*, *345*, *348*, *352*, *355*, *357*, *359*, *367*, *369*, *373*, *383*, *391*, *398*, *411*, *450*, *451*, *459*, *463*, *478*, *479*, *491*, *494*

Грінченко М., див. Грінченко Марія Миколаївна

Грінченко Марія Миколаївна (Грінченко М., Грінченко Марія) *197*, *228*, *246*, *367*

Грінченко Марія, див. Грінченко Марія Миколаївна

Грінченко, див. Грінченко Борис Дмитрович

Громницький С. *56*, *57*

Громов В. *290*

Гроссе Ернст (Grosse, Grosse E.) *92*, *93*

Грунд *282*, *283*

Грушевский А. С., див. Грушевський Олександр Сергійович

Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна (Вояковська Марія, Грушевська (Вояковська) Марія, Грушевська М. С., Грушевська М., Грушевська Марія Сильвестрівна, Грушевська Марія, Марина, Маринця) *14*, *15*, *25*, *32*, *44*, *53*, *63–66*, *73*, *78*, *85*, *86*, *88*, *94*, *95*, *99–102*, *104*, *107*, *109*, *110*, *116*, *120*, *121*, *123*, *124*, *127*, *128*, *133*, *137–139*, *143*, *146*, *148*, *150*, *152*, *154–156*, *158*, *160*, *161*, *163*, *171*, *172*, *175*, *177*, *181*, *184*, *187*, *193*, *194*, *202*, *211*, *220*, *221*, *224*, *236–238*, *241*, *242*, *245*, *249*, *251*, *268*, *270–275*, *280*, *306*, *309*, *312*, *313*, *316–318*, *331*, *332*, *334*, *335*, *337*, *341*, *342*, *345*, *354*, *357*, *358*, *362*, *363*, *368*, *373*, *379*, *381*, *385*, *386*, *388*, *398*, *408*, *409*, *411*, *412*, *415*, *416*, *420*, *421*, *424–426*, *428*, *439*, *441–443*, *447*, *449*, *451*, *455*, *457*, *458*, *467*, *472*, *483*, *486*, *491*, *492*

Грушевська (Вояковська) Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна (Глафира Захарьевна, Глафіра Захаріївна, Грушевська Г. З., Грушевська Глафіра Захаріївна, Грушевська Глафіра, Оппокова (Грушевська) Глафіра Захаріївна, Оппокова Глафіра Захаріївна) *59*, *63*, *123*, *165*, *224*, *282*, *458*, *492*

Грушевська (Шамраєва) Ганна Сергіївна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Грушевська (Шамраєва) Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна (Галя, Ганна, Грушевська (Шамраєва) Ганна Сергіївна, Грушевська (Шамраєва) Ганна, Шамраєва (Грушевська) Г. С., Шамраєва (Грушевська) Ганна, Шамраєва Ганна Сергіївна, Шамраєва Ганна) *63*, *65*, *68*, *78*, *100*, *107*, *143*, *146*, *160*, *165*, *173*, *211*, *212*, *224*, *228*, *229*, *232*, *250*, *252*, *258*, *264*, *271*, *299*, *301*, *315*, *317*, *318*, *321*, *323*, *330*, *335*, *341*, *345*, *354*, *355*, *357*, *393*, *395*, *409*, *412*, *413*, *432*, *443*, *457*, *458*

Грушевська Г. З., див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Грушевська Глафіра Захаріївна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Грушевська Глафіра, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Грушевська Катерина Михайлівна (Бобка, Грушевська Катерина, К. Г., Катерина, Катруся, Кулюнця, Кулюня) *13*, *16*, *28*, *32*, *50*, *64*, *73*, *77*, *99–101*, *107*, *109*, *110*, *119*, *120*, *123*, *127*, *128*, *138*, *139*, *141*, *142*, *144*, *150*, *156*, *158–160*, *163*, *164*, *171*, *173*, *174*, *180*, *182*, *187*, *193*, *194*, *216*, *221*, *224*, *234*, *238*, *241*, *242*, *245*, *248*, *249*, *266*, *268*, *271*, *272*, *274*, *275*, *318*, *332*, *334*, *337*, *338*, *343*, *345*, *348*, *350*, *355*, *357*, *358*, *361*, *363*, *367*, *373–375*, *377*, *379*, *380*, *399*, *401*, *411*, *416*, *421*, *435*, *437*, *438*, *441*, *443*, *448*, *457*, *484*, *491*, *493*

Грушевська Катерина, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Грушевська М. С., див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Грушевська М., див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Грушевська Марія Сильвестрівна, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Грушевська Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Грушевська О., див. Грушевська Ольга Олександрівна

Грушевська Ольга Олександрівна (Грушевська О., Грушевська Ольга) *17*, *24*

Грушевська Ольга, див. Грушевська Ольга Олександрівна

Грушевський Марко Федорович (Грушевський Марко, Марко Федорович, Марко, Мр. Г.) *51*, *306*, *389*, *403*

Грушевський Марко, див. Грушевський Марко Федорович

Грушевський О., див. Грушевський Олександр Сергійович

Грушевський Олександр Сергійович (А. Г., Александр, Грушевский А. С., Грушевський О., Грушевський Олександр, Олександр, Олександр Сергієвич, Саша, Сашенька) *17*, *18*, *28*, *59–63*, *65*, *68*, *69*, *72–74*, *76*, *81*, *84*, *85*, *89*, *113*, *121*, *131*, *132*, *134*, *136*, *143*, *150*, *158*, *165*, *166*, *173*, *182*, *206*, *208*, *211–215*, *221*, *224*, *227*, *228*, *235*, *236*, *243*, *252–254*, *269*, *271*, *275*, *276*, *278–280*, *283–285*, *287–289*, *295*, *297–299*, *305*, *308–313*, *316–324*, *326*,

330, *350*, *351*, *356–359*, *361–364*, *367*, *369*, *378–380*, *389*, *400*, *403*, *404*, *406*, *412*, *413*, *442*, *452*, *458*, *459*, *463*, *467*, *474*, *479*, *480*, *483*, *486*, *494*, *495*

Грушевський Олександр, див. Грушевський Олександр Сергійович

Грушевський С. Ф., див. Грушевський Сергій Федорович

Грушевський Сергій Федорович (Грушевський С. Ф.) *59*, *69*, *70*, *88*, *165*, *212*, *232*, *254*, *288*, *315*, *334*, *353*, *354*

Грушкевич Я., див. Грушкевич Ярослав

Грушкевич Ярослав (Грушкевич Я., Грушкевич) *181*

Грушкевич, див. Грушкевич Ярослав

Губер Зофія *83*

Гудим-Левкович А. М. *407*

Гужовський Яков Олександрович (Гужовський) *298*

Гужовський, див. Гужовський Яков Олександрович

Гузар О. *391*

Гулак, див. Гулак-Артемовський Яків Петрович

Гулак-Артемовський Петро *321*

Гулак-Артемовський Яків Петрович (Гулак) *320*, *321*, *384*

Гуно Шарль *372*

Гюго Виктор *448*

Ґ

Ґе М., див. Ґе Микола Миколайович (молодший)

Ґе Микола (молодший), див. Ґе Микола Миколайович (молодший)

Ґе Микола (старший), див. Ґе Микола Миколайович (старший)

Ґе Микола Миколайович (молодший) (Ґе М., Ґе Микола (молодший); Ґе Микола, Ґе) *76*, *102–103*, *114*

Ґе Микола Миколайович (старший) (Ґе Микола (старший)) *76*, *102*

Ґе Микола, див. Ґе Микола Миколайович (молодший)

Ґе, див. Ґе Микола Миколайович (молодший)

Ґете *66*

Ґетц Леопольд Карл (Ґец, Goetz) *256*, *358*, *359*, *453*

Ґец, див. Ґетц Леопольд Карл

Ґлюзінський Антоній *260*

Ґотич (Готич) Єлена *425*

Ґотич (Готич) Микола (Ґотич М.) *424*, *425*

Ґотич М., див. Ґотич (Готич) Микола

Ґотичі *425*

Ґрінвальд, див. Грінвальд Сергій Олександрович

Д

Д. Д–ко, див. Дорошенко Дмитро Іванович

Давидова Н. М. *381*

Данилевич В. Ю., див. Данилевич Василь Юхимович

Данилевич В., див. Данилевич Василь Юхимович

Данилевич Василь Юхимович (Данилевич В. Ю., Данилевич В., Данилевич) *430*, *431*, *458*, *462*

Данилевич, див. Данилевич Василь Юхимович

Данило Галицький (Данило) *328*

Данило, див. Данило Галицький

Данилович С. *115*

Даргомижський О. *376*

Дашкевич Василь Володимирович (Дашкевич) *321*, *350*, *352*, *361*, *363*, *369*

Дашкевич М., див. Дашкевич Микола Павлович

Дашкевич Я. *417*

Дашкевич, див. Дашкевич Василь Володимирович

Дашкевич, див. Дашкевича Микола Павлович

Дашкевича Микола Павлович (Дашкевич М., Дашкевич) *222*, *277*

Дейч Й. *410*

Дембінський Броніслав (Дембіньский) *47*, *484*

Дембіньский, див. Дембінський Броніслав

Дембіцький С. *144*

Демиденко А., див. Демиденко А. П.

Демиденко А. П. (Демиденко А.) *15*, *35*, *54*, *57*, *74*, *109*, *121*, *130*, *133*, *282*, *401*

Денисенко Андрій *132*

Денисюк І. *15*, *202*

Деркач М., див. Деркач Марія

Деркач Марія (Деркач М.) *20*, *442*

Дермаль А., див. Дермаль Август Климович

Дермаль Август Климович (Дермаль А., Дермаль Август, Дермаль) *129*, *137*, *162*, *486*

Дермаль Август, див. Дермаль Август Климович

Дермаль, див. Дермаль Август Климович

Джеджора, див. Джиджора Іван Миколайович

Джиджора І., див. Джиджора Іван Миколайович

Джиджора Ів., див. Джиджора Іван Миколайович

Джиджора Іван Миколайович (Джеджора, Джиджора І., Джиджора Ів., Джиджора Іван, Джиджора) *31*, *32*, *94*, *99*, *181*, *195*, *207*, *228*, *229*, *235*, *239*, *240*, *250*, *252*, *256–262*, *264*, *274*, *280*, *281*, *284*, *285*, *299*, *300*, *307*, *310*, *313*, *314*, *319*, *338*, *343*, *345*, *348*, *349*, *357–360*, *364*, *365*, *370*, *379*, *380*, *382*, *384–390*, *392*, *395*, *396*, *398*, *405*, *406*, *408*, *410*, *415*, *419*, *421*, *425–429*, *431*, *433–440*, *444*, *447*, *448*, *450*, *457–467*, *473*, *475*, *480*, *482*, *483*, *488*

Джиджора Іван, див. Джиджора Іван Миколайович

Джиджора, див. Джиджора Іван Миколайович

Джунковський В. *19*

Дзендзелівський Й. *153*, *158*

Дзьобан О. *206*, *246*, *380*

Дзюбан Р. *63*, *138*, *309*, *478*

Дибовский, див. Дибовський Бенедикт

Дибовський Бенедикт (Дибовский) *47*, *248*

Дидинський *162*

Дідушицькі *33*

Дікштейн С. *197*

Діоклетіан *110*

Длуський Мартин (Длуський) *456*

Длуський, див. Длуський Мартин

Дмитро, див. Петренко Дмитро

Дністрянський С., див. Дністрянський Станіслав Северинович

Дністрянський Станіслав Северинович (Дністрянський С., Дністрянський Станіслав, Дністрянський, Правник) *53*, *54*, *57*, *58*, *75*, *79*, *80*, *85*, *89*, *99*, *103*, *105*, *108*, *139*, *207*, *250*, *261*, *283*, *284*, *301*, *303*, *306*, *344*, *422*, *448*, *483*, *487*

Дністрянський Станіслав, див. Дністрянський Станіслав Северинович

Дністрянський, див. Дністрянський Станіслав Северинович

Добринін М. С. *368*

Добриніни *368*

Довнар-Запольский, див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович

Довнар-Запольський М. В., див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович

Довнар-Запольський М., див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (Довнар-Запольский, Довнар-Запольський М. В., Довнар-Запольський М., Довнар-Запольський, Доўнар-Запольскі М. В.) *136*, *218*, *276*, *277*, *281*, *430*

Довнар-Запольський, див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович

Долаберідзе І. (Долаберідзе) *371*, *479*

Долаберідзе, див. Долаберідзе І.

Доленґа-Ходаковський З., див. Доленґа-Ходаковський Зоріан

Доленґа-Ходаковський Зоріан (Доленґа-Ходаковський З., Доленґа-Ходаковський) *152*

Доленґа-Ходаковський, див. Доленґа-Ходаковський Зоріан

Дольницький А. *306*

Доманицький В., див. Доманицький Василь Миколайович

Доманицький Василь Миколайович (Доманицький В., Доманицький) *47*, *128*, *129*, *132*, *137*, *152*, *158*, *195*, *228*, *267*, *279*, *280*, *329*, *342*, *348*, *373*, *380*, *381*, *390*, *391*, *409*, *459*, *486*

Доманицький, див. Доманицький Василь Миколайович

Домбровська Емілія (Мільця) *457*, *458*, *463*

Донська Т. Т. *354*

Дорошенки *414*

Дорошенко В., див. Дорошенко Володимир Вікторович

Дорошенко Володимир, див. Дорошенко Володимир Вікторович

Дорошенко Володимир Вікторович (Дорошенко В., Дорошенко Володимир) *20*, *141*, *227*, *446*

Дорошенко Д., див. Дорошенко Дмитро Іванович

Дорошенко Дмитро Іванович (Д. Д–ко, Дорошенко Д., Дорошенко Дмитро, Дорошенко) *114*, *281*, *282*, *286–288*, *291*, *294*, *297*, *298*, *301*, *349*, *352*, *353*, *355*, *367*, *370*, *372*, *394*, *407*, *493*

Дорошенко Дмитро, див. Дорошенко Дмитро Іванович

Дорошенко Петро (Дорошенко) *479*, *492*

Дорошенко, див. Дорошенко Дмитро Іванович

Дорошенко, див. Дорошенко Петро

Доўнар-Запольскі М. В., див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович

Драгоманов М., див. Драгоманов Михайло Петрович

Драгоманов Михайло Петрович (Драгоманов М., Драгоманов Михайло, Драгоманов) *15*, *197*, *202*, *281*, *298*, *299*, *304*, *306*, *356*, *468*

Драгоманов Михайло, див. Драгоманов Михайло Петрович

Драгоманов, див. Драгоманов Михайло Петрович

Драгоманова (Труш) Аріадна, див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна

Драгоманова Аріадна, див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна

Драгоманова Л. (Людмила) *202*, *383*

Драгоманови *15*, *202*

Дубяга М. *265*

Думнов В., див. Думнов Володимир Васильович

Думнов Володимир Васильович (Думнов В., Думнов) *59*, *70*, *335*

Думнов, див. Думнов Володимир Васильович

Дурдуківський В., див. Дурдуківський Володимир Федорович

Дурдуківський Володимир Федорович (Дурдуківський В., Дурдуківський) *192*, *197*, *228*, *416*, *450*

Дурдуківський, див. Дурдуківський Володимир Федорович

Дутчак Василь (Дутчак) *116*, *117*, *172*, *453*

Дутчак, див. Дутчак Василь

Дучинська О. *379*

Дьяков І. М., див. Дьяков Іполит Миколайович

Дьяков Іполит Миколайович (Дьяков І. М.) *354*

Дядюк М. *14*, *51*, *73*, *206*, *376*, *490*

Дячук Ілько *425*

Е

Евг. Л., див. Ляцкий Л.

Ейдерман Ш. М. *353*

Елецкий П. *18*

Енгельгардт М., див. Енгельгардт Микола Олександрович

Енгельгардт Микола Олександрович (Енгельгардт М., Енгельгардт, Энгельгардт Н.) *485*, *488*

Енгельгардт, див. Енгельгардт Микола Олександрович

Енґель *34*, *269*

Ефименко А. Я., див. Єфименко Олександра Яківна
Ефремов, див. Єфремов Сергій Олександрович
Ефрон, див. Єфрон Ілля Абрамович
Ex I. *17*

Є

Єв. Х., див. Широцький Костянтин Віталійович
Євген Харлампієвич, див. Чикаленко Євген Харлампійович
Євген Харлампійович, див. Чикаленко Євген Харлампійович
Євген, див. Оппоков Євген Захарійович
Єдлінська У. *175*, *183*
Єжи, король *347*
Єрмолов *243*
Єфименко О., див. Єфименко Олександра Яківна
Єфименко Олександра Яківна (Ефименко А. Я., Єфименко О., Єфименкова) *106*, *284*, *350*
Єфименкова, див. Єфименко Олександра Яківна
Єфремів, див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфремов С. О., див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфремов С., див. Єфремов Сергій Александрович
Єфремов Сергій Олександрович (Ефремов, Єфремів, Єфремов С. О., Єфремов С., Єфремов Сергій, Єфремов, С. Є., Сергій Александрович, Сергій Олександрович, Сергій) *9*, *10*, *12*, *30*, *41*, *57*, *80*, *102*, *103*, *106*, *111*, *112*, *114*, *126*, *131*, *135*, *146*, *158*, *164*, *176*, *187*, *188*, *190–194*, *197–201*, *203*, *204*, *208–210*, *223–225*, *228*, *236*, *237*, *251*, *268*, *284*, *318*, *319*, *324*, *325*, *355*, *389*, *395*, *410*, *411*, *413*, *415*, *421*, *429*, *432*, *433*, *435*, *450*, *451*, *471*, *483*, *494*, *495*
Єфремов Сергій, див. Єфремов Сергій Александрович
Єфремов, див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфрон І., див. Єфрон Ілля Абрамович
Єфрон Ілля Абрамович (Ефрон, Єфрон І., Єфрон) *90*, *106*, *348*, *350*, *470*
Єфрон, див. Єфрон Ілля Абрамович

Ж

Жебуньов Л., див. Жебуньов Леонід
Жебуньов Леонід (Жебуньов Л.) *199*, *374*, *375*, *480*
Железнов Володимир Якович (Железнов) *457*, *458*
Железнов, див. Железнов Володимир Якович
Желехівський *391*
Жеплинська О. *150*
Животков *209*
Жилко Стефан Хомич (Жилко) *298*
Жилко, див. Жилко Стефан Хомич
Жирков Г. В. *236*
Житецький Гнат (Ігнат) Павлович (Житецький І., Житецький Ігнат) *106*, *171*
Житецький І., див. Житецький Гнат (Ігнат) Павлович
Житецький Ігнат, див. Житецький Гнат (Ігнат) Павлович
Житецький П. Г., див. Житецький Павло Гнатович
Житецький П., див. Житецький Павло Гнатович
Житецький Павло Гнатович (Житецький П. Г., Житецький П., Житецький) *183*, *324*, *390*, *416*
Житецький, див. Житецький Павло Гнатович
Жіар Альфред Матьє (Жіар) *268*, *270*
Жіар, див. Жіар Альфред Матьє
Жук А. *12*
Жук М., див. Жук Михайло Іванович
Жук Михайло Іванович (Жук М., Жук Михайло, Жук) *38*, *144*, *147*, *150*, *155*, *156*, *468*
Жук Михайло, див. Жук Михайло Іванович
Жук, див. Жук Михайло Іванович
Жуковський Олександр *441*

З

Забіла Марія Іванівна (Забілівна, Марія Іванівна) *296*
Забіла Яків Платонович *296*
Забіли *298*
Забілівна, див. Забіла Марія Іванівна
Забіяка *405*
Заболотна І. *166*
Заболотний Іван Кирилович (Заболотний) *288*, *289*, *295*
Заболотний, див. Заболотний Іван Кирилович
Загайкевич В., див. Загайкевич Володимир Вікторович
Загайкевич Володимир Вікторович (Загайкевич В., Загайкевич) *81*, *82*, *98*, *99*, *108*, *162*, *329*
Загайкевич, див. Загайкевич Володимир Вікторович
Зайцев *405*
Зайцева З. І. (Зайцева З.) *476*
Зайцева З., див. Зайцева З. І.
Заклинський Р. *465*
Залевський Людвіґ *33*
Залізняк Микола Кіндратович (Залізняк, Зелізняк) *427*, *463*, *464*
Залізняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Замотова (Оппокова) Олімпіада Іванівна *394*
Заньковецька М., див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Заньковецька Марія Костянтинівна (Заньковецька М., Заньковецька Марія, Заньковецька, М. К., Марія Костянтинівна, Марія) *32*, *261*, *263*, *266*, *272–276*, *278*, *279*, *407*, *412*, *414*
Заньковецька Марія, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Заньковецька, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Запорожець *405*

Заруба В. *282*, *336*, *411*
Захар, див. Оппоков Захарій Захарійович
Захарій Захарійович, див. Оппоков Захарій Захарійович
Захарій, див. Оппоков Захарій Захарійович
Заходний М., див. Заходний Мартин
Заходний Мартин (Заходний М., Заходний) *65*, *67*, *70*
Заходний, див. Заходний Мартин
Зашкільняк Л., див. Зашкільняк Леонід
Зашкільняк Леонід (Зашкільняк Л.) *10*, *11*, *54*, *63*, *64*, *274*, *394*
Заячківський Микола Остафійович (Заячківський) *364*
Заячківський, див. Заячківський Микола Остафійович
Здановский, див. Здановський Генріх Іванович
Здановський Генріх Іванович (Здановский) *288*, *289*
Здерковський Мирослав Климентійович (Здерковський) *365*
Здерковський, див. Здерковський Мирослав Климентійович
Зейфарт *162*
Зеленчук І. *445*
Зеленчук Пилип (Филип) *67*, *68*
Зелізняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Зиновій, див. Савицький Зиновій
Златоверховников Борис Михайлович (Борис) *413*
Златоверховников М. Д., див. Златоверховников Михайло Данилович
Златоверховников М., див. Златоверховников Михайло Данилович
Златоверховников Михайло Данилович (Златоверховников М. Д., Златоверховников М.) *413*
Златоверховникова Людмила Михайлівна (Людмила) *413*
Златоверховникови *413*
Зобков М. *207*
Зряхов Микола *348*
Зубрицький М., див. Зубрицький Михайло Іванович
Зубрицький Михайло Іванович (Зубрицький М., Зубрицький) *226*, *233*, *251*, *261*, *419*, *468*
Зубрицький, див. Зубрицький Михайло Іванович

И

Ильяш, див. Ільяш Андрій Федорович
Истрин В. М., див. Істрин Василь Михайлович

І

І. Ф., див. Франко Іван Якович
Івакін І. *218*, *250*
Іван *457*
Іван Семенович, див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Іван, див. Крушельницький Іван Антонович
Іваницька С. Г. *10*
Іванов С. І., див. Іванов Степан Іванович
Іванов С., див. Іванов Степан Іванович
Іванов Степан Іванович (Іванов С. І., Іванов С., Іванов) *324*, *372*
Іванов, див. Іванов Степан Іванович
Іванова А. Ю. *190*, *203*, *363*, *372*, *393*
Іванчук О., див. Іванчук Олекса Михайлович
Іванчук Олекса Михайлович (Іванчук О., Іванчук) *467*
Іванчук, див. Іванчук Олекса Михайлович
Іванюков І. І. *262*
Ігнатьєв П. М. *370*, *428*
Ігор, кн. *359*
Іґель Давид *130*
Іґель Л., див. Іґель Лейб
Іґель Лейб (Іґель Л., Іґель, Igel Leib) *130*, *218*, *266*
Іґель, див. Іґель Лейб
Ідзиковський В., див. Ідзиковський Владислав
Ідзіковский, див. Ідзиковський Владислав
Ідзиковський Владислав (Ідзиковський В., Ідзіковский) *47*, *322–324*
Ідзиковський Л., див. Ідзиковський Леон
Ідзиковський Леон (Ідзіковский, Ідзиковський Л.) *323*
Ізвєков М. М., див. Ізвєков Матвій Матвійович
Ізвєков Матвій Матвійович (Ізвєков М. М., Ізвєков) *408*, *409*, *429*, *466*, *467*
Ізвєков, див. Ізвєков Матвій Матвійович
Іконников В. С., див. Іконников Володимир Степанович
Іконников В., див. Іконников Володимир Степанович
Іконников Володимир Степанович (Іконников В. С., Іконников В., Іконников Володимир, Іконников, Іконніков) *136*, *320*, *321*, *323*, *404*, *457*, *461*
Іконников Володимир, див. Іконников Володимир Степанович
Іконников, див. Іконников Володимир Степанович
Іконніков, див. Іконников Володимир Спепанович
Іловайський Д. *149*, *218*
Ільницький Я. *306*
Ільяш А. Ф., див. Ільяш Андрій Федорович
Ільяш Андрій Федорович (Ильяш, Ільяш А. Ф.) *378*
Інокентія III *221*
Ірванець О. *138*
Ісаєвич Я. *356*
Істрин В. М., див. Істрин Василь Михайлович
Істрин Василь Михайлович (Истрин В. М., Істрин В. М., Істрін В., Істрін) *217*, *219*, *220*, *222*
Істрін В., див. Істрин Василь Михайлович
Істрін, див. Істрин Василь Михайлович

Й

Йорґа Ніколає *256*, *453*

Йосиф, див. Савицький Йосиф

Йосифа, див. Наконечна Йосифа

Йося, див. Бендер Йося

К

К. *188*

К. Г., див. Грушевська Катерина Михайлівна

Кавунник В. *31*, *49*, *76*, *82*, *104*, *111*, *130*, *132*, *134*, *135*, *188*, *191*, *193*, *198–200*, *217*, *220*, *224*, *231–233*, *242*, *245*, *251*, *258*, *259*, *262*, *280*, *283*, *284*, *286*, *311*, *318*, *325*, *327*, *328*, *336*, *338*, *339*, *343*, *346*, *359*, *393*, *415*, *423*, *478*

Кадлец Карел (Кадлец) *102*, *256*, *453*

Кадлец, див. Кадлец Карел

Каленбах, див. Калленбах Юзеф

Калитовська (Левицька) Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна

Калитовська Марта *441*

Калитовська Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна

Калитовська Тетяна *441*

Калитовський І., див. Калитовський Ієронім Павлович

Калитовський Ієронім Павлович (Калитовський І., Калитовський Ієронім, Калитовський) *261*, *344*, *426*, *441*, *445*, *447*, *448*, *451*, *488*

Калитовський Ієронім, див. Калитовський Ієронім Павлович

Калитовський Павло *441*

Калитовський, див. Калитовський Ієронім Павлович

Калитовські *441*, *443*, *451*

Калиш Анастасій *235*

Калленбах Юзеф (Каленбах, Kallenbach Józef) *466*

Каманін І. *416*, *491*

Камінский, див. Камінський Яків

Камінський Я., див. Камінський Яків

Камінський Яків (Камінский, Камінський Я., Каміньский) *116*, *192*

Каміньский, див. Камінський Яків

Каннер Генріх *247*

Капніст О. *381*

Капраль М. *329*

Карачевська, див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна

Карачевські, див. Вовк-Карачевські

Карбасников М. П., див. Карбасников Микола Павлович

Карбасников М., див. Карбасников Микола Павлович

Карбасников Микола Павлович (Карбасников М. П., Карбасников М., Карбасников Н. П., Карбасников, Карбасніков) *67*, *79*, *82*, *90*, *127*, *134*, *135*, *193*, *245*, *264*, *297*

Карбасников Н. П., див. Карбасников Микола Павлович

Карбасников, див. Карбасников Микола Павлович

Карбасніков, див. Карбасников Микола Павлович

Кареев, див. Кареєв Микола Іванович

Кареєв М. І., див. Кареєв Микола Іванович

Кареєв М., див. Кареєв Микола Іванович

Кареєв Микола Іванович (Кареев, Кареєв М. І., Кареєв М., Кареєв, Карєєв) *47*, *82*, *90*, *96*, *102*, *190*, *264*, *292*, *471*, *485*

Карєєв, див. Кареєв Микола Іванович

Карєєви *292*

Каретников Сергій Матвійович (Каретников) *288*, *289*

Каретников, див. Каретников Сергій Матвійович

Карєєв, див. Кареєв Микола Іванович

Карік, див. Каррік Валерій Вільямович

Кармански П. (Кармански) *211*, *400*

Кармански, див. Кармански П.

Карнаухов Володимир Юрійович (Володимир, Карнаухов) *274*

Карнаухов Юрій Федорович *274*

Карнаухов, див. Карнаухов Володимир Юрійович

Карнаухова Лідія Костянтинівна *274*, *407*

Карпенко, див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Карпенко-Карий І., див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович) (Карпенко, Карпенко-Карий І., Карпенко-Карий Іван, Тобілевич І.) *155*, *256*, *263*, *273*, *278*, *407*, *417*, *462*

Карпенко-Карий Іван, див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Каррік Валерій Вільямович (Карік) *60*, *61*

Кастелянский А. И. (Кастелянський А., Кастелянський) *436*, *452*, *489*

Кастелянський А., див. Кастелянский А. И.

Кастелянський, див. Кастелянский А. И.

Катерина II *292*

Катерина, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Катон Марк Порцій (Катон Старший) *219*

Катон Старший, див. Катон Марк Порцій

Катренко А. М. *92*, *95*, *158*, *308*, *310*, *478*

Катренко Я. А. *92*, *95*, *478*

Катруся, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Качаловський А. *463*

Качкан В. *112*, *189*, *473*

Качмар В. *260*, *382*, *397*

Кваренгі Дж. *295*

Квасницький Ю. А., див. Квасницький Юхим Олександрович

Квасницький Ю., див. Квасницький Юхим Олександрович

Квасницький Юхим Олександрович (Квасницький Ю. А., Квасницький Ю., Квасницький) *319*, *370*, *389*, *390*, *398*, *413*, *426–428*, *450*

Квасницький, див. Квасницький Юхим Олександрович

Квятковський Г. *416*

Кейстутович Жиґимонт *196*, *205*

Кивлицький Є. *106*

Кирило (чернече ім'я, світське ім'я – Костянтин) (Кирилл) *99*, *100*

Кирилл, див. Кирило (чернече ім'я, світське ім'я – Костянтин)

Кіржаєв С. *278*

Кістяківський О. *12*

Климент I (Климент) *217*, *219*

Климент, див. Климент I

Климчук М. *40*, *75*

Ключевський В. *218*, *333*

Кміт Ю. *285*

Кобзар В. *209*

Кобилянська О., див. Кобилянська Ольга Юліанівна

Кобилянська Ольга Юліанівна (Кобилянська О., Кобилянська Ольга, Кобилянська) *101*, *103*

Кобилянська Ольга, див. Кобилянська Ольга Юліанівна

Кобилянська, див. Кобилянська Ольга Юліанівна

Кобилянський *49*

Кобринська Н., див. Кобринська Наталія Іванівна

Кобринська Наталія Іванівна (Кобринська Н., Кобринська) *15*, *66*, *202*, *278*

Кобринська, див. Кобринська Наталія Іванівна

Кобринський Володимир Васильович (Кобринський Володимир, Кобринський) *123*, *138*, *184*

Кобринський Володимир, див. Кобринський Володимир Васильович

Кобринський Йосафат *123*

Кобринський, див. Кобринський Володимир Васильович

Кобринські *123*, *138*

Ковалевский, див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський М. М., див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський М., див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський Максим Максимович (Ковалевский, Ковалевський М. М., Ковалевський М., Ковалевський Максим, Ковалевський) *76*, *114*, *262*, *283*, *292*, *304*, *305*

Ковалевський Максим, див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський, див. Ковалевський Максим Максимович

Коваленко Г., див. Коваленко Григорій Олексійович

Коваленко Гр., див. Коваленко Григорій Андрійович

Коваленко Григорій Андрійович (Коваленко Гр., Сьогобічний) *384*

Коваленко Григорій Олексійович (Коваленко Г., Коваленко) *358*

Коваленко Олекса Кузьмович (Коваленко) *370*, *371*

Коваленко, див. Коваленко Григорій Олексійович

Коваленко, див. Коваленко Олекса Кузьмович

Козловський В., див. Козловський Всеволод Олександрович

Козловський Всеволод Олександрович (Козловський В., Козловський) *228*, *379*, *397*, *422*, *434*, *467*, *472*

Козловський, див. Козловський Всеволод Олександрович

Кокорудз І., див. Кокорудз Ілля Федорович

Кокорудз Ілля Федорович (Кокорудз І., Кокорудз) *53*, *57*, *79*, *238*, *239*, *490*, *491*

Кокорудз, див. Кокорудз Ілля Федорович

Колеса, див. Колесса Олександр Михайлович

Колеса, див. Колесса Філарет Михайлович

Колесса К. *230*

Колесса О., див. Колесса Олександр Михайлович

Колесса Олександр Михайлович (Колеса, Колесса О., Колесса) *47*, *53*, *55*, *57*, *75*, *79*, *84*, *141*, *185*, *230*, *237*, *244*, *246*, *249*, *252*, *298*, *331*, *360*, *364*, *382*, *400*, *422*, *432*, *459*, *487*

Колесса Ф., див. Колесса Філарет Михайлович

Колесса Філарет Михайлович (Колеса, Колесса Ф., Колесса Філарет) *47*, *66*, *180*, *230*, *465*, *484*

Колесса Філарет, див. Колесса Філарет Михайлович

Колесса, див. Колесса Олександр Михайлович

Колтунюк Ярослав Миколайович (Колтунюк) *84*

Колтунюк, див. Колтунюк Ярослав Миколайович

Колцуняк Марія Миколаївна (Колцунячка, Марійка К.) *102*

Колцунячка, див. Колцуняк Марія Миколаївна

Комарницький Йосиф Семенович *341*

Комарніцькі, див. Комарніцькі

Комарніцькі (Комарніцкі) *231*, *340*

Комаров М., див. Комаров Михайло Федорович

Комаров Михайло Федорович (Комаров М., Комаров) *92*, *95*, *415*, *459*, *493*

Комаров, див. Комаров Михайло Федорович

Комендоне Джовані Франческо (Commendone) *271*

Конашевич-Сагайдачний П., див. Конашевич-Сагайдачний Петро

Конашевич-Сагайдачний Петро (Конашевич-Сагайдачний П., Сагайдачний Петро, Сагайдачний) *479*, *491*, *492*

Кондаков Н. *218*, *221*

Кондаурова Г., див. Кондаурова Г. В.

Кондаурова Г. В. (Кондаурова Г.) *12*, *13*, *20*, *33*, *46*, *52*, *109*, *114*, *156*, *224*, *334*, *400*, *420*, *441*, *448*

Конецпольский, див. Конєцпольський Станіслав

Конєцпольський Станіслав (Конецпольский) *456*

Конiська М. О., див. Конiська Марія Олександрівна

Конiська М., див. Конiська Марія Олександрівна

Конiська Марія Олександрівна (Конiська М. О., Конiська М., Конiська, Марія Олександрівна) *477*, *478*

Конiська, див. Конiська Марія Олександрівна

Конiський О. Я., див. Конiський Олександр Якович

Конiський О., див. Конiський Олександр Якович

Конiський Олександр Якович (Конiський О. Я., Конiський О., Конiський Олександр, Конiський) *14*, *25*, *266*, *359*, *477*

Конiський Олександр, див. Конiський Олександр Якович

Конiський, див. Конiський Олександр Якович

Копач І., див. Копач Іван Симонович

Копач Іван Симонович (Копач І., Копач Іван, Копач) *53*, *138*, *141*, *142*, *179*, *180*, *185*, *197*, *199*, *200*, *205*, *209*, *217*, *231–233*, *235*, *239*, *255*, *316*, *329*

Копач Іван, див. Копач Іван Симонович

Копач, див. Копач Іван Симонович

Копилов В. *91*, *96*

Корбич Г. *54*

Кордуба Мирон Михайлович (Кордуба Мирон, Кордуба) *75*, *195*, *329*

Кордуба Мирон, див. Кордуба Мирон Михайлович

Кордуба, див. Кордуба Мирон Михайлович

Коренець Д., див. Коренець Денис Васильович

Коренець Денис Васильович (Коренець Д., Коренець Денис, Корінець) *103*, *114*, *225*, *257*, *258*, *371*

Коренець Денис, див. Коренець Денис Васильович

Корінець, див. Коренець Денис Васильович

Королів (Старий) В. К. (Королів) *371*

Королів, див. Королів (Старий) В. К.

Корсаков Д. О. (Корсаков Д.) *333*

Корсаков Д., див. Корсаков Д. О.

Корш Ф. *391*, *398*

Кос А., див. Кос Андрій Михайлович

Кос Андрій Михайлович (Кос А., Кос) *95*, *307*

Кос, див. Кос Андрій Михайлович

Косач О. П., див. Косач Ольга Петрівна

Косач О., див. Косач Ольга Петрівна

Косач Ольга Петрівна (Косач О. П., Косач О., Косачка) *477*, *479*

Косачі *369*, *383*, *389*

Косачка, див. Косач Ольга Петрівна

Косоногов Йосип Йосипович (Косоногов) *492*, *493*

Косоногов, див. Косоногов Йосип Йосипович

Коссак Войцех *100*

Костомаров М., див. Костомаров Микола Іванович

Костомаров Микола Іванович (Костомаров М., Костомаров Микола, Костомаров) *133*, *297*, *353*, *408*, *467*

Костомаров Микола, див. Костомаров Микола Іванович

Костомаров, див. Костомаров Микола Іванович

Кость, див. Левицький Олександр-Костянтин

Костьо, див. Левицький Олександр-Костянтин

Костюшко *100*

Косцьо, див. Левицький Олександр-Костянтин

Котик М., див. Будай Леопольд Лукич

Котик Михайло, див. Будай Леопольд Лукич

Котик, див. Будай Леопольд Лукич

Котляревський І. П. (Котляревський Ів., Котляревський Іван, Котляревський) *446*, *468*

Котляревський Ів., див. Котляревський І. П.

Котляревський Іван, див. Котляревський І. П.

Котляревський, див. Котляревський І. П.

Коцовский, див. Коцовський Володимир Миколайович

Коцовська (Шнайдер) Валерія Юліївна (Коцовська Валерія, Коцовська) *66*, *154*

Коцовська Валерія, див. Коцовська (Шнайдер) Валерія Юліївна

Коцовська, див. Коцовська (Шнайдер) Валерія Юліївна

Коцовський Володимир Миколайович (Коцовский, Коцовський Володимир) *99*, *154*

Коцовський Володимир, див. Коцовський Володимир Миколайович

Коцюба Михайло (Коцюба) *285*, *298*

Коцюба, див. Коцюба Михайло

Коцюбинський М. М., див. Коцюбинський Михайло Михайлович

Коцюбинський М., див. Коцюбинський Михайло Михайлович

Коцюбинський Михайло Михайлович (Коцюбинський М. М., Коцюбинський М., Коцюбинський Михайло, Коцюбинський) *56*, *110*, *182*, *268*, *345*, *352*, *353*, *411*, *445*

Коцюбинський Михайло, див. Коцюбинський Михайло Михайлович

Коцюбинський, див. Коцюбинський Михайло Михайлович

Кошовий Василь Петрович (Кошовий) *379*

Кошовий, див. Кошовий Василь Петрович

Кравченко Я. *156*

Кракау О. І. *291*

Красицький Ф. С., див. Красицький Фотій Степанович

Красицький Ф., див. Красицький Фотій Степанович

Красицький Фотій Степанович (Красицький Ф. С., Красицький Ф., Красицький Фотій,

Красицький, Красіцкий, Фотий) *144*, *155*, *156*, *310*, *320*, *321*, *323*, *324*, *339*, *350–352*, *360*, *367*, *370*, *373–375*, *378–380*, *383*, *411*, *413*, *416*, *418*, *420*, *425*, *426*, *428*, *439*

Красицький Фотій, див. Красицький Фотій Степанович

Красицький, див. Красицький Фотій Степанович

Красінські *466*

Красіцкий, див. Красицький Фотій Степанович

Красовський О. *99*

Кревецький І., див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кревецький Ів., див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кревецький Іван, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кревецький Іван-Мар'ян Іванович (Кревецький І., Кревецький Ів., Кревецький Іван, Кревецький, Кривецький, Kreweskyj) *94*, *103*, *114*, *122*, *157*, *168*, *174*, *194*, *195*, *225*, *226*, *257*, *263*, *283*, *303*, *343*, *365*, *367*, *370*, *373*, *374*, *376*, *378*, *380*, *383–389*, *390*, *397*, *408*, *420*, *421*, *426*, *431*, *473*, *482*, *486*

Кревецький, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кривецький, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Крижановський Аристарх, див. Крижановський Аристарх-Андрій

Крижановський Аристарх-Андрій (Крижановський Аристарх) *235*

Кримський А. (Крымский А. Е.) *108*, *265*

Крип'якевич І., див. Крип'якевич Іван Петрович

Крип'якевич Іван Петрович (Крип'якевич І., Крип'якевич Іван, Крипякевич) *32*, *152*, *163*, *166*, *167*, *171*, *226*, *257*, *276*, *301–303*, *305*, *361*, *473*, *484*

Крип'якевич Іван, див. Крип'якевич Іван Петрович

Крипякевич, див. Крип'якевич Іван Петрович

Кричевський В. *110*, *354*

Кропивницький М. Л. *493*

Крупнов С. Г. *410*

Кручкевич Броніслав, див. Кручкевич Броніслав-Ігнацій

Кручкевич Броніслав-Ігнатій (Кручкевич Броніслав, Кручкевич) *121*, *425*

Кручкевич, див. Кручкевич Броніслав-Ігнатій

Крушельницька (Слобода) Марія Степанівна (Крушельницька (Слобода) Марія, Крушельницька Марія, Крушельницька) *202*, *439*, *444*

Крушельницька (Слобода) Марія, див. Крушельницька (Слобода) Марія Степанівна

Крушельницька Володимира Антонівна (Володимира) *439*, *444*

Крушельницька Марія, див. Крушельницька (Слобода) Марія Степанівна

Крушельницька Соломія Амвросіївна (Крушельницька) *15*

Крушельницька, див. Крушельницька (Слобода) Марія Степанівна

Крушельницька, див. Крушельницька Соломія Амвросіївна

Крушельницький Антін Володиславович (Крушельницький Антін, Крушельницький) *193*, *194*, *412*, *439*, *444*, *445*, *448*

Крушельницький Антін, див. Крушельницький Антін Володиславович

Крушельницький Богдан Антонович (Богдан, Крушельницький Богдан) *439*, *444*

Крушельницький Богдан, див. Крушельницький Богдан Антонович

Крушельницький Іван Антонович (Іван, Крушельницький Іван) *439*, *444*

Крушельницький Іван, див. Крушельницький Іван Антонович

Крушельницький Остап Антонович (Остап) *444*

Крушельницький Тарас Антонович (Тарас) *444*

Крушельницький, див. Крушельницький Антін Володиславович

Крушельницькі *439*

Крымский А. Е., див. Кримський А.

Куґель І. *42*

Кузеля З., див. Кузеля Зенон Францискович

Кузеля Зенон Францискович (Кузеля З.) *159*, *169*, *261*, *284*, *306*, *338*, *403*, *473*, *484*

Кузів В. *196*

Кузьменко Л. *227*, *319*

Кулачковський Я. *148*

Куліш П. (Куліш) *133*, *184*, *391*

Куліш, див. Куліш П.

Кульженко Василь Степанович (Кульженко Василь, Кульженко) *410*, *457*, *461*

Кульженко Василь, див. Кульженко Василь Степанович

Кульженко Михайло *461*

Кульженко Олексій *461*

Кульженко С. В. (Кульженко Степан) *69*, *461*

Кульженко Степан, див. Кульженко С. В.

Кульженко, див. Кульженко Василь Степанович

Кульчицький Л., див. Кульчицький Лесь (Олександр) Григорович

Кульчицький Лесь (Олександр) Григорович (Кульчицький Л., Кульчицький Лесь (Олександр), Кульчицький) *250*, *306*, *364*

Кульчицький Лесь (Олександр), див. Кульчицький Лесь (Олександр) Григорович

Кульчицький, див. Кульчицький Лесь (Олександр) Григорович

Кулюнця, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Кулюня, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Кунцев І., див. Кунців Іван

Кунців Іван (Кунців І., Кунців) *108*, *301*

Кунців, див. Кунців Іван

Купчинський О. *58*, *75*, *80*, *89*, *94*, *97*, *114*, *144*, *154*, *157*, *236*, *239*, *255*, *334*, *442*, *491*

Курбский А. М. *394*

Курилишин К. *51*
Курлов П. Г. *370*
Кутшеба С., див. Кутшеба Станіслав
Кутшеба Станіслав (Кутшеба С., Кутшеба) *129*, *149*
Кутшеба, див. Кутшеба Станіслав
Кухар В. *147*
Кухаренко Я. *272*
Кучеренко М. *59*, *64*, *88*, *282*, *341*, *346*, *354*, *389*, *413*
Кушнір Володимир (Кушнір) *238*
Кушнір, див. Кушнір Володимир

Л

Л. Ш. *142*, *169*
Лаврів Павло Пилипович, див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврів, див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврівський Володимир (Лаврівський) *273*
Лаврівський, див. Лаврівський Володимир
Лазаревський О., див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський Ол. М., див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський Ол., див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський Олександр Матвійович (Лазаревський О., Лазаревський Ол. М., Лазаревський Ол., Лазаревський Олександр, Лазаревський) *66*, *173*, *353*
Лазаревський Олександр, див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський, див. Лазаревський Олександр Матвійович
Ламанский В. И., див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанский, див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський В. І., див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський В., див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський Володимир Іванович (Ламанский В. И., Ламанский, Ламанський В. І., Ламанський В., Ламанський Володимир, Ламанський) *91*, *96*, *99*, *100*, *420*
Ламанський Володимир, див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський, див. Ламанський Володимир Іванович
Ланговий М. П., див. Ланговий Микола Петрович
Ланговий Микола Петрович (Ланговий М. П., Ланговий) *265*, *292–294*, *296*, *297*, *309*, *338*
Ланговий, див. Ланговий Микола Петрович
Лаппо, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевский А. С., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевский А., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський О. С., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський О., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (Лаппо, Лаппо-Данилевский А. С., Лаппо-Данилевский А., Лаппо-Данилевський О. С., Лаппо-Данилевський О., Лаппо-Данилевський Олександр, Лаппо-Данилевський) *39*, *49*, *256*, *285*, *294*, *295*, *330*, *333*, *334*, *347*, *348*, *431*, *454*, *470*, *471*, *472*
Лаппо-Данилевський Олександр, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лауденбах Марія Іванівна (Марія Івановна) *458*
Лауденбах Юлій Петрович (Лявденбах) *458*, *461*, *463*
Лауденбахи (Лявденбахи) *494*
Лев Галицкий, див. Лев I Данилович
Лев Данилович, див. Лев I Данилович
Лев I Данилович (Лев Галицкий, Лев Данилович, Лев) *57*, *58*, *111*, *219*
Лев, див. Лев I Данилович
Левенко, див. Леонтович Володимир Миколайович
Левинський Володимир Петрович (Левинський Володимир, Левинський) *20*, *317*
Левинський Володимир, див. Левинський Володимир Петрович
Левинський І., див. Левинський Іван Іванович
Левинський Іван Іванович (Левинський І., Левинський) *78*, *84*, *151*, *174*, *202*, *215*, *383*
Левинський, див. Левинський Володимир Петрович
Левинський, див. Левинський Іван Іванович
Левицкий Євген, див. Левицький Євген Йосипович
Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна (Вояковська (Левицька) Олімпія, Вояковська Олімпія, Левицька (Вояковська) Олімпія, Оліня) *100*, *109*, *133*, *143*, *211*, *309*, *312*, *441*, *467*
Левицька (Вояковська) Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна (Калитовська (Левицька) Стефанія, Калитовська Стефанія, Левицька Стефанія, Стефанія, Стефця) *123*, *134*, *143*, *426*, *441*, *443*
Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна (Ольга) *134*, *143*
Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна (Левицька (Савицька) Людмила, Левицька Людмила, Луця, Людка, Людмила, Люця, Савицька Людмила) *51*, *123*, *134*, *143*, *151*, *251*, *312*, *342*, *467*
Левицька (Савицька) Людмила, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Левицька Ганна Олександрівна (Ганна) *134*

Левицька Людмила, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Левицька Марта Олександрівна (Марта) *134*, *143*
Левицька Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Левицький *47*, *51*
Левицький В., див. Левицький Володимир Йосипович
Левицький В., див. Левицький Володимир Лукич (Василь Лукич)
Левицький Василь, див. Левицький Володимир Лукич (Василь Лукич)
Левицький Володимир Йосипович (Левицький В., Левицький Володимир, Левицький) *53*, *54*, *79*, *179*, *237*, *251*
Левицький Володимир Лукич (Василь Лукич) (Левицький В., Левицький Василь) *237*, *251*
Левицький Володимир, див. Левицький Володимир Йосипович
Левицький Є., див. Левицький Євген Йосипович
Левицький Євген Йосипович (Левицкий Євген, Левицький Є., Левицький Євген) *120*, *142*, *148*, *151*
Левицький Євген, див. Левицький Євген Йосипович
Левицький І. О., див. Левицький Іван Омелянович
Левицький І., див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Левицький Іван Ем., див. Левицький Іван Омелянович
Левицький Іван Емелянович, див. Левицький Іван Омелянович
Левицький Іван Омелянович (Левицький І. О., Левицький Іван Ем., Левицький Іван Емелянович, Левіцкий) *181*, *190*
Левицький К., див. Левицький Кость Антонович
Левицький Кость Антонович (Левицький К., Левицький Кость, Левицький) *148*, *151*, *164*, *190*, *199*, *207*, *259*, *278*, *453*, *487*
Левицький Кость, див. Левицький Кость Антонович
Левицький М. П. (Левицький Мод., Левицький Модест, Пилипович М.) *228*, *429*, *465*
Левицький Мод., див. Левицький М. П.
Левицький Модест Олександрович (Модест) *143*, *211*
Левицький Модест, див. Левицький М. П.
Левицький О. І., див. Левицький Орест Іванович
Левицький О., див. Левицький Олександр-Костянтин
Левицький О., див. Левицький Орест Іванович
Левицький Олександр (Кость), див. Левицький Олександр-Костянтин
Левицький Олександр, див. Левицький Олександр-Костянтин
Левицький Олександр-Костянтин (Кость, Костьо, Косцьо, Левицький О., Левицький Олександр (Кость), Левицький Олександр) *51*, *63*, *65*, *100*, *109*, *133*, *134*, *142*, *143*, *309*, *312*, *441*
Левицький Орест Іванович (Левицький О. І., Левицький О., Левицький Орест, Орест, Орест Іванович) *51*, *106*, *277*, *281*, *322*, *323*, *348*, *417*, *475–477*, *479*, *480*, *485*, *492*, *494*, *495*
Левицький Орест, див. Левицький Орест Іванович
Левицький Ф. *78*, *202*
Левицький, див. Левицький Володимир Йосипович
Левицький, див. Левицький Кость Антонович
Левіцкий, див. Левицький Іван Омелянович
Левченко М. *46*
Левчук Я. *306*
Лемке М. К., див. Лемке Михайло Костянтинович
Лемке М., див. Лемке Михайло Костянтинович
Лемке Михайло Костянтинович (Лемке М. К., Лемке М., Лемке, Лємке М. К., Лємке) *82*, *90*, *106*, *107*
Лемке, див. Лемке Михайло Костянтинович
Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна (Леонтович Юлія Володимирівна, Леонтович Юлія, Юлія Володимирівна) *331*, *343*, *352*, *376*,
Леонтович В. М., див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович В., див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Віктор Володимирович (Віктор, Лесевич) *351*, *352*
Леонтович Володимир Миколайович (Левенко, Леонтович В. М., Леонтович В., Леонтович Володимир Николаєвич, Леонтович Володимир, Леонтович) *31*, *228*, *242*, *246*, *248*, *253*, *267*, *268*, *299*, *321–323*, *325*, *331*, *343*, *345*, *348–350*, *352*, *353*, *355*, *367*, *369*, *370*, *372*, *374*, *376*, *377–379*, *386*, *390*, *393*, *394*, *415*, *435*, *436*, *463*, *479*, *480*, *491–493*
Леонтович Володимир Николаєвич, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Володимир, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Ольга Володимирівна (Ольга) *374*
Леонтович Ф. *218*
Леонтович Юлія Володимирівна, див. Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна
Леонтович Юлія, див. Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна
Леонтович, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтовичі *326*, *350*, *356*, *373*, *378*, *380*, *409*, *493*
Лепкий Б., див. Лепкий Богдан
Лепкий Богдан (Лепкий Б.) *189*, *473*
Лесгафт П. *199*
Лесевич В., див. Лесевич Володимир Вікторович
Лесевич Володимир Вікторович (В. Л., Лесевич В., Лесевич Володимир, Лесевич) *158*, *214*, *215*, *234*, *235*, *246*, *299*, *331*, *352*, *376*, *383*
Лесевич Володимир, див. Лесевич Володимир Вікторович

Лесевич, див. Леонтович Віктор Володимирович
Лесевич, див. Лесевич Володимир Вікторович
Леціус Йосиф-Ернест Андрійович (Леціус) *458*, *462*
Леціус, див. Леціус Йосиф-Ернест Андрійович
Лєдницкий, див. Лєдницький Олександр Робертович
Лєдницький О., див. Лєдницький Олександр Робертович
Лєдницький Олександр Робертович (Лєдницкий, Лєдницький О.) *293*
Лємке М. К., див. Лемке Михайло Костянтинович
Лємке, див. Лемке Михайло Костянтинович
Линиченко І. А., див. Линниченко Іван Андрійович
Линниченко И. А., див. Линниченко Іван Андрійович
Линниченко І., див. Линниченко Іван Андрійович
Линниченко Іван Андрійович (Линиченко І. А., Линниченко И. А., Линниченко І., Линниченко Іван, Линниченко) *58*, *111*, *128*, *142*, *319*, *320*, *404*, *430*
Линниченко Іван, див. Линниченко Іван Андрійович
Линниченко, див. Линниченко Іван Андрійович
Лисенко Андрій Віталійович (Лисенко Андрій, Лисенко) *456*, *467*, *469*
Лисенко Андрій, див. Лисенко Андрій Віталійович
Лисенко М. В., див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко М., див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Мик. Віт., див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Микола Віталійович (Лисенко М. В., Лисенко М., Лисенко Мик. Віт., Лисенко Микола, Лисенко) *108*, *149*, *272*, *320*, *321*, *352*, *367*, *375*, *377*, *384*, *407*, *415–417*, *456*, *475*, *479*, *480*, *492*, *493*, *495*
Лисенко Микола, див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Н. *56*, *101*, *152*, *284*, *341*, *381*
Лисенко Юрій *455*
Лисенко, див. Лисенко Андрій Віталійович
Лисенко, див. Лисенко Микола Віталійович
Литвиненко Андрій Миронович (Литвиненко) *368*, *373*
Литвиненко, див. Андрій Миронович Литвиненко
Литвинова-Бартош П. *128*
Личко І., див. Личко Іван Дмитрович
Личко Іван Дмитрович (Личко І., Личко) *199*, *295*, *297*, *416*, *437*, *438*
Личко, див. Личко Іван Дмитрович
Лілієн Адольф (Лілієн) *347*
Лілієн Едвард *347*
Лілієн, див. Лілієн Адольф
Літов С., див. Літов Степан
Літов Степан (Літов С.) *323*
Лобода А., див. Лобода Андрій Митрофанович
Лобода Андрій Митрофанович (Лобода А., Лобода) *458*, *463*
Лобода, див. Лобода Андрій Митрофанович
Лободовський М., див. Лободовський Михайло Петрович
Лободовський Михайло Петрович (Лободовський М., Лободовський) *184*, *294*, *295*
Лободовський, див. Лободовський Михайло Петрович
Логвин Г. *156*
Лозинский, див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозинський Володимир Устимович (Лозинський) *495*
Лозинський М., див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозинський Мих., див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозинський Михайло Михайлович (Лозинский, Лозинський М., Лозинський Мих., Лозинський Михайло, Лозинський, Лозінський, Лозіньский) *115*, *270*, *330*, *362*, *364*, *366*, *370*, *371*, *376*, *382*, *383*, *394*, *395*, *403*, *418*, *425*
Лозинський Михайло, див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозинський Т. *156*
Лозинський, див. Лозинський Володимир Устимович
Лозинський, див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозінський Володислав (Лозіньский) *134*, *139*
Лозінський, див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозіньский, див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозіньский, див. Лозінський Володислав
Локоть Тимофій Васильович (Локоть) *292*
Локоть, див. Локоть Тимофій Васильович
Ломницький Єремія Іван (Ломницький) *251*, *258*
Ломницький, див. Ломницький Єремія Іван
Лотоцька (Руденко) Німфодора Мефодіївна *288*
Лотоцький Л. *185*
Лотоцький О., див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцький Олександр Гнатович (Лотоцький О., Лотоцький Олександр, Лотоцький, Олександр Ігнатович, Spectator) *31*, *76*, *82–83*, *104*, *106*, *111*, *130*, *132*, *134*, *135*, *158*, *182*, *185*, *188*, *191*, *193*, *198–201*, *220*, *223*, *224*, *228*, *231–233*, *241*, *242*, *245*, *251*, *258*, *259*, *262*, *266*, *279*, *280*, *283–286*, *288*, *289*, *291*, *293*, *296–298*, *311*, *318*, *325*, *327*, *328*, *332*, *334*, *336*, *338–340*, *343*, *344*, *346*, *347*, *358*, *359*, *373*, *391*, *393*, *414*, *415*, *422*, *423*, *478*
Лотоцький Олександр, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцький, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцькі *285*

Лубковський Р. *410*
Лукиянович, див. Лукіянович Денис Якович
Лукіянович Д., див. Лукіянович Денис Якович
Лукіянович Денис Якович (Лукиянович, Лукіянович Д., Лукіянович Денис, Лукіянович) *24*, *100*, *115*, *128*, *163*, *166*, *181*, *185*, *190*, *192*, *199*, *202*, *208*, *209*, *215*, *216*, *224*, *231*, *234*, *235*, *240*, *241*, *247*, *248*, *250–252*, *256*, *260*, *262*, *264*, *272*, *275*, *281*, *298*, *307*, *329*, *332*, *336*, *338*, *342*, *345*, *347*, *357*, *358*, *360*, *364*, *366*, *383*, *396*, *399*, *400*, *419*, *421*, *422*, *431*, *441*, *465*
Лукіянович Денис, див. Лукіянович Денис Якович
Лукіянович, див. Лукіянович Денис Якович
Лукіяновичі *247*, *251*, *318*, *329*, *345*, *366*
Луняк Є. *269*
Лупов, див. Луппов Павло Миколайович
Луппов П., див. Луппов Павло Миколайович
Луппов Павло Миколайович (Лупов, Луппов П., Луппов Павло) *59*, *60*, *67*, *69*, *70*
Луппов Павло, див. Луппов Павло Миколайович
Луця, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Лучаківська Марія (Лучаківська) *434*
Лучаківська, див. Лучаківська Марія
Лучаківський Костянтин *434*
Лучицька В. *416*
Лучицький И. В., див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький І., див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький Ів. В., див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький Іван Васильович (Лучицький И. В., Лучицький І., Лучицький Ів. В.) *190*, *416*, *417*
Лущкевич Наполеон (Лущкевич, Łuszczkiewicz Napoleon) *65*, *214*, *215*
Лущкевич, див. Лущкевич Наполеон
Львович *419*
Любомирський, кн. *149*
Любомирські *163*, *169*
Любченко А. *12*
Людка, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Людкевич С. (Люткевич) *236*, *400*
Людмила Михайлівна, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Людмила, див. Драгоманова Людмила Михайлівна
Людмила, див. Златоверховникова Людмила Михайлівна
Людмила, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Людмила, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Люткевич, див. Людкевич С.
Люця, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Лявденбах, див. Лауденбах Юлій Петрович
Лявденбахи, див. Лауденбахи
Лямен *31*
Ляскоронський В. *218*, *430*
Лятур Ян *144*
Ляцкий Л. (Евг. Л.) *186*
Лященко А. *218*

М

М. К., див. Заньковецька Марія Костянтинівна
М. Р., див. Гнатюк Володимир Михайлович
Магунь М. *23*, *24*, *100*, *156*, *443*
Мазний В. *110*, *268*, *445*
Мазон А., див. Мазон Андре
Мазон Андре (Мазон, Мазон А.) *142*, *143*, *268*, *269*
Мазон, див. Мазон Андре
Майборода Р. *39*, *55*, *119*
Майорчук, див. Бендер Йося
Макаревичева *160*, *161*
Макаров В. І. *221*, *253*, *265*, *290*, *446*
Маковей О. *490*
Максимейко М. *117*
Максименко Ф., див. Максименко Федір
Максименко Федір (Максименко Ф.) *24*
Максимович М. А. (Максимович М.) *253*
Максимович М., див. Максимович М. А.
Макух І., див. Макух Іван Ілліч
Макух Іван Ілліч (Макух І., Макух) *57*, *58*, *75*, *77*, *78*, *94*, *108*, *115*, *149*, *162*, *163*, *169*, *174*, *176*, *180*, *181*, *202*, *262*
Макух, див. Макух Іван Ілліч
Макушенко І. *144*, *155*
Малиновський І. *250*
Малінін В. *250*
Манастирський А. *144*
Манько Леонід *273*
Мар'яненко І. *407*
Марина, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Маринця, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Марійка К., див. Колцуняк Марія Миколаївна
Марія Василівна, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Марія Іванівна, див. Забіла Марія Іванівна
Марія Івановна, див. Лауденбах Марія Іванівна
Марія Костянтинівна, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Марія Михайлівна, див. Старицька Марія Михайлівна
Марія Олександрівна, див. Кониська Марія Олександрівна
Марія Сильвестрівна, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Марія, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Маркевич Г. І. *358*
Маркевич О. *97*, *459*

Марко Черемшина, див. Семанюк Іван Юрійович
Марко, див. Грушевський Марко Федорович
Маркович Дмитро *311*
Марковська Олена Павлівна *83*
Марта, див. Левицька Марта Олександрівна
Мархет Г. *397*
Масляников В. *144*, *155*
Массоніус Петро Петрович (Массоніус) *293*
Массоніус, див. Массоніус Петро Петрович
Матейко Ян *432*
Матушевська (Попова) В. О. *225*
Матушевський Борис Федорович (Борис) *369*
Матушевський Ф. П., див. Матушевський Федір Павлович
Матушевський Ф., див. Матушевський Федір Павлович
Матушевський Федір Павлович (Матушевський Ф. П., Матушевський Ф., Матушевський Федір, Матушевський, Федір Павлович, Федор Павлович) *47*, *197*, *198*, *223*, *225–230*, *234–236*, *247*, *249*, *251*, *352*, *355*, *367*, *369*, *372*, *374*, *378*, *388–390*, *392*, *393*, *395*, *410*, *444*, *450*, *451*, *495*
Матушевський Федір, див. Матушевський, Федір Павлович,
Матушевський, див. Матушевський Федір Павлович
Матяш И. Б., див. Матяш І.
Матяш І. (Матяш И. Б.) *333*, *334*, *348*, *404*, *471*
Мацієвич Л., див. Мацієвич Левко Макарович
Мацієвич Левко Макарович (Мацієвич Л., Мацієвич Левко, Мацієвич) *209*, *318*, *322*, *323*, *325*, *326*, *396*, *397*
Мацієвич Левко, див. Мацієвич Левко Макарович
Мацієвич, див. Мацієвич Левко Макарович
Мегеденюк Марко *144*, *156*
Мегеденюки *144*
Мельник О. *31*, *402*, *408*, *462*
Мельник, див. Мельнік Йозеф
Мельник-Антонович К. М., див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мельник-Антонович К., див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мельник-Антонович Катерина Миколаївна (Мельник-Антонович К. М., Мельник-Антонович К., Мельничка) *409*, *416*, *477*, *479*, *480*, *493*
Мельничка, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мельнік Йозеф (Мельник, Melnik Jozef) *202*, *217*, *385*
Микласевич Ольга, див. Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна
Микола II *217*, *226*, *242*, *426*
Микола, див. Вояковський Микола Сильвестрович
Микола, див. Шкрібляк Микола Юрійович
Милько В. *289*
Мирон, див. Труш Мирон Іванович
Миронець Н. *345*, *356*, *403*
Мисько Ф. *157*, *163*
Михайло, див. Хоркавий Михайло
Михайловський П. *402*, *461*
Михновський, див. Міхновський Микола Іванович
Мицик Ю. *263*, *384*
Мишуга О. *479*
Мілько, див. Вояковський Еміль Сильвестрович
Мількович В., див. Мількович Володимир
Мількович Володимир (Мількович В., Мількович) *39*, *256*, *453*, *454*, *456*, *464*, *465*, *469*, *470*, *481*, *489*
Мількович, див. Мількович Володимир
Мільця, див. Домбровська Емілія
Мірбо Октав *81*
Мірський, див. Святополк-Мирський П. Д.
Міхновський М. І., див. Міхновський Микола Іванович
Міхновський М., див. Міхновський Микола Іванович
Міхновський Микола Іванович (Михновський, Міхновський М. І., Міхновський М., Міхновський) *201*, *225*
Міхновський, див. Міхновський Микола Іванович
Міяковський В. *493*
Модест, див. Левицький Модест Олександрович
Модзалевський В. *21*, *459*
Молинь В. *442*
Молчановский Никандр Васильевич, див. Молчановський Никандр Васильович
Молчановский, див. Молчановський Никандр Васильович
Молчановський Н. В., див. Молчановський Никандр Васильович
Молчановський Н., див. Молчановський Никандр Васильович
Молчановський Никандр Васильович (Молчановский Никандр Васильевич, Молчановский, Молчановський Н. В., Молчановський Н., Молчановський Никандр, Молчановський) *106*, *362*, *363*, *378*, *380*, *381*, *384*, *385*
Молчановський Никандр, див. Молчановський Никандр Васильович
Молчановський, див. Молчановський Никандр Васильович
Морачевський П. С. (Морачевський П.) *183*, *184*
Морачевський П., див. Морачевський П. С.
Мордовець Д. Л. (Мордовець Д., Мордовець) *101*, *149*, *185*
Мордовець Д., див. Мордовець Д. Л.
Мордовець, див. Мордовець Д. Л.
Мороз Д., див. Мороз Дмитро
Мороз Дмитро (Мороз Д., Мороз) *87*
Мороз М. *71*, *78*
Мороз, див. Мороз Дмитро

Мочульська Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Мочульський М., див. Мочульський Михайло Михайлович
Мочульський Михайло Михайлович (Мочульський М., Мочульський Михайло, Мочульський) *66*, *94*, *106*, *116*, *138*, *149*, *151*, *181*, *185*, *221*, *366*, *397*, *400*, *419*, *422*, *482*
Мочульський Михайло, див. Мочульський Михайло Михайлович
Мочульський, див. Мочульський Михайло Михайлович
Мошкович Якуб (Мошкович, Moszkowicz Jakób) *90*, *97*, *98*, *208*, *240*, *396*, *397*, *399*, *400*
Мошкович, див. Мошкович Якуб
Мр. Г., див. Грушевський Марко Федорович
Мудрак Ю., див. Мудрак Юліан
Мудрак Юліан (Мудрак, Ю., Мудрак) *202*, *206*, *209*, *383*
Мудрак, див. Мудрак Юліан
Музичко О. *320*, *404*
Музичук О. *51*
Мулер Юзеф *280*
Мякотин Венедикт Олександрович (Мякотін) *290*
Мякотін, див. Мякотин Венедикт Олександрович

Н

Нагірний В., див. Нагірний Василь Степанович
Нагірний Василь Степанович (Нагірний В., Нагірний) *148*, *214*, *488*
Нагірний, див. Нагірний Василь Степанович
Назарук Осип Тадейович (Назарук) *396*, *397*
Назарук, див. Назарук Осип Тадейович
Наконечна Йосифа (Наконечна, Юзя) *99*, *100*, *104*, *141*, *182*, *185*, *202*, *231*, *266*, *385*, *403*
Наконечна, див. Наконечна Йосифа
Наулко В. *39*, *55*, *75*, *119*, *403*
Науменко В. П., див. Науменко Володимир Павлович
Науменко В., див. Науменко Володимир Павлович
Науменко Володимир Павлович (Науменко В. П., Науменко В., Науменко) *108*, *152*, *255*, *311*, *320*, *321*, *324*, *348*, *415–417*, *450*, *475*, *476*, *493*
Науменко, див. Науменко Володимир Павлович
Неверов, див. Нєвєров Олександр Миколайович
Невєров, див. Нєвєров Олександр Миколайович
Нечуй, див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Нечуй-Левицький І., див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Нечуй-Левицький Іван Семенович (Іван Семенович, Левицький І., Нечуй, Нечуй-Левицький І.) *410*, *411*, *421*
Нєвєров О. М., див. Нєвєров Олександр Миколайович
Нєвєров Олександр Миколайович (Неверов, Невєров, Нєвєров О. М., Нєвєров) *47*, *377*, *378*, *380*, *381*, *389*
Нєвєров, див. Нєвєров Олександр Миколайович
Николай, див. Шкрібляк Микола Юрійович
Никольскій, див. Нікольський Олександр Олександрович
Нідерле Л., див. Нідерле Любор
Нідерле Любор (Нідерле Л., Нідерле) *73*, *75*, *142*
Нідерле, див. Нідерле Любор
Ніковський А. *369*
Ніколаєв В. М. (Ніколаєв В.) *371*, *492*
Ніколаєв В., див. Ніколаєв В. М.
Ніколайчук Д. О. *369*
Нікольський Олександр Олександрович (Никольскій) *350*, *351*, *363*, *367*, *370*
Носсіґ Фецілія (Носсіґ) *107*, *111*, *256*
Носсіґ, див. Носсіґ Фецілія

О

Обмінський Т. *78*, *202*, *488*
Обозреватель *289*
Оглоблин М. Я., див. Оглоблин Микола Якович
Оглоблин М., див. Оглоблин Микола Якович
Оглоблин Микола Якович (Оглоблин М. Я., Оглоблин М., Оглоблин) *218*, *322–324*
Оглоблин Олександр *21*
Оглоблин, див. Оглоблин Микола Якович
Огоновська Емілія Омелянівна (Огоновська) *262*, *263*
Огоновська, див. Огоновська Емілія
Огоновський І. *148*
Огоновський Омелян *263*
Огоновський П. *79*, *172*, *490*
Одноороженко О. *334*
Озаркевич Є. *79*
Оксана, див. Труш Оксана Іванівна
Окуневська, див. Окуневська-Морачевська Софія Атанасівна
Окуневська-Морачевська Софія Атанасівна (Окуневська) *116*, *117*
Окуневський Т., див. Окуневський Теофіл Іполитович
Окуневський Теофіл Іполитович (Окуневський Т., Окуневський, Окунєвський) *99*, *166*, *265*, *482*, *487*
Окуневський, див. Окуневський Теофіл Іполитович
Окунєвський, див. Окуневський Теофіл Іполитович
Олександр *107*
Олександр Ігнатович, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Олександр II *332*
Олександр III *288*
Олександр Сергієвич, див. Грушевський Олександр Сергійович

Олександр, див. Григорович-Барський Олександр Петрович
Олександр, див. Грушевський Олександр Сергійович
Олександр, див. Левицький Олександр-Костянтин
Олександр, див. Черняхівський Олександр Григорович
Олесницький Є., див. Олесницький Євген Григорович
Олесницький Євген Григорович (Олесницький Є., Олесницький Євген, Олесницький) *79*, *124*, *125*, *148*, *172*, *300*, *487*, *490*
Олесницький Євген, див. Олесницький Євген Григорович
Олесницький, див. Олесницький Євген Григорович
Олесь Олександр (Олесь) *25*, *371*
Олесь, див. Олесь Олександр
Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Оліня, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Ольга, див. Гаморак Ольга
Ольга, див. Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна
Ольга, див. Леонтович Ольга Володимирівна
Ольга, див. Шамраєва Ольга Вікторівна
Ольденбург С. Ф. *49*, *332*, *333*
Ользя, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Олюся, див. Шамраєва Ольга Вікторівна
Онацький Микола Степанович (Онацький) *297*
Онацький, див. Онацький Микола Степанович
Онисифір Дівочка *342*
Опатовський М. *444*
Опоков *47*
Опокови, див. Оппокови
Оппоков Віктор Захарійович (Віктор) *394*
Оппоков Євген Захарійович (Євген) *394*
Оппоков З. З., див. Оппоков Захарій Захарійович
Оппоков Захарій Захарійович (Захар, Захарій, Захарій Захарійович, Оппоков З. З.) *394*
Оппоков Захарій Іванович (Оппоков Захарій) *282*, *345*, *346*
Оппоков Захарій, див. Оппоков Захарій Іванович
Оппоков Сергій Захарійович (Сергій) *394*
Оппокова (Грушевська) Глафіра Захаріївна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна
Оппокова Ганна *282*
Оппокова Ганна Захаріївна (Ганна) *394*
Оппокова Глафіра Захаріївна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна
Оппокова Павлина Захаріївна (Павлина) *413*
Оппокова Софія Захаріївна (Софія) *394*
Оппокови (Опокови) *393*, *394*
Орест Іванович, див. Левицький Орест Іванович
Орест, див. Левицький Орест Іванович
Орлик П., див. Орлик Филип
Орлик Филип (Орлик П.) *247*
Орлов Д. Б. *410*
Осадча, див. Осадча-Яната Наталя
Осадча-Яната Н., див. Осадча-Яната Наталя
Осадча-Яната Наталя (Осадча, Осадча-Яната Н.) *21*, *22*
Остап, див. Крушельницький Остап Антонович
Охримович В., див. Охримович Володимир Юліанович
Охримович Володимир Юліанович (Охримович В., Охримович) *364*, *366*, *403*, *418*, *422*
Охримович, див. Охримович Володимир Юліанович
Ощипок Н. *138*

П

П. С., див. Стебницький Петро Януарійович
Павлик М., див. Павлик Михайло Іванович
Павлик Михаил, див. Павлик Михайло Іванович
Павлик Михайло Іванович (Павлик М., Павлик Михаил, Павлик Михайло, Павлик) *15*, *53*, *54*, *75*, *79*, *89*, *94*, *101*, *115–120*, *125–129*, *137*, *162*, *167–172*, *174*, *177–181*, *202*, *281*, *456*, *468*
Павлик Михайло, див. Павлик Михайло Іванович
Павлик, див. Павлик Михайло Іванович
Павлина, див. Оппокова Павлина Захаріївна
Павло Пилипович, див. Тищенко Юрій Пилипович
Павло Филипович, див. Тищенко Юрій Пилипович
Павлов А. *218*
Павловський М. І., див. Павловський Мефодій Іванович
Павловський М., див. Павловський Мефодій Іванович
Павловський Мефодій Іванович (Павловський М. І., Павловський М., Павловський, Z.) *325*, *352*, *369*, *370–372*, *383*, *384*, *389*, *395*, *406–409*, *411*, *413*, *417*, *462*, *475*, *480*
Павловський, див. Павловський Мефодій Іванович
Павлуцкий, див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Г. Г., див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Г., див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Григорій Григорович (Павлуцкий, Павлуцький Г. Г., Павлуцький Г., Павлуцький) *381*, *457*, *459*, *461*, *479*, *491–494*
Павлуцький, див. Павлуцький Григорій Григорович

Павлюк Євдокія *445*

Падевскі *231*

Падевський Йозеф (Падевський, Padewski Józef) *231*, *238*

Падевський, див. Падевський Йозеф

Пайскер Я., див. Пайскер Ян

Пайскер Ян (Пайскер Я., Peisker J., Peisker) *482*, *484*

Панафидин А. Я., див. Панафідін Андрій Якович

Панафідін А., див. Панафідін Андрій Якович

Панафідін Андрій Якович (Панафидин А. Я., Панафідін А.) *70*, *185*

Панафідіна О. С., див. Панафідіна Олександра Самуїлівна

Панафідіна Олександра Самуїлівна (Панафідіна О. С., Панафідіна) *184*, *185*, *253*, *254*, *335*, *429*

Панафідіна, див. Панафідіна Олександра Самуїлівна

Панейко В., див. Панейко Василь Лукич

Панейко Василь Лукич (Панейко В., Панейко) *283*, *298*, *299*, *485*

Панейко, див. Панейко Василь Лукич

Панкевич, див. Панькевич Юліан (Юліян) Якович

Панкевичева К., див. Панкевичева Климентина

Панкевичева Климентина (Панкевичева К., Панкевичева) *161*, *172*

Панкевичева, див. Панкевичева Климентина

Пантелєєв *90*

Панченко В. *209*

Панькевич Ю., див. Панькевич Юліан (Юліян) Якович

Панькевич Юліан (Юліян) Якович (Панкевич, Панькевич Ю., Панькевич) *155*, *281*, *282*

Панькевич, див. Панькевич Юліан (Юліян) Якович

Паньківський К., див. Паньківський Кость Федорович

Паньківський Кость Федорович (Паньківський К., Паньківський) *60*, *98*, *99*, *126*, *128*, *149*, *155*, *162*, *175*, *181*, *194*, *231*, *266*, *316*, *419*, *422*, *472*

Паньківський С., див. Паньківський Северин Федорович

Паньківський Северин Федорович (Паньківський С.) *185*, *407*

Паньківський, див. Паньківський Кость Федорович

Панькова С., див. Панькова С. М.

Панькова С. М. (Панькова С., Панькова Світлана, Pankova Svitlana, Pankova S.) *12*, *18*, *23*, *26*, *27*, *29–34*, *40–43*, *52*, *54*, *63–66*, *68*, *69*, *71*, *76–78*, *82*, *83*, *86*, *102*, *104*, *109*, *111*, *114*, *130*, *132*, *134*, *135*, *144–146*, *150*, *156*, *159*, *176*, *188*, *191*, *193*, *197–200*, *215*, *217*, *220*, *224*, *229*, *231–233*, *240*, *242*, *245*, *246*, *251*, *258*, *259*, *262*, *268*, *280*, *282–284*, *286*, *309*, *311*, *318*, *320*, *325*, *327*, *328*, *336*, *338*, *339*, *341*, *343*, *345*, *346*, *349*, *354*, *359*, *368*, *370*, *376*, *387*, *389*, *393*, *400*, *405*, *412*, *413*, *415*, *417*, *420*, *423*, *424*, *426*, *441*, *448*, *478*

Панькова Світлана, див. Панькова С. М.

Папе Ф., див. Фридерик Папе

Папе Фридерик (Папе Ф., Папе, Papée Fryderyk) *105*, *440*

Папе, див. Папе Фридерик

Параска Методіївна, див. Руденко Параска Мефодіївна

Паращук М., див. Паращук Михайло Іванович

Паращук Михайло Іванович (Паращук М., Паращук Михайло, Паращук) *399–401*, *406*, *422*, *434*

Паращук Михайло, див. Паращук Михайло Іванович

Паращук, див. Паращук Михайло Іванович

Парилович І., див. Парилович Іван

Парилович Іван (Парилович І.) *313*, *319*

Парфеній, єп. *183*

Пахаревський Л., див. Пахаревський Леонід Андрійович

Пахаревський Леонід Андрійович (Пахаревський Л., Пахаревський) *372*, *373*

Пахаревський, див. Пахаревський Леонід Андрійович

Пачовський М. (Пачовський) *400*, *426*

Пачовський, див. Пачовський М.

Педич В. *32*, *87*, *121*, *205*, *469*

Пежанський Г., див. Пежанський Григорій

Пежанський Григорій (Пежанський Г., Пежанський) *383*, *421*, *467*, *489*

Пежанський, див. Пежанський Григорій

Пелехин П. П., див. Пелехин Павло Петрович

Пелехин П., див. Пелехин Павло Петрович

Пелехин Павло Петрович (Пелехин П. П., Пелехин П., Пелехин, Пелехін) *116*, *117*, *172*, *209*, *289*, *291*, *299*, *359*, *452*, *453*, *456*, *465*

Пелехин, див. Пелехин Павло Петрович

Пелехін, див. Пелехин Павло Петрович

Перетц В. М., див. Перетц Володимир Миколайович

Перетц В., див. Перетц Володимир Миколайович

Перетц Володимир Миколайович (Перетц В. М., Перетц В., Перетц) *168*, *284*, *313*, *320*, *321*, *373*, *379*, *409*, *416*, *430–432*, *447*, *449*, *457*, *458*, *463*, *475*, *479*, *480*, *491*, *494*

Перетц Неоніла Іванівна (Перетцова) *374*

Перетц, див. Перетц Володимир Миколайович

Перетци *374*, *375*, *377*, *379*, *412*

Перетцова, див. Перетц Неоніла Іванівна

Петлюра С., див. Петлюра Симон Васильович

Петлюра Симон Васильович (Петлюра С., Петлюра, Питлюра) *127*, *149*, *169*, *171*, *226*, *352*, *367*, *370*, *372*, *379*, *389*, *394*, *411*, *427*

Петлюра, див. Петлюра Симон Васильович

Петренко Дмитро (Дмитро) *458*

Петрицький Михайло Костянтинович (Петрицький) *364*

Петрицький, див. Петрицький Михайло Костянтинович

Петро I *291*

Петро Януарович, див. Стебницький Петро Януарович
Петро, див. Франко Петро Іванович
Петров О., див. Петров Олексій Леонідович
Петров Олексій Леонідович (Петров О., Петров) *420–422*
Петров, див. Петров Олексій Леонідович
Петровский, див. Петровський Петро Васильович
Петровський Петро Васильович (Петровский) *322*
Петрук Б. В. *158*, *308*, *310*
Петрушевич А., див. Петрушевич Антоній Степанович
Петрушевич Ант., див. Петрушевич Антоній Степанович
Петрушевич Антоній Степанович (Петрушевич А., Петрушевич Ант., Петрушевич Антоній, Петрушевич) *142*, *222*, *250*, *276*, *338*, *365*
Петрушевич Антоній, див. Петрушевич Антоній Степанович
Петрушевич, див. Петрушевич Антоній Степанович
Пилипович М., див. Левицький М. П.
Пипін О., див. Пипін Олександр Миколайович
Пипін Олександр Миколайович (Пипін О., Пипін, Пыпин А. М.) *124*, *125*, *128*, *166*
Пипін, див. Пипін Олександр Миколайович
Пирожков М. В., див. Пирожков Михайло Васильович
Пирожков М., див. Пирожков Михайло Васильович
Пирожков Михайло Васильович (Пирожков М. В., Пирожков М., Пирожков, Пірожков) *82*, *98*, *106*, *290*, *292*, *297*, *308*, *310*, *311*, *338*, *339*, *342*
Пирожков, див. Пирожков Михайло Васильович
Питлюра, див. Петлюра Симон Васильович
Підручний Стефан (Підручний) *396*, *419*
Підручний, див. Підручний Стефан
Пінінський Л. *121*
Пірожков, див. Пирожков Михайло Васильович
Пісек Вільгельм (Пісек, Pisek Wilhelm) *94*, *101*, *102*, *108*
Пісек, див. Пісек Вільгельм
Піснячевський В., див. Піснячевський Віктор Онуфрійович
Піснячевський Віктор Онуфрійович (В. П., Піснячевський В., Піснячевський) *287*, *289*, *295*, *297*, *401*, *403*, *405*, *414*, *415*, *417*, *422*, *423*, *438*, *439*, *444*, *450*
Піснячевський, див. Піснячевський Віктор Онуфрійович
Плаксіна О. *17*
Плохій С. *39*, *40*, *75*
Погребенник Ф. *109*
Погребенник Я. *109*
Покровский, див. Покровський Олексій Іванович
Покровський Олексій Іванович (Покровский) *494*
Половинчак Ю. *350*, *408*, *429*
Полонецкий, див. Полонецький Бернард
Полонецький Бернард (Полонецкий, Połoniecki Bernard) *237*
Попови *321*
Попович Домет (Попович) *262*
Попович, див. Попович Домет
Португалов В. В. *392*
Посацька Д. *420*
Постой *487*
Потебня О. (Потебня) *91*, *422*
Потебня, див. Потебня О.
Потоцький А., див. Потоцький Анджей
Потоцький Анджей (Потоцький А.) *86*, *272*
Потьомкін-Таврійський Г. О. *292*
Правник, див. Дністрянський Станіслав Северинович
Прибиловский Владислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Прибиловский Станіслав, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Прибиловский, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Присецький Іван Миколайович (Присецький) *289*, *370*, *371*
Присецький, див. Присецький Іван Миколайович
Приходько Л. *404*
Пришляк В. *31*, *32*, *229*, *240*, *387*
Прокіп (Савчук) В. *15*
Прокопович В. (Черепин В.) *200*
Прохаска Антоній (Прохаска) *128*
Прохаска, див. Прохаска Антоній
Проценко Л. *17*
Пташицький С., див. Пташицький Станіслав Львович
Пташицький Станіслав Львович (Пташицький С., Пташіцкий) *289*, *290*, *447*
Пташіцкий, див. Пташицький Станіслав Львович
Пулюй І., див. Пулюй Іван Павлович
Пулюй Іван Павлович (Пулюй І., Пулюй Іван, Пулюй) *56*, *79*, *117–119*, *126*, *137*, *179*, *184*, *244*
Пулюй Іван, див. Пулюй Іван Павлович
Пулюй, див. Пулюй Іван Павлович
Пустошкін В. К. (Володимир) *92*
Пустошкін К., див. Пустошкін Костянтин Павлович
Пустошкін Костянтин Павлович (Пустошкін К., Пустошкін) *81*, *91*, *315*, *330*, *386*
Пустошкін, див. Пустошкін Костянтин Павлович
Пушкар Мартин *225*
Пшеничний Є. *60*, *478*
Пшибиловский Володислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Пшибиловский, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав (Прибиловский Станіслав) *425*, *448*, *449*
Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав (Владзьо, Владислав, Володислав, Прибиловский Владислав, Прибиловський, Пшибиловский Володислав, Пшибиловський В., Пшибиловский) *424–426*, *434*, *438*, *445*, *450*
Пшибиловський В., див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Пшибиловський Станіслав (старший) *424*, *445*
Пшибиловські *441*
Пыпин А. Н., див. див. Пипін Олександр Миколайович

Р

Равіта-Ґавронський Францішек *256*, *453*
Рада, див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна
Радзивілл О. *136*
Радлов Е., див. Радлов Ернест Леопольдович
Радлов Ернест Леопольдович (Радлов Е., Радлов) *59*, *288*
Радлов, див. Радлов Ернест Леопольдович
Радченко О. А. (Радченко О.) *52*, *121*, *329*, *359*, *482*
Радченко О., див. Радченко О. А.
Райс Адольф (Райс, Reiss Adolf) *237*
Райс, див. Райс Адольф
Раковський І., див. Раковський Іван
Раковський Іван (Раковський І., Раковський) *114*, *225*
Раковський, див. Раковський Іван
Расевич В. *113*, *360*
Ревакович Тит Іванович (Ревакович Тит, Ревакович) *364*
Ревакович Тит, див. Ревакович Тит Іванович
Ревакович, див. Ревакович Тит Іванович
Редліх О., див. Редліх Освальд
Редліх Освальд (Редліх О., Редліх, Redlich Oswald) *454*, *465*, *468–470*
Редліх, див. Редліх Освальд
Рей, див. Рей Миколай
Рей Миколай (Рей) *338*
Рей, див. Рей Миколай
Репнін, див. Рєпнін-Волконський Микола Григорович
Рєпнін-Волконський Микола Григорович (Репнін) *380*, *381*
Ржепецький А. *410*
Рильський Т. *493*
Римський-Корсаков М. *375*
Роґсек Йосиф *64*
Рожков Н. *218*
Роздольський О. *39*
Розенбаум Семен Якович (Розенбаум) *293*
Розенбаум, див. Розенбаум Семен Якович
Розов В., див. Розов Володимир Олексійович
Розов Володимир Олексійович (Розов В., Розов) *218*, *324*, *377*, *378*, *430*
Розов І., див. Розов Іван Олексійович
Розов Іван Олексійович (Розов І., Розов) *218*, *324*
Розов, див. Розов Володимир Олексійович
Розов, див. Розов Іван Олексійович
Роман Мстиславич (Роман) *221*
Роман, див. Роман Мстиславич
Роман, див. Труш Роман Іванович
Романчук Ю., див. Романчук Юліан Семенович
Романчук Юліан Семенович (Романчук Ю., Романчук) *147*, *148*, *265*, *302*, *419*, *487*
Романчук, див. Романчук Юліан Семенович
Ромінський Є. В. *190*, *203*, *363*, *372*, *393*
Рондяк П., див. Рондяк Петро
Рондяк Петро (Рондяк П.) *181*, *200*, *208*, *250*, *424*
Россі К. І. *294*
Рубинович *278*
Руденко Н. В. (Руденко Н.) *93*
Руденко Н., див. Руденко Н. В.
Руденко Параска Мефодіївна (Параска Методіївна) *288*
Рудницький Л. *109*, *110*, *141*
Рудницький С., див. Рудницький Степан Львович
Рудницький Ст., див. Рудницький Степан Львович
Рудницький Степан Львович (Рудницький С., Рудницький Ст., Рудницький Степан, Рудницький) *79*, *179*, *303*
Рудницький Степан, див. Рудницький Степан Львович
Рудницький, див. Рудницький Степан Львович
Рудченко Іван *235*
Рундстейн Ш. *149*
Русанова Н. Н. *392*, *453*
Русинов Василь Федорович (Русинов) *183*
Русинов, див. Русинов Василь Федорович
Русов О. О., див. Русов Олександр Олександрович
Русов О., див. Русов Олександр Олександрович
Русов Олександр Олександрович (Русов О. О., Русов О., Русов) *157*, *158*, *189*, *200*, *233*, *285*, *297*, *308*, *310*, *311*, *321*, *337*, *391*, *459*
Русов, див. Русов Олександр Олександрович
Русова С., див. Русова Софія Федорівна
Русова Софія Федорівна (Русова С., Русова) *286*, *294*, *295*
Русова, див. Русова Софія Федорівна
Русови *285*, *286*

С

Сабіна *171*
Савва Володимир *448*
Савицька Людмила, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна

Савицький Зиновій (Зиновій) *312*
Савицький Й., див. Савицький Йосиф
Савицький Йосиф (Савицький Й., Савицький, Йосиф) *251*, *312*, *313*
Савицький, див. Савицький Йосиф
Савицькі (Савіцкі) *202*
Савіцкі, див. Савицькі
Сагайдачний Петро, див. Конашевич-Сагайдачний П.
Сагайдачний, див. Конашевич-Сагайдачний П.
Садовский, див. Садовський Микола Карпович
Садовський М. К., див. Садовський Микола Карпович
Садовський М., див. Садовський Микола Карпович
Садовський Микола Карпович (Садовский, Садовський М. К., Садовський М., Садовський Микола, Садовський) *32*, *185*, *253*, *254*, *256*, *261*, *263*, *266*, *272–276*, *278*, *279*, *407*, *412*, *414*, *416*, *419*, *438*, *458*, *462*, *493*
Садовський Микола, див. Садовський Микола Карпович
Садовський Юрій Миколайович (Юрко) *266*
Садовський, див. Садовський Микола Карпович
Садовські *410*, *411*, *417*, *492*
Саксаганский, див. Саксаганський Панас (Тобілевич Панас Карпович)
Саксаганський П., див. Саксаганський Панас (Тобілевич Панас Карпович)
Саксаганський Панас (Тобілевич Панас Карпович) (Саксаганский, Саксаганський П.) *273*, *416*, *417*, *438*
Саладилов П. *391*
Салаевы *335*
Саліковський О. *389*, *458*
Салтичинський Юр., див. Тищенко Юрій Пилипович
Салтичинський, див. Тищенко Юрій Пилипович
Самійленко В. *222*
Самохвалов П. *17*, *51*
Саша, див. Грушевський Олександр Сергійович
Сашенька, див. Грушевський Олександр Сергійович
Сварник Г. *130*, *175*, *183*, *269*, *421*, *425*, *432*
Свечин, див. Свєчин Олексій Олександрович
Свєнціцкий, див. Свєнцицький Іларіон Семенович
Свєнціцька В. *144*
Свєнціцький І., див. Свєнціцький Іларіон Семенович
Свєнціцький Іларіон Семенович (Свєнціцкий, Свєнціцький І.) *106*, *250*, *276*, *338*
Свєчин О. О., див. Свєчин Олексій Олександрович
Свєчин Олексій Олександрович (Свечин, Свєчин О. О., Свєчин) *288*, *289*
Свєчин, див. Свєчин Олексій Олександрович
Свитригайло, кн. *433*
Святополк-Мирський П. Д. (Мірський, Святополк-Мирський П., Святополк-Мирський Петро, Сьвятополк-Мирський) *105*, *130–132*, *135*, *136*
Святополк-Мирський П., див. Святополк-Мирський П. Д.
Святополк-Мирський Петро, див. Святополк-Мирський П. Д.
Седляр О. *411*
Сельский, див. Сельський Фелікс (Щасний) Станіславович
Сельський Фелікс (Щасний) Станіславович (Сельский) *160*, *161*
Семанюк Іван Юрійович (Марко Черемшина, Семанюк Йван, Семанюк, Семанюк Іван) *67*, *71*
Семанюк Йван, див. Семанюк Іван Юрійович
Семанюк, див. Семанюк Іван Юрійович
Сембратович Р. *95*, *238*
Семевский, див. Семевський Василь Іванович
Семенюк Іван *442*
Семевський Василь Іванович (Семевский) *288*
Семанюк Іван, див. Семанюк Іван Юрійович
Семиренко, див. Симиренко Василь Федорович
Семчишин-Гузнер О. *145*, *339*
Сергеевич В., див. Сергєєвич Василь Іванович
Сергєєвич В., див. Сергєєвич Василь Іванович
Сергєєвич Василь Іванович (Сергєєвич В., Сергеєвич, Сергєєвіч, Сергієвич) *124*, *125*, *127*, *128*, *149*, *218*
Сергеєвич, див. Сергєєвич Василь Іванович
Сергєєвіч, див. Сергєєвич Василь Іванович
Сергієвич, див. Сергєєвич Василь Іванович
Сергій Александрович, див. Єфремов Сергій Александрович
Сергій Олександрович, див. Єфремов Сергій Олександрович
Сергій, див. Єфремов Сергій Олександрович
Сергій, див. Оппоков Сергій Захарійович
Сергій, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович
Серьожа, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович
Сидор О. *155*, *399*, *420*, *443*
Сидоренко Н. М. (Сидоренко Н.) *254*, *352*
Сидоренко Н., див. Сидоренко Н. М.
Сидоренко О. І. (Сидоренко О.) *254*, *352*
Сидоренко О., див. Сидоренко О. І.
Сидоров О. О., див. Сидоров Олексій Олексійович
Сидоров О., див. Сидоров Олексій Олексійович
Сидоров Олексій Олексійович (Сидоров О. О., Сидоров О., Сидоров) *190*, *372*, *377*, *378*, *385–387*, *390*, *495*
Сидоров, див. Сидоров Олексій Олексійович
Сидоряк Ю., див. Сидоряк Юрій

Сидоряк Юрій (Сидоряк Ю., Сидоряк) *349*, *405*, *437*, *457*, *459–461*, *468*, *475*, *477–479*, *486*, *487*
Сидоряк, див. Сидоряк Юрій
Силецький Кирило *66*
Сильвуньо, див. Вояковський Сильвестр Сильвестрович
Симиренко В. Ф., див. Симиренко Василь Федорович
Симиренко В., див. Симиренко Василь Федорович
Симиренко Василь Федорович (Василь Федорович, Василь Хведорович, Семиренко, Симиренко В. Ф., Симиренко В., Симиренко Василь) *51*, *78*, *228*, *311*, *321*, *337*, *343*, *348*, *349*, *355*, *415*, *463*, *480*, *493*
Симиренко Василь, див. Симиренко Василь Федорович
Синицький М., див. Синицький Максим Стратонович
Синицький Максим Стратонович (Синицький М., Синицький) *319*, *321*, *371*, *379*, *383*, *384*, *386*, *387*, *458*, *495*
Синицький, див. Синицький Максим Стратонович
Синявський А., див. Синявський Антін Степанович
Синявський Антін Степанович (Синявський А., Синявський, Сінявский) *182*, *289*, *294*, *295*, *297*, *298*, *430*
Синявський, див. Синявський Антон Степанович
Сироїд Й. *208*
Ситін І. Д. *335*
Сицінський Ю. *114*
Сімсон П. Ф. *168*
Сінявский, див. Синявський Антін Степанович
Сірий, див. Тищенко Павло Пилипович
Січинський Мирослав Миколайович (Січинський) *86*
Січинський, див. Січинський Мирослав Миколайович
С-ко Ів., див. Стешенко Іван Матвійович
Скочиляс І. *309*
Скрипчук В., див. Скрипчук Василь
Скрипчук Василь (Скрипчук В., Скрипчук) *405*, *407*, *408*, *416*, *427*, *437*
Скрипчук, див. Скрипчук Василь
Славинский, див. Славинський Максим Антонович
Славинський М., див. Славинський Максим Антонович
Славинський Максим Антонович (Славинский, Славинський М., Славінський М., Славінський) *82*, *90*, *95–99*, *158*, *285*, *286*, *288*, *291*, *292*, *296–298*, *304*, *311*, *436*, *452*, *488*, *489*
Славинський, див. Славинський Максим Антонович
Славік Ян *256*, *453*
Славінский, див. Славинський Максим Антонович
Славінський М., див. Славинський Максим Антонович
Славінський, див. Славинський Максим Антонович
Смаль-Стоцький С. *459*
Смирнова Марія (Смирнова) *83*
Смирнова, див. Смирнова Марія
Смолій Валерій *91*, *96*
Снарський А. *233*
Соболевський О. *250*
Собольщиков В. І. *294*
Созанський І., див. Созанський Іван
Созанський Іван (Созанський І.) *163*, *285*, *473*
Соколов Є. Т. *294*
Солік Юліан (Солік) *342*, *343*
Солік, див. Солік Юліан
Сосенко М., див. Сосенко Модест
Сосенко Модест Данилович (Сосенко М., Сосенко) *144*, *155*, *156*, *163*, *400*
Сосенко, див. Сосенко Модест
Сосенко, о. *314*
Софія, див. Оппокова Софія Захаріївна
Спожарський Є. *176*
Срібний Ф., див. Срібний Федір
Срібний Федір (Срібний Ф.) *473*, *482*
Старицька Марія Михайлівна (Марія Михайлівна) *51*
Старицька-Черняхівська Л., див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (Людмила, Людмила Михайлівна, Старицька-Черняхівська Л., Старицька-Черняхівська Людмила, Черняхівська) *370*, *372*, *375*, *394*, *411*, *412*, *416*, *492*
Старицька-Черняхівська Людмила, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицький М. П., див. Старицький Михайло Петрович
Старицький М., див. Старицький Михайло Петрович
Старицький Михайло Петрович (Старицький М. П., Старицький М., Старицький Михайло) *155*, *272*, *369*, *375*, *389*, *411*, *412*
Старицький Михайло, див. Старицький Михайло Петрович
Старицькі *411*
Старков В. *33*, *65*, *68*, *403*, *424*, *426*, *455*
Старов І. Є. *292*
Старовойтенко І. *31*, *86*, *164*, *176*, *227*, *246*, *268*, *319*, *325*, *345*, *356*, *375*, *387*, *395*, *403*, *433*
Стасюлевич *90*
Статерков *422*
Стебницкий П., див. Стебницький Петро Януарійович
Стебницький П., див. Стебницький Петро Януарійович

Стебницький Петро Януарович (П. С., Петро Януарович, Стебницкий П., Стебницький П., Стебницький Петро Стебницький, Стебніцкий) *47*, *264*, *265*, *294*, *295*, *297*, *298*, *308*, *311*, *323–325*, *327*, *328*, *330*, *331*, *334*, *336*, *337*, *345*, *352*, *355*, *356*, *358*, *359*, *391*, *402*, *415*

Стебницький Петро, див. Стебницький Петро Януарійович

Стебницький, див. Стебницький Петро Януарійович

Стебніцкий, див. Стебницький Петро Януарійович

Степаненка В. П., див. Степаненко Василь Пилипович

Степаненко В., див. Степаненко Василь Пилипович

Степаненко Василь Пилипович (Степаненко В. П., Степаненко В., Степаненко) *134*, *145*, *146*, *218*, *264*, *321*, *324*, *346*, *355*, *384*

Степаненко, див. Степаненко Василь Пилипович

Степченко О. *345*, *356*, *403*

Стеслович Олександр (Стеслович) *317*, *319*, *329*

Стеслович, див. Стеслович Олександр

Стефан Великий *195*

Стефаник В., див. Стефаник Василь Семенович

Стефаник Василь Семенович (Стефаник В., Стефаник Василь, Стефаник) *85*, *115*, *120*, *400*, *443*

Стефаник Василь, див. Стефаник Василь Семенович

Стефаник О. *51*

Стефаник, див. Стефаник Василь Семенович

Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна

Стефанович О., див. Стефанович Олександр Семенович

Стефанович Олександр Семенович (Стефанович О., Стефанович Олександр, Стефанович) *422*, *423*, *448*, *449*, *490*

Стефанович Олександр, див. Стефанович Олександр Семенович

Стефанович, див. Стефанович Олександр Семенович

Стефанюк Олексій *414*

Стефця, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна

Стеценко К. *384*

Стешенки *178*, *375*, *493*

Стешенко И. М., див. Стешенко Іван Матвійович

Стешенко І. М., див. Стешенко Іван Матвійович

Стешенко І., див. Стешенко Іван Матвійович

Стешенко Іван Матвійович (С-ко Ів., Стешенко И. М., Стешенко І. М., Стешенко І., Стешенко) *107*, *108*, *111*, *178–180*, *190*, *320*, *321*, *352*, *373*, *375*, *376*, *412*, *413*, *416*, *459*, *463*, *473–476*, *493–495*

Стешенко, див. Стешенко Іван Матвійович

Стика Ян *100*

Столипін П., див. Столипін Петро Аркадійович

Столипін Петро Аркадійович (Столипін П., Столипін) *317*

Столипін, див. Столипін Петро Аркадійович

Стороженко А. (Стороженко Андрей) *106*, *176*

Стороженко Андрей, див. Стороженко А.

Страдомський М. Ф. (Страдомський М.) *410*, *463*

Страдомський М., див. Страдомський М. Ф

Струве П. Б. *163*

Студинський К., див. Студинський Кирило Йосипович

Студинський Кирило Йосипович (Студинський К., Студинський Кирило, Студинський) *66*, *84*, *103*, *106*, *113–116*, *126*, *130*, *142*, *147–149*, *155*, *157*, *161*, *162*, *167*, *169*, *175*, *177–179*, *181*, *183*, *189*, *205*, *230*, *237*, *239*, *246–249*, *252*, *254*, *257*, *269*, *360*, *363*, *365*, *383*, *421*, *422*, *424*, *425*, *432*, *469*, *473*, *483*

Студинський Кирило, див. Студинський Кирило Йосипович

Студинський, див. Студинський Кирило Йосипович

Ступін О. *70*

Суковкін М., див. Суковкін М. Ф.

Суковкін М. Ф. (Суковкін М.) *18*, *381*

Сумцов М., див. Сумцов Микола Федорович

Сумцов Микола Федорович (Сумцов М., Сумцов) *329*, *459*

Сумцов, див. Сумцов Микола Федорович

Сусак В. *156*

Сухий О. *428*

Сухомлинов В. О., див. Сухомлинов Володимир Олександрович

Сухомлинов В., див. Сухомлинов Володимир Олександрович

Сухомлинов Володимир Олександрович (Сухомлинов В. О., Сухомлинов В.) *253*, *362*, *378*, *386*, *428*

Сушко О., див. Сушко Олександр Григорович

Сушко Олександр Григорович (Сушко О., Сушко Олександр, Сушко) *84*, *86*, *94*, *97*, *103*, *113*, *125*, *126*, *138*, *141*, *142*, *149*, *150*, *167*, *193*, *195–197*, *200*, *360*, *453*, *466*, *467*, *473*

Сушко Олександр, див. Сушко Олександр Григорович

Сушко, див. Сушко Олександр Григорович

Сьвятополк-Мирський, див. Святополк-Мирський П. Д.

Сьогобічний, див. Коваленко Григорій Андрійович

Т

Т. Ф., див. Флоринський Т. Ф.

Таран *289*

Тарас Григорович, див. Шевченко Тарас Григорович

Тарас, див. Крушельницький Тарас Антонович

Тарновський Г. *381*

Твардовский, див. Твардовський Казимир

Твардовський К., див. Твардовський Казимир

Твардовський Казимир (Твардовский, Твардовський К., Твардовський) *47*, *121*, *148*, *248*, *284*

Твардовський, див. Твардовський Казимир

Тельвак В. В. (Тельвак В., Тельвак Віталій) *14*, *31*, *32*, *39*, *49*, *51*, *72*, *73*, *75*, *84*, *87*, *121*, *122*, *141*, *151*, *205*, *230*, *256*, *258*, *282*, *288*, *329*, *330*, *333*, *344*, *348*, *359*, *409*, *431*, *465*, *469*, *470*, *472*, *482*, *490*

Тельвак В., див. Тельвак В. В.

Тельвак Вікторія *121*

Тельвак Віталій, див. Тельвак В. В.

Терлецький Ом., див. Терлецький Омелян Антонович

Терлецький Омелян Антонович (Терлецький Ом.) *344*

Тершакевичівна *347*

Тершаковець М. *114*, *163*, *420*

Тесля Андрій Юхимович (Тесля) *464*

Тесля, див. Тесля Андрій Юхимович

Тимченко Є., див. Тимченко Євген Костянтинович

Тимченко Євген Костянтинович (Тимченко Є., Тимченко) *223*, *370*, *372*, *475*, *494*, *495*

Тимченко, див. Тимченко Євген Костянтинович

Тиховський Ювеналій Іванович (Тиховський) *201*, *202*

Тиховський, див. Тиховський Ювеналій Іванович

Тихолоз Н. *246*

Тищенко (Сірий) Юрій, див. Тищенко Юрій Пилипович,

Тищенко Ю., див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко Юрій Пилипович (Лаврів Павло Пилипович, Лаврів, Павло Пилипович, Павло Филипович, Салтичинський Юр., Салтичинський, Сірий, Тищенко (Сірий) Юрій, Тищенко Ю., Тищенко Юрій) *31*, *254*, *324*, *368*, *370*, *371*, *402*, *408*, *452*, *456–458*, *460*, *462*, *478*, *495*

Тищенко Юрій, див. Тищенко Юрій Пилипович

Ткаченко І. *371*

Тобилевичі *273*

Тобілевич І., див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Тодійчук О. *11–13*, *16*, *26*, *31*, *54*, *86*, *142*, *176*, *246*, *251*, *387*

Тойбнер Б. Г. (Тойбнер, Teubner B. G., Teubner) *34*, *72*, *256*, *268*, *269*, *449*, *472*

Тойбнер, див. Тойбнер Б. Г.

Толочко О. *320*

Томасік Й., див. Томасік Йозеф

Томасік Йозеф (Томасік Й., Томасік) *28*, *92*, *101*, *107*, *399*

Томасік, див. Томасік Йозеф

Томасіки *101*

Томашівський С., див. Томашівський Стефан Теодорович

Томашівський Ст., див. Томашівський Стефан Теодорович

Томашівський Степан, див. Томашівський Стефан Теодорович

Томашівський Стефан Теодорович (Томашівський С., Томашівський Ст., Томашівський Степан, Томашівський Стефан, Томашівський) *26*, *32*, *39*, Ю *53–55*, *60*, *91*, *94*, *114*, *115*, *119*, *120*, *126*, *127*, *132*, *133*, *142*, *152*, *159*, *160*, *163*, *170*, *175*, *195*, *196*, *205*, *208–210*, *215*, *217*, *222*, *225*, *226*, *233*, *234*, *240*, *247*, *252*, *256*, *257*, *266–268*, *271*, *276*, *278*, *288*, *302*, *303*, *313*, *314*, *337*, *352*, *355*, *356*, *362–365*, *384*, *385*, *419*, *421*, *453*, *454*, *459*, *464–470*, *472*, *478*, *481–485*

Томашівський Стефан, див. Томашівський Стефан Теодорович

Томашівський, див. Томашівський Стефан Теодорович

Томашівські *469*

Томович В. *63*

Трегубов Є. *348*, *445*, *481*, *482*

Трепов Ф. *19*, *354*

Третьяков А. П. *371*

Трешер Ф. *211*

Трильовський К., див. Трильовський Кирило Йосифович

Трильовський Кирило Йосифович (Трильовський К., Трільовский) *115*, *448*

Трільовский, див. Трильовський Кирило Йосифович

Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна (А. Т., Аріадна, Рада, Драгоманова (Труш) Аріадна, Драгоманова Аріадна, Труш (Драгоманова) Аріадна) *89*, *120*, *144*, *146*, *182*

Труш (Драгоманова) Аріадна, див. Труш (Драгоманова) Аріадна Михайлівна

Труш (Слоневська) Аріадна Іванівна (Аріадна, Труш (Слоневська) Аріадна, Труш Аріадна) *147*, *182*

Труш (Слоневська) Аріадна, див. Труш (Слоневська) Аріадна Іванівна

Труш Аріадна, див. Труш (Слоневська) Аріадна Іванівна

Труш І., див. Труш Іван Іванович

Труш Іван Іванович (Труш І., Труш Іван, Труш) *29*, *50*, *57*, *65*, *77*, *78*, *89*, *94*, *100*, *104*, *117*, *120*, *125*, *129*, *143–147*, *150*, *152*, *153*, *155*, *156*, *158*, *163–166*, *168*, *171*, *175*, *176*, *179*, *198*, *215*, *220*, *231*, *235*, *236*, *270*, *326*, *332*, *333*, *362*, *376*, *400*, *426*, *428*, *442*, *443*, *468*

Труш Іван, див. Труш Іван Іванович

Труш Мирон Іванович *147*

Труш Оксана Іванівна *147*

Труш Роман Іванович *147*

Труш, див. Труш Іван Іванович

Труші *90*, *91*, *99–101*, *104*, *114*, *119*, *120*, *123*, *127*, *128*, *132*, *138*, *141*, *233*, *234*, *241–243*, *252*, *254*, *262*, *266*, *270*, *318*, *332*, *342*, *397*, *400*

Турбацький Є. *144*

Тургенєв Іван Сергійович (Тургенєв) *67*

Тургенєв, див. Тургенєв Іван Сергійович

Тшемеський Е., див. Тшемеський Едвард

Тшемеський Едвард (Тшемеський Е.) *82*, *83*, *114*

Тшцєнецкий, див. Тшченецький Казимир
Тшченецький Казимир (Тшцєнецкий, Trzcieniecki Kazimierz) *125*, *126*

У

Уваров О. С. *332*
Уваров С. С. (Уваров) *49*, *332*, *333*
Уваров, див. Уваров С. С.
Уварова *96*
Українка Леся *15*
Улащик Н. *446*
Ульяновський В. *278*
Усенко І. Б. *190*, *203*, *363*, *372*, *393*

Ф

Фаєрштайн Ізидор (Feuerstein) *122*
Фаєрштайн Нейман (Feuerstein) *122*
Фаєрштайн *122–126*, *128*, *151*, *160*, *167*, *182*, *183*, *187*, *197*, *208*, *216*, *230*, *234*, *243*, *262*, *275*, *298*
Федак С., див. Федак Степан
Федак Степан (Федак С., Федак) *78*, *84*, *91*, *202*, *226*, *231*, *233–235*, *237–241*, *383*
Федак, див. Федак Степан
Федір Павлович, див. Матушевський Федір Павлович
Федір, див. Шкрібляк Федір Юрійович
Федор Павлович, див. Матушевський Федір Павлович
Федорович В. *144*
Федорченко *384*
Федь, див. Шкрібляк Федір Юрійович
Фелонюк А. *329*
Феодосий Печерский *218*
Фехтер М. *432*
Филип, див. Зеленчук Пилип
Фінкель Л. *196*, *205*
Фіялек Ян Непомуцен (Фіялек Ян, Фіялек, Fijałek) *45*, *112*
Фіялек Ян, див. Фіялек Ян Непомуцен
Фіялек, див. Фіялек Ян Непомуцен
Флавіан, митроп. *413*
Флавії *110*
Флобер Ґ., див. Флобер Ґустав
Флобер Ґустав (Флобер Ґ.) *71*
Флоринський Т. Ф. (Т. Ф., Флоринський Т., Флоринський) *17*, *220*, *222*, *277*, *408*, *429*, *433*
Флоринський Т., див. Флоринський Т. Ф.
Флоринський, див. Флоринський Т. Ф.
Фолис Йосип Михайлович (Фолис Йосиф, Фолис, Фоліс) *364*
Фолис Йосиф, див. Фолис Йосип Михайлович
Фолис, див. Фолис Йосип Михайлович
Фоліс, див. Фолис Йосип Михайлович
Фортунатов Ф. *398*
Фотий, див. Красицький Фотій Степанович
Франків Гандзя, див. Франко (Ключко) Анна Іванівна
Франко (Ключко) Анна Іванівна (Гандзя, Ганна, Франків Гандзя, Франко-Ключко Анна) *123*, *234*, *235*, *238*
Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна (Франкова) *192*
Франко З. *141*
Франко И., див. Франко Іван Якович
Франко Ив., див. Франко Іван Якович
Франко І., див. Франко Іван Якович
Франко Ів., див. Франко Іван Якович
Франко Іван Якович (І. Ф., Франко И., Франко Ив., Франко І., Франко Ів., Франко Іван, Франко) *26*, *30*, *32*, *50*, *53*, *55–58*, *64–68*, *75*, *78–80*, *84–91*, *94*, *96*, *98*, *99*, *102–110*, *112–117*, *119*, *122*, *124*, *125*, *127–130*, *132*, *137–139*, *141*, *142*, *148*, *150*, *152*, *154*, *156–159*, *161–164*, *166–174*, *176–179*, *181–185*, *190*, *192–199*, *201–203*, *205*, *208*, *210*, *211*, *215–217*, *219*, *222*, *226*, *227*, *231*, *235–238*, *241*, *243*, *246–248*, *250–252*, *254*, *256–258*, *260*, *261*, *264*, *267*, *268*, *270*, *271*, *273*, *275*, *276*, *281*, *285*, *288*, *295*, *298*, *303–307*, *310*, *317*, *318*, *329*, *330*, *332*, *336–338*, *341–343*, *345*, *348*, *349*, *355*, *358*, *360–366*, *369*, *383–385*, *388*, *395*, *397–399*, *402*, *403*, *410–412*, *415*, *416*, *418*, *421*, *427*, *433*, *444–446*, *449*, *451*, *453*, *454*, *464–468*, *470*, *472*, *481–485*, *489*, *490*, *493*
Франко Іван, див. Франко Іван Якович
Франко П., див. Франко Петро Іванович
Франко Петро Іванович (Петро, Франко П., Франко Петро) *66*, *154*, *261*, *444*
Франко Петро, див. Франко Петро Іванович
Франко, див. Франко Іван Якович
Франкова, див. Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна
Франко-Ключко Анна, див. Франко (Ключко) Анна Іванівна
Фребель Фрідріх *66*

Х

Ханенко Богдан *218*
Ханенко Варвара *219*
Хартанович М. Ф. *332*
Хлопецький *400*
Хлямтач Марцелі *260*
Хмарський В. *320*
Хмельницький Б., див. Хмельницький Богдан
Хмельницький Богдан (Богдан, Хмельницький Б.) *339*, *360*, *402*, *416*, *443*, *451*
Хмельницький Юрий *97*
Ходський Л. В. *392*
Хоркавий Михайло (Михайло) *243*, *279*, *315*, *316*, *335*
Хоткевич Гнат Мартинович (Хоткевич) *266*, *272*, *275*, *314*, *349*, *400*, *437*, *440*
Хоткевич, див. Хоткевич Гнат Мартинович
Хоткевичі *439*, *440*
Хотовицький О. *370*
Хохлич К. *319*
Храновський Л. В. *478*

Ц

Цегельский, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цегельський Лонгин Михайлович (Цегельский, Цегельський Лонгин, Цегельський) *160*, *233*, *260*, *364–366*, *464*, *483–485*, *487*, *488*, *491*

Цегельський Лонгин, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цегельський, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цеглинський Григорій Іванович (Цеглинський) *364*, *487*

Цеглинський, див. Цеглинський Григорій Іванович

Целевич О., див. Целевич Олег Теофілович

Целевич Олег Теофілович (Целевич О., Целевич Олег, Целевич) *193*

Целевич Олег, див. Целевич Олег Теофілович

Целевич, див. Целевич Олег Теофілович

Цеслевич *65*

Цецилія Метелла *110*

Цибульський Юліан *316*

Цитович М., див. Цитович Микола

Цитович Микола (Цитович М.) *350*, *353*

Ч

Чабек *263*

Чаговець В. *218*

Чайківський Антоній (Чайківський) *400*

Чайківський В., див. Чайківський Василь

Чайківський Василь (Чайківський В.) *85*

Чайківський Йосип *201*

Чайківський Юліан (Чайківський) *400*

Чайківський, див. Чайківський Антоній

Чайківський, див. Чайківський Юліан

Чайковський А., див. Чайковський Андрій

Чайковський Андрій (Чайковський А.) *411*

Чайковський П. *375*

Чарторийські *466*

Чепельський І. *148*

Черепин В., див. Прокопович В.

Череповский, див. Череповський Євсевій Прокопович

Череповський Є. П., див. Череповський Євсевій Прокопович

Череповський Є., див. Череповський Євсевій Прокопович

Череповський Євсевій Прокопович (Череповский, Череповський Є. П., Череповський Є., Череповський) *324*, *326*, *355*, *356*

Череповський, див. Череповський Євсевій Прокопович

Чернявський Микола Федотович *381*

Чернявський, див. Чорнявський Юхим Родіонович

Черняхівська Вероніка Олександрівна (Вероніка) *375*, *411*, *412*

Черняхівська, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна

Черняхівський О., див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівський Олександр Григорович (Олександр, Черняхівський О., Черняхівський Олександр, Черняхівський) *375*, *411*, *412*, *416*, *491*, *492*, *495*

Черняхівський Олександр, див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівський, див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівські *367*, *374*, *375*, *492*

Чехов А., див. Чехов Антон Павлович

Чехов Антон Павлович (Чехов А., Чехов) *104*

Чехов, див. Чехов Антон Павлович

Чечулин Н., див. Чечулін Микола Дмитрович

Чечулін Микола Дмитрович (Чечулин Н., Чечулін) *181*

Чечулін, див. Чечулін Микола Дмитрович

Чижевський Павло Іванович (Чижевський) *283*, *288*, *289*, *292*, *294*, *414*

Чижевський, див. Чижевський Павло Іванович

Чикаленки *373*

Чикаленко Є., див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко Євген Харлампійович (Євген Харлампієвич, Євген Харлампійович, Чикаленко Є., Чикаленко Євген, Чикаленко) *30*, *31*, *42*, *71*, *77*, *78*, *84*, *86–89*, *99*, *103*, *104*, *113*, *161*, *162*, *164*, *168*, *176*, *177*, *183*, *192*, *201*, *223*, *227*, *228*, *236*, *237*, *241*, *242*, *246–248*, *251*, *253–255*, *268*, *273*, *274*, *311*, *318–325*, *337*, *344*, *345*, *348*, *349*, *351–353*, *355–357*, *365–379*, *381–384*, *386–391*, *394*, *395*, *402*, *406–408*, *410*, *412–415*, *418*, *426*, *427*, *433*, *435*, *438*, *450*, *463*, *474–476*, *479*, *480*, *491*, *492*, *495*

Чикаленко Євген, див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко, див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чоловський Александр *113*

Чорнявський Юхим Родіонович (Чернявський) *380*, *381*

Ш

Ш., див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шалата М. *235*

Шамраєв В. І., див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шамраєв В., див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шамраєв Віктор Ілліч (В. И., Віктор Ілліч, Ш., Шамраєв В. І., Шамраєв В., Шамраєв Віктор, Шамраєв) *228*, *229*, *231*, *232*, *258*, *315*, *330*, *350–352*

Шамраєв Віктор, див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шамраєв, див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шамраєва (Грушевська) Г. С., див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва (Грушевська) Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва Ганна Сергіївна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва Ольга Вікторівна (Ольга, Олюся) *224*, *409*, *412*, *432*

Шамраєви

Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович (Сергій, Серьожа, Шамрай Сергій Вікторович, Шамрай Сергій) *224*, *341*

Шамрай Сергій Вікторович, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович

Шамрай Сергій, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович

Шахматов О. О., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов О., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов Олексій Олександрович (Шахматов О. О., Шахматов О., Шахматов Олексій, Шахматов А. А., Шахматов) *165*, *166*, *220–222*, *252*, *253*, *265*, *290*, *292*, *294*, *391*, *398*, *446*

Шахматов Олексій, див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов А. А., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов, див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматови *222*

Шаховский, кн. *131*

Шашкевич М. *339*

Швець А. *246*

Шев'якова К. *266*, *272*

Шевченко Йосип Григорович *261*

Шевченко Митрофан Андрійович (Шевченко Митрофан, Шевченко) *261*

Шевченко Митрофан, див. Шевченко Митрофан Андрійович

Шевченко Т., див. Шевченко Тарас Григорович

Шевченко Тарас Григорович (Тарас Григорович, Шевченко Т., Шевченко Тарас, Шевченко) *43*, *92*, *189*, *238*, *239*, *261*, *298*, *321*, *373*, *380*, *381*, *395*, *421*

Шевченко Тарас, див. Шевченко Тарас Григорович

Шевченко Ф. П. *23*

Шевченко, див. Шевченко Митрофан Андрійович

Шевченко, див. Шевченко Тарас Григорович

Шевчук Г. *282*, *341*, *345*, *346*, *389*, *413*

Шекспір Вільям *249*

Шелудякова Н. *30*, *65*, *69*, *215*, *443*

Шемет В., див. Шемет Володимир Михайлович

Шемет Володимир Михайлович (Шемет В., Шемет Володимир, Шемет) *220*, *283*, *294–297*

Шемет Володимир, див. Шемет Володимир Михайлович

Шемет Микола *220*

Шемет С., див. Шемет Сергій

Шемет Сергій (Шемет С.) *220*, *321*, *384*

Шемет, див. Шемет Володимир Михайлович

Шемети *220*

Шеметова *297*

Шептицький А. *155*

Шиллер *66*

Широцький Костянтин Віталійович (Єв. Х., Широцький) *379*

Широцький, див. Широцький Костянтин Віталійович

Ширяєв Т. *407*

Шишманов Іван Димитров (Шишманов Іван, Шишманов) *270*

Шишманов Іван, див. Шишманов Іван Димитров

Шишманов, див. Шишманов Іван Димитров

Шкрибляк Микола, див. Шкрібляк Микола Юрійович

Шкрибляк Юра, див. Шкрібляк Юрій Іванович

Шкрибляки, див. Шкрібляки

Шкрібляк Василь Юрійович (Шкрібляк Василь) *68*, *144*, *146*, *154*, *442*

Шкрібляк Василь, див. Шкрібляк Василь Юрійович

Шкрібляк М., див. Шкрібляк Микола Юрійович

Шкрібляк Микола Юрійович (Микола, Николай, Шкрибляк Микола, Шкрібляк М., Шкрібляк Микола) *68*, *144*, *146*, *153*, *154*, *442*

Шкрібляк Микола, див. Шкрібляк Микола Юрійович

Шкрібляк Федір Юрійович (Федір, Федь, Шкрібляк Федір, Шкрібляк Федя) *68*, *144*, *146*, *154*, *441*, *442*

Шкрібляк Федір, див. Шкрібляк Федір Юрійович

Шкрібляк Федя, див. Шкрібляк Федір Юрійович

Шкрібляк Ю., див. Шкрібляк Юрій Іванович

Шкрібляк Юрій Іванович (Шкрибляк Юра, Шкрібляк Ю., Шкрібляк Юрій) *144*, *146*, *153*, *154*, *442*

Шкрібляк Юрій, див. Шкрібляк Юрій Іванович

Шкрібляки (Шкрибляки) *28*, *50*, *441*, *442*

Шликевич О. *384*

Шнайдер Юлія (Уляна Кравченко) *154*

Шольп Є. *389*

Шольц *152*

Шпитковский, див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович

Шпитковський І., див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович

Шпитковський Іван-Юліан Владиславович (Шпитковский, Шпитковський І., Шпитковський Іван-Юліян) *163*, *181*, *255*, *264*, *484*

Шпитковський Іван-Юліян, див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович

Шпрехер Й. (Шпрехер) *149*

Шпрехер, див. Шпрехер Й.

Шраг І. Л., див. Шраг Ілля Людвигович

Шраг І., див. Шраг Ілля Людвигович

Шраг Ілля Людвигович (Шраг І. Л., Шраг І., Шраг) *56*, *114*, *283*, *287*, *292*, *294*, *295*, *297*, *308*, *391*, *415*, *478*, *480*, *493*

Шраг, див. Шраг Ілля Людвигович
Шредель О. *17–20*
Шрефль *39*
Штадтмілєр Л. *257*
Штерн Е., див. Штерн Ернст Романович
Штерн Ернст Романович (Штерн Е., Штерн) *92*, *93*, *404*
Штерн, див. Штерн Ернст Романович
Штефан, воєвод. *484*
Штібе Р., див. Штібе Рудольф Генріх Карл
Штібе Рудольф Генріх Карл (Штібе Р., Штібе Рудольф, Штібе, Stübe R.) *256*, *453*, *454*, *464*, *472*
Штібе Рудольф, див. Штібе Рудольф Генріх Карл
Штібе, див. Штібе Рудольф Генріх Карл
Штраус Рихард *64*
Шудря М. *254*
Шульгин Я., див. Шульгин Яків Миколайович
Шульгин Яків Миколайович (Шульгин Я., Шульгин) *106*, *416*, *457*, *459*, *495*
Шульгин, див. Шульгин Яків Миколайович
Шухевич В., див. Шухевич Володимир Осипович
Шухевич Володимир Осипович (Шухевич В., Шухевич Володимир, Шухевич) *53*, *79*, *89*, *115*, *116*, *119*, *148*, *151*, *162–164*, *169*, *172*, *179–181*, *194*, *255*, *283*, *320*, *419*, *422*
Шухевич Володимир, див. Шухевич Володимир Осипович
Шухевич М., див. Шухевич Микола Осипович
Шухевич Микола Осипович (Шухевич М., Шухевич Микола, Шухевич Н.) *75*, *175*, *176*, *178*, *255*
Шухевич Микола, див. Шухевич Микола Осипович
Шухевич Н., див. Шухевич Микола Осипович
Шухевич, див. Шухевич Володимир Осипович

Щ

Щедрін А. Ф. *294*
Щербак М. *19*
Щербак Н. *19*
Щербаківський Вадим Михайлович (Щербаківський Вадим, Щербаковський В., Щербаковський) *320*, *322*, *381*
Щербаківський Вадим, див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський Д., див. Щербаківський Данило Михайлович
Щербаківський Данило Михайлович (Щербаківський Д.) *381*
Щербаковський В., див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаковський, див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербина В. І., див. Щербина Володимир Іванович
Щербина В., див. Щербина Володимир Іванович
Щербина Володимир Іванович (Щербина В., Щербина В. І., Щербина) *24*, *250*, *416*, *479*, *494*, *495*
Щербина О. *250*
Щербина С. *416*
Щербина, див. Щербина Володимир Іванович
Щоголєв С. *16*, *17*
Щукін І. (Щукін) *291*
Щукін, див. Щукін І.
Щурат В., див. Щурат Василь Григорович
Щурат Василь Григорович (Щурат В., Щурат) *237*, *274*, *385*, *482*
Щурат, див. Щурат Василь Григорович

Э

Энгельгардт Н., див. Енгельгардт Микола Олександрович

Ю

Юзефович Б. М. (Юзефович Б., Юзефович) *362*, *409*, *466*
Юзефович Б., див. Юзефович Б. М.
Юзефович М. В. (Юзефович) *176*
Юзефович, див. Юзефович Б. М.
Юзефович, див. Юзефович М. В.
Юзя, див. Наконечна Йосифа
Юлія Володимирівна, див. Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна
Юрій Галицький (Юрій І Львович) (Юрій Галицький, Юрій І Львович, Юрій Львович (Юрій І), Юрій Львович, Юрій) *327*, *333*, *334*
Юрій Галицький, див. Юрій Галицький (Юрій І Львович)
Юрій І Львович, див. Юрій Галицький (Юрій І Львович)
Юрій Львович (Юрій І), див. Юрій Галицький (Юрій І Львович)
Юрій Львович, див. Юрій Галицький (Юрія І Львович)
Юрій, див. Юрій Галицький (Юрій І Львович)
Юркевич Йосип В'ячеславович (Юркевич) *326*
Юркевич, див. Юркевич Йосип В'ячеславович
Юрко, див. Садовський Юрій Миколайович
Юркова О. *52*
Юрчишин О. *156*

Я

Яворский, див. Яворський Василь
Яворський В., див. Яворський Василь
Яворський Василь (Яворский, Яворський В.) *92*, *94*, *95*
Ягич В., див. Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович
Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович (Ягич В., Ягич Ватрослав, Яґіч) *152*, *153*, *157*, *158*, *398*
Ягич Ватрослав, Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович
Яґіч, див. Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович
Якиб'юк Лукин *68*
Якиб'юки *144*

Якимович Б. *411*, *416*
Якобчук С., див. Якобчук С. О.
Якобчук С. О. (Якобчук С.) *225*, *228*, *230*
Яковлєв, див. Яковлів Андрій Іванович
Яковлів А., див. Яковлів Андрій Іванович
Яковлів Андрій Іванович (Яковлєв, Яковлів А.) *416*, *493*, *495*
Якубовский И. В., див. Якубовський І. В.
Якубовский, див. Якубовський І. В.
Якубовський І. В. (Якубовский И. В., Якубовский, Якубовський І.) *124*, *149*
Якубовський І., див. Якубовський І. В.
Ямпольська Г., див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська Ганна Платонівна (Ганна, Ямпольська Г., Ямпольська Ганна, Ямпольська) *12–14*, *46*, *206*, *207*, *324*, *325*, *355*, *415*
Ямпольська Ганна, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Яната Олександр *21*
Януш Б., див. Януш Богдан Михайлович
Януш Богдан Михайлович (Януш Б., Януш Богдан, Януш) *31*, *472*, *483*
Януш Богдан, див. Януш Богдан Михайлович
Януш, див. Януш Богдан Михайлович
Янушевич Л. *400*, *486*
Ярошевський Б., див. Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович
Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович (Ярошевський Б., Ярошевський) *367*, *370*, *371*, *383*
Ярошевський, див. Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович
Ясеницький І., див. Ясеницький Іван
Ясеницький Іван (Ясеницький І., Ясеницький) *167*, *181*, *259*, *419*, *422*
Ясеницький, див. Ясеницький Іван
Ясинский М. Н., див. Ясинський Михайло Микитович
Ясинський М., див. Ясинський Михайло Микитович
Ясинський Михайло Микитович (Ясинский М. Н., Ясинський М., Ясінський) *118*
Ясінський, див. Ясинський Михайло Микитович
Яцечко-Блаженко Т. *100*
Яцимірский, див. Яцимірський Олександр Іванович
Яцимірський Олександр Іванович (Яцимірский) *307*, *308*
Яцкевич Я., див. Яцкевич Яков
Яцкевич Яков (Яцкевич Я.) *347*
Яцків М. *400*

A

Abraham Władysław, див. Абрагам Владислав
Albertrandi J. *271*

B

Bogdan J., див. Богдан Йоан
Brückner A., див. Брюкнер Александер
Buczynskyj Bohdan, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович

C

Commendone, див. Комендоне Джовані Франческо

D

D. *57*

F

Feuerstein, див. Фаєрштайн Ізидор
Feuerstein, див. Фаєрштайн Нейман
Fijałek, див. Фіялек Ян Непомуцен

G

Gartner Izaak, див. Гертнер Ісаак
Goetz, див. Ґетц Леопольд Карл
Grosse E., див. Гроссе Ернст
Gärtner Isak, див. Гертнер Ісаак

H

Hötzsch, див. Гетч Отто

J

Jagiellończyk Kazimierz *105*, *440*
Jaroslaw, див. Бучинський Ярослав

K

Kallenbach Józef, див. Калленбах Юзеф
Kreweskyj, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович
Kutrzeba Stanisław, див. Кутшеба Станіслав

L

Lotocki, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Lubomirski J. *271*
Łuszczkiewicz Napoleon, див. Лущкевич Наполеон

M

Melnik Jozef, див. Мельнік Йозеф
Moszkowicz Jakób, див. Мошкович Якуб

P

Padewski Józef, див. Падевський Йозеф

Pankova Svitlana, див. Панькова С. М.
Papée Fryderyk, див. Папе Фридерик
Peisker J., див. Пайскер Ян
Peisker, див. Пайскер Ян
Pisek Wilhelm, див. Пісек Вільгельм
Połoniecki Bernard, див. Полонецький Бернард
Przystański S. *271*

R

Redlich Oswald, див. Редліх Освальд
Reiss Adolf, див. Райс Адольф

S

Spectator, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Stawiski E. *271*
Stübe R., див. Штібе Рудольф Генріх Карл

T

Teubner B. G., див. Тойбнер Б. Г.
Teubner, див. Тойбнер Б. Г.
Trzcieniecki Kazimierz, див. Тшченецький Казимир
Trzemeski Edward, див. Тшемеський Едвард

W

Wachtel Antoni, див. Вахтель Антоній
Waldmann Saul, див. Вальдман Саул
Westermarck E., див. Вестермарк Едуард Олександр
Wielowieyski, див. Вєловєйський Генрик Йоганн

Z

Z., див. Павловський М.
Zygmunt August *271*
Zygmunta III *134*

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрия, див. Австрія

Австрія (Австрия) *20*, *100*, *110*, *264*, *283*, *290*, *295*, *301*

Австро-Венгрия, див. Австро-Угорщина

Австро-Угорщина (Австро-Венгрия) *18*, *45*, *89*, *117*, *121*, *208*, *307*, *418*, *436*, *437*, *488*, *489*

Адріатичне море *229*

Аккерман, м. *93*

Акмолинська обл. *378*

Альбано, м-ко *107*, *111*

Альбано, оз. *110*

Алянд, м-ко *93*

Америка *171*, *172*, *213*

Англія *116*, *434*

Астрахань, м. *343*

Б

Бад-Ішль (Ішль), м. *25*

Баку, м. *430*

Балаклава, м. *50*, *224*

Безводник, г. *425*

Бердичівський пов. *282*, *312*, *457*

Бережани, м. *247*, *252*, *257*, *469*

Бережниця, р. *33*, *37*, *425*, *434*, *447*

Бережниця, с. *424*, *434*, *449*

Березань, о. *93*

Берестечко, м. *64*, *202*, *334*, *402*

Берлін (Berlin), м. *64*, *202*, *334*

Бескид, ст. *299*

Бескиди, г. *300*

Бистрець, р. *314*

Бібрка, м-ко *312*

Богданівка, с. *85*, *358*, *367*, *368*, *457*, *458*, *465*; св. Миколая церква *85*

Бойківщина *300*

Болгария *270*

Борщів, м. *426*, *441*

Борщівський р-н *108*

Борщівщина *309*

Бразилія *211*

Броди, м. *382*, *385*

Бруховичі, див. Брюховичі

Брюховичі (Бруховичі), смт *309*

Будапешт, м. *265*

Буковець, с. *444*

Буковецький перевал *444*

Буковина *115*, *123*, *211*, *215*, *258*, *397*, *418*, *433*, *441*. Див. Україна

В

Варшава, м. *70*, *218*, *245*, *303*, *466*

Варшавська губ. *293*

Веймар, м. *66*

Велике князівство Литовське (Великое княжество Литовское) *124*, *404*, *433*, *440*. Див. Україна

Великі Мости, м. *84*, *342*

Великое княжество Литовское, див. Велике князівство Литовське

Венеція, м. *32*, *33*, *45*, *50*, *107–110*; Гранд-канал (Великий канал, Канал-палац, Canal Grande) *107*, *110*; Calle de Traghetto via *110*; Campo-San-Barnaba via *110*

Велика Україна, див. Україна

Великоросія, див. Росія

Верховина (Жаб'є, Zabie) *314*, *424*, *425*, *434*, *438*, *443–445*, *448*, *451*

Верховинський р-н *444*, *445*

Вижниця, м. *441*

Вильна, див. Вільно

Винники, м. *309*

Відень, м. *56*, *83*, *93*, *95*, *107*, *145*, *158*, *189*, *238*, *255*, *258*, *329*, *382*, *400*, *467*

Віллах, див. Філлах

Вільно (Вильна), м. *70*, *245*, *285*, *466*; Замкова гора *285*

Вінницька обл. *312*

Владикавказ, м. *341*, *353*, *354*

Влоцлавок, м. *100*

Вовчанськ, м-ко *225*

Волинь *132*, *159*, *307*. Див. Україна

Волочиськ, м-ко *319*, *367*

Волынская губ. *289*, *381*

Вороніжчина *295*

Ворохта, м. *314*, *445*

Вроцлав, м. *271*

Вятка, м. *456*

Г

Гайсбург, м. *163*

Галиция, див. Галичина

Галицька волость *456*
Галицька Русь, див. Галичина
Галицько-Волинська держава *159*, *218*, *336*
Галицько-Волинське князівство *58*, *334*
Галичина (Галиция, Галицька Русь, Західна Галичина, Королівство Галичини й Лодомерії, Прикарпаття, Східна Галичина, Królewstwo Galicii i Lodomerii) *15*, *18*, *27*, *31*, *43*, *46*, *66*, *83*, *86*, *92*, *97*, *106*, *115*, *121*, *123*, *136*, *139*, *146*, *154*, *159*, *161*, *171*, *175*, *181*, *184*, *187*, *189*, *191*, *192*, *194–196*, *203*, *204*, *210*, *225*, *226*, *231*, *233*, *241*, *247*, *250*, *254*, *257–259*, *264–267*, *272*, *277*, *282*, *285*, *287*, *293–295*, *297*, *301*, *307*, *316*, *324*, *346*, *356*, *357*, *362*, *364*, *366*, *391*, *392*, *394*, *397*, *398*, *400*, *410*, *418*, *420*, *422*, *429*, *433*, *440–442*, *450*, *453*, *454*, *456–458*, *469*, *481*, *488*, *489*. Див. Україна
Гарда, оз. *208*
Гданськ, м. *271*
Германия, див. Німеччина
Гетьманщина *460*. Див. Україна
Глухів, м. *291*
Говерла, г. *314*
Голови, с. *68*, *455*
Гори, с. *283*
Горошова, с.
Гуцульщина *116*, *138*, *172*, *179*, *194*, *215*, *424*, *439*, *443*, *455*. Див. Україна

Д

Денисів, с. *259*
Дніпро, р. *145*, *411*, *413*
Дністер, р. *303*
Драва, р. *110*
Дрезден, м. *81*

Е

Европа, див. Європа

Є

Європа (Европа) *75*, *130*, *144*, *165*, *171*, *186*, *187*, *301*, *348*, *453*, *454*

Ж

Жаб'є, див. Верховина
Женева, м. *268*
Житомир, м. *289*
Жовква, м. *205*
Жужель, с. *66*

З

З'єднані Держави Америки, див. США
Заболотів, м-ко *451*
Задніпров'є *456*, *459*
Заздрість, с. *483*
Заліщики, м. *426*, *441*
Зальцбург, м. *301*
Зальцкаммерґут (Salzkammergut), іст. обл. *301*
Западная Европа, див. Західна Європа
Запоріжжя *144*, *155*. Див. Україна
Західна Галичина, див. Галичина
Західна Європа (Западная Европа) *134*, *183*
Західна Україна *119*, *122*, *139*, *211*. Див. Україна
Збоіска, див. Збоїща
Збоїська, див. Збоїща
Збоїща (Збоіска, Збоїська, Zboiska), с. *184*
Зборівський пов. *317*
Збруч, р. *29*, *465*
Звиняч, с. *439*
Злоцьке, с. *313*
Золочів, м. *434*

І

Івано-Франківська обл. (Івано-Франківщина) *85*, *444*, *445*, *455*
Івано-Франківщина, див. Івано-Франківська обл.
Іматра, м. *296*
Італія *33*, *44–46*, *50*, *107–110*, *141*, *152*, *206*, *334*
Ішль, див. Бад-Ішль

К

Кавказ *10*, *247*
Казань, м. *69*
Кам'янець, див. Кам'янець-Подільський
Кам'янець-Подільський (Кам'янець, Камінець) *23*, *378*, *379*
Кам'янки (Камінки), с. *367*
Камінець, див. Кам'янець-Подільський
Камінки, див. Кам'янки
Канада *172*
Канів, м. *321*; Чернеча гора *321*
Карлсбад, м. *207*
Карпати *247*, *314*. Див. Україна
Карфаген, м. *219*
Кастель, г. *145*
Катеринодар, м. *209*
Катеринослав, м. *209*, *457*
Керестур, с. *468*
Киев, див. Київ
Киевская губ., див. Київська губ.
Киевская Русь, див. Київська Русь
Київ (Киев, Кієв), м. *14*, *19*, *20*, *22–24*, *28*, *29*, *32*, *37*, *40*, *44*, *45*, *50*, *62*, *63*, *69*, *77–79*, *89*, *125*, *134*, *145*, *146*, *152*, *173*, *190–192*, *203*, *207*, *218*, *225*, *227*, *228*, *230*, *231*, *234–238*, *240*, *241*, *248*, *253*, *254*, *257*, *268*, *269*, *274*, *275*, *277*, *279*, *283*, *286*, *288*, *291*, *297*, *310–312*, *315*, *318–326*, *328*, *329*, *331*, *336*, *337*, *343–347*, *349–357*, *360*, *362*, *363*, *365–383*, *385–396*, *401*, *402*, *405–420*, *424*, *427–431*, *439*, *440*, *448*, *449*, *452*, *455*, *457–461*, *463–465*, *467*, *468*, *473–481*, *487*, *489*, *491–495*; Андріївський узвіз *324*, *390*; Анненковська (Лютеранська) *321*, *369*; Байкове кладовище *413*; Безаківська (Петлюри) вул. *324*, *376*; Бібіковський (Тараса Шевченка) б-р *413*; Благовіщенська церква *28*, *89*, *492*; Борщагівська вул. *415*; Бульварно-Кудрявська вул. *494*,

495; Велика Васильківська вул. *407*, *417*, *474*, *493*; Велика Підвальна (Підвальна, Ярославів Вал) вул. *368*, *369*, *373*, *375*, *380*, *384*, *459*; Володимирська вул. *368*, *370*, *410*; Володимирський собор *320*; Гімназична (Леонтовича) вул. *321*, *461*; Дорогожицька вул. *343*; Жилянська вул. *494*; Інститутська вул. *369*, *370*, *378*; Йорданівська церква *354*; Караваївська (Толстого Льва) вул. *321*, *411*, *462*; Києво-Софійський собор (Софія) *373*, *409*, *413*; Кирилівська вул. *354*; Кирилівська стоянка *354*; Китаїв *25*; Контрактова площа *353*; Крутий узвіз (Університетський крутий узвіз) *323*, *324*, *356*; Кудрявський пров. *324*; Кузнечна (Антоновича) вул. *352*, *461*; Купецький сад (Купеческий) *417*, *458*; Куренівка *352*, *354*; Левашовська (Шовковична) вул. *378*; Лук'янівка *352*; Лук'янівська в'язниця *284*; Львівська (Січових стрільців) вул. *474*, *493*; Лютеранська вул. *378*; Мало-Володимирська (Гончара) вул. *374*; Маріїнсько-Благовіщенська (Саксаганського) вул. *320*, *321*, *369*, *374*, *375*, *379*, *394*, *411*, *458*, *492*; Микільсько-Ботанічна вул. *324*, *461*; Миколаївська церква Першої чоловічої гімназії *413*; Нагірна вул. *352*, *354*; Назарівська вул. *321*, *369*, *374*, *389*; Народна аудиторія *494*; Олександрівська (Михайла Грушевського) вул. *321*, *381*; Олександрівська площа *353*; Паньківська вул. *16*, *83*, *320*, *492*; Паторжинського вул. *368*; Петропавлівська площа *354*; Поділ *353*, *458*; Прорізна вул. *310*, *321*, *368*, *370*, *373*, *384*, *474*; Пушкінська вул. *368*; Пуща Водиця *418*; Святої Катерини церква (Грецький монастир) *352*, *353*; Святославський проїзд *354*; Стрітенська вул. *375*, *411*, *492*; Тарасівська вул. *324*; Татарка *354*; Троїцька площа (Велика Васильківська вул.) *376*, *474*, *476*; Троїцький народний дім (Народний дім) *407*, *412*, *417*, *476*, *493*; Трьохсвятительська (Десятинна) вул. *462*, *492*; Фундуклеївська (Богдана Хмельницького) вул. *320*, *324*, *352*, *368*, *370–372*, *406*; Хрещатик вул. *37*, *323*, *351*, *368*, *371*, *373*, *378*, *405*, *407*, *460*, *479*; Шулявка *413*

Київська губ. (Киевская губ.) *282*, *289*, *312*, *381*, *388*

Київська держава, див. Київська Русь

Київська Русь (Киевская Русь, Київська держава, Руська держава) *92*, *93*, *133*, *359*, *404*. Див. Україна

Київщина *106*, *403*, *455*

Кисловодськ, м. *24*, *301*

Кієв, див. Київ

Козівський р-н *259*

Козятинський р-н *312*

Коломия, м. *201*, *439*, *442*

Кононівка, с. *192*

Корея *82*, *98*

Королівство Галичини й Лодомерії, див. Галичина

Корсунь, м. *219*, *222*

Косів, м. *146*, *153*, *424*, *434*, *442*, *451*

Косівський пов. *444*

Краків, м. *58*, *59*, *145*, *255*, *262*, *263*, *303*, *422*, *466*, *467*, *484*

Красне, с. *275*

Крехівський монастир *235*

Криворівня, с. *9*, *32*, *33*, *37–39*, *41*, *44*, *45*, *67–69*, *71*, *110*, *134*, *153*, *314*, *315*, *405*, *416*, *423–426*, *430*, *432*, *434–453*, *458*, *488*; Грушівка *455*

Крим *102*, *146*, *217*, *222*, *230*, *299*, *301*. Див. Україна

Кронштадт, м. *294*

Кубань *171*, *272*

Курськ, м. *258*

Курська губ. *430*

Л

Лавочне, с., ст. *299*

Лейпциг, м. *449*

Лемківщина *95*. Див. Україна

Ленківці, с. *441*

Липськ, м. *265*

Литва (Litwa) *62*, *98*, *106*, *131*, *230*, *262*, *440*

Лівобережна Україна *379*. Див. Україна

Лісиничі, с. *309*

Ломжинська губ. *293*

Лондон, м. *83*

Лохвицький пов. *183*

Лубни, м. *220*

Луків, м-ко *132*

Львів (Львов), м. *13*, *14*, *24*, *30*, *31*, *33*, *38*, *40–45*, *50*, *53*, *56–58*, *60*, *61*, *63*, *64*, *66–68*, *70*, *71*, *73*, *77–107*, *111–117*, *119–130*, *132–139*, *141–178*, *180–211*, *213–218*, *220–286*, *298–319*, *325*, *326*, *328–351*, *355*, *357*, *358*, *360–367*, *370*, *376*, *382–389*, *394–406*, *408*, *409*, *413*, *416–428*, *430–435*, *437*, *441–444*, *447*, *448*, *451–461*, *464*, *466–474*, *478*, *480–489*, *491*; *3* Мая (Січових Стрільців), вул. *83*; Академічний дім *42*, *71*, *77*, *78*, *84–89*, *94*, *98*, *99*, *119*, *137*, *149*, *151*, *157*, *163*, *174*, *181*, *182*, *190*, *199*, *202*, *206–208*, *214*, *216*, *223*, *224*, *238–240*, *264*, *284*, *312*, *317–319*, *326*, *329*, *346*, *357–359*, *383*, *422*, *467*, *469*, *470*, *482–484*, *486*; Архікатедральна базиліка Успіння Пресвятої Діви Марії (Латинський катедральний собор, Латинська катедра) *61*, *63*; Бернардинська (Соборна) площа *483*; Галицька площа *483*; Гаусмана пасаж (Крива Липа проїзд) *33*, *123*; Германів пасаж *432*; Длугоша (Кирила і Мефодія) вул. *64*; Домбровського (Руткевича) вул. *64*; Дорошенка вул. *488*; Замойського (Романчука Ю.) вул. *64*; Зиблікевича (Франка Івана) вул. *64*, *100*; Катедральна площа *63*; Коперника вул. *178*; Краківська вул. *257*; Лисенка вул. *211*; Личаківська вул. *66*, *283*; Личаківське передм. *263*; Личаківський р-н *66*, *283*; Личаківський цвинтар *263*; Міцкевича площа *149*; Монастир ордену Згромадження Воскресенців (Zmartwychwstańców) *262*, *263*; Мохнацького (Гончарна, Коцюбинського) вул. *78*, *84*; Народний дім *357*; Пасічна вул. *66*; Пекарська вул. *263*; Погулянка *33*, *282*, *283*; Понінського (Франка Івана) вул. *64*, *65*; Понятовського (Самчука) вул. *100*; Рацлавська панорама *100*; Ринок, площа *33*, *162*; Св. Софії вул. *64*, *65*, *214*; Свободи просп. *114*; Святого Георгія церква *63*; Святого Юра собор *85*; Святодухівська (Івана Підкови) площа *144*; Собеського вул. *343*; Сонячна (П. Куліша) вул.

432; Софіївка *64*, *65*, *86*, *104*, *153*; Стрийський парк *86*, *100*; Стрільниця *211*, *275*; Супінського вул. *78*, *84*; Театральна вул. *162*; Трибунальська (Шевська) вул. *85*; Труша вул. *147*; Успіння Богородиці церква *154*; Францисканська (Короленка) вул. *63*; Чарнецького вул. *78*, *156*, *162*, *167*, *452*, *467*, *469*; Чечевичовський сад *211*; Шевченківський р-н *184*; Шпрехера будинок *149*; Ягеллонська (Костюшка) вул. *316*, *488*; Ялівець (Яйлівець) *64*, *66*, *283*

Львівська обл. (Львівщина) *84*, *299*, *300*, *309*

Львівська Русь *166*, *167*, *301*, *305*

Львівщина, див. Львівська обл.

Львов, див. Львів

Лядське, с. *270*

М

Мазовше *128*

Малая Русь, див. Україна

Малороссия, див. Україна

Манява, с. *313*

Маришевська полонина *314*

Мінська губ. *293*

Монако *257*

Морава, див. Моравія

Моравія (Морава) *219*

Москва, м. *24*, *70*, *185*, *218*, *229*, *232*, *240*, *243*, *245*, *255*, *257*, *265*, *458*; Лялин пров. *185*

Московское государство, див. Росія

Мшанець, с. *226*, *456*

Мюнхен, м. *255*

Н

Навгайм, див. Наугейм

Наддніпрянська Україна, див. Наддніпрянщина

Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна) *26*, *29*, *46*, *89*, *99*, *103*, *115*, *319*, *358*, *370*, *374*, *397*, *408*, *462*

Наугейм (Навгайм, Nauheim) *101*, *151*, *152*, *167*

Неаполь, м. *45*, *50*

Нева, р. *33*

Немі, м-ко *110*

Немі, о. *107*, *110*

Ніжин, м. *412*, *414*, *462*; Мигалівка *412*; Сучковий пров. (Марії Заньковецької вул.) *412*, *414*

Німеччина (Германия) *152*, *436*, *488*, *489*

Новий Санч, м. *95*

Новоград-Волинський, м. *419*

О

Одеса (Одесса), м. *44*, *92*, *95*, *98*, *132*, *190*, *209*, *220*, *223*, *239*, *351*, *404*; Преображенська вул. *404*

Одесса, див. Одеса

Опір, р. *300*

Опорець, с. *300*

Острог, м. *358*

П

Париж, м. *75*, *154*, *163*; Сорбонни вул. *75*

Перемишль, м. *45*, *84*, *107*, *258*, *312*, *347*, *469*

Перешори, с. *318*

Петербург, див. Санкт-Петербург

Петергоф, м. *294*

Писаний Камінь, скала *444*

Південна Русь, див. Русь

Південна Україна *93*, *403*, *453*. Див. Україна

Південно-Західний край, див. Правобережжна Україна

Північне Причорномор'я *93*

Підволочиськ, с. *367*, *457*, *465*

Підволочиський р-н *85*

Підгайчики, с. *317*

Підляшшя *128*, *184*, *294*, *295*

Піза, м. *110*

Пізники, с. *183*

Піп Іван (Чорна Гора, Чорногора, Чорногорський хребет), г. *314*, *434*, *447*

Пістинь, с. *444*

Побуже *159*

Подебради, м. *347*

Подільська губ. (Подольская губ.) *289*, *381*

Подольская губ., див. Подільська губ.

Познань, м. *86*

Покутсько-Буковинські Карпати *448*

Покуття (Покутя) *195*

Покутя, див. Покуття

Полоцкая земля *430*

Полтава, м. *132*, *209*, *322*

Полтавская губ. *183*, *289*, *296*, *297*, *371*, *381*

Полтавщина *183*, *192*, *475*

Полуднева Київщина *306*

Польша, див. Польща

Польща (Польша, Polsca, Polska) *62*, *97*, *105*, *131*, *230*, *262*, *263*, *271*, *300*, *440*

Помор'є *271*

Правобережна Україна (Південно-Західний край, Юго-Западный край) *19*, *188*. Див. Україна

Прага, м. *56*, *71*, *75*, *244*, *255*, *258*

Преров, див. Пршеров

Приднепровье *218*. Див. Україна

Прикарпаття Див. Галичина

Проскурів, м. *356*

Прут, р. *314*

Пршеров (Преров, Přerov), м. *406*

Пустомитівський р-н *309*

Р

Рава-Руська, м. *301*, *347*

Равенна, м. *110*

Радівці, с. *84*

Рацлавіце, с. *100*

Ревель, див Таллінн

Рим, м. *33*, *36*, *45*, *50*, *102*, *107*, *109–111*, *128*, *141*, *401*; Аппієва дорога (Via Appia) *110*, *111*; Колізей (Кольосей, Colosseum) *107*, *110*; Пантеон *110*; Св. Сергія і Вакха храм *110*; Святого Петра собор *110*; Сикстинська каплиця *110*; Lugari villa *107*, *110*
Ріва дель Гарда (Ріва, Riva) *208*, *217*
Ріва, див. Ріва дель Гарда
Річка, с. *68*, *153*, *156*
Російська імперія, див. Росія
Росія (Великоросія, Московское государство, Російська імперія, Россия) *9*, *19*, *20*, *29*, *40*, *42*, *45*, *50*, *58*, *81*, *89*, *93*, *103*, *105*, *130*, *131*, *132*, *135*, *136*, *146*, *168*, *176*, *183*, *184*, *186–188*, *192*, *199*, *200*, *202*, *206*, *217*, *218*, *222*, *223*, *225*, *226*, *230–234*, *236*, *237*, *239–241*, *248*, *258*, *261*, *264*, *265*, *280*, *287*, *289*, *290–300*, *303–305*, *307–309*, *311*, *315*, *317*, *323*, *325*, *327*, *328*, *332*, *338*, *339*, *346*, *348*, *349*, *363*, *365*, *370*, *372*, *384–386*, *389*, *393*, *394*, *403*, *406*, *409*, *422*, *426*, *429*, *436*, *452*, *462*, *464*, *471*, *483*, *485*, *486*, *488*, *489*
Россия, див. Росія
Русь (Південна Русь, Южная Русь, Rus, Rus') *76*, *101*, *107*, *131*, *165*, *183*, *218*, *219*, *284*, *359*, *430*, *487*
Руська держава, див. Київська Русь

С

С.-Петербург, див. Санкт-Петербург
Салтичія, с. *457*
Санкт-Петербург (Петербург, С.-Петербург), м. *36*, *44*, *45*, *47*, *50*, *59*, *67*, *70*, *81*, *82*, *89*, *90*, *91*, *96*, *98*, *103*, *106*, *117*, *130*, *132*, *134*, *136*, *185*, *195*, *199*, *200*, *209*, *218*, *227–230*, *232*, *233*, *235*, *236*, *245*, *246*, *251*, *258*, *262*, *265*, *277*, *283*, *285–299*, *302*, *303*, *328*, *346*, *351*, *363*, *365*, *373*, *401*, *414*, *415*, *420–423*, *425*, *446*, *450*, *465*, *485*; Апраксін пров. *291*; Аптекарський острів *291*, *317*; Біржова площа *293*; Большой просп. *290*; Васильєвський острів *288*, *290*, *292*, *293*, *295*; Гостинний двір *297*; Двірцева площа *293*; Екатерингофский просп. *286*; Ермітаж *290*; Єкатерининський (Грибоєдова) канал *290*; Жуковського вул. *290*; Імператорський ботанічний сад (Аптекарський горо́д, Аптекарський сад, Ботаничний город) *291*; Комендантське поле *209*; Крилова пров. *294*; Літейний просп. *297*; Ломоносова вул. *291*; Михайлівська площа *288*; Михайлівський палац *288*; Набережна Фонтанки *291*; Невський просп. *294*, *297*; Островського площа *294*; Рєпіна вул. *290*; Апраксін двір *291*; Рождественська вул. *290*; Садова вул. *291*, *294*; Таврійський палац *292*; Університетська наб. *295*; Чернишова пров. *291*; Шпалерна вул. *292*; Щукін двір *291*
Севастополь, м. *145*, *209*; Свято-Георгіївський монастир *145*; Фіолент, мис, *145*
Сестринівка, с. *282*, *312*
Симбірськ, м. *20*
Синиця, г.
Сіверщина *106*
Скала, м-ко, див. Скала-Подільська
Скала-над-Збручем, смт., див. Скала-Подільська
Скала-Подільська (Скала-над-Збручем, Скала, м-ко *63*, *65*, *100*, *107–109*, *132*, *133*, *142*, *309–311*, *313*, *316*, *388*, *441*, *465*; Святого Миколая церква *109*, *309*
Скалатський пов. *368*
Скнилів, с. *233*
Сколе, м. *299*, *300*
Славське, с., ст. *299*
Снятинський р-н *85*
Сокальський повіт, див. Сокальський р-н
Сокальський р-н (Сокальський пов.) *66*, *84*
Софія, м. *202*
Ставрополь, м. *322*
Станіславів, м. *124*, *143*, *266*, *313*, *431*
Старосамбірський пов. *226*, *456*
Стецева, с. *85*
Стокгольм, м. *180*
Стрий, м. *125*, *301*, *312*, *347*, *441*
Східна Галичина, див. Галичина
Східна Європа *34*, *87*, *91*, *112*, *186*, *230*, *256*, *262*, *269*, *285*, *317*, *336*, *453*, *454*
США (З'єднані Держави Америки) *172*, *213*, *312*, *464*
Сян, р. *303*

Т

Таврійська губ. *430*, *457*
Таллінн (Ревель), м. *430*
Тарту (Юр'їв), м. *430*
Таунус, г. *152*
Теребовля, м. *166*
Теребовлянський пов. *483*
Тернопілля *133*, *309*, *368*, *426*, *439*, *458*
Тернопіль, м. *279*, *313*, *347*
Тернопільська обл. *85*, *108*, *259*
Тифліс, м. *15*, *83*, *173*, *315*
Томская губ. *19*
Траун, р. *301*
Трієст, м. *229*
Туреччина *301*

У

Угорская Русь, див. Угорська Русь
Угорська Русь (Угорская Русь) *91*, *159*, *160*, *170–172*, *215*, *421*
Угорщина *123*, *468*
Украина, див. Україна
Україна, див. Україна
Україна (Велика Україна, Малая Русь, Малороссия, Украина, Україна, Україна-Русь, Украйна, Ukrainam, Ukraine, Ukraine-Rus', Ukraina) *9*, *25*, *26*, *29*, *30*, *32–37*, *39*, *40*, *42*, *47*, *49*, *58*, *59*, *61*, *62*, *71*, *72*, *74–76*, *89*, *92*, *93*, *95*, *97*, *105*, *106*, *109*, *111*, *127*, *129*, *131–134*, *136*, *142*, *143*, *146*, *158–160*, *170*, *173–175*, *180*, *183*, *186*, *189*, *196*, *205*, *206*, *210*, *211*, *214*, *216*, *218*, *219*, *221*, *223*, *227*, *233*, *236*, *241*, *245*, *250*, *253*, *256–258*, *267–272*, *277*, *278*, *280*, *281*, *283*, *286*, *287*, *294*, *296*, *297*, *301*, *302*, *305*, *308*, *309*, *320*, *323*, *326–331*, *333*, *334*, *336*, *339*, *340*, *344*, *346*, *348–350*, *356*, *358*, *359*, *361*, *362*, *370*, *371*, *379*, *382*, *384*, *385*, *394*, *397*, *398*, *401*, *403*, *405–407*, *410*, *416*, *417*, *421*, *429*, *432*, *433*, *437*, *440*, *446–451*, *453–456*, *460–465*, *469–472*, *474–478*, *482*, *485*, *486*, *489*, *493*. Див. Буковина, Велике князівство Литовське,

Волинь, Галичина, Гетьманщина, Гуцульщина, Запоріжжя, Західна Україна, Карпати, Київська Русь, Крим, Лемківщина, Лівобережна Україна, Південна Україна, Правобережна Україна, Українське Причорномор'я, Холмщина
Україна-Русь, див. Україна
Українська Держава *410*. Див. Україна
Українське Причорномор'я *404*. Див. Україна
Українські Карпати *300*, *314*
Украйна, див. Україна

Ф

Финляндия *436*, *489*
Філлах (Віллах, Villach), м. *107*, *110*
Флоренція, м. *107*, *109*
Фрайбург, м. *466*
Франкська держава *116*
Франкфурт, див. Франкфурт-на-Майні
Франкфурт-на-Майні (Франкфурт), м. *152*, *385*
Франція *269*

Х

Харків, м. *21*, *22*, *96*, *97*, *209*, *229*, *240*, *268*, *430*
Харківська губ. *225*, *289*, *292*, *430*
Ходорів, м. *314*
Холмская губ. *289*
Холмська Русь, див. Холмщина
Холмщина (Холмська Русь) *184*, *186*, *295*, *302*, *363*, *380*, *458*, *462*. Див. Україна

Ч

Черемош, див. Чорний Черемош
Черниговская губ., див. Чернігівська губ.
Чернівці, м. *56*, *117*, *189*, *211*, *465*, *466*
Чернігів, м. *132*, *209*, *345*, *353*, *431*, *494*, *495*
Чернігівська губ. (Черниговская губ.) *289*, *292*, *297*, *381*
Чернігівщина *263*, *295*, *296*
Чехія *295*
Чорна Гора, див. Піп Іван
Чорне море *93*
Чорний Черемош (Черемош), р. *33*, *37*, *67*, *314*, *315*, *424*, *425*, *434*
Чорногора, див. Піп Іван
Чорногорський хребет, див. Піп Іван
Чортівська Скала, див. Чотові (Чатові, Чортові) скелі
Чортківський пов. *439*
Чотові (Чатові, Чортові) скелі (Чортівська Скала) *309*

Ш

Штутгарт, м. *163*

Ю

Юго-Западная Россия *218*
Юго-Западный край, див. Правобережна Україна
Южная Россия *218*
Южная Русь, див. Русь
Юр'їв, див. Тарту

Я

Яворів, м. *68*, *153*
Яготин, м. *381*
Ялта, м. *44*, *50*, *152*, *217*, *220*, *223*, *224*; Пушкінський б-р *224*; Набережна *224*; Олександрівський сквер *224*
Янів, с. *309*, *310*
Японія *82*, *98*
Яремча, м. *314*
Ясенів Горішний, с. *444*

B

Berlin, див. Берлін

G

Galicyja, див. Галичина

K

Królewstwo Galicii i Lodomerii, див. Галичина

L

Litwa, див. Литва

N

Nauheim, див. Наугейм

P

Polsca, див. Польща
Polska, див. Польща
Přerov, див. Пршеров

R

Riva, див. Ріва дель Гарда
Ruś Czerwona *134*
Rus, див. Русь
Rus', див. Русь

U

Ukraina, див. Україна
Ukrainam, див. Україна
Ukraine, див. Україна
Ukraine-Rus', див. Україна

V

Villach, див. Філлах

Z

Zabie, див. Верховина
Zboiska, див. Збоїща
Zmartwychwstańców, див. Монастир ордену Згромадження Воскресенців

Наукове видання

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ЩОДЕННИК
1902–1914 рр.
У двох томах

Том 1
1902–1907

Упорядкування, археографічне опрацювання тексту,
вступна стаття, коментарі, покажчики: Світлана ПАНЬКОВА

Науковий редактор: Ігор ГИРИЧ

Копіювання тексту: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА,
Наталя САМСОНІК, Ольга ТОДІЙЧУК

Словник маловживаних слів діалектного
та іншомовного походження: Світлана ПАНЬКОВА, Лариса БІЛИК

Літературний редактор: Лариса БІЛИК

Художнє оформлення, верстка, макет, опрацювання ілюстрацій:
Вячеслав ГОРШКОВ

Інститут української археографії та джерелознавства
Ім. М. С. Грушевського НАН України
Вул. Трьохсвятительська, 4
м. Київ, 01001

Підписано до друку 14.12.2021. Формат 70×100 1/16.
Гарн. Alegreya. Умов. друк. арк. 44,9. Обл.-вид. арк. 45,8.

Наклад 150 прим.

Друк «Видавець ПП Лисенко М. М.»
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської області
тел. +38(04631)90995; (067)4412124

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.